

**T.C.
NİĞDE ÖMER HALİSDEMİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI**

**OSMANLI'DAN GÜNÜMÜZE
TÜRKİYE'DE SİYASAL DEĞİŞİMİN
SOSYO-EKONOMİK TEMELLERİ VE AKTÖRLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan

Ahmet Vedat KOÇAL

**NİĞDE
TEMMUZ 2019**

T.C.
NİĞDE ÖMER HALİSDEMİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

OSMANLI'DAN GÜNÜMÜZE
TÜRKİYE'DE SİYASAL DEĞİŞİMİN
SOSYO-EKONOMİK TEMELLERİ VE AKTÖRLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan

Ahmet Vedat KOÇAL

Danışman : Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Cem OĞUZ

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Özhan DEMİRKOL

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Görkem BİRİNCİ

Niğde
Temmuz, 2019

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum **“Türkiye’de Siyasal Değişme: Osmanlı’dan Bugüne Siyasal Değişmenin Sosyo-Ekonomik Temelleri ve Aktörleri”** başlıklı bu çalışmanın, bilimsel ve akademik kurallar çerçevesinde tez yazım kılavuzuna uygun olarak tarafımdan yazıldığını, yararlandığım eserlerin tamamının kaynaklarda gösterildiğini ve çalışmamın içinde kullanıldıkları her yerde bunlara atıf yapıldığını belirtir ve bunu onurumla doğrularım.
11.07.2019.

Ahmet Vedat KOCAL

ONAY SAYFASI

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Cem OĞUZ danışmanlığında **Ahmet Vedat KOÇAL** tarafından hazırlanan “Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Siyasal Değişimin Sosyo-Ekonomik Temelleri ve Aktörleri” adlı bu çalışma, jürimiz tarafından Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

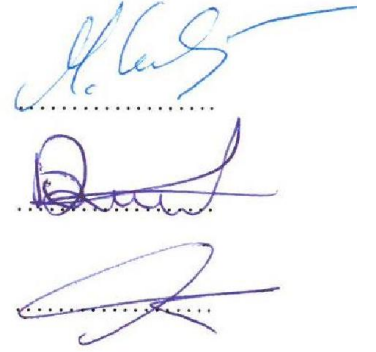
Tarih: 10/07/2019

JÜRİ :

Danışman : Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Cem OĞUZ

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Özhan DEMİRKOL

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Görkem BİRİNCİ

ONAY : -

Bu tezin kabulü, Enstitü Yönetim Kurulu’nun ..... Tarih ve ..... sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Doç. Dr. Emin Hüseyin ÇETENAK
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	xı
TEŞEKKÜR VE İTHAF	xii
ÖZET	xiii
ABSTRACT.....	xiv
KISALTMALAR.....	xvi
ŞEKİLLER, TABLOLAR VE GRAFİKLER.....	xviii
1. GİRİŞ.....	1
1.1. TEZ'İN KONUSU	1
1.2. TEZ'İN İÇERİĞİ	1
1.3. TEZ'İN AMACI.....	5
1.4. TEZ'İN VARSAYIMLARI	6
1.5. TEZ'İN SINIRLILIKLARI.....	9
1.5.1. Kuramsal Sınırlılıklar.....	9
1.5.2. Yöntemsel Sınırlılıklar.....	9
1.6. TEZ'İN ÖNEMİ VE ÖZGÜNLÜĞÜ	10
1.7. KURAMSAL ÇERÇEVE: <i>MARKSİST EKONOMİK DETERMİNİST PARADİGMA</i>	12
1.8. YÖNTEM: <i>POLİTİK EKONOMİ- SİYASALIN EKONOMİK ANALİZİ</i>	14
1.8.1. Politik Ekonominin Kökenleri ve Gelişimi	14
1.8.2. Marksist Politik Ekonomi.....	16
1.9. EVREN VE ÖRNEKLEM	19
1.10. ARAŞTIRMA MODELİ.....	19
1.11. ALAN YAZIN	20
1.11.1. Siyasal Değişme Teorisi ve Yazını: <i>Kavramsal Çerçeve</i>	20
1.11.2. Türkiye Siyasal Yapısının Temelleri Üzerine Kuramsal Tartışmalar: <i>Tarihsel Çerçeve</i>	21
1.11.2.1. Osmanlı Toplum ve İktisat Tarihçiliği: <i>Yapısal Modellemeler</i>	21
1.11.2.1.1. Modernleşme Öncesine Dair Yaklaşımlar: <i>Klasik Osmanlı Sosyo-Ekonomik Düzeni</i>	23
1.11.2.1.1.1. Gelenekçi Okul: <i>Devlet Geleneği Yaklaşımı</i>	23
1.11.2.1.1.1.1. Fuad Köprülü: <i>Türk-İslâm Feodalizmi</i>	23
1.11.2.1.1.1.2. Ömer Lütfi Barkan: <i>Toprak Rejimi ve Mutlakiyet: Feodalizme Reddiye</i>	26
1.11.2.1.1.1.3. Halil İnalcık: <i>“Devlet-i Alîyye” ve Reâya</i>	27

1.11.2.1.1.1.4. Sabri F. Ülgener: <i>Kapalı Esnaf Ekonomisi, Atıl Teşebbüs ve Durgun Toplum</i>	27
1.11.2.1.1.1.5. Metin Heper: <i>Güçlü Devlet Geleneği</i>	30
1.11.2.1.1.2. Marksist Okul: <i>Asya Tipi Üretim Tarzı (Atüt) Yaklaşımı</i>	32
1.11.2.1.1.2.1. Sencer Divitçioğlu: <i>Türklüğün Asyalılığı, Asya Tipi Üretim Tarzının Türklüğü</i>	36
1.11.2.1.1.2.2. Hikmet Kıvılcımlı: <i>Kadir-i Mutlak Kutsal Devlet</i>	38
1.11.2.1.1.2.3. Kemal Tahir: “ <i>Kerim/ Rahman Devlet</i> ”	39
1.11.2.1.1.3. Oryantalist Okul	42
1.11.2.1.1.3.1. Paul Wittek: <i>Kutsal Savaşçılar (Gaziler) versus Haçlılar</i>	43
1.11.2.1.1.3.2. Bernard Lewis: <i>Ortadoğu versus Avrupa, Avrupa versus Ortadoğu</i>	44
1.11.2.1.2. Osmanlı-Cumhuriyet Modernleşmesine Dair Yaklaşımlar: <i>Değişme ve Batılılaşma</i>	45
1.11.2.1.2.1. Marksist Okul	45
1.11.2.1.2.1.1. İdris Küçükömer: <i>Batıcı-Laik Bürokratlar versus Doğulu-İslâmcı Halk</i>	45
1.11.2.1.2.2. Modernleşmeci Okul	48
1.11.2.1.2.2.1. Niyazi Berkes: <i>Seküler Batıcılar versus Dinci “Gerici”ler</i>	49
1.11.2.1.2.2.2. Şerif Mardin: “ <i>Merkez</i> ” versus “ <i>Çevre</i> ”	50
1.11.2.1.2.2.3. Feroz Ahmad: <i>Yeni Bürokratik Elitler versus Monarşi</i> .53	
1.11.2.1.2.2.4. Emre Kongar: “ <i>Devletçi-Seçkinler</i> ” versus “ <i>Gelenekçi Liberaller</i> ”	54
1.11.2.1.2.3. Dünya Sistemi –Bağımlılık Kuramı Yaklaşımı.....	54
1.11.2.1.2.3.1. Çağlar Keyder: “ <i>Devlet Sınıfı</i> ” ve “ <i>Periferleşme</i> ”	56
1.11.2.1.2.3.2. Şevket Pamuk: <i>Avrupa ile Ekonomik Entegrasyon</i>	57
1.11.2.1.2.3.3. Reşat Kasaba: <i>Anadolu’nun Kapitalizme Eklemlenmesi</i> 58	
1.11.2.1.2.4. Kemalist-Ulusalcı Yaklaşım.....	59
1.11.2.1.2.4.1. Şevket Süreyya Aydemir: <i>Türkçü-Halkçılar versus Emperyalizm ve Feodalizm</i>	60
1.11.2.1.2.4.2. Doğan Avcıoğlu: <i>Milliyetçi-Devrimciler versus Emperyalizm ve “İşbirlikçi Sınıflar”</i>	63
1.11.2.1.2.4.3. Sina Akşin: “ <i>Devrimci-İlericiler</i> ” versus “ <i>Tutucu-İslâmcılar</i> ”	64
1.11.2.1.2.4.4. Attila İlhan: “ <i>Doğu</i> ” versus “ <i>Batı</i> ”	65
1.11.3. Alan Yazının Eleştirisi.....	66
1.11.3.1. Ekonomik Sorun: <i>Tarımın Tekilleştirilmesi, Ticaretin ve Sanayinin İhmali</i>	67

1.11.3.2. Sosyolojik Sorun: <i>Devlet Merkezli Okuma-Toplumsal Yapının İkincilleştirilmesi</i>	69
1.11.3.3. Entelektüel-Akademik Sorun: <i>Batı Merkezçilik ve İlerlemeci Paradigma</i>	70
2. TÜRKİYE SİYASAL KÜLTÜRÜNÜN VE YAPISININ TARİHSEL TEMELLERİ VE KURUCU UNSURLARI	74
2.1. ANTİK KAYNAKLAR	74
2.1.1. Ön-Asya Mitolojisi: <i>Tanrı-Kral Miti</i>	74
2.1.2. Asyatik Kaynaklar: <i>Yüce Devlet Geleneğinin Asyatik Kökleri</i>	75
2.1.2.1. Kabileler (Boylar) Rekabeti ve Federasyonu.....	76
2.1.2.2. Kut: <i>Kutsal-Seçilmiş Yönetici Kültü</i>	77
2.1.2.3. Töre: <i>Toplumsal Hukuk Geleneği</i>	77
2.1.2.4. Militarizm: <i>Siyasal Kültürün ve Örgütlenmenin Askerliği</i>	78
2.2. ORTAÇAĞ KAYNAKLARI.....	79
2.2.1. Arap-İslâm Etkisi: <i>Hilâfet-Saltanat-Tebaa-Fetih</i>	80
2.2.2. Selçuklu Etkisi: <i>Patrimonyalizm, Devletlû Yönetici Geleneği ve Askerî Aristokrasi</i>	80
2.2.3. Bizans Etkisi: <i>Toprak ve Bürokrasi Rejimi: Hanedan, Kapıkulu ve Kul</i> ...	81
2.2.3.1. Toprak Rejimi ve Feodalizm	81
2.2.3.2. İmparator ve Hanedan Rejimi: <i>Padişah ve Saray</i>	83
2.2.3.3. Kapıkulu Bürokrasisi: <i>Devşirme ve Kul Rejimi</i>	83
2.3. MODERN KAYNAKLAR	84
2.3.1. Ekonomik Dönüşüm: <i>Burjuvazi ve Sanayileşme</i>	84
2.3.2. Kültürel Dönüşüm: <i>Hümanizm, Pozitivizm ve Sekülerizm</i>	85
2.3.3. Toplumsal Dönüşüm: <i>Milliyetçilik, Ulusal Kimlik Kurgusu ve Türklük</i> 85	
2.3.4. Siyasal Dönüşüm: <i>Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri ve Parlamentarizm</i>	86
2.3.5. İdeolojik Dönüşüm: <i>Liberalizm, Sosyalizm, İslâmcılık ve Faşizm</i>	86
3. OSMANLI'NIN MİRASI	88
2.1. OSMANLI KLASİK DÖNEMİNİN MİRASI: <i>TOPRAK REJİMİ VE MUTLAKİYET</i>	88
2.1.1. Osmanlı Klasik Döneminde Ekonomik Yapı: <i>Toprak, Tarım ve Ticaret</i> ..	88
2.1.2. Osmanlı Klasik Döneminde Toplumsal Yapı: <i>Devlet ve Reayya</i>	91
2.1.3. Osmanlı Klasik Döneminde Siyasal Yapı: <i>Din, Gelenek ve Devlet</i>	92
2.1.4. Osmanlı Klasik Döneminin Mirası	93
3.2. OSMANLI MODERNLEŞMESİNİN MİRASI: <i>OSMANLI KAPİTALİSTLEŞMESİ</i>	95

3.2.1. Modernleşmenin Ekonomik Kaynakları: <i>Pre-Kapitalist Birikim ve Modern Sınıflaşma</i>	95
3.2.1.1. Osmanlı Kapitalistleşmesinin Coğrafi Kaynakları: <i>Deniz Aşırı Ticaret ve Liman Kentleri</i>	97
3.2.1.1.1. Klasik Dönemin Mirası: <i>İstanbul Limanında Ticaret ve Finans Geleneği</i>	99
3.2.1.2. Osmanlı Kapitalistleşmesinin Ekonomik Kaynakları: <i>Endüstri Devrimi'ne Eklemlenmede Tarım, Pamuk ve Dokuma İhracatı</i>	101
3.2.1.2.1. İzmir'in Yükselişi	103
3.2.1.2.2. Selânik'in Yükselişi.....	110
3.2.2. Modernleşmenin Sosyolojik Kaynakları: <i>Osmanlı Elitinin Dönüşümü: Ticaret Burjuvazisinin Yükselişi</i>	117
3.2.2.1. Osmanlı Elitinin Ekonomik ve Etno-Kültürel Dönüşümü: <i>Yahudî ve Dönme Elitin İkamesi</i>	120
3.2.3. Modernleşmenin Politik ve Bürokratik Kaynakları: <i>Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Geçişte İttihatçılığın İşlevi</i>	132
3.2.3.1. İttihatçılığın Siyasal ve Bürokratik İşlevi: <i>Monarşizmden Cumhuriyet'e Geçişte Siyasal ve Bürokratik Egemenliğin Transferi</i>	133
3.2.3.2. İttihatçılığın Ekonomik İşlevi: Devlet Eliyle Sermaye Birikimi ve Transferi Rejimi: " <i>Millî İktisat</i> "	144
3.2.3. OSMANLI MODERNLEŞMESİNİN SONUÇLARI	146
4. CUMHURİYET DÖNEMİNDE DEVLET İDEOLOJİSİNDE SİYASAL DEĞİŞME: KEMALİZM'İN EVRİMİ	147
4.1. KEMALİZM'İN TANIMLANMASINA DAİR YAKLAŞIMLAR VE TARTIŞMALAR	147
4.2. KEMALİZM'İN EKONOMİK TEMELLERİ: <i>MİLLÎ İKTİSATIN RESTORASYONU</i>	151
4.3. KEMALİZM'İN SOSYOLOJİK TEMELLERİ: <i>OSMANLI BURJUVAZİSİNİN RESTORASYONU</i>	157
4.4. KEMALİZM'İN İDEOLOJİK TEMELLERİ: <i>SEKÜLER VE ULUSAL ENDOKTRİNASYONUN SÜREKLİLİĞİ</i>	160
4.4.1. Laikleştirme: <i>Tanzimat Sekülerleşmesinin Radikalleşmesi</i>	161
4.4.1.1. Kemalist Sekülerleştirme: Dinin Devlet Dışına Çıkarılması.....	165
4.4.1.2. Kemalist Laikleştirme: Dinin Toplum Dışına Çıkarılması.....	165
4.4.1.3. Kemalist İslâm Kurgusu: Dinin Devlet Eliyle Tanzimi	168
4.4.2. Türkleştirme: <i>İttihatçı Türkçülüğün Radikalleşmesi</i>	170
4.5. KEMALİZM'İN SİYASAL EVRİMİ.....	175
4.5.1. Erken Kemalizm: <i>İttihatçılığın Restorasyonu</i>	175

4.5.1.1.	Kurtuluş Savaşı ve Erken Cumhuriyet Dönemi (1919-1929): <i>İttihatçılığın Restorasyonu</i>	176
4.5.1.2.	İdeolojiler Çağında ‘İzm Arayışı (1929-1939): <i>Solidarizm ve Korporatizm</i>	178
4.5.2.	Geç Kemalizm (1945-1960): <i>II. Dünya Savaşı’ndan Sonra Liberal Revizyon</i>	181
4.5.2.1.	CHP Dönemi: <i>II. Dünya Savaşı’ndan Sonra Liberal Revizyon</i>	182
4.5.2.2.	DP Dönemi: <i>Tarımsal Kapitalizm Sürecinde Muhafazakâr Revizyon</i>	185
4.5.3.	Politik Kemalizm: <i>Soğuk Savaş Çağında Radikal Politikleşme</i>	187
4.5.3.1.	Sol Kemalizm (1960-1970): Devrimler Döneminde Sol Yorumlar ...	187
4.5.3.2.	Sağ Kemalizm (1970-1980): Kriz Döneminde Milliyetçi Revizyon..	192
4.5.4.	Atatürkçülük: <i>Küreselleşme Çağında Neo-Liberal Revizyon</i>	193
5.	KÜRESELLEŞME SÜRECİNDE TÜRKİYE’DE SİYASAL DEĞİŞME: KÜRESELLEŞMEYE BÖLGESEL-YEREL EKLEMLENME, ÇEVRE’NİN DÖNÜŞÜMÜ VE YÜKSELİŞİ	196
5.1.	BİR SİYASAL DEĞİŞME ETKENİ OLARAK KÜRESELLEŞME	196
5.2.	KÜRESELLEŞME SÜRECİNDE TÜRKİYE’DE EKONOMİK DEĞİŞME: <i>EKONOMİK COĞRAFYANIN DÖNÜŞÜMÜ</i>	198
5.2.1.	Küreselleşme Öncesinde Türkiye’de Ekonomik Coğrafyanın Dönüşümü	198
5.2.2.	Küreselleşme Sürecinde Ekonomik Merkezin Yer Değiştirilişi ve Çoğalışı	200
5.3.	KÜRESELLEŞME SÜRECİNDE TÜRKİYE’DE SİYASAL DEĞİŞME: <i>ÇEVRE’NİN YÜKSELİŞİ</i>	204
5.3.1.	Çevre’de Etnik Canlanma: <i>Kürt Kimliğinin Yükselişi</i>	208
5.3.2.	Çevre’de Dinsel Canlanma: <i>Yeni Muhafazakârlığın Yükselişi</i>	208
5.3.3.	Küreselleşme Sürecinde Türkiye’de Siyasal Değişmenin Sonuçları...209	
6.	OSMANLI MODERNLEŞMESİNDEN GÜNÜMÜZE TÜRKİYE İSLÂM CİLİĞİNDE SİYASAL DEĞİŞME	210
6.1.	KÜLTÜREL İSLÂM CİLİK: <i>SEKÜLERİZM ÇAĞINDA PASİF DİRENİŞ</i> 212	
6.2.	SİYASAL İSLÂM CİLİK: <i>SOĞUK SAVAŞ ÇAĞINDA RADİKAL POLİTİKLEŞME</i>	216
6.2.1.	Soğuk Savaş Sürecinde Dünya’da İslâmcılığın Dönüşümü: <i>Milliyetçilik, Batı Karşıtlığı, Devrimcilik ve Köktencilik</i>	216
6.2.2.	Soğuk Savaş Sürecinde Türkiye’de İslâmcılığın Dönüşümü.....217	
6.2.2.1.	Soğuk Savaş Sürecinde Türkiye’de İslâmcılığın Sosyo-Ekonomik Dönüşümü: <i>Köylü Gelenekçiliğinden Kentli Refleksine</i>	217

6.2.2.2.	Soğuk Savaş Sürecinde Türkiye’de İslâmcılığın Entelektüel Dönüşümü: <i>Kültürel Hareket-İdeolojileştirme Deneyleri</i>	218
6.2.2.3.	Soğuk Savaş Sürecinde Türkiye’de İslâmcılığın Politik Dönüşümü: <i>Siyasallaşma-Partileşme Deneyimleri</i>	218
6.2.3.	Soğuk Savaştan Küreselleşmeye Geçişte Türkiye’de İslâmcılığın Dönüşümü: <i>Siyasal İslâmcılığın Krizi</i>	219
6.3.	LİBERAL İSLÂM CILIK/ MUHAFAZAKÂRLIK: KÜRESELLEŞME ÇAĞINDA LİBERAL REVİZYON	221
6.3.1.	Türk-İslâm Sentezi: <i>Soğuk Savaş Sonrasında Liberalleştirme Girişimi</i>	221
6.3.2.	Muhafazakâr Demokrasi: <i>Küreselleşme Çağında Neoliberal Revizyon</i>	223
6.3.2.1.	Muhafazakâr Demokrasi’nin Ekonomik Temelleri: <i>Neo-Liberalizmin Sosyal Krizi ve Bir Tutunma İdeolojisi Olarak Muhafazakârlığın Yükselişi</i>	223
6.3.2.1.1.	Üretim Biçiminin, Tekniğinin ve İlişkilerinin Değişimi: <i>Post-Fordizmin ve İşsizliğin Yükselişi</i>	224
6.3.2.1.2.	Gelir Dağılımı Adaletsizliği: <i>Yoksulluğun Yükselişi</i>	226
6.3.2.1.3.	Sosyal Devletin Gerilemesi: <i>Hayırseverliğin İkamesi</i>	227
6.3.2.1.4.	Ekonomik Kriz: <i>1999 Depremi ve 2001 Krizi</i>	234
6.3.2.2.	Muhafazakâr Demokrasi’nin Sosyolojik Temelleri: <i>Çevre’nin Merkez’e Yönelimi ve Yapıyla Bütünleşmesi</i>	236
6.3.2.2.1.	Küreselleşme Sürecinde Anadolu’da Sosyo-Ekonomik Değişme: <i>Anadolu Sermayesi’nin Yükselişi</i>	237
6.3.2.3.	Muhafazakâr Demokrasinin Kültürel Temelleri: <i>AK Parti’nin Otorite ve Meşruiyet Kaynakları</i>	248
6.3.2.3.1.	Muhafazakâr Demokrasi’nin Geleneksel Meşruiyet Kaynakları: <i>Siyasal İslâmcı Geleneğin Mirası</i>	249
6.3.2.3.2.	Muhafazakâr Demokrasi’nin Karizmatik Otorite ve Meşruiyet Kaynakları: <i>Tayyip Erdoğan Liderliği</i>	252
6.3.2.3.3.	Muhafazakâr Demokrasi’nin Yasal-Akılcı Otorite ve Meşruiyet Kaynakları	259
6.3.2.4.	Muhafazakâr Demokrasi’nin İdeolojik Temelleri: <i>Türkiye İslâmcılığının Neoliberal Revizyonu</i>	263
6.3.2.4.1.	Küreselleşme Sürecinde Siyasal İslâmcılığın Tasfiyesi	264
6.3.2.4.2.	Muhafazakâr Demokrasi’nin İnşası: AK Parti’nin İdeolojik Pragmatizmi	267
6.3.2.4.3.	Yeni Basın Odağı ve Muhafazakâr Medyatik Entelijansiya	269
7.	TÜRKİYE’DE KÜRT KİMLİĞİNDE SİYASAL DEĞİŞME	271
7.1.	OSMANLI DÖNEMİNDE KÜRT SİYASAL KİMLİĞİ: <i>KÜRT SİYASAL KİMLİĞİNİN ORTAYA ÇIKIŞI</i>	272

7.1.1. Klasik Osmanlı Döneminde Kürt Siyasal Kimliği: <i>Aşiret Topluluğunda Kürt Motifi</i>	275
7.1.2. Osmanlı Modernleşmesi Sürecinde Kürt Siyasal Kimliği: <i>Merkezîleşme ve Direnç</i>	276
7.1.2.1. Tanzimat Döneminde Kürt Siyasal Kimliği: <i>Şeyhler, Mîrler, Begler, Feodalitenin İsyanı</i>	279
7.1.2.2. Meşrutiyet Döneminde Kürt Siyasal Kimliği: <i>Hamidizm ve İslâmcılık</i>	282
7.1.2.3. İttihat ve Terakki Döneminde Kürt Siyasal Kimliği: <i>Osmanlılığın Çözülüşü, Jön Kürtler ve Türkçülük</i>	283
7.2. CUMHURİYET DÖNEMİNDE TÜRKİYE’DE KÜRT SİYASAL KİMLİĞİ: <i>ULUS-DEVLET ÇAĞINDA BASKI VE DİRENÇ</i>	288
7.2.1. Kurtuluş Savaşı’nda Türkiye’de Kürt Siyasal Kimliği, Devletin Kürt Algısı ve Politikası	290
7.2.2. Erken Kemalist Dönemde Türkiye’de Kürt Siyasal Kimliği ve Devletin Kürt Algısı ve Politikası: <i>İsyan-Bastırma ve Türkleştirme-İnkâr</i>	296
7.2.2.1. İsyan ve Bastırma	296
7.2.2.2. Türkleştirme ve İnkâr	298
7.2.2.3. Zorunlu Yerleştirme (İskân) ve Göç Ettirme	303
7.2.3. Geç Kemalist Dönemde Türkiye’de Kürt Siyasal Kimliği, Devletin Kürt Algısı ve Politikası: <i>Modernleşme ve Asimilasyon</i>	311
7.2.3.1. Tek Parti Döneminde Türkiye’de Kürt Siyasal Kimliği, Devletin Kürt Algısı ve Politikası: <i>Pasifleşme ve Irkçı Asimilasyon Denemesi</i>	311
7.2.3.2. DP Döneminde Türkiye’de Kürt Siyasal Kimliği, Devletin Kürt Algısı ve Politikası: <i>Muhafazakâr Asimilasyon Denemesi</i>	312
7.2.4. Soğuk Savaş Sürecinde Türkiye’de Kürt Siyasal Kimliği, Devletin Kürt Algısı ve Politikası: <i>Göç, Politikleşme ve Şiddet</i>	314
7.2.4.1. 27 Mayıs Rejiminde Türkiye’de Kürt Siyasal Kimliği, Devletin Kürt Algısı ve Politikası: <i>Sorunsallaşma ve Kemalist Restorasyon</i>	315
7.2.4.2. 12 Mart Rejiminde Türkiye’de Kürt Siyasal Kimliği, Devletin Kürt Algısı ve Politikası: <i>Sosyalistleşme, Yargısal Denetim ve Şiddet</i>	317
7.2.4.3. 12 Eylül Rejiminde Türkiye’de Kürt Siyasal Kimliği ve Devletin Kürt Algısı ve Politikası: <i>Ayrılıkçılık ve Silâhlı Çatışma</i>	323
7.3. KÜRESELLEŞME SÜRECİNDE TÜRKİYE’DE KÜRT SİYASAL KİMLİĞİ: <i>LİBERALLEŞME VE KISMÎ TANINMA</i>	326
7.3.1. Küreselleşme Sürecinde Kürt Kimliğinde Siyasal Değişmenin Tarihsel Temelleri	327
7.1.1.1.1. Kuzey Irak’ta Kürt Devletleşmesi: Bölgesel Ekonomik ve Siyasal Çekim	329
7.1.1.1.2. Arap Baharı ve Ortadoğu’da Kaos: Ulus Duygusunun ve Bilincinin Doğuşu	330

7.1.2. Küreselleşme Sürecinde Türkiye’de Kürt Kimliğinin Ekonomik Dönüşümü: <i>Bölgesel-Yerel Kapitalistleşme</i>	331
7.1.2.1. Yerel Sermaye Birikimi	332
7.1.2.2. Sınır Ticareti: <i>Sanayileşme, Dış Ticaret ve Lojistik</i>	332
7.1.3. Küreselleşme Sürecinde Türkiye’de Kürt Siyasal Kimliğinin Sosyolojik Dönüşümü: <i>Merkezileşme, Toplumsal Değişme, Göç ve Kentleşme</i>	338
7.1.3.1. Göç	338
7.1.3.1.1. Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Göçün Temel Nedenleri	338
7.1.3.1.1.1. Tarımsal Kapitalistleşme ve Kırsal İşsizlik	339
7.1.3.1.1.2. Silâhlı Çatışma ve Güvenlik Politikaları	341
7.1.3.1.1.3. Kültürel Nedenler: <i>Kan Davaları, Geleneksel Kurumlar, İlişkiler ve Eğitim</i>	342
7.1.3.1.2. Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Göçün Biçimleri	343
7.1.3.1.2.2. Ülke İçine Göç	344
7.1.3.1.2.2.1. Ülke İçine Ekonomik Göç	344
7.1.3.1.2.2.1.1. Köyden Kente Bölge İçi Göç	345
7.1.3.1.2.2.1.2. Metropollere Emek ve Sermaye Göçü	345
7.1.3.1.2.2.1.3. Mevsimlik Emek Göçü	346
7.1.3.1.2.3. Ülke Dışına Göç	346
7.1.3.1.2.3.1. Avrupa’ya ve Kuzey Irak’a Emek Göçü	346
7.1.3.1.2.3.2. Politik Göç: <i>Mültecilik</i>	347
7.1.3.1.3. Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Göçün Sonuçları	348
7.1.3.1.3.1. Ekonomik Değişme: <i>Tarımdan Kapitalizme Geçiş</i>	348
7.1.3.1.3.2. Sosyolojik Değişme: <i>Kırsallıktan Kentliliğe Geçiş ve Modern Sınıflaşma</i>	349
7.1.3.1.3.3. Demografik Değişme: <i>Hızlı Nüfus Artışı</i>	349
7.1.3.1.3.4. Kültürel Değişme: <i>Yatay ve Dikey Kültürel Bütünleşme</i>	350
7.1.3.1.3.5. Siyasal Değişme: <i>Kürt Siyasal Hareketinin Dönüşümü ve Politik Bütünleşme</i>	351
7.1.3.2. Kentleşme	353
7.1.3.2.1. Kentsel Kimlik: <i>Ekonomik Değişme, Etnik Bütünleşme ve Politik Simgeleşme</i>	355
7.1.3.2.3. Mekânsal Değişme: <i>Kentsel Bölünme ve Sınıfsal Ayrışma</i>	356
7.1.4. KÜRESELLEŞME SÜRECİNDE TÜRKİYE’DE KÜRT KİMLİĞİNİN SİYASAL DÖNÜŞÜMÜ: <i>ULUSALLAŞMA VE LİBERALLEŞME</i>	357
7.1.4.1. Militarizmden Parlamenterizm ve Sivil Toplumculuğa Stratejik Dönüşüm	358
7.1.4.2. Ayrılkçılıktan “Birlikte Yaşam”a ve “Demokratik Ulus”a Politik Dönüşüm	362

7.1.4.3. Sosyalizm'den Radikal Demokrasi'ye ve Eko-Anarşizm'e İdeolojik Dönüşüm	366
7.1.4.4. İnkârdan Kısmî Tanımaya ve Müzakereye Devletin Kürt Algısının ve Politikasının Dönüşümü: "Açılım"	369
7.2. TÜRKİYE'DE KÜRT KİMLİĞİNİN SİYASAL EVRİMİNİN SONUÇLARI.	373

8. TÜRKİYE'DE SİYASAL DEĞİŞMENİN TEMEL ETKENLERİ VE ARAÇLARI.....374

8.1. TÜRKİYE'DE SİYASAL DEĞİŞMENİN TEMEL EKONOMİK ETKENLERİ.....	374
8.1.1. Küresel Sistem.....	374
8.1.2. Sermaye Birikimi Rejimi.....	378
8.1.3. Ekonomik Krizler	382
8.1.3.2. 1929 Krizi: <i>Rejimin Otoriterleşmesi-Kemalizm'in Kuruluşu</i>	385
8.1.3.3. 1945-1946 Krizi: <i>7 Eylül 1946 Devalüasyonu ve Tek Parti Rejiminin Sonu</i>	385
8.1.3.4. 1958 Krizi: <i>4 Ağustos 1958 Devalüasyonu ve DP Rejiminin Sonu, 27 Mayıs Darbesi</i>	387
8.1.3.5. 1973-1979 Petrol Krizi ve 1977-1980 Devalüasyonları: <i>24 Ocak Kararları-12 Eylül Rejimi</i>	389
8.1.3.6. 1994 Krizi: <i>5 Nisan Kararları ve İslâmcılığın Yükselişi</i>	392
8.1.3.7. 1997-1998 Güneydoğu Asya Krizi ve 28 Şubat Müdahalesi	394
8.1.3.8. 1999-2001 Krizi: <i>Koalisyonlar Döneminin Sonu ve AK Parti İktidarı</i>	395
8.1.3.9. 2008 Mortgage Krizi: <i>Neoliberal Bunalım ve Otoriterleşme Süreci</i>	397
8.2. TÜRKİYE'DE SİYASAL DEĞİŞMENİN TEMEL SOSYOLOJİK ETKENLERİ.....	400
8.2.1. Sınıf	400
8.2.2. Kültür.....	406
8.2.2.1. Dinsel Yabancılaşma	408
8.2.2.2. Etnik Yabancılaşma	409
8.2.3. Göç.....	410
8.2.4. Kentleşme	414
8.3. TÜRKİYE'DE SİYASAL DEĞİŞMENİN TEMEL ARAÇLARI.....	416
8.3.1. BÜROKRATİK ARAÇLAR.....	416
8.3.1.1. Devlet.....	417
8.3.1.1.1. Devlet Geleneği: <i>Devletin Mutlak Üstünlüğü İlkesi</i>	417
8.3.1.1.2. Devlet Kimliği	419

8.3.1.1.3. Devlet Aklı.....	420
8.3.1.2. Bürokrasi.....	424
8.3.1.2.1. Ordu.....	427
8.3.1.2.1.1. Özgücü Yaklaşım: <i>Orta Asya Türk Medeniyetinden Cumhuriyet'e Ordu-Millet Geleneği</i>	428
8.3.1.2.1.2. Modernleşmeci Yaklaşım: <i>Osmanlı Modernleşmesinde Bürokratik Reform ve Ordu</i>	429
8.3.1.2.1.3. Marksist Yaklaşım: <i>Asya Tipi Üretim Tarzı, Feodalizm, Kapitalizm ve Ordu</i>	430
8.3.1.2.2. Hukuk-Yargı	435
8.3.1.2.2.1. Siyasal Hukuk.....	436
8.3.1.2.2.2. Siyasal Yargılama.....	437
8.3.1. SİYASAL ARAÇLAR.....	439
8.3.1.1. Siyasal Akımlar ve İdeolojiler	439
8.3.1.2. Siyasal Örgütler	443
8.3.2. KÜLTÜREL ARAÇLAR	444
8.3.3.1. Din: <i>İnancın Siyasal Araçsallaştırılması, Denetimi ve Manipülasyonu</i>	445
8.3.3.2. Eğitim: <i>Toplumsal Zihnin Siyasal Kurgulanması</i>	447
8.3.3.3. Basın: <i>Toplumsal Bilincin Siyasal Manipülasyonu</i>	452
8.3.3.3.1. Devletin Yayın Organı Olarak Basın.....	453
8.3.3.3.2. Siyasal Akımların ve Örgütlerin Propaganda Aracı Olarak Basın ..	455
8.3.3.3.3. İdeoloji Kurma ve Yayma Aracı Olarak Basın.....	456
8.3.3.4. Entelektüalite	457
SONUÇ VE GENEL DEĞERLENDİRME: OSMANLI'DAN GÜNÜMÜZE	
TÜRKİYE'DE SİYASAL DEĞİŞMENİN GENEL EVRİMİ	461
Osmanlı Modernleşmesi Sürecinde Türkiye'de Siyasal Değişmenin Genel Yönelimi: <i>Çıkış ve İlk Bölünme-“Üç Tarz-ı Siyaset”</i>	461
Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Siyasal Değişmenin Genel Yönelimi: <i>Sağ-Sol Eksenli Toparlanma-Bloklaşma</i>	463
Soğuk Savaş Döneminde Türkiye'de Siyasal Değişmenin Genel Yönelimi: <i>“Büyük Radikal Dağılma”</i>	466
Küreselleşme Sürecinde Türkiye'de Siyasal Değişmenin Genel Yönelimi: <i>“Büyük-Liberal Uzlaşma”</i>	467
KAYNAKÇA	472
EKLER	
ÖZGEÇMİŞ.....	558

ÖNSÖZ

Ahmet Vedat KOÇAL

Yazımına 2012 yılında başladığım bu çalışmayı, Yüksek Lisans Tezi olarak Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi bölümüne, ancak 2019 yılının yazında teslim edebildim. Sürenin uzunluğunu belirleyen ilk etken, araştırma konusunun genişliğidir. Tez'in, Türkiye ekonomik ve siyasal tarihi kapsamında yaklaşık iki yüz yıllık bir tarihsel geçmişe uzanan birikim süreciyle birlikte, günümüzde sürmekte olan değişme süreçlerini de ele alan içeriği itibarıyla araştırma faaliyeti, Tez'in yazımı süresini belirleyen temel etken olmuştur. Bu kapsamda, araştırma etkinliği üzerinden Tez'in yazımı süresini belirleyen etkenlerden biri, araştırma konusunu oluşturan siyasal yapılarda ve akımlarda son yıllarda yaşanan hızlı ve köklü değişmelerin gözlemlenmesi ve metnin buna göre güncellenmesi ihtiyacı olmuştur. Örneğin,

Öte yandan, meslekî alanda, Yüksek Lisans öğrenimi gördüğüm ve Araştırma Görevlisi olarak çalışmakta olduğum üniversitelerin farklı ve fiziksel mesafe bakımından uzak oluşları, ayrıca, bu kapsamda elde olmayan ve kaçınılmaz nedenlere bağlı değişiklikler, Tez'in yazım süresinin uzamasında etkili olmuştur. Son olarak, kişisel ve meslekî hayat kapsamındaki öznel etkenler de, kuşkusuz, Tez'in yazımı süresini belirlemiştir.

Tez'in, Enstitü'ye teslimi için Danışman değerlendirmesine sunulabileceği ve jüri önünde savunulabileceği aşama gelinceye kadar, Tez kapsamında yer alan bazı bulguları ve önermeleri, araştırma ve yazım sürecindeki öznel koşullarda ihtiyacını duyduğum meslekî denetime sunabilmek amacıyla, önceden yayın ve bildiri konusu edilip, içeriklerinin ilgileri bakımından Tez metninde yararlanılan ve kısmen alıntılanan bazı ön-çalışmalar, ilgili başlıklar altında dipnotlarla belirtilmiştir.

TEŞEKKÜR VE İTHAF

Bu çalışma, yazımı anlamında, çeşitli kişisel ve meslekî nedenlerle, yalnız emeğimin bir ürünü oldu. Sınırlılıkları ve sorunları, en temelde bundan kaynaklanıyor.

Danışmanım *Dr. Mustafa Cem OĞUZ*'a, Danışman olarak atandığı andan itibaren gösterdiği tahammül için teşekkürlerimi arz ediyorum.

İbrahim ALBAL, bilgeliği ve Niğde Üniversitesi Ömer Halisdemir Sosyal Bilimler Enstitüsü'ndeki Yüksek Lisans öğrenciliğimin ilk günlerinden itibaren başlayan ve zamanla meslekî çerçeveyi aşan yaşam rehberliği ile, bu çalışmanın yolunu düzleştiren temel etkenlerin ilki olmuştur. Şükranımın ölçüsünü arz edecek sözcük ve ifade bilgisinden, ne yazık ki yoksunum.

Dr. Sercan Hamza BAĞLAMA, dostluğunun ışıktırdığı itici gücü ve zorlayıcı denetimi ile, Tez'in teslimi için ihtiyaç duyduğum teşvik edicilik görevini üstlendi ve mükemmel biçimde yerine getirdi. Ayrıca, Tez'in sunumundan önceki ilk okumasını gerçekleştirerek, eleştirileri ve önerileri ile yol gösterdi. Böylece, Tez'in teslim edilebilmiş olmasında, en önemli etkinin sahibi oldu.

Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi'ndeki Araştırma Görevliliğimin hemen başında, bir öğrenci sıra arkadaşı olarak tanıdığım ve devamında lisansüstü öğrencisi ve bir akademisyen adayı olarak meslekî iletişimimizi ve çalışma ortaklığımızı sürdüren *Hakan GÜZELSOY*, merakının ve emeğinin tükenmez enerjisi ile, çalışma boyunca en çok ihtiyaç duyduğum şeyi, bir meslektaşın bakış açısını ve katkısını, tek başına sundu. Bununla birlikte, Hakan'ın bana asıl sağladığı, bu çalışmaya sunduğu katkının ötesinde ve öncesinde, yıllarca hiç eskitmeden ve eksiltmeden esirgemediği dostluğudur. Bu bakımdan, Hakan'a, özel bir teşekkür borçluyum. Bu tez, bir anlamda, birlikte eserimizdir.

Eşim *FİLİZ KOÇAL*'ın bu çalışmaya katkısı, yeniden yaratma kabilindedir. Hayatıma katılırken, benimle birlikte, çalışmaya da yeniden hayat vermiş oldu.

Üretiminde eksikler ve hatalar olması, insanın doğası gereği kaçınılmazdır; onların bulunup gösterilmeleri, daha iyisinin üretilmesi yolunda rehberdir.

Ahmet Vedat KOÇAL

ÖZET

OSMANLI'DAN GÜNÜMÜZE TÜRKİYE'DE SİYASAL DEĞİŞİMİN SOSYO-EKONOMİK TEMELLERİ VE AKTÖRLERİ

KOÇAL, Ahmet Vedat
Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı
Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Cem OĞUZ
Temmuz 2019, 557 sayfa

Osmanlı-Türkiye modernleşmesinin siyasal üst-yapısı, sosyo-ekonomik alt-yapısında dayandığı kapitalistleşme temelleri üzerinde ürettiği toplumsal bölünmelerin ve ilişkilerin biçimlendirdiği sekülerleştirme ve uluslaştırma politikaları çerçevesinde, üç ana eksen üzerinde işleyen bir yapı ve tarihsel süreklilik tarafından belirlenmiş ve sürdürülmüştür. Modernleşme sürecini talep eden şehirli pre-kapitalist ve kapitalist seçkinlerden ve onu yürüten modernist bürokrasiden oluşan Tarihsel Blok'un ideolojik-politik temsiliyetini oluşturan *Kemalizm*, ona karşı kırsal toplumun gelenekçi refleksini ifade eden *İslâmcılık-Muhafazakârlık* ve *Kemalizm*'in tekçi ulusal kimlik kurgusuna karşı İmparatorluk kalıntısı çok-kimlikli, çok-kültürlü coğrafyanın etno-kültürel direncini ifade ve temsil eden *Kürt kimliği ve siyasal hareketi*. Türkiye siyasal tarihi boyunca gözlenen, Sosyalizm, Milliyetçilik ve Muhafazakârlık gibi diğer politik akımlar ve aktörler, bu üçlü temel üzerinde, onların varyasyonları olarak ortaya çıkmışlar, bu nedenle ikincil etkili ve genellikle zamanla aslına geri dönen kişilikle varlık göstermişlerdir. Bu durumun temel nedeni, Osmanlı modernleşmesiyle başlayan ve günümüze varan ekonomik değişme süreçlerinin toplumsal tabakalaşmadaki yapısal sürekliliktir. Nitekim siyasal değişme süreci kapsamında *Kemalizm*, *İslâmcılık* ve *Kürt siyasal hareketi* örneklerinin gösterdiği ideolojik-politik yönelimlerin eş-eğilimliliği ve kronolojik eşzamanlılığı ile küresel, ulusal, bölgesel ve yerel ölçekleri ile ekonomi politik rejimin ve ona dayalı olarak, toplumsal tabakalaşmanın dönüşüm süreçleri arasındaki aynılık ilişkisi, politik akımların sosyo-ekonomik altyapı tarafından doğrudan belirlendiklerini ve onlar tarafından biçimlendirildiklerini doğrulamaktadır.

Bu Tez, modern Türkiye tarihi boyunca gerçekleşen siyasal değişme sürecini, *Kemalizm*, *İslâmcılık* ve *Kürt siyasal hareketi* örneklemine ve Osmanlı modernleşmesindeki tarihsel köklerden başlayarak, ekonomik etkenler, toplumsal aktörler ve sosyal olgular ile ilişkisellikler çerçevesinde yapısal bir inceleme yöntemiyle ele almayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Türkiye, Siyasal Değişme, Ekonomi, Toplumsal Yapı, Kemalizm, İslâmcılık, Kürt Siyasal Kimliği.*

ABSTRACT

MASTER'S THESIS

THE SOCIO-ECONOMIC BASIS AND ACTORS OF THE POLITICAL CHANGE IN TURKEY FROM THE OTTOMAN PERIOD TO THE PRESENT

KOÇAL, Ahmet Vedat

Public Administration

Supervisor: Assistant Professor Mustafa Cem OĞUZ

July 2019, 557 pages

The political superstructure of the Ottoman-Turkey modernization has been determined and continued by a structure and historical continuity existing on three main axes within the framework of secularization and nation-building policies which were shaped by the social divisions and relationships producing them on the bases of capitalization as its socio-economical foundations: Kemalism, which constitutes the ideological-political representation of the Historical Bloc consisting of the urban pre-capitalist and capitalist elites demanding the process of modernization and the modernist bureaucracy that conducts it; Islamism-Conservatism, which expresses the traditional reflex of the rural society against it; the Kurdish identity and the Kurdish political movement that represent the ethno-cultural resistance of the multi-identity and multicultural geography as the imperial inheritance against the monistic-singular national identity fiction of Kemalism.

Other political movements and actors observed throughout political history like Socialism, Nationalism and Conservatism have emerged on this triple basis as its variations, and they, therefore, have existed in a character of secondary influence that usually returns to the original roots in time. The main reason for this situation is the structural continuity of the social stratification of the economic change process beginning with the Ottoman modernization and reaching to the present. Thus, the similar relationship between the co-occurrence and chronological synchronicity of the ideological-political orientations of Kemalism, Islamism and the Kurdish political movement in the context of the process of political change and the transformation processes of the economic political regime with its global, national, regional and local scales and the social stratification based on it, confirms that the political currents and movements are directly determined and shaped by the socio-economic infrastructure. This thesis, in this context, aims to focus on the process of the political change in the

history of modern Turkey by considering Kemalism, Islamism and the Kurdish political movement as a set of samples starting from its historical roots in the Ottoman modernization through a structuralist analysis method within the framework of the relatedness among economic factors, social actors and social cases.

Thus, the similar relationship between the co-occurrence and chronological synchronicity of the ideological-political orientations of Kemalism, Islamism and the Kurdish political movement, in the context of the process of political change and the transformation processes of the economic political regime with its global, national, regional and local scales and the social stratification based on it, confirms that the political currents and movements are directly determined and shaped by the socio-economic infrastructure.

Keywords: *Turkey, Political Change, Economy, Social Structure, Kemalism, Islamism, Kurdish Political Identity.*

KISALTMALAR

YAZIM ŞABLONLARI

<i>a.g.e.</i>	Adı Geçen Eser
<i>a.g.m.</i>	Adı Geçen Makale
<i>a.g.y.</i>	Adı Geçen Yazı
<i>a.g.t.</i>	Adı Geçen Tez
<i>akt.</i>	Aktaran
bkz.	Bakınız
(Çev.)	Çeviren
(Ed./ Eds.)	Editör/ler
s.	sayfa
ss.	sayfalar
yn.	Yazar'ın notu
vb.	ve benzeri
vd.	ve diğerleri

ÜLKELER VE ULUSLARARASI KURULUŞLAR

AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
BM	Birleşmiş Milletler
IMF	Uluslararası Para Fonu
NATO	Kuzey Atlantik Savunma Paktı

KAVRAMLAR

ATÜT/ AÜT	Aşya Tipi Üretim Tarzı
-----------	------------------------

KURUM VE KURULUŞLAR

TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
------	------------------------------

KAYNAKLAR

AÜHFD.	Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi
AÜSBFD.	Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi
ÇTTAD	Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi
OTAM	Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi
TCTA.	Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi

SİYASAL PARTİLER

AK Parti	Adalet ve Kalkınma Partisi
ANAP	Anavatan Partisi
BDP	Barış ve Demokrasi Partisi
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
DP	Demokrat Parti
DEHAP	Demokratik Halkın Partisi
DYP	Doğru Yol Partisi
HADEP	Halkın Demokrasi Partisi
HDP	Halkların Demokratik Partisi
HEP	Halkın Emek Partisi
MHP	Milliyetçi Hareket Partisi
MNP	Millî Nizam Partisi
MSP	Millî Selâmet Partisi
RP	Refah Partisi
TİP	Türkiye İşçi Partisi

ÖRGÜTLER

DDKO	Devrimci Doğu Kültür Ocakları
İTC.	İttihat ve Terakki Cemiyeti
MDD	Millî Demokratik Devrim

ŞEKİLLER, TABLOLAR VE GRAFİKLER

ŞEKİLLER

Şekil 1. Antik Kara Ticaret Yollarının Anadolu'ya Ulaşımı.

Şekil 2. Anadolu'da Kervan Ticareti Güzergâhları ve Kervansaray Yerleşkeleri.

Şekil 3. Endüstri Devrimi Sürecinde Deniz Aşırı Ticaret Ağlarının Gelişimi.

Şekil 4. Ortaçağ'da Akdeniz Ticaretinin Gelişimi: İlkel Birikim Dönemi.

Şekil 5. 19. Yüzyılda İzmir'de Kentsel Yerleşme.

Şekil 6. İberya Yahudilerinin Göç Güzergâhı.

Şekil 7. İberya Yahudilerinin Göç Güzergâhı Üstünde Ticaret Ağları.

Şekil 8. İberya'dan Osmanlı Coğrafyasına ve Selânik'e Yahudî (Seferad) Göçü.

Şekil 9. Selânik'ten Avrupa'ya Yahudi Ticaret Ağları.

Şekil 10. Demokrat Parti Döneminde Tarımsal Kapitalistleşme Politikası: Endüstriyel Tarımın Yükselişi.

Şekil 11. Geç Cumhuriyet Döneminde İthal İkameci Sanayileşme Politikası: Uluslararası Lojistiğin Yükselişi.

Şekil 12. Geç Cumhuriyet Döneminde İthal İkameci Sanayileşme Politikası: Montaj Sanayinin Yükselişi.

Şekil 13. Liberalizasyon döneminde Bölgesel Ekonomik Gelişme: Akdeniz-Ege Şeridinde Kıyı Turizmi.

Şekil 14. Liberalizasyon döneminde Bölgesel Ekonomik Gelişme: Güneydoğu Anadolu'da Sınır Ticareti.

Şekil 15. 2000'lerde Türkiye'de Sanayi Şirketleşmesinin Coğrafi Kompozisyonunun Değişimi: Bölgesel-Yerel Sanayileşme Odakları (Anadolu Kaplanları).

Şekil 16. 2000'lerin başında Türkiye'de Nüfus Yoğunlaşması: Kentleşme ve Metropolleşme.

Şekil 17. 2000'lerde Türkiye'de Genel Seçim Sonuçlarının Seçmen Davranışı Bazında Coğrafi Karşılaştırılması. *Muhafazakâr, Seküler ve Milliyetçi: AK Parti, CHP ve HDP.*

Şekil 18. 2000'lerde Türkiye'de Genel Seçim Sonuçlarının Seçmen Davranışı Bazında Coğrafi Karşılaştırılması. *2015 Genel Seçimlerinde Seküler, Muhafazakâr ve Milliyetçi Dağılım: AK Parti, CHP ve HDP.*

Şekil 19. 2000'lerde Türkiye'de Seçim Sonuçlarının Bölgesel Dağılımı ve Bölgesel Siyasal Merkezleşmeler, Genel Seçimler, 1999-2018.

Şekil 20. 2000'lerde Türkiye'de Seçim Sonuçlarının Bölgesel Dağılımı ve Bölgesel Siyasal Merkezleşmeler, Yerel Seçimler, 2004-2019.

Şekil 21. 2000'lerde Türkiye'de Seçim Sonuçlarının Bölgesel Dağılımı ve Bölgesel Siyasal Merkezleşmeler, Cumhurbaşkanlığı Seçimleri, 2014-2019.

Şekil 22. Klasik Osmanlı Döneminden Kemalizm'e Türkiye'de Siyasal Değişmenin Yapısal Evrimi

Şekil 23. Osmanlı Modernleşmesi'nden Küreselleşmeye Türkiye'de Siyasal Değişmenin İdeolojik Evrimi (1839- ..)

TABLolar

Tablo 1. İzmir Limanından Fransa'ya Ham Pamuk ve Pamuk İpliği İhracatı 1700-1789.

Tablo 2. Osmanlı Dış Ticaret Hacminde Sanayi Ülkelerinin Payı (%).

Tablo 3. Osmanlı Dış Borçlanmasında Sanayi Ülkelerinin Payı (%).

Tablo 4. Habur Gümrük Kapısı İşlem Sayısı, 2007-2009.

Tablo 5. Ekonomik Kriz-Askerî Darbe İlişkisi.

Tablo 6. Soğuk Savaş Sürecinde Türkiye'de Siyasal Ana Akımlarda Ortak Özellikler.

Tablo 7. Küreselleşme Sürecinde Türkiye'de Siyasal Ana Akımlarda Ortak Özellikler.

Tablo 8. Kemalizm'in Evrimi.

Tablo 9. Türkiye İslâmcılığının Evrimi.

Tablo 10. Türkiye'de Kürt Siyasal Kimliğinin Evrimi.

GRAFİKLER

Grafik 1. Türkiye'nin Irak'la Dış Ticareti, 1985-2011.

Grafik 2. GAP Bölgesi'nden Irak'a İhracat, 2002-2008.

Grafik 3. Güneydoğu Anadolu İhracatçılar Birliği Bölgesi İhracatı, 1997-2011.

Grafik 4. Dicle Kalkınma Ajansı Bölgesi İhracatı, 2001-2009.

Grafik 5. Güneydoğu Anadolu İhracatçılar Birliği Üye Sayısı, 2001-2009.

Grafik 6. Gaziantep'ten Toplam İhracat, 2002-2011.

Grafik 7. Gaziantep İhracatında Hedef Ülke Payları.

Grafik 8. Diyarbakır'dan Irak'a İhracat, 2003-2010.

Grafik 9. Diyarbakır İhracatında Ülke Payları, 2016-2017.

Grafik 10. Diyarbakır'da Seçmen Davranışı- Kürt Siyasal Hareketinin Oy Oranı 1991-2019.

Grafik 11. Türkiye'de Dolar Kurunda Değişme, 2008-2018.

Grafik 12. Türkiye'de Enflasyonun Seyri, 2008-2018.

EKLER

Ek 1. Özgeçmiş

1. GİRİŞ

1.1. TEZ'İN KONUSU

Bu Tez, Türkiye modern siyasal tarihini meydana getiren temel aktörler olarak siyasal akımların, Kemalizm, İslâmcılık ve Kürt kimliği ve siyasal hareketi örneklemindeki ideolojik, politik ve stratejik evrimlerinin, ekonomi politik rejim ve toplumsal yapı gibi sosyo-ekonomik yapıların değişimleriyle muhtemel bağıntılarını ve ilişkilerini konu edinmektedir. Örneklem olarak bu üç akımın seçilmiş olmasının temel gerekçesi, Osmanlı modernleşmesindeki köklerden Küreselleşme çağındaki güncel duruma kadar, siyasal değişme sürecinin temel aktörleri olmaya devam etmeleri ve değişim sürecinin toplumsal dinamikleri olarak sosyal sınıflarla ve gruplarla ilişkisellikleridir.

1.2. TEZ'İN İÇERİĞİ

Tez'in içeriği, üç ana bölüm halinde, Kemalizm'in, Türkiye İslâmcılığının ve Türkiye'de Kürt kimliğinin ve siyasal hareketinin, Osmanlı modernleşmesinden günümüze devam eden evrimleriyle Türkiye ekonomik sisteminin ve toplumunun yapısal değişim süreçleridir.

Türkiye siyasal tarihi yazımında, siyasal akımların, genellikle, Tanzimat'la başlayan süreçte gerileyen monarşizmin açtığı boşlukta çıkıp geliştikleri, bu bakımdan, Osmanlı modernleşmesinin ürünleri olduklarına dair genel bir kanı vardır. Nitekim Osmanlı toplumunda siyasallaşma sürecinin, devlet katında 1808'de Sened-i İttifak belgesiyle başlayıp Tanzimat ve Islahat fermanları ile devam eden ve I-II. Meşrutiyet dönemlerinin ardından Cumhuriyet'e ulaşan Anayasallaşma süreciyle eş-zamanlı ilerleyişi ve gelişimi, bu kanıyı doğrulamaktadır. Bu haliyle, Cumhuriyet dönemi siyasal tarihini meydana getiren ana akımların geçmişlerine gidildiğinde varılan ortak kök, Osmanlı modernleşmesi sürecidir. Örneğin, Cumhuriyet'in kurucu aktörü ve siyasal akımı olan Kemalizm'in sekülerlik, ulusçuluk, parlamentarizm gibi temel unsurları, Jön-Türk kuşağının eylemlerinde ve ürünlerinde görülmektedir. Nitekim Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi Jön-Türk kuşağı aydınlarının düşünsel etkileri, başta Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere tüm İttihatçı-Kemalist kuşak biyografilerinde sıklıkla rastlanan ve vurgulanan bir ortak özelliktir. Dolayısıyla, İttihatçılığa ve oradan Kemalizm'e varacak olan Aydınlanmacı-Reformcu bürokratik-siyasal geleneğin ve kişiliğin köklerinin, Osmanlı reformist aydın kuşağı olarak Jön-Türlere uzandığı söylenebilir. Bu bakımdan, Kemalizm'in hazırlayıcı koşullarının,

Osmanlı modernleşmesi sürecinde aranması gereği, sabittir. İslâmcılık da, Osmanlı aydınlanmasının, özellikle seküler kişiliğine ve müdahalesine karşı bir tepkime olarak, gelenekçi kültürel tema çerçevesinde gelişmiş, modernleşmeye karşı gelenekselliğin kalıcılığı savunusuyla ortaya çıkmıştır. Jön-Türk kuşağına dahil İslâmcı aydınların da, genellikle edebiyat sanatları, kültürel çalışmalar, gazetecilik gibi alanlarda faaliyet gösterdikleri ve bu merkezler etrafında kurulmuş “İslâm Teâlî Cemiyetleri” cemiyetlerde bir araya geldikleri bilinmektedir. Tıpkı Kemalizm’in İslâmcılığın olduğu gibi, Kürt modern siyasal hareketinin tohumları da, Osmanlı modernleşmesi sürecinde, ilk Kürçe sözlük yazarları Kâmuran ve Celadet Ali Bedirhan kardeşlerin başlıca örneğinde olduğu gibi özellikle dil ve kültür konularıyla ilgili, bu bakımdan *Jön-Kürtler* denilebilecek olan Kürt entelektüelleri tarafından ve Kürt Terakki ve Teavün, Hevî Kürt Talebe ve Kürt Teâlî cemiyetleri gibi, apolitik, kültüralist sosyal oluşumlarla atılmıştır. Sonuçta, Osmanlı-Türkiye modernleşmesi sürecinde, Kemalizm, devlet düşüncesinin ve politikasının modern sürekliliğini oluştururken, İslâmcılık ve Kürt siyasal hareketi ise, sivil toplumun modernleştirici-uluslaştırıcı devlet ideolojisine karşı direncinin politik ifadesi ve temsiliyeti olagelmıştır.

Kemalizm’in tarihsel sürekliliği içerisinde, Jön-Türklerin *devlete nüfûz etme*, İttihatçıların *devlete müdahale etme-devleti denetleme* ve nihayet Kemalistlerin *devleti ele geçirme* süreçleri, tutarlı ve sürekli bir ilerleme çizgisini ve mantığını ortaya koymaktadır. Cumhuriyet’in kuruluşu aşamasında Kemalizm’in temel etkinliği, bastırılmış toplumu devletin zor ve ideolojik aygıtlarıyla uluslaştırma ve laikleştirme politikası olmuştur. Buna karşılık İslâmcılığın Erken Cumhuriyet dönemindeki görünüşü ise, Kemalizm’inkine koşut ve karşıt biçimde, devletin zor gücüyle itildiği sivil toplum katında, seküler reformlara karşı gündelik hayatın Müslümanlığı savunusunu, Sebilürreşad türünde yayınlar örneğindeki pasif-kültürel direnişle yüklenmek olurken, Kürt kimliği ve siyasal hareketi ise, uluslaştırmaya karşı etkin direncini 1930’ların ikinci yarısına kadar sürdürebilmiş, 2. Dünya Savaşı’yla başlayan süreçte, kayda değer bir etkinlik gösteremeyecek hale gelmiştir.

II. Dünya Savaşı’nın sonlandığı 1945’ten sonra, Kemalizm, kendi içerisinde liberal bir revizyon sürecine girmiş, kuruluş aşamasındaki otoriterliğin ve seküler reformculuğun düzeylerini sorgulamaya ve indirgemeye başlamış, nitekim bu süreç, CHP’nin içinden liberal-muhafazakâr Demokrat Parti’nin çıkışına varmıştır. Aynı

biçimde İslâmcılık da, özellikle Demokrat Parti'nin siyasal temsiliyetindeki yeri ve etkisi üzerinde gözleendiği üzere, çok partili liberal yeniden yapılanmanın bir ögesi olmuş, CHP'nin liberal revizyonizmine benzer biçimde, Kemalizm'e karşı refleksindeki din devleti ve halifeliğin ihyası taleplerini törpülemiş, özellikle Said Nursî-Nurculuk örneğinde olduğu gibi, faaliyetini sivil toplum alanına kaydırmış, etkileri daha sonra görülecek olan tarikatlaşma-cemaatleşme süreçleri ile, çok partili sistemin sağ tarafında konumlanışını sabitleştirmiştir. İslâmcılığın olduğu gibi, Kürt siyasal hareketi de, Cumhuriyet'in kuruluş ve devamında II. Dünya Savaşı'nın otoriter Millî Şef rejimi süreçlerinde yediği geri rüzgârın ardından tekrar görünürleşmiş, Şeyh Said'in torunu Abdülmelik Fırat'ın DP listesinden milletvekili seçtirilmesinde olduğu gibi, Kemalizm'in baskıladığı yerel-geleneksel figürlerin DP'de yer almalarıyla başlayıp Şerafettin Elçi'nin 1978-79'daki Bakanlığına varan örneklerle, merkezî siyasette bireysel ve Kürt hareketi dışında temsille yer edinme aşamasına girmiştir.

1960'ların ikinci yarısına gelindiğinde, Soğuk Savaş sürecinden kaynaklanan küresel gelişmelerin de etkileri altında, Kemalizm, "Ortanın Solu" ve "Millî Demokratik Devrim" denilen politik ve kuramsal tartışmalar etrafında ideolojik, Yön-Devrim yayın geleneğinde söylemsel ifadelerini bulan, özellikle "emperyalizm" olarak adlandırılan Batıya karşı bağımsızlık ve gelişme aşamasındaki kapitalizme karşı da halkçılık vurgulu bir öz etrafında politikleşen ve devleti "kurtarma-ele geçirme" hedefine yönelen, "Sol Kemalizm" evresine girmiştir. Bu evrede, Kemalizm'in politik örgütlenmesinin CHP odaklı niteliği sürmüş ise de, CHP'nin örgütü ve denetimi dışına çıkan, Türkiye İşçi Partisi, Dev-Genç ve oradan türeyen çok sayıda yasal-yasa dışı gençlik örgütünün yanı sıra ve daha etkili olmak üzere, 22 Şubat 1962 ve 20-21 Mayıs 1963'de gerçekleşen ve 9 Mart 1971'de gerçekleşemeyen darbe girişimleri de, Sol Kemalizm'in "devleti ele geçirme" hedefini somutlamaktadır. Aynı süreç içerisinde İslâmcılık da, Cumhuriyet'in kuruluş dönemindeki kültüralist niteliğinden uzaklaşarak politikleşmiş, gündelik hayattan öteye, devleti ve hukuku dinselleştirmeyi talep eden, bu bakımdan devleti merkeze alan ve siyasal-örgütsel temsiliyetini "Millî Görüş" geleneği ile bulan, özellikle İhvanî hareketten ve İran İslâm devriminden etkilenen "Siyasal İslâmcılık" denilen evreye girmiştir. Nitekim bu evrede, İslâmcılık, 1950'lerdeki tarikat-cemaat merkezli sivil toplum örgütlenmesinin ötesinde, MNP-MSP uzantısındaki siyasal partileşme ve "Akıncılar" gibi militanlaşmış para-militer örgütlenme biçimine de ilerlemiştir. Yine

aynı tarihsel aralıkta, Kürt siyasal hareketi de, çıkışındaki dil-kültür merkezli entelektüel ve din merkezli geleneksel niteliklerinin çerçevesi dışına taşarak politikleşmiş, özellikle Sosyalizm'e eğilim gösteren, en temelde, bağımsız bir Kürt devletini amaçlayan bir dönüşüm yaşamıştır. Kürt siyasal hareketi de, Sol Kemalizm'e ve İslamcılığa benzer biçimde, kendi hedefleri doğrultusunda bir devlet inşası amacına dönük silâhlı eylemselliği de içeren siyasal örgütlenme örnekleri üretmiştir.

1980'lere ve 1990'lara gelindiğinde, Soğuk Savaş'ın sonlanmasıyla birlikte, küreselleşme sürecinin yeni-liberal ve yeni-sağcı etkileri altında, Kemalizm, 1970'lerdeki sol politik eğilimini ve devletçi kişiliğini geride bırakmış, yükselen muhafazakârlığa karşı seküler gündelik yaşama ve kültürel modernizme odaklanmış, bireyci yeni bir öz etrafında şekillenen ve adına "Atatürkçülük" denilen üçüncü evresine girmiştir. Bireyin ve toplumun "çağdaşlığını" temel alan bu evresinde Kemalizm, politik iddiasını ve etkinliğini parlamentarizme ve CHP'ye devrederek, Atatürkçü Düşünce ve Çağdaş Yaşamı Destekleme Dernekleri, Çağdaş Eğitim Vakfı gibi birincil örnekleriyle sivil toplumculuşma eğilimine girmiş, "laiklik" teması ve duyarlılığı odaklı bir kültürel çerçeve yaratmıştır. Küreselleşme sürecinde, İslâmcılık da, tıpkı Kemalizm'e benzer biçimde, yeni-liberal değerlere uyuma dayalı bir politik, ideolojik ve yöntemsel dönüşüm geçirmiş, 1970'lerdeki "İslâm Devleti" iddiasının ve hedefinin, özellikle 11 Eylül saldırılarından ve El Kaide-İşid deneyimleri sonrasında, törpülediği, bireyin ve toplumun Müslüman kişiliğinin temel alındığı, böylece inanç odaklı bir sivil kültürel kimlik kurgusunun ve savunusunun öne çıkarıldığı, adına "Muhafazakârlık" ve daha sonra "Muhafazakâr Demokratlık" denilen güncel evresine girmiştir. İslâmcılığın bu evredeki örgütlenişi, Kemalizm'in sivil toplum örgütlerine benzer biçimde, Millî Gençlik Vakfı, Anadolu Gençlik Vakfı gibi Millî Görüş geleneği ve ayrıca cemaatler-tarikatlar etrafında kümelenen bireyler eliyle kurulan vakıflardan ve derneklerden oluşan sivil toplum örgütlenmesi biçiminde gerçekleşmiştir. 1980'leri ve özellikle 1990'ları takiben Kemalizm'in ve İslâmcılığın deneyimledikleri bireycileşme, sivil toplumlaşma ve kültürcüleşme yönelimli liberalleşme eğilimi, Kürt siyasal hareketi için de etkili ve aynı derecede belirleyici olmuş, 1970'lerdeki Marksist-Leninist-Maoist egemen Sosyalist ideolojik formasyonun geride terk edildiği, özellikle 2000'lerde belirginleşen biçimde, Post-Marksist Radikal Demokrasi, Ekolojik Anarşi, Feminizm gibi, küreselleşme çağına özgü tercihlerle, bir

ideolojik yeniden yapılanma süreci yaşanmıştır. Kürt siyasal hareketi, küreselleşme çağının başlarındaki ideolojik ve politik dönüşümlerine paralel olarak, stratejik ve yöntemsel değişimler de yaşamıştır. Öncelikle, 1970’lerden 1990’ların başına uzanan bağımsız Kürt devleti hedefi belirsizleşmiş, pkk örneğinde açıktan terk edilmiş, önce Türkiye’nin federalleşmesi, sonra da üniterlikle çelişmeyen bir yerel özerklik biçimi ve “demokratik ulus” kurgusu savunulmuştur. Bu stratejik dönüşüm, örgütlenme biçimini de belirlemiş, yasa dışı askerî birliğin yanına siyasal yöntem ve örgütlülük de eklenmiş, merkezî ve yerel alanlarda HEP-DEHAP-HADEP-BDP-HDP sürekliliğindeki yasal parti, sivil toplum katında ise, yerel meclisler ve bunların üst kuruluşu olarak “Halkın Demokratik Kongresi” gibi devletin merkezîyetçiliğine alternatif sivil örgütlenme biçimlerine gidilmiştir.

Sonuçta, Türkiye modern siyasal tarihinin gövdesini meydana getiren ana akımlar olarak Kemalizm’in İslâmcılığın ve Kürt siyasal hareketinin, kendi kronolojik süreklilikleri içerisinde, politik, ideolojik, söylemsel ve örgütsel evrimlerinin, yaklaşık olarak eş-zamanlı, eş-yönlü ve eş-biçimli olarak gerçekleştikleri gözlenmektedir. Bu Tez, bu benzerliklerin üstünde biçimlendikleri sosyo-ekonomik yapısal temellere dair bir tarihsel araştırmayı içermektedir.

1.3. TEZ’İN AMACI

Türkiye Tarihçiliğinin ve özelde akademik Tarih yazımının, Osmanlı vak’anüvis geleneğinin uzantısı olarak, olay ve kişi-kurum merkezlik niteliğini günümüzde koruduğu biliniyorsa da, 19. Yüzyılın sonlarındaki “Annales Okulu”ndan başlayarak özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısında gelişen ve “Sosyal Tarihçilik” denilen akım başta olmak üzere çeşitli Batılı etkiler altında, modern Tarihçiliğin eğilimleriyle uyarlanmış yeni yaklaşımlar da ortaya konulmuştur. Bunların en iyi örnekleri, Halil İnalcık’ın toplum merkezli Osmanlı tarihi yazımı, 1970’lerde yükselen “Asya Tipi Üretim Tarzı” odaklı Marksist ve Dünya Sistemi-Bağımlılık Kuramı gibi teori merkezli yaklaşımlardır. Ancak, Petrol krizini takiben Yeni-Liberalizm’in ekonomik ve bu kapsamda yeni-sağın ideolojik devreye girişiyle, post-modernizmin güçlü belirleyiciliği altında ve yeni-muhafazakârlığın ideolojik taleplerine uyumlu biçimde mistifiye edilmiş, kronolojikleştirilmiş, kişi-kurum ve olay merkezli geleneksel Tarihçilik anlayışı yeniden gün yüzüne çıkmıştır. Bu dönüşümün, Türkiye Siyasal Tarihçiliği üzerindeki etkileri, karizmatik kişisel aktörlerin belirleyici kılındığı, toplumsal etkenlerinden neredeyse arındırılmış bir tarz

olarak, günümüzde sürmektedir. Bu Tez'in yazılma gerekçelerinden biri de, öncelikle bu genellenmenin dışında düşünebilme ihtiyacından doğmaktadır.

Sonuçta, bu Tez, Türkiye modern siyasal tarihini oluşturdukları veya en azından belirledikleri kabul edilen, Kemalizm, İslâmcılık ve Kürt siyasal hareketi olarak seçilmiş ana akımların, kökenlerini oluşturan Osmanlı Modernleşmesinden günümüze uzanan kronolojik süreklilikleri boyunca gösterdikleri dönemsel politik, ideolojik ve söylemsel dönüşümler ile, küresel, ulusal, bölgesel ve yerel ölçekli ekonomik yapısal değişmeler ile sınıfsal ve kültürel değişmeler, göç ve kentleşme gibi toplumsal hareketliliklerden oluşan sosyal etkenlerin değişimleri arasındaki zaman, mekân, yönelim gibi bağıntıları bulgulamak ve tartışmaya açmak amacıyla kaleme alınmıştır. Bu bakımdan, Tez'in bir Siyasal Tarih çalışması olmadığına altı önemle çizilmelidir. Tez'in inceleme alanı, tarihsel olaylarla sosyo-ekonomik olgular arasında bulunduğu varsayılan ilişkilerin bulgulanmasını amaçlayan bir çözümleme yöntemi önerisi getirme amacıyla ve kapsamıyla sınırlıdır.

1.4. TEZ'İN VARSAYIMLARI

Bu Tez'in, içeriği üstündeki belirleyici etkisi bakımından dayandığı birincil varsayım, başlığında yer verilen "Siyasal Değişme"nin, esasen, sosyo-ekonomik yapısal değişme süreçlerinin siyasal yansımalarından ve görünümünden ibaret olduğu, bir başka deyişle, siyasal akımların gösterdiği ideolojik, politik ve örgütsel değişimlerin, sosyo-ekonomik alt-yapılar tarafından doğrudan belirlendiği ve şekillendiğidir. Nitekim Tez'in konusu, öncelikle bu kuramsal varsayıma dayanılarak, Türkiye siyasal sisteminin tarihi ve bu kapsamda siyasal akımların değişimleri değil, bu değişmelerin sosyo-ekonomik temelleri olarak belirlenmiştir. Bu temel varsayım ışığında, Türkiye modern siyasal tarihinin yapısal analizinin, sosyo-ekonomik alt-yapısal bağlarının ve ilişkilerinin gelişkinlikleri ve belirleyicikleri üzerinden, ancak Kemalizm, İslâmcılık ve Kürt siyasal hareketi tarafından oluşturulan ana omurga üzerinden mümkün olabileceği tespitine ve önermesine varılmıştır. Bu bakımdan, sosyo-ekonomik alt-yapısal sınırlılıkları itibarıyla toplumsallaşamamış, bu nedenle de, başta Sosyalizm olmak üzere, Türkiye siyasal tarihindeki görünürlükleri ve etkileri geçici ve kısmî kalmış, entelektüel ve örgütsel çerçeveli talî akımlar, Tez'in yapısalcı analizine yeterli veri üretmedikleri gerekçesiyle içerik dışında tutulmuştur. Bu konuda, Tez'in yazımı aşamasında itirazlarla ve eleştirilerle karşılaşmış ise de, sunum ve yayın aşamalarında da muhtemel itirazların öngörülebilir olmasına karşın,

çalışmanın, siyasal akımlar ve kurumlar ile sosyo-ekonomik etkenler arasındaki ilişkiselliği gözeten Marksist kuramsal çerçevesi ve Politik Ekonomik-yapısalcı inceleme yöntemi itibarıyla, bilimsel tutarlılığında kararlılık tercih edilmiştir.

Türkiye Sosyalizmi'nin Tez'in içeriğinde bir başlık olarak ele alınmamış olmasının ilk gerekçesi, yukarıda açıklandığı üzere toplumsal yapılarla, gruplarla ve etkenlerle bağlarının ve ilişkilerinin, yapısalcı bir analize konu edilemeyecek kadar sınırlı kaldığına dair varsayımdır. Sosyalizm'in Tez'in içeriğine dahil edilmemiş olmasının ikincil gerekçesi, Türkiye'de Sosyalist olma iddiasındaki örgütlenmenin tarihsel doruğuna ulaştığı 1970'li yıllar da dahil olmak üzere, Türkiye'de siyasetin yapısal değişimini doğrudan etkileyebilecek bir toplumsal hareketlenme üretmemiş oluşudur. Bu bağlamda, Sosyalizm'in Türkiye'de yapısal anlamda bir siyasal bir değişme yaratacak veya siyasal değişime katkı sunacak ölçüde toplumsal taban oluşturamadığı, belirleyici bir ön kabul olarak değerlendirilmiştir. Bu durumun tarihsel temellerinden en etkili olanı, Osmanlı İmparatorluğu ile Rus Çarlığı arasındaki gerilimli, çatışmalı ilişki tarihinin ürettiği, Türkiye halkının toplumsal belleğine kaydedilen ve "Moskof" deyiminde ifadesini bulan Rusya karşıtı duygusal refleksin (Öztañ, 2011) Ekim Devrimi'nin Rusya ve Ruslukla ilişkilendirilmesiyle Sosyalizm karşıtlığı olarak süreklileşen ve Cumhuriyet'e intikal eden mirasıdır. Diğer yandan, Sosyalizm'in Türkiye'de toplumsal taban bulamamasında, ülkenin sermaye birikimi ve işçi sınıfı oluşumu ile ilgili özgün sosyo-ekonomik koşullarının yanı sıra, bürokrasinin sol örgütlenmeye uyguladığı yoğun şiddetin de etkisi olduğu tartışmasıdır. Genel olarak liberal piyasa değerleri ile çelişen tüm akımların bu bürokratik ket vurmadañ etkilediği söylenebilir ise de, Millî Görüş ve MHP örneklerinde Radikal milliyetçi ve İslâmcı politikleşmeye uygulanan esneklik, Sosyalist-Komünist akımlar olunca asla söz konusu olmamıştır. Örneğin, 1960'lar boyunca yükselişe geçen ve 1970'lerde tarihsel doruğuna ulaşan sendikal işçi hareketleri ve sol siyasal akımların 1980'lerde ve devamında utangaç bir Sosyal Demokrat çizgiye gerilemesindeki neden, her şeyden önce 12 Mart ve 12 Eylül diktatöryalarının uyguladığı yoğun devlet şiddetidir. Sosyalizm'in Türkiye siyasal sisteminde başlı başına bir yer edinemediği sonucuna varılırken yola çıkılan bir diğer gerekçe, son kertede, Türkiye'de Sosyalist olma iddiasını temsil eden politik geleneklerin ve örgütlenmelerin, Kemalizm'le olan ilişkisi sorunsalıdır. Türkiye solunun, daha çıkışında, Batıcı Osmanlı aydınları kategorisi ile olan köken bağı ve

devamında İttihatçılık ve Kemalizm'le süren bağıntı-eklemlenme sürecinin, 27 Mayıs- 12 Mart- 12 Eylül- 28 Şubat kırılmalarında sivil politikleşme dalgasının bürokratik otorite karşısında geri çekilişi ile doğrulandığı düşüncesinden hareketle, Türkiye Sosyalizmi'ni oluşturduğu ileri sürülen tüm akımlar, bir bütün olarak ve Osmanlı'daki kökeninden başlayarak, genel ifadeyle bir entelektüel hareket, özel olarak bir Edebiyat tarihinden ibaret kabul edilmektedir.

Bu Tez, ikinci olarak, tarihsel kökleri çok daha uzağa gitmekle birlikte, Osmanlı modernleşmesi sürecinde yaşanan toplumsal ve siyasal yeniden yapılanmanın, aktörlerinin ve etkilerinin tarihsel uzamı üstünde, günümüz Türkiye'sini belirlemeye devam ettiği varsayımına dayanmaktadır. Bu bağlamda, günümüzde, Türkiye'de devlet-toplum ve bu kapsamda ordu-siyaset ve bürokrasi-toplum ilişkileri, sekülerlik, uluslaşma, sınıfsal, kültürel ve etnik ayrımlar, bölgesel eşitsizlikler gibi güncel sorunların tarihsel kaynağının ve faillerinin, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecindeki ara dönemde gerçekleşen toplumsal ve siyasal değişme süreçlerinde aranması gerektiğini varsaymaktadır. Örneğin, askerî darbeler ve darbe girişimleri, 12 Mart, 28 Şubat, 27 Nisan benzeri müdahaleler, zaman zaman ordunun bir siyasal aktör olarak siyasete müdahaleye çağrılması gibi güncelliğini koruyan ve en son 15 Temmuz 2016 tarihindeki darbe girişimiyle bir kez daha somutlanan ve güncellenen örnekler, askerî-otoriter yönetim geleneğinin kökeni olarak İttihatçı düşüncenin ve cuntalar üzerinden "komitacı" örgütlenme biçiminin tarihsel geçmişe ait bir olay olarak kalmadığını, varlığını günümüzde de koruduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecini idare ve böylece ifade eden Jön Türk ve İttihatçı kuşak kişiliğinin, bürokratik ve siyasal canlılığını ve etkinliğini sürdürdüğü söylenebilir. Yine bu biçimde, AK Parti söyleminde ifadesini bulan İslâmcı söylem geleneğinin, "Yeni-Osmanlılık" denilen güncel haliyle, halen modernleşme öncesine dönüşü erdemleştirmesi, bu kapsamda Kemalist kuruluş dönemine karşı duygusal refleksleri dillendirmeye devam edişi, İslâmcılığın Osmanlı modernleşmesi sürecindeki çıkış ve devamındaki gelişme sürecindeki özelliklerinin canlılığını göstermektedir. Kürt kimliğinin, 1980'lerin başından itibaren tekrar ayrılıkçı ve askerî nitelikli bir isyana daha konu oluşu, 1990'lı yıllardan itibaren de belirginleşen siyasallaşma eğilimi ile bölgesel bir siyasal hareket üretişi, yine Osmanlı modernleşmesini belirleyen Türkçülük-Türkleştirme-

Milliyetçilik izleğine karşı yerel reflekslerin kendilerini ortaya koyuş tarzlarının devamı niteliğindedir.

1.5. TEZ'İN SINIRLILIKLARI

1.5.1. Kuramsal Sınırlılıklar

Türkiye'nin özgünlüklerini gözetken, Batılı kuramsal şablonları ülkeye uyarlamamanın ötesinde, genel kabul görmüş çerçevelerin dışına çıkarak ülkenin kendine özgü gerçekliklerinden, özelliklerden hareket eden, teorik yaklaşımların sayıca azlığı ve düşünsel sınırlılığı, bu çerçevede, özgün yaklaşımların akademik yaşamda ifade imkânı bulamaması, Tez'in kuramsal temel sınırlılıklarından ilkidir. Öncelikle, Tez'in kuramsal çerçevesini ve inceleme yöntemini oluşturan Marksist analizin, Türkiye'ye özgü kültürel ve siyasal koşullardan dolayı akademik alanda kullanım ve Türkiye'ye uygulanma sınırlılığı, kuramsal çerçevenin oluşturulması kapsamında yüzleşilmek zorunda kalınan bir diğer ve belirleyici sorun kaynağı olmuştur.

1.5.2. Yöntemsel Sınırlılıklar

Çalışmanın konusu, siyasal düşünce ve akımları kapsadığından, gerek yazarların kişisel ideolojik tercihlerinin, gerekse devletin resmî ideolojisinin bilgi üretimi üstündeki kurgulayıcı etkisi, veri kaynaklarının nesnelliği ve nesnel bilgiye ulaşma konusunda ciddi sorun kaynağı olmuştur. Bu cümleden olmak üzere, Osmanlı modernleşmesi süreciyle ilgili olarak, Tez'in ilgili bölümü ve başlığı altında çalışılan "Selânik ve İttihat ve Terakki ilişkisi" incelemesi örneğinde olduğu gibi, başvuru kaynaklarının çoğu kez hiçbir belgesi ve dolayısıyla bilimsel dayanağı olmayan, genellikle İslâmcı ve Kemalist politik-ideolojik kurgularla oluşturulmuş karşılıklı komplocu iddiaların kuşatması altında oluşu, buna karşılık aynı başlık altındaki Yahudi-Dönme kastının incelenişinde olduğu gibi ırkçılık, anti-semitizm, dinsel hoşgörü gibi toplumsal duyarlılıkların eleştirel baskısı ve nihayet Kemalizm'le bağlantılı, Atatürk, devlet, resmî ideoloji, kimlikler gibi konulardaki yasal belirlenimler, Tez'in kaynakları ve yazımı bakımlarından en önemli sınırlılıklarını oluşturmuştur. Bu kapsamda, Cumhuriyet'in kuruluş dönemlerine ilişkin birincil yazılı kayıtların, dönemin otoriter siyasal ve bürokratik yapısı nedeniyle, çoğunlukla otobiyografi örneklerinde gözlendiği üzere sınırlandırılmış veya kurgulanarak yeniden oluşturulmuş bilgilere dayalı oluşu, döneme ilişkin veri kaynaklarının sınırlılığının ve bilimsel geçerlilik sorunsalının temel nedenidir.

İkinci olarak, erken Cumhuriyet'e dek birincil kaynakların ve belgelerin bütünüyle Osmanlıca kaydedilmiş oluşu, bunların edinilmesindeki bürokratik ve ekonomik güçlükler, diğer yandan, Osmanlı bürokrasisinin taşraya dair genel ilgisizliğinden kaynaklanan arşiv sorunları, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinin sosyo-ekonomik verilerle incelenmesi önündeki en belirleyici bariyerdir.

Bunlardan çok daha önemli ve belirleyici olmak üzere, Tehcir, Mübadele ve zorunlu göç gibi kitlesel olaylara dair kayıtların, bu olayların çoğunlukla sivil bürokrasinin bilgisi ve yetkisi dışında, askerî yöntemlerle ve örtülü uygulanmış olmasından kaynaklanan nedenlerle neredeyse yok denecek düzeyde tutulmuş olması, Cumhuriyet'in özellikle ulusal kuruluşu bağlamında etno-kültürel ve yerel verilerin elde edilmesini olanaksızlaştırmaktadır. Örneğin, Osmanlı Selânik'ine dair tüm belgeleri içeren arşivlerin, 1917 yılındaki büyük yangında neredeyse bütünüyle yok olmuşluğu, diğer yandan Balkan Savaşları sürecinde ve ardından mübadelede Selânik'ten Türkiye'ye göç edenlere dair göç ve yerleşim kayıtlarının, kayda değer bir bilgi verici düzeyde olmayışı gibi belgesel nedenler, bu toplumsal kesitin Cumhuriyet'in kuruluşundaki ve devamındaki yerinin ve etkisinin incelenmesinde önemli bir güçlük, hatta imkânsızlık sebebidir.

Veri toplama aşamasında Tez'in sınırlandığı önemli bir alan da, Küreselleşme sürecinde Siyasal değişimin sosyo-ekonomik temelleri olarak ele alınan ekonomik ve sosyal değişim süreçlerinin sayısal verilendirilmesidir. Örneğin, Tez'in ilgili bölümünde konu edilen, Küreselleşme sürecinde Kürt siyasal hareketini dönüştüren ekonomik etkiler kapsamında bölgesel-yerel kapitalistleşme ve toplumsal farklılaşma-orta sınıflaşma, sahada, özellikle kentsel alanda çıplak gözle bile gözlenebilmesine karşın, bölgedeki ticarî etkinliğin ağırlıkla kayıt ve yasa dışı ticaretle sürdürülmesi ve işletmeciliğin ise kayıt tutulacak uzmanlaşmaya ilerlememiş olması nedeniyle, toplanabilmiş ve sunulmuş olan veriler, ileri sürülen hipotezleri kesin biçimde belgeleyebilecek yeterlilikle elde edilememiştir.

1.6. TEZ'İN ÖNEMİ VE ÖZGÜNLÜĞÜ

Bu Tez'in öneminin ve özgünlüğün birincil nedeni, yazılmaya başlandığı 2013 yılından itibaren ve sunulduğu 2018 yılı sonu itibarıyla, Metin İşçi'nin *Genel Olarak ve Türkiye'de Siyasal Değişim* (1998) ve Ersin Kalaycıoğlu ile Ali Yaşar Sarıbay'ın derledikleri *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme* (2000) eserlerine ait kitap

tekelinin halen sürmekte olduğu, dolayısıyla üzerindeki incelemelerin nispeten ve oldukça sınırlı kaldığı bir alanla ilgileniyor oluşundan kaynaklanmaktadır.

Bu Tez, kuramsal çerçevesi ve yöntemi itibarıyla, Modernleşme ekolü ve bu kapsamda Merkez-Çevre yaklaşımı gibi, siyasal alanı salt devlet/bürokrasi-sivil toplum ikiliğine ve batılılık-doğululuk ya da Sekülerlik-Müslümanlık ikilemelerine dayalı kültüralist çerçevelerin sınırlılığında ele alan geleneksel yaklaşımlardan öteye geçilerek, başta İktisat, Sosyoloji ve Felsefe olmak üzere, sosyal-siyasal bilim alanını oluşturan çeşitli disiplinlerin imkânlarından ve verilerinden yararlanılarak, çoklu-(multi-disipliner) bilim anlayışına ve analiz modeline uygun kurgulanmıştır. Bu kapsamda, siyasal alanı, devlete ve günlük politikaya indirgeyen dar kapsamlı incelemelere dayalı yerleşik anlayışların dışında kalınmaya özen gösterilerek, Türkiye sosyal ve siyasal bilimler akademyasında 1980'li yılların başından bu yana istisnalaşmış ve günümüzde yok denilebilecek düzeyde indirgenmeye uğramış bir yöntem olan Politik Ekonomik-Yapısalcı analize başvurulmuştur. Bu teorik ve metodolojik arka planının ışığında, çalışmanın kuramsal önemi ve özgünlüğü, yukarıda değinildiği üzere, siyasal yapıyla sosyo-ekonomik alt-yapı arasındaki bağıntılar ve gerçekleşmede bağımlılıklar, zaman, mekân se söylemde eş-eğilimler ve eş-zamanlılıklar bulgulama amacıyla oluşudur. Bu temel kuramsal çerçevenin ışığında, içerik bakımından da, olay veya kavram incelemesi ve bilgi aktarımı kalıplarının dışına çıkılarak, araştırma faaliyetinin konusu olarak, Türkiye siyasal sisteminin yapısal özelliklerine ve sürekliliğine ilişkin olgusalıklar seçilmiştir. Bu bağlamda, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi siyasal gündeminin ve aktörlerinin, kronolojik bakımdan sabit olmadığı ve geçmişte kalmadığı, sosyo-ekonomik temelleri, ideolojik ve politik öğeleri ile aktörleri itibarıyla süreklilik ve güncellik gösterdikleri ileri sürülmektedir. Toplamda, bu Tez'in önemi ve özgünlüğü, Türkiye sosyal ve siyasal bilimler akademyasında yerleşik bir uygulama haline gelmiş bulunan, daha önce önerilmiş yöntemlere ve üretilmiş verilere dayandırılmış bilgiyi işleme alışkanlığından ve kolaylığından sıyrılarak, özgün bir teorik analiz yöntemi geliştirme ve Türkiye modern siyasal tarihine yönelik, alternatif bir inceleme modeli önerme iddiası içeriyor oluşuyla ilgilidir.

1.7. KURAMSAL ÇERÇEVE: *MARKSİST EKONOMİK DETERMİNİST PARADİGMA*

Descartes'ın (2010: 10) 'yöntemsel kuşkucu akıl' diye tanımladığı kavramla anlattığı, "aklın, ancak iyi kullanıldığı sürece gerçeği bulmada en iyi araç olabileceği"ne, tersinden söyleyişle, "iyi" yöntemle kullanılmayan aklın doğruya ulaşmada tek başına yeterli olmayacağına ilişkin aydınlanmacı saptaması, bilim felsefesi bağlamında, bu çalışmanın temel ilkesini oluşturmaktadır. Bununla birlikte, *Karl Popper*'ın (1902-1994) Mekanik Pozitivist Doğrulama yönteminin eleştirisiyle, verili bilginin ancak *yanlışlanmadığı* sürece doğru kabul edilebileceğini ilke edinen önermesi (Türkdoğan, 2000: 131-138; Türkdoğan ve Gökçe, 2012: 119-127), çalışmanın bilimsel metoda ilişkin temel yaklaşımı olarak belirlenmiştir. Belirli zaman ve mekân koşullarına göre doğrulanmış ve varsayılmış bilginin, kendiliğinden doğru varsayılması yerine, güncellenmiş verilerle de sınanmasını temel alan bu yaklaşım, politik, ideolojik, dinsel ve benzeri öznel etkiler altında 'kurgulanmış bilgi' ile nesnel bilimsel bilgi arasında ayırım yapılmasını, bu yolla başta resmî ideoloji olmak üzere yerleşik ideolojik, politik, kültürel kalıpların oluşturduğu düşünsel sınırlamaların aşılmasını, böylece araştırma özgürlüğünü sağlaması nedeniyle tercih edilmiştir.

En öz açıklamasını John Berger'in (2013: 8), "düşündüklerimiz ya da inandıklarımız, nesnelere görüşümüzü etkiler" ifadesinde bulan ve bilim kavramı olarak, nesnel olgunun anlaşılmasını etkileyen kişisel düşünce yapısını, araştırmacının kendisine özgü algılama şeklini tanımlamak için kullanılan (Türkdoğan, 2000: 142-143; Türkdoğan ve Gökçe, 2012: 129-130) *Paradigma*, kuramsal çerçevesini çizen Kuhn tarafından (1995: 42, 54) "bir bilim çevresine belli bir süre için model sağlayan, yani örnek sorular ve çözümler temin eden, evrensel olarak kabul edilmiş bilimsel başarılar" ve "araştırmaları ortak bir paradigma üzerine kurulu olan insanların bilimsel uygulamada aynı kurallara ve ölçütlere bağlılıkları ve bu bağlılık sonucu ortaya çıkan fikir birliği, bir başka deyişle, belirli bir araştırma geleneği" şeklinde açıklanmıştır.

Bu Tez'in kuramsal çerçevesini oluşturan felsefî paradigması, Marksist kuramın ekonomik determinist çerçevesi içerisinde belirlenmiştir. Bu bağlamda, Klasik Marksist metinlerle Modern Marksist analizler birlikte değerlendirildiğinde, aralarındaki ilişkinin, ilkinin egemenliğin kaynağını, ikincisinin ise araçlarını ve

kullanım biçimlerini incelemeleri olduğu söylenebilir. Bu bakımdan, Tez'in, Cumhuriyet'in geçmişten devraldığı kurucu temellerinin ve siyasal akımlarının inşalarının ve aktörlerinin oluşumunun ele alındığı ilk bölümünde, Klasik Marksist argümanlardan ve onların Politik Ekonomik yönteminden yararlanılırken, Cumhuriyet'in kurumsallaşmasını ve siyasal akımların dönüşümlerini inceleyen ilerleyen bölümlerde ise, Gramscian ve Althusserian yaklaşımların yapısal analizlerine başvurulmuştur. Örneğin, ilk bölümde, Osmanlı modernleşmesi sürecini meydana getiren toplumsal kesitin oluşumu ve onun varlık bulduğu sosyo-ekonomik kaynakların incelenişinde, ekonomik alt-yapının siyasal üst-yapıyı biçimlendirmedeki etkisini bulgulamak amacıyla, Marksist politik ekonomi yöntemi ışığında Osmanlı ve Türkiye iktisat tarihinin verilerine dayanılırken, erken ve geç Cumhuriyet dönemlerinin konu edildiği ikinci bölümde, Osmanlı modernleşmesini üreten toplumsal kesimlerin İttihatçı ve Kemalist kuruluş evresinde devlete el koyuşları ile, hem kendilerini hem de devleti yeniden inşa edişleri ele alınırken, hegemonik ve ideolojik araçların üretimine ve kullanımına ilişkin kuramsal yaklaşımlara başvurulmuştur. Üçüncü bölümde ise, Küreselleşme sürecinde sağladıkları ekonomik ağlarla ve kaynaklarla güç kazanan ve ulus-devletin görece belirleyiciliği dışına taşarak Türkiye siyasal sistemini dönüştürmenin etkenlerini üretebilen toplumsal kesimlerin varlık kaynakları, yine Politik Ekonomi yöntemine başvurularak ekonomik verilerle ilişkilendirilmiş, sınıfsal iradenin siyasal alan üzerindeki yansımalarını ve biçimlendirici etkilerini tartışabilmek içinse, bu kesimlerin elde ettikleri sosyo-ekonomik gücün politik hegemonyaya dönüşümü ve bu hegemonyanın üretimi, kullanım biçimleri ve araçları, yapısal analizler ışığında ele alınmıştır.

Diğer yandan, genel çerçeve itibarıyla Marksist kuramsal öze bağlı kalınmakla birlikte, her bölümün kendine özgü yapısal ve tarihsel özelliğinin farklılıkları gözetilerek, o bölüme en uygun, en açıklayıcı yöntemlerin de kullanılmasına çaba gösterilmiştir. Örneğin, Kemalizm'in evrimi incelenirken, Devlet ideolojisi olmasından kaynaklanan temel niteliğine bağlı olarak, uluslararası sistemin iç etkilerinin de belirleyiciliğinden hareketle 'Dünya Sistemi' yaklaşımının inceleme yöntemlerinden ve bulgularından yararlanılmıştır. Muhafazakârlığın siyasal evrimi ele alınırken ise, özellikle dinsel inanç bağlamında kültürel değişimin ekonomik ve dolayısıyla toplumsal yapı üstündeki dolaylı, üst-yapısal etkilerinin gözden kaçırılmaması için, Weberyen kuramın özellikle 'Protestan Ahlâkı' kavramı ile

gösterdiği önermelerine ve Merkez-Çevre yaklaşımına da önemli ölçüde başvurulmuştur.

1.8. YÖNTEM: *POLİTİK EKONOMİ- SİYASALIN EKONOMİK ANALİZİ*

Siyaset, kavramsal olarak, insanların sosyal farklılaşmalarından kaynaklanan toplumsal çelişkilerin ve uzlaşmaların, iktidar gücünün bölüşümü ve otorite-rıza ilişkileri vasıtasıyla gerçekleşmesi biçiminde tanımlanmaktadır. Bu haliyle, bir toplumsal yapı olan Siyaset'in ve buna bağlı olarak Siyaset Bilimi'nin ilgi alanı toplumsal yapılar ve araştırma yöntemi de, toplumsal incelemeler olmaktadır. Bu kuramsal çerçeve ışığında, Tez'in yöntemi, Politik Ekonomik metot olarak belirlenmiştir.

Politik Ekonomi, devletin iktisadî işlevlerini ve iktisadın siyasal yapılar üstündeki etkilerini anlamak için İktisat ve Siyaset disiplinlerini bir araya getiren bir yöntem olarak açıklanabilir (Seyidoğlu, 1992: 698). Yöntemsel bakımdan ise, en özet ifadesiyle, sosyal ve siyasal yapıların ekonomik yapılarla ve olgularla ilişkilerinin çözümlenmesi, başka bir söyleyişle, sosyal ve siyasal olguların, iktisadî olaylarla aralarında sebep-sonuç ilişkisi ışığında ele alınmasıdır. Nitekim iktisadî yapılarla siyasal yapılar ve olaylar arasındaki doğrudan bağıntı, Politik Ekonomi disipliniyle gösterilmiştir.

Tez'de, Politik Ekonomik analizin dışında, Türkiye siyasal sisteminin ve akımlarının dönüşüm süreçlerinin 1980'lerden itibaren gerçekleşen kısmına, yazarın kişisel tanıklıkları itibarıyla, gözlem yöntemine de, istisnaen başvurulmuştur.

1.8.1. Politik Ekonominin Kökenleri ve Gelişimi

Rousseau'nun (1996: 180), Diderot'nun ve D'Alembert'in ünlü "Ansiklopedi"lerinde (Encyclopédie, 1772/ 1996) aktardığına göre, "Ekonomi, Grekçe ev (oikos) ve yasa (nomos) sözcüklerinden oluşmuştur ve aslında bir ailenin tümünün ortak iyiliği için evin bilgece ve dürüstlüğüyle yönetilmesini belirtir. Anlamı, daha sonra büyük bir aileyi yani devleti kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Bu iki farklı anlamı ayırdetmek için sonuncu durumda genel ekonomi ya da politik ekonomi birinci durumda ise ev ekonomisi ya da özel ekonomi sözcükleri kullanılır." Nitekim Aristoteles (2000: 12-29), ekonomiyi "aile ekonomisi" olarak ve onun bir parçası olan mülkiyet ile açıklamaktadır. Politik Ekonomi ise, Latince Polis ve Oikonomike kelimelerinden meydana gelmektedir. Polis, bağımsız şehir (site) devleti demektir.

Polis ve oikonomike kelimelerinin birleşimi olan politik ekonomi bir ülke halkının veya devletin yönetimi demektir. (Seyidoğlu, 1992: 698). Ekonomi ve politika, literatürde birlikte ilk kez “Politik Ekonomi” deyimiyile, Aristo tarafından, devlet giderlerinin karşılanması için bir verginin konulması olarak ele alınmıştır (Flynn, 1967: 5).

Politik Ekonomi'nin günlük bir deyimden öte, bir terim olarak ilk kez Antoine de Montchrétien'in *Traicté de l'oconomie Politique* (1615) adlı eserinin adında kullanılmış olduğu kabul edilmiş olsa da, gerçekte, Louis de Mayerne- Turquet tarafından *La Monarchie Aristodémocratique* (1611) adlı eser içinde, “devletin yurttaşları karşısındaki görevleri” anlamıyla kullanılmıştır (King, 1948: 230). Böylece, Politik Ekonomi, 17. Yüzyılda, politik aritmetikçiler tarafından ekonomi bilimine kabul edilmiş, aynı yüzyılın ikinci yarısında Merkantilistler tarafından sıkça kullanılmıştır. Merkantilistlere göre Ekonomi, “birey yönetme sanatı”, Politik Ekonomi ise, bir “devlet yönetme sanatı”dır (Savaş, 1986: 7). Örneğin, *Politik Ekonominin İlkeleri* (1767/ 1966), adlı eseri ile kavramın öncülerinden ve hatta Ekonomi politiğin kurucusu olarak kabul edilebilecek olan (Eren, 2014 :145) Sir James Steuart (1666: 2), Politik Ekonomi'yi, “bir ailenin bütün isteklerini basiretle ve sadelikle sağlama sanatı olan ekonomi ne ise bir devlette Ekonomi Politik odur” şeklinde açıklamaktadır.

Merkantilistler gibi Klasik ekonomistler de Politik Ekonomi deyimini uzun süre kullanmışlardır. Bu kapsamda, Politik Ekonomi'yi Smith ve Malthus, “servetin niteliğinin ve kaynağının araştırılması”, Ricardo ise, “ürünün yaratılmasına katılan sınıflar arasında, ürünün bölüşüm konularının araştırılması” olarak tanımlamışlardır (Kazgan, 1989: 65). Ricardo'ya göre (1997: 23), “toplumun değişik aşamalarında yeryüzünden sağlanan toplam üretimin, üç sınıf (toprak sahipleri, sermaye sahipleri ve emekçiler) arasında rant, kâr ve ücret olarak bölüşümünü düzenleyen yasaların belirlenmesi, Ekonomi Politiğin baş sorunudur.” Alfred Marshall ise (1964: 1), Ekonomi Politiği, “hayatın olağan meşguliyeti (business) içinde insanın, bir yandan servetin, fakat diğer ve daha önemli bir yandan insan incelemesinin (the study of man) bir parçası” olarak tanımlamıştır. Politik Ekonomi kavramı, Marx'ın 1859'da yayınladığı kitabına, *Politik Ekonominin Eleştirisine Bir Katkı* (1979) ismini vermesiyle ilk kez Marksistler, 1890'da ise, Marshall'ın ünlü kitabına *Ekonominin İlkeleri* (1767/ 1964) ismini vermesiyle liberal ekonomistler tarafından kullanılmaya

başlanmıştır. Bununla birlikte, Marksist bir yaklaşımı çağrıştırdığı için, liberal ekonomistler, kavramı kullanmamaya yakın zamana kadar özen göstermişlerdir (Savaş, 1986: 8).

İktisadî düşüncenin modern çağına gelindiğinde, dönemin belirleyici düşünürlerinden Keynes, Politik Ekonomi'nin anlamını üç ayrı anlamda ele almıştır: ilkinde göre Politik Ekonomi pozitif bir bilimdir, ne olup bittiği ile ilgilidir. İkincisinde, Politik Ekonomi, normatif bir bilimdir, ne olması gerektiği ile ilgilidir. Son olarak da, Politik Ekonomi bir sanattır, belli amaçlara ulaşmak için gereken kurallar sistemidir. Keynes, sınırlarının belirlenmesinin çok zor olduğunu belirtmesi nedeniyle Politik Ekonomi'yi, ekonomi bilimi dışında tutmaktadır (Savaş, 1986: 8).

Politik Ekonomi'nin kuramsal gelişiminde, son otuz yıl içerisinde iki temel değişiklik meydana gelmiştir: İlk olarak, günlük ekonomik yaşamın bir alanını tanımlamak üzere kullanılan terimin (Political Economy), başlıbaşına bir bilimsel disiplini karşılamak üzere Siyasal İktisat (Political Economics) biçiminde kullanılmaya başlanmasıdır. Diğerisi ise, politikanın ekonomiden ayrılamayacağı düşüncesinin yaygınlaşmasıdır (Savaş, 1986: 9). Buna göre, İktisat teorisinde ve gerçek hayatta firma, tüketici ve devlet olarak üç temel ekonomik karar birimi varken ve firma ile tüketiciler, bireysel tercihlerini kullanırken, devlet ise toplumsal tercihlerini gerçekleştirmek için ülkenin politik yönetimi kadar ekonomik yönetimini de üstlenmektedir.

1.8.2. Marksist Politik Ekonomi

Politik Ekonomi'yi bir kavram olmaktan başlıbaşına bir disiplin olmaya taşıyan, Marksist kuram olmuştur. Marx'ın ve Engels'in Politik Ekonomi yöntemleri, öncelikle, kendilerine kadar gelen kapitalist iktisadın Ekonomi Politik düşüncesinin eleştirisine dayanır. Nitekim Marx (1975: 65), kendi Politik Ekonomik yöntemlerini, kendilerinden önceki birikim üstünde ilerleyerek geliştirdiklerini saptamakta, bu kapsamda, Politik Ekonomi'nin öncüllerinden yola çıktıklarını, onun dilini ve yasalarını kabullendiklerini, Politik Ekonomi'nin kendisinden yola çıkarak, onun iş bölümü, rekabet, mübadele değeri gibi terimlerini kullandıklarını bildirmiştir. Marx'a ve Engels'e göre, Klasik liberal İktisat'ın anladığı biçimiyle "Ekonomi Politik, özel mülkiyet olgusundan yola çıkar. Onu bize açıklamaz. Sonra da kendisi için yasa değeri taşıyan genel ve soyut formüller biçiminde özel mülkiyetin izlediği maddi süreci dile getirir. Bu yasaları anlamaz. Yani, özel mülkiyetin özünden nasıl

çıktıklarını göstermez” (Marx, 1975: 65). Bu haliyle, “Ekonomi Politik, çağdaş burjuva toplumun teorik tahlilidir” (Engels, 1979: 29).

Marksist Politik Ekonomi'nin, kavramın kendinden önceki kullanılış ve yorumlanış biçiminden temel farkı, tarihsel ve sınıfsal oluşudur. Bu bağlamda denilebilir ki, klasik Politik Ekonomi ya da Ekonomi Politik ile Marksist Politik Ekonomi arasındaki temel farklılık ve ayrım, ilkinin salt iktisadî çerçeveye sınırlı matematiksel içeriğine karşılık, ikincinin Felsefe, Tarih, Sosyoloji, İktisat gibi çok disiplinli bir yöntembilimsel (metodolojik) kurgulanışı ve buna dayalı olarak, zaman ve mekân bakımından evrensellik iddiasında oluşudur. Buna göre, Marksist Politik Ekonomi, her dönem için farklı özellikler gösterir. Devletlerin içinde bulunduğu politik atmosfer ve üretim ilişkileri, politik ekonomiyi belirleyen önemli unsurlardandır. O halde, “insanların üretim ve değişim koşulları, ülkeden ülkeye ve her ülkede de kuşaktan kuşağa değişir. Öyleyse Ekonomi Politik de bütün ülkeler ve bütün tarihsel dönemler için aynı olamaz” (Engels, 1977: 250).

Marksist Politik Ekonomi, Tarih ve Siyaset ile Ekonomi arasında birbirlerini etkili bir biçimde etkileyen bir ilişkiyi ortaya koyar. Marx ve Engels (1976: 41), bu ilişkiyi, “Tarih'i doğa tarihi ve insanların tarihi diye ikiye ayırabiliriz. Bununla birlikte bu iki yön birbirlerinden ayrılamazlar; insanlar var oldukça, insanların tarihi ile doğanın tarihi, karşılıklı olarak birbirini koşullandırır” diye açıklamışlardır. Bu bağlamda, Marksist Politik Ekonomi, Marksizm'in, Marx'ın (2009: 15) “insanlar, kendi tarihlerini kendileri yaparlar, ancak kendi keyiflerine göre, kendi seçtikleri koşullar içinde yapmazlar, doğrudan veri olan ve geçmişten kalan koşullar içinde yaparlar” deyişiyle özetlenebilecek olan ekonomik determinist Tarihsel Maddeci felsefi özü ile doğrudan ilgilidir. Bu felsefi özü etrafında, Marksist Politik Ekonomi, toplumsal yapılar içerisinde benimsenen üretim tarzlarının sosyal ilişkileri belirlemede ne denli başat olduğunu çözümlenmeye çalışır. Marx'ın ve Engels'in deyimleriyle (1976: 42), “insanlar, geçim araçlarını üretirken, dolaylı olarak, kendi maddî yaşamlarını da üretirler. Onların ne oldukları, demek ki, onların üretimiyle, ne ürettiklerine uygun düştüğü kadar onu üretim biçimlerine de uygun düşer. Demek ki, bireylerin ne oldukları, üretimlerinin maddî koşullarına bağlıdır.” Şu halde, Marksist yorumuna göre Politik Ekonomi'nin, sosyal ilişkileri belirleyen, onların sınırlarını çizen bir etkisi vardır. Marx (1979: 25) bu konudaki tespitini, araştırmalarının, sivil toplumun anatomisinin, ekonomi politiğin içinde aranması gerektiği sonucuna

ulaştığını bildirerek ortaya koymuştur. Nitekim baş eseri *Kapital*'in (2011) önsözünde, eserini yazma amacı olarak bildirdiği “toplumun ekonomik hareket yarasını ortaya çıkarmak” (Marx, 2011: 19) hedefi, Marx'ın Politik Ekonomi tanımı olarak kabul edilebilir. Klasik Marksizm'in kurucu ikilisinden Engels ise (1977: 249), Politik Ekonomi'yi “en geniş anlamıyla insan toplumunu maddesel yaşama araçlarının üretim ve değişimini yöneten yasaların bilimi” şeklinde tanımlamıştır. Özetle, Marksist Politik Ekonomi, doğanın verdiği üretim araçlarından kaynaklanan üretim biçimleri ve ilişkileri ile toplumsal ve siyasal kurumlar arasında, doğrudanlığa ve belirleyiciliğe dayalı bir alt-yapı – üst-yapı ilişkiseliliği öngörür ve buradan hareket eder. Marx'ın sözleriyle (1979: 25), “üretim ilişkilerinin tümü, toplumun iktisadî yapısını, belirli toplumsal bilinç şekillerine tekabül eden bir hukukî ve siyasal üstyapının üzerinde yükseldiği somut temeli oluşturur. Maddî hayatın üretim tarzı, genel olarak toplumsal, siyasal ve entelektüel hayat sürecini koşullandırır. İnsanların varlığını belirleyen şey, bilinçleri değildir; tam tersine, onların bilincini belirleyen, toplumsal varlıklarıdır.”

Sonuç olarak, Marksist Politik Ekonomi, ekonomik ve siyasal yapılar arasında doğrudan ve dolaylı, birbirlerini karşılıklı belirleyen bağlar olduğu varsayımına ve tespitine dayanmaktadır. Buna göre, bütün siyasal akımların varlık kaynakları, gelişme ve evrim etkenleri, doğrudan ekonomik yapıya ve işleyişe, bu kapsamda küresel ve yerel ekonominin dolaylı ve doğrudan etkilerine bağımlıdır. Üst-yapısal kurumlar olarak siyasal düşünceler, akımlar, örgütler, politikalar ve söylemler, ekonomik yapının aldığı dönemsel biçimlere ve yeniden yapılanmalara içerik ve zamanlama bakımlarından paralel olarak yapısal ve söylemsel değişimler, dönüşümler göstermektedir. Özetle, siyaset, ekonomik üretim biçimlerinin ve ilişkilerinin politik alanda yeniden üretimi anlamına gelmekte, böylece, bir toplumsal kurum olarak da ekonomik düzenin siyasal dille ve araçlarla ifadesi olmaktadır. Bu evrensel durum, Türkiye özelinde de deneyimlerle yerini ve ifadesini bulmaktadır. Bu yöndeki güncel örneklerin, özellikle ulus devlet kapitalizminin yerini yeni-liberalizmin küresel piyasasına ve bu bağlamda Keynesyen iktisat politikasının da post-Keynesyen esnek üretim koşullarına bırakmakta olduğu Küreselleşme sürecinde, genişlik ve yoğunluk kazandığı gözlemlenmektedir. Bu ekonomik determinist yöntemi ışığında çalışma, modern Türkiye tarihi boyunca siyasal düşünce ve hareketlerde gözlenen değişme biçimlerini, geliştikleri dönemlerin küresel, ulusal, bölgesel ve yerel sosyo-ekonomik

dönüşüm süreçleri ile ilişkilendirmek, siyasal değişmeye, bu sosyo-ekonomik etkenlere dayalı neden-sonuç bağlantıları ile açıklamalar üretmek amacıyla hazırlanmıştır.

1.9. EVREN VE ÖRNEKLEM

Bu çalışma, Türkiye'nin siyasal yapısının tarihsel süreç içerisinde gösterdiği değişimleri, siyasal sistemin ekonomik alt-yapısal etkenlerinin ışığında incelemek amacıyla hazırlanmıştır. Bu bağlamda, Tez'in içeriği, Türkiye modern siyasal tarihine Devlet ve toplum üzerinden yön veren *Kemalizm, İslâmcılık-Muhafazakârlık ve Kürt Siyasal Hareketi* akımlarının tarihsel köklerinden başlayarak küreselleşme sürecine varan politik, ideolojik ve söylemsel evrimlerinin örnekliğinde ve bu akımların kronolojik süreklilikleri ve kategorik bütünlükleri içinde, gösterdikleri pratik ve teorik değişimlerin sosyo-ekonomik alt-yapısal temellerinin incelenmesini kapsamaktadır. Örneklem olarak bu üç ana akımın seçilmiş olmasının temel gerekçesi, Osmanlı Modernleşmesinden Cumhuriyet'e varan süreçte olduğu gibi ve ondan daha fazla olarak, Küreselleşme sürecindeki güncel siyasal değişimin de belirleyici etkenlerini oluşturmalarıdır. Bu temelde, örneklem alanlarının belirlenmesinde göz önünde bulundurulmuş temel etken, *Kemalizm*'in, Türkiye siyasal tarihinin temel ve belirleyici aktörü olan devletin siyasal, buna karşın *Muhafazakârlığın* ve *Kürt siyasal hareketinin* ise Kemalizm karşısındaki toplumsal direncin siyasal ifadesi ve pratikleri oluşları itibarıyla sivil toplumun sosyo-ekonomik değişimlerini ve dönüşümlerini siyasal görünümle ortaya koymalarından kaynaklanan belirleyici Sosyolojik nitelikleridir.

1.10. ARAŞTIRMA MODELİ

Başlığının verebileceği ilk izlenimin yanılsama üretme ihtimaline karşı, çalışmanın, bir siyasal tarihçe olmadığına altı önemle çizilmelidir. Çalışmanın kapsamı, tarihsel olayla ekonomik olgu arasında yapısal ve sürekli bir ilişkisellik bulgulanmasını hedefleyen bir araştırma yöntemini, Tez'in konu edindiği tarihsel sürece ve örnekleme uygulama ve bu süreci anlamaya yönelik bir yapısal model önerme amacıyla sınırlıdır.

Tez'in Araştırma Modeli, Osmanlı'dan günümüze Türkiye siyasal tarihini belirlediği ve bu kapsamda siyasal değişimleri doğrudan ve dolaylı etkileriyle biçimlendirdiği gözlenen yapısal ana unsurlar olarak, *Sosyo-Ekonomik Yapı, Siyasal Kültür* ve *Devlet Geleneği* kategorilerinden oluşan üç ayaklı bir temel üstünde

kurgulanmıştır. Bu model çerçevesinde, örneklem olarak alınan Kemalizm'in, Türkiye İslâmcılığı'nın ve Kürt siyasal kimliğinin tarihsel süreç boyunca gösterdikleri değişimler, bu üç ana tema etrafında incelenmiştir. Bu kapsamda, Tez'in *Araştırma Problemi*, şu dört soruya dayanmaktadır:

- *Günümüz Türkiye siyasal yapısı ve kültürü, hangi tarihsel temeller üstünde inşa edilip, hangi güncel sosyo-ekonomik etkenler tarafından biçimlendirilmektedir?*
- *Osmanlı'dan günümüze Türkiye'de siyasal değişme süreçleri, hangi tarihsel evrelerden geçmiştir?*
- *Osmanlı'dan günümüze kadar Türkiye'de siyasal yapıda ve kültürde yaşanan tarihsel değişim süreçleri, hangi sosyo-ekonomik etkenler ve toplumsal aktörler tarafından belirlenmiş ve biçimlenmiştir?*
- *Türkiye siyasal yapısını ve kültürünü meydana getiren ana akım politik düşünceler ve hareketler, Osmanlı modernleşmesiyle başkayıp günümüze uzanan tarihsel süreç boyunca biçimlendirilmiş, ne şekiller almışlardır? siyasal değişme etkenleri tarafından nasıl*

Bu bağlamda, yer verilen tarihsel kategoriler olarak siyasal akımlar ve aktörler, Tez'in kuramsal yöntemi ve yapısal önermesi çerçevesinde, sadece gözlem araçları ve doğrulayıcı argümanlar olmaktan ibaret olarak ele alınmışlardır. Bu nedenle, Tez'in önerdiği yapısal model çerçevesinde veri değeri içermeyen, Siyasal İktisat disiplinin dışında ve özellikle Tarih disiplini içerisinde yer alan, herhangi kaynaklardan edinilebilecek ansiklopedik ve teknik bilgiler, araştırma dışında tutulmuş, gerekli görüldükleri hallerde, bunları içeren kaynaklara atıflarla yetinilmiştir.

1.11. ALAN YAZIN

1.11.1. Siyasal Değişme Teorisi ve Yazını: Kavramsal Çerçeve

Siyasal değişimin, Siyasal düşüncelerin ve davranışların tarihsel süreç içerisindeki dönüşümlerini, sosyo-ekonomik alt-yapıları ışığında konu edinmesi bakımından, Siyaset Bilimi, Felsefe, Sosyoloji, İktisat ve Tarih dalları arasında bir kesişme alanı, dolayısıyla disiplinler-arası (multi-disipliner) bir çalışma alanı olduğu söylenebilir. Sosyal bilimlerde disiplinler-arası düşünme biçiminin ve araştırma yönteminin, yakın geçmişe özgü bir yenilik olduğu düşünüldüğünde, siyasal

rejimlerin veya siyasal düşünce akımlarının ve politik örgütlerin, belirli bir ülkedeki kronolojik süreçlerinin incelendiği kaynakların dışında, Siyasal Değişme'yi, başlı başına, evrensel bir bilimsel kavram, kuram ve yöntem olarak ele alan kaynakların, şartıcı biçimde, birkaç denilebilecek ölçüde az olması, anlaşılır bir durumdur. Bu anlayışa göre, özel bir politik vakanın ya da coğrafi alana ait tarihenin değil, bilimsel metodolojinin gözetildiği bir literatür taraması yapıldığında, ancak birkaç kayda değer kaynağa erişilebilmektedir. Türkiye'de ise, Metin İşçi'nin, alanın ilk eserlerinden olan *Genel Olarak ve Türkiye'de Siyasal Değişme* (1998) adlı çalışması ve Ersin Kalaycıoğlu ile Ali Yaşar Sarıbay'ın *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme* (2000) başlıklı derlemeleri, ilk elde sayılabilecek iki temel kaynaktır.

1.11.2. Türkiye Siyasal Yapısının Temelleri Üzerine Kuramsal Tartışmalar: *Tarihsel Çerçeve*

Türkiye siyasal tarihinin ve bu kapsamda Türk devlet geleneğinin Osmanlı İmparatorluğu'nun, Türkiye tarihinin kendinden sonraki dönemine etkileri bağlamında sosyo-ekonomik yapısı üstüne, sayılamayacak kadar çok çalışma üretilmiştir. Osmanlı tarihi yazını, kuşkusuz, burada sıralamanın mümkün olamayacağı ölçüde çok incelemecinin ve literatürün yer aldığı, zengin bir alandır. Burada, Osmanlı Vakanüvis geleneğinin uzantısı olarak kronolojik olay kaydediciliğine dayalı geleneksel Tarih yazımı dışarıda tutularak, Osmanlı tarihini, özellikle Cumhuriyet'e etkileri bağlamında toplumsal temelleri üzerinde ele almış ve yönetsel-kuramsal yaklaşımlar önerip kuramsal modellemeler üretmiş örnekler, öncelikli temsiliyetleri çerçevesinde sınıflandırılacaktır.

1.11.2.1. Osmanlı Toplum ve İktisat Tarihçiliği: *Yapısal Modellemeler*

Cumhuriyet'e etkileri bağlamında Osmanlı'nın toplumsal düzenine ilişkin önermeler, kabaca bir bakışla, *Gelenekçi*, *Marksist*, *Modernleşmeci* ve *Kemalist* paradigmaları ışığında dört ana grup içinde sınıflandırılabilir. Bu kategoriler arasındaki ilk ayırım, bu paradigma farklılığında ortaya çıkmaktadır. Buna göre, ilk iki ana akım olarak Gelenekçi ve Marksist yaklaşımlara göre Osmanlı ve Cumhuriyet dönemleri arasında doğrudan süreklilik ilişkisi söz konusu iken, Cumhuriyet'in kurucu resmî ideolojisi olarak Kemalist Tarih kurgusunda Cumhuriyet, Osmanlı'nın anti-tezi, ondan kopuştur. Gelenekçi ve Marksist yaklaşımlar ise, Kemalist tarih kurgusunun tersine, Osmanlı ve Cumhuriyet arasında süreklilik ilişkisi üstüne kurulur. Bu iki ana akımın ortaklığı, Cumhuriyet'in, Osmanlı'dan kopuşla değil, tersine onun

doğal sürekliliği olarak ortaya çıktığı, hatta Meşrutiyet'in doğal devamı olarak sadece bir rejim değişikliğinden ibaret olduğu görüşüdür. Bu genel kabul, Osmanlı'nın ekonomik yaşayış tipinin üretim biçimlerinden ve ilişkilerinden daha çok kültürel gelenek temelli olduğu ve bu özelliği ile Avrupa tarihsel şablonundan farklılaştığı, 'özgünleştiği' yönündedir. Osmanlı sosyo-ekonomik ve buna bağlı olarak siyasal yapısı, bu temel özelliği ile, Avrupa tarihini oluşturan klasik sınıf ve devlet-sivil toplum çelişmelerinin ve çatışmalarının görülmediği, kendine özgü bir işleyişe sahiptir. Bu yaklaşım, bir ana akım olarak kendi içinde çeşitlilik gösterir. Ömer Lütfi Barkan'ın ve Halil İnalcık'ın başlıca temsillerindeki, toprağı ekonomik geçimin tekil üretim aracı kabul ederek, modern ticarî sınıflaşmayı önemi ve etkisi bakımından *en azından* ikincilleştiren *Gelenekçi okul*, bunlardan ilkidir. Bir diğeri, Osmanlı'nın siyasal yapısı olarak doğu despotizminden kaynaklanan sınırsız kamu (sultan) mülkiyetine dayalı, *Osmanlı'ya özgü* üretim tarzının, bireyin ekonomik ve siyasal yaşam alanını sınırlandıran etkisiyle modern sivil toplumsallaşmanın gerçekleşemediğini savunan Marksist yaklaşım, ya da teorik tanımı ile *Asya (Tipi) Üretim Tarzı (Atüt ya da Aüt)* görüşüdür (Berktaş, 1983: 2472). Benzer bakışa sahip bir başka açıklama biçimi, Modernleşmeci Okul'dur. Modernleşmeciler, ana hatlarıyla, öncekilerde olduğu gibi Osmanlı'nın *kendine özgü* toplumsal ve ayrıca *kültürel* yapısından kaynaklanan bir sorunla sivil toplumun siyasal bakımdan gelişemediği, bu toplumsal-sınıfsal eksikliği, Batı uygarlığının etkisi altındaki bürokrat-aydınlar doldurmuştur. Böylelikle, toplumun ve devletin yönetici-belirleyici gücünü, Batıcı bürokrasi ikame etmiştir. '*Dünya Sistemi-Bağımlılık Kuramı*' diye adlandırılan daha güncel bir yaklaşımsa, özetle, Endüstri Devrimi sonrası Batı'da gelişen kapitalizmin, sömürgecilik-emperyalizm aşamasında, kapitalist rekabete uyum sağlayamayan Osmanlı *özgün* yapısının Batı'nın etkisi/baskısı altında yeniden yapılanmak ve biçim değiştirmek durumunda kaldığını, özellikle 19.yüzyıl boyunca yabancı sermaye odaklı bir kapitalistleşme sürecinin Osmanlı sosyo-ekonomik düzenini dönüştürdüğünü ve nihayet modern-kapitalist bir siyasal kategori olarak ulus-devlete eritirdiği görüşünü dile getirmektedir. Son olarak, *Kemalist* ya da *Ulusalçı* yaklaşım, bilimsel olmaktan çok politik bir anlayışla ve bu bağlamda anti-emperyalist-modernist bir duyarlılıkla, geleneksel-dinsel Osmanlı toplumsal yapısının değişmeye kapitülasyonlarla başlayan bağımlılık süreci içinde Batı kapitalizmine bağımlı biçimde geliştiği, dolayısıyla ulusal bağımsızlık temelinde kurulan bir laik

ulus-devlet olarak Türkiye Cumhuriyeti tarihinin Osmanlı İmparatorluğu'nun kozmopolit ve teokratik verileriyle değerlendirilemeyeceğini savunmaktadır.

Sonuçta, ideolojik paradigmaları bakımından *Gelenekçi*, *Milliyetçi*, *Liberal* ve *Marksist* algılarına ve açıklama biçimlerine bağlı olarak kuramsal, kavramsal ve yöntemsel birçok konuda farklılıklar gösteren bu yaklaşımların, neredeyse bir bütün olarak benzeştiği yer, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupaî anlamda bir toplumsal yapılanma üret(e)mediği, bu bağlamda, kültürel ve ekonomik yapısal özelliklerine dayalı olarak sosyo-ekonomik yapısının kendisine özgü olduğu, bu özelliği ile de Avrupa coğrafyasına özgülenen evrensel sosyal evrim şemasının dışında nitelikler gösterdiği görülmüştür. 'Özgücülük' olarak adlandırılan bu ortak açıklamaya göre, tipik bir Türk-İslâm devleti olarak Osmanlı yönetim geleneği de, dinsel inancın gereği olarak Sultan'ın Tanrı adına mutlak yönetiminin, Avrupa'daki gibi devletten özerk bir sivil toplumun gelişmesinin önünde engel oluşturmuştur. Bu nedenle, İmparatorluğun ve devamında Cumhuriyet'in siyasal tarihi, ancak yönetici seçkinlerin iradesi ve eylemleri üstünden okunduğunda anlamlı ve doğru sonuçlar verebilir.

1.11.2.1.1. Modernleşme Öncesine Dair Yaklaşımlar: *Klasik Osmanlı Sosyo-Ekonomik Düzeni*

1.11.2.1.1.1. Gelenekçi Okul: *Devlet Geleneği Yaklaşımı*

Gelenekçi Tarih yazımı, adından da anlaşıldığı üzere, Osmanlı tarihini, Türk-İslâm devlet geleneğinin bir parçası olarak değerlendirir ve okumasını, bu tarihsel-yapısal süreklilik üstünde kurar. Gelenekçi Tarih yazıcılığında, Osmanlı toplumsal yapısı, kaynağını Türk-İslâm devlet geleneğinden alan tarihsel arka plandaki kültürel geleneklere gönderme ile, *yönetenler (askerîyye ya da seyfiyye)* ve *yönetilenler (reâyâ)* ayrımı ile incelenir (Akyılmaz, 1999: 40; Kazıcı, 2014: 21).

1.11.2.1.1.1.1. Fuad Köprülü: *Türk-İslâm Feodalizmi*

Esasen bir Kültür-Edebiyat tarihçisi ve ayrıca, Türkiye siyasî tarihi literatürüne "Dörtlü Takrir" adıyla geçmiş olan, 1945 tarihli ünlü önerenin imzacılarından (Demirtaş, 2014) ve Demokrat Parti'nin de kurucularından biri olma örneğinde, aktif politikacılık ve bu kapsamda Bakanlık da yapmış (Avcı, 2014) olan Fuad Köprülü (1890-1966), İslâm ve Osmanlı öncesi Türk ve Osmanlı tarihini, toplumsal yapıdan önce, bir medeniyet sürekliliği olarak, kültür öncelikli olarak ele almıştır. Bu durumda, Köprülü'nün yaşadığı ve eserlerini ürettiği dönemin, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş aşamasına, özellikle İttihatçılıktan Kemalizm'e

dönüşüm sürecinde Türkçülüğün yükselişine denk gelişinin belirleyici etkisi ve önemi vardır. Özellikle, Selânik'in kaybedilmesinden sonra İttihat ve Terakki merkezi kapsamında İstanbul'a gelen Ziya Gökalp ile olan ilişkisinin etkisi belirleyicidir (Akün, 2003: 474). Bu bağlamda, Köprülü'nün mesleğine başladığı devirdeki havaya uygun olarak, O'nun araştırmalarında, milliyetçi görüş daima hakim olmuştur (Turan, 1966: 937). Nitekim Köprülü, bütün çalışmalarında her zaman temel olarak ulusal amaçları gözetmiştir. Nesnellik iddiası arkasına saklanarak tarihçiliğinin ulusal boyutunu bilimsel ölçütlere uygun olduğu gerekçesiyle gizlemeye çalışsa da, ulusalcı eğilimi her zaman en ön plandaki özelliği olmuştur (Dressler, 2012: 212, 215). Bu kapsamda, Köprülü'nün yaklaşımını belirleyen iki ana etken, Kemalist kurucu iradenin İslâm öncesi Orta Asya Türk uygarlığı merkezli seküler ulusal tarih kurgusu ve diğer yandan, Avrupa tarihçiliğinin, Osmanlı-Türk tarihine dair Oryantalist yaklaşımları olmuştur. Bu bakımdan, Köprülü'nün Türk-Osmanlı tarihine ilişkin önermesini, Oryantalizmin milliyetçi ve Kemalizm'in muhafazakâr bir eleştirisi olarak değerlendirmek yerinde görünmektedir.

Köprülü'nün ileri sürdüğü tezin ilk izleri, 1913–1918 yılları arasında çıkan *Bilgi Mecmuası* ile *Millî Tettebbu'lar Mecmuası*'nda bulunmaktadır. Yazar, burada “bütün Türk tarihi ve Türk kültür tarihi, kaynaklarından bugüne kadar zaman ve mekân içinde bir bütün olarak incelenmelidir” demektedir (Avaner, 2018: 996). Bu kapsamda Köprülü, Osmanlı'nın, Kemalizm'in, Ortadoğu/İslâm veya Oryantalizmin ise Roma/Bizans etkileri altında, sonradan oluşmuş bir model olduğu iddialarına karşı, onu, Türk-İslâm tarihinin Orta Asya'dan başlayıp Ön Asya'ya ve Avrupa'ya uzanan sürecinin bir parçası ve sürekliliği olarak anlar ve Türk-İslâm tarihini iki ayrı dönem olarak değil, bir bütünlük olarak savunur. Köprülü'de Türk toplumunun kesintisiz tarihi, tarih ve dünya ilişkileri içinde özgün karakteri Türk halk kültürü öğeleri aracılığı ile tamamlanmaktadır. Bu öğeler, değişik ortamlarda ve koşullarda özel biçimler almakta ve tarih içinde birbirlerini izlemektedir (Eğribel, 1995: 51). Bu bağlamda, Köprülü'nün Osmanlı'ya dair yaklaşımının temelini, Osmanlıların etnik kökenlerine ilişkin önermeleri oluşturur. Buna göre, Osmanlıların kökeni, Selçuklularla birlikte Anadolu'ya göç etmiş olan Asyalı Türkik Kayı boyuna dayanmaktadır (Köprülü, 1991: 10). Bu bakımdan, Köprülü'ye göre Osmanlı tarihi, genel Türk tarihi çerçevesinde yani diğer Anadolu beylikleriyle birlikte ve Anadolu Selçukluları tarihinin bir devamı şeklinde algılanmalı, Anadolu Selçukluları da genel Selçuklu

tarihinin bir şubesi olarak incelenmeli ve böylece geriye gidile gidile Türk tarihinin en eski devirlerine kadar inilmeli ve tüm kurumların ve uygarlıkların kökenleri orada bulunmalıdır. Örneğin, 1922 yılında kaleme aldığı ve Orta Asya ile Anadolu arasındaki kültürel ve ulusal devamlılığın var olduğu tezini işlediği *Anadolu'da İslamiyet* (2012) isimli çalışmasında Köprülü, İslamiyet'i kabul eden Oğuz Türkmenleri üzerinde eski ilkel dinlerinin ve eski geleneklerinin sonradan kabul ettikleri dinlerden daha etkili olduğunun muhakkak olduğunu iddia etmiştir (Alpay, 2013: 113, 115). Bu temel özelliği ile, Köprülü'nün yaklaşımını, 12 Eylül sonrasında resmî devlet ideolojisi haline gelecek olan Türk-İslâm sentezinin kurucusu ve habercisi olarak değerlendirmek mümkündür.

Köprülü, kültüralist tarih okuması yanında, literatürde ikincil planda kalmış olsa da, Osmanlı toplumsal yapısına ilişkin önermelerde de bulunmuştur. Köprülü'nün bu konudaki değerlendirmeleri, belirli bir model önermekten öte, genellikle çağdaşı Avrupalı Tarihçilerin görüşlerinin aktarımları ve eleştirileri merkezlidir. Bu bağlamda Köprülü, Osmanlı toprak düzeninin ve toplum yapısının “feodal” karakterde olduğuna dair, yaşadığı çağın genel yargısını paylaşmakla birlikte, Batı'daki feodalizmden kültürel temelde farklı olduğunu ve farklı uygulandığı belirtir. Köprülü (1941), feodalizmin batılı açıklamasına alternatif olarak, Türk-Müslüman kişiliğine özgü bir model olarak, düşünce kaynağını İslâm inancından ve uygulamasını da Selçuklu'dan Osmanlı'ya kalan devlet geleneğinden aldığı ileri sürdüğü “Ortaçağ Türk-İslâm Feodalizmi” kavramını kullanır. Buna göre, Ortaçağ Türk ve İslâm topluluklarının tarihi, sosyal ve ekonomik olduğu kadar hukuksal bakımdan da araştırılması koşuluyla aydınlanabilecek olan “İslâm Feodalizmi” kavramıyla anlaşılabilir. Bu kapsamda, feodal kişilik, Batılı Oryantalistlerin Bizans temelli aktarım iddialarına karşı, Osmanlı'nın Selçuklu'dan devraldığı, askerî soyluluğa dayanan *aristokratik* bir oluşum olarak, Türk-İslâm topluluğuna özgü bir devlet ve toplum geleneğinin sürekliliğidir. Köprülü, bu görüşüne kanıt olarak, Osmanlı'da olduğu gibi Selçuklu'da da, toprak beyliğinin askerî hizmet gerekçesiyle ve doğrudan doğruya hükümdara karşı sorumlu oluşunu gösterir (Köprülü, 1941: 332-333). Bu noktada Köprülü'nün asıl amacı, Osmanlı'nın ekonomik rejimine ve toplumsal yapısına ilişkin bir model önermekten çok, Osmanlı'nın kuruluşundaki kökenin bir göçebe boydan baret olmasından kaynaklanan yetersizlikleri nedeniyle, imparatorluk kurumlarının, ancak İstanbul'un ele

geçirilmesinden sonra Bizans kurumlarının devralınmasıyla mümkün olabildiği yönündeki Batılı oryantalist iddialara karşı cevap üretmektir. Sonuçta, Köprülü, Osmanlı'ya yönelik olumsuz Batılı görüşleri karşılamak ve Osmanlı'yı Bizans ile açıklayan görüşlere karşı, Osmanlı ile Bizans arasındaki bağlantıyı inkâr ederek, Osmanlı ile Anadolu Selçukluları (dolayısıyla Orta Asya Türk Kültürü) ve Yakın Doğu Türk-İslâm Devletleri ile ilişkisini öne çıkarmıştır. Böylece, Osmanlı'nın varlığını, Orta Asya ile Anadolu Türklüğü (Selçuklu) bağlantısı ile açıklamıştır (Eğribel, 1995: 55).

1.11.2.1.1.1.2. Ömer Lütfi Barkan: *Toprak Rejimi ve Mutlakiyet: Feodalizme Reddiye*

Türkiye İktisat tarihçiliğinin önemli isimlerinden Prof. Dr. Ömer Lütfi Barkan (1903-1979), Osmanlı'nın ekonomik, politik ve sosyolojik yapısına dair incelemesini, Osmanlı devletini belirleyen temel etken olduğunu düşündüğü *mirî* toprak mülkiyeti rejimine ve ondan doğan işbölümüne dayandırmıştır. Buna göre, devletin toplum üstünde baskıcı ve sömürücü değil, tersine adalet dağıtıcı ve mutlak düzenleyici olduğu bu dayanışmacı yapıda, Avrupa'daki feodalite aranamaz. Osmanlı toplumu, devletin toprak üstündeki mutlak mülkiyeti, adil yönetim ve buna bağlı dayanışmacı toplum yapısı gereğince hiçbir zaman feodallık göstermemiştir (Barkan, 1980: 873-895).

Barkan'a göre (1980: 873), Osmanlı düzeninde feodalite aramak, bu dönemi küçümseme ve lanetleme çabasının ve bu amaçla olayları birtakım doktriner kalıpların için zorla sokmak için ideolojik modellerle oynamanın ürünüdür. Çünkü, kuramsal olarak tüm topraklar padişahındır. Buna göre, Osmanlı klasik rejiminde bireylerin toprak üstündeki haklarının sınırlılığı, kalıtsal ve süresizdir (Barkan, 1980: 128; 151-208). Barkan (1980: 873-895), kurucu şef Osman Gazi'nin fethedilen yerlerde yakınlarına verdiği topraklar, yükseliş döneminin toprak düzeni olan Tımar-Sipahî sisteminin habercisi olduğu görüşündedir. Bu haliyle, Barkan, Klasik Osmanlı'dan Modern Osmanlı'ya geçiş süreci, diğer deyişle Osmanlı modernleşmesini, esasen toprak rejiminin değişmesiyle ilgili görmektedir (Barkan, 1980: 125-149; 151-208). Nitekim bu kapsamda, devlet katında sekülerliğin ilk adımı Tanzimat'la toprak hukukunun şer'î niteliğinden örfî (geleneksel)-dünyevî hale getirilmesi ile atılmıştır (Barkan, 1980: 291). Allah adına kamu mülkiyetini ifade eden Dirlik düzeninden, toprak üstünde mülkiyet hakkının, dolayısıyla mülkiyet ilişkilerinin yasallaştırıldığı

ve kurumsallaştırıldığı Malikâne-Divane sistemi, Osmanlı toplumsal yapısının ve dolayısıyla devletin de bozulması sonucunu doğurmuştur (Barkan, 1980: 291-375).

1.11.2.1.1.1.3. Halil İnalçık: “Devlet-i Alfıyye” ve Reâya

Türkiye akademik ve ana akım tarihçileri tarafından “Tarihçilerin Kutbu” nitelenmesine değer görülen Halil İnalçık (1916-2016), Osmanlı toplumuna ilişkin tarihsel incelemesini yukarıdaki ikili yapıya, *Seyfiyye* (yönetenler) ve *Reayya* (Yönetilenler) ilişkisine dayandırarak yakın doğu toplumu ‘ideası’ üstünde kurar (Berktaş, 1983: 2470). Hükümdarın mutlak otoritesiyle özdeşleştirilen ve bu düzenin sürekliliğinin varoluş koşulu olarak değerlendirilen bu ‘devlet idea’sı, sınıf yapısının temelini oluşturur. Bu ‘yakın doğu toplumu ideası’, toplumu işlevsel olarak iki ana yapıya ayırır: ‘adalet ve hamiyet dağıtan’ mutlak otoriteyi temsil eden seçkin-yöneticiler sınıfı olarak *Seyfiyye* ve kendi içerisinde benzeşik bir görünüm yönetilenler sınıfı olarak *Reaya* ya da *Raiyye* (Keyder, 2009: 195-196). Bu anlayışa göre, devlet yönetimi felsefesini ve uygulamasını, İslâm’ın değişmez ilkelerine dayandıran Osmanlı’nın sosyo-ekonomik düzeni, devletin ve toplumun kültürel geleneğinin temelinde yer alan İslâm inancının öngördüğü dünyevî kurallara uygun biçimde, dayanışmacı bir yapı gösterir. Bu yapı ve iş bölümü içerisinde merkezî otorite olan sultanın ve onun memur *kulları*’nın görevi, reayadan Tanrı adına toplanan ekonomik değeri, yine Tanrı adına ona geri dağıtmak, adil bölüşümü sağlamak anlamına gelen ‘*adl*’ (adalet dağıtımı-adil bölüşüm) işidir. Böylece, sultan-halife, İmparatorluğun, İslâm dininin değişmez kanunu Şeriat’a dayanan siyasal ve toplumsal üstyapısının en üst düzeyini oluşturmaktadır (İnalçık, 1990: 30). Bu yapı içerisinde ‘reaya’ya düşen görevse, geliri yeniden dağıtan merkezî otoriteye mutlak itaattir. Bu temel ilkeleri ve özellikleri çerçevesinde Osmanlı ekonomisi ve maliyesi, esas olarak, devletin toprak mülkiyetini elinde tutması ve başlıca zenginlik kaynağı olan tarımsal üretimi kontrol etmesi olgusuna dayalıdır (İnalçık, 2006: 86; 2010). Bir başka deyişle, bütün düzen, tarımsal artı ürünün devlet tarafından alınmasını sağlayan geleneksel yolların korunmasına yönelmiştir (İnalçık, 1994a: 107).

1.11.2.1.1.1.4. Sabri F. Ülgener: *Kapalı Esnaf Ekonomisi, Atıl Teşebbüs ve Durgun Toplum*

İktisat Tarihçisi Sabri Fehmi Ülgener (1911-1983), Max Weber’in, Batı Avrupa’da Protestan ahlâkının kapitalizmin ruhu ile örtüştüğü görüşünden yola çıkarak din, ahlâk ve ekonomi ilişkisini Müslüman dünyası açısından ele almıştır

(Acar ve Bilir, 2014: 116). Ülgener'e göre, Osmanlı klasik ekonomisinin ve dolayısıyla toplum yapısının temel belirleyeni "zihniyet" ve bu anlamda, dinsel inanç ilkeleridir. Ülgener'e göre (2006: 8), din, pek çok noktada insan yaşamına nüfûz etmekte ve toplum hayatının hemen her noktasına damgasını vurmaktadır. Bu bağlamda, Ülgener, (1981a; 1981b: 23) dine dayandırılmış "İktisat ahlâkı ve zihniyeti" kavramlarından söz eder (Özkiraz, 2007: 40). Buna göre, "insan, yalnızca dış verilerin bir araya gelişinden ibaret bir madde dünyası değildir. Bütün o yığınların altında ve gerisinde kendine has tavır ve davranışları ile insan gerçeği yatar. Yüzeyde görünen şekil ve madde yığınının altında, insanlara gerçek renk ve manâsını veren geniş bir ruh ve zihniyet dünyası yer alır (Ülgener, 1991: 12). Bu çerçevede, Ülgener, zihniyetin iktisadî gelişmede Weberyen bir yaklaşımla belirleyici olduğu inancındadır. Ülgener, Weber'in Avrupa kapitalizminin ruhunu Protestan ahlakının belirlediği iddiasından yola çıkarak bu yaklaşımı Osmanlı toplumuna uyarlamaya çalışmış ve Türk toplumundaki ekonomik geri kalmışlığın temelinde tasavvufun etkisiyle ortaya çıkan kanaatkârlığın belirleyici etkisi olduğu sonucuna ulaşmıştır (Bulut, 2012: 67). Ülgener'e göre (1981a: 73), Ortaçağ'ın kanaatkâr insan tipi, maddî dünya ile temasların doğuracağı her türlü hırslardan, hatta gelecek kaygısından uzak, iç alemine çekilmiş, telaşsız ve rızkından emin, kendi içine kapalı, dar ve statik yasayış tarzı, gündelik ihtiyaç miktarıyla sınırlanmış, organik geçim seviyesi ile basit bir insandır (Ülgener 1981a: 73). Bu kişilik tipi bakımından, Ülgener (1981a: 82), Ortaçağ ekonomisini, *durgunluğa* ve *kapalıluğa* dayalı bir esnaf ahlâkı olarak tanımlar. Bu tanıma göre, kazanç arzu ve hevesinin ahlâkî zihniyete uygun normal, iktisadî yollarla tatmini ile sınırlanması, bunun dışında kalan kazanç şekillerinin gayrimeşrû görülmesi, durgun ve atıl bir dünya görüşü oluşturmuştur (Ülgener 1981a: 129). Bu tanımın Osmanlı'daki karşılığı, kuşkusuz ahîliktir. Ülgener'e göre (1991: 12) topluluk ve dayanışma duygusuna dayalı, geleneksel iş ve sanat anlayışı olarak ahîlik, şehir içi basit çarşı, lonca, belli yol kavşakları ve transit merkezler dışında oldukça sönük bir ticaret anlamına gelmektedir (Ülgener, 2006: 21). Ülgener bu durumu ve yapıyı "esnaflaşma" olarak tanımlamakta ve şehirlerin mamur oluşunda katkısı olan büyük tüccarların yeni zamanlarda teşebbüs ruhunu kaybedip seyyar satıcı ve çarşı esnafına kadar alçalması olarak açıklamaktadır (Cengiz, 2018: 423). Bu kapalı-yetinmecî "zihniyet" in egemenliği altında, Osmanlı ekonomi sisteminin genel ilkesi servet birikimi olmamış, yeniden dağıtım ilkesi olmuştur. Bu nedenle de her zaman ekonominin tüketim ve tüketici tarafı önemszenmiştir (Zorlu, 2006: 193).

Ülgener, Osmanlı dünyasında yaşanan bu süreci “Ortaçağlaşma” olarak adlandırmakta ve bu tabirle Batı dünyasının gerilemesine sebep olan (skolastik) zihniyete göndermede bulunmaktadır (Çağman, 2016: 107). Bu haliyle, Ülgener’in kullandığı anlamıyla Ortaçağlaşma, bir tarihsel dönemin içerisinde yaşamayı değil, fakat, o çağın ötesinde dahi, Ortaçağ’a özgü zihniyetin egemenliğinde yaşama hali ve tarzını ifade etmektedir. Kısaca, toprağa, esnaflığa, esnafça görüş ve düşünüşe kısaca Ortaçağa dönüş. Yani yeniden *Ortaçağlaşma* (Cengiz, 2018: 433). Ülgener’e göre, Osmanlı’nın Avrupa’daki modern gelişmenin tersine Ortaçağlaşmasının esas nedeni, coğrafya keşifleri ile Osmanlı ekonomisinin üstünde durduğu ticaret yollarının değişmesidir (Tak, 2017: 306-307; Yılmaz, 2013: 9-10).

Ülgener (1981a: 30), Osmanlı Ortaçağı’nın sosyal yapısı içinde, aristokrasi dışında kalan grupları, *Ümera*, *Ulema* ve *Fukara* olarak üçe ayırmaktadır. Ümera’nın (emirler-yöneticiler) ve Ulema’nın (din adamları) bir arada varlığını, “Osmanlı Devleti’nin kuruluş çağından beri feodal rejimin çatısını tamamlayacak şekilde, ruhanî aristokrasinin ve onun vassallarının bütün erkânı ile kurulmuş olduğuna dair hiç bir şüphenin kalmadığının” kanıtı olarak kabul etmektedir (1981a: 112). Bu kapsamda, Ümera, ya da yönetenlerin merkezdeki aristokrasi dışında kalan kesimini, yani tarım toplumunun egemeni olan toprak beyliğini, “feodal hayatın asırdan asra aktardığı ağalık ve efendilik şuuru: bol tüketimin, hele görünüş ve gösterişin çekici etkisinden hiçbir zaman uzak kalmamakla beraber, kendini gündelik iktisadî kaygıların üstünde görmeğe alışık, üretimi ve değer yaratmayı kendinden başkalarının sırtına yüklenmiş görmek isteyen zihniyet”, feodalite içinde üretici güç olan köylülüğün iktisadî zihniyetini de “ağalık ve efendilik bilincinin, ihtişam ve tahakküm hevesinin altında, geniş halk tabakalarının dar, statik hayat anlayışı, nihayet en altta, asırlık telkinlerle boyun eğdirmeye alıştırılmış köylü sınıfının tevekkül ve teslimiyeti biçiminde, *feodal iktisat zihniyeti* olarak açıklamaktadır. (Ülgener, 1991: 12, 15). Ülgener, din adamları grubunu da (ulema) yönetenlere (ümera) dahil ederek, toplumsal sınıflandırmasını, üst ve alt tabakalar olarak ikiye indirmektedir (Özkiraz, 2007: 43). Nitekim Ulemâ’nın eylemi olarak tasavvuf, tevekkül ve teslimiyet felsefesi içinde, kadereci bir kütleyi oluştururken, öbür yanda, tarikat basamaklarını tırmandıkça kendini geçim çabasının üstüne çıkararak ve işin yükünü alttaki tabanın sırtına vuran bir etki ve baskı odağını oluşturmuştur. (Ülgener, 1981a: 99). Nüfûz ve iktidar sahibi bu üst sınıflar, ümerâ, ulema ve tasavvuf önde gelenleri, ekonomik zihniyet ve faaliyetler

açısından ortak bir anlayışa sahip olmuşlar, kayıncı, koruyucu ve engelleyicilikleriyle birikime, mübadeleye ve üretime dayalı bir ekonominin değil, tüketime dayalı, otoriteye ve geleneğe bağlı rant ekonomisinin büyük ölçüde kurucuları ve daha önemlisi koruyucuları olmuşlardır. Özetle, *ümerâ*'nın ve *ulemâ*'nın teşebbüs ve kâr anlayışını engellemesiyle ekonominin yörüngesi ticaretten toprağa kaymış ve ticaret gerilemiş, tasavvufun şekillendirdiği zihniyet anlayışı, ortaçağlaşmıştır (Zorlu, 2006: 194, 200). Sonuçta, Ülgener için Klasik Dönem Osmanlı toplumu, feodalizmin sadece üretim biçimi ve ilişkileri ile değil, fakat ondan daha belirleyici olarak *feodal iktisat zihniyetinin*, kapitalist gelişmenin önünü tıkadığı bir Ortaçağ tarım toplumu yapısına sahiptir.

1.11.2.1.1.1.5. Metin Heper: *Güçlü Devlet Geleneği*

Siyaset Bilimci Metin Heper, Osmanlı-Türkiye siyasal yapısına ve tarihine dair yaklaşımını, devlet-toplum ikiliği ve devletin toplum üstündeki mutlak egemenliği fikri üzerinde kurmuştur (Özman ve Coşar, 2001). Bu bağlamda, Heper'e göre (2010: 248), Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasal hayatında temel bölünme, hakim bir *merkez* ve bölünmüş, tikelci (particularistic) ve kendi içinde parçalı (segmented) bir görünüme sahip olmuştur. Bu bağlamda, Osmanlı-Türk siyasal düzeninde, devlet, toplumdan net bir biçimde ayrı olmuş ve gücü yettiği ölçüde çevresel kesimlere sivil toplum veya benzer bir statü atfetmeyi düşünmemiş ve bu kesimlerin devlet hayatında önemli bir rol oynamasına izin vermemiş, böylece toplum kesimlerini denetim altında tutabilmiştir (Heper, 2010: 46, 70).

Heper (2010: 27), devlet-toplum ilişkisine dair *Aşkincılık (Transcendentalism)* ya da “devletçi yönelim” ile *Araçsalcılık (Instrumentalism)* ya da “toplumcu yönelim” ayırımından yola çıkarak, Osmanlı-Türk siyasal kültürüne uygun gördüğü ve devlete, toplumsal yapıdan görece özerk ve hatta onun üstünde belirleyici bir güç atfettiği önermesini, “aşkın devlet” (Transcendental state) diye kavramsallaştırmaktadır. Heper (1974: 60) bu kavramı, devlet imajının, bireylerin her türlü özel inisiyatiflerinin, çıkarlarının, yapının, teşebbüsün ve varlığın üzerinde gelişmişliği olarak açıklamaktadır. Heper'e göre, Osmanlı-Türk devlet geleneğinde devletin mutlak üstünlüğü ve belirleyiciliği, Osmanlı öncesine, bozkır imparatorluklarına kadar uzanan tarihsel kaynaklardan gelmektedir (Heper, 2010: 43). Daha sonra, Osmanlıların benimsediği İslâm dininin ortodoks yorumu, yönetene hemen hemen

mutlak yetkiler vermektedir (Heper, 2010: 59). Bu bağlamda, Osmanlı-Türk devlet felsefesine göre padişah, Tanrı tarafından toplumun çeşitli zümrelerini bir arada tutmak üzere atanmıştır. Bir başka deyişle, Osmanlı siyasal felsefesine göre, Padişah, Tanrısal yetkinin kişileşmiş hali, “Tanrı’nın yeryüzündeki gölgesi” idi (Heper, 2010: 57, 71). Bu ilkeye dayalı olarak, ülke arazisi, teorik olarak sınırlanmış bazı istisnalar dışında, hanedanın mülkiyetindeydi (Heper, 2010: 61). Fethedilen bölgelerde köylüler genellikle topraklarının başında bırakılmış ve bir tür kiracı statüsüne sahip olmuşlardır. Tımar sisteminde ise, padişaha hizmet karşılığında yerel yöneticilere imtiyazlar bahşedilmesi, beraberinde kapsamlı siyasal ve mülkiyet hakları getirmemiştir (Heper, 2010: 51). Bu bağlamda, ekonomik kaynaklar, imparatorluk sırasında toprak ve 1980’li yılların başına kadar üretim araçları ve ticaret üzerindeki devlet tekeli, Heper’i aşkın devlet nitelmesi konusunda yüreklendirmiş ve devlete güçlü bir özerklik atfetmeye sevk etmiştir (Gourisse, 2016: 9). Bürokratik olaraksa, yönetici sınıf, son tahlilde, padişahın kölesi statüsündeydi ve onun evinin hizmetkârlarıydı. Nitekim, Osmanlı devleti, askerî ve sivil bürokrasi örgütüne, *kapı kulları* demiştir (Heper, 1974: 38). Buna göre, Osmanlı’da liyakatın anlamı, Padişaha gözü kapalı sadakat olmuştur. Bir bütün olarak askerî-dinî-sivil bürokrasiden oluşan bir grubu oluşturduğu yönetici sınıf (Heper, 1974: 60), padişahın isteklerini eksiksiz yerine getiren bir mekanizma olarak algılanmıştır. Halk (tebaa) ise, Allah tarafından aile reisine emanet edilmiştir. Sonuçta, Mutlak iktidara sahip padişahın, kendisine tamamen sadık memurları kanalı ile halkla olan ilişkisi, devletin toplum karşısındaki mutlak egemenliğinin bir yansımasıdır (Heper, 2010: 61-63). İkinci olarak, Osmanlı Devleti, iki rakip din ve uygarlığın sınırlarında bir gazâ (savaşçı) devleti olarak doğmuş, bu köken, onu savaşa yatkın bir devlet haline getirmiş ve siyasal kültürünü biçimlendirmiştir. Bu özelliğe dayalı olarak, ordu, Osmanlı’nın kuruluşunda anahtar rol oynamıştır. Bu da, askerî liderlerin yönetici sınıfa dönüşmesine neden olmuştur (Heper, 2010: 48-49).

Heper’e göre (2010: 91), Osmanlı’nın Türkiye Cumhuriyeti’ne mirası, iki evrede gelişen *aşkın* devletten oluşur. Bu sürecin birinci dönemi, Osmanlı’nın yükselme döneminde görünen ve padişahıta yapılanan *ılımlı aşkınıc devlet* evresidir. İkinci evre ise, bürokraside yapılanan aşkınıc devlettir. Buna göre, ikinci evrede, modernleşme sürecinde, özellikle Batının teknik gelişimine ayak uydurma amacıyla kurulan eğitim kurumlarında öğrenim gören ve devlet yönetiminde giderek etkinleşen

yeni bir yönetici tipi yetişmiş, bu yeni seçkin sınıfın ayırıcı niteliği eğitim olmuştur (Heper, 1974: 83). Heper, geleneksel saray-soylular ve sarayın hizmetindeki kapıkulu bürokrasisi dışında kalan ve modernleşme sürecinde eğitim ve memuriyet yoluyla görev ve yetki edinen bu yeni yöneticiler grubunu, *Devlet seçkinleri* ya da *Bürokratik seçkinler* olarak anmaktadır. Bu bürokratik kadroların modernleşme çabaları da merkezi güçlendirmeyi hedeflemiştir (Heper, 2010: 76).

Sonuçta, Heper'e göre (2010: 41), Türkiye Cumhuriyeti'ne Osmanlı'dan (belli başlı politikaları toplum kesimlerinden bağımsız tespit edebilme gücüne sahip olan) aşkın bir devlet ve zayıf bir toplum miras kalmıştır. Böylelikle, Devlet-toplum çatışması, Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir. Devlet seçkinlerinin toplum algılaması Hegelci olarak kalmıştır (Heper, 2010: 41). Bu bağlamda, yeni Bürokratik seçkinler olarak Jön Türkler ve Kemalistler, patriomonyal geleneğin sürdürücüleri olup, devletin halk karşısında üstünlüğünü bir bilgi olarak almışlar, toplumsal ve ekonomik seçkinleri atlayarak, meşruiyet ve otorite tekeline *devlet seçkinlerine* tanımışlardır (Kazancıgil, 1981: 48'den akt. Heper, 2010: 43). Bu çerçevede, kendilerini, çeşitli özel çıkarları çağrıştıran *halkın* değil, toplumun uzun süreli çıkarlarını ifade eden *milletin* temsilcisi ve lideri olarak algılamışlar ve bu rol çerçevesinde kendilerine meşruiyet sağlamaya çalışmışlar (Heper, 2010: 140), bunun için de, Osmanlı dönemindeki *aşkın* devleti, Cumhuriyet döneminde de, topluluğu bir arada tutabilmek için vezgeçilmez görmeye devam etmişlerdir (Heper, 2010: 41). Bu bağlamda, Heper, Cumhuriyet'in Kemalist kuruluş döneminde devletin üstünlüğüne dayalı reform rejimini "Geçici Aşkın Devlet" ve devamındaki tek parti rejimini de, otoriteyi sürdürmeye dayalı "Bürokratik Aşkincılık" olarak adlandırmaktadır (Heper, 2010: 93-123; 124-172). Bürokrasi, tek parti döneminde olduğu gibi, çok partili hayat döneminde de, kendi devlet felsefesini geliştirmek bakımından özerkliğe sahip olmaya devam etmiştir (Heper, 1977a: 73). Bu süreçte de, Türkiye'nin kendine özgü dinamiği ile gelişen siyasal hayatında egemen bir devlet ve iyi örgütlenememiş, siyasal hayatta etkin olmayan bir çevre adına hareket eden *siyasal seçkinler* karşı karşıya gelmiştir (Heper, 2010: 173).

1.11.2.1.1.2. Marksist Okul: Asya Tipi Üretim Tarzı (Atüt) Yaklaşımı

Osmanlı-Türkiye Tarih yazımında görece çağdaş ve yeni bir akım ve yöntem olarak Marksist yaklaşım kapsamında bir önerme ve tartışma olarak *Asya Tipi Üretim Tarzı'nın (ATÜT)*, kuramsal temeli, Klasik Marksizm'in, Marx'ın ve Engels'in Doğu

toplumları hakkındaki değinmelerine dayanır. Marx ve Engels, Doğu'da sermaye birikiminin gelişmemesini, Doğu medeniyetine özgü ekonomik geleneğin, önerdikleri Avrupa toplumuna özgü kuramsal şablonla farklılığı sorunsalı üstünde durmuşlar, Doğu medeniyetinin coğrafi ve iklimsel koşullarının, geniş toprakları sulama gereksinimi açısından küçük ölçekli yerel toplulukların gücünü aşan bir iktisadî kaynak ve güç aygıtı olarak Devlet'i kaçınılmaz bir gereksinim olarak var kıldığını iddia etmişlerdir. Buna göre, Doğu'nun coğrafi ve iklimsel yapısına dayalı üretim araçları, biçimleri ve ilişkilerinin biçimlendirdiği kültürel üst-yapıya yansımaları olarak sultanın üretim aracı olan toprak üstündeki mutlak hakimiyeti, üretici güçlerin gelişmesini, dolayısıyla devletten özerkleşmiş bir sivil toplumun varlığını engellemiştir. Marx'a göre, Doğu'yu Batı'dan ayıran temel fark, üretim aracı olarak toprak üstündeki mülkiyetin bölünmemişliği ve özel mülkiyetin gelişmemişliğidir.

Bernier, haklı olarak "Türkiye, İran ve Hindistan'dan bahsederken, Doğu'daki bütün olayların temel şeklini *toprakta özel mülkiyetin yokluğunda* aramalıdır" diyor (Marx'tan Engels'e mektup, 2 Haziran 1853). (...) Mülkiyetin ancak komünal mülkiyet olarak bulunduğu yerde birey olarak üye, bu sıfatıyla, ister miras yoluyla olsun ister olmasın, bunun ancak bir kısmının zilyedir, çünkü mülkiyetin hiçbir parçası hiçbir üyenin kendisine ait olmayıp, topluluğun ancak doğrudan parçası olarak, dolayısıyla topluluktan ayrı olarak değil, onunla doğrudan birleşmiş olan bir kimse olarak onundur. Dolayısıyla, birey yalnızca bir zilyedir. Varolan şey yalnızca ortaklaşa mülkiyet ve özel zilyedir (Marx, 1997: 14). Despot, burada çok sayıda komünün babası rolündedir. Artık-ürün, bu en yüksek birliğe aittir. Böylelikle doğu despotizmi, hukuk bakımından, mülkiyetin yok olması gibi bir sonuca varır gözükmektedir (Marx, 1967: 86). [B]azıları bugüne kadar ulaşan çok eski ve küçük Hint toplulukları toprağın ortak mülkiyetine, tarım ile zanaatçılığının dolaysız bağına ve yeni bir topluluk kurulurken hazır bir plan ve çerçeve hizmetini gören katılmış bir iş bölümüne dayanır. Bu topluluklar, (..) kendine yeterli üretim bütünleri oluşturur. Ürünlerin büyük kısmı meta olarak değil, topluluğun kendi ihtiyaçları için üretilir ve bundan dolayı Hint toplumunun bütününde, üretimin kendisi, meta mübadelesinin meydana getirdiği iş bölümünden bağımsızdır. Yalnızca ürün fazlası metaya dönüşür; bu da, kısmen, bilinmeyecek kadar eski zamanlardan beri ürünün belirli bir miktarının aynî rant olarak aktarıldığı devletin elinde gerçekleşir. (...) Kendilerini devamlı olarak aynı şekilde yeniden üreten ve tesadüfen dağıtıldıklarında, aynı yerde, aynı isim altında yeniden kurulan bu kendine yeterli kapalı toplulukların basit üretim organizması, Asya devletlerinin durmadan yok olmaları ve yeniden

kurulmaları ve ardı arkası kesilmeyen hanedan değişimleri karşısında bu derece göze batıcı bir tezat oluşturan Asya toplumlarındaki değişmezliğin sırrının çözülmesi konusunda bir anahtar sağlar (Marx, 2011: 346-347).

Engels ise, bu konuda, Arabistan, İran ve Hindistan'ı kapsayan, Moğolistan ve Orta Asya steplerine kadar uzanan bir alandaki coğrafi koşulları ve bu kapsamda, iklimi ve toprağın durumunu işaret etmiştir (Timur, 2014: 21-22). Engels'e göre (1977: 249), susuz toprak üstünde üretim mümkün olmadığına göre için, İran'da ve Hindistan'da kurulan çok sayıda despotik rejimlerin tümü, öncelikli sorumluluklarının nehirler boyunca sulama ve araziyi koruma olduğunun bilincindediler.

Gerçekten toprak mülkiyetinin yokluğu bütün Doğu'nun anahtarıdır. Doğunun siyasi ve dinî bütün tarihi burada gizlidir. Fakat Doğuların feodalite şeklinde bile toprak mülkiyetine gelemeyişlerinin sebebi nedir? Sanırım ki bunun esası, Sahra'dan Arabistan, İran, Hindistan'a ve Tataristan'dan tâ yüksek Asya yaylalarına kadar uzanan çölün iklimi ve bununla ilişkin olarak toprağın cinsidir. Buralarda yapay sulama tarımın ilk şartıdır ve (bu iş) ya köyün, ya vilayetın ya da merkezî hükûmetin işidir (Engels'den Marx'a mektup); (aktaran, Timur, 2014: 21-22; Divitçioğlu, 1981: 16).

Kuramsal arka planını, Montesquieu'nun, *Kanunların Ruhunu* (1748/2004) kurduğu coğrafya-iklim ve siyasi rejim arasındaki bağıntıyı Doğu'ya uyarlayarak önerdiği "Doğu Despotizmi" (Curtis, 1994) kavramından alan Marx'ın ve Engels'in *doğulu* üretim araçları ve biçimleri hakkındaki bu değinilerine dayayan Marksist yaklaşım, (Akat, 1977; Boztemur, 1998: 80), tarıma ve dolayısıyla toprak mülkiyetine dayalı 'özücü' açıklaması ile Gelenekçi yaklaşımla benzer. Şu farkla ki, Gelenekçi yaklaşımın idealist algısıyla temel-yaratıcı etken olarak ele aldığı kültürel öz, gelenek, Marksist yaklaşımın felsefi doğası gereği, yaratıcı maddî-altyapısal koşulların sonucu ve ürünü haline gelir. Buna göre, devletin mutlaklığına dayalı despotik gelenek (Timur, 2014: 22-23; Akat, 1977: 37-38), gerçekte arazinin ve iklimin özelliklerinden kaynaklanan mecburiyet, görünürde ise Allah'ın ilâhî egemenliği adına konulmuş egemen hukuksal kurallarının "kullar"a mülkiyet hakkı tanımaması nedeniyle ekonomik, dolayısıyla sınıfsal ve toplumsal gelişimin önünde engel oluşturmuştur (Berktaş, 1983: 2472. Fakat asıl açıklanması gereken şey bu durum değil, bu durumu yaratan koşullardır.

Genel olarak “Asyalı” olarak nitelendirilen bu toplumların gelişme aşamaları, Marxist aşamalar olan ilkel-feodal-kapitalist-Sosyalist toplum düzeneğine uymadığından, bu toplumlar için Asya tipi üretim tarzı adında bir kuramsal çerçeve çizilmiş ve Marxgil kuram incelenen toplumların somut koşullarına uydurulmaya çalışılmıştır. ..Böylece Batılı olmayan, 'Batı uygarlığı'nın toplumsal değişimine benzemeyen 'diğerleri'nin incelenmesine hasredilen bu üretim tarzı kavramı, Doğu ve Batı toplumsal yapılarının kaçınılmaz olarak birbirine zıtlığı kuramı üzerine oturan oryantalist yaklaşımdan hareket etmiştir (Boztemur, 1998: 80).

Klasik Marksizm'in bu kısa sayılabilecek değişmelerinin ardından, Asya Tipi Üretim Tarzı'nın özgün bir teorik önerme biçiminde ortaya çıkması ve tartışılmaya başlanması, 1960'lı yıllara denk gelmiştir. 1960'larda Marksist tarih yorumculuğunun kazandığı canlılık ile, Feodalizm" ve “ATÜT” tartışmaları gündeme gelmiştir. "Feodalizm" ve ATÜT'ün dışında, Osmanlı toplum yapısı ile ilgili tartışmalar, “Doğu Despotizmi, Dünya Ekonomi Sistem Yaklaşımı, Kerim Devlet, Patrimonyalizm, Prekapitalizm, Prebendalizm, Protofeodal, Köylü Üretim Tarzı, Vergisel Üretim Tarzı” gibi kavramlar çerçevesinde dönmüştür (Avcılar, 2002: 3). Özellikle Karl Augusto Wittfogel'in (1896-1988) önemli katkılarıyla güncellenen Asya tipi üretim tarzı tartışmalarını Türkiye'ye taşıyanların başında, Hikmet Kıvılcımlı, İdris Küçükömer, Sencer Divitçioğlu, Muzaffer Sencer, Kemal Tahir, Selahattin Hilav gibi isimler yer almaktadır (Çakır, 2003: 41). Marx'ın “Doğu Despotizmi” kavramı çerçevesinde yürütülen bu tartışmalarda ATÜT'ün hakim olduğu sosyo-ekonomik yapılarda yeterli birikimin neden oluşmadığı ve dolayısıyla kapitalizme geçişin neden mümkün olmadığı soruları, Tarih yazımını belirleyen temel düğüm noktalarıdır (Yılmaz, 2012: 121-122).

Kongar (2006a: 135), Asya Tipi Üretim Tarzı yaklaşımının Osmanlı'ya ilişkin önermesini, despotik devletin artı ürüne el koyduğu ve bunu ürünün nasıl elde edildiğine bakmaksızın, toplumsal refah hizmetlerinde ve askerî hizmetlerde kullandığı, böylece, artı ürünü zorla elinden alınan küçük ve kendi kendilerine yeterli olan birimlerin, kendi iç dinamikleri ile evrimleşme olanağına kavuşamadığı gerekçesiyle, Osmanlı geleneksel sosyo-ekonomik rejiminin bir toplumsal tabakalaşma fırsatı tanımadığı, kendi kendine yeterli yapının ekonomik değişmeye ve dolayısıyla sosyal ve siyasal evrimleşmeye açık olmayışı olarak açıklamaktadır. Özetle, Marksist yaklaşımın çoğunluğuna göre, *kendine özgü* ekonomik üretim tarzı (Kılıçbay, 1985: 316), sınıflaşmayı ve böylece toplumsal farklılaşmayı engelleyerek

Osmanlı'nın sosyo-ekonomik yapısını kendine özgü biçimine vardiyan temel etkidir. Küçükömer (1977) ve Divitçioğlu'nun (1981), *Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT)* tezi çerçevesinde ortaya koydukları görüşlerde olduğu gibi, son dönem Osmanlı ekonomisi üstüne incelemelerde, levanten ticaret etkinliğinin ve bu sermaye birikimine dayalı bir siyasal güç olarak ticaret burjuvazisinin bütünüyle görmezden gelinmesi ya da küçümsenmesi de (Divitçioğlu, 1981: 135), pazara değil toprak mülkiyetine, dolayısıyla devlete dayalı sınıf oluşumu kabulüne bağlıdır (Kansu, 2006: xix). Özetle, Asya Tipi Üretim Tarzı yaklaşımına göre, gerek Klasik dönemde feodalitenin gelişmemiş olması, gerekse daha sonra Avrupa'da görülen sanayi devrimiyle ortaya çıkan sanayi burjuvazisi gibi sosyal sınıfların yokluğu Osmanlı'da bürokratik geleneği mutlak egemen siyasal iktidar haline getirmiştir (Fidan vd. 2011: 125). Bu bakımdan, Türkiye'ye özgü Marksist tarih anlayışı ile *Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) okulu* da, sultanlığın mutlak siyasal ve askerî iktidarını mülkiyet araçları ve ilişkileri üstünde de aynı düzeyde varsayıp kapitalistleşmeyi, dolayısıyla sınıfsal gelişimi ve toplumsal farklılaşmayı Cumhuriyet dönemine dek öteleyen, burjuvazinin oluşumunu ve burjuva devrimini, burjuvazinin dışındaki sosyal grupların etkisinde (Boratav, 2006: 23), bu bağlamda İttihatçı-Kemalist bürokrasinin 'Millî İktisat Politikası-Devletçilik' bağlamlı bürokratik iradesinde ve uygulamasında tanılayan çözümlemesi ile, Gelenekçi ekolle birleşmektedir.

1.11.2.1.1.2.1. Sencer Divitçioğlu: *Türklüğün Asyalılığı, Asya Tipi Üretim Tarzının Türkîliği*

İktisat tarihçisi Sencer Divitçioğlu (1927-2014), Asya Tipi Üretim tarzı düşüncesinin ve tartışmalarının Türkiye'deki temsilcileri arasında ilk sırada sayılmaktadır. Öyle ki, ATÜT'ün ilk defa sistematik olarak açıklanması ve Osmanlı toplumsal yapısıyla karşılaştırılması Sencer Divitçioğlu (1981) tarafından yapılmıştır (Akkuş, 2004: 134). Divitçioğlu, bu konuda öncü bir eser olan *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu* (1981) adlı çalışmasında, Osmanlı sosyo-ekonomik yapısını, klasik Marksist çerçevenin dışında değerlendirir (Avcılar, 2002: 9-10).

Divitçioğlu, öncüllerinden farklı olarak, Osmanlı-Türk devletinin ve toplum yapısının özgünlüğünün tarihsel temellerini, Türklüğün İslâm öncesi Asyatik köklerine kadar götürür. Buna göre, Osmanlı, Moğol, Oğuz ve Selçuklular'dan aldığı din, töre, hukuk, gelenek ve devlet zihniyeti gibi üstyapı kurumlarının etkisi altında kalmıştır (Divitçioğlu, 1981: 134). Bu bağlamda Divitçioğlu'nu, Asya Tipi Üretim

Tarzı kuramının diğer temsilcilerinden ayıran temel özelliği, ekonomik kişiliğin ve toplumsal yapının kaynaklarını ve etkenlerini coğrafya ve iklim koşullarından ve oradan doğan toprak mülkiyetine dayalı üretim ilişkilerinden önce, toplumun antropolojik verilerinde aramış olmasıdır.

Divitçioğlu, Türk devlet ve toplum yapısını, Kök-Türkler-Oğuzlar-Karahanlılar-Selçuklular-Anadolu Beylikleri-Osmanlılar çizgisinde, bir tarihsel ve kültürel süreklilik içinde ele alarak, Türk toplumunun sosyo-ekonomik yapısını, bu tarihsel sürekliliği ifade eden askerî kişilik etrafında çözümler. Bu tasarım içerisinde, Devleti, Asyatik-göçebe-savaşçı kavimlerine uzanan köklerden bu yana egemenliğini sürdüren savaşçı sınıfın (seyfîyye) mutlak ve kutsal yönetimi altında, temel belirleyici güç olarak kabul eder ve bu niteliğin belirleyiciliğini Osmanlı'ya dek ilerletir. Nitekim Divitçioğlu da (1981: 69), Barkan'ın Osmanlı'nın savaşan ve yöneten askerî sınıf ile geriye kalan halk sürüleri (reâyâ) olmak üzere iki temel sınıftan oluştuğu görüşünü paylaşmaktadır. Divitçioğlu, Türk-İslâm devlet ve toplum yapısının kendine özgülüğünün kaynağını tam da burada bulur. Divitçioğlu'na göre (1981: 134-135), Avrupaî ekonomik temel, özgün toplumsal yapı koşullarına bağlı olarak Avrupa feodalitesini yaratırken, farklı sosyo-ekonomik yapılar ve koşullar, Osmanlı toplumunda, Asya Üretim Tarzını üretmiştir. Osmanlı toplumunda sınıfsal yapılar, ve sınıfsaş ilişkiler, Avrupa'ya özgü feodaliteye değil, Asya Tipi Üretim Tarzı'na yakındır. Buna göre, Avrupa feodalitesinde görülen insanın insana bağlılığı, Osmanlı toplumunda toplumun devlete bağlılığı şeklinde görülür (Divitçioğlu, 1981: 138). Bu bağlamda Divitçioğlu'na göre (1981: 119-120), Osmanlı, ekonomide her faaliyet dalını örgütleyip denetleyen malî organlara sahip bir devlet görünümündedir ve bu devlet tipinde, temel üretim biçimi savaştır ve devlet-toplum ilişkileri, ekonomiyi de kapsamak üzere bu genellemeye dahildir. Reayanın üretim işlevi, esasen savaşın finansmanı ile ilişkilidir. Bu kapsamda, halkın, (reâyâ), toprak üstündeki hakkı, kullanımla ve vergi ödemekle sınırlıdır (Sencer, 1982: 239). Oysa, Divitçioğlu'na göre (1981: 82), reayanın artık ürünü ortaya çıkarabilmesi için, reayanın kendisini yeniden üretmesi için gerekli olan emek zaman üstünde bir de fazla emek-zaman sarf etmesi gerekir. Bu haliyle, artık-ürün ne köylüye ne de köyden başka birine ait olduğu için, mübadele ekonomisine katılamayacaktır (Divitçioğlu, 1981: 78). Nihayet, bu artık ürünü üretip pazara sunamayan köy üretiminin belli bir düzeyi aşamaması,

gelişmenin ortaya çıkmasını engelleyen temel etken olmaktadır (Divitçioğlu, 1981: 125).

1.11.2.1.1.2.2. Hikmet Kıvılcımlı: *Kadir-i Mutlak Kutsal Devlet*

Marksist düşünür ve Sosyalist politikacı Hikmet Kıvılcımlı (1902-1971), *Tarih Tezi* (Kıvılcımlı, 1974; Belge, 1975) adını verdiği kuramsal çalışması kapsamında Osmanlı tarihini Marksist yöntemle uygun biçimde üretim araçları-biçimleri ve ilişkileri ölçüleri ışığında ele almış olmakla birlikte, Batılı tarihsel süreci evrenselleştiren ve şablonlaştıran genel geçer Marksist yargının dışına çıkarak, Batılılıktan farklı, *kendine özgü* kabul ettiği Osmanlı-Türk toplum yapısının özgünlüğünün nedenlerini, Marksist yöntem ışığında ortaya koymaya çalışmıştır. Bu bağlamda Kıvılcımlı, Osmanlı tarihini belirleyen temel etkenin ekonomi olduğu konusunda tereddüt etmemekle birlikte asıl meselenin bu kadar kolay anlaşılamayacağını düşünür. Kıvılcımlı'ya göre tarihçiler Osmanlı gerçekliğini anlatırken bazı durumları gözden kaçırmışlardır. Bunlardan birincisi tarihin sadece politik kabuğu üzerinde araştırma yapmaları ve ekonomik temeli hesaba katmamalarıdır (Aydar, 2018: 270, 271).

Kıvılcımlı'nın, ilgisinin önemli bir bölümünü *kapitalizm öncesi toplumsal gelişmeye* odakladığı görülmektedir (Kara, 2014: 714). Osmanlı toplum yapısının temel belirleyeni olarak kabul ettiği İslâm'ın etkilerini, maddeci-Marksist kuramla açıklamak gibi güç bir kuramsal çabaya girişen ve bu özelliği ile Marksist yaklaşımın yukarıdaki genel yargısının dışına çıkan Kıvılcımlı, özellikle Barkan'ın toprak mülkiyeti rejimi üstünde tekilleştirildiği açıklama tarzını, üretimin ve servetin sadece topraktan ve tarımsal üretimden değil, kentlerdeki ticaret ve zanaat çevreleri tarafından da yaratıldığı saptamasına dayanarak eleştirmiştir. Kıvılcımlı'ya göre (2007: 284-286), toprak mülkiyetinin öznesi padişah değil, O'nun sadece temsil ettiği Tanrısal iradedir. Bu bağlamda Kıvılcımlı (2013: 37-38; 2007: 239), İslâmî terminolojideki "malik'ül mülk- tüm varlıkların sahibi" sıfatını, ekonomikleştirerek özel mülkiyetsizlik-kamuculuk olarak yorumlamaktadır. Böylelikle, Kıvılcımlı'ya göre İslâm dininin, Peygamber'in uygulamasında ifadesini bulan temel inanç ilkeleri, tüm üretim araçları üstünde mutlak bir ortak mülkiyet anlayışını içerir. Toprak başta olmak üzere tüm üretim araçları, hatta savaşlarda kazanılan 'ganimet' bile, müslümanların hep birlikte sahip oldukları ortak mallar hükmündedir. Peygamber'in bu alandaki işlevi ise, toplum adına yöneticilikten ibarettir (Kıvılcımlı, 2007: 334). Bu

nedenledir ki, Müslümanlık, gerçekte devrimci tüm sosyal doktrinler gibi Sosyalizm'e varır, ve atalarımız, bu inanç gelenekleri ile *ilkel Sosyalistler* ya da *ilkel komünistler*dir (Kıvılcımlı, 2007: 29).

Bu kafa, Osmanlıya nereden geldi? İlk bakışta elbet Şeriatten, yani İslâmlıktan. Beytül-mâl-i müslimin adlı kamu mülkiyeti kurumu, tanrısal Kur'an-ı Kerim emridir. (...) Osmanlı'nın sosyal kaynağı, o derin temelli İslâm ilkesini yüzlerce yıllık saltanat soysuzlaştırma toz ve molozları içinden silkip çıkarmasına elvermiştir. İlk İslâm Arap yığınları gibi, son İslâm Türk yığınları da; tarih öncesinin *ilkel komüne* düzeninden tarihe gelip girmişti. O sosyal ve tarihsel yapı gereği Osmanlı toplumunda kamu mülkiyeti, her şeyden üstün bir kutsallık taşıdı (Kıvılcımlı, 2007: 85).

Bu iddiadan hareket eden Kıvılcımlı'ya göre (2007: 336, 339), Osmanlı'nın gerilemesi ve dağılması, üretim araçları üstündeki bu geleneksel ortaklığın zamanla bozulması ve toprağın kamusal mülkiyetine dayalı "sipahi" sisteminden "malikâne" düzenine geçilmesiyle ilgilidir.¹

1.11.2.1.1.2.3. Kemal Tahir: "Kerim/ Rahman Devlet"

Esasen bir edebiyatçı, roman yazarı olarak bilinen Kemal Tahir (1910-1973), aynı zamanda Marksist bir düşünce insanı olarak, Türkiyeli Marksist düşünüşe, tartışmalara ve aynı zamanda Sosyalist politik harekete de etkili düzeyde katılmış bir yazardır. Türk tarihine dair Asya Tipi Üretim tarzı ile ilişkili paradigmasını, *Devlet Ana* (2005) başta olmak üzere, Osmanlı'nın kuruluş yıllarını işlediği tarihsel romanlarında dile getirmiş olmakla birlikte, Tahir (1992b: 325), bu tercihini bir gerçekçi roman yazarı olması itibarıyla teorik değil, "yüzde yüz pratik nedenlerle" açıklamaktadır. Yani, Tahir, esasen roman kurgusuna tarihsel bir senaryo üretme çabasının tersi istikamette, romancılığını tarihsel yaklaşımını açıklamada bir araç olarak kurgulama ve kullanma iddiasında olmuştur. Özetle, Tahir'in Tarih'e ilgisi (Daşlı, 2014), esasen teorik paradigmasıyla doğrudan bağlantılıdır.

Kemal Tahir'e göre, Türk kimliği, kökenlendiği Asya ve yerleştiği Ön Asya coğrafyalarının belirleyici etkileri altında, Klasik Marksizm'in öngördüğü kölecilik-

---

¹ Taner Timur'a göre ise (1979: 195), Malikâne-Divanî sistemi (Barkan, 1980: 151-208), Anadolu beyliklerinin elindeki 'mülk'lerin giderek devlet kontrolüne geçirilmesi yönünde atılmış bir adım olmuştur. Bunun temel nedeni, Osmanlı'nın kuruluş aşamasındaki toplumsal düzeninin, Selçuklu kalıntısı beyliklerin geleneksel aristokratik otoritelerinin giderilmesine yönelik olarak mülkiyet düzeninin kan bağından toprak bağına dönüştürülmesine dayandırılmış olmasıdır (Timur, 1979: 29).

feodalizm-kapitalizm tarihsel izleğini takip eden evrensel şablon kurgusunun dışında, kendine özgü-özel bir yapısalılık üretmiştir. Kemal Tahir, feodalizm kavramıyla açıklanamadığını düşündüğü Osmanlı toplum yapısını Asya'ya yani Doğu'ya özgü bir tanımlama biçimi düşüncesiyle, Asya Tipi Üretim Tarzı'na ilgi göstermiştir. Ancak son tahlilde, bu kavramın da Türk toplum yapısı ve tarihi ile örtüşmediği sonucuna ulaşmış ve Osmanlılık kavramını, Doğu toplumları içinde kendine özgü bir toplum ve devlet yapısını açıklamak amacıyla kullanmıştır. Bu anlamda Kemal Tahir'e göre Osmanlı, özgün bir tarihi aşamadır (Yıldırım, 2018: 661). Bu bakımdan, Tahir'e göre (1992c: 116-120), Osmanlı, Batılı anlamda sınıflı bir toplum değildir. Bu özgünlüğü gözetmeyen, tarihsel gerçekliği türlü kuramsal çerçevelere uyarlama çabaları, yanlış değerlendirmeler, yabancı kalıplara dökmeğe çalışma ve nihayet uydurma sonuçlar çıkarmaktır (Tahir, 1992b: 325). Batı toplumlarının geçirdiği tarih dönemleri şemalarına uydurmaya çalışmak, uydurdum sanarak Batı'daki sınıf çatışmaları ve kavgalarının benzerlerinin Türkiye'de olduğunu ileri sürmek, ister bilerek isterse bilmeyerek olsun bu düpedüz emperyalizme ajanlık etmek demektir (Tahir, 1992d: 277). Tahir, bu tarihsel ve ideolojik paradigmasına dayandırdığı eserlerinde, Doğu ve Batı toplumlarının farklılıklarından yola çıkarak, Osmanlı'nın üretim ve mülkiyet ilişkilerinin batılı toplumlardan farklı olduğunu, bunun coğrafi ve tarihsel nedenlere dayandığını göstermeye çalışmıştır (Kaçmazoğlu, 2003: 97). Buna göre, Batı uygarlığının tarihsel köklerinden gelip bugüne uzanan sınıfsal çelişki ve çatışma ve onun egemenlik-baskı aygıtı olarak olarak tecelli eden Devlet, duygusal ve ona dayalı kültürel temellerini İslâm inancından ve öncesinden alan Doğulu düşünüş ve gelenekte farklı bir hal alır. Doğu'da ve özellikle İslâm medeniyetinde Devlet, Batı'nın tersine, seküler, mutlak ve bağımsız bir otorite değil, ilâhî iradeye bağlı, yönettiklerini Allah'ın "emaneti" bilmek ve ona uygun davranmak zorunda kalan bir kurumdur. Bu dinsel temelli kültürel ilkeler çerçevesinde, devlete yüklenen görev ve anlam, Batı'daki despotik karşılığının tam tersine "adalet" olarak tebarüz etmektedir. Tahir, Türk-İslâm devletinin işte bu tarihsel kişiliğini "Kerim ya da Rahman Devlet" olarak adlandırmaktadır. Hal böyle iken, Tahir'e göre (1992b: 183) devlete karşı başkaldırılar, *kerim devlet* olması gereken *bize özgü* devletin, iç ve dış baskılar altında, bu *kerim* özelliğini kimilerine göre despotik karakter, kimilerine göre de ceberrut karakterle değiştirmesi yüzündendir.

Tahir'e göre (2001: 145), "Osmanlılıkta hemen bütün topraklar Allah'ındır. Padişah Allah'ın vekili olarak bu toprakları reayasına kiracı gibi vermiştir. Buna karşılık yetiştirdiklerinin vergisini çoğunlukla mal olarak alır." Bu bağlamda Kaçmazoğlu (2012: 12), toprağın Allah'a ait olduğu, padişahın Allah adına toprakları kiraya verdiği, karşılığında ise devleti yürütecek artı değere el koyduğu bir düzen olması itibarıyla, Tahir'in Osmanlılığı Doğu toplumlarının geleneklerine göre kurulmuş bir Atüt devleti olarak tanımladığına işaret ederken, aynı zamanda Osmanlı'yı klasik bir Atüt devleti niteliğinde görmediğini de özellikle vurgulamaktadır. Çünkü, Osmanlı'da üretici halk - yönetici devlet ayrımı vardır. Devlet, vergi olarak aldığı artık ürünle halkı yönetir. Koyduğu vergilerin bedeli olarak halkı dış saldırılardan koruyup üretimin sürmesini sağlar. Tahir'e göre, devletin halkıyla olan bu ilişkiselliği, *Kerim Devlet* olarak nitelendirilir. Tahir'e göre (1992a: 30-31), bu üretim modelinde devlet, kral, hükümet memurları toprağın sahibi olurlar, toplumsal artık değeri ele geçirirler. Bu haliyle, artık ürünü elde edemeyen ve dolayısıyla ticaret yapacak sermaye birikimini üretemeyen köylülüğün, kendi ürettiğini kendisinin tüketmek zorunda kalması itibarıyla, Türk-İslâm toplumunda sınıf ilişkileri Batı'daki sınıf ilişkilerine benzemeyecektir (Tahir, 1992b: 237). Diğer yandan, köylülüğü artık ürüne el koyarak sınırlandıran Osmanlı Türk Devleti, burjuvalaşma potansiyeli taşıyan diğer bir toplumsal katman olan aristokrasiye de sürekli haklar tanımak böylece feodal tabakalaşmaya gitmek yerine, zenginliklerin belli ellerde toplanmasını önlemek için, müsadereyle siyaseten katl sistemini daha uygun bulmuş, bu geleneği uzun süre uygulamıştır (Tahir, 1992b: 184). Örneğin, dirlik sisteminde, tımar sahibi ne bir derebeydir ve ne de toprak zengindir, Bu haliyle, sermaye birikimine kaynaklık edecek artı ürünü üretme veya toprağını ve mülkiyet haklarını genişletme hakkından ve imkânından yoksundur (Tahir, 1992b: 281). Sonuç olarak Tahir (1992b: 286), bu geleneksel ekonomik ortamda burjuva yetiştirmek nasıl mümkün değilse, Batı anlamında sınıflaşmamış bir toplumu sınıflaştırıyor saymanın da o kadar imkânsız olduğu sonucuna varmaktadır. Tahir'in Osmanlı klasik döneminin kurucu yapısından ve koşullarından yola çıkarak modernleşmeye ve Batılılaşmaya dair vardığı sonuç da, kaçınılmaz olarak Batılılaşmanın, tarihsel ve toplumsal temeller anlamında köksüzlüğü, ve Küçükömer'in daha sonraki "Düzenin yabancılaşması" tanımlamasını haber verir biçimde Türk halkının kültürel kodlarına "yabancı" oluşudur (Sümbüllü ve Kacıroğlu, 2007). Öyleki Tahir, Doğu-Batı ikilemini, "bizi ters çevirdikleri zaman Batı, Batı'yı ters çevirdikleri zaman biz çıkarız" diye ifade ettiği

(Sarı, 2015: 681) biçimde, sadece bir farklılık değil, daha ötede bir zıtlık ilişkisi olarak açıklamaktadır. Nitekim Tahir (1992a: 147), Tarih’le ilgilenme gerekçesini de “gerçekçi romanlar yazan bir sanatçı olarak, batılılaşmanın neden istenen sonuçlar vermediği” arayışı ve bu arayış karşısında “tarihimizi yeni bir açıdan öğrenme, inceleme” ihtiyacı olarak açıklamaktadır. Tahir, bu arayışının ve çabasının vardığı sonucu Cumhuriyet reformizasyonu da dahil olmak üzere, bütün Batılılaşma-modernleşme sürecinde, “temelle üst yapılar arasında hiçbir uygunluk, hiçbir ilinti yoktur” diye tarif etmektedir (Safi, 2014: 44).

1.11.2.1.1.3. Oryantalist Okul

Edward Said’in, *Oryantalizm* adlı ünlü eserinde atfettiği özellikte olduğu gibi, akımın en önemli temsilcilerinden biri sayılan Lewis’in tarifıyla (2014a: 304), Doğu medeniyetlerinin incelenmesiyle uğraşan araştırmacılar, Avrupa’da "Şarkiyatçı" (Orientalist) ismiyle tanınagelmışlerdir. Eleştirel yaklaşımda ise, Oryantalist/Şarkiyatçı yaklaşım, düşünsel temelde, nesnel-bilimsel bir yöntem olmaktan önce, Batılı-Avrupalı yazarlarının, özellikle Doğu medeniyeti, İslâm ve Müslüman toplumlar hakkındaki kişisel duygularına, muhayyilelerine ve çoğunlukla, doğrudan gözleme değil, çeşitli ikincil kaynaklardan aktarımlarla oluşturulmuş kurgularına dayandırılmış bir tasarımdır. Dolayısıyla, Oryantalizm, ilk elde, Avrupa merkezli bir medeniyetler ayrımı ve ikilemi tasavvuruna dayanır ve Avrupa aklının tarihsel belleğindeki “Barbar” imgesine kadar kökenlendirilip Sömürgecilik çağı üzerinden günümüzdeki İslâmofobi düşüncesine kadar getirilebilir. Bu bağlamda, Montesquieu’nun (1689-1755) *İran Mektupları* (2015) eseri, Oryantalizmin erken bir habercisi sayılabilir. Sonuçta, Oryantalizm, bilimsel bir araştırma eylemini içermekle birlikte, kişisel ve öznel bir paradigmaya da dayanması nedeniyle, bir açıdan bakıldığında bilim, bir açıdan bakıldığında, ideoloji niteliğindedir (Yavuz, H. 2002: 53).

Paul Wittek, Herbert Adams Gibbons, Rudi Paul Lindner, Bernard Lewis, Stanford Shaw gibi, eserleri Türkçe’ye de çevrilen isimler, Oryantalizm’in Türk-İslâm ve özelde Osmanlı-Cumhuriyet tarihine dönük yaklaşımının başlıca temsilcileri olarak sayılabilirler. Oryantalistler, kültüralist paradigmasının belirleyiciliği altında, Osmanlı’nın ekonomik ve toplumsal yapısından çok onun kökeniyle ve kültürel yapılanmasıyla ilgilenlenmişler, sosyo-ekonomik yöntemden ve bu yönde bir model önerisinden uzakta kalmışlardır. Bu kapsamda, bir örnek olarak Gibbons (1998),

Osmanlıların kökenini oluşturan boyların da, Orta Asya'dan Ön Asya'ya ilerleyen diğer kavimler gibi, fetih-Müslümanlaştırma amacıyla değil, Moğol istilâsının önünden kaçan göçebe aşiret toplulukları olduğu görüşündedir. Gibbons'a göre (1998: 21), Osman Bey ve onun küçük aşireti, çobanlıkla geçinen, gayrimüslim bir Türk topluluğu olup, İslâm coğrafyasına geldikten sonra, soydaşları olan Selçuklu Türkleri gibi Müslümanlığı kabul etmişlerdir. Bu aşiretler, çevrelerinde yaşayan Hristiyan Rumları da Müslümanlığı kabul etmeye zorlamışlar, böylece, Müslümanlığa geçen Rum nüfusu ile birleşerek, yeni bir ırk olarak "Osmanlı ırkı"nı üretmişlerdir. Böylelikle, Osmanlılar, salt Türkik bir kavim değil, fakat özellikle Batı Anadolu Rumlarıyla birleşimden doğan yeni bir ırk olmuştur (Gibbons, 1998: 54).

1.11.2.1.1.3.1. Paul Wittek: *Kutsal Savaşçılar (Gazîler) versus Haçlılar*

Avusturyalı Türkolog Paul Wittek'in (1894-1978) tezinin esası, Osmanlı Devleti'nin görkemli yükselişinin gerçek sebebi, İslam mücahidleri (gaziler) olan göçebelerinin varlığıdır (Jennings, 1998: 661). Wittek'e göre (2013: 225), Osmanlılar, bir Gazîler (kutsal savaşçılar, yn) İslâm dininin savunucuları, kendilerini çevredeki kâfirlere savaşmaya adanmış uç (sınır, yn) savaşçıları topluluğuydular. Osmanlıları bir boydan bir beyliğe ardından imparatorluğa taşıyan özellikleri, yerleştikleri Bizans sınırı boyunca, İslâm inancına göre kâfirlerle savaşan askerî bir topluluk olmalarından kaynaklanan, Müslüman topluluklar nezdindeki bu dinsel prestijleridir (Wittek, 2013: 50). Buna göre, Osmanlıları Selçuklu kalıntısı beyliklerle karşılaştırıldığında ayakta tutan ve büyüten temel etken, savaşçı bir boy oluşları ve bu yapı içerisinde, güçlü bir savaşçı örgütüne ve bu örgütün liderliğine sahip oluşlarıdır (Wittek, 2013: 49). Nitekim Osmanlı'yı diğer göçebe aşiret beyliklerinden ayıran ve devam ettirerek 1453'te İstanbul'un fethinden itibaren İmparatorluğa götüren özelliği budur.

Diğer yandan, Gibbons ve Lindner ise, Osmanlı Beyliği'nin savaşçı kişiliğinin, temelde, aşağıda değinileceği biçimde Wittek'in ileri sürdüğü gibi din için değil, yağma için savaş olduğu görüşünü paylaşırlar. Bu çerçevede, Lindner (2000: 27-28, 60-63), Osmanlı Beyliği'nin, etno-kültürel bakımdan çeşitli bir coğrafyadaki bileşenlerin ortak çıkarını ifade eden yağma-ganimet amacıyla oluşmuş bir göçebe aşiretler örgütlenmesi olduğunu ileri sürer. Buna göre, kutsal savaş (cihad/gaza) düşüncesi, ancak Osman Bey'in Şeyh Edebalı tarafından müslüman yapılması ile söz konusu olmaya başlamıştır. Heath W. Lowry'ye göre de (2010: 50), Osmanlıları, bir aşiretler konfederasyonu olarak bir araya getiren ve harekete geçiren temel güdü,

sadece Hıristiyanları müslümanlaştırma amacına odaklanmış bir dinsel kardeşlik kültürü değil, ondan çok, ganimet ve köle elde etme hevesidir. Gaza/ Gazîler yaklaşımını, eleştirel biçimde işleyen bir diğer yazar, Gyula Káldy Nagy ise (2005: 397-406), Wittek'in tersine, kuruluş aşamasında, Osmanlı akıncılarının askerî seferlerinin asıl amacının gayrimüslimleri müslüman yapmak olmadığı, Gaza anlayışının daha sonraki dönemlerde geçerli olan Cihad inancı etrafında şekillendirildiği düşüncesindedir. Wittek'in önermesine eleştiren yaklaşan Jennings de (2005: 430-431), hem Osmanlı akıncılarının içinde yörenin Hıristiyan halkından insanların olması, hem de Beyliğin komşusu olan Bizans yönetimleri ile iyi geçinmeleri ve hatta Orhan Bey örneğinde olduğu gibi evlilik ilişkilerine girmelerini, Cihad'ın özüne aykırı bulur.

1.11.2.1.1.3.2. Bernard Lewis: *Ortadoğu versus Avrupa, Avrupa versus Ortadoğu*

Esasen bir Yakındoğu/ Ortadoğu araştırmacısı olan Bernard Lewis (1916-2018), Oryantalist geleneğin ve tarihçiliğin en önde gelen ismi olarak anılmaktadır (Oral, 2003). Lewis, Osmanlıları, öncü ve çağdaşı Türkologların üstünde genellikle uzlaştıkları biçimde Asya'dan göçen Türklerin tek başlarına değil, fakat bunların da Ortadoğu halklarına karışarak birlikte, yeni bir kimlik üreterek kurdukları kozmopolit bir imparatorluk olarak tanımlamaktadır. Bu durum, öncelikle, Ortadoğu coğrafyasının çok kimlikli doğasından kaynaklanmıştır (Lewis, 1998). Lewis'e göre (1996a: 191), Ortadoğu'nun en belirgin iki unsuru, çeşitlilik ve süreksizliktir. Bu bağlamda Lewis'e göre, Osmanlı toplumu, Türkler, Türk olmayan müslüman ve gayrimüslimler yerel toplulukların bir bileşkesidir. Medeniyetler arası ayırım temelli bu önermesi etrafında Lewis, Osmanlı-Türkiye modernleşmesini, Batı ve Doğu ikileminden çok, Batı ve İslâm ikilemi etrafında değerlendirmektedir. Dolayısıyla, Lewis'in baktığı yerden, Osmanlı-Türkiye modernleşmesi, mistik ve kozmopolit Ortadoğulu kimliğinden modern Batılı kimliğine ve uygarlığına geçiş çabası olmaktadır. Lewis, İslâm inancını, bu geçiş sürecinde bir engel olarak sorunsallaştırmaktadır. Buna göre, Osmanlı'nın Batı karşısında gerilemesi, sadece Batı'nın yükselişiyle açıklanamaz; Müslüman gücündeki gerilemenin nedenlerinin bir kısmı da, iç değişikliklerde aranmalıdır (Lewis, 1996: 95). Osmanlıların yeniliklere cevap verme konusunda yaşadığı başarısızlığın hatta Osmanlı'nın topyekün gerileyişinin açıklaması, kısmen de olsa, yerleşik İslâm uygarlığı çizgisi dahilinde Osmanlıların devraldığı zihinsel tutumda bulunabilir (Lewis, 2014b: 49).

1.11.2.1.2. Osmanlı-Cumhuriyet Modernleşmesine Dair Yaklaşımlar: *Değişme ve Batılulaşma*

1.11.2.1.2.1. Marksist Okul

1.11.2.1.2.1.1. İdris Küçükömer: *Batıcı-Laik Bürokratlar versus Doğulu-İslâmıcı Halk*

Aslen bir İktisat tarihçisi olan ve buna karşılık, daha çok devlet-(sivil) toplum ilişkileri üzerine kuramsal çalışmalarıyla tanınan İdris Küçükömer (1925-1987), hem kısa süren biyografisi, hem de yaklaşımının resmî ideolojinin öğretilerine meydan okuyan içeriği nedeniyle, çağdaşları kadar tanınma olanağı bulamamıştır. Küçükömer'in Osmanlı tarihine yaklaşımı, Türk toplum ve devlet yapısının ve geleneğinin tarihsel köklerine ilişkin fikirleri ve önermeleri etrafında belirlenmiştir. Küçükömer, Türkiye'de sivil toplumun Avrupa'ya görece gelişmemiş ve siyasal alanda etkinleşmemiş olmasını, buna bağlı olarak devletin mutlak bir güç olarak toplumun üzerinde var oluşunu, bireyin yaşam alanını kısıtlayan ve belirleyen *doğulu-despotik* devlet yapısına, bu bağlamda, Divitçioğlu'nun, Asya Tipi Üretim Tarzı'nı Osmanlı devlet ve toplum yapısına uyarlayan görüşlerine dayandırmıştır. Doğulu toplumun ve devletin biçimlenmesinde esas ve belirleyici etkeni de Marksist kuramsal birikimden aldığı *Asya Tipi Üretim Tarzı (Atüt)* önermesi ışığında, devletin mutlak egemenliğine dayalı kamucu üretim biçimlerinde ve ilişkilerinde aramıştır (Küçükömer, 1977: 3-30. Bu iktisadî yaklaşımı çerçevesinde Küçükömer, Türkiye'de de örneği gözlenen mutlak/otoriter bürokratik tekçi (monist) devlet modeli ile Batılı çok partili-demokratik devlet modeli arasındaki ayrımın temellerini, *Doğulu-devletçi* Asya Tipi Üretim biçimi ile *Batılı-bireyci* kapitalist üretim biçimi arasındaki farklılığa dayandırmıştır. Buna göre, üretim biçimi ve ilişkileri itibarıyla birey, dolayısıyla *sivil toplum* üzerinde kurumsallaşan modern Avrupa uygarlığı ile bireyin ekonomik varlık biriktirmesine izin vermeyen *despotik/mutlak devlet* modeline dayalı Doğu medeniyeti arasındaki bu iktisadi yapılanma farklılığı, Batılı liberal demokrasi ile Doğulu despotizm arasındaki siyasî farklılaşmayı belirlemektedir. Küçükömer, bu farklılaşmayı, bu kapsamda, çok partili-liberal demokrasi olma iddiasına rağmen, Cumhuriyet tarihi boyunca geçerliliğini koruyan muhalefetsizliği ve iktidarların muhalefete tahammülsüzlüğü, Asya Tipi Üretim Biçimi'nden ve ilişkilerinden doğan

ve Avrupa’da olduğu gibi merkezî iktidarla sivil toplum arasında ara tabakaların varlığına imkân vermeyen geleneksel Doğulu-despotik toplum yapısının tarihsel birikiminden kaynaklanan *yukarıya itaat, aşağıya tahakküm* duygusundan oluşan kültürel genetiğe ve buradan doğan *bin yıllık devlet geleneğine* bağlamaktadır (Küçükömer, 2013: 208-211, 216-218).

Asya Tipi Üretim Tarzı’nın kuramsal birikiminden yola çıkan Küçükömer, Türkiye’de sivil toplumun, dolayısıyla demokrasinin gelişemeyişini, bu toplumsal ve siyasal kurumların Batı uygarlığına özgüllüğünde, bu özgüllüğün temelini de Batı uygarlığının Antik Yunan medeniyetindeki köklerinden doğan basamaklı toplum ve devlet düzeni ile Doğu’daki yapının karşıtlığı arasında aramıştır. Buna göre, Antik Yunan ve Roma medeniyetlerinin şehir devletlerinden başlayarak Avrupa uygarlığının tüm tarihsel süreci boyunca siyasal yöneticilerin doğrudan üretimde yer alan egemen sınıflardan çıkmasına, yani üretim ilişkileri ve üretici güçler içerisinde yer almasına karşılık, Doğu medeniyetinde, devlete egemen olan askerî sınıfın üretici olmaması, bu bakımdan üretim dışında yer alarak artı ürüne despotik biçimde el koyan (Küçükömer, 2012: 46), üretim süreçlerinden ve ilişkilerinden özerk, ayrı bir sınıf olarak ortaya çıkışı, Batı ile Doğu arasındaki siyasal farklılığın ve zıtlığın sosyoekonomik alt-yapısını oluşturmaktadır. Batı’nın Antik Yunan sitesinden ve Roma’dan bu yana devam edegelen bölünmüş toplum yapısının ürettiği kaynaklardan doğan parçalı ve basamaklı siyasal geleneğin modern çağa sürekliliği olan ekonomik ve siyasal liberalizmin, dolayısıyla demokrasinin Doğu’ya yabancılığı, işte bu ekonomik ve toplumsal alt-yapı farklılığının tarihsel birikiminden doğmaktadır (Küçükömer, 2013: 54-62). Özetle, Batı’da sivil toplum, bölünmüş (segmenter) devlet ve toplum yapısı üstünde yükselirken, Doğu toplumlarında ise iktidarın teklifi ve bölünmemişliği, politik toplumun çok dar olmasına ve sivil toplumun cılız olmasına neden olmaktadır (Küçükömer, 1994a: 252; 1994b: 126; 2013: 137-139). Batılı toplumların temelinde yer alan ve çağdaş hukuk devletinin dayandığı güçler ayrılığı ilkesinin iktidarın paylaşımına, iktidarın paylaşımının ise kapitalistleşmeye, yani sermaye birikimi ile üretime katılan güçlerin sınıflaşmasıyla sağladığını savunan Küçükömer’e göre (1994c: 145; 2013: 56,) bütüncül merkezî politik yapı yüzünden piyasa sisteminin gelişmemesi, Doğu toplumlarında sivil toplumu meydana getirecek özerk kurumların gelişmesine engel olmuştur (Alkin, 1994: 37-39). Dolayısıyla, modern devlet ve

toplum ilişkilerinde Doğu'ya özgü hiyerarşik doğrudanlık ve despotiklik, Batılı kapitalizm ile Asya Tipi Üretim Tarzı arasındaki farklılığın sonucudur.

Yine, sömürgeciliğin sermaye birikiminin ve dolayısıyla sanayileşmenin önünde engel oluşturması da, Doğu toplumunun özerk sivil toplumun üstünde gelişeceği kaynaklardan yoksun kalışını belirleyen modern etkendir (Küçükömer, 2013: 110). Kapitülasyonların ve ardından sömürgeciliğin etkileriyle Osmanlıların, sanayi devrimi yapmaya yetecek, önceden birikmiş ne sermayesi ne de kendi sanayi ürünlerini satabileceği iç ve dış pazarı vardı. Bu şartlar altında, Osmanlılarda kapitalist girişim beklemek tam bir hayâl olurdu. Kapitalist için gereken ne kaynak ve teknik bilgi ne de pazar olmayınca kâr da bulunamayacaktır. Kârın olmadığı yerde, sanayi devrimi yapan Batı ülkelerindekine benzer kapitalistlerin başrolü oynayarak, ekonomik verimlilik sağlayacağı bir ekonomik sistem de elbette olamayacaktır (Küçükömer, 2012: 164). Böylece, Küçükömer'e göre, Türkiye'de gerçek anlamıyla bir Batı demokrasisinin kurulamayışı, sivil toplumun temeli olan bireyin, devletin mutlak egemenliği karşısında gelişemeyişine bağlıdır. Bu da ekonomik temelde, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e intikal eden Asyalı despotik devlet geleneğinin ve bu anlamda üretim araçları üstündeki devlet mülkiyetinin bireyin ekonomik gelişimi önünde engel oluşturmasından kaynaklanmıştır.² Nihayet Küçükömer'e göre (2012: 1-17), Tanzimat'tan günümüze kadar uzanan batılılaşma politikaları özü itibarıyla kapitalizmin devlet eliyle inşasından başka bir şey değildir. ATÜT ve ona dayandırdığı devlet-toplum ilişkileri konusundaki değerlendirmelerine paralel olarak Osmanlı modernleşmesini devlet gücünü elinde tutan despotik 'batıcı-laik bürokratlar'

---

² İdris Küçükömer'in Türkiye'nin toplumsal yapısı ve devlet geleneği hakkındaki kuramsal çalışmaları hakkında ilk söylenmesi gereken, teorik olmaktan çok, pratik gerekçelerle üretilmiş olmalarıdır. Küçükömer, 1960'lı yıllardaki sol yükseliş karşısında, devlet ile halkın talepleri arasındaki sıkışmışlığı "Ortanın Solu" sloganı ile aşmaya çalışan CHP'nin bu söyleminin geçersizliğini kanıtlamak için, partinin bürokratik-devletçi kökleri ile halkın çıkarları arasındaki çelişkiyi ortaya koymayı amaçlamıştır. Küçükömer'in bu çabasının nedeni, sol siyaseti temsil eden ve kendisinin de kurucularından ve bilim kurulu üyelerinden olduğu Türkiye İşçi Partisi'nin aldığı oyları yeniden elde etme amacını güderek "sola açılma" eğilimine giren Ecevit liderliğindeki CHP'nin, kökenindeki devletçi-bürokratik kişiliği nedeniyle bu taleplere karşılık veremeyeceğine dair inancıdır. Bu bağlamda Küçükömer, ideolojik temelde, Türkiye Sosyalizmi'ni Kemalizm'den, dolayısıyla devlet güdümünden ve denetiminden bağımsızlaştırarak, etkinleşen işçi sınıfı ile buluşturmanın teorik yolunu aramıştır. Küçükömer'e göre, sosyalist hareketin gelişerek kendine bir kütle tabanı oluşturabilmesi için, CHP-asker-Kemalizm üçlüsüne kökten karşı çıkması gerekiyordu (Akat, 1994: 42).

ile “doğucu-İslâmcı halk” arasında bir çelişki ilişkisi olarak belirleyen Küçükömer, (2012: 21-25; 138), Osmanlı modernleşmenin tarihsel sürekliliği doğrultusunda ele aldığı Kemalizm’i de aynı biçimde Doğu despotizminin tahakkümcü bürokratik yapısının bir uzantısı şeklinde değerlendirmektedir. Kemalizm, halka dayanmamaktadır ve bu yönüyle üretim güçlerinin gelişimini önleyici bir niteliğe sahiptir (Kavut, 2011: 204). Bu nedenle, Küçükömer’e göre, Türkiye’de bürokrasi çözüm sürecine girmeden ne piyasa sistemi ne etkin bir ekonomi, ne de demokrasi olabilir (Sayar, 2011: 248).

1.11.2.1.2.2. Modernleşmeci Okul

Niyazi Berkes, Şerif Mardin, Sina Akşin ve Emre Kongar gibi başlıca isimlerin temsilindeki Modernleşmeci Okul, Gelenekçi okula görece Osmanlı toplumundaki yapısal farklılaşmayı ve sivil değişim güçlerini görüp kabul etse de, olgunun temeline Aydınlanma-Geleneksellik temalı ve buradan hareketle Batı-Doğu uygarlıkları eksenli kültürel ikilemi koyarak, tarihsel olayın ve toplumsal-siyasal değişimin yaratıcı ve sürdürücü etkenlerini, sosyo-ekonomik maddî süreçlerden çok, Osmanlı’ya özgü kültürel üstyapının dinamiklerinde ve değişim süreçlerinde aramaktadır. Bir başka deyişle, Modernleşmeci okulun algısında, Osmanlı toplumunun iç dinamiklerinin siyasal değişme üstündeki etkileri, kültürel alana indirgenmiştir.

Analizlerini Batı-Doğu ve Modernlik-Geleneksellik ikilemleri üstünde kuran Modernleşme ekolünün temsilcileri, Türkiye’deki toplumsal bölünmenin nedenini, Osmanlı-Türkiye modernleşmesini gerçekleştiren bürokrasinin Batıcı-pozitivist-modernleştirici niteliği ile halkın muhafazakârlığı-doğululuğu arasındaki kültürel çelişkiye aramışlardır. Böylece, Modernleşmeci okul, failini bürokrasiden ibaret ele aldığı batıcı-modernleştirici eylem ile halk kitlelerinin muhafazakâr direnci arasındaki kültürel ikilem kurgusuyla, toplumsal çelişkinin tarafların kültürel kimliklerine dayandırıldığı ve bu alanla sınırlandırıldığı, toplumsal ve siyasal analizinde üretim biçimlerini ve ilişkilerini temel alan Marksist yönteme karşı, esasen politik gerekçelerle üretilmiş, bir tür sosyo-kültürel analiz alternatifini kurma amacıyla geliştirilmiştir (Açıkel, 2006: 34-35, 49).

Modernleşmeci okula göre, askerî yenilgi, toprak kaybı ve hazinede büyüyen açık yüzünden oluşan tehdidi ortadan kaldırmanın çaresini arayan politik otoritelerin giriştikleri yenilik çabaları, Osmanlı’da modernleşme olgusunu ortaya çıkarmıştır (Kalaycıoğlu ve Sarıbay, 2000: 6). Yani, Osmanlı’da modernleşme, Batı Avrupa’daki

gibi Endüstri Devrimi ile bir arada, onunla sıkı sıkıya bağlı toplumsal bir süreç olarak, yine toplumsal güçler eliyle ortaya çıkmamıştır, modernleşmenin temelinde, Devletin Batılı güçlerle askerî öncelikli rekabetinden doğan yenileşme ihtiyaçları yatmaktadır ve bu nedenle, batılılaşmanın temel etkeni ve aktörü devletin kendisidir.

1.11.2.1.2.2.1. Niyazi Berkes: *Seküler Batıcılar versus Dinci “Gerici”ler*

Cumhuriyet’in ilk yüksek öğrenim kuşağından ve takiben Batılı anlamda akademisyen kuşağından olan Niyazi Berkes (1908-1988) (Ak, 2015: 32), modernleşme kuramcılarının klasik Osmanlı toplumunu feodal ve devletini ise bu sosyal yapı üzerinde teokratik bir imparatorluk rejimi olarak anlama eğilimini paylaşır. Buna göre Berkes, Osmanlı devleti kendisini topluma bağlı görmemiş, sistemini, herhangi bir sınıfın veya sınıfların çıkarlarına dayandırmamıştır. Siyasal egemenlik gücünü halktan değil, ilâhî kaynaktan almış, fetihleriyle de geliştirip yaygınlaştırmıştır (Berkes, 2013: 32).

Berkes düşüncesinde Osmanlı/Türkiye modernleşmesi, öncelikle bir *kültür devrimi* niteliğindedir. Bu bağlamda Berkes, Osmanlı modernleşmesinin kaynaklarını toplumsal yapıda değil, devletin kendini ve devamında toplumunu batılılaştırma programında ve politikalarında arar. Berkes’de modernleşme, esasen devletin *kendi eliyle* laikleşmesi veya Berkes’in kavramsal tercihiyle *sekülerleşmesinden* ibarettir. Bu yönüyle, Berkes’e göre (2013: 19, 23), modernleşme, “kutsallaşmış gelenek boyunduruğundan kurtulma, geleneksel, katılaşmış kurum ve kurallar karşısında zamanın gereklerine uyan kurum ve kuralları geliştirme ...kutsal sayılan alanın ekonomik, teknolojik, siyasal, eğitsel, cinsel, bilgisel yaşam alanlarında daralması, etkisizleşmesi” anlamında, sekülerleşme sürecinden ibarettir. Nitekim Berkes’e göre (1943: 430), Tanzimat’ın yaptığı şey, devletin görevleri arasına dinsel düşünceler ve kurumlar dışında kalan yeni görevler ve kurumlar getirmiş olmasıdır. Tanzimat ve giderek modernleşme sürecinin diğer adımlarıyla, din kurumu, eğitim, yasama, adliye ve maliye alanlarında dünyevî yetkilerini yitirmeye başlamıştır (Berkes, 2013: 424). Berkes’in Osmanlı modernleşmesini sekülerleşme olarak belirlemesinin temel gerekçesi, Osmanlı devlet ve toplum yapısını belirleyen temel etkenin din oluşudur. Dolayısıyla, değişimi meydana getiren ve yürüten güç de ancak bu dinsel yapının çözülmesiyle mümkün olabilmiştir. Berkes’e göre (1943: 434), batı uygarlığını alabilmek için devlet, siyaset, hukuk, ekonomi, eğitim, aile, sosyal ilişkiler, giyim alanlarında artık din ölçülerinden kurtulmuş bir zihniyetle harekete geçmek

gerekmiştir. Bu anlamda Berkes düşüncesinde Osmanlı modernleşmesi, başta aydınlar olmak üzere, Osmanlı toplumunun düşünce yapısındaki aydınlanmacı değişmeleri ifade etmektedir. Bu haliyle, modernleşme sürecinin taraflarını da bu yapısal tercihler arasındaki kişilik farkları ve iletişimleri belirlemektedir. Bununla birlikte, Berkes (1965: 9), Batılılaşmanın önünü kesen temel nedenini, İmparatorluğun dayandığı din ve gaza zihniyetinin, merkantalist ekonomik zihniyetin inşa edilmesini, reformların yapılmasını engellemesi olarak değerlendirirken, emperyalizmi ve bağımlılığı da, gelişmenin önündeki en büyük engellerden biri olarak göstererek, Batılılaşmanın ancak Batıya rağmen olabileceğini de ekler (Berkes, 1965: 26-27). Buna göre, Osmanlı tarihini belirleyen temel etken, kültürel çağdaşlaş(a)mama sorunudur. Berkes'e göre (2013: 151), bu sorunun ana sebebi, Osmanlı burjuvazisinin, Batı emperyalizminin aracısı, batı kapitalizmine bağımlı ve bu nedenle devlete ve topluma yabancılaşmış bir sınıf olarak ortaya çıkmış oluşudur.

1.11.2.1.2.2. Şerif Mardin: “Merkez” versus “Çevre”

Şerif Mardin (1927-2017), Edward Shils'in *The Constitution of Society* (1982/2002) eseriyle bilinen kuramını³ Türkiye'ye uyarladığı 'Merkez-Çevre' ilişkileri yaklaşımı bağlamında, Osmanlı modernleşmesi sürecini merkezî otoritenin batıcılığı-aydınlanmacılığı ile taşranın gelenekçiliği-muhafazakârlığı arasındaki kültürel çelişkide tanımlar ve açıklar. Mardin (2006: 35-76), “merkez” diye tanımladığı yönetimi elinde bulunduran seçkinlerle “çevre” dediği toplumsal katmanlar arasındaki ilişkinin altında, Aydınlanma ile İslâmcı gelenekçilik arasındaki farklılaşma ve ayrışma temellerini görür.

Merkez ile çevreyi birbirinden ayıran en önemli nokta, birbirlerinden farklı değer sistemlerine ve üsluplara sahip olmalarıdır. Türk siyaseti açısından merkez, otoriter, merkeziyetçi, batıcı, laikçi, bütüncül, milliyetçi ve inşacı bir değerler sistemi ve

---

³ Shils'in *The Constitution of Society* başlıklı eserinin (1982) “Center and Periphery (Merkez ve Çevre)” başlığı altındaki bölümünü oluşturan “Makrososyolojide Merkez-Çevre Çalışmaları/ Center and Periphery Essays in Macrosociology” (1975) çalışmasının girişindeki ifadesiyle, “toplum, bir merkeze sahiptir. Toplumun yapısında bir merkezî bölge vardır. topluma üye olmak, bu merkezî bölge ile kurulan ilişki tarafından şekillendirilir. Toplumu biçimlendiren simgeler, değerler ve inanışlar, toplumun merkezini meydana getirir. Bu merkez, toplumu yönlendiren tüm değerlerin ve inanışların merkezi olmakla kalmaz; bir yandan da eylemlerin de alanıdır; eylemlerin, rollerin, kişilerin kurumsal bir ağ içerisindeki çerçevesi, yapısıdır. Kültürel boyutuyla merkez, esas olarak, toplumu yöneten semboller, değerler ve inançlar düzeninin merkezidir (Shils, 1975: 3; 2002: 70).

siyaset yapma üslûbuna sahipken, çevre, merkezin bu özelliklerinin tam aksine, liberal, âdem-i merkeziyetçi, uzlaşmacı, din ve inanç özgürlüklerine daha değer veren ve gelenekçi bir yapıya sahip olmuştur. Bu temel karakteristikler, aralarındaki ilişkinin de temel belirleyicileri olmuştur (Gülener, 2007: 62-63).

Aydınlanmacı düşüncelerle temas, yeni nesil Osmanlı bürokratlarının padişah idaresine karşı dayanışmasını da beraberinde getirmiştir. Böylelikle, kendi okullarında eğitim görmüş olan yeni nesil bürokrat, subay ve Osmanlı entelektüelleri nezdindeki liyakat yitimi, II. Abdülhamid'in en zayıf yanı, olmuştur (Göçek, 1999: 305). Nitekim *Mekteb-i Mülkiye*, *Harbiye* ve *Tıbbiye* üçlüsü ile ifade edilebilecek yeni eğitim kurumları, Abdülhamid'i deviren İttihat ve Terakki'nin kuruluş odağını meydana getirmiştir (Aslan, 2008a: 81-82).

Osmanlı bürokrasisinin bir kesimi, modernleşmenin gereksinimlerine, bir ölçüde erkenden uygun hale getirilmiş ve on dokuzuncu yüzyılda, reform liderliğini ele almıştı. Bu reformcu bürokrasi, reformun ilk can alıcı noktası olarak, askerî ve sivil bürokrasiyi hazırlayan eğitim kurumlarının modernleştirilmesini seçmişti. ...Osmanlı reformcuları, “devletin çıkarlarını” göz önünde tutan iyi yetişmiş bilgili bürokrat seçkinler yetiştirmişti (Mardin, 2009: 138).

Taşradan çıkıp Hamidizm'in İstanbul'da kurduğu Avrupaî okullarda öğrenim gören, çoğunluğunu askerlerin oluşturduğu yeni nesiller, eğitimlerinin, medeniyetin odağına Batı uygarlığını ve akılcılığı koyan düşünce yapılarının (Mardin, 2003: 137) belirleyiciliğiyle, kendilerinin “Doğulu” köklerine yabancılaşmışlar ve sosyo-kültürel kökenlerini Batı'ya göre geri olmakla değerlendirmiş ve eleştirmişlerdir.

Yeni eğitim kuruluşlarının temel taşlarından biri olan askerî okullarda, bu okulların eğitimini ortaokullara yayması ve öğrencilerin büyük bölümünü, olanakları daha az olan ailelerden olması nedeniyle, okuldaki toplumsallaşma, ailedeki toplumsallaşmadan daha ağır basıyordu. Bu askerî milieu'de (ortam/alan, yn.) taşraların, ilerlemeye ve yeni düşüncelere kapalı ve uygarlığa aykırı yerler olarak görülmesi, belirgin bir düşünce olarak ortaya çıktı (Mardin, 2006: 55).

Mardin'in yaklaşımında, “merkez” olarak tanımlanan bürokrasinin, modernleşmeyi taşıyan asıl aktör oluşu, sivil toplumun, Avrupa'da olduğu gibi bu işlevi yükleneyecek olanaklardan yoksun oluşundan kaynaklanmaktadır. Mardin'e göre (2003: 115-117), Osmanlı Devleti hem Machiavelli, hem de Montesquieu'nun “Doğu Despotizmi” ile batı feodalizmi arasındaki ayrılığı meydana getirdiğini gördükleri ara

tabalardan yoksundu. Çünkü hanedanın mutlak egemenliği ve hatta mülkiyeti altında siyasî iktidar, maddî zenginlikten daha değerli bir “meta” idi ve *iktidar ticareti*, Osmanlı sisteminin ayırt edici bir özelliği idi (Mardin, 1999: 210).

Sultan kentlerin dışındaki ekilebilir topraklar üzerinde tam mülkiyet hakkına sahipti. Resmî görevlilerden vergi alınmıyordu ve İmparatorluğun geliştiği dönemde bunların servetleri en zengin tüccarlarından aşağı kalmıyordu. ...Bu, ülkenin önde gelen yurttaşlarının yurttaşlarının tüccarlar değil de, siyasal iktidarı elinde tutanlar olduğunu göstermektedir. Devletin ekonomi üstünde kurmuş olduğu denetim, Osmanlı İmparatorluğu’nda siyasanın önceliği olduğunu gösteren bir başka örnektir (Mardin, 2006: 40-41).

Böylelikle, Hegel’in “medenî toplum” diye adlandırdığı o temel yapı unsurundan, merkezî hükümetten bağımsız olarak işleyebilen ve mülkiyet haklarına dayanan toplumsal öge burada görünmüyordu. Batı Avrupa’daki özerk, kendi kendine hükmeden şehirlerin karşılığı Osmanlı’da yoktu. O halde, Batı’daki gelişmeyi yaratan ve sürdüren sivil toplum yapısından yoksundu (Mardin, 2003: 115). Bu nedendir ki, Mardin’e göre Osmanlı modernleşmesi, ancak yönetici seçkinleri oluşturan bürokrasi eliyle uygulama olanağı bulabilmiştir. Nitekim Cumhuriyet’in kuruluşunda *merkezi* oluşturan yönetici seçkinler çoğunlukla bürokratlardan oluşuyorken, *çevre*, genellikle, yerel esnaf-eşraf yapısını barındırmıştır.

Mardin’e göre (2006: 65), Cumhuriyet’in tutumu da, Anadolu'nun dama tahtasına benzeyen yapısını, hiç sözünü etmeden reddetmek olmuştur. Cumhuriyet ideolojisinin benimsettirildiği kuşaklar da böylece, yerel, dinsel ve etnik grupları, Türkiye'nin karanlık çağlarından kalma gereksiz kalıntılar olarak görüp reddetmişlerdir. Karşılaştıklarında, birer kalıntı olarak davranmışlardır. Çevrenin buna karşı tepkisi ise, kültürel geleneğe, geleneksel kimliğe ve yapılara daha da sıkı tutunmak olmuştur (Sunay, 2008: 52-53). Böylece, Türkiye muhafazakârlığı da, dünyanın diğer yerlerindeki örnekleri gibi, kapitalist modernleşme süreci karşısında, bu sürecin çözdüğü siyasal, toplumsal ve kültürel yapıların ve o yapılara yüklenen anlam ve değerlerin sürekliliği adına gösterilen tepkiye dayanmıştır (Bora, 1999: 54).

İslâmiyet'e ve onun kültür mirasına sarılmak da, çevreyi yeni bir kültür çerçevesiyle bütünleştiremeyen merkeze, çevrenin verdiği bir karşılıktı. Böylece taşra, "gericilik" merkezleri haline geldi. Ama daha da önemli olan, üst ve alt sınıfları da kapsamak üzere tüm taşra dünyasının, İslâmî bir muhalefet içinde laikliğe karşı gittikçe

birleşmeydi. Merkezîyetçiliğe karşı olan eşraf, bunu, yüreklendirici bir gelişme olarak gördü (Mardin, 2006: 55).

1.10.2.1.2.2.3. Feroz Ahmad: *Yeni Bürokratik Elitler versus Monarşi*

Hint asıllı İngiliz tarihçi Feroz Ahmad (1938), gelenekçi Tanzimat dönemi Osmanlı aydını tipini ifade eden Jön-Türk kuşağından ayrı olarak, ve onlardan daha sonra, modern-Batılı tarz eğitim veren okullarda eğitim gören yeni nesil bürokratları, Osmanlı-Türkiye modernleşmesinin aslı aktörleri olarak ele alır. Bu çerçevede Feroz Ahmad, özellikle İttihatçı ve onun devamı olarak Kemalist evre üzerinde ve bu kapsamda Jön Türkler, İttihatçılık, Kemalizm ve ordu-siyaset ilişkisi üzerinde yoğunlaşmıştır (Eroğlu, 2014: 103).

Ahmad'a göre (2010: 43-44), Osmanlı modernleşmesi, belirli bir modern sivil sınıflaşmanın etkisi de gözetilmekle birlikte, öncelikle, Osmanlı'nın Batı karşısındaki askerî gerilemesine çare olarak düşünülen ve uygulanan modern askerî eğitim kurumlarından çıkan yeni bürokrasinin taleplerinin ve eylemlerinin eseri olmuştur. Bu bağlamda Ahmad, modernleşmeyi, yeni bürokrasinin eğitim yoluyla edindiği ayrıcalıklara ve yetkilere dayanarak gerçekleştirdiği bir değişim süreci olarak değerlendirir. Bu bağlamda, Ahmad'a göre (2010: 56-57), şehirli alt-orta sınıf üyeleri için özellikle askerî ve bürokratik kariyer amaçlı eğitim, bu gruba bürokrasinin yolunu açmış, böylelikle, sınıf atlama aracına dönüşmüştür. Yeni laik okullarda eğitim görmüş olan alt-orta sınıf mensupları, sadece siyasal değil, toplumsal, ekonomik ve kültürel yaşamlarını da dönüştürmek, hareketlerinden bir devrim oluşturmak istemişlerdir. Bu haliyle, eğitim, yeni ve potansiyel olarak devrimci hareketin katolizörü işlevini görmüştür. Nitekim II. Abdülhamid (Hamidiye) dönemi okulları, alt-orta sınıf mensuplarına askerî okullara girerek sınıf atlama imkânı tanımış, bu laik okullarda eğitim almış subayların çoğu, Abdülhamid'e karşı çıkmış ve 1908 devriminin de aktörleri olmuşlardır. Sonuçta, Abdülhamid'in eğitim reformları, en önemli reformlar olmuş, ancak bunlar, geleneksel seçkinlerden ayrı ve çıkarları onların ters olan ve Osmanlı toplumunda çok daha geniş bir temele sahip bulunan ve İmparatorluğun siyasal, toplumsal ve ekonomik yapısını kendi lehine değiştirmek isteyen yeni bir sınıfın ortaya çıkmasına sebep olarak, rejimin zayıflamasına da yol açmışlardır (Ahmad, 2010: 57; 1985: 11).

1.11.2.1.2.2.4. Emre Kongar: “Devletçi-Seçkinler” versus “Gelenekçi Liberaller”

Emre Kongar (2006a: 357-372; 2006b: 665-667), Mardin’in kültürel temelli toplumsal ayrımını, tarafların iktisadî faaliyetleri ve politik-ideolojik kişilikleri etrafında ele alarak, görüşlerini, “Devletçi-Seçkinler” ile “Gelenekçi Liberaller” diye adlandırdığı ikilik üzerinde kurmuştur. Bu bağlamda, Kongar’a göre, Türk siyasal yaşamı Osmanlıdan beri iki genel cephe arasındaki etkileşimle belirlenmiştir. Bunlardan biri, *Devletçi-Seçkin* cephe, ikincisi ise, *Gelenekçi-Liberal* cephedir. İlki, Osmanlı’dan beri merkezî otoriteyi temsil eden, ülkeyi batı modeline göre devletçi ve seçkin bir yaklaşımla biçimlendirmeye çalışan sivil ve asker aydın bürokratlardan ve onların müttefiklerinden meydana gelir. Öte yandan, Devletçi-Seçkin kanadın Batıcı modernleştiriciliğine karşı, mevcut düzeni, İslâm dinine ve Osmanlı geleneklerine sığınarak savunmaya çalışanlar, gelenekçi niteliğe sahip olan ikinci cepheyi oluştururlar (Kongar, 1995: 121). Özetle, siyasal ve bürokratik kurumlara egemen olan bürokratik seçkinlerin ekonomik ve siyasal kolektif davranışları *devletçilik*, çevrenin tepkiselliğiyle biçimlenen gelenekçi reflekse dayalı toplumsal politikleşme ise, liberalleşme-İslâmcılık ve liberalleşme biçiminde gelişmiştir.

1.11.2.1.2.3. Dünya Sistemi –Bağımlılık Kuramı Yaklaşımı

Dünya Sistemi yaklaşımı, adlandırılmasından da anlaşılacağı üzere, küresel sistemin ve süreçlerin Osmanlı toplumsal ve siyasal düzeni üstündeki etkilerini tarihsel analizinin merkezine koyan çalışmaların gruplandırılması olarak tanımlanabilir. Varlık kaynağını 1960’lardaki politik sol-Sosyalist yükselişten alan ve bu özelliği ile, analiz yöntemini ideolojik temelde Marksist tarih kuramına, özellikle Immanuel Wallerstein’in geliştirdiği (2005a; 2005b) ve kapitalist ekonominin küresel hakimiyetine dayandırarak (Avcıoğlu, 2014: 109), küresel kapitalizmin ürettiği ve gelişmiş dünya ile azgelişmiş ya da geri kalmış (üçüncü) dünyayı doğrudan birbirine bağlayan ekonomik ağlar-ilişkiler üstünde yapılandırdığı ‘Dünya Sistemler Teorisi’ne (Oktik ve Kökalan, 2001: 122) ve Samir Amin’in (1997) Emperyalist eşitsiz gelişme önermesine dayandıran bu akım, ekonomik olguya odaklı analiz modeli ile, kültürel etkeni ekonomik etken karşısında indirgeyen maddeci tutumu bakımından önceki açıklama biçimlerinin kültürelciliğinden ayrılır.

Bağımlılık kuramı, dünyada eşitsizliğin sebebi olarak gelişmiş ülkeleri göstermiş, analizinin merkezine de mübadele ekonomisini koymuştur. Buna göre Dünya Sistemi, *Dünya İmparatorlukları* ve *Dünya Ekonomisi* olmak üzere iki sosyal sistemden

oluşur. Teorinin kurucusu Wallerstein, modern dünya sistemini kapitalist dünya ekonomisi olarak tanımlamış ve Dünya imparatorluklarının zamanla bu sistem içerisinde eridiği/çevreleştiği tezini ortaya atmıştır. Bu teoriye göre, kapitalizmin ortaya çıkmaya başladığı 16. asırdan itibaren gelişmiş ülkelerin artan mal üretimi ve işçi/alıcı arayışı, onları az gelişmiş bölgelere yöneltmiştir. Böylece, az gelişmiş ülkeler, gelişmiş ülkelerin sanayi ürünlerini almaya ve hammadde ihracında uzmanlaşmaya zorlanmıştır. Ticaret yoluyla empoze edilen bu süreç, sonunda bölgeler arasında toplumsal bir işbölümü yaratmıştır. Bunlar, merkez, çevre, yarı-çevre ve dışsal bölgelerdir. Wallerstein'ın teorisinde, gelişmiş/kapitalist ülkeler merkezi, sömürge bölgeler çevreyi ve siyasi olmasa da ekonomik sömürüye maruz kalan bölgeler de yarı-çevreyi oluşturur. Çevre ve yarı-çevre bölgeler merkezin aksine emek-yoğun çalışan niteliksiz emeğe sahiptirler. Dışsal bölgeler olarak tasvir edilen yerleri ise Osmanlı ve Rus İmparatorlukları gibi dünya imparatorlukları işgal etmektedirler (Akkuş, 2004: 135).

Bağımlılık Kuramı'nın bu yaklaşımını temel alan açıklama tarzı, Osmanlı'nın geri kalmışlığını ya da *az gelişmişliğini* önceki yaklaşımların ileri sürdüğünün tersine kapitalist ekonomik ilişkilerin var olmayışına değil, bu ilişkilerin küresel ölçekteki eşitsiz yapılanması içindeki yerine bağlar (Karaömerlioğlu, 2002: 85). Bu bağlamda, Osmanlı İmparatorluğu'nun az gelişmişliği, Avrupa kapitalizminin gelişiminin tarihsel süreci ile yakından ilgilidir ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya ekonomisiyle eklemlenmesi ile merkez Avrupa ülkelerinin gelişim sürecinin 16. yüzyıldan itibaren farklılaşmasıyla izah edilebilir. Buna göre, Osmanlı Devleti'nin bir çevre ülke oluşuna neden olan bu süreç, aynı zamanda Osmanlı'nın Avrupa kapitalizmine eklemlenme ve onun tarafından içerilmesi sürecidir. Bu bakımdan, Osmanlı'daki ticaret ve pazar yapılarının Avrupa ticaretinin ve kapitalizminin genişlemesi ile nasıl bir dönüşüm sürecine girdiği önem taşımaktadır. Bu anlamda Osmanlı İmparatorluğu merkez Avrupa ülkeleri pazarı için hammadde sağlayan ve bu pazardan sanayi malları alan bir çevre ekonomisine dönüşmüştür (Biber, 2009: 29).

Dünya Sistemi perspektifi, Batı Avrupa ile Osmanlı İmparatorluğu'nun farklılaşan gelişme süreçlerini onaltıncı yüzyıldan itibaren Avrupa merkezli dünya ekonomisinin tarihsel gelişme süreci ile açıklar. Açıklarken, gerek Osmanlı ülkesinin az gelişmişliğinin gerekse Batı Avrupa'daki kapitalist gelişmenin tarihselliğini vurgular. Dolayısıyla artık temel sorun, "Kapitalizm neden Osmanlı İmparatorluğu'nda gelişmedi?" ya da, "neden bizim gibi olamıyorlar?" biçiminde

değil, “kapitalist dünya ekonomisi, bir kez Avrupa’da geliştikten sonra dünyadaki diğer bölgeleri nasıl etkiledi?” olarak ortaya konmaktadır (İnan, 1983: 20).

Dünya Sistemi kuramının Türkiye tarihine uyarlanmasıyla üretilen bu yaklaşımın Osmanlı tarihine ilişkin açıklamalarının ayırd edici temel özelliği, en azından 18. Yüzyıldan başlayarak ve Batı’ya bağımlı bir biçimde, Osmanlı ülkesinde de bir kapitalistleşme süreci yaşandığını kabul etmesi, böylece, Osmanlı tarihinin geç evresini, diğer yaklaşımların özgücü ve devlete odaklı bakışıyla değil, genel Avrupaî sosyal tarihin ekonomik-toplumsal, özellikle sınıfsal verileriyle incelemesidir.

1.11.2.1.2.3.1. Çağlar Keyder: “Devlet Sınıfı” ve “Periferleşme”

Dünya Sistemi-Bağımlılık kuramını Türkiye’ye uyarlayan okulun önemli bir temsilcisi olan Çağlar Keyder, monarşizmin ekonomik yaşam üstündeki mutlak belirleyiciliği nedeniyle ara tabakaların üremediği, dolayısıyla Osmanlı toplumunda feodalitenin ve burjuvazinin iç dinamiklerle gelişemediği genel tespitini paylaşmaktadır. Buna göre, Osmanlı toplumsal yapısının kuruluş aşamasında hakim üretim biçimi, Asya Tipi Üretim Tarzı’dır ve bu tarzın temel mekanizması, merkezî otoritenin artığın ve üretimin edinimi üzerindeki kontrolüdür (İslamoğlu ve Keyder, 1977: 56). Bu bakımdan, hükümdarın mutlak otoritesiyle özdeşleştirilen ve bu düzenin sürekliliğinin varoluş koşulu olarak değerlendirilen bir “devlet idea”sı, sınıf yapısının temelini oluşturur (Keyder, 2009: 196). Keyder (2014: 93-115), “kayıp burjuvazi” diye tanımladığı, artı ürüne, dolayısıyla sermaye birikimine sahip sınıfların eksikliğini, geleneksel ‘Devlet sınıfı’nın ikame ettiği fikrindedir.

Bu yapı, servet biriktirip statü değiştirme imkânı olmayan çok sayıda küçük üretici ile hiyerarşik bir düzen içinde bütünüyle saraya tabi bir memur sınıfı öngören klasik modele dayanıyordu. Bu ideal modele göre mutlak hükümdar keyfince ayrıcalık bağışlayıp geri alabilirdi; dolayısıyla memurlar sınıfına dâhil olmanın getirdiği statü, servetten veya aile mirasından değil, sadece bürokratik mevkiden kaynaklanırdı. İktisadî artığa el konmasındaki temel ilişki de köylü üreticiler ile bürokratik sınıf arasındaki ilişkiydi. [B]uradan yola çıkarak, köylülerin ürettiği artığa (vergi biçiminde) el konulmasına dayanan bir üretim tarzı içindeki yapısal konumları nedeniyle memurların bir sınıf oluşturduklarını söylüyoruz (Keyder, 2014: 37-38).

Üretim fazlasına ve dolayısıyla sermaye birikimi imkânına sahip olamayan üretici güçler, modern burjuvaziye dönüşümün kaynaklarına erişemediği için Osmanlı toplumunda, Avrupa’daki modern ticaret ve endüstri sınıfının karşılığı ve muhatabı

olacak sınıflar gelişmemiş, bu nedenle geleneksel “Devlet sınıfı”, bu sınıfların rolünü de üstlenmiştir. Böylece, Müslüman burjuvazinin güçsüzlüğü, bürokrasinin iktidarını korumasını ve devlet merkezli bir sosyo-ekonomik dönüşümü kontrol etmeye ve yönlendirmeye girişmesini mümkün kılmıştır (Keyder, 2014: 10). Özetle, Keyder, burjuvazinin eksikliğine bağlı olarak, Osmanlı modernleşmesi sürecindeki toplumsal değişimleri, ancak devlet sınıfı eliyle ve ancak uluslararası sistemin etkileri altında gerçekleşebilirlikle açıklamaktadır. Nitekim Osmanlı’da modernleşme, “Devlet sınıfı”nın, batının lüks tüketim biçimine, batı tipi düşünüşe ve yaşayışına temsilciliği ile, sosyo-kültürel yapıda önemli değişimlere yol açmasıyla (Keyder, 1985: 642) başlayabilmiştir.

Keyder, (1985: 643), Osmanlı toplumunda burjuvazinin eksikliğini, klasik dönemde uluslararası ticaretin ithalata ve ithalatın da bütünüyle tüketime dönük oluşuna dayandırır. Nitekim Osmanlı modernleşmesi, Osmanlı ekonomik coğrafyasının endüstri devriminin uluslararası pazarına ancak devlet eliyle yürütülebilen bir ihracat politikası yoluyla eklemlenmesiyle mümkün olabilmıştır. Örneğin, 1838 Baltalimanı Anlaşması örneğinde olduğu gibi, yönetici sınıf, aynı zamanda uluslararası ekonomik ilişkilerin de yürütücüsü konumunda olmuştur. Nitekim Keyder’e göre (2014: 42), İmparatorluğun Avrupa kapitalizminin iktisadî mantığına dahil olmasını kurumsallaştırma yolunda atılan ilk adım, 1838’de İngiltere’yle yapılan (Baltalimanı, yn), ticaret antlaşması olmuştur.

Keyder’e göre (2014: 37-65), Osmanlı modernleşmesinin ancak uluslararası sistemin kaçınılmaz etkileri altında gerçekleşebilir oluşu, Osmanlı’nın Endüstri Devrimi’nin küresel ekonomik ağları içerisindeki “çevre-perifer” konumu itibarıyla. Bu nedenle, Osmanlı modernleşmesi, ekonomik temelde, dünya ekonomisinin bağımlı işleyişinde “periferleşme” kavramı ile açıklanabilir (İslamoğlu ve Keyder, 1977: 55-56). Bu perspektife göre, dünya ekonomisi, ülke içi gelişmeleri belirler (Keyder, 2014: 11). Buna göre, Osmanlı tarihi, Asya Tipi Üretim Tarzının egemen üretim biçimi olduğu bir imparatorluktan, kapitalist dünya ekonomisine geçişi içerecek şekilde yeniden ele alınmalıdır (İslamoğlu ve Keyder, 1977: 49; 1983: 108-126).

1.11.2.1.2.3.2. Şevket Pamuk: *Avrupa ile Ekonomik Entegrasyon*

Osmanlı modernleşmesinin kaynaklarını ve etkenlerini, Avrupa ile ekonomik ilişkilerde arayanlardan biri de, özellikle Osmanlı ekonomisi üzerine eserleriyle

bilinen İktisat Tarihçisi Osman Pamuk'tur. Bu bağlamda, Osmanlı'nın klasik tarım ekonomisinden deniz aşırı uluslararası ticarete ve eklemleme süreci, özellikle 19. yüzyılda Avrupa ile ekonomik temasları ve ilişkileri, Pamuk'un incelemelerinin ortak temasını oluşturur.

Pamuk'a göre (2014: 51), Osmanlı Devleti'ni tarıma dayalı bir imparatorluk olarak değerlendirmek mümkündür. Pamuk'a göre (1999: 12-13), bunun öncelikli nedenlerinden biri, Osmanlı'da tüccarların, lonca üyelerinin veya başkalarının hızla zenginleşmeleri, düzenin çözüleceği endişesiyle olumlu karşılanmamış oluşudur. Böylece, Osmanlı toplumunun ve ekonomisinin geleneksel yapıları, 17. ve 18. Yüzyıllar boyunca, çok önemli değişiklikler geçirmeden varlıklarını sürdürebilmişlerdir (Pamuk, 2014: 83). Ancak, özellikle endüstri devrimini takiben Avrupa ile ekonomik ilişkilerin meydana getirdiği değişimlere bağlı biçimde Devletin klasik iktisadî anlayışında başlayan kırılmalar sonucu, geçimlik (kapalı) ekonomi dışa açılmaya başlamıştır (Pamuk, 1985: 718). Bu bağlamda, Pamuk'a göre (2014: 83), 19. yüzyıl, Osmanlı toplumu ve ekonomisi için öncekilerden çok farklı bir dönem oluşturur. 1820'lerden I. Dünya Savaşı'na kadar geçen yaklaşık yüz yıllık sürede Osmanlı Devleti, Batı Avrupa'nın askerî, siyasal ve iktisadî gücüyle karşı karşıya gelmiştir. Ekonomi, Batı Avrupa kaynaklı yeni bir iktisadî düzene, kapitalizme açılmaya başlamıştır (Pamuk, 1985). Avrupa ülkeleriyle yapılan ticaretin sonucunda, Osmanlı ekonomisi, 1760'lardan itibaren Avrupa'nın çok yönlü ödemeler ağının içine çekilmeye başlamıştır (Pamuk, 1999: 185). İç ve dış kaynaklı bu gelişmeler, kurumları, toplumsal ve iktisadî yapıları hızla dönüştürmüş, ortaya 18. yüzyıldakilerden çok farklı yapılar çıkmaya başlamıştır (Pamuk, 2014: 83). Özetle, Pamuk'a göre (2014: 95-96), 19. Yüzyıl boyunca süren reform süreci ve bu kapsamda iktisadî kurumların büyük dönüşümü ve yeni kurumların oluşumu, merkezî devlet ile yabancı devletler ve yabancı sermaye arasındaki güç dengeleri tarafından belirlenmiştir. Şu halde, 20. yüzyıl Türkiye'sinin toplumsal ve iktisadî kökenlerini her şeyden önce 19. yüzyıldaki dönüşümlerde, Avrupa kökenli kapitalizm ve iç yapıların karşılıklı etkileşiminde aramak gerekir (Pamuk, 2009a: 191; 2014: 83).

1.11.2.1.2.3.3. Reşat Kasaba: Anadolu'nun Kapitalizme Eklemmesi

Geç Osmanlı dönemi ekonomik ve sosyolojik tarihi üzerine çalışmaları ile tanınan Reşat Kasaba (1954), Osmanlı modernleşmesinin temel belirleyeni olarak, özellikle Endüstri Devrimi'nin pamuk ve dokuma talebinin Osmanlı ekonomisi

üstündeki kapitalistleştirici yerel etkilerini ele alır. Bu çerçevede Kasaba (1993: 44-46), 1750-1815 aralığına Osmanlı'nın dünya ekonomisine katılma dönemi, 1800-1876 yılları arasına ise, sisteme katıldığı dönemden çevre bölgeye doğru itilme dönemi olarak işaret eder. Bu bağlamda Kasaba, Osmanlı ekonomisinin Avrupa kapitalizmine eklenmesinin alanı olarak, özellikle İngiliz tekstil endüstrisinin hammaddesi olan pamuk ihracatı merkezinde, Batı Anadolu ovalarına ve limanlarına odaklanır ve Osmanlı burjuvazinin çekirdeğini ve kaynaklarını, Batı Anadolu bölgesindeki tarımsal ve liman kentlerindeki ticarî gelişmelerde ve bu kapsamda, özellikle yerli gayrimüslim tüccarların yabancı alıcılarla üretim alanları arasındaki aracı bağlantıyı oluşturmasında arar (Kasaba, 1994: 8-9; 2005a: 12).

1.11.2.1.2.4. Kemalist-Ulusalcı Yaklaşım

Devleti sosyo-ekonomik altyapısından ve bu bağlamda sınıfsallığından soyutlayan bir kurguyla tanımlayan Osmanlı devlet düşüncesi geleneği, Cumhuriyet'in kurucu resmî ideolojisine de aynıyla aktarılmış, bizzat Mustafa Kemal'in "sınıfsız, kaynaşmış kitle" söylemi ile ifadesini bulan, toplumsal tabakalaşma ve farklılaşma gerçekliğinin inkâr edildiği 'millet' tanımına ve 'Halkçılık' programına kaynak olmuştur. Buna göre, merkezinde Batı uygarlığının durduğu modern küresel sistem, Fransız İhtilâl'nden itibaren uluslara dayalıdır, bu haliyle, toplumsal anlamda tekil gerçeklik, ulustur. Dolayısıyla, küresel ilişkilerin tarafları da uluslar olmaktadır. Bu eğilimin doğal sonucu, tarihsel analizde 'iç dinamik'in gözardı edilmesidir. Tarihsel gelişmede 'iç dinamik'in unsurları olarak sınıfların ve sınıfsal mücadelenin bir önemi kalmaz ve tarih, egemen uluslarla ezilen uluslarla arasındaki bir mücadele alanına döner. O halde, kapitalist sömürgeciliğin, -*emperyalizmin*- saldırısının, sınıfsallığın ötesine varan *ulusal* karakteri, karşısındaki yapıyı da belirler ve *ulusallaştırır*. Böylece, tarihin öznesi *ulus* olur (Aydın, 2002: 77). 'Üçüncü Dünyacılık' ya da *Sultan Galiyefçilik* biçiminde adlandırılan bu refleks, 1960'larda ve 1970'lerde, özellikle petrol krizi döneminde Amerikan emperyalizmine karşı Sovyetik blokun gücüne ve etkilerine dayanan sol düşünce içinde oldukça yandaş bulmuştur. Türkiye'deki başlıca temsilcileri, Şevket Süreyya Aydemir, Attila İlhan ve Doğan Avcıoğlu olmuşlardır.

Modern tarihin yaratıcı ve yürütücü unsurunun ulus ve ulus-devlet olarak belirlenmesinden yola çıkan Kemalist Tarih kurgusuna göre, Cumhuriyet dönemi, kozmopolit-teokratik bir Ortaçağ imparatorluğu hüviyetindeki Osmanlı'ya ait

verilerle açıklanamaz ve ilişkilendirilemez. Çünkü Osmanlı'nın yarı-teokratik ve kapitülasyonlarla bağımlı hale gelen (Türkmen, 1995; Pamir, 2002; Acartürk ve Kılıç, 2011) sosyo-ekonomik yapısına karşı, Cumhuriyet, Aydınlanma'ya temellenen, bağımsız, modern-seküler bir ulus-devletin siyasal rejimidir. Özetle, Kemalist Tarih kurgusunda, Osmanlı ve Cumhuriyet, birbirlerinden bağımsız, aralarında süreklilik ilişkisi barındırmayan, ayrı tarihsel süreçler olarak kabul edilir. Bununla birlikte, Cumhuriyet'in kurulduğu dönemin toplumsal yapısını ve kültürünü Osmanlı'nın 'olumsuz' bir kalıntısı olarak kabul etmekte, 'inkılâplar'ları bu yapının ve kültürün çağdaştırılması gereksinmesi ve uygulaması olarak açıklanmaktadır. Bu bakımdan, Kemalist algıda Cumhuriyet, Osmanlı'nın devamı ve mirasçısı değil, tersine anti-tezi veya 'yıkılışı'dır. Dolayısıyla, Cumhuriyet, Osmanlı'nın Doğulu toplum ve devlet yapısının ve özelliklerinin değil, Avrupa'nın modern sanayi toplumu verileri ışığında değerlendirilebilir. Buna göre, Osmanlı'nın geri kalmasının temel nedenlerinden biri de, ulus gerçeğini inkâr eden çok kimlikli-geleneksel yapısıdır. Osmanlı, ulus bilincine varamadığı için, ulusal birliklerini tamamlamış 'gelişmiş' devletlerce sömürgeleştirilmiştir.

Ana hatları, 1930'ların başında yayınlanan *Kadro* dergisi çevresi tarafından çizilen Kemalist teze göre, esas olan, Türk ulusunun, bağımsız kalabilmesi için, Batı'nın geçtiği uygarlık aşamasını deneyimlemesidir. Yani, Türkiye'nin çağdaş ve diğer uluslarla eşit bir ulus olarak yaşayabilmesi için temel gereklilikler, en başta ulusal inşasın tamamlanmış bir ulus-devlet ve böylelikle, kendi ulusal sermayesini biriktirmiş ve sanayileşmiş bir ekonomidir.

1.11.2.1.2.4.1. Şevket Süreyya Aydemir: *Türkçü-Halkçılar versus Emperyalizm ve Feodalizm*

Akademik bir Tarihçi olmasa da, yazar ve Kemalist dönem bürokrati Şevket Süreyya Aydemir (1897-1976), özellikle İttihatçı ve Kemalist kuruluş aralığına odaklanan biyografik temalı fakat toplumsal ve siyasal tarihçe kapsamlı eserleri ile, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişin en önemli ve en bilinen başvuru kaynaklarından biri olmuştur.

Aydemir, önderlerinin kişisel psikolojik ve toplumsal gelişim süreçlerinin ve çevrelerinin belirleyenlerine vurgulu monografilerinde, aynı zamanda Cumhuriyet'in ve Kemalizm'in de aslî aktörü olan İttihatçı kuşağı güdüleyen temel etkenin, Osmanlı'nın ve ardından Türkiyenin Batı emperyalizmi tarafından

sömürgeleştirilmesine va parçalanmasına dair kaygı ve buna karşı çare arayışı olduğu fikrini işler. Bu bağlamda, Aydemir, (1972b: 503-521), İttihatçı kuşağın iktidarı elde etmeye yönelik düşüncesini ve eylemini biçimlendiren tarihsel olayı, II. Abdülhamid despotizmine muhalefet kadar, ve hatta ondan önce, Reval görüşmeleri olarak belirler. Bu bakımdan, Osmanlı'nın gerileme evresinin mirasçısı ve dağılma evresinin ise bizzat tanığı olmaları bakımından İttihatçıları, bir genç bürokratlar grubu olarak örgütlenmeye ve eyleme sevk eden temel itici gücü, kapitalist-emperyalist merkezler tarafından sömürgeleştirilme endişesi olarak betimler. Bu durumun temel nedenini ise, bu kuşağın ortaya çıkışının, zamanlaması bakımından, kendilerinden kısa bir süre önceki Kavalalı Mehmet Ali Paşa isyanı, Kürt isyanları ve benzeri iç bölünmeleri takiben Balkan, Libya ve Yemen savaşları gibi Osmanlı'nın dağılma dönemine denk gelmesine, diğer yandan, kökenleri ve meslekî eğitimlerini yaşayıp orduya katıldıkları alan olarak Osmanlı Makedonyasındaki ulusçu ayaklanmalara tanıklıklarına bağlar. Bu bağlamda, İttihatçı kuşak üzerinde temel belirleyen olarak, kısa süre önce gerçekleşen ve kısmen tanıklık ettikleri Yunanistan, Arnavutluk, Sırbistan, Bulgaristan, Romanya bağımsızlaşma süreçlerini içeren ve Osmanlı Avrupa'sının yitirilmesini ifade eden bir Makedonya sorunundan söz edilebilir. Bu da, Slav ve Grek ulusçuluklarının, tepkisel biçimde olsa bile, esasen Jön Türklerden devraldıkları Osmanlıcı bir kurgu ile ortaya çıkan İttihatçı kuşağın Türkçülüğe ve hatta Pan-Türkizme-Turancılığa kayışlarını, açıklığa kavuşturan bir etken olarak değerlendirilebilir. Böylece, Aydemir literatüründe İttihatçılar, milliyetçi-devrimci ve Batı karşıtı kişilikleri itibarıyla, reformist, gelenekçi ve Batılılaşmacı, Osmanlıcı olan öncülleri Tanzimat aydını Jön Türk kuşağından ayrılırlar. Çünkü İttihatçılar, öncelikle, aydın-entelektüellerden ve sivil bürokratlardan ibaret olmayan, neredeyse bütünüyle bir asker kuşağıdır. Batı'nın gelişmiş askerî düzeyini taklid amacıyla kurulan okullarda eğitim görerek genç yaşta büyük askerî birliklere komuta ve aynı zamanda asavaş ortamında sivil idareye de hükmedebilme olanağı elde etmeleri, bu kuşağa, geleneksel toplumun ekonomik faaliyetinin bel kemiği olan tarımsal üretimin emek faktörünü ifade eden erkeklerin iki yüzyıldır neredeyse kesintisiz süren savaşlarda kırıldıkları veya uzun yıllar boyunca silâh altında oldukları ortamda, otorite ve şöhret edinmeleri fırsatını sağlamıştır. Mustafa Kemal Atatürk biyografisinde, Kurtuluş Savaşı'ndaki konumunu doğrudan etkileyen bilinirliği sağladığı sıklıkla anılan Çanakkale cephesi deneyimi, buna iyi bir örnektir.

Diğer yandan, İttihatçıların, Kemalizm'e de devrettikleri biçimde, Osmanlı'nın dağılmasının ve sömürgeleşmesinin temel nedeni olarak gördükleri Osmanlı liberalizmine karşı kuşkucu algıları, borçlanmaya, kapitülasyonlara ve yabancı sermayeye karşı genel ve ekonomi politik rejime dair ulusalcı ve sanayileşmeci tercihlerini, sadece bir kalkınma programı olarak değil, fakat bir bağımsızlık politikası olarak doğrudan belirleyen bir etken olmuştur. Bu da, İttihatçı kuşağın, Aydemir'in kendisini de içeren biçimde, Osmanlı'dan ayrılan uluslardan esirgedikleri anlayışı ve desteği, anti-kolonyal bağımsızlık savaşlarından ve özellikle Sovyet Devrimi'nden ve onun temsil ettiği Sosyalizm'den etkilenimlerini, İngiliz emperyalizmi alerjisiyle açıklanabilir kılmaktadır. Enver Paşa'nın 1920'de Bakü'de düzenlenen Doğu Halkları Kurultayı'na katılımı (Aydemir, 1972b: 541-549), Kurtuluş Savaşı'nda Bolşevik eğilimleri ve Sovyetlerle ilişkileri rivayet edilen "Yeşil Ordu" girişimi, bu durumun ilk elde sayılabilecek kayda değer örneklerindedir. Aynı biçimde, kendisi de Sovyetler Birliği'nde ekonomik yüksek öğrenimi görmüş olan Aydemir'in (Yılmaz, 2007: 16-18), daha sonra Kemalist kuruluş döneminde bir üst düzey ekonomi bürokratu olarak bizzat dahil olduğu Kemalist ekonomi politik rejimin Sovyet destekli planlamacı sanayileşme politikası, bu Batılı sömürgecilik alerjisine ve kaygısına dayalı bağımsızlıkçı kişilikle ilişkilendirilmelidir. Nitekim Aydemir'in öncüsü ve Dergi'nin de başyazarı olduğu (Yılmaz, 2007: 24-28) Kadro çevresi, 1930'ların yükselen küresel ideolojileri olan Milliyetçilikle Sosyalizm arasında bir sentezleme çabasıyla, eklektik bir model olarak kurguladıkları Kemalizm ideolojisi denemesi kapsamında, adına "Halkçılık" dedikleri ekonomi politik yaklaşımlarını, işte bu anlayışla, ulusal bağımsızlık ilkesi etrafında, Liberalizm'e ve Sosyalizm'e alternatif, üçüncü bir kalkınma yolu olarak önermişlerdir. Bu kapsamda, o entelektüel çevrenin odağı olma konumundaki Şevket Süreyya Aydemir'e göre (1968: 53, 110), "ulusal sermayenin varlık bulamadığı yarı feodal bir Asya düzeni altında yönetilenlerin, ekonomik bakımdan tutsak oldukları ülkede batılı anlamda sınıflardan ve sermaye hareketlerinden" söz edilemez. Buna karşılık, "ulusal kurtuluş hareketleri, milletin millet olarak bağımsızlığını hedefleyen, zümreci ve 'sınıfçı' anlayışlar ise millet birliğini zedeleyen çıkar çabaları" (Aydemir, 1963) olmaktadır. Dolayısıyla, Aydemir'e göre, Osmanlı'nın, yıkılışına varan zaafı, ulusal bilinci ve ekonomiyi üretememiş feodal ve bağımlı, yarı-sömürge niteliğidir.

1.11.2.1.2.4.2. Doğan Avcıoğlu: *Milliyetçi-Devrimciler versus Emperyalizm ve “İşbirlikçi Sınıflar”*

İktisatçı-Tarihçi ve yazar Doğan Avcıoğlu'nun (1926-1983) Osmanlı toplumuna ilişkin görüşlerini ve yaklaşımını, yukarıda örneklenen çağdaşlarından ayıran ve özgünleştiren temel niteliği, modernleşme sürecini meydana getiren sosyo-ekonomik temellerin ve aktörlerin, Gelenekçi ve Marksist yaklaşımların öngördüğü gibi, merkezî ve despotik devlet egemenliği altında varlık kazanamadığı ya da Modernleşme ve Bağımlılık yaklaşımlarında olduğu gibi, ancak dış etkenler altında gelişebildiği varsayımının dışına çıkan, bu etkenlerin, Osmanlı toplumunda mevcut olduğuna dair önermesidir.

Avcıoğlu, yaşadığı dönemde ve yer aldığı politik alanda egemen olan Asya Tipi Üretim Tarzı yaklaşımını benimsemez ve eleştirir. Avcıoğlu (1984: 16), öncelikle, Asya Tipi Üretim Tarzı yaklaşımını, Marx'ın, “o zamanların sınırlı bilgisine dayanarak ve pek az inceleyebildiği Asya toplumları hakkında, çok kısa olarak, parça parça ileri sürdüğü görüşler” olarak değerlendirmektedir. Avcıoğlu'na göre, (1984: 17-20), 15. ve 16. yüzyıl Türkiye'sinde köyün Asya Üretim Tarzına ait durgunluğa mahkum, tecrid edilmiş, içine kapanık küçük dünya olmadığı rahatlıkla söylenebilir. Bu bakımdan, Türk köy yapısı, Asya tipi köy yapısından son derece farklıdır ve bu özelliği ile, Osmanlı toprak düzeni, özel mülkiyete geçişte aşılmaz bir engel değildir (Avcıoğlu, 1984: 31) ve bu yönüyle, değişime, genellikle sanıldığından çok daha elverişlidir. Kaldı ki, “milletlerarası ticaret yolları üzerinde gelişen Osmanlı Devleti, Selçuk Devleti gibi, Batılı tarihçilerin iddialarının tam tersine, daha başından büyük şehirlere dayanmıştır. Bu noktada da, şehir-köy ilişkileri, *var olmayan* otarşik Asya Üretim Tarzı'ndan çok uzağa düşmektedir (Avcıoğlu, 1984: 21-22). Diğer yandan, Avcıoğlu'na göre (1984: 22), Osmanlı toplumsal yapısında, güçlü bir merkezî devleti gerekli kılan temel etken, Asya Tipi Üretim Tarzı düşüncesinin kurguladığı gibi geniş alanları sulama ihtiyacı değil, bulunduğu coğrafya itibarıyla ticaret yollarının denetimini elinde bulundurmuş ve bu nedenle büyük bir orduyu beslemiş olmasıdır. Bu haliyle, Selçuklulardan kalan geniş bir ticaret güzergâhının korunması zorunluluğu ile fetih ekonomisi, merkezî bir üst yapı örgütlenmesini zorunlu kılmıştır.

Avcıoğlu, bu oluşumlara koşturucu olarak, 16. yüzyıl öncesi toprakta özel mülkiyete ve topraktan kopmaya doğru bir iç evrilmenin yaşandığına ilgi çekerken, ATÜT tezine karşıt olarak Osmanlı toplum düzeninin kendi iç dinamikleriyle bir üst

toplumsal aşamaya, kapitalizme evrilme yetkinliğine vurgu yapmaktadır (Çakan, 2004: 35). Bu bağlamda, Avcıoğlu'nun, Klasik Osmanlı toplumsal yapısını tanımlamakta, kendi deyimiyle, “feodal etiketini yapıştırmaktan kaçınarak”, kullandığı kavram, “pre-kapitalist düzen”dir (Avcıoğlu, 1984: 29). Özetle, Avcıoğlu'na göre, Osmanlı toplum yapısı, kendine özgü, durağan, değişime kapalı bir toprak ve devlet rejimi etrafında değil, tersine, kendi iç dinamikleriyle kapitalizme ve dolayısıyla modernleşmeye açılma imkânlarına ve potansiyeline sahip bir ticaret evreni olarak kurulmuş ve yaşamıştır. Ancak, Osmanlı'nın üzerinde durduğu ve sosyo-ekonomik yapısının temellendiği kara ve Akdeniz ticareti güzergâhının, coğrafya keşifleriyle birlikte okyanusa kaymasıyla başlayan sömürgeleşme süreci ve bu süreçte toprak rejiminin bozulmasıyla ortaya çıkan derebeylik rejimi, Osmanlı ekonomisinde kapitalizme evrilmenin, dolayısıyla Batı tarzı, sanayileşme odaklı bir modernleşmenin önünde engel oluşturmuştur. Bu haliyle, Avcıoğlu, kapitalizme geçişi engelleyen sebepleri Osmanlı'nın üretim tarzına özgü şartlarda değil, Batı'nın dünyayı sömürgeleştirmesinde aramaktadır. Bu süreç içerisinde sömürgeleşen Osmanlı toplumunun yapısı işbirlikçi burjuvazi yoluyla Türkiye Cumhuriyeti'ne taşınmıştır (Akkuş, 2004: 15). Bu bakımdan, Osmanlı modernleşmesi, ancak seçkin sınıf eliyle ve kültürel üst-yapıda, Avrupa toplumunun taklidi biçiminde gelişebilmiştir. Avcıoğlu (1984: 119) bu anlayışla, Tanzimat reformu başta olmak üzere, Osmanlı modernleşmesini, vitrindeki batılı görünüşüne bakılarak olumlanmasını eleştirerek, bu türden bir batılılaşmayı “sömürge ve yarı- sömürge haline getirilen bütün Avrupa dışı ülkelerde görülen cinsten bir batılılaşma, bir uydulaşma” olarak tanımlamaktadır.

1.11.2.1.2.4.3. Sina Akşin: “Devrimci-İlericiler” versus “Tutucu-İslâmcılar”

Ağırlıkla yakın dönem tarihi ve özellikle Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş ve erken Cumhuriyet dönemi üzerinde yoğunlaşmış olan Sina Akşin (1937) Klasik Osmanlı toplumsal yapısının, yönetenler olarak, savaşçıları ve ulemayı içeren biçimde askerî sınıf ve yönetilenler olarak da kentli, köylü ve göçebe ayrımına dayandığına dair genel kabulü paylaşır (Akşin, 1977; 2009b: 31; 2013: 10). Akşin (2013: 10), bunun temel nedenini ise, feodaliteye ya da devlet merkezli siyasal geleneğe bağlayan genellemenin dışına çıkararak, devletin, bir fetih ve savaş makinesi olarak örgütlenmiş olmasında bulur. Bu yönüyle, klasik döneminde merkezî bir feodalite ya da Asya üretim biçiminde bir devlet olan Osmanlı Devleti, toprak üzerindeki sıkı denetimi

yitirdiği ölçüde ademîmerkezî bir feodaliteye doğru dönüştüğü fikrindedir (Akşin, 2009b: 32).

Toplumsal yapıya dair ise Akşin (2009b:16-17), II. Meşrutiyet öncesi Osmanlı-Türk ya da Osmanlı-Müslüman toplum yapısını, tarıma (köylülüğe) dayalı, bütün toplumu aydınlatmayı amaçlayan doğru dürüst bir eğitim düzeninden yoksun, dinsel baskıların ve günah korkusunun egemen olduğu, sadece padişahın değil, Avrupa feodalitesine benzer bir soyluluk olmamakla birlikte, yerelde de şeyhlerin ve ağaların insanları *kul* edebildiği bir şeyhlik ve ağalık düzeni ve bu özelliği itibarıyla bir orta çağ düzeni, aynı anlamda feodal bir düzen olarak değerlendirir. Bu tespitten hareketle Akşin (2009a: 16, 20-21), İttihatçılığı ve devamında Cumhuriyet'i, toplumu ve devleti feodalizmden kapitalizme taşımayı hedefleyen bir burjuva-demokratik devrimi süreci olarak değerlendirir.

1.11.2.1.2.4.4. Attila İlhan: “Doğu” versus “Batı”

Esasen bir Tarihçi ve kuramcı olmamakla ve genellikle edebiyatçı-şair kimliğiyle bilinmekle birlikte, Attila İlhan'ın özellikle, Osmanlı-Cumhuriyet modernleşmesi kapsamında, Batılışma, kültürel değişme ve aydın davranışı konularındaki Batı karşıtlığı odaklı yaklaşımı, modernleşme tartışmaları içerisinde yer almasına imkân vermektedir.

Batı uygarlığındaki toplumsal değişim sürecini “feodal toplum içerisinde ticaret burjuvazisinin gelişmesi, giderek sanayiye kayması, bunun değerler düzenini değiştirmesi, toplumsal ve ekonomik altyapı değiştiği halde mülk ve toprak sahipliğine dayalı üstyapı geçerli sayıldığından, aradaki karşıtlığın (burjuva) devrimini meydana getirmesi” olarak tanımlayan (İlhan 2005b: 137) İlhan'a göre, Batı'yla Türkiye ilişkilerini ele alırken üzerinde hassasiyetle durulması gereken nokta, Batı'daki bütün toplumsal gelişmelerde, klasik gelişme şemasına uygun izahlar yapılırken, Osmanlı'nın gelişiminin klasik şemaya uymadığı olmalıdır (Aliye, 2001: 191). Bu yönüyle Attila İlhan düşüncesinde, Osmanlı modernleşmesi, esasen bir ekonomik ve toplumsal değişme değil, sadece, yönetici bürokratik eliti de kapsayan Tanzimat tipi aydınlara özgü bir Avrupa hayranlığı ve öykünmeciliğinden ibarettir. Öyle ki, “yabancılaşma, Tanzimat'tan bu yana Türk aydınının yazgısı” olmuştur (Sarmaşık, 2004: 403). İlhan'a göre (2005c: 12), Tanzimat ve sonrası, Batılıların önerdiği ve denetlediği bir Batılılaşma düzenidir ve bu düzen İmparatorluğu batırmıştır, çünkü endüstrileşmeyi sağlayan değil, engelleyen bir tutumu içermektedir.

Çünkü, Akdeniz ticaretinin Avrupalıların eline geçmesiyle Osmanlı'nın ekonomik üstünlüğü, buna bağlı olarak da askerî üstünlüğü giderek ortadan kalkmış (İlhan, 2005a: 32) ve Tanzimat'tan itibaren Osmanlı toplumu sömürgeleşmiş, yabancı sermayeye bağımlı bir “komprador burjuvazi” oluşmuş, bu burjuvazi, iktidarla beraber emperyalizme bağlanmıştır. Böylece yerli, klasik batı şemasındaki gibi “ulusal burjuvazi” gelişmemiştir (İlhan, 2005b: 138). Bu haliyle Tanzimat, anıldığı gibi Tanzimat-ı Hayriye değil “Tanzimat-ı Şeriye”dir. Çünkü, Tanzimat'la beraber Osmanlı İmparatorluğu sömürge olmaya açılmıştır (Aliye, 2001: 161). Sonuçta, İlhan'ın deyimiyle (2005c: 16) “Batılılaşma, Türkiye’de emperyalizmin görülmesiyle ortaya çıkmış, müthiş bir aldatmacadır.”

1.11.3. Alan Yazının Eleştirisi

İdeolojik arka plandaki çeşitliliğe ve buna bağlı olarak ayrıntıdaki farklı açıklamalara karşın, Osmanlı'nın sosyo-ekonomik ve siyasal etkileri üstüne yaklaşımların birleştiği yer, geleneksel devlet-toplum yapılarına bağlı olarak Osmanlı'nın siyasal ve sivil toplum(lar) bütünlüğünde kapitalistleş(e)mediği ve bu nedenle de modern sınıflaşmayı üretmediği tezidir. Cumhuriyet dönemi Tarih yazıcılığının neredeyse tümüne egemen bu kabulde, yaklaşımın devletin sosyo-ekonomik yaşama müdahalesinden öte mutlak egemenliğine dayalı oluşu, Osmanlı sosyo-ekonomik düzeninin modern sınıflaşmaya, bu nedenle de modern sivil toplumun, dolayısıyla devlet dışında bir sınıfsallaşmanın ve siyasallaşmanın gelişmesine engel olduğu biçiminde yorumlanmıştır. Böylece, felsefi-ideolojik arka planları doğrultusunda farklı okullara ayrılmış olsa da Cumhuriyet dönemi Tarih yazıcılığının, Osmanlı'nın sosyo-ekonomik yapısı ve mirası üstüne ortak niteliği, Osmanlı'nın merkezîyetçi mutlaklık üzerinden Devlet merkezli okunması, mutlakiyet başta olmak üzere, kendine özgü sosyo-ekonomik ve tarihsel-kültürel özellikleri gereği ve sonucu olarak sınıflaşmaya ve bir siyasal toplumun oluşmasına olanak tanımadığına dair ön kabuldür (Pamuk, 1984: 14). İslâm inancı ve Türk-İslâm devleti geleneği başta olmak üzere, kültürel kaynaklara bağlı nedenlerle oluşan “kendine özgü” kültürel ve sosyo-ekonomik yapı, Gerileme ve Dağılma dönemleri boyunca savaşlarda alınan sürekli yenilgiler, toprak kaybı gibi askerî, devlet yönetiminin yozlaşması gibi siyasî ve kapitülasyonlar, coğrafya keşifleri ile İpek ve Baharat gibi geleneksel ticaret yollarının değişmesi (Wallerstein, 2005a: 62-63; Pamuk, 2009a: 70; Keyder, 2009: 206; Akşin, 2009b: 15), tarımsal işgücünün savaşlarda kitlesel yitimi

ve nihayet tüm bunlara bağılı olarak Batı'da gelişen endüstri devrimi sonrası kapitalist gelişmenin dışında, en azından gerisinde kalınması, sömürgeleşme gibi ekonomik etkenler, özgücü yaklaşımın temel gerekçeleri olarak sunulmuş, Osmanlı'nın gerilemesindeki belirleyici toplumsal ve siyasal temel etken olarak, diğerleriyle birlikte, savaş-yağma (fetih) ekonomisine dayalı merkezin ve geleneksel yönetici seçkinlerin, uluslararası ticaret ve ona bağılı olarak gelişen yerel sermaye birikimi ve sınıflaşması karşısındaki rekabet yetersizliği ve giderek olanaksızlığı sorunsalı ihmal edilmiştir. Oysa Osmanlı'nın çöküşündeki temel etken, geleneksel yapısı ile devletin, askerî ve ekonomik nedenlere dayalı yeni durumlara ve gereksinimlere yanıt verememiş olmasıdır (Akyıldız, 2004: 18-19). 1908 İhtilâli günlerinde, Sadr-ı Azam Ferit Paşa'nın, Manastır Valisi Hıfzı Paşa'ya gönderdiği 6 Temmuz 1908 tarihli telgrafında kullandığı "halkın birtakım siyasal isteklere akıl erdirmesi uzak olduğundan, bu gibi istekler kışkırtıcıların eseridir" ifadesi (aktaran, Tunaya, 2000: 51), Osmanlı bürokrasisinin, yükselen burjuvazinin istemlerini algılamak konusundaki yetersizliğini gösteren örneklerden biridir. Burjuvazinin siyasal taleplerinin karşılığını bulması, ancak İttihatçı-Kemalist süreklilikte, monarşizmin aşılıp burjuvazi tarafından devlet aygıtına bütünüyle el konulmasıyla mümkün olmuştur.

1.11.3.1. Ekonomik Sorun: *Tarımın Tekilleştirilmesi, Ticaretin ve Sanayinin İhmali*

Özgücü Tarih yazımında ikincil temel sorun, Cumhuriyet'e gelinceye dek, tarımın tekil üretim biçimi ve buna bağılı olarak toprağın tekil üretim aracı olarak kabul edilmiş olmasıdır. Böylelikle, Osmanlı klasik döneminden başlayarak Akdeniz ticareti ile liman kentlerinde yükselen ticaretin meydana getirdiği sermaye birikimi ve buna bağılı pre-kapitalist ve kapitalist sınıflaşma görmezden gelinmiş, en azından ihmal edilmiştir. Buna göre, Osmanlılarda, hanedandan ayrı bir aristokratik gelenek olmadığı gibi bunun eski kalıntıları (eski aşiret aristokrasisi) temizlenmiştir. Bunun bir başka şekilde oluşması da sistemli bir şekilde engellenmiştir. Yeni ve imtiyazlı bir sınıf oluşmaması için de bütün tedbirler alınmıştır. Devlet, birlik için tehlike teşkil edebilecek zenginleşmelere ve siyasi güce dönüşebilecek iktisadî güçlenmelere meydan vermiyordu. Bu yüzden Osmanlı sistemi burjuvaziyi ortaya çıkarmamıştır. (Tabakoğlu, 2005: 163). Oysa, İtalya'da, Portekiz'de, İspanya'da olduğu gibi, Akdeniz uygarlığının önemli bir parçası olan Osmanlı İmparatorluğu'nda da tarım dışı

Üretim temel biçimi ticaret ve buna bağlı olarak ekonomik yaşamın ve gelişmenin merkezi liman kentleri olmuştur (Driessen, 2005). Ancak, gelenekçi-özgücu yaklaşımda, örneğin İstanbul'un Osmanlı tarihi içindeki yeri, 'başkent' kimliği ve buna bağlı olarak siyasal önceliklerle ele alınmış, liman kenti olarak ticarî niteliği, ilgi alanı dışında tutulmuştur. Oysa, İstanbul, Osmanlı Devleti'nin yıkılışına dek Doğu Akdeniz'in en büyük kent merkezi olarak kalmış, uluslararası ticarî işlevi ve boyutu bir yana, şehrin bir milyon kabul edilen nüfusunun gereksinimlerini karşılamak için bile, zengin ve farklılaşan bir zanaat ve ticaret yaşamı gelişmiştir (Quataert, 1999: 96). Bu dönemde, ticaret kazancından şehre oluk oluk para akmıştır. şehirde, görkemli evlerde oturan zengin kimseler vardır. Güç ve mevki sahibi olmalarından dolayı varlıklı pek çok kişinin yanı sıra, başarılı tüccarlar ve sermayedarlar, girişimciler var olmuştur (Lewis, 2006: 125). Yine, İzmir, Selânik, İstanbul, Halep gibi liman kentlerindeki ticaretin özellikle konuları ve uluslararası bağlantıları göz önüne alındığında, Osmanlı ekonomisinin, özellikle 19. yüzyıla gelindiğinde tarım dışında belirli alanlarda imalât (manufacture) aşamasına ulaştığı rahatlıkla görülmektedir (Ökçün, 1970: viii). Örneğin, İstanbul'da, daha 18. yüzyılın başlarından itibaren önemli sanayi işletmeleri kurulmuştur. Çoğu devlet eliyle kurulan Üsküdar'daki ipek imalathaneleri, Yalova'da ve 'Kağıthane'de kağıt, Bakırköy'de barut, Levent'te tüfek, İncirköy'de cam ve porselen fabrikaları bunlardan bazılarıdır (Wiener, 1992: 54-73). 1870'lerden sonra ise, özel sermaye eliyle kurulan fabrika sayısı hızla artmıştır. Osmanlı endüstrisini ve böylece kapitalistleşmenin çekirdeğini oluşturan bu fabrikaların yarısından fazlası İstanbul'da, dörtte biri İzmir'de, gerisi de Selânik ve başka büyük kentlerde bulunmuştur. Fabrikaların sahiplerinin çoğu (% 81) Osmanlı uyuğu tüccarlardı (Quataert, 2006: 1016-1017). Ancak, özellikle İstanbul-İzmir-Selânik üçgeni başta olmak üzere, Halep, Beyrut, Trabzon (Baskıcı, 2012) gibi liman kentlerinde yükselen uluslararası ticaret, onu gerçekleştiren sınıfın çoğunlukla gayrimüslim oluşundan yola çıkılarak Osmanlı kimliğinin dışında değerlendirilmiş, İmparatorluğun retici sınıfları, Anadolu'daki Müslüman köylü kitleden ibaret varsayılmıştır. O kadar ki, Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı sonucunda özellikle Balkanlardan, bu kapsamda Selânik'ten göç eden gayrimüslim kitleler, ancak Türk kimliğine erişince kayda değer bir varlık olarak görülmüştür. Bu algının temel kaynağı, ulus devletin kurucu ve yürütücü resmî ideolojisinin milliyetçi etkisidir (Berktaş, 1983: 2461-2465). Bu bakımdan, parçalı bir yapı olarak kendi içinde farklılaşan özgücu yaklaşım, bir bütün halinde düşünüldüğünde, ortak bir özellik

olarak bilimsel olmaktan çok politik bir içerik sunmaktadır. O halde yapılması gereken, oluşturulan kavramsal modellerin Osmanlı arşivi ve belgeleri ile sorgulanmasıdır (Reyhan, 2008: 1, 88). Örneğin, Osmanlı tarihinin Marksist yazıcılığının ileri sürdüğü, sultanın merkezî-mutlak toprak mülkiyeti nedeniyle Osmanlı geleneksel toplumsal yapısı içinde sınıfsal farklılaşmanın gelişmediği tezinin tersine, sadece dışa açılma sürecindeki sınaî kapitalizm öncesi aşamada değil, Osmanlı klasik döneminin toplumsal yapısını belirleyen ilkel-kırsal tarım ekonomisi içinde bile istisnâlik gösteren ve tarihsel ticaret yollarının denize kavuştuğu liman kentlerinde kültürler arası ticaretle gelişen ve böylece kökü İlkçağ'a dek uzanan bir tüccar sınıflaşması ve ilkel sermaye birikimi, tarihsel gerçeklik olarak ortaya çıkmaktadır.

1.11.3.2. Sosyolojik Sorun: Devlet Merkezli Okuma-Toplumsal Yapının İkincilleştirilmesi

Yukarıda özetlenen kabulleri ışığında, Özgücü yaklaşımı -ayrıntıdaki farklılıklarının dışında- temel alan Cumhuriyet dönemi Osmanlı tarihi yazımının teorik sorunlarından ilki, Osmanlı'daki Vakanüvis kökeninden devraldığı, Tarih'i merkezî otoritenin, başkentin ve bürokrasinin çerçevesinde inceleme anlayışını (Berktaş, 1983: 2458; Keyder, 2009: 246) sürdürmekte oluşudur. Bu bağlamda, gerek entelektüel, gerek akademik çevrelerde, Osmanlı tarihi bir bütün halinde seferler, savaşlar, fetihler ve hanedan biyografileri üstünden okunmaya devam edilmektedir. Osmanlı'nın kuruluşunun ve gelişiminin ele alınışında, Wittek'in "Gaza" ve Mardin'in "Merkez-Çevre" yaklaşımlarında olduğu gibi kültürel üst yapıya ait etkenler temel alınmakta, toplumsal altyapı bağlamında sosyo-ekonomik olgunun belirleyiciliği, en azından ihmal edilmektedir. Dolayısıyla, bu Tarih okumasında toplumun belirgin niteliği durağanlıktır (Divitçioğlu, 1981: 94; Keyder, 2009: 197; Kongar, 2006b: 319). Yönetenlerle yönetilenler arasında ilişkisizlik durumu vardır (Keyder, 2009: 197-198). Bir başka deyişle, cevap başka yerlerde, sınıfsal temelden soyutlanmış zihni algılamalarda aranmaktadır (Reyhan, 2008: 130). Bu anlayışı çerçevesinde, Cumhuriyet dönemi tarih yazıcılığı, merkezî otoriteyi sınırlayan güçleri ve bunların dönüştürücü etkilerini, Gülhane Hattı, Sened-i İttifak, Kanun-u Esasî belgeleri üstünden Tanzimat ve Meşrutiyet süreçlerindeki Anayasal gelişmelerde olduğu gibi hukuksal-siyasal alanlarda kabul edip değerlendirirken, bu yöndeki yaratıcı etkiyi yine merkezin kendi kadrolarının eylemlerinde ve iç dinamiklerinde,

yani bürokraside aramakta, böylece, Batı'da gelişen kapitalizmle kurduğu bağlantılarla yükselen tüccar sınıfının siyasal kurumlar ve toplum üstündeki belirleyici etkisini görmezden gelmektedir. Tanzimat'ın ana felsefesinde bulunan liberal ekonominin gerçekleştirilmesi bağlamında Tanzimat ile ekonomi arasındaki ilişki (Özkiraz ve Hamdemir, 2009) konusunda pek az araştırma yapılmış olması (Kazgan, 2005: 157), bu durumun örneklerinden biridir. Oysa, sosyo-ekonomik modernleşme ile siyasal katılımın genişlemesi tarih boyunca birbirlerine paralel yürüdüğü bilinmektedir (Hungtington ve Dominguez, 1985: 43-44). Nitekim Türkiye'de laikleşmenin tarihsel seyri, bu saptamayı doğrulamaktadır. Tanzimat, getirdiği yeniliklerle müslümanlarla gayrimüslimler arasında devlet önünde eşitlik kurarak laik bir gelişmeyi başlatmıştır (Ortaylı, 2006: 93). Sonuç olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nda politik otoriteye ilişkin yapı, geleneksel-dinsel çerçevesinden sapmaya Tanzimat'la birlikte başlamıştır (Kalaycıoğlu ve Sarıbay, 2000: 10; Okumuş, 2005). Yine Sened-i İttifak adı verilen belgeye ilişkin incelemelerde, ayânlarla padişah arasındaki sözleşmenin hukuksal, siyasal niteliği üstünde durulurken, tahlil ihracatı üstündeki devlet tekelinin bu belge ile kaldırılmış olması (Quataert, 2006: 968) ve yine bu belgenin içerdiği program doğrultusunda dolaylı vergilendirme (iltizam) yönteminden modern vergi tahsilatı yöntemine geçişin denenmiş olması (Autheman, 2002: 16) üstünde hemen hiç durulmamıştır. Yine bu kapsamda, Osmanlı devlet yapısının bozulmasında askerî ve kültürel nedenler temel alınmakla birlikte, bu kez varlığı kabul edilen sosyo-ekonomik etken olarak tarihsel ticaret yollarının coğrafya keşifleri ile niteliksizleşmesi üstünde ısrarla durulmakta, ancak, Endüstri Devrimi sonrasında gelişen uluslararası ticaretin ve bu yolla oluşan sınıflaşmanın, askerîliğin ekonomik işlevi üstünde kurulan ve geleneksel merkezîliği çözücü etkisi görmezden gelinmektedir. Bunun en iyi örneği, 1908 Temmuz İhtilâli'ne ve genel olarak *İttihat ve Terakki* dönemine ilişkin Tarih yazımıdır. Bu bağlamda, İttihat ve Terakki ve devamında Cumhuriyet'in sanayileşme yoluyla kalkınma merkezli ekonomi politığının bu toplumsal eksikliği giderme, yani devlet eliyle burjuvazi yaratılması çabasına bağlanması, bu yorumlama tarzının bir ürünüdür.

1.11.3.3. Entelektüel-Akademik Sorun: *Batı Merkezçilik ve İlerlemeci Paradigma*

Özgücü yaklaşımlarda üçüncü belirgin sorun, Cumhuriyet dönemine de etki eden düşünsel bir miras olarak, enetelektüel ve akademik akılda, Endüstri Devrimi'nin, dolayısıyla kapitalizmin evrensel ve mutlak bir ilerleme koşulu olarak

kabul edilmesi ve buna bağılı olarak Osmanlı'nın geri kalış sürecinin ona uyum sağlayamamakla gerekçelendirilerek Endüstri Devrimi ile başlatılmış olmasıdır. Bu durum, ideolojik temelde, Osmanlı aydınının sınıfsal altyapısı ile ilgilidir. Buna göre, Osmanlı aydınını biçimlendiren temel dışsal etken, genel kabul gördüğünün tersine, Fransız Devrimi'nin ulusçu etkisi değil, Endüstri Devrimi'nin Anglo-Sakson liberal-bireyci etkisidir. Fransız etkisi, kültürel-politik bir sınırlılıkta kalmış, hatta 'Frenk, Frenkmeşrep, Frankafon' gibi adlandırmalarla olumsuzlanmıştır. Buna karşın, en yalın ifadesini 'asılacaksan İngiliz ipiyle asıl' anonim deyiminde bulan olumlama, Osmanlı aydını ve onun üstünden halkı üstündeki İngiliz görüntüsünün olumluluğunu ve daha önemlisi, ekonomik kişiliğini gösterir. Bu algı farklılığının maddî temeli ise, Büyük Fransız Devrimi'nin, Osmanlı kozmopolitizminin dağılışını haber veren dış kaynaklı bir siyasal olaydan ibaret olmasına, böylece "Hıristiyan" Avrupa'nın Osmanlı'ya açılışını temsil etmesine karşın, İngiliz kimlikli Endüstri Devrimi'nin ise, ithalat-ihracat ilişkileri üstünden Osmanlı'nın Avrupa'ya açılışını, Avrupa uygarlığına katılımını gösteriyordu. Böylece, Osmanlı aydınının siyasal kültürünü oluşturan temel, bir parçası ve sözcüsü olduğu yeni burjuvazinin küresel kapitalizme eklemlenen sosyo-ekonomik çıkarları olmuştur. Nitekim Antep-Urfa-Maraş savunmalarında Fransız işgaline karşı gösterilen askerî direncin, İngiltere karşısında gösterilmemiş olması, hatta, doğrudan başkent İstanbul'un İngilizlerce işgaline gönüllü olunması, işgal sürecinde Osmanlı aydınlarınca 'İngiliz Severler' adıyla dernek bile kurulmuş olması, bu durumun en açık göstergeleri ve örnekleridir. Osmanlı, özellikle Tanzimat aydını, resmî tarih yazımında genel geçer bir ilke olarak kabul edilmekte olduğunun tersine, milliyetçi-kamucu olmaktan çok, sınıfsal temellerine bağılı olarak, Osmanlı'nın ümmet esaslı geleneksel hakîm devlet ve kamucu toplum anlayışına karşıt bireyci-liberal bir kişiliktir. Nihayet bugüne varan süreciyle, Cumhuriyet aydınının "çağdaşlık-kalkınmışlık" ölçüsünün sanayileşme merkezli bir algıya dayanması, bu sınıfsal kökenin ve kültürel mirasın sürekliliğidir. Örneğin, Kemalizm'e yüklenen halkçı, hatta "köylü milletin ifadesidir" sloganında ve Toprak Reformu girişimi, Aşar vergisinin kaldırılması, Köy Enstitüleri gibi uygulamalarda ifadesini bulduğu savunulan 'köycü' kişilik kurgusu, Cumhuriyet'in kurucu aklının, Osmanlı tarihini bu geleneksel İslâm kültürüne ve onun toprağa bağılı 'kendine özgü' yapısı iddiasının üstünden okumasıdır. Bunun önemli sonuçlarından biri, Kemalist endoktrinizasyonun, Cumhuriyet tarihini 1919'dan, insanlık tarihini ise Aydınlanma'dan başlatması, öncesini ise Türkiye için Osmanlı ve insanlık için de

“Ortaçağ karanlığı” saymasıdır. Oysa, Hodgson’un belirttiği gibi (2003: 26), sanayi devrimi ilk burada başgösterdi diye Avrupa tarihi nasıl İngiltere tarihine indirgenemezse, dünya tarihi de sanayileşmenin burada yayılması nedeniyle Batı tarihine indirgenemez. Bu temel problemden kurtulmak için doğru soru, dünyadaki kapitalizm türleri içinde Osmanlı’nın kendine özgü kapitalist gelişiminin ne yönde olduğu şeklinde formüleştirelmalıdır. Çünkü, Osmanlı’yı bir kez kendi özgün tarihi gelişimi içinde incelemeye başlayınca, şarkiyatçı görüşün dillendirdiğinin aksine, son derece canlı bir sosyo-ekonomik ve kültürel süreçle karşılaşılır. Osmanlı kapitalistleşmesi, bu dinamik yapının sadece tüketici olarak değil, ondan daha çok üretici ve satıcı olarak da küresel piyasaya eklenmesi, böylece Osmanlı ekonomisinin dünya ekonomisi ile bütünleşmesi sürecidir (Gündoğdu, 2000).

Sonuçta, Osmanlı’nın sosyo-ekonomik yapısı hakkındaki teorik yorumların ortak niteliği, Endüstri Devrimi’ne odaklanan evrenselci bir yaklaşıma dayanılarak Osmanlı toplumunun kapitalizmi üretmediği, bir geleneksel tarım toplumunun varlığını ve koşullarını sürdürdüğü varsayımından hareket etmekte oluşlarıdır. Bu bakımdan, Osmanlı’nın sosyo-ekonomik düzeni ve mirası üstüne tartışmalarda, özellikle Osmanlı toplumsal düzeninin feodal olup olmadığı hakkında ortaya konulan yaklaşımların ortak özellikleri, Osmanlı tarihini, batı uygarlığını ölçüt olarak analiz etmeleri, bu karşılaştırmadan özgünlükler üretmeleri, bir başka deyişle, aslında Avrupa merkezci olmalarıdır. Oysa bu Tez’de de gösterilmeye çalışıldığı gibi, Kemalizm öncesi Osmanlı toplumunun bütünüyle yoksul Müslüman köylülükten oluşmadığı, siyasal talepler ve hatta doğrudan iktidarlar üretecek denli güç kazanan belirgin bir ticaret ve daha az olmakla birlikte sanayi sermayesinin uzun süreden beri özellikle liman kentleri başta olmak üzere, bazı merkezlerde yerleşik olduğu, bu sınıfın, ekonomik ve kültürel anlamda Batılı standartlarda bir yaşam sürdürdüğü, kolaylıkla belgenebilen, tarihsel bir gerçekliktir. Bu bağlamda, yerleşik yaklaşımların çıkış noktalarındaki mantıksal bir benzerlik de, İttihatçı ve Kemalist ulus anlayışının belirleyici düşünsel etkileri altında, I. Dünya Savaşı’ndan sonra yitirilen Osmanlı topraklarında yaşayan gayrimüslim halkların, Lozan’dan sonrasını ifade eden “Türkiyeli Türk-Müslüman” kategorisi içerisinde algılanmamasıdır.

Yukarıda değinilen kuramsal ve tarihsel sorunsalların ortaya koyduğu sonuçlara karşı, bu Tez’in işlediği konunun alanyazına bakışı, araştırmalarla üretilmiş nesnel verilerden belge ve kuramsal paradigmalardan ise çözümleme tekniği olarak

yararlanılmış olmak şartıyla, yanılsamacı bilimsel düşünce birikiminin yöntemsel önerilerinin ışığı altında, eleştirel niteliklidir. Bu kapsamda, Türkiye siyasal bilimler akademiasına egemen paradigma olan Modernleşme kuramının belirlediği perspektiften farklılaşan ve onun eleştirildiği yer, Jön Türklerden İttihatçılara ve oradan Cumhuriyet'in Kemalist liderliğine uzanan tarihsel süreç boyunca, Modernleşmenin ve bu anlamda Batılılaşmanın temeline Avrupaî eğitimli yeni bürokrat kuşağına ait modernleşme talebinin konulmuş olmasına karşı bir önerme olarak, ihracata ve ithalata aracılık ile deniz ticareti ve sanayicilik başta olmak üzere, çeşitli ticaret kanallarıyla Avrupa Endüstri Devrimi'ne eklenen ve bu nedenle liman kentlerinde yükselen ön-burjuvazinin ekonomik ve bu doğrultuda, siyasal alanlarda monarşiden özerkleşme, giderek egemenleşme taleplerinin konulmuş olmasıdır. Yine, Türkiye sosyal-siyasal bilimler akademiasının Osmanlı-Türk tarihini değerlendirmede ikinci hakim paradigması olarak *Güçlü Devlet Tezi*'yle, ya da daha dar bir belirleme ile 'Asya Tipi Üretim Tarzı'yla farklılaşan yer ise, Doğu ve Batı medeniyetleri arasındaki siyasal yapı ve toplumsal kişilik farkları anlamında, devlet merkezliliğin Osmanlı modernleşmesine dek sürdürülmemiş olması, oradan itibaren, devletin sınıfsallıktan bağımsız veya özerk bir güç olarak kalamadığına dair önermedir. Bu anlamda belirgin bir sivil toplumlaşmanın gelişmesinin, bürokratik ve siyasal otoritenin, özellikle İttihatçı aşamadaki Selânik merkezli Hareket Ordusu ve Bab-ı Alî baskını örneklerinde olduğu gibi müdahaleleri ile sınıfsallaşmasının, bir başka deyişle, Osmanlı yeni-eliti tarafından devlete el koyuşunun, yine bürokratik aygıtlarla gerçekleşmiş olmasının, burjuvazinin gücü ve etkisi konusunda yanılsama yarattığı, Osmanlı liman burjuvazisinin, Avrupa şablonunda olduğundan farklı olarak, devletin arsitokratik egemenliğiyle çelişerek değil, bürokratik ve siyasal aygıtı ele geçirerek, bizzat devletleştiği savunulmaktadır. İlk ikisi kadar etkili olmamakla birlikte, yerleşikliğini ve güncelliğini koruyan üçüncü paradigma olarak Dünya sistemi-Bağımlılık okulu ve özellikle Keyder'in modern uluslararası ekonomik işleyişin etkisini temel alan yaklaşımı ile farklılaşan yer ise, Osmanlı-Türkiye kapitalistleşmesi, ya da sömürgeleşmesi sürecinde, aracı ticaret ve ön-sanayi burjuvazisinin dönemsel etkinliğinin kaynaklarının, çağın koşulları kadar, kendi özel yapısında, toplumsal ilişkilerinde ve Endüstri devrimi öncesi tarihsel köklerinde de aranmış olmasıdır. Bu bağlamda, Osmanlı elitinin bir unsuru olarak, özellikle Selânik-İzmir merkezli *Dönme* kastı bir veri olarak alınmış, bu toplumsal grubun kendine özgü nitelikleri ve tarihsel kodları, seçkinleşmesinde ve giderek diğer geleneksel

seçkinleri tasfiye edecek güce ulaşmasında belirleyici bir etken olarak değerlendirilmiştir.

2. TÜRKİYE SİYASAL KÜLTÜRÜNÜN VE YAPISININ TARİHSEL TEMELLERİ VE KURUCU UNSURLARI

2.1. ANTİK KAYNAKLAR

Günümüz Türkiye’inde siyasal yapıyı ve kültürü meydana getiren kurucu temel unsurlar ve biçimlendirmeye devam eden etkenler, Türk-İslâm devlet ve toplum kişiliğinin geliştiği tarihsel süreçlerle, coğrafyalarla ve o çağlarda, o coğrafyalarda yaşamış olan topluluklarla doğrudan ilgilidir. Bu kapsamda, İç Asya’dan Orta Avrupa’ya uzanan tarihsel coğrafyaya ve bu coğrafyalar üzerinde yaşanan çağlara ve topluluklara özgü sayısız etkenler, Türk-İslâm devlet kimliği ve geleneği üzerinde etkili olmuştur. Nihayet, günümüz Türk devlet kimliğinin, yapısının ve geleneğinin, tüm bu tarihsel, coğrafi ve toplumsal unsurların ve etkenlerin bir bileşimi olduğu söylenebilir. Bu hâliyle, günümüz Türkiye siyasal yapısının ve kültürünün belirleyenlerinin tarihsel köklerini, Antik İç Asya göçebe kavimlerinden Mezopotamya’nın ve Anadolu’nun yerleşik medeniyetlerine, oradan Antik Ege ve Grek üzerinden Avrupa hümanizmine ve modernizmine dek götürmek ve genişletmek mümkündür. Sonuçta, Türkiye siyasal kültürünün ve yapısının, antikiteden modernizme küresel bir göç ve yayılım tarihinin karmaşık toplamı olduğu söylenebilir.

2.1.1. Ön-Asya Mitolojisi: *Tanrı-Kral Miti*

Asyatik göçebe kavimlerin, Avrupa’ya doğru ilerleyişlerinde zamanla kalıcılaştıkları ve yerleştikleri Anadolu’ya ve Akdeniz’e varmadan önceki ilk durakları, Moğol istilâlarında olduğu gibi, Antik Pers coğrafyası olmuştur. Çinlilerle olduğu gibi Perslerle de yüzyıllara yayılan komşuluk ilişkileri ve kültürel geçişkenlik üzerinde, kaçınılmaz biçimde siyasal kültür ve yapı alışverişleri ve etkileşimleri gerçekleşmiştir. Pers siyasal mitolojisinin, özellikle krala ilâhlık atfetme geleneğinin Asyatik göçebe kavimlerin “Gök-Dini” içerisinde askerî seçkin yönetici ile ilâhî irade arasında kurdukları bağla yakınlığı, daha sonra İslâm Hilâfetinin de katılacağı biçimde, Türk-İslâm siyasal kültüründe yönetici elitin kutsallığı, mutlaklığı ve dokunulmazlığı geleneğinin kaynaklarından birini oluşturmuştur. Diğer yandan, Pers krallarının Greklerden farklı biçimde, siyasal yöneticiliği ve seçkinliği askerîlikten henüz ayırmamış, savaşçı tipli yönetici ve seçkin geleneklerinin de, Asyatik

kavimlerin yağmacı geçim biçimlerinden kaynaklanan militarist lider tipine uygunluğundan da ayrıca söz edilebilir. Sonuçta, Persian antik siyasal kültürün yanı sıra Mezopotamya ve Anadolu medeniyetleri, Asya'ya ve Anadolu'ya hakim etki alanıyla ve İç Asya ile Ortadoğu kültürlerine benzerlikleriyle, Türk-İslâm devlet geleneğinin oluşumunda, özellikle siyasal yöneticiye atfedilen özellikler bakımından, önemli yer edinmiştir.

Diğer yandan, özellikle Selçukî tarihi boyunca Anadolu içlerine ve oradan Osmanlılar eliyle Avrupa içlerine ilerleyen Türkik boyların, aşağıda ilgili Bizans örneğiyle değinildiği üzere, Ermeniler ve Rumlar gibi Antik Grek ve Roma kalıntısı Pagan ve Hıristiyan uygarlıklarla karşılaşmaları da, Türk-İslâm siyasal kültürünün Anadolu'da edindiği bazı unsurların kaynağını oluşturmuştur. Türkik konar-göçer boyların Anadolu ve Mezopotamya kültürleriyle etkileşimlerinden edindikleri en önemli değişim etkeni, kuşkusuz şehirleşme ve şehircilik olmuştur. Özellikle Kuzeybatı Anadolu'da Bizans'a komşu sınır hattı, göçebe boyların yerleşik tarımsal üretime ve ticarete eklenerek Osmanlı şehir medeniyetinin çekirdiğini inşa ettikleri bir alan olmuştur.

2.1.2. Asyatik Kaynaklar: *Yüce Devlet Geleneğinin Asyatik Kökleri*

Asyatik Türko-Moğol step kavimleri ile Anadolu arasındaki tarihsel bağlantı, özellikle tartışmalı etnolojik boyutuyla, İttihatçılığın Türkçü ve Kemalizm'in seküler kültür inşası politikaları kapsamında İslâm öncesi tarih ve kimlik kurgusunun ve ardından Soğuk Savaş döneminin anti-Komünist milliyetçi propagandasının konuları ve argümanları olarak önemli düzeyde politik manipülasyona uğramışsa da, siyasal tarih ve kültür açılarından gözlenebilir, Arkeoloji ve Türkoloji benzeri disiplinlerle doğrulanabilir bir bilimsel içeriğe de sahiptir. Bu nedenle, Kemalist tarih kurgusunun bilim dışı kurguları bir yana bırakıldığında, Ön-Asya coğrafyasının da Mezopotamya'ya benzer biçimde kavimlerin kesişim ve karışma alanı olması özelliği ışığında, Türk-İslâm devlet geleneğini etkileyen Asyatik kaynakları sadece Orta-Asya atlı-göçebe step kavimlerinin sınırlılığında değil, aynı zamanda Ön-Asya coğrafyasını kapsayan Pers, Ön-Rus ve benzeri yerleşik uygarlık unsurlarının da katıldığı bir geniş çerçevede ele almak gerekir. Bu anlayış çerçevesinde, Asyatik kavimlerin Türkiye siyasal tarihi kapsamındaki yerine ve etkilerine burada atfedilen işlev, Kemalist Tarih tezi benzeri etnik veya Köprülü tarzı bir etno-kültürel süreklilik değil, İlhanlı ve

Timur Moğol İmparatorlukları ile Selçukî istilâlarının Anadolu siyasal kültürü ve yapısı üzerindeki etkileri ve bu kapsamda tarihsel geçişkenlik ve aktarım işlevidir.

Asyatik step kavimlerinin Anadolu'ya uzanan siyasal etkilerinin en belirgin biçimde gözleendiği alanlar, kuşkusuz, toplumun ve devletin, merkezinde savaşçı bir elitin ve askerî hiyerarşinin durduğu örgütlenme biçimi, ekonominin, kültürün ve hukukun bu merkezî askerî değerler etrafında kurumsallaşması ve uygulanmasıdır. Nitekim Osmanlı klasik dönemi boyunca askerî birlik barındırmaları koşuluyla yerel beylere kamu arazisi tahsisini ifade eden Tımar sistemi odaklı ekonomik yapı ve düzen, bu geleneğin devamlılığını göstermektedir.

2.1.2.1. Kabileler (Boylar) Rekabeti ve Federasyonu

Orta Asya'daki devlet geleneği, çok büyük ölçüde, göçebe-otlatıcı bir kültürün devlet geleneğiydi (Tezel, 2015: 6). Bu bağlamda, Asyatik göçebe kavimlerin siyasal anlamda en önemli ve belirleyici özellikleri, konar-göçer ve belirli bir soy bağı etrafında örgütlenmiş obalar-boylar halinde oluşları itibarıyla, güçlü bir merkezîyetten yoksun olmakla birlikte, askerî ve siyasal bir odak etrafında birleşebilme yetenekleri olmuştur. Bu yapı içerisinde her bir boy kendisine atanmış ve tanınmış alanın tekil yöneticisi olurken ve boylar zaman zaman kendi aralarında alan egemenliği rekabetine ve çatışmasına girerken, aynı zamanda, ortak çıkarlar ve büyük seferler için bir araya gelip birleşik bir ordu ve merkezî bir yönetim oluşturabilme yeteneğini de geleneklerinde barındırmışlardır. Bu özelliğin en iyi örneklerinden ve tarihsel deneyimlerinden ikisi, Cengiz ve Timur İmparatorluklarıdır. Bu bağlamda, Türko-Moğol kavimlerini yapısal anlamda birer *Boylar federasyonu* ve daha geniş ölçekte Cengiz ve Timur örneklemlerini imparatorlukları ise *boylar konfederasyonu* (Roux, 2007: 55) olarak tanımlamak mümkündür. Bu tarihsel kökenin, günümüz Türkiye siyasal yapısı ve kültürü bakımından önemi, ailelerin ve aşiretlerin, özellikle yerel siyasal toplum üzerinde etkili bir siyasal güç olma özelliklerini korumaya devam edişleri itibarıyla, modern görünümler kazanarak varlığını sürdürmekte oluşudur. Nitekim Türkiye siyasal kültüründe ve yapısında, birey-devlet ilişkiseliliğinin modern-rasyonel doğrudanlığı halen sağlayamamış ve aile, aşiret, cemaat gibi yerel toplulukların işlevselliğini ve etkilerini de içeriyor oluşu, bu tarihsel unsurun güncele uzanan etkilerinin görünümüdür.

2.1.2.2. Kut: *Kutsal-Seçilmiş Yönetici Kültü*

İslâm öncesi Türk tarihi yazımında, Asyatik step kavimlerinde askerî ve aynı zamanda siyasal yöneticinin, yönetici olarak belirleniminin ve böylece yetkilerinin kaynağını, Tanrı tarafından seçilmişliğine dayandırdığı kabul edilmiş, bu varsayım, *Kut* sözcüğünün anlamıyla ilişkilendirilmiştir. Buna göre kut'un, siyasal yöneticinin Tanrı tarafından seçilmişliğini ve atanmışlığını içeren bir ayrıcalık hâlini ifade ettiği rivayet edilegelmiştir. Örneğin Roux (2007: 56, 136), “Ku-Tu” olarak verdiği sözcüğün, muhtemelen, gökyüzü ile hükümdar arasındaki bağlantıyı belirttiğini bildirmektedir. Buna göre, eski Türk devletinde, iktidarın sahibinin, “kut”a sahip kılındığı düşünülmüş, siyasî iktidar, “kut” kelimesi ile ifade edilmiştir (Gömeç: 2006: 39). Özetle, “Kut” sözcüğüyle siyasal iktidar kast edilmiştir. (Kafesoğlu, 1995: 61). Böylece, “kut”, siyasal iktidara sahip olmanın meşruiyet kaynağı ve yani, kağanlığın şartı olarak kullanılmıştır (Bozatay, 2016: 27-28). Nitekim sözcük, adında kullanıldığı *Kut'adgu Bilig*'de de, mutluluk anlamının yanı sıra, “devlet” anlamı etrafında “Göktanrının yöneticiye devleti yönetmesi lütfu” anlamında kullanılmıştır (Demirbilek, 2009).⁴ Bir başka deyişle, kut, yöneticinin, kendisini o konuma getiren yazgısının Tanrı tarafından belirlenmişliği demektir.

Kurucu bir unsur olarak “Kut”, siyasal iktidarın ve meşruiyetin dinsel kaynağa dayandırılması anlayışının ve böylece siyasal yöneticinin “Tanrısal irade tarafından seçilmiş-atanmış olağan üstü” algılanışı davranışının, özellikle 1982 Anayasası'nın giriş kısmında “kutsal Türk devleti”nden söz edilişi ile karizmatik siyasal liderliğin belirgin varlığı ve Siyasal İslâmcılık örneklerinde olduğu gibi güncelliği ışığında, tarihsel bir kategori ve kavram olmayıp, günümüz Türkiye siyasal yapısının ve kültürünün üstünde inşa edildiği Türk-İslâm devlet geleneğinin, etkileri günümüze uzanan bir temelini işaret etmektedir.

2.1.2.3. Töre: *Toplumsal Hukuk Geleneği*

İslâm öncesi Asyatik Türko-Moğol step kavimlerinin siyasal kültürlerini belirleyen ve bir kaynak olarak “Töre”, kut'tan farklı olarak Tanrısal iradede kaynaklanan ve Tanrı ile Yönetici arasında sınırlı bir alan olmayıp, tüm topluluğu kapsayan, günlük yaşamı düzenleyen dünyevî hukuk kurallarını tanımlamak için kullanılmaktadır. Böylece, Kut ve Töre bütünlüğü, ideal devlet ve toplum düzenini

⁴ Bkz. Said Başer, *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre*. İrfan Yayıncılık, İstanbul, 2011.

oluşturur ve yürütür. Buna göre, kut, Tanrı tarafından yöneticiye bahşedilmiş bir yetki lütfu ve ayrıcalığı iken, Töre ise, yöneticinin, dinin, geleneklerin ve geçici bazı durumların ürettiği ve herkes için geçerli kurallar manzumesini içerir. Devlet yönetimi, şahıs, aile, miras hukuku gibi kurallar, bu manzume içinde yer almıştır. Bununla birlikte, Töre, günümüz hukukunda olduğu gibi, çeşitli kurumlarca alınan değişken kararları değil, kökü bilinmeyen bir geçmişten beri devam eden ve herkesin mutlak uymasını gerektiren geleneksel ilkeler ve değerler olarak anlaşılmış ve yaşatılmıştır. Eski Türk toplumunda töreye atfedilen büyük önem sadece Orta-Asya ile sınırlı kalmamış, çağlar boyu kurulan tüm Türk devletleri için de geçerli olmuştur. Nitekim “Türk Töresi”, sadece eski Orta-Asya Türk toplumlarında değer atfedilen bir kurum olarak düşünülmemeli, bu kurumun sonraki yüzyıllarda kurulan tüm Türk devletleri üzerindeki etkisi de dikkate alınmalıdır (Pamir, 2009: 361, 373). İslâmiyet’e geçişten sonra, Töre, Şeriat’ın yanında ikincil bir hukuk olarak geçerliliğini sürdürmüş (Uğurlu ve Yılmaz, 2011), hatta Osmanlı’nın *Örfî Hukuk* uygulamasında olduğu gibi, sıklıkla onun üstünde ve onu belirleyen bir ek ve üst hukuk olarak kullanılmıştır.

Günümüzde de, devletin, ihtiyaç duyduğu ve gerek gördüğü durumlarda, görünür hukuk kurallarının ve yazılı mevzuatının dışında kalan uygulamalarını karşılayan anlamıyla, *örtülü* bir hukukunun varlığı, örnekleriyle bilinmekte ve özellikle güvenlik politikaları kapsamında, “devlet sırrı, derin devlet, faili meçhul” gibi kategoriler içerisinde tartışılmaktadır. Nitekim Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel’in, 1996 yılında, uzun süredir aranan silâhlı çete üyesi bir suçlu ile bir Emniyet Müdürü’nün ve tanınmış bir siyasetçinin kaza yapan bir aracın içinde aynı anda bulunmalarını, “yüksek çıkarları gerektirdiği zaman, devlet bazen rutinin dışına çıkar” sözleriyle yorumlaması (Hürriyet, 2000) *Töre* ya da *Örfî Hukuk* geleneğinin meşru bir politika ve hukuk oluşturma alanı ve kaynağı olarak işlevselliğini günümüzde de sürdürdüğünü örneklendirmektedir.

2.1.2.4. Militarizm: Siyasal Kültürün ve Örgütlenmenin Askerîliği

Militarizm, modern topluma ve devlete özgü bir kavram olmakla birlikte, askerî değerlerin sosyalleşmesini ve yüceltilmesini ifade eden geniş anlamında kullanıldığında, Asyatik step kavimlerinin siyasal örgütlenmelerini ve yaşayışlarını tanımlamaya en uygun ve yakın çerçeveyi vermektedir. Küçükbaş hayvancılığın, otlak arayışına dayalı sürekli yer değiştirmeyi ve özellikle kuraklık-kıtlık

zamanlarında yağmacılığı gerektiren, ayrıca merkezî otoritenin henüz gelişmediği geniş step coğrafyası üstündeki kaynakların, özellikle toprağın boylar arasında bölüşümünden kaynaklanan güç ilişkilerine, bunların yanı sıra karasal ticaret yolları üzerindeki egemenlik çekişmesine dayalı ekonomik yapı, step topluluklarını oluşturan boyların kendi aralarında ve diğer kavimlerle ilişkilerini, rekabet ve çatışma üstünde sabitlemiş, bu da, göçebe topluluğun, askerî güce ihtiyacını, bir meslek grubu olarak ordunun sınırlı varlığının ötesinde tutmuş, toplumun bütününün askerî yeteneklere ve deneyimlere sahip olması zorunluluğuna itmiştir. Roux da (2007: 124), proto-Türklerin, ekonomik ihtiyaçlarını hayvancılık, avcılık, savaş ve istilâlar yoluyla karşıladıklarını, ticaretin bu aşamada uzak bir kavram olduğunu kaydetmektedir. Diğer yandan, göçebe topluluğun bir bütün olarak coğrafi hareketliliği, askerliği de kolektifleştirmiş, kolektif askerliğin yarattığı işbölümü, topluluğa aynı zamanda bir ordu halini aldırmıştır. “Kağan/ Hakan” ünvanlarının, siyasal yöneticilikle bir bütün olarak askerî liderliği de ifade ve temsil edişi, göçebe-yağmacı ekonomik yapıları ve geçim biçimleri kapsamında, step kavimlerinin askerî örgütlenmelerine ve günlük yaşamlarına uygun biçimde, kabilenin refahını en çok artıran, yani en iyi savaşan, savaşı en iyi yöneten askerî liderliğe olan ihtiyaçlarını göstermektedir. Bu tarihsel temel üzerinde, Osmanlı padişahının Yeniçeri Ocağı’nın bir numaralı üyesi ve ordunun fiilî başkomutanı oluşu ile, bu bütünlüğün, Mustafa Kemal Atatürk’ten başlayarak Cumhuriyet boyunca da Cumhurbaşkanlığı makamında sürdürülüşü, Asyatik militarizm geleneğinin siyasal liderlik üstündeki belirleyiciliğinin günümüze uzanan kültürel sürekliliğini örneklendirmektedir. Nitekim ordunun profesyonel bir kurum olarak bürokrasinin bir parçası halinde basitleştirildiği ve savunma tekniklerinin çerçevesi ile sınırlandırılarak siyasal alandan yalıtıldığı Batılı siyasal kültürle, askerlik mesleğinin ve kurumunun toplumun üstünde yüceltildiği ve askerî değerlerin toplumsallaştırılarak darbeler örneğinde somutlaştığı gibi sivil ve siyasal olana aşkınlaştırıldığı Türkiye siyasal kültürü arasındaki sorunsal, Türk-İslâm devlet geleneğinin kurucu unsuru olan militarizmin uzantılarını ve güncel görünümünü içermektedir.

2.2. ORTAÇAĞ KAYNAKLARI

Türk-İslâm devlet geleneğinin günümüzdeki Türkiye siyasal kültürü ve yapısı üzerinde etkisini koruyan kurucu unsurlarına Ortaçağ boyunca katılanlar, step kavimlerinin uzantıları olarak Selçukîlerin ve Osmanlıların Ön Asya üzerinden

Ortadoğu'ya, Anadolu'ya ve oradan Balkanlara uzandıkları coğrafya boyunca yerleşik medeniyetlerle etkileşimlerinden edindikleri, çoğu zaman doğrudan devraldıkları öğelerden oluşmaktadır. Bunlar, ana hatlarıyla, tarihsel süreci ve coğrafyayı izleyen biçimde, önce fetihçi Müslüman-Arapların Ön-Asya'ya taşıdıkları *Arabî ve İslâmî* etkilerle, *Selçukî*lerin Anadolu'da yerleştikleri sürede kurdukları düzen ve oradan Osmanlı'ya uzanan süreçte *Bizans* siyasal kültürünün etkileriyle sınıflandırılabilir.

2.2.1. Arap-İslâm Etkisi: *Hilâfet-Saltanat-Tebaa-Fetih*

İslâm inancının, Müslümanlara yüklediği, dinin zor gücüyle yayılımı ve inanmayanların Allah adına egemenlik altına alınmaları görevini ve erdemini ifade eden *cihad* yükümlülüğü, istilâcı Arapların Ön Asya'da karşılaştıkları Asyatik kavimlerin savaşçı kişilikleriyle ve yetenekleriyle uyumu ile, hem bu kavimlerin Müslümanlaşmalarını kolaylaştırmış, hem de Arap-İslâm devletlerinin bu savaşçı kavimlere ordularında yer vermelerini sağlayarak Türk-İslâm devlet geleneğinin oluşumunu ve Müslüman-Türk kişiliğinin inşasını hızlandırmıştır. Diğer yandan, inanmayanlara karşı *cihad* ve *gaza* inancı, Asyatik yağmacılığı meşrulaştırmış ve hatta yüceltmış, böylece, step kavimlerinin köklü savaşçı siyasal kültürlerine dayalı yeteneklerine sahip yeni Müslüman Türkik toplulukları Müslüman dünyası önünde öncü savaşçı-gazi konumuna erişirmiştir.

Öte yandan, İslâm'ın Hilâfet kurumu üzerinden siyasal yöneticiye tanıdığı kutsallık ve ilâhî yetki kaynağı, step kavimlerinin, yukarıda değinilen “kut” geleneğiyle de uyumlulaştırılmış, devlet yönetiminin psikolojik temeli Kut'tan *Hikmet*'e, yönetici seçkinliği ise, Kağan/Hakan'dan Sultan'a ve nihayet Osmanlı'da “Allah'ın yeryüzündeki gölgesi Padişah'a giden dinsel dönüşüme uğramıştır. Böylece, devletin topluluk üstündeki kutsallığı ve yüceliği geleneği, İslâm inancıyla sürdürülebilmiş ve hatta tahkim edilmiştir.

2.2.2. Selçuklu Etkisi: *Patrimonyalizm, Devletlû Yönetici Geleneği ve Askerî Aristokrasi*

Müslümanlaşan Asyatik kavimlerin Anadolu'ya ve Ortadoğu'ya ilerleyişlerinin tarihsel öncülüğünü yapan Selçukîlerin, öncülleri olan Arap-İslâm İmparatorluğu'ndan devralarak Türk-İslâm devlet geleneğine ve böylece günümüzdeki Türkiye siyasal yapısına ve kültürüne kattıkları en önemli öge, siyasal yönetimde ve seçkinlikte soy bağının hukuksallaşması ve kurumsallaşmasıdır. Bu bağlamda, Dört Halife döneminden sonra Emevî-Abbâsî rejimleriyle başlayıp süren

patrimonyal hilâfet ve saltanat geleneği, Selçukîlere de yansımış, Sultan ve hanedan etrafında oluşan, yarı-bağımlı bir askerî aristokratik yapı üretmiştir. Bu savaşçı seçkinlere, Arap-İslâm toprak hukukundan alınan *İkta* sistemiyle verilen topraklar üzerinde, babadan oğula geçen yerel ve bölgesel yönetimler kurulmuş, zamanla Selçukî devleti, Anadolu'da, bağımsız beyliklerden oluşan bir konfederasyon haline gelmiştir. Bu yapı, II. Mehmet'in İstanbul'u ele geçirip kendini İmparator ilan ettikten sonra Karamanoğulları üzerine yürüyerek Anadolu üstündeki egemenliği merkezîleştirmeye girişmesine dek süren soy bağlı devletlû yönetici geleneğinin de ekonomik ve siyasal temellerini oluşturmuştur. İstanbul'un ele geçirilmesinden sonra ise, İmparatorun teklifine dayalı Bizans siyasal hukukunun ve geleneğinin devralınması, Selçukî mirasının Osmanlılarca tasfiyesi sonucunu getirmiştir.

2.2.3. Bizans Etkisi: Toprak ve Bürokrasi Rejimi: Hanedan, Kapıkulu ve Kul

İstanbul'un ele geçirilmesiyle yıkılan Bizans İmparatorluğu'nun köklü siyasal kültürü, Osmanlı'nın devletten imparatorluğa geçiş aşamasındaki yeniden yapılanma sürecinde, ekonomik, siyasal ve özellikle hukuksal düzenleme ihtiyaçlarına önemli ölçüde esin kaynağı olmuştur. Bu kapsamda, Bizans siyasal düzeninin çeşitli öğeleri, Osmanlı devlet düzenine uyarılarak aktarılmış, bir anlamda Bizantik imparatorluk yapısı ve kültürü, Osmanlı tarafından devralınmıştır.⁵

2.2.3.1. Toprak Rejimi ve Feodalizm

Osmanlı devlet düzeninin imparatorluk sistemine uyarlanmasında Bizans'tan aktarımlar olduğunu ileri süren yaklaşımın en önemli argümanlarından biri, Bizans ve Osmanlı toprak rejimleri arasındaki benzerlik olmuştur. Bu görüş, Osmanlı'nın Bizans'ı ele geçirmesinden sonra uygulamaya başladığı toprak rejimi ile, devamcısı olduğu Selçukîlerin Asya'dan getirdiği, belirli bir alanın belirli bir boya tahsisi anlamına gelen *Yurtluk* ile, Arap-İslâm İmparatorluklarından aldığı ve başta askerî nedenlerle olmak üzere, Halife-Sultan'ın dilediği kişilere belirli bir arazinin kullanım haklarını ve gelirlerini ihsan etmesini ifade eden *İkta* rejimi (Tezel, 2015: 32) arasındaki farklılaşmaya ve değişikliklere dayanır. Buna göre, toprak rejimi üstünde Bizans'ın fethinin öncesi ile sonrası arasındaki temel farklılık, Türk-İslâm geleneğindeki kalıcı askerî ve soylu ayrıcalıkların kaldırılmasıyla başlayan *mülk* rejiminin, Bizans uygulamasına benzer biçimde merkezin toprak üstündeki denetimini

⁵ Bkz. İsmail Tokalak, *Bizans-Osmanlı Sentezi / Bizans Kültür ve Kurumlarının Osmanlı Üzerindeki Etkisi*. Gülerboy Yayıncılık, İstanbul, 2006.

tekleştirmiş ve bir anlamda feodalleştirmiş olmasıdır. Nitekim Osmanlı'nın kuruluş aşamasında, savaşçı aristokratlara arazi verilmesi, Bizans'ta, devletin, askerî görevler karşılığında arazi geliri tahsisini ifade eden *Latifundium* ve *Pronoia* rejimleriyle benzerliği (Öztürk, Y., 2012; Şahin, 2013: 68-70; Acun, 2002, 900-901), bu açıdan dikkat çekicidir. Barkan (1979: 287), Tımar'ın *pronoia* ile özdeş olduğu görüşünü aktarır. Tezel de (2015: 4, 12-13), Osmanlı "tımar" sistemi ile İslâmî vakıfların ortaya çıkışı ile Bizans'ın "pronoia" sisteminin ve kilise vakıflarının yok oluşu arasındaki yapısal eş-zamanlılığı, tımar sisteminin Bizans'a ait bu öğelerle eklemleştigi biçiminde yorumlamakta ve Pronoia kurumunu, Osmanlı öncesi ile Osmanlı dönemi arasındaki devamlılık açısından özellikle önemli olarak değerlendirmektedir. Osmanlı toprak rejiminin, bir feodalite örneği olarak Bizans'tan devralınıp sürdürüldüğü görüşünü işleyen Cvetkova da (1977), özellikle Bizans döneminde Balkanlarda soylulara verilen "Baştına" denilen çiftlikleri ve toprak üstündeki vergilendirmede birçok kalemin Bizans uygulamalarına benzerliğini, yaklaşımına kanıt olarak göstermektedir. Avcıoğlu ise (2013: 19-20), pronoia ve baştına uygulamalarını, Osmanlı'ya uzanan birer Bizans kurumu olarak anmakla ve Bizans'ta da tımarlar olduğunu bildirmekle birlikte, Osmanlı'nın Bizans'ın tımar sistemini aldığını söylemenin, Selçuklu tımar sistemini yok saymak ve Türkleri her türlü kültür ve teşkilat mirasından yoksun bir göçebe aşireti saymak anlamına geleceği görüşünü eklemektedir. Barkan da (1975), Batılılaşmanın ve dolayısıyla modernleşmenin henüz başlamadığı Klasik dönem Osmanlı devlet ve toplum yapısında Avrupalı anlamda bir feodalite aramanın yerinde olmadığı görüşündedir. Sonuçta, İmparatorluğa geçiş aşamasında Osmanlı toprak rejiminde yaşanan belirgin dönüşümü meydana getiren düzenlemelerin doğrudan bu kaynaktan devralınmış olduğu tartışmalı olsa da, Bizans uygulamalarıyla benzerliği (Şahin, 2013), bu konudaki literatürün genel onay gösterdiği bir yaklaşımdır. Bununla birlikte, tartışma, Osmanlı toprak düzeninin, Bizans'taki haliyle bir "Osmanlı feodalizmi" üretip üretmediği konusunda sürdürülmüştür. Gelenekçi yaklaşımlar, Osmanlı'yı Türk-İslâm devlet ve toplum geleneğinin doğal sürekliliği olarak değerlendirip Avrupaî anlamda bir feodaliteden uzakta varsayarken, Bizans etkisine temellenen daha çağdaş bir akım ise, Osmanlı'nın toprak üstünde ayrıcalıklı haklara sahip kılınan askerî ve mülkî grupları, feodalitenin tipik örnekleri olarak kabul etmektedirler.⁶

---

⁶ Bkz. Mehmet Ali Kılıçbay, *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*. Verso Yayınları,

2.2.3.2. İmparator ve Hanedan Rejimi: *Padişah ve Saray*

Bizans devlet geleneği, adalet dağıtan kendini yönettiği toplumun dışında ve üstünde tutan ve altındaki toplumun içine sızmasına karşı koruyan bir büyük kral-padişah etrafında yapılanmıştır (Tezel, 2015: 6). Osmanlı'nın Bizans'ı yıkmasından sonra, Selçuklu'nun Asyatik boylar konfederasyonu geleneğinden getirip Anadolu'da merkeze bağlı ve fakat iç yönetiminde özerk Beylikler biçiminde yeniden ürettiği çoklu yönetim sistemi, Bizans imparatorunun statüsüne benzer biçimde, Sultan'ın şahsının hiyerarşinin en üst kademesinde tekliği ve mutlaklığı merkezinde örgütlenen, tekçi bir saray rejimine dönüştürülmüştür. Bu kapsamda, beylerin evlilikler yoluyla veya savaşla birbirlerinin yerlerini alabildikleri ve diğer beyliklerin üstünde güç edinenlerin merkezdeki Sultanlığı ele geçirebildikleri, böylece, sultanlığın Kılıçarslan, Keykubad, Keykavus, Keyhüsrev örneklerinde olduğu gibi soylar arasında rekabete konu olabildiği, hanedanlar arası geçişkenliğe ve değişkenliğe imkân veren yapısı terk edilerek geleneksel beylik seçkinliği ortadan kaldırılmış, padişah ve onun ailesi dışında, başka bir soy bağlı seçkinlik ve ayrıcalık kabul edilmemeye başlanmıştır.

2.2.3.3. Kapıkulu Bürokrasisi: *Devşirme ve Kul Rejimi*

Bizans devlet geleneğinde, kralın ve dolayısıyla devletin toplumun dışında ve onun üstünde tutulmasının temel yöntemlerinden biri, toplumun devlete sızmasını önlemek amacıyla, devlet işlerinin toplumdaki değil, dışarıdan getirilen, yabancı asıllı, kölelerden oluşan *köksüz* askerî ve idarî kadroların kullanılması olmuştur (Tezel, 2015: 6). Merkezdeki tekilleşmeye bağlı olarak, Türk-İslâm devlet geleneğinden, özellikle Selçuklu düzeninden gelen soy bağlı askerî seçkinliğe dayalı çoklu yönetim yapısı ve düzeni terk edilerek, tüm siyasal, bürokratik ve askerî yetkilerin İmparatorun şahsında toplandığı ve İmparator tarafından atanan yöneticilerin doğrudan İmparatorun şahsına bağlı oldukları Bizans devlet geleneği, İstanbul'un fethinden itibaren, Osmanlı siyasal hukukuna uyarlanmıştır. Böylece, Bizans geleneğine uygun biçimde, İmparatorluk coğrafyasına yayılmış bürokratik elitlerin geleneksel özerkliği ve ayrıcalıkları ortadan kaldırılmış, padişahın devri ile kullanılabilirdiği ve padişahça geri alınabilirdiği yeni bir merkezî bürokrasi inşa edilmiştir. Yine bu merkezîleşme çerçevesinde, Osmanlı

Ankara, 1985; Halil Cin ve Gül Akyılmaz, *Tarihte Toplum ve Yönetim Tarzı Olarak Feodalite ve Osmanlı Düzeni*. Çağ Üniversitesi Yayınları, Adana, 2000.

sultanları, Bizans'ta olduğu gibi, bürokrasinin kendilerine mutlak bağlılığını sağlamak amacıyla, çevrede oluşabilecek güç odaklarını engellemek ve taşraya karşı daha bağımsız davranabilmek için Müslüman halkla akrabalık bağı olmayan devşirmelere yönetimde yer verme yoluna gitmişlerdir (Yücekök, 1998: 14). Devşirme sistemi, bürokrasideki Türk unsurlarının yerini, genellikle başka bir dinden İslâm'a dönmüş olup, sultana kişisel olarak bağlı (*kul*) hareket eden yüksek devlet görevlilerinin almasını sağlamıştır (Karpaz, 2009: 44).

2.3. MODERN KAYNAKLAR

Osmanlı reformlarından Cumhuriyet'e uzanan Türkiye modernleşmesi süreci boyunca, Avrupa kültürünün ve hukukunun bazı modernist unsurları, kurumları ve özellikleri, Asrileşme/Batılılaşma/Çağdaşlaşma adları altında ülkeye uyarlanarak uygulamaya geçirilmiş, buraya kadar değinilen Asyatik-Ortadoğulu geleneksel toplumdaki ve devletten kopularak, Batılı-modern ulus çağına geçiş amaçlanmıştır. Bu geçiş süreci ve kapsamı, geleneksel tarım toplumundan sanayi toplumuna *ekonomik*, Ortadoğulu Müslüman toplumundan batılı-seküler ulus toplumuna *kültürel* ve nihayet kozmopolit imparatorluk devletinden modern ulus-devlete geçişle de *siyasal-hukuksal* dönüşümler altında toplanabilir. Böylece, Türk-İslâm siyasal kültürünün ve yapısının Avrupa merkezli modernizmden edinimleri, kendi başına bir siyasal değişim kategorisi içerisinde bağımsız olaylar biçiminde değil, Osmanlı burjuvazisinin ve devlet-seçkinlerinin talepleri doğrultusundaki bütünlüklü uygarlık değişimi projesinin ve politikalarının bir parçası niteliğinde gerçekleşmiştir.

2.3.1. Ekonomik Dönüşüm: *Burjuvazi ve Sanayileşme*

Osmanlı-Türkiye modernleşmesi, Tanzimat dönemi sanayileşmesinin, İttihatçı Millî İktisat politikasının ve Kemalist devletçi endüstriyel kalkınma rejimlerinin tarihsel süreci boyunca, Osmanlı monarşizminin aleyhine servet ve güç biriktiren yeni seçkinlerin ilkel tarımsal üretim biçiminden ve ilişkilerinden modern sanayi ekonomisine geçiş arzusunun eseri olarak ilerlemiştir. Liman kentlerinde deniz aşırı uluslararası ticaretle ve ayrıca Ermeni tehciri gibi devlet eliyle servet ve sermaye transfer politikaları yoluyla sermaye biriktiren burjuvazinin yanı sıra, devlet seçkinleri de burjuvazileşme eğilimine girerek özerkleşmişler, ellerinde bulundurdukları siyasal ve ekonomik gücü, dönüştürücü bir etken olarak kullanarak reformculara katılmışlardır. Böylece, tüccar ve kısmen bürokrat burjuvazi, monarşik aristokrasiye karşı ekonomik ve siyasal çıkarlarına dayalı bir muhalefet geliştirerek, siyasal

katılımın öncüleri olmuşlardır. Yeni seçkinlerin sanayileşme politikaları, aynı zamanda yerleşik kırsal halkların mülksüzleştirilmelerine ve yerlerinden edilmelerine yol açarak, Osmanlı tarihi boyunca belirginleşmemiş modern-kapitalist sınıf çelişkilerini de derinleştirmiş ve genişletmiş, böylece modern sınıf topluma özgü siyasal yapının yerleşmesini de hızlandırmıştır.

2.3.2. Kültürel Dönüşüm: *Hümanizm, Pozitivizm ve Sekülerizm*

Osmanlı-Türkiye modernleşmesinin faileri olan yeni seçkinlerin Avrupa'ya eklemlenen ekonomik ağları, kültürel bir Batıcı öykünmeyi de beraberinde getirmiştir. Bu süreçte Avrupa aydınlanması, Osmanlı-Türkiye yeni seçkinlerinin geleneksel monarşizmden kültürel özerklik taleplerini karşılamış, Avrupa'daki modernist eğitim, bilim, kültür, sanat gelişmeleri, yeni seçkinlerin siyasal projelerinin de temellerini oluşturmuştur. Bunun en iyi görünümünden biri, İttihat ve Terakki'nin adının, Comte'un pozitivist söylemine atıfla belirlenmiş oluşudur. Avrupa aydınlanmasının seküler özü, çıkarları Osmanlı monarşizminin tasfiyesinden yana olan yeni-seçkinlerin amaçlarıyla örtüşmüş, sekülerizm, burjuvazinin monarşiye karşı kültürel ve siyasal mücadelesinde, Kemalizm'in "Laiklik" ilkesine varan ölçüde, hem araçsallaştırılmış, hem de bizzat amacın kendisi haline gelmiştir.

2.3.3. Toplumsal Dönüşüm: *Milliyetçilik, Ulusal Kimlik Kurgusu ve Türklük*

Osmanlı yeni-seçkinleri, idealleştirdikleri Avrupa modernizminin, Fransız İhtilâli'yle Avrupa'ya yaydığı ulusçuluk dalgasından etkilenmişler, Avrupa uygarlığı karşısında gerilemeden sorumlu tuttıkları geleneksel-dinsel ve kozmopolit Osmanlı-Müslüman kimliğine karşı, modern ulusal kimliğe ve devlete öykünme davranışı geliştirmişlerdir. Avrupa'ya coğrafi, ekonomik ve siyasal bakımlardan doğrudan eklemlenen Balkanlar, Osmanlı ülkesi içinde ulusçu dalgadan en erken etkilenen alan olmuş, Sırp, Hırvat, Yunan, Bulgar, Romen, Arnavut gibi Balkan halklarının peşpeşe ulusçu ayaklanmaları ve bağımsız ulus-devletlerini kuruşları, Selânik başta olmak üzere bu coğrafyada merkezîleşen Osmanlı yeni-seçkinlerinin de ulusçulukla erken karşılaşmalarına ve ondan güçlü biçimde etkilenmelerine neden olmuştur. Nitekim 1908 İhtilâli'nin kökenindeki Osmanlıcıktan sıyrılarak erken bir aşamada Türkçülüğe yönelişi, toplumsal ve örgütsel arka planının Selânik merkezli olarak Balkan coğrafyasına odaklanması itibarıyla ulusçu akımın etkileriyle açıklanabilir. İttihatçı ve devamında Kemalist devlet seçkinlerinin ve burjuvazinin, Osmanlı monarşik hegemonyasına karşı ulusal kimlik seçeneğini keşfedişleri, hazırda var olmayan,

coğrafi bakımdan köksüz ve etno-kültürel bakımdan temelsiz bir “Türk” kimliğinin, Türk Ocakları gibi politik ve Ziya Gökalp, Ömer Seyfettin, M. Emin Yurdakul, Yusuf Akçura örneklerinde olduğu gibi entelektüel aktörler eliyle kurgulanarak, eğitim, kültür ve sanat araçlarıyla yayılımı çabasını, ilerleyen süreçte ise, devletin zor gücüne ve şiddete dayalı yöntemlerle *Türkleştirme* politikasını ve bu çerçevede başta Kürt sorunu olmak üzere Cumhuriyet tarihine yayılan çeşitli etno-kültürel sorunsalları üretmiştir.

2.3.4. Siyasal Dönüşüm: Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri ve Parlamentarizm

Avrupa modernizmiyle etkileşimin Türkiye siyasal kültürüne ve yapısına kattığı en önemli öge, siyasal katılım ve temsil hakları, bu kapsamda parlamentarizm olmuştur. Her ne kadar, Kemalist tarih yazımında, “Orta Asya Türk Uygarlığı”na atfedilen bir “Kurultay” kurgusu, parlamentarizmin tarihsel kökeni olarak sunulmuşsa da, monarşizmin siyasal karar almadaki tekelinin aşınması ve giderek etkisizleşerek yerini Meşrutî Monarşiye bırakışı, Osmanlı modernleşmesi sürecinin getirdiği bir yenilik olmuştur. Bu süreçte, Sened-i İttifak, Islahat ve Tanzimat Fermanları, Meşrutiyetler ve nihayet Cumhuriyet zincirinde gerçekleşen Osmanlı-Türkiye Anayasal gelişmeleri (Tanör, 2000), günümüzdeki gelişkin ve etkin siyasal temsilin ve katılımın hukuksal temellerini kurarak, parlamentarizmi ve bu kapsamda siyasal partileri Türkiye siyasal kültürünün ve yapısının kalıcı bir unsuru olarak belirlemiş ve yerleştirmiştir.

2.3.5. İdeolojik Dönüşüm: Liberalizm, Sosyalizm, İslâmcılık ve Faşizm

Modernleşme sürecinde Türkiye siyasal kültürü ve yapısı tarafından içselleştirilen bir başka Avrupaî etken, modern siyasal ideolojilerin uyarlanışları olmuştur. Osmanlı reformizminin öncüleri olan Jön Türkler’in monarşizme karşı eleştirilerinin üstündeki Avrupa Liberalizmi ve özellikle Doğal Hukuk düşüncesinden belirgin etkilenimler ve esinlenmeler, bu kapsamdaki ilk deneyimlerdir (Seyitdanlıoğlu, 1996: 103). İlerleyen süreçte, ekonomik ve siyasal liberalizm, çeşitli yorumlarla ve uyarlamalarla, yükselen seçkinlerin ve onların belirleyiciliği altındaki devletin temel ideolojik tercihi olmuştur. Ağırlıklı kültürel bir hareket olarak ortaya çıkıp zamanla politikleşen Liberalizm’i takiben, Osmanlı modernleşmesi, sosyo-ekonomik temellerini oluşturan sanayileşme sürecinin ürettiği işçi sınıfının dolaylı etkileri üzerinde Sosyalist düşüncenin ve örgütlenmenin de gelişimine tanıklık etmiştir. Nitekim Osmanlı coğrafyasındaki ilk işçi örgütlenmelerinin (Dumont, 2004;

Dumont, 2001: 253-262; Quataert, 1998: 97-122; Akkaya, 1998), Sosyalist oluşumların (Dumont, 2001) ve hatta Anarşist içerikli ilk yayının (Tok ve Koçal, 2013a: 437-438), aynı dönemde Selânik'te görülmesi, Avrupaî ideolojik etkinin bir başka göstergesidir.

Diğer yandan, kapitalist dönüşüme ve bu kapsamda Batıcı reformlara karşı gelişen gelenekçi toplumsal refleks, geleneksel-kültürel Müslümanlığı giderek bir politik muhalefet odağı haline getirmiş, böylece siyasallaştırmıştır. Devlet seçkinlerinin çoğunlukla zor gücüne dayalı sekülerleştirme-uluslaştırmacı modernizm politikalarına karşı taşra toplumu, dinsel inanca dayalı bir karşı tutum geliştirmiş, bu siyasal davranış biçimi, zamanla İslâmcılık adı verilen bir ideolojik çerçeve ve politik hareket olarak kurumsallaşmıştır.

1930'ların kriz ortamında yükselen İtalyan faşizmi, Alman Nazizmi ve Sovyet parti-devleti tipi totaliter rejimler ve ideolojiler, Türkiye'de de yansımalarını bulmuş, Kemalizm'in tek parti düzeni içerisinde, *Ebedî Şef*, *Millî Şef* gibi döneme özgü karizmatik lider kültü ve parti disiplini odaklı etkilenmelerin yanı sıra, II. Dünya Savaşı'nın ortalarında, Nazi Almanya'sının yükselişinin etkileri, CHP içinde faşizm eğilimli önermelere ve bu konuda tartışmalara kaynaklık etmiştir. 1944 yılında, sonradan Milliyetçi Hareket Partisi'nin liderliğini yürütecek olan Alparslan Türkeş'in de içlerinde bulunduğu bazı kişilerin yargılandığı bir davaya da konu olmuş Irkçı-Turancı örgütlenme ve söylemler, Nazizm'den etkilenimlerin en önemli örneklerinden biri olmuştur

Sonuçta, Avrupaî modern siyasal ideolojiler, Türkiye siyasal kültürü tarafından özellikle 1960'lar ve 1970'ler boyunca Sosyalizm tartışmalarında gözlendiği gibi doğrudan aktarımlarla alınmış veya İslâmcılığın 1950'li yıllardan başlayarak devam edegelen, ekonomik liberalizmle bütünleşik seyri örneğinde olduğu gibi, yorumsal yöntemlerle başkalaştırılarak, ülkeye özgüleştirelerek zamanla yerleşmiş ve özellikle 20. yüzyıl boyunca, Türkiye siyasal tarihinin temel aktörlerini oluşturmuşlardır. Küreselleşme sürecine gelindiğinde ise, Feminizm, Ekolojizm gibi post-modern ideolojik oluşumların da çeşitli toplumsal gruplarca benimsendiği, politik örgütlenmelere, etkinliklere, düşüncelere ve yayınlara konu edilmekte olduğu gözlenmektedir.

3. OSMANLI'NIN MİRASI

2.1. OSMANLI KLASİK DÖNEMİNİN MİRASI: *TOPRAK REJİMİ VE MUTLAKİYET*

2.1.1. Osmanlı Klasik Döneminde Ekonomik Yapı: *Toprak, Tarım ve Ticaret*

Klasik dönem Osmanlı ekonomisi, üç temel ilkeye dayanmıştır. Yönetimin halkın günlük gereksinimlerini karşılaması anlamına gelen *iaşe (provizyonizm)*, ülkenin ekonomik gücünün fetih-yağma anlayışının gerektirdiği askerî harcamalara koşturarak devlet bütçesi, yani sarayın hazinesi ile ölçülmesi demek olan *fiskalizm* ve dinsel-kültürel inanç ve töresine uygun davranma erdemini ifade eden *Gelenekçilik* (Genç, 2002: 45-52). Bu üç temel üzerinde kurulu ekonomik düzen, ekonomik artığın merkezde birikimini zorunlu kılmış, bu da, merkezî yönetimin toprak üzerinde mutlak otoritesini gerektirmiştir.

Klasik dönem Osmanlı sosyo-ekonomik yapısı içerisinde toprak rejimi üzerine incelemelerin ve tartışmaların temel eksenini, Osmanlı Dirlik-Tımar düzeninin Avrupa feodalitesi ile benzerliği ve farklılığı oluşturmuştur (Aydın, 2002; Türkmenoğlu, 2012; Öztürk ve Keskin, 2011). Bu kapsamda, Osmanlı'nın sosyo-ekonomik düzeni ve mirası üstüne kuramsal incelemeler ve tartışmalar, temelde, Osmanlı klasik döneminden başlayan süreç içinde Osmanlı ekonomisinin önce feodal, daha sonra kapitalist bir nitelik kazanıp kazanmadığı tespitleri üstünde biçimlenmektedir. Padişah ile yerel yönetici-geniş toprak sahibi *ayanlar* arasında imzalanan 1808 tarihli *Sened-i İttifak* belgesini karşılıklı bir sözleşme olarak kabul edip padişahın mutlak otoritesinin sınırlanmış olduğu düşüncesiyle bunu feodaliteye kanıt olarak ileri sürenler olduğu gibi, bizzat sözleşmenin mimarı Mustafa Reşit Paşa'nın fermanla idamı örneğinde olduğu gibi, padişah otoritesi karşısında ayanların mal ve can dokunulmazlıklarının olmadığından hareketle, gelişmenin savaşa bağlı olarak yerelden asker ve gelir gereksinimiyle sınırlı ve dönemseldir olduğu, böylece padişah otoritesinin mutlaklığını sürdürdüğü için feodaliteden söz edilemeyeceği düşüncesinde olanlar da vardır. Bu iki ana akım içerisinde, en azından Klasik dönem Osmanlı toplumsal yapısının Avrupa feodal şablona uymadığı görüşü, yaygınlık kazanmıştır (Berktaş, 1983: 2470). Bu ana akım yaklaşımın kabulü, Osmanlı devletinin ve toplumunun ekonomik yaşayış tipinin, Avrupaî üretim biçimlerinin ve ilişkilerinin çıkar ve çelişki temelli niteliği ile karşılaştırıldığında, ekonomik olmaktan önce ve daha fazla kültürel gelenek temelli olduğu ve bu özelliği ile Avrupa tarihsel şablonundan farklılaştığı, özgünleştiği

yönündedir. Buna göre, tüm topraklar, kuramsal olarak, padişahın egemenliğindedir (Pala, 1996: 40, 45). Padişahın ve dolayısıyla merkezî yönetimin toprak üstündeki mutlak denetim hakkı ve yetkisi, İslâm dininin ve tarihinin bu yöndeki yorumundan kaynaklanır. Peygamber'in halifesi olduğu kabûlü gözetilerek kendisine tanınan “zillullah-ı fil alem (Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi)” ünvanı (Çaha, 1994: 83), sultanın toprak üstündeki mutlak mülkiyetinin ve yönetim hakkının kutsal gerekçesini oluşturur. Nitekim Osmanlı tarihi boyunca tarımsal toprakların yaklaşık beşte dördü devletin mülkü, geriye kalansa çoğunlukla vakıfların ve kişilerin özel mülkiyetine aittir (Pamuk, 2009: 54-55). Üretici sınıf olan köylü ise, tarımsal üretimin üretim aracı olarak toprağın sahibi değil, Osmanlı toplumunun, kaynağını ideolojik ve hukuksal kaynağını İslâm inancından alan yapısı gereği sadece kullanıcısı, veya kiracısıdır (İmber, 2004: 125-126) Timara dayalı toprak rejiminin, üretici reayanın geçimini sağlayıp tarımsal artığın timar sahibinin payının dışında kalan kısmının merkeze aktarılmasına dayalı toprak rejimi, kayda değer bir üretim artışı beklenemez kılarak piyasa için meta üretiminin yaygınlaşmasına olanak vermemiş, böylece gerçek anlamda bir sermaye birikiminden söz etmeyi de olanaksız hale getirmiştir (Şahinöz ve Teoman, 2002: 72).

Sonuçta, Klasik dönem Osmanlı sosyo-ekonomik yapısında, endüstri öncesi toplumunun temel üretim aracı olan toprak üstünde bireye özel mülkiyet hakkı tanımayan, ekonomik yaşamı devlet iradesinin belirlediği *mülk* düzenine bağlı olarak servet yığınlarının uzun zaman tüccar ve müteşebbisten ziyade, siyasî nüfuz ve iktidar sahiplerinin elinde toplanmış olması, özel girişimciliğe dayalı ekonomik bir gelişmenin ortaya çıkmamasının en önemli nedenlerinden biri olmuştur (Hülür ve Akça, 2005: 313; Candan, 2011: 162; Doğru, 2008: 82-83). Böylece, Doğu kültürünün bir üyesi olan Osmanlı toplumunda, toplumsal farklılaşmadan doğan talepler, bunlara dayalı sınıfsal çelişme ve çatışmalar varlık kazanamamıştır (Çaylak vd., 2011: 32-35). Endüstri öncesi toplumunun, ekonomik yaşamın devlet iradesi tarafından belirlendiği, bu kapsamda, temel üretim aracı olan toprak üstünde bireye özel mülkiyet ve dolayısıyla pazar için artık-ürün üretme hakkı tanımayan, “mülk” düzen içerisinde tarım dışı bireysel ekonomik faaliyet, tarihsel kara ticaret yolları üstündeki geleneksel kervan ticaretinden ibaret kalmıştır (Şekil 1).

Şekil 1. Antik Kara Ticaret Yollarının Anadolu'ya Ulaşımı.

Kaynak: google.com, Erişim Tarihi: 01.06.2015.

Diğer yandan, bütünüyle tarihsel kara ticaret yolları üzerinde bulunan kentlerde ise ticaret, loncaların mutlak denetimi altında tutulmuş, bu çerçevede, pazar için üretimin koşulları sınırlandırılmış, böylece, esnaf ölçüsünü aşan sermaye ve servet birikiminin önünde etkili bir engel oluşturulmuştur. Bu kapsamda devlet, toplumun ihtiyaçlarının karşılanmasında hem üretici hem de tüketiciyi fiyatlar konusunda sürekli denetim altında tutmuştur. Böylece, esnafın ve tüccarın yüksek fiyatlarla ve kâr marjlarıyla elde edebilecekleri kazançları sınırlandırılmıştır (Şahin, 2015: 419). Bununla birlikte, kentlerin genellikle kervan ticareti güzergâhı üzerinde birbirlerine ekonomik eklemlenmişlikleri (Şekil 2), İmparatorluğun ekonomik coğrafyasının modernleşme sürecine kadar varan istikrarını sürdüren belirleyici etken olmuştur.

Şekil 2. Anadolu'da Kervan Ticareti Güzergâhları ve Kervansaray Yerleşkeleri

Kaynak: turkbilimi.com, Erişim Tarihi: 01.06.2015.

2.1.2. Osmanlı Klasik Döneminde Toplumsal Yapı: *Devlet ve Reayya*

Osmanlı'da, İslâmî anlamda bir adaleti sağlamak isteyen devlet, bireysel ekonomik güçlerin toplum düzenini ve eşitliği sarsan niteliklerini adeta sezgileriyle fark etmiş (Cem, 1973: 72-74) ve bu nedenle bürokrasi, Osmanlı'nın sosyo-ekonomik hayatını tümüyle denetimi altına almış ve toplum üzerinde mutlak bir hâkimiyet kurmuştur (Çaha, 1994: 83). Böylelikle, Osmanlı siyasi yapısı içinde önceleri Sultan'ın daha sonraları ise merkezîyetçi-bürokratik geleneğin ağırlığı, devleti “kadir-i mutlak” bir kurum haline getirmiştir. Yani, Osmanlı klasik ekonomik yapısı ve düzeni, pazarın yasalarına göre değil, hazine gelirini vergilendirme yoluyla toplayan devletin mantığına göre işlemiştir. Ortaçağ'dan 20. yüzyıla dek, Doğu ve özellikle İslâm toplumlarında, vergi toplamanın en yaygın biçimi olarak gözlenen ve verginin bu işle görevlendirilmiş memurlar eliyle toplanıp hazineye aktarılmasına dayalı vergilendirme yöntemi (iltizam) (Pamuk, 2008: 134), hanedan ile reaya arasındaki bürokratik yapılanmanın da gerekçesini oluşturmuştur. Böylelikle, yönetenlerin vergiden muaf ve üretimden uzak, vergi yükümlülerinin neredeyse tümünü köylüler ve tüccarlar olarak üreticilerin oluşturduğu bu ortamda (Kazıcı, 2014: 21), yönetenler-yönetilenler ayrımının konusu, ekonomik ve vergi olmuştur. Bu yapı, servet biriktirip statü değiştirme imkânı olmayan çok sayıda küçük üretici ile, hiyerarşik bir düzen içinde bütünüyle saraya bağlı bir memur sınıfı öngören klasik modele dayanmıştır. Bu modele göre, mutlak hükümdar keyfince ayrıcalık bağışlayıp geri alabilmiş, dolayısıyla memurlar sınıfına dahil olmanın getirdiği statü, servetten veya aile mirasından değil, sadece bürokratik mevkiden kaynaklanmıştır. İktisadî artığa el konması, köylü üreticiler ile bürokratik sınıf arasındaki ilişkinin temelini oluşturmuştur. Buradan yola çıkarak, köylülerin ürettiği artığa (vergi biçiminde) el konulmasına dayanan bir üretim tarzı içindeki yapısal konumları nedeniyle egemen bir memur sınıfını meydana getirmiştir (Keyder, 2014: 37-38). Buna bağlı olarak da, Osmanlı dönemi toplumsal yapısından bürokrasi dışında kurumsal, örgütlü ve varlıklı bir başka güç ortaya çıkmamıştır (Sevil, 1999: 53). Nitekim reformcu ve devrimci hareketleri başlatacak olan kadroların bu devlet sınıfından çıkmış olması (Keyder, 2014: 44, 71-73) bu nedenledir. Osmanlı'nın toplumsal ve siyasi düzenine mutlak biçimde egemen olduğu kabul edilen ve batılılaşma sürecinde önce Mühendishanelerle, ardından *Mülkiye*, *Tıbbîye*, *Harbîye* gibi eğitim kurumlarında yetişen ve sayısı gittikçe artan memurlardan oluşan bu “devlet sınıfı”, tarihçilerin genel kabulü ile *ilmiyye* (din adamları), *seyfiyye* (ordu), *mülkiye* (sivil yöneticiler)-

kalemiyye (vergi memurları) biçiminde dört başlıkta gruplandırılmaktadır. (Reyhan, 2008b; Kazıcı, 2003: 61-77; Kıvılcımlı, 2007: 88-89; 181-204).

Böylece, Doğu medeniyetine özgü geleneksel tarım ve ticaret ekonomisinin egemenliğinde, pazara sunularak sermaye birikimine kaynaklık edecek artı-ürünün üretiminin önündeki engellerden kaynaklanan ilkel sermaye birikimi eksikliğine bağlı olarak, toplumsal farklılaşmadan doğan talepler, bunlara dayalı sınıfsal çelişmeler ve çatışmalar, toplam olarak sivil toplum olgusu, Klasik dönem Osmanlı toplumunda varlık kazanamamıştır (Çaylak, 2011: 32-35). Nitekim modernleşme sürecinin geç devirlerine kadar bile, devlet görevlileri ile topluluklar arasında gerçekleşen farklılaşma ve ayrışma, devlet seçkinleri ile sivil toplum arasında, günümüze uzanan çelişkiler bütünü'nün tarihsel çekirdeğini oluşturmuştur.

Öte yandan, *Millet* sistemi (Kenanoğlu, 2004) ile, etno-kültürel farklılıkların, birbirleriyle doğrudan ilişkisizleştirilmesi ve dolayısıyla bir etno-kültürel grubun diğerinin üstüne çıkararak kurulu düzeni sarsmasının önüne geçilmesi de, toplumsal değişmelerin Osmanlı klasik dönemindeki yavaş gelişiminin, böylece, yapısal değişikliklerin devletin varlığına zarar verecek boyuta ulaşmaması sayesinde İmparatorluğun ömrünün uzamasının temel nedeni olmuştur.

Sonuçta, Klasik dönemde Osmanlı'nın yönetsel yapısı ve toprağa dayalı ekonomi politik rejimi, ulusal bir pazarın kuruluşunu ve bir takım toplumsallıkların veya yeni sınıfların gelişmesini engellemiş (İnsel, 1996: 53-90), Batı Avrupa'da görülen aristokrasi ve burjuvazi gibi sivil toplumun temel unsuru olan sınıfların ortaya çıkmasına ve devleti alttan ve üstten sınırlamasına engel oluşturmuştur (Çaha, 1994: 85). Bu engelin aşılmasının ekonomik, siyasal ve hukuksal olanakları, ancak modernleşme sürecinde, özellikle liman kentlerinde deniz aşırı ticaretle sermaye birikimi sağlayan yeni-burjuvazinin ekonomik gücünün monarşiyi sınırlandırabilecek ölçüye ulaşmasıyla mümkün olabilmiştir. Böylece, Osmanlı klasik dönemindeki toplumsal yapıya özgü durağanlığın ve hareketsizliğin, modernleşme sürecindeki sosyo-ekonomik değişmelerle yarılması, günümüze uzanan sınıfsal farklılaşmaların ve rekabetlerin temellerini oluşturmuştur.

2.1.3. Osmanlı Klasik Döneminde Siyasal Yapı: *Din, Gelenek ve Devlet*

Bir İslâm ülkesi olarak Osmanlı'nın sosyo-ekonomik alt ve siyasal üst yapıları, dine dayalı kültürel temeller üstünde yükselmiştir. Bu ekonomik alt-yapısal belirlenim

üzerinde, diğer İslâm toplumlarında olduğu gibi Osmanlı'da da din ve devlet kavramları bütünleşmiştir. Temel kurumların ve kanunların temelini İslâm hukuku oluşturmuş, siyasal ve toplumsal düzen din üzerinden meşrulaştırılma yoluna gidilmiştir (Biber, 2009: 36). Din ve devlet arasındaki bu organik bağ sayesinde dinin önemli nitelikleri ve değer ölçütleri devlete taşınmış, onu biçimlendirmiştir. Dinin, devleti bu oranda etkilemesinin nedeni, dinle devletin, İslâm doktrininde bütünlüklü olmasıdır; İslâm, aynı zamanda bir dünya görüşü, devlet felsefesidir. Bu bağlamda, Osmanlı Devleti'ne şekil veren, niteleyen, görevlerini, yöntemlerini belirleyen kaynak, Türklerin devlet kurma yetenekleriyle Kur'an ve İslâm düşüncesi olmuştur. Kur'an-ı Kerim, sadece dinsel görevleri değil, toplum düzenini de bütün ayrıntılarıyla belirtmiştir. Bununla birlikte, Selçukî mirası üzerinden devralınan ve Tez'in girişinde, ilgili bölüm ve başlık altında değinilen *Asyatik Töre* geleneği, *Örfî Hukuk* adıyla, şerî hukukun yanında ve üzerinde bir yasal dayanak ve düzenleyici olarak varlığını ve etkisini sürdürmüştür.

Sonuçta, Osmanlı klasik döneminde devlet, dine ve devlet geleneğine dayalı bir çerçeve içerisinde durağan seyrini sürdürmüş, zaman zaman ortaya çıkan isyanlar ve padişah değişiklikleri dışında, siyasal değişme kategorisinde ele alınabilecek yapısal değişiklikler, çok sınırlı kalmıştır. Bu kapsamda, Osmanlı klasik döneminde kayda değer bir değişme, Sultan II. (Kanunî) Süleyman'ın son yıllarında, Sünnî-Ortodoks İslâm yorumunun devlet ideolojisi olarak benimsenmesi ve bu kapsamda, özellikle şehzadeler rekabetinden doğan iç savaş risklerine karşı askerî kurumlar başta olmak üzere bürokrasinin, padişahın mutlak iradesine bağlı biçimde yeniden düzenlenmesidir.

2.1.4. Osmanlı Klasik Döneminin Mirası

Osmanlı klasik dönemi, kendine özgü bir feodaliteye dayalı toprak ve tarım rejimi ile ağırlıklı karasal ticaret yolları üzerinde gerçekleşen pazar faaliyetleri etrafında gerçekleşen *ekonomik*, kozmopolit çeşitliliğin devletin mutlak denetimi altında durağanlaştığı *toplumsal*, ve nihayet, devletin üstünlüğü ile Türk-İslâm siyasal geleneği etrafında şekillenen bir *siyasal* yapı üretmiş ve modernleşme sürecine dek bu yapısallığını sürdürmüştür.

Osmanlı klasik döneminin, modernleşme sürecini aşarak Cumhuriyet'e ve günümüz Türkiye siyasal kültürüne ve yapısına en belirleyici ve bu nedenle birinci önemdeki mirası, devletin üstünlüğüne dayalı kültürel ve siyasal gelenektir. Bunun

temel nedeni, devletin ekonomik kaynaklar üstündeki belirleyici otoritesinin ve denetiminin devamlılığıdır. Bu kapsamda ilk elde, Osmanlı ekonomik yapısının ve rejiminin bir sürekliliği olarak devletin toprak üstündeki mutlak denetimi, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişte kamu mülkiyetine dönüşmüş, ancak yerelden merkeze ve merkezden seçkinlere kaynak aktarımı işlevini sürdürmüştür. Kamu arazisine dönüşen taşınmaz varlıklar, İttihatçı ve Kemalist dönemlerde Ermenilerden kalma malların (Emval-i Metruke) başta mübadiller olmak üzere yeni seçkinlere transferi,⁷ Demokrat Parti'nin tarımsal kapitalistleşme yoluyla kalkınma politikası kapsamında geleneksel-geniş toprak sahipliğinin teşviki için tapulaştırma, Özalizm döneminde özel işletmelere devir-tahsis-kiralama yöntemleriyle, Refah Partisi'nin temsilindeki Millî Görüş belediyeciliği ve onun devamı olarak AK Parti iktidarı deneminde TOKİ ve diğer merkezî ve yerel inşaat-taahhüt işlerinde ihâle-satış-devir kanallarıyla, devlet eliyle sermaye birikimi rejiminin temel aracı olmaya devam etmiştir.

Osmanlı klasik döneminin Cumhuriyet'e intikal eden ve günümüze dek süreklileşen bir diğer yapısal mirası, devlet merkezli ve devletin üstünlüğüne dayalı hukuk sistemidir. Osmanlı hukuk sisteminin İslâm inancına dayalı olmakla birlikte, onun yanında ve üzerinde, Asyatik *Töre* geleneğinin uzantısı olarak devam ettirdiği *Örfî* hukuk düzeni ve işleyişi, Cumhuriyet tarafından da devralınmış ve özellikle kriz dönemlerinde, sıkıyönetim rejimleri, darbe hukuku, devlet sırrı, örtülü işlemler gibi uygulamalarla sürdürülmüştür.

Osmanlı klasik döneminden Cumhuriyet'e dek sürekliliğini koruyan bir başka yapısal ve kurumsal miras, ordunun politikliği, bir başka deyişle, militarizm geleneğidir. Osmanlı klasik döneminde Yeniçeri Ocağı'nın isyanlarıyla ifade olunan ve İttihat ve Terakki'nin 1913 baskını ile kurduğu askerî diktatörlükle doruğuna varan militarist gelenek, parlamentarizme vurgu yapan Kemalist rejimle kesintiye uğratılmış ise de, ordunun politik etkinliği ve belirleyici gücü, ilerleyen süreçte yeniden varlık zemini bulmuş, 27 Mayıs 1960 darbesi, 22 Şubat-21 Mayıs 1962 darbe girişimleri, 12 Mart 1971 müdahalesi, 12 Eylül 1980 darbesi, 28 Şubat 1997 müdahalesi, 27 Nisan 2007 müdahale girişimi ve nihayet 15 Temmuz 2016 darbe girişimi deneyimlerinde olduğu gibi süreklileşmiştir.

---

⁷ Bkz. Nevzat Onaran, *Emval-i Metruke Olayı, Osmanlı'da ve Cumhuriyet'te Ermeni Mallarının Türkleştirilmesi*. Belge Yayınları, İstanbul, 2000.

Osmanlı klasik dönemine kökenlenip, etkileri ve sonuçları ilerleyen tarihsel süreçte de gözlenebilen olgulardan biri de, etno-kültürel unsurların ekonomik işbölümüdür. İslâm-Osmanlı hukukunun bir gereği ve sonucu olarak Müslüman tebaa, toprağa ve tarıma, dolayısıyla köylülüğe özgülendirken, gayrimüslimler ise, Avrupa devletleriyle yürütülen deniz aşırı ticaret kapsamında aracılıklarının ve kapitülasyonlarla edindikleri hukukî-malî-idarî ayrıcalıklarının ve özellikle askerlik yükümünden bağışıklıklarının sağladığı rekabet avantajı sayesinde, şehirlerde ve kasabalarda ticaret hayatını yönlendiren grup olmuştur. Nitekim bu yapısal özelliğin sonucu olarak, modernleşme döneminde sosyo-ekonomik değişimin dinamosu, Yahudi-Dönme sermayesinin Ortodoks Rum-Ermeni geleneksel zanaatkârlığına karşı rekabeti olmuş, Müslüman toplum, kapitalist dönüşüm sürecinde kayda değer bir varlık gösterememiş, mübadele ile Anadolu'ya intikal ettirilen dönmeler, bu rolü üstlenmiş ve kendilerini Anadolu halkının burjuvazisi olarak ikame ettirmişlerdir.

3.2. OSMANLI MODERNLEŞMESİNİN MİRASI: OSMANLI KAPİTALİSTLEŞMESİ

Osmanlı'nın son dönemine ilişkin araştırmalarda öne çıkan husus, kapitalist dünya ekonomisi içerisinde, Osmanlı Devleti'nin konumunun belirlenmesine yönelik yaklaşımdır. Başka bir deyişle, temel sorun, Osmanlı Devleti'nin kapitalistleşmesi veya kapitalistleşmemesinin nedenlerinin ve sonuçlarının ortaya konulmasıyla ilgilidir (Ünal, 2015: 15).

3.2.1. Modernleşmenin Ekonomik Kaynakları: *Pre-Kapitalist Birikim ve Modern Sınıflaşma*

Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılda, dünya çapında genişleyen kapitalist düzene katılmasıyla, üretim biçimleri ve ilişkileri, devlet ve toplum yapısı, günlük yaşamı düzenleyen hukuksal kurallar, bir bütün olarak Osmanlı hayatı, yeniden şekillenmiştir. (Biber, 2009: 42). Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ekonomisine eklenme süreci, 16. yüzyılda başlamış ve Avrupa'yla dış ticaret ilerledikçe, Osmanlı kapalı ekonomisi çözülmeye uğramıştır (Quataert, 1987: 18). Kapalı ekonominin dışarıya açılması, Klasik döneme özgü sosyo-ekonomik yapıda başlayan kırılmalarla sonuçlanmıştır (Pamuk, 1985: 718).

Bu kapsamda, ticaretin yeni gelişen boyutları ve etkileri karşısında sınırlılıkları, geleneksel ticarî etkinliği yürüten ve yöneten yerel loncaları, liman kentlerindeki kapitalist gelişmeye karşı taşradaki durağanlığın ve giderek gerileyişin

simgesi haline getirmiştir (Faroqhi, 2003: 133). Bu bakımdan, Avrupa’da Rönesans çağının ürettiği ilerlemeci yaklaşımın, Osmanlı düşünce dünyasında karşılığın olamamasının temel nedeni, Batı medeniyetini meydana getiren burjuva düşüncesi yerine, Osmanlı’da diğergam (altruist) insan tipini yaratan, “ahî zihniyeti”nin egemenliğinde aranmalıdır (Tabakoğlu, 2006: 39). Nitekim loncalarla doğrudan ilişkisi itibarıyla Yeniçeri ocağının modernleşme karşısındaki gelenekçi direnişin merkezini oluşturması, buna karşın ocağın kaldırılmasının diğer askerî reformların modernleşme sürecinin ilerleyişi üzerindeki etkileri (Quataert, 1999: 22), bu açıdan açıklayıcı bir örnektir.

Osmanlı ekonomisinin Avrupa kapitalizmine eklemlenmesi sürecinde belirleyici bir olay, 1838 tarihli Baltalimanı Antlaşması olmuştur (Pamuk, 2009a: 204-212; Anbar, 2009: 18).⁸ Baltalimanı Antlaşması’nın bu konudaki öncelikli etkisi, yabancıların Osmanlı ülkesindeki yatırımlarını engelleyen geleneksel hukuka dayalı kısıtların kaldırılmış olmasıdır. Bu alandaki önemli bir reform da, İzmir başta olmak üzere, Ege limanlarında süregelen kaçakçılık nedeniyle geçerliliğini yitirmiş olan, pamuk öncelikli tarım ürünlerinin ihracatına dair yasağundan vazgeçilmiş olmasıdır (Pamuk, 2009: 211; Ortaylı, 2006: 105; Çolak, 2005: 29). Dış ticaretin, özellikle ihracatın serbestleştirilmesine yönelik reformlar, ekonomik girişimciliğin ve böylece ticarî emtianın dolaşımının ve dolayısıyla sermaye birikiminin artışı getirmiştir (Kaya, 2012: 99). Sonuçta, Ortaylı’nın da belirttiği gibi (2006: 105), 1838 Ticaret Antlaşması, yabancı tüccarlara önceden beri tanınmış imtiyazların sürekliliği ve önceden kayıt dışı yürütülen dış ticaretin belgelenmesini anlamına gelmiştir. Zaten daha önceleri de özellikle İstanbul limanı üzerinden yürütülen deniz ticaretinin en önemli ortağı yine İngilizler olmuştur (Wiener, 2003: 93).

---

⁸ Balta Limanı Anlaşması ile Osmanlı Devleti’nin dış ticarete uyguladığı tekeller düzeni (yed-i vahit) kaldırılmış ve gümrük vergileri yeniden düzenlenmiştir. 1838 öncesinde Osmanlı Devleti, hem ithalat hem de ihracat üzerinden %3 oranında gümrük vergisi ile yerli ve yabancı tüccarlardan, mallarını imparatorluk içinde bir bölgeden diğerine taşımaları durumunda %8 oranında iç gümrük vergisi alıyordu. Balta Limanı Anlaşması ile ihracata uygulanan vergi oranı %12 ve ithalattan alınan vergi oranı ise %5 olarak saptanmıştır. Ayrıca yerli tüccarlar, iç gümrük vergisini ödemeye devam ederken, yabancı tüccarlar bu uygulamanın dışında bırakılmıştır. (Ürnlü, 1975: 15-16; Keyder, 2014: 42; Akşin, 2009: 29; Pamuk, 2009a: 165; Pamuk, 2014: 97-102).

3.2.1.1. Osmanlı Kapitalistleşmesinin Coğrafi Kaynakları: *Deniz Aşırı Ticaret ve Liman Kentleri*

Osmanlı'da kapitalist üretim biçimi, öncelikle tarımsal alanda, Akdeniz limanlarına yakın ovalardaki ticarî ve endüstriyel ürün imâlatında, sermaye kaynağı ve Pazar bakımından Avrupa pazarlarına bağımlı bir şekilde gelişmeye başlamıştır. Osmanlı kapitalistleşmenin dış ticarete bağımlı niteliği, iç ulaşım ağının, ovalardan liman kentlerine yönelik inşasını gerektirmiştir (Tekeli, 2008: 49). Bu kapsamda, coğrafya keşifleri boyunca deniz ulaşımındaki gelişmeye, özellikle buhar makinesinin deniz ulaşımına uygulanmasına bağlı olarak genişleyen ve hızlanan Akdeniz ticaret hatları (Şekil 3), Endüstri Devrimi'nin dokuma merkezli ortaya çıkışı sürecinde, Ön Asya pamuğunun İngiltere'ye ve Avrupa'ya aktarımını yürüten bir işlev yüklenmiştir. İç kısımlardaki şehirler geleneksel iç ticarete yönelirken, bir-iki büyük liman, hammadde ve yarı işlenmiş ürünlerin ihracatı ve mamül malların ithalatı üstünde merkezleşmiştir (Faroqhi, 2011: 151). Kapitalist ağlara katılmanın temel aracı olarak ticarî malların devletlerin sınırlarını aşabilmesi, ancak dış ticaret sınıfının liman şehirlerine yönlendirilmesiyle gerçekleşebilmiştir. Nitekim 1740'dan sonra küresel pazara girmeye başlayan Osmanlı limanları (McGowan, 2006: 849), İstanbul, İzmir, Selânik gibi metropol şehirler ve hinterland alanları, Osmanlı ekonomisinin küresel kapitalizmle bağlantılarını oluşturmuştur (Boratav, 2006: 28). Bu bakımdan, liman şehirleri, küresel kapitalizmle kurulan bağlantıdan kaynaklanan imtiyazlarıyla, merkez-çevre ilişkisinin modernleşmesinin coğrafi temeli haline gelmişlerdir (Keyder vd., 1994b: 121-122) (Şekil 3). Nitekim hinterlandlarındaki verimli ovalarında, Avrupa tekstil endüstrisinin hammaddesi ham pamuk ve ayrıca şehirlerdeki fabrikalarda pamuk ipliği, kumaş ve diğer dokuma ürünlerinin yanı sıra meyve, sebze, üzüm, tütün ve tahıl gibi Osmanlı geleneksel ihraç maddeleri üretilen Selânik ve İzmir, aşağıda ayrıntıyla inceleneceği üzere, modern liman ve demiryolu gibi ulaşım olanakları ile dünya kapitalizmine eklemlendikten sonra (Keyder vd., 1994: 121-132) Osmanlı-Türkiye modernleşme sürecinin ekonomik merkezîliğini oluşturmuşlardır.

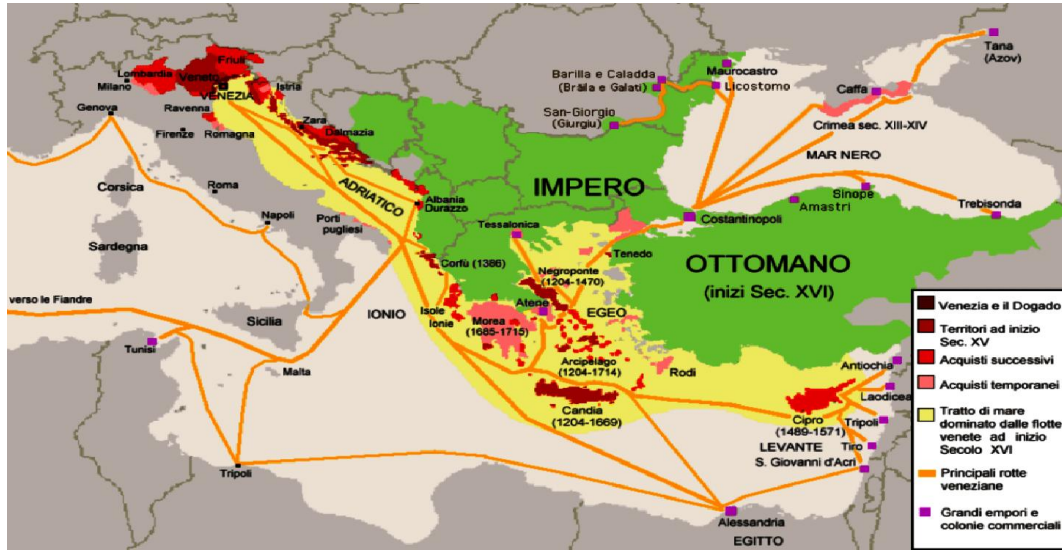
Şekil 3. Endüstri Devrimi Sürecinde Deniz Aşırı Ticaret Ağlarının Gelişimi.

Kaynak: venicethefuture.com, Erişim Tarihi: 01.06.2015.

Avrupa'nın endüstriyel merkezlerine eklenmeye başlayan Osmanlı limanlarında dış ticaret gelişimine koşut olarak, liman şehirlerinde bir dönüşüm ve refah gerçekleşmeye başlamıştır (Keyder vd., 1994b: 131 vd). Liman kentlerindeki yeni ekonomik etkinlik türleri, imparatorluğun kapitalizmle bütünleşmesinden önceki tebaasından açıkça farklı, yeni insan grupları oluşturmuş, bu gruplar, liman kentlerinde yoğunlaşmıştır (Keyder vd., 1994: 122). İzmir, İstanbul, Selânik, Beyrut gibi liman şehirlerinde yerleşik tüccarlar, zamanla ithalat ve ihracat arttıkça zenginleşmişlerdir (Ahmad, 2010: 39). Ticaret, deniz, kara ve demiryolları, banka ve daha birçok araçla gelişen bir ekonomi kozmopolitliği, İstanbul, İzmir, Selânik gibi merkezlerde böyle bir durumu ortaya çıkarmıştır (Berkes, 2013: 451). Bununla birlikte, yeni ekonomik merkezler haline gelen liman şehirlerinin Osmanlı dış ticaretindeki yerleri, modern çağa ve kapitalizmin gelişimine özgü değildir ve köklü bir geçmişe uzanmaktadır. Ortaçağ boyunca, Bizans'tan devralınan ve başta Venedik ve Cenevizliler olmak üzere Avrupalı deniz aşırı tüccarlara tanınan ayrıcalıklarla gelişen, özellikle Akdeniz'e açılan liman kentlerinde ağırlık kazanan merkezlerde (Şekil 4), kavimler arası ticarî etkinliğe ve değişik tokuş kazancına dayalı, çoğunlukla gayrimüslim bir yeni toplumsal tabakalaşmanın gelişmeye başladığı bilinmektedir. Örneğin, Faroqi (2008: 12-13), ekonomik geliri yeniden dağıtımına değil, sadece tüketimine dayalı vakıf sistemi itibarıyla, İmparatorluğun üç büyük geleneksel kentini, İstanbul'u, Bursa'yı ve Edirne'yi değil, İzmir'i ve Selânik'i "ticaret merkezi" olarak değerlendirmektedir.

Şekil 4. Ortaçağ'da Akdeniz Ticaretinin Gelişimi: İlk Birikim Dönemi

Kaynak: stratejikortak.com. Erişim Tarihi: 01.06.2015.

19. yüzyılda imparatorluğun büyüyen uluslararası ticaretine hizmet eden liman kentlerinin ortaya çıkmasıyla, kıyı bölgelerinde nüfus yoğunlaşması görülmüştür. Liman kentleri demografik bakımdan, genel nüfustan çok daha hızlı bir artış göstermiştir. Selânik, İzmir, Beyrut gibi liman şehirlerinde yaşayan nüfus, 1850'den itibaren hızla artmıştır. Liman kentlerindeki nüfus büyümesine ilişkin, Balkan, Anadolu ve Arap eyaletlerinden birer tane olmak üzere, son üç örnek yeterlidir. Selânik limanınının 1800'de ellibeş bin olan nüfusu, 1912'de 160 bine çıkmıştır. İzmir'in nüfusu elli-altmış yıl içinde beş-altı kat artmıştır (Karpaz, 2013: 54). İzmir, 1800'de yaklaşık yüz bin (16. yüzyıl sonundaki rakamın yaklaşık iki katı) ve 1914'de ise üçyüz bin kadar insan barındırır olmuştur. Beyrut, 1800'de on bin, 1830'larda altı bin nüfuslu küçük bir kentken, şaşkınlık verici bir hızla büyüyüp, 1900'de yüzyirmibeş bin, 1914'te yüzelli bin kişilik bir kent haline gelmiştir (Quataert, 2004: 176; Fawaz, 1983: 31).

3.2.1.1.1. Klasik Dönemin Mirası: İstanbul Limanında Ticaret ve Finans Geleneği

İstanbul'da, daha Bizans döneminde, Pera, Ceneviz toprağı (Lewis, 2006: 126) ve Cenevizlilerle Venedekliler arasındaki ticarî rekabetin konusu olmuştur (Heyd, 1975: 577). Pera'da yerleşik Rum, Ermeni ve Yahudi tüccarlar, Avrupalı cemaatle çeşitli bağlantılar ve sosyal ilişkiler kurmuşlardır (Eldem, 2003: 166-167). Ayrıca, Pera'da, bir de İtalyan yerleşimi oluşmuştur (Wiener, 2003: 36-37). Bu bağlamda, İstanbul'da iç kesime yönelik ticareti Rum, Yahudi ve Ermeni gayrimüslim Osmanlı uyrukları, dış ticareti de Venedikliler, Cenevizliler, Fransızlar ve İngilizler gibi

yabancılar yürütmüşlerdir (Mantran, 2002: 229). 1760'lerden itibaren devletin malî durumu bozulurken, devlete doğrudan borç veren sarrafların önemi artmaya başlamıştır. Avrupa finans çevreleriyle olan ilişkileri sayesinde sarraflar, Osmanlı Devleti için Avrupa piyasalarından kısa vadeli borçlar bulmaya başlamışlardır (Ergüder, 2013). Aynı sarraflar, Fransız Devrimi'nden sonra İstanbul'daki Fransız tüccarlarının yerlerini alarak, poliçe ticaretinin önemli bir bölümünü de ellerine geçirmişlerdir. Böylece, gayrimüslim tüccarlar ve geleneksel para ve kredi işlerinde uzmanlaşan gayrimüslim sarraflar,⁹ ülkeler arası bağlantılar kurarak, İstanbul'da bir finans burjuvazisinin çekirdeğini oluşturacak büyük ölçekli malî sermayedarlara dönüşmüşler (Pamuk, 2014: 116), "Galata bankerleri" örneğinde,¹⁰ hem Osmanlı dış ticaretinin örgütlenmesinde, hem de Avrupa sermayesinin imparatorluğa girmesi ve yerleşmesi sürecindeki aracı roller ile (Güler, 2007: 91) kısa süre içinde yabancı çıkarların imparatorluk içindeki temsilcileri durumuna gelmişler, Osmanlı Devleti'nin zayıflayıp dağılmasında önemli roller oynamışlardır (Pamuk, 1988: 180). Bu uluslararası ticarî ilişkileri ile kapitalizme eklenmenin temel araçları olan banka, sigorta, borsa gibi girişimlerin neredeyse tümünün ilk önce Galata'da ortaya çıkmış olması (Eldem, 2003: 227), bu bakımdan rastlantı değildir. Nitekim 1847'de, Osmanlı tarihindeki ilk banka olan *Bank-ı Dersaadet*'in (*İstanbul Bankası-Banque de Constantinople*) (Pamuk, 2014: 117; Eldem, 1999), Alleon ve Baltazzi adlı iki Galata bankerleri (Anbar, 2009: 27; Kazgan, 2005: 19; Pamuk, 2009a: 177; Tekeli ve İlkin, 1997: 63-64) ve ardından onun yerine kurulan *Bank-ı Osmanî-i Şahane*'nin de (Autheman, 2002; Bayraktar, 2002) yine Rothschildler adlı bir Galata Bankeri eliyle kurulmuş olmaları (Kazgan, 2005: 158-159) bu durumun örneklerinden sadece biridir.

Sonuçta, İstanbul limanı anlamına gelen Galata'nın Osmanlı üzerinden Cumhuriyet dönemine dek uzanan bir ölçüde özerk konumu, deniz ticaretine dayalı tarihsel kökeninden kaynaklanmaktadır. Nitekim belediye kurumu ve hizmetleri, taşımacılık ve diğer şehir hizmetleri gibi örnekleri ile modern kentleşme örneklerinin İstanbul'un liman çevresini oluşturan *Beyoğlu* ve *Şişli* semtlerinde görülmesi (Eldem, 2003: 227; Kazgan, 2005: 105), bu durumun göstergesidir.

---

⁹ Bkz. Onnik Jamgocyan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sarraflık Rumlar, Museviler, Frenkler, Ermeniler (1650-1850)*. (Çev. Erol Üyepazarıcı). Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2017.

¹⁰ Bkz. Haydar Kazgan, *Osmanlı Finansında Galata Bankerleri*. Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2014.

3.2.1.2. Osmanlı Kapitalistleşmesinin Ekonomik Kaynakları: *Endüstri Devrimi'ne Eklemlenmede Tarım, Pamuk ve Dokuma İhracatı.*

Osmanlı kapitalistleşmesinin kaynaklarından biri olarak tarımda gözlenen en dikkate değer farklılaşma, pazara dönük imâlatın yayılması, tarımsal üreticilerin geçmiş dönemlerden çok daha etkili bir şekilde pazar ilişkilerine katılmaları olmuştur (Pamuk, 1994: 93). 1838 ve devamındaki ticaret antlaşmalarına ve Tanzimat dönemi ticaret hukuku düzenlemelerine dayalı reform süreci sonunda, tarımda piyasaya yönelik imalât yaygınlaşmıştır. Bu bağlamda, 19. yüzyılda tarım kesimi, ulaştırma devriminden, hem yerel hem de uluslararası düzeyde pazarların giderek bütünleşmesinden ve serbest ticaretten de yararlanmışır.¹¹ İthal edilen ucuz tekstil ürünlerinin, pamuklu iplik ve kumaşın ülkenin uzak bölgelerinde bile erişilebilir olması, kırsal nüfusun tarımda daha fazla uzmanlaşmasını ve piyasalara yönelmesini desteklemiştir (Pamuk, 2009b: 70). Yün, pamuk, ipek gibi, dokuma imâlatında kullanılan hammaddelerin ihracatı yapılan ürünler içinde ilk sıralardaki yeri (Pamuk, 1999: 69, 163), Osmanlı kapitalistleşmesiyle Avrupa'daki endüstri devrimi arasındaki ilişkinin göstergesi olmuştur. Küresel kapitalizme eklemlenme sürecinde endüstriyel tarım üretiminde ve ihracatında yoğunlaşma, tarımda modern aygıtları ve yöntemleri devreye sokmuştur. Nitekim Osmanlı tarımında makinelerin ve modern üretim yöntemlerinin kullanılması, 1850'lerden sonra gerçekleşmeye başlamıştır (Baskıcı, 2003: 29-30).

Hobsbawm'ın (1998: 23), “endüstri devriminden bahseden, pamuktan bahsediyor demektir” diyerek ifade ettiği gibi,¹² Endüstri Devrimi'nin başlangıcı olarak buhar makinesinin imalâta ilk kez kullanıldığı İngiliz tekstil imalâthanelerinin, özellikle Victoria dönemindeki endüstriyel gelişim sürecindeki pamuk ve iplik talebi, Osmanlı'da endüstriyel kapitalistleşmenin çekim merkezi olmuştur (Kasaba, 2005a: 12; Damlıbağ, 2011). Nitekim, 1894 tarihli bir veriye göre (Güran, 2014: 310), bu dönemde Osmanlı toplam ithalatının % 38.7'si, ihracatın %43.3'ü İngiltere'yle yürütülmüştür. Osmanlı ekonomisinin, 18. yüzyılın ilk yarısından itibaren, neredeyse

¹¹ Bkz. Tefik Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*. Eren Yayınları, İstanbul, 1998.

¹² 1870-1914 yıllarında, pamuklu mamüller üretiminin küresel düzeyde yaklaşık beş, mekanik dokuma tezgâhlarının sayısının ise yaklaşık dört kat yükseldiği öngörülmektedir. (Farnie, 2003: 727). Bkz. Steven Beckert, *Pamuk İmparatorluğu, Tek Bir Meta ile Kapitalizmin Küresel Tarihi*. (Çev. Ali Nalbant), Say Yayınları, İstanbul, 2018.

bütün sektörleri etkileyen, özellikle dokuma sanayiinde üretim artışının ve yaygınlaşmanın belirginleştiği bir genişleme sürecinde olduğu gözlenir (Genç, 2002: 212).¹³ Bu dönemde Osmanlı dış ticaretinin çoğunluğunu, tekstil ürünleri, özellikle de ham pamuk ihracatı oluşturmuştur (Genç, 2002: 270; Quataert, 1999: 51-52). Örneğin, pamuk ipliği ihracatı, 1750'den 1787'ye kadar, yaklaşık %200 düzeyinde yükselmiştir. Bunun temel sebebi, İngiltere'ye yönelik pamuk ipliği ihracatının 1750'den 1771'e kadar yaklaşık %250 oranındaki yükselişi olmuştur (Genç, 2002: 161-164). İngilizlerin İran ipeğine ilgisinin azalmasının yanı sıra, Fransa'nın ve Almanya'nın da pamuğa daha fazla ihtiyaç duymaya başlaması, dış ticaret merkezleri olan Selânik ve İzmir gümrüklerinde pamuk ve pamuk ipliği ihracatındaki gelişimi, 18. yüzyıl boyunca hızlanarak devam ettirmiştir (Genç, 2002: 170). Örneğin İzmir limanındaki dış ticarete en önemli meta, işlenmemiş pamuk ihracatı olmuştur (Damlıbağ, 2011: 458; McGowan, 2006: 827, Varlık, 1976: 50-52).

18. yüzyıl sonlarında Avrupa'yı kaplayan devrimler ve savaşlar çağı, Osmanlı dış ticaretinin gelişimini hızlandıran bir etken olmuştur. Ayrıca, Habsburg krallığının Osmanlı tüccarlarına uyguladığı kolaylıklar ve imtiyazlar da bu gelişimde etkin rol oynamıştır (McGowan, 2006: 823,863). Öte yandan, Osmanlı'nın özellikle Akdeniz'e yakın Batı bölgelerinde gözlenen pamuk üretimindeki sıçramanın arkasında, Fransız Devrimi'nin ve Amerikan iç savaşının küresel pamuk ticareti üzerindeki etkisi de durmaktadır (Damlıbağ, 2011: 433; Kasaba, 1993: 24; Quataert, 2004: 192). Pamuğun hem hammadde, hem de ticarî emtia olarak işlenişine dayalı coğrafi kaynakları ve Avrupa ticaretine eklemlenen İzmir limanı ile Batı Anadolu, 18. yüzyıl sonlarından itibaren kapitalist küresel ekonomisiyle bütünleşen ilk alan olmuştur. Nitekim İzmir'in ve Selânik'in yükselişlerinin temel nedeni, Batı Anadolu'nun ve Makedonya'nın, deniz aşırı talepleri karşılayan üretimleri olmuştur (Ünal, 2015: 192). İzmir pamuk ve kuru meyve, Selânik hububat, tütün ve pamuk ihracatıyla öne çıkmışlardır (Ünal, 2015: 39). Talebin ve değerlerin yükseldiği bu ortamda, pamuk üretiminin yaygınlaşması, Batı Anadolu'da yeni ve önemli bir zenginlik kaynağı olmuştur (Kasaba, 2005b: 76). Bu gelişmeye bağlı olarak, Avrupa pazarına yönelik

---

¹³ Bkz. Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalât Sektörü*. (Çev. Tansel Güney). İstanbul: İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.

üretimin gelişimiyle, geniş toprak sahibi yabancı ve gayrimüslim unsurların ellerindeki arazi varlığı hızlanmıştır (Silier, 1981: 11).¹⁴

Batı Anadolu'da çok sayıda yabancıların toprak satın almasıyla tarımsal üretimde kapitalist ilişkiler pre-kapitalist yapıyı ortadan kaldırmaya başlamıştır. Yabancılar satın aldıkları topraklar üzerinde büyük çiftlikler kurarak üretim yapmaya başlamışlar, tarımda modern yöntemleri ve teknolojileri kullanarak kârlarını artırmışlardır. Batı Anadolu'da kurulan bu çiftlikler ya tümüyle yabancılarla ait olmuş ya da yöreyi iyi bilen gayrimüslim Osmanlı vatandaşları ile ortak bir biçimde işletilmiştir (Kerimoğlu, 2013: 120).

Sonuçta, Batı Anadolu, Osmanlı'nın küresel kapitalizmle eklemlenme sürecindeki sosyo-ekonomik dönüşümleri anlamak için uygun bir alan olmuştur (Kasaba, 2005a: 13). Osmanlı tarımının özellikle Batı Anadolu merkezli olarak Avrupa pazarına açılması, bu kapsamda değerlendirilmelidir (Kepenek ve Yentürk, 2001: 20).

3.2.1.2.1. İzmir'in Yükselişi

15. yüzyıla kadar, İzmir'in ticaret bakımından dikkat çeken bir değeri olmamıştır (Heyd, 1975: 603). 16. yüzyılda bile, İzmir, daha ziyade İstanbul'a ve iç piyasaya mal temin eden bir liman kenti olmuştur (Ünal, 2015: 76). İzmir'de ticaretin gelişim hızı, 17. yüzyılın ilk yarısından itibaren Atlas Okyanusu kıyılarında yerleşik Yahudi ve Hıristiyan tüccarların ve Müslümanların şehre göçleriyle yükselmiştir (Goffmann, 2003: 117). Bununla birlikte, İzmir'de, daha 14. yüzyılın başında, İtalyalı tüccarların yerleştiği bir mahallenin var olduğu bilinmektedir (Heyd, 1975: 604; Çelebi, 2007).

İzmir'in yıldızının parlamasına imkân sağlayan en önemli gelişme, dünya ticaretinde yaşanan yapısal değişim olmuştur. Bu yapısal değişim, Hindistan ve Uzakdoğu ticaretinin Ümit Burnu'na yönelmesi olmuştur. Böylece, Baharat'ın Avrupa'daki merkezi Venedik değil, Amsterdam olmaya başlamıştır. Bursa'ya ve Halep'e zarar veren bu küresel dönüşüm, İzmir'in önünün açılmasına neden olmuştur (Ünal, 2015: 78). Bu çerçevede, İzmir'in, Anadolu'da benzerleri gözlenmeyen bir şehirleşme biçimine, dış ticarete yönelik bir liman kentine dönüşerek bir ekonomik merkez olarak öne çıkmasının temel sebebi, Avrupa tekstil üretiminin ihtiyaç

---

¹⁴ Bir örneği için bkz. Halil Ortaç, Batı Anadolu'da Bir Büyük Toprak Sahibi Levanten: Baltacı Manolaki. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 25(1), 2010, 319- 336.

duyduğu İran ham ipeği, Ankara ipliği ve Ege pamuğu gibi hammadde ve yarı işlenmiş ürünlerin ticareti ile uğraşan tüccarlar aracılığıyla küresel pazara eklenmiş olmasıdır (Faroqhi, 2011: 150). Yüksek miktarda ipeğin ve pamuğun ihracatı, İzmir'in yakın çevresindeki tarım üretiminin dış ticarete yönelmiş olmasıyla ilişkilidir. Bu ise, şehrin küresel ekonomiye bütünleşmiş olduğunu göstermektedir. Nitekim İzmir limanından ihracatı yapılan ürünler içinde pamuğun öne çıkışı, İzmir'in Osmanlı'nın en büyük ihracat limanı haline geldiği döneme rastlamıştır (Syrett-Frangakis, 1998: 101). İzmir'in Akdeniz ticareti içerisinde, uzaklık bakımından İstanbul'a göre daha avantajlı oluşunun yanı sıra, savaş durumunda Çanakkale Boğazı'nın Venedikliler'in 1646 yılında yaptıkları gibi dışarıdan tutulabilmesi, İzmir'i İstanbul'un önüne geçiren temel etkenler olmuştur (Ünal, 2015: 79). Nitekim daha 1733 tarihli belgelere bakıldığında, İzmir, rakibi İstanbul'dan daha önemli bir konuma eriştiği anlaşılmaktadır (Atay, 1978: 85). Örneğin, Syrett-Frangakis'in (2006: 256-260) verdiği rakamlara göre, 1750'den itibaren İstanbul limanı, Marsilya'ya yapılan ihracattaki payı %3'e kadar düşerken, İzmir limanının payı ise %39'a kadar yükselmiştir. Özetle, 1650 ile 1750 arasındaki dönem, İzmir'in transit limandan kolonyal limana geçiş evresini oluşturmuştur (Ünal, 2015: 81).¹⁵ Bu aşamadan itibaren İzmir, ipek, pamuk, yün ve tütün başta olmak üzere zengin ürün çeşitliliğine sahip art bölgesiyle uluslararası bir liman konumunda olmuştur (Ünal, 2015: 264).¹⁶

İzmir'in bir ticarî merkez haline gelmesini ve konumunu güçlendirmesini sağlayan temel etken, Batı Anadolu'nun yün ve tütün üretim alanlarına yakınlığı ve bu kapsamda, özellikle, Osmanlı ile Avrupa arasındaki ticarete önemli bir yere sahip olan pamuk ihracı olmuştur (Ünal, 2015: 80, 102) (Tablo 1). Kentin dünya ticaretiyle bütünleşmesi ve bir dış ticaret limanı haline gelmesi, sadece İzmir'in kendi potansiyelinin bir ürünü olmayıp, İran'ın ipek sevkiyatını engellemesine bağlı olarak Bursa'daki ipekli dokuma sanayinin içine düştüğü bunalımın hali, bu gelişmede etkili olmuştur (Ünal, 2015: 79-80). Bu kapsamda, 17. yüzyıldaki Osmanlı-İran savaşlarının Halep'te son bulan İran ipeği ve baharat geleneksel ticaret yolunu güvensizleştirmesiyle gözden düşen Halep'in (Ünal, 2015: 80; Şahin ve Cengiz, 2010;

---

¹⁵ Bkz. Necmi Ülker, *The Rise of İzmir (1688-1740)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, The University of Michigan, Michigan, 1974.

¹⁶ Bkz. Elena Frangakis, *The Ottoman Port of İzmir in the Eighteenth and Early Nineteenth Centuries, 1695-1820*. *Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranée*, 39(1), 1985, 149-162.

Masters, 2003) işlevlerini de yüklenen İzmir'in 18. yüzyıldaki refah seviyesine ulaşmasında İran ipeği ihracatının önemli katkısı olmuştur (Faroqhi, 2006: 633; 2011: 150; Genç, 2002: 268; Masters, 2003: 54). İzmir'in, gerileyen Halep karşısında yabancı tüccarlar için bir alternatif olarak ortaya çıkmasıyla, İzmir'e yönelen ham ipek akışı ve pamuk ihracatının artışı, kentin ticarî potansiyelini olumlu etkilemiştir (Ünal, 2015: 38, 80). Nitekim bu dönemde ipek, İzmir'in Avrupa'ya ihraç ettiği ürünlerin başında yer almıştır. Örneğin, ipeğin İzmir limanından yapılan ihracattaki payı, 1716 itibarıyla %54 olmuştur (Ünal, 2015: 101). Böylece, İzmir'deki ticaretin gelişiminde, hem Sakız'ın ve Halep'in yaşadığı güçlüklerin, hem de hinterlandının zenginliğinden yararlanılmasının belirleyici etkileri olmuştur (Goffmann, 1995: 62). Nitekim bu süreçte, İzmir limanından gönderilen öncelikli ürünler, İran ve Bursa ipeği ile Ege pamuğu olmuştur (Kasaba, 2005b: 76). Bu nedendir ki, İzmir tüccarları, İran ipeğine, Ankara ve Beypazarı keçi yününe ve ipliğine çok değer vermişler, bunları en değerli mallar arasında kabul etmişlerdir (Atay, 1978: 50). İzmir limanının pamuk ve iplik dışındaki en önemli ihraç ürünleri, kumaş ve dokuma ürünleri olmuştur (Syrett-Frangakis, 1998). Buna bağlı olarak, 19. yüzyılın başında, İzmir ve çevresinde, tekstil odaklı bir sınaî gelişim yaşanmıştır (Martal, 1992). Böylece, İzmir, önceki çağda Asya'dan gelen malların Avrupa'ya aktarıldığı bir liman işlevine sahip iken, 19. yüzyıldan itibaren, ihraç edilen ürünlerin çoğunluğu yerliye dönüşmüştür (Atay, 1978: 76). İzmir'in dokuma merkezli sınaî gelişimine bir örnek, daha 1770'lerde İzmir'de, iplik ve kumaş imalâthanelerinin var oluşudur (Syrett-Frangakis, 1998: 106). Bu alanda bir veri, 19. yüzyılın ikinci yarısında İzmir'de, yıllık ortalama beşbin-yedibin adet Singer dikiş makinesinin satıldığının kaydedilmiş oluşudur. Buna göre, Osmanlı dikiş makinesi ithalatının yarısından fazlası, İzmir limanından girmiştir (Quataert, 1999: 104). Bu kapsamda, İzmir'de önemli bir sınaî faaliyet de, halı üretimi ve ihracatı olmuştur (Atay, 1978: 81, Varlık, 1976: 65).¹⁷ Avrupa'da "İzmir Halısı" adı altında bir pazarın oluşmuş, levantenler, İzmir'de, 1908 yılında, "Oriental Carpet Manufacturers Ltd. (Şark Halı İmalatçıları) adıyla bir şirket kurmuşlardır (Ünal, 2015: 139).¹⁸

---

¹⁷ Bkz. Daniel Quataert, Ottoman Handcrafts Industry in the Age of Imperialism. *Review*, 11(2), 1988, 169-178.

¹⁸ Bkz. Elvan Anmaç, İngiliz Sermayesinin Batı Anadolu Halıcılığına Etkisi ve Şark Halı Kumpanyası . *Kamu ve Özel Kuruluşlarla Orta Öğretimde, Üniversitelerde El Sanatlarına Yaklaşım ve Sorunları*

Bununla birlikte, İzmir'den Avrupa pazarına satılan ürünler, dokuma hammaddeleriyle ve ürünleriyle sınırlı olmamıştır; üzüm, tütün ve tahıl gibi tarım ürünleri başta olmak üzere, Batı Anadolu'ya özgü başka mallar da, İzmir limanından ihraç edilmiştir (Goffmann, 1995: 44; Quataert, 2006: 966-970; Ünal, 2015: 138). İzmir limanındaki ticarî gelişme o boyutlara ulaşmıştır ki İzmir'den ihraç edilen malların değeri, 1775-1877 yılları arasında ona katlanmıştır (Kasaba, 1998: 120). Bu kapitalist gelişiminin sonucunda İzmir, 19. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak, Osmanlı ihracatında birinci, ithalatında ise İstanbul'dan sonra ikinci liman şehri olmuştur (Kasaba, 1993: 55).¹⁹ Bu süreçte İzmir, çarpıcı bir düzeyde büyüyüp yerli aracılık hizmetlerinden yararlanan Hollandalı ve Fransız tüccarların en değerli limanı (McGowan, 2006: 851, 858), ayrıca İngiltere ve özellikle Fransa ile yapılan ticaretin başlıca giriş-çıkış yeri olmuştur (Varlık, 1976: 44).

Tablo 1. İzmir Limanından Fransa'ya Ham Pamuk ve Pamuk İpliği İhracatı 1700-1789.

<u>Yıllar</u>	<u>Ham Pamuk (Dolar)</u>	<u>Pamuk İpliği (Dolar)</u>
1700-1702	7.333	98.333
1750-1754	540.333	79.333
1786-1789	2.307.666	650.333

Kaynak: (Ünal, 2015: 103)

18. yüzyılın ikinci yarısında, İzmir limanına gelen Avrupa bandıralı gemiler içinde Fransız gemileri daha çok olmakla birlikte, Toskana, İsveç, Alman, Venedik, İngiltere, Hollanda ve Dubrovnik bandıralı gemiler de İzmir limanına düzenli seferler yürütmüşlerdir (Panzac, 1989: 185-185). 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra, ABD. de İzmir limanında ticaret yürüten ülkelere katılmıştır. İzmir Limanı, Amerikan gemilerinin uğrak yeri olarak Türk Amerikan ticaretinin yoğunlaştığı önemli bir merkez hâline gelmiştir (Kurat, 1959: 8). İzmir'e 1811-20 yılları arasında yılda ortalama 13 Amerikan gemisi gelirken, bu sayı 1823'te 17'ye, 1830'da 32'ye 1832'de 46'ya ulaşmış, ABD ile ticaret, sonradan sürekli yükselmiştir (Çolak, 2011: 537-538).

Sempozyumu Bildirileri, İzmir, 1994, ss.5-17; İsmail Öztürk ve Elvan Anmaç, *Yabancı Sermayenin Batı Anadolu Halıcılığına Girişi, Etkileri ve Günümüzdeki Uzantıları. Türkiye'de El Sanatları Geleneği ve Çağdaş Sanatlar İçindeki Yeri Sempozyumu Bildirileri*, İzmir, 1997, ss.26-32.

¹⁹ Bkz. Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı Dış Ticaretinin Gelişmesinde İzmir limanı ve Gümrüklerinin Rolü. 1885-1985 Türkiye Ekonomisinin 100.yılı ve İzmir ve Ticaret Odası Sempozyumu*, İzmir, 1985.

Böylece, ideal bir limanla, zengin bir tarımsal hinterlandın yegane ticaret alanı olma özelliklerini taşıması itibarıyla İzmir, Osmanlı dış ticaretinde en önemli payı elde etmiştir (Kurmuş, 2007: 87-88). 1850’lerde Osmanlı dış ticareti içinde İzmir’in payı %7,5 civarındayken, 1870’lerde bu oran ithalatta %20, ihracatta %43 olmak üzere, dört katlık bir artışla %30’a yükselmiştir (Ünal, 2015: 138). Böylece, Osmanlı deniz ticaretinin yaklaşık üçte birinin gerçekleştirildiği İzmir, kısa zamanda Osmanlı’nın başlıca limanına dönüşmüştür. İç ve küresel ticaretin büyük payı, yükselmeye başlayan ve İmparatorluğun en önde gelen limanı haline gelmiş olan İzmir’de toplanmıştır (McGowan, 2006: 826-827). Nitekim Anadolu’da inşa edilen ilk iki demiryolunun da İzmir’den başlamış olması (Gürbüz, 1999; Uzuntepe, 2000; Varlık, 1976: 27-28), bölgenin ekonomik potansiyelinden ve bu kapsamda İzmir limanının, 19. yüzyıldaki en önemli ve en büyük ticaret limanı olmasıyla ilişkilidir (Key, 2007: 43). Hinterlandından elde edilen tarımsal ürünler, İngiliz sermayesi tarafından inşa edilen demiryolları ile İzmir limanına taşınmıştır (Kıray, 1972: 12-40). Demiryolu, malların, taşıma zamanının maliyetini kısaltarak ve miktarını çoğaltarak (Çolak, 2005; Quataert, 1987: 69) özellikle gıda ihracatıyla, İç Anadolu üretim sahalarının dış ticarete açılmasına olanak sağlamış (Quataert, 2006: 934), böylece tarım üretiminin ve ticaretinin gelişimini sağlamıştır. Yeni limanın inşası ve bu kapsamda rıhtımın demiryoluna bağlanmasıyla dış ticaret daha da canlanmış, ithalat ve ihracat miktarları hızla yükselmiştir. Yeni limanın inşasıyla, İzmir limanına gelen gemi sayısında büyük artış yaşanmıştır. Bu artış hem sayıda hem de ağırlık ve taşınan yükte gerçekleşmiştir 1840 ile 1870 arasındaki otuz yıllık sürede, İzmir limanına demirleyen gemi sayısındaki yükseliş %95 oranında olmuş, ancak tonaj ölçüsü bunu katlar ölçüsünde geçmiş ve %304’lerde gerçekleşmiştir (İlgili yıllara ait kayıtlardan aktaran, Baskıcı, 2005: 65). Zamanın en büyük deniz filosunu barındıracak genişlikte olan ve bu dönemde İzmir’de bulunan Chateaubriand’ın “bir gemi direği ormanı”na benzettiği (Yaranga, 2002: 28), limanı ile İzmir, dünyanın dört köşesinden gelen tüccarların buluşma yeri (Atay, 1978: 48), Tarihçi Lamartine’in sözleriyle (aktaran, Yaranga, 2002: 28-29), “Doğu’nun ticaret başkenti” haline gelmiştir.

Sonuçta, İzmir, 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren büyük bir ekonomik merkeze dönüşmüş (Atay, 1978: 81; Atik, 2014), özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra, zenginlik bakımından “görülmemiş boyutlara” ulaşmıştır (Kasaba,

1993: 13-17; Syrett-Frangakis, 1998: 101).²⁰ Çevrede toprakların verimli oluşu, ham madde kaynaklarının bol miktarda bulunuşu ve özellikle demiryollarının yapımından sonra ulaşım olanaklarının yeterli hale gelişi bu sonucu ortaya çıkarmıştır (Varlık, 1976: 44). Bu durumda, İzmir'in Batı Anadolu'nun girişi ve çıkışı olması ve yabancı tüccarların rolleri de belirleyici olmuştur (McGowan, 2006: 118). Bu dönemde, İzmir'in nüfusu, 18. yüzyıl boyunca daima yüzbinin üstünde olmuştur. 19. yüzyılda ise, yüzelli bine ulaşan ve zamanla ikiyüz bini aşan ölçüde hızla artmıştır (Beyru, 2000: 18-19,54). Burada dikkat çeken bir özellik, Müslüman-Türk nüfusun sayı bakımından artışına karşın, şehirde yaşayanlar içerisindeki oranının azalma eğilimi göstermiş olmasıdır. Şehirde yerleşik Yahudi varlığı 19. yüzyılda bir önceki yüzyılın ilk yarısına göre iki kat, Rumlar üç ve Levantenler²¹ on kat yükselmiştir. Bu veri, 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren büyük bir hız kazanan ekonomik gelişmenin, çoğunlukla gayrimüslim gruplar tarafından bölüşüldüğünü ortaya çıkarmaktadır (Beyru, 2000: 18-19). Böylelikle, İzmir'in, Osmanlı'nın son üç yüz yılı boyunca, diğer ekonomik merkezleri geride bırakan, hatta zenginlikte ve uluslararası bağlantılarda İstanbul'la yarışan bir ticarî merkeze dönüşümünde, hem Müslümanların, hem de buna bağlı olarak Osmanlı merkezî yönetiminin katkısının çok az etkili olduğu anlaşılmaktadır. Şehri oluşturan ve planlayan, şehrin Avrupalı konukları ve onların genellikle ortakları ve bazen de rakipleri olan Yahudilerin, Hıristiyanların, Rumların ve Ermenilerin meydana getirdiği ticaret sınıfıyla, yerel yöneticiler olmuştur (Goffmann, 2003: 93). Dış ticaretin örgütlenmesinde egemen olan ihracat şirketleri, bankalar, sigorta şirketleri ile bunların sahip ve yöneticilerinden oluşan yeni bir kesim ortaya çıkmıştır. Nitekim 1885 yılında Ticaret Odası, 1892'de de Ticaret Borsası kurulmuştur (Ünal, 2015: 139). Bu kapsamda, dış ticaretin aracısı

---

²⁰ Abdullah Martal, 19. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir'in Sosyo-Ekonomik Yapısında Gerçekleşen Değişmeler. *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 1(3), 1993.117-133.

²¹ Bkz. Raziye Çakıcıoğlu Oban, Levanten Kavramı ve Levantenler Üzerine Bir İnceleme. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 22, 2007, 337-356. İzmir Levantenleri hakkında ayrıca bkz. Daniel Goffmann, *İzmir ve Levanten Dünya*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995; Turgut Tatar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sömürgeleşme Süreci İçinde Levanten Bir Kent: İzmir*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2012; Bülent Şenocak, *Levanti'nin Yıldızı İzmir, Levantenler, Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler*. Şenocak Kültür Yayınları, İzmir, 2003; Serap Yılmaz, *İzmirli Levantenler*. Arus Yumul ve Fahri Dikkaya (Hazırlayanlar), *Avrupalı mı Levanten mi?* Bağlam Yayınları, İstanbul, 2006, ss.119-140.

olarak faaliyet gösteren azınlık tüccarları da yeni bir işlev kazanmışlardır. 19. yüzyılda, İzmir'in kozmopolit ticaret hayatı, yabancı ve levanten tüccar ile Rum, Ermeni ve Yahudilerin elinde olmuştur (Yorulmaz, 1993: 140). Örneğin, 20. yüzyıl başlarında, Osmanlı Devleti'nin en önemli ihracat kenti olan İzmir'de bu konularda çalışan hemen hemen hiçbir Türk şirketi yoktur (Güler, 2007: 92). Kaydedilen 391 imâlathaneden sadece ondördü Müslüman-Türlere ait olduğu kaydedilmiştir. Öyle ki, 1890 yılında, Fransızlar, İzmir'de bir Ticaret Odası bile kurmuşlardır (Atay, 1978: 83,87). Ayrıca, Fransız, İngiliz ve İtalyan bankaları, kredi kuruluşları da İzmir'deki ticaretin en önemli finans kaynaklarını oluşturmuşlardır (Atay, 1978: 76).

Böylece, Bahse konu çağ boyunca, İzmir'de herşey, ticaret olmuştur (Yaranga, 2002: 30-31). Şehrin mimarî dokusunda antrepolar, liman ve incir-tütün gibi hammaddeleri ihracata hazırlama üniteleri önem kazanmaya başlamış, eski tip ticaretin yapıldığı han ve çarşıların yanı sıra, yeni işyerleri, oteller ve ithal malların satıldığı yeni çarşılar oluşmuştur (Aktar, 2006: 170). Fransız Tarihçi Lamartine, İzmir'in batılı şehirleşmesine dair izlenimlerini, "Küçük Asya'nın kıyısında bir Marsilya²², Avrupalı tüccarların Paris ve Londra'daki gibi yaşadıkları geniş ve zarif bir tezgâh, Avrupa'nın pek az sahip olduğu kadar Avrupaî bir kent" şeklinde aktarmıştır (Yaranga, 2002: 23-24). Öyle ki, İzmir, yabancılara rastlanan bir Türk şehri değil, Türklere de rastlanan bir yabancı şehri durumundadır (Yaranga, 2002: 31). Örneğin, o dönemde, Fransızca, özellikle Marsilya aksanlı Fransızca, İzmir'de egemen dil olmuştur. Ayrıca, İngilizce, Hollanda dilleri ve Romanca da, en çok konuşulan diller içerisinde yer almıştır (Atay, 1978: 50). Yabancı tüccarlar, İzmir'in uzun rıhtımına paralel, şehrin Akdeniz ve Atlas Okyanusu yollarıyla bağlantı noktası oluşunun simgeleyen bir dar yol -Frenk Sokağı- boyunca yerleşmişlerdir (Goffmann, 2003: 116; Yılmaz, 2005: 87).²³ Yaranga'nın (2002: 53) gezgin Quetin'den

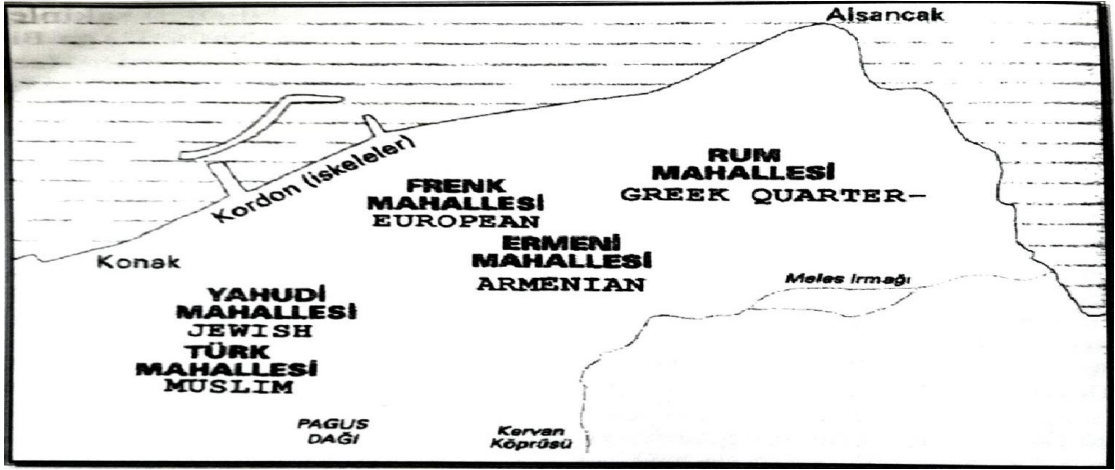
---

²² Gerçekten de, Akdeniz Posta Gemileri adlı bir Fransız şirketi, İzmir'le Marsilya arasında düzenli seferler yürütmüştür (Yaranga, 2003: 27).

²³ Bu caddedekeyken kendimizi Hristiyan dünyasında gibi hissediyoruz. İnsanlar burada sadece İtalyanca, Fransızca, İngilizceya da Flemenkçe'den konuşuyorlar. Birbirlerine saygılarını sunmak isteyenler, şapıklarını çıkartıyorlar. Ortalıkta her çeşit Hristiyan inancından insanlar, kiliselerde dinsel ezgiler ve ilahiler söylüyorlar; vaaz veriyor ve dinsel hizmet veriyorlar. Buna karşın Muhammet dininden olanlarsa pek umursanmaz; meyhaneler gece gündüz her saat açıktır (Joseph Pitton de Tournefort, *Relation d'un voyage du Levant*, Frères Bruyset, Lyon, 1727, s.375'den akt. Goffmann, 2003:106) Türk Halkı, dingin alışkanlıklarına ve kıskanç dinlerine ters düşen bu çalkantının içinde kendini rahat

aktardığında göre, Frenk ve Rum mahalleleri, rıhtımlar boyunca uzanmıştır; şehir, limanla karşı yakadaki Türk mahallesi arasında “batılı” ve “doğulu” olarak ikiye bölünmüştür.²⁴ Böylece, Osmanlı ekonomik coğrafyasının küresel kapitalizme eklemlenmesi sürecinde beliren levanten sınıfı ifade eden yabancı ve Osmanlı yurttaşı gayrimüslim azınlığın yerleştiği, İstanbul’da Pera, İzmir’de Punta ve benzeri alanlar, geleneksel şehir yapısını ve yaşamını sürdüren Müslüman mahallelerinin yanında, ikili bir şehirleşme üretmiştir (Tekeli, 2008: 50) (Şekil 5). Bu haliyle, küresel pazarla bütünleşme sürecinde kendini gösteren bu şehirleşme sürecinin ve biçiminin önemli bir örneği olarak İzmir (Faroqhi, 2011: 34), bir liman şehriden öteye, bir “liman kent” niteliğindedir (Yılmaz, 2005).

Şekil 5. 19. Yüzyılda İzmir’de Yerleşme

Kaynak: (Kıray, 1972: 162).

3.2.1.2.2. Selânik’in Yükselişi

Osmanlı kapitalistleşmesinin erken dönemlerinden itibaren Selânik, İzmir’in kuzeydeki rakibi olmuş, ilerleyen süreçte, deniz yoluyla yapılan ihracatın yarısının gerçekleştirildiği bir limana dönüşmüştür (McGowan, 2006: 850,860-861). Selânik körfezinin gemilerin demirlemesi bakımından mükemmel olanak sunan doğal özelliğinin (Anastassiadou, 2017: 43) yanı sıra, konumu açısından son derece iyi bir ticaret üssü oluşu, sermaye birikimini kolaylaştırmıştır. Selânik limanından, kuzeyde Balkanlar’ın iç kesimlerindeki pazarlara, güneye ve doğuya doğru İran, Yemen ve

---

hissetmediğinden, kentin, limanın karşı tarafındaki ucuna sığınmıştır ve bir kaleye çekilir gibi Pagus Dağı’na (Kadifekale, yn), çekilmiştir (Charles Reynaud’dan aktaran Yaranga, 2002: 30-31).

²⁴ Emel Göksu, İzmir Bölgesinde 19. Yüzyıl Ekonomik İlişkileri Temelinde Nüfus ve Yerleşme Yapısı. *Ege Mimarlık Dergisi*, 1994, 14(4), 29-31.

Hindistan'a giden ticaret yollarına, batıya doğru da Adriyatik denizi üzerinden Venedik ve diğer Avrupa limanlarına ulaşılabilmiştir (Mazower, 2013: 81). Deniz yolu ile Ege, İon denizi ve Adriyatik'e, kara yoluyla da Avusturya'ya ve Almanya'ya bağlanan yollar ortasında Selânik, bir kavşak rolünü oynamıştır (Ünal, 2015: 39). Selânik, 16. yüzyılın başından itibaren Doğu Akdeniz'deki en önemli limanlardan biri olmuştur (Mazower, 2013: 74). 16. yüzyılda, Osmanlı haritacısı Pirî Reis'in aktarımına göre, o dönemde bile Selânik limanı en az üç yüz geminin aynı anda demirleyebileceği bir büyüklüğe sahip olmuştur (Mazower, 2013: 162).

Bununla birlikte, 18. yüzyıl boyunca İran'la yapılan savaşlar, Anadolu ticaretini vurdukça ve Avrupa'nın yeni refahı Rumeli'yi ticarî açıdan daha önemli kıldıkça İmparatorluk içinde ekonomik etkinlik dengesi değişmeye başlamıştır. Balkanların ana limanı olarak Selânik bu durumdan yararlanamaya hazır hale gelmiştir (Mazower, 2013: 165). Nitekim Selânikli tacirler, İngiltere'nin ve Fransa'nın Kırım Savaşı'nda Rusya'ya karşı Osmanlı'yı desteklemesiyle Rus tüccarların Karadeniz limanlarında yarattığı boşluğu değerlendirerek, İç Anadolu'da ve Makedonya'daki tahıl ve pamuk üretim sahalarının ürünlerini hem savaş koşullarındaki Osmanlı'ya, hem de Avrupa piyasasına satmış, bu sayede kayda değer bir uluslararası ticaret ağına ve sermaye birikimine ulaşmışlardır (Anastassiadou, 2017: 95).

19. yüzyılın son çeyreğinde Doğu Akdeniz'in hassas noktalarından biri olan Selânik limanı (Anastassiadou, 2017: 96), özellikle 19. yüzyılın sonlarından itibaren, çok canlı bir faaliyete sahip olmuştur. 19. yüzyılın başlarında, Selânik'te dış ticaret faaliyeti, 18. yüzyıldakine göre on kata yakın çoğalmış (Faroqhi, 2006: 861), Selânik limanından yapılan ithalat ve ihracat, Osmanlı dış ticaret hacminin yedide birine varmıştır (Çavdar, 1995: 34; Molho, 2015: 210). Bu süreçte, Selânik gümrüğünden mal çıkışının çoğunluğunu, pamuk ve pamuk ipliği oluşturmuştur (Genç, 2002: 179). Öyle ki, Osmanlı pamuk ihracatının üçte biri deniz yoluyla Selânik'ten çıkmıştır (McGowan, 2006:863). 1800 yılı civarında, Selânik'in dokuma üreticileri, çok geniş bir dış ticaret etkinliğinin başında bulunmuşlardır (Quataert, 2006: 84, 163-164). Kırım Savaşı'nda Osmanlı-İngiltere müttefikliği karşısında Rusya'nın Karadeniz limanlarındaki ticaretinin gerilemesi ve daha etkili olarak Amerikan İç Savaşı, Avrupa'da büyük ölçekli pamuk arzı yetersizliğine yol açmış ve Anadolu pamuğuna olan talebi yükseltmiştir (Güran, 2014: 56) Zamanşa Kavala, Serez ve Drama gibi

Makedonya ovalarında yetişen pamuk, Selânik aracılığıyla dünya piyasalarında yer edinmiştir (Akıncı, 2017: 207; Ünal, 2015: 253). Yüksek kaliteye sahip Selânik ve Serez pamuğu, Anastassiadou'nun (2017: 95) "altın on yıl" diye tanımladığı süreç boyunca Avrupa'nın pamuk ihtiyacının önemli bir kısmını karşılamıştır (Anastassiadou, 2017: 95). Nitekim bu dönem boyunca Selânik gümrüğünün ağırlığını pamuk ve pamuk ipliği ihracatı oluşturmuştur (Genç, 2002: 179). Bu dönemde Selânik'in Osmanlı ekonomik yapısında sahip olduğu ileri konum ve kapitalistleştirici işlev, Aktar'ın (2006) ve Veinstein'ın (2001) eserlerinde ortaya konulmuştur. Rus, Fransız, İtalyan, Hidiviye, Yunan ve bazı Türk denizcilerine ait gemiler, Selânik limanı ile İstanbul, Odesa gibi Karadeniz ve Avrupa limanları, arasında sürekli seferler düzenlemişlerdir (Çavdar, 1995: 34). Örneğin, Anastassiadou (2017: 135), Selânik'teki Fransız Konsolosluğu'nun 1892 yılında Paris'e gönderdiği bir raporda, Buharlı vapurların düzenli seferlerinin Selânik'i Doğu Akdeniz'in ve Karadeniz'in tüm limanlarına, Güney Rusya'ya, Yunanistan'a, belli başlı adalara, Avusturya, İtalya, Fransa, İngiltere, Belçika, Hollanda ve Almanya'ya bağladığından, Doğu'daki pek az limanın bu kadar iyi ulaşım sağladığından ve Selânik'e gemileriyle gelen şirket sayısının her geçen yıl artmakta olduğundan söz edildiğini aktarmaktadır.

Böylece, Selânik, Yunan savaşının çok öncesinde, 1838 tarihli Baltalimanı Antlaşması ile doruk noktasına ulaşan batı kapitalizmine açılma sürecinde, sadece Osmanlı Devleti için değil, tüm Balkan coğrafyasının ticaret merkezi niteliğini kazanmıştır (Anastassiadou, 2017: 96; Tekeli ve İlkin, 2004: 29-33; Yıldırım, 2001: 318). Örneğin, Fransızlar, Levant ticaretinin artık önemli bir ölçüde Selânik'i de kapsadığını gösteren bir işaret olarak, 1685'te kentte bir konsolosluk kuranların ilki olmuştur. 1698'den önce kentte fiilen ikamet eden sadece iki Fransız varken, 1727'ye gelindiğinde Fransız millet mensuplarının sayısı otuz yediye çıkmıştır ve ayrıca sekiz Fransız ticaret evi kurulmuştur (Mazower, 2013: 167).

Dönemin Nafia Nazırı (Bayındırlık-İmar Bakanı) Hasan Fehmi Paşa'nın 1880 yılında hazırladığı imar ve ulaşım programı, bu dönemde, ulaşım alanındaki önemli gelişmelerden bir başkası olmuştur. Demiryollarının yanı sıra karayolu ve liman inşaları, göllerde ve nehirlerde ulaşım planlamaları, sulama ve bataklıkların kurutulması gibi hedefler barındıran bu proje, yolların yapımında yerel halkın çalıştırılması ve malî bakımdan mükellef kılınması yerine geçiş vergilerinden ve taşıma ücretlerinden sağlanacak finansmanla yabancı sermayeye işletme imtiyazı

verme tasarısını içermiştir. Planda ayrıca, merkez ülkelerin demiryolları politikalarından esinlenen, her limanın ve arkasındaki hinterlandının, kendi başına bir ekonomik bütünlük oluşturduğu biçimde (Tekeli ve İlkin, 2004: 435-436), limanla hinterlandı birbirlerine bağlayan, ağacın gövdesinden çıkan dalları biçiminde, 2.535 kilometre uzunluğunda karayolu inşası tasarlanmıştır (Tekeli ve İlkin, 2004: 113).

1870'lerin başlarında inşa edilen demiryolu, Selânik'in ticarî niteliğini özelliğini daha da ilerletmiştir. Kapitalistleşme sürecinde, gerek iç pazarın, gerekse onun Avrupa pazarı ile bağlantısının kuruluşunda, deniz yolu dışındaki en önemli araçlardan biri demiryolları olmuştur (Tekeli ve İlkin, 2004: 452-453). 19. yüzyıl süresince çevre ülkelerde inşa edilen demiryolları, yer altı kaynakları veya tarım ürünleri bakımından verimli yörelerin Manchester, Marsilya veya Hamburg gibi Avrupa limanlarına yakınlaştırılmasında, yeni bir iş bölümüne çekilmesinde etkili işlev görmüşlerdir. Demiryolları, İç Anadolu gibi görece işlenmemiş sahaların bulunduğu yerlerle İstanbul gibi iç ve dış pazarlara erişim maliyetlerini düşürerek, yeni alanları modern tarımsal üretime açmıştır (Pamuk, 2012: 86,105). Bu hedefle, 1860 ve 1870'lerde, Selânik'te iki ve İzmir'de, dört kilometre uzunluğunda, büyük rıhtımlar inşa edilmiş ve rıhtımlar, demiryoluna bağlanmıştır (Mazower, 2013: 308; Anastassiadou, 2017: 134-142). Demiryolları, Ortaylı (2006: 150), demiryollarının işlevini, verimli arazilerin tarımsal zenginliklerini emmek için limanlardan iç bölgelere uzanan vantuzlara benzetmektedir. 1866'da İngiliz sermayesi eliyle inşa edilen İzmir-Aydın demiryolu (Baran, 2003: 7; Belin, 1999: 492; Engin vd., 2012: 211-212; Kazgan, 2005: 102; Key, 2007: 45; Ortaylı, 2006: 150), bir liman ve onu ağacın dallarına benzer şekilde bir hatla interlanda bağlayan demiryollarından oluşan (Tekeli ve İlkin, 2004: 372-373; Tekeli, 2008: 47) yapısı ile, yabancı sermayenin ticarî işlerine hizmet eden bir ulaşım girişimciliği olarak, sömürge modelini örnekleyen bir alt yapı yatırımı olmuştur (Martal, 1999: 35).

Demiryolu güzergâhları üzerinde yeni ticaret merkezleri oluşmuş (Yerolimpos, 1999), eski ticaret merkezleri gerilemeye başlamıştır. Osmanlı ekonomisinin Avrupa pazarına açılması, ticaret yollarının değişmesi ile mekânın örgütlenmesinde de belirgin dönüşümler üretmiştir. Demiryolunun ulaştığı Anadolu şehirleri, feodal çağa özgü ekonomik işlevlerini kaybederek, modern ticaret şehirlerine dönüşmüşlerdir (Tekeli, 2008: 47). Sonuçta, demiryolu ağı, Osmanlı kapitalistleşme sürecinin, sonuçları özellikle tarımsal alanda gözlenen bir ögesi ve

etkeni olmuştur (Gürbüz, 1999: 187). Bu dönüşüm, toplumsal yapıya da yansımış, merkezle yerel toplum arasındaki ilişkileri yeniden şekillendirmiştir (Şen, 2001). Böylece, demiryolu, Osmanlı ekonomisinde liman şehirlerinin 19. yüzyılın son çeyreğinde gösterdikleri gelişimin önemli etkenlerinden biri olmuştur. Selânik örneğinde, bu atılım daha açıktır. Demiryolunun Selânik limanını Balkanlar üzerinden Avrupa'yla buluşturmasıyla, demiryolu deniz ulaşımına eklenmiş, böylece mesafeler önemli ölçüde kısalmıştır. Örneğin, İngilizlerin Hindistan'a, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun da Akdeniz'e ulaşım yolları, zaman ve maliyet bakımından avantaj yaratacak ölçüde azalmıştır (Anastassiadou, 2017: 163).

Selânik limanı ile pamuk ve tütün üretim alanlarından oluşan hinterlandı arasında kurulan (Anastassiadou, 2017: 9, 98) ilk hat, Selânik'i 1872'de Priştine'ye, 1873'te, Mitroviça'ya, 1894'te Manastır'a bağlamıştır. Böylece, Selânik limanından, Üsküp ve Manastır kırsalından oluşan hinterlandına erişim kolaylaşmıştır (Akıncı, 2017: 73).²⁵ Şehirli tüccarlar, her gün, hinterlanddaki tarım bölgeleri olan, Drama'ya, Serez'e, Kavala'ya, Manastır'a gitme olanağı bulmuşlardır (Anastassiadou, 2017: 168). Demiryolunun inşasıyla Selânik limanından hinterlandına ulaşımın kolaylaşmasına bağlı olarak, çok sayıda ülkeden denizcilik şirketleri, Selânik limanına seferler düzenlemeye başlamıştır (Yıldız, 2012a: 33). Böylece, demiryolu, öteki limanları değersizleştirerek, Balkanlar'ın güneyinde gerçekleşen bütün ticaret etkinliğini Selânik limanına yönlendirmiştir (Gounaris, 1994: 93-94; Yıldız, 2012b: 34). Demiryolunun işlediği güzergâhlar üstündeki yerleşimlerin siparişleri de, Selânik'e yönelmiştir. Makedonya ekonomisine yön veren dış ticaret, ulaştırma ve yükleme-boşaltma şirketleri, çeşitli perakendeciler ve aracılar Selânik'te girişimler kurmuştur (Yıldız, 2012a: 104-105). Bankaların, sigorta ve ticaret şirketlerinin sürekli artışı, çok sayıda yeni işin faaliyete başlamasına neden olmuştur (Molho, 2015: 210).

Diğer yandan, iç hatlar, 1888'de Belgrad, 1896'da ise, Dedeagaç üzerinden İstanbul hattına bağlanmıştır (Anastassiadou, 2017: 162; Mazower, 2013: 308). Böylece, bu hatlardan biri Selânik'i Osmanlı başkentine, diğeri ise Sırbistan üzerinden Avrupa'ya bağlamıştır (Quataert, 2001: 223; Akıncı, 2017: 116). Böylece, demiryolunun sağladığı fırsatla, Osmanlı tüccarları için Avrupa'ya ulaşmak kolaylaşmıştır. Örneğin, Selânik-Viyana yolculuğu 36 saate inmiştir (Akıncı, 2017:

---

²⁵ Bkz. Vassilis Gounaris, *Steam over Macedonia. 1870-1912: Socio-economic Change and the Railway Factor*. Columbia University Press, Boulder-New York, 1993.

73). Özellikle İstanbul-Manastır hattının Avrupa tren yoluyla birleşmesi, şehrin önemini artırmış, Selânik'i Orta Avrupa'nın ve Rumeli'nin "en mükemmel" ticaret noktası haline getirmiştir (Alkan, 2012: 136). Demiryolları ile Avrupa'ya ve İstanbul'a bağlanan limanı, Selânik'i, Doğu Akdeniz üstündeki ticarî ulaşımın merkezlerinden birine dönüştürmüştür. 1888 ve 1896 yıllarında inşa edilen hatlarla İstanbul'a, Avusturya-Macaristan' ve Almanya'ya ulaşan üç demiryolunun bulunduğu bir kavşak noktasına dönüşen Selânik, yüzyılın sonunda bir ekonomik patlama gerçekleştirmiştir (Keyder vd., 1994: 121, 132). Demiryollu ulaşımının yeni limanla birleşmesiyle Cenova'ya, Trieste'ye ve Marsilya'ya kadar erişen Selânik, baş döndüren bir süratle Avrupa'ya yakınlaşmıştır (Anastassiadou, 2017: 9). 1888'de, Orient Express, Viyana üzerinden Selânik'e, oradan da İstanbul'a bağlanmıştır (Karal, 1962: 468). Böylece demiryolu, Selânik'i çok daha uzak ufuklara, İstanbul'a, Viyana'ya, Paris'e açmıştır. Bölgenin ileri gelenleri, trenle Viyana'ya, Budapeşte'ye, hatta Paris'e gidebilir hale gelmiştir (Anastassiadou, 2017: 9, 13). Böylece, Selânik, kıtadan yalıtılmış olmaktan çıkmış (Anastassiadou, 2017: 162) ve Avrupa'yla kârlı bağlantılar kurarak İstanbul'un çekim kuvvetinden kaçmayı başarmıştır (Mazower, 2013: 302). Sonuçta, demiryolu, Selânik'i dış dünyaya öncekinden çok daha fazla bağlayan bir katalizör etkisi yapmıştır (Mazower, 2013: 309). Nitekim bu dönemde, özellikle bulunduğu Rumeli bölgesinde yaşanan krizlere ve savaşlara rağmen, 1870-1890 yılları arasında Selânik limanındaki gemi trafiği, önceki dönemin üç katına yükselmiştir (Anastassiadou, 2017: 95-96). Örneğin, Selânik limanında demirleyen gemilerin hacmi, 1880'de bir milyon ton iken, 1912'de iki katına yükselmiştir (Akıncı, 2017: 116).²⁶ 1902'de bitirilen yeni limanın inşası, sayıları çoğalan Avrupalı deniz taşımacılığı şirketlerinin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olması açısından, artan dış ticaret büyüğünün bir ifadesi olmuştur (Anastassiadou, 2017: 96-97; Yıldız, 2012b: 29).

Demiryolu, hinterlandının yalnız tarım ürünlerini değil, aynı zamanda yer altı varlıklarını da ihraç ürünü olarak Selânik limanına taşımıştır (Yılmazçelik ve Erdem, 2014). Demiryolu güzergâhında bulunan tarım sahalarında, geleneksel tarım ürünlerinin yanında, endüstriyel hammadde tarımı ve ayrıca madencilik faaliyeti

---

²⁶ Bkz. Özlem Yıldız, 20. Yüzyıl Başlarında Selanik Limanında Deniz Ticareti. *Çağdaş Türkiye Araştırmaları*, 12(24), 2012, 27-46; Selahattin Bayram, *Osmanlı Döneminde Selanik Limanı (1869-1912)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.

başlamıştır (Gürbüz, 1999: 187). Bu durum, Selânik'teki fabrika sayısını hızla artırmıştır. Selânik'in sınaî altyapısı, 1880'li yılların ortalarına doğru, o dönemin Osmanlı ölçülerine göre, dikkat çekici bir büyümeye tanık olmuştur. Tüm bu gelişmeler, Selânik'i Osmanlı'nın en endüstrileşmiş kenti kılmıştır (Akıncı, 2017: 116). Yalnızca birkaç yıl içinde fabrikalar o kadar çoğalmıştır ki, Selânik, sanayi bakımından Osmanlı İmparatorluğu içinde ilk sıraya yükselmiştir (Quataert, 2001: 223). Selânik, 1912'de, Balkan Savaşı sonunda Yunanistan tarafından ele geçirilinceye dek, Osmanlı'nın en önemli endüstri merkezi olma özelliğini sürdürmüştür. Örneğin, pamuklu dokumda, Osmanlı'daki sanayi üretimi kapasitesinin yarısından çoğu Selânik civarında toplanmıştır (Pamuk, 2012: 19; Pamuk, 2014: 142-143). 1883'de, Selânik civarında, otuza yakın atölye ve imalâthane açılmıştır. Bir damıtma yeri, birer sabun, çivi ve ahşap kerevit, üç gıda, iki pamuk ipliği fabrikası, dört sandalye üretimi atölyesi ve on değirmen vardı. 19. yüzyılın sonunda Selânik'te tekstil endüstrisi de gelişmiştir. Örneğin, 1890'ların başında bütün ülkede pamuk ipliği imal eden ve özel sermayeyle kurulmuş dört fabrikanın ikisi Selânik'te, diğer ikisi de Selânik'e yakın bir Makedonya kenti olan Niausta'da (Quataert, 2006: 1015) kurulmuştur. 1878 ve 1884'de açılan bu fabrikalarda 800 kişinin çalıştığı bildirilmiştir (Quataert, 2006: 1017). 1900'lere gelindiğinde ise, I. Dünya Savaşı'nın öncesinde, üçü şehrin içinde olmak üzere, on iki kadar pamuk ipliği fabrikasının var olduğu bilinmektedir. Selânik'teki pamuk ipliği fabrikaları, yörede kullanılan dokuma ipliğinin dörtte birine yakınına üretmişlerdir (Quataert, 2001: 189). Selânik'te, imalâttaki bu artışta, yünden kumaş imal etmeye yarayan makinelerle ve atölyelerin ihraçları kadar, ordunun kaba kumaş almasının da belirleyici katkısı olmuştur (Quataert, 1999: 93-94; Benbassa ve Rodrigue, 2001: 138). Öte yandan, 20. yüzyılın başında, yüzlerce kadını istihdam eden kadın hazır giyim sanayii, üretimini muazzam ölçüde artırmıştır (Quataert, 2001: 228). Dokuma imalâtı haricinde, bir içki, altı sabun, birer un, sigara, tuğla, çivi ve çini, ve başka en az on fabrika daha bu süreçte imalâta geçmiştir (Quataert, 2006: 1017; Anastassiadou, 2017: 184-187, 313). Tütün de, Selânik sanayiinin ve ticaretinin dış pazara açılmada etkili mallarından biri olmuştur (Dıgıroğlu, 2014). “Mekteb-i Sanayi” adlı ve yüksek okul düzeyinde bir meslek okulu kurulmuş olması da (Anastassiadou, 2017: 308), Selânik'teki bu sınaî atılımı örnekleyen bir başka gösterge olmuştur. Diğer yandan, demiryolu ve liman haricinde, başta telgraf olmak üzere, diğer teknik gelişmeler de, Selânik'teki ticarî ve

sınaî kalkınmayı olumlu yönde etkileyen bir başka kaynak olmuştur (Akıncı, 2017: 116; Molho, 2015: 210).

Sonuçta 20. yüzyıla varıldığında Selânik, Osmanlı'nın Akdeniz'e açılan dördüncü büyük liman şehri, deniz ve demiryollarında bir kavşak, önemli bir imalât ve ticaret merkezi, ülkenin en endüstrileşmiş şehri olmuştur (Baer, 2011: 92), kıtalararası ulaşım için bir kavşak, açık deniz gemilerini barındırabilen bir liman, ihracat ürünleri ve piyasasından yararlanabilen üretken bir hinterland ve sermayeyi kendine çeken siyasî ve ekonomik bir potansiyeli olan stratejik bir konuma sahip olmuştur (Baer, 2011: 92-93). 19. yüzyılın ikinci yarısında belirginleşen bu ekonomik atılımın bir diğer nedeni, Tanzimat reformları ile gayrimüslimler lehine uygulanmaya başlanan yeni ayrıcalıklar olmuştur (Anastassiadou, 2017: 95). Bu sayede, şehrin imtiyazlı-zengin grubunu Müslümanlar değil, yabancılar ve gayrimüslim tacirler oluşturmuştur (Anastassiadou, 2017: 331-336). Öyle ki, 20. Yüzyılın başında, Selânik'teki ticarî faaliyetler, Rumlarla Yahudilerin tekelinde bulunuyordu. (Anastassiadou, 2017: 335). Sanayii de tamamen gayrimüslimlerin ellerindeydi. Örneğin, sayılan 35 işletmenin 16'sı Rumlara, 14'ü Yahudilere ait olmuştur. Listede hiç Müslüman iş adamı yoktur (Anastassiadou, 2017: 313).

Sonuçta, Osmanlı modernleşmesinin ekonomik alt-yapısı, bu çerçevede, modern bir kapitalizmin çekirdeğini oluşturan sermaye birikimi, neredeyse bütünüyle, gayrimüslim ticaret çevrelerinin girişimcilikleri ve faaliyetleri üstünde yükselmiştir. Bu çevreler, tarım toplumundan ticaret toplumuna ve Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişte, burjuvazinin sivil kanadını oluşturmuş, biriktirdikleri ekonomik gücü siyasal güce ve eyleme dönüştürürken, modernleşme sürecinin Cumhuriyetçi-ulusçu ve seküler eğilimini de belirlemişlerdir. Dolayısıyla, Osmanlı modernleşmesinin sosyo-ekonomik temellerinin anlaşılması, aynı zamanda Sosyolojik bir incelemeyi de gerektirmektedir.

3.2.2. Modernleşmenin Sosyolojik Kaynakları: *Osmanlı Elitinin Dönüşümü: Ticaret Burjuvazisinin Yükselişi*

Oluşumunun ve gelişiminin tarihsel sürecine, kaynaklarına ve etkenlerine yukarıda genişçe değinildiği üzere, 19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, Osmanlı coğrafyasında yerel değişimin, kültürel devinimin ve ekonomik büyümenin motoru haline gelen bir ticaret burjuvazisi oluşmuş ve yerleşmiştir. Değişen ticarî yapı, toplumsal gruplar ve Batı mallarının Osmanlı toplumuna nüfuz etmesi, Osmanlı

ticaret burjuvazisinin, Batı ile yaptığı ticaret sayesinde, diğer toplumsal grupların aleyhine servet biriktiren bir grup olarak ortaya çıkmasının tohumlarını atmıştır (Bingül, 2007). Endüstri Devrimi sonrasındaki değişimde, ekonomik ve siyasal dengenin Osmanlı'nın aleyhine dönüşmesiyle azınlıklar, Batı ile olan bağlantıları ve Osmanlı toplumsal yapısı içindeki özel konumları sayesinde sultanın kontrolü dışında, gerektiğinde devlete borç verebilecek ölçüde servet edinmişler (Pamuk, 2008: 114) ve böylece Osmanlı ticaret burjuvazisinin çekirdeğini oluşturmuşlardır (Göçek, 1999: 192, 203, 238). 18. yüzyıla doğru, özellikle Balkan şehirlerinde yerleşik gayrimüslim nüfus artmış ve zenginleşmiştir (Faroqi, 2006: 725).

Gayrimüslim tüccarlarla yabancı sermaye arasındaki işbirliği, temelde tüccarların Anadolu ve Makedonya içlerinden topladıkları tekstil hammaddeleri ve tarımsal ürünleri yabancı sermayeye satmaları biçiminde gerçekleşmiştir (Pamuk, 2009a: 166-167). Yerli gayrimüslim tüccarlar ise, yabancı alıcılarla üretim alanları arasındaki aracı bağlantıyı oluşturmuşlardır (Kasaba, 1994: 8-9; 2005a: 12). Avrupalı tacirler, yün kumaş, pamuk ve tiftik ipliği alışverişi ile, kayda değer ölçüde ticaret yapmışlardır (Faroqi, 2006: 648). Bu işleyiş üstünde Batı kapitalizmi, Osmanlı topraklarındaki gayrimüslimleri kullanarak İmparatorluğu yarı sömürge konumuna getirmiştir (Kazgan, 2009: 14). 18. yüzyılın sonuna doğru dış ticaretin çoğu yabancı tüccarların denetimi altında olmuştur ve bunlar, gayrimüslim aracılara kullanmışlardır. Batılıların himayesi sayesinde, gayrimüslim tüccarlar liman kentlerindeki ticareti ellerinde tutmuşlardır (Quataert, 2006: 956-958; Güler, 2007: 87). Bununla birlikte, İstanbul, İzmir ve Selânik'te bulunan konsolosluklar, dil, din ve daha birçok nedenlerle gayrimüslim tüccarların, Batı ülkelerinin vatandaşlığına geçmelerine ve bu yolla vergi bağışıklığı gibi ayrıcalıklardan yararlanmasına olanak sağlamıştır (Bağış, 1983: 17-18, 53; Göçek, 1999: 205, 305; Pamuk, 2003: 166). Yabancı konsolosluklar tarafından verilen ve "Berat" denilen belgeler, gayrimüslim Osmanlı tacirlerine de yabancı tacirlerin sahip olduğu kapitülasyon ayrıcalıklarını yani daha az vergi ödeme, dolayısıyla da maliyeti düşürme imkânını vermiştir.²⁷ Örneğin, 1793'te sadece Halep'te gayrimüslimlere verilen berat sayısı binbeşyüzü bulmuştur (Quataert, 2004: 194). Böylece, gayrimüslim tüccarlar yabancı çıkarların imparatorluk içindeki temsilcileri durumuna gelmişler ve Osmanlı Devleti'nin zayıflayıp dağılmasında

---

²⁷ Bkz. Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler, Kapütülasyonlar, Avrupa Tüccarları, Berath Tüccarlar, Hayriye Tüccarları (1750-1839)*. Turhan Kitabevi, Ankara 1983.

önemli roller oynamışlardır (Pamuk, 1988; 180). Sonuçta, Batı ile kurulan ticarî bağların değişmesiyle yaşanan dışsal etkiler, bu toplumsal sınıfın doğuşunun güdüleyicisi olmuştur (Göçek, 1999: 241). Bu bakımdan, gayrimüslim tüccarların önemi, yabancılarla kurdukları ekonomik bağdan çok, Osmanlı-Türk tarihinde bürokrasinin denetim çemberinin dışındaki kaynaklardan güç almış ilk ve büyük olasılıkla tek grup oldukları gerçeğinde yatar. Bu aracılardan yükselmeleri, Osmanlı İmparatorluğu'nda bir kapitalist sınıfın filizlenmesi olarak görülmesi gereken ve Osmanlı-Türk toplumunun daha sonraki gelişmesinin analizi açısından önemli bir olgudur (Kasaba, 2005a: 23). Gerçekten de, 1950'ye kadar Türkiye'nin sosyo-ekonomik yapısı Osmanlı dönemindeki geleneksel temel özelliklerini koruyabilmiştir (Pala, 1996: 39).

Endüstri Devrimi sonrasında küresel pazarın kuruluşu ve Osmanlı coğrafyasının bu pazara eklenmesinin özgün koşullarında ekonomik girişimciliğin ve dolayısıyla ticarî sermayenin gayrimüslim tebaanın elinde toplanması, sosyal farklılaşmanın aynı zamanda dinî ve etnik farklarla da belirlenmesi sonucunu doğurmuştur (Keyder, 2014: 47). Barkey (2011: 364-365), Osmanlı'nın son dönemlerinde yaşanan etnik canlanışın, ticaret ağlarıyla yakından bir ilişkili olduğu görüşündedir. Buna göre 18. yüzyıldaki ekonomik dönüşüm, Avrupa'yla ticaretin artışı ve gayrimüslimlerin Avrupa ile ticaret ağlarındaki rolü, gruplar arasındaki ekonomik eşitsizliğin artmasına, gruplar içinde etnik ve dinsel rekabete yol açmıştır. Osmanlı ticaret burjuvazisinin gelişimini Batı Avrupa'daki ticaret burjuvazisinden ayıran nokta, bu etnik-dinsel bölünmedir. Bu bölünmeden dolayı Osmanlı ticaret burjuvazisinin toplumsal bir sınıf olarak ortaya çıkması imparatorluğun dağılması ile eş zamanda ortaya çıkmıştır (Göçek, 1999: 240, 260). Örneğin, İzmir'deki levanten ticaretinin yanısıra, bir önceki başlık altında ayrıntıyla ele alındığı üzere, özellikle Selânik'teki hızlı kapitalistleşmenin ve sanayileşmenin en etkili toplumsal faili, Akdeniz kıyılarına yayılmış ticaret ağlarıyla Yahudi tacirler olmuştur. Bir önceki başlık altında genişçe değinildiği üzere, İzmir'in ve özellikle Selânik'in 18. ve 19. yüzyıllarda devam eden, ticaret ve sanayi merkezleri olarak gelişmelerini belirleyen coğrafi koşullar, Makedonya ve özellikle Menderes ve Gediz ovalarından oluşan verimli hinterlandlar ve doğal körefaz limanları iken, ekonomik etkenler ise, Avrupa endüstrisinin pamuk talebi ile onu karşılayan hinterlandla liman arasında demiryolu ulaşımı ve gayrimüslim girişimciliği olmuştur. Nihayet, bu iki coğrafi ve ekonomik

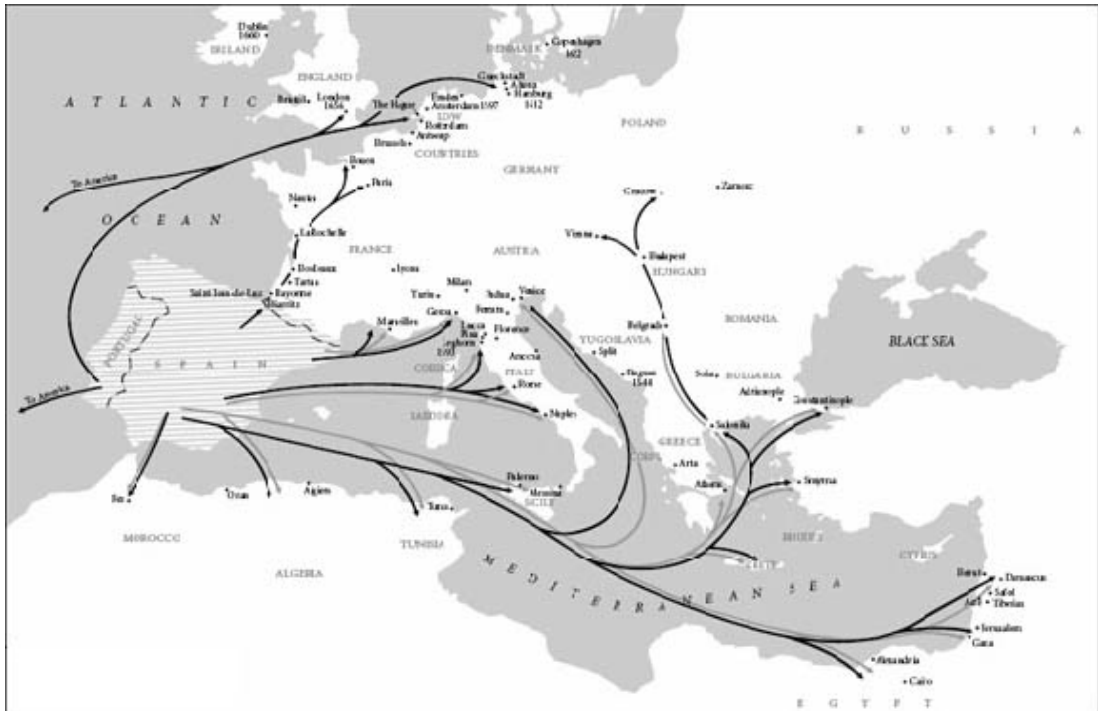

kaynağın üstünde ticaret ve sanayi faaliyeti yürüterek sermaye birikimi üreten gayrimüslim tüccar sınıfının çekirdekleri, İzmir’de Levanten ve Yahudi iş adamları (Okçay, 2007), Selânik’te ise Yahudî ve özellikle Dönme girişimciler olmuştur.

3.2.2.1. Osmanlı Elitinin Ekonomik ve Etno-Kültürel Dönüşümü: *Yahudî ve Dönme Elitin İkamesi*

Osmanlı coğrafyasına doğru ilk kitlesel göç edişleri 14. yüzyıl civarında kaydedilmiş (Benbassa ve Rodrigue, 2001: 81) olmakla birlikte, 15. yüzyılın sonunda, İspanya ve Portekiz krallıklarının Yahudî tebaalarını sürmesiyle başlayan yığınsal göç, Osmanlı’da sosyo-ekonomik ve dolayısıyla siyasal yapı üzerinde hayatî bir değişimin başlangıcını oluşturmuştur. İspanyol-Endülüs mücadelesinde Gırnata’nın düşmesinden sonra, Kraliçe Isabella ve Kral Ferdinand, Müslümanlara ve Yahudilere ülkelerinden ayrılmalarını, gitmek istemiyorsa Hıristiyanlığı kabul etmelerini şart koşmuşlardır (İnalçık, 2006: 244-245; Goffmann, 2004: 180). 31 Mart 1492 tarihli ferman, aynı zamanda, Yahudilerin bütün mal varlıklarına el konulmasını da içermiştir (Veinstein, 2001: 52). İberya yarımadasından ve diğer ülkelerden sürgün edilmelerinden sonra Yahudîler, Akdeniz havzasına yayılmışlar (Şekil 6), bu yayılımın üzerinde geniş bir ticaret ağı oluşturmuşlardır (Benbassa ve Rodrigue, 2001: 143-144) (Şekil 7).

Şekil 6. İberya Yahudilerinin Göç Güzergâhı.

Kaynak: Encyclopedia Judaica, (sephardicmusic.org), Erişim Tarihi: 01.05.2015.

Şekil 7. İberya Yahudilerinin Göç Güzergâhı Üstünde Ticaret Ağları

Kaynak: www.google.com, Erişim Tarihi: 01.05.2015.

Akdeniz yoluyla Avrupa'nın birçok ülkesine dağılan İberya sürgünü yahudilerin Osmanlı coğrafyasına yerleşmeleri, dönemin padişahı II. Bayezid tarafından olumlu karşılanmış ve kabul edilmiş, göçmenlerin özellikle İberya'daki ekonomik faaliyetlerini sürdürebilecekleri bölgelere, özellikle Selânik'e yerleşimleri sağlanmıştır (Lowry, 1994). Öte yandan, 1492'deki sürgünden çok önce, 1290'da II. Charles tarafından İtalya'dan, 1375'te Macaristan'dan ve 1391'de de İspanya'dan kovulan Yahudiler, Selanik'e yerleşmişlerdi. Daha sonra, Selanik'teki Yahudilere yani Romanyotlara, ülkelerinden kovulan diğer Avrupalı Yahudiler de eklenmiştir (Şekil 8).

Şekil 8. İberya'dan Osmanlı Coğrafyasına ve Selânik'e Yahudi (Seferad) Göçü.

Kaynak: seattlesephardicnetwork.org, Erişim Tarihi: 01.05.2015

İberyalı “Yeni Hıristiyan” tüccarlar, Avrupa’nın Yeni Dünya’yı keşfi ve deniz aşırı açılımlar sayesinde, yeni takas biçimlerinin ve büyük ticarî bağlantıların oluşmasına katkıda bulunmuşlardır (Baer, 2011: 95). Osmanlı coğrafyasındaki ve özellikle Selânik Yahudileri de, deniz aşırı bağlantılar üzerinde, Batı topraklarıyla, sıkı ilişkiler sürdürmeyi asla ihmal etmemişlerdir (Anastassiadou, 2017: 13).²⁸ Selânik Yahudileri de, Trakya’dan Güneydoğu Avrupa’ya ve Tuna’dan yukarıya doğru Macaristan’a, Avusturya’ya ve Orta Avrupa içlerine, en doğuda Polonya’ya ve Rusya’ya kadar ticaret ağları kurmuşlar ve böylelikle ekonomide tekel olmuşlardır (Ünal, 2015: 216) (Şekil 9).

Şekil 9. Selânik’ten Avrupa’ya Yahudi Ticaret Ağları.

Kaynak: wikipedia.org, Erişim Tarihi: 01.05.2015.

II. Bayezid, bir fermanıyla, Osmanlı topraklarına yerleştirilmiş Yahudilere olumlu davranılmasını ve emrine uygun davranmayanların öldürülmesine hüküm vermiştir (Eroğlu, 2000: 125-126; Güler, 2007: 132; Benbassa ve Rodrigue, 2001: 84-5; Mazower, 2013: 73). Padişah'ın bu buyruğu, İberya'dan göç ettirilen Yahudiler için bir kurtuluş fırsatı olmuştur (Mazower, 2013: 72-73; Sharon, 1992: 39). İspanya'dan ve Portekiz'den sonra 1493 yılından itibaren Sicilya'dan da sürgün edilen yaklaşık kırkbin Yahudî göçmen, İstanbul'a, Edirne'ye ve özellikle Selânik'e yerleştirilmiştir (Güler, 2007: 132; Gürkaynak, 2003: 282) (Grafik 4). Osmanlıların şehri ele geçirmesinden önce İstanbul'da yaşayan Yahudilerin sayısı, 15. yüzyılın sonundan

²⁸ Bkz. Yitzchak Kerem, The Europeanization of The Sephardic Community of Selonica, From Iberia to Diaspora. *Studies in Sephardic History and Culture*. Yedida K. Stillman y Norman A. Stillman (Editörler), Brill, Leiden-Boston-Colonia, 1999, ss.58-74.

başlayarak geniş ölçüde çoğalmış, İberyadan ve diğer Avrupa topraklarını terk etmek zorunda bırakılan çok sayıda Yahudî, İstanbul'da yerleşmişlerdir (Lewis, 2006: 100; Gürkaynak, 2003: 282).²⁹ Böylece, sürülen Yahudî kitleleri, İstanbul'da Bizans'tan bu yana İstanbul'da varlıklarını devam ettiren Yahudî cemaatine sel gibi akmışlar ve Selânik'te ve başka yerlerde yeni toplulukların kurulmasına katkıda bulunmuşlardır (Goffmann, 2003: 110). İzmir'deki Yahudî varlığının uzak geçmişe dayandığının, mezarlıklar gibi kayıtlar sayesinde bilinmekte oluşuyla birlikte, özellikle 15. yüzyılın sonunda baş gösteren göç akınına ve şehrin liman ticaretiyle büyümesine bağlı olarak İzmir'deki Yahudî nüfusu da çoğalmış, Yahudîler, Rumların ardından ikincil topluluğu oluşturmuşlardır (Beyru, 2000: 9-11). Nitekim II. Bayezid devrinde İzmir'de aktif konumda olan Yahudi tüccarların varlığından söz edilmekle birlikte, 16. yüzyılın sonlarında Selânik'te dokumacılık yapan Yahudiler hammaddeye daha kolay ulaşabilmek ve artan ticarî potansiyeli nedeniyle 17. yüzyıl başlarında İzmir'e yönelmişlerdir. Avrupalıların yapağının ve diğer hammaddelerin en iyisini İzmir'den aldıklarını fark eden Yahudiler, kente akın etmiştir (Ünal, 2015: 97). Ayrıca, 17. yüzyılın yarısından itibaren, İzmir'e yönelik bir *Marrano* (Portekiz Yahudisi) göçü de devam etmiştir (Benbassa ve Rodrigue, 2001: 148). Shaw (2008: 203), İzmir'deki Yahudî nüfusu için 1631'de yedibin olarak verdiği sayının 1675'te onbeşbine yükseldiğini bildirmektedir. Böylece, İzmir'de Yahudi cemaatinin oluşumunda şehrin ekonomik açıdan gelişmesi etkin olmuştur. Bunda, Portekiz göçleri ve Selânik'ten gelen iç nüfus hareketi önemlidir (Arslan, 2016: 209, 210). Zamanla İzmir, Osmanlı ülkesindeki Yahudî nüfusu bakımından Selânik, İstanbul ve Kudüs'ün ardından dördüncü sıraya yerleşmiştir (Beyru, 2000: 58).

Osmanlı yönetiminin Sefarad Yahudilerini yerleştirdiği üç önemli yerleşim yerinden biri de Selânik olmuştur. Selânik'e en büyük Yahudi nüfusu, Sultan II. Bayezid döneminde, 1481-1512 yılları arasında yerleştirilmiştir (Ünal, 2015: 160). Bununla birlikte, Bavyera ve Macaristan'da takibata uğrayan ilk Yahudiler, daha önce, 1470 yılı civarında Selânik'e gelmişlerdir. Batı ve Orta Avrupa'daki katolik kilisesinin Engizisyonu tarafından dinsel baskı gören Yahudi göçmenlerinin büyük akımları ise, 15. yüzyılın sonlarına doğru gerçekleşmiştir. 17. yüzyılın ortalarında ise, Polonya, Ukranya, hatta Kuzey Afrika'dan Yahudiler'de, Selânik'e göçmüşlerdir.

---

²⁹ Bkz. Uriel Heyd, The Jewish Communities of Istanbul in the Seventeenth Century. *Oriens*, 6(2), 1953, 299-314.

Nihayet Portekiz ve İtalya’da kovuşturulan son Yahudilerde, 18. yüzyılın başlarında Selânik’e yerleşmişlerdir. Göç kaynaklarına göre, Selanik’in Yahudi göçmenleri iki ana kategoriye ayrılmış, başta Almanya ve Macaristan olmak üzere Orta ve Doğu Avrupa’dan gelenler *Eşkenazi* ya da *Aşkenazi*, İspanya’dan, İtalya’dan ve Sicilya’dan gelmiş olanlar ise, *Sefarad* ya da *Sepharadim* olarak adlandırılmışlardır (Mintsis, 2017: 114).³⁰

Avrupa ülkelerinden gelen Yahudiler dışında, Mohaç savaşını takiben fethedilen Budin gibi yerlerdeki Yahudilerin de yerleştirilmeleri sonucunda, Selânik, bir Yahudî şehrine dönüşmüştür (Gökbilgin, 1988). O kadar ki, Selânik, “Balkanların Kudüs’ü” ya da “Yahudilerin ikinci Kudüs’ü” olarak adlandırılır olmuştur (Veinstein, 2001: 17, 56; Molho, 2015: 17, 220; Almaz ve Batu, 2007: 175).³¹ Lowry’nin (1992), incelediği Tahrir defterlerinden aktarımlarına göre, Selânik’te, 1478 yılında 862 Müslüman, 1.275 Hıristiyan hane sayılmışken, bir sonraki, 1500 tarihli Tahrir defterinde ise 1.715 Müslüman, 1.688 Hıristiyan haneye 754 Yahudî hanesi eklenmiştir. Yirmi yıllık süreç içerisindeki artış sonucunda, 1519’daki defterde Yahudî hanesi sayı, 3.143’e yükselmiştir. 1520’ye gelindiğinde, otuzbin sakinin yarısından fazlası Yahudî olmuştur.³² Mazower (2013: 74, 82), daha 1545 yılında, kentte en az yirmibeş sinagogun var olduğunu aktarmaktadır. Anastassiadou, (2017: 58), 1520’de Yahudi dini eğitimi veren “Talmud Torah” adlı bir okulun varlığını aktarırken, 1609-1657 yıllarında yaşamış olan Kâtip Çelebi de, bu dönemde, Selânik’te “Hora” adı verilmiş olan bir Yahudi eğitim kurumunun var olduğunu, bu kurumun zengin bir kitaplığa, iki yüzden fazla öğretmene ve bini geçik öğrenciye sahip olduğunu kaydetmiştir (Tekeli ve İlkin, 2004: 21). Böylece, 16. yüzyılın başından itibaren, şehir halkının çoğunluğu artık Yahudî olmuştur (Faroqhi, 1995:

---

³⁰ Bkz. Avigdor Levy, *The Sephardim in The Ottoman Empire*. Darwin Press, Princeton, 1992; Juhasz Esther (Editör), *Sephardi Jews in the Ottoman Empire*. Israel Museum, New York, 1990.

³¹ Bkz. Devin E. Naar, *Jewish Salonica and the Making of the “Jerusalem of the Balkans”, 1890-1943*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Stanford University, Stanford, 2011.

³² Selânik Yahudileri hakkında, burada sıklıkla başvurulan temel bir kaynak için bkz. Rena Molho, *Selânik Yahudileri, 1856-1919*. (Çev. Panayot Abacı), Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2015. Ayrıca bkz. Orhan Türker, Selânik Musevileri. *Tarih ve Toplum*, 196, 2000, 39-42. Georgios I. Mintsis, Selânik’in İspanya Yahudileri, Yerleşme, Yükseliş, Büyük Yıkım. *Litera*, 27(2), 2017, 113-123.

122-126; Ahmad, 2006: 56).³³ Bu kapsamda Epstein (1980: 258), 16. yüzyıl civarında, Selânik'te çoğu Sefarad olan ikibin beşyüz-üç bin ailenin var olduğunu ve bunların, şehir nüfusunun yarısından çoğunu meydana getirdiğini bildirmektedir. Nitekim tüm kaynaklar, 16. yüzyıldan 20. yüzyılın başına kadar, Selânik'te nüfusun çoğunun Yahudi olduğunu göstermektedir (Molho, 2015: 27). Bu nedenle, bu süreçte, şehrin tarihî bakımından Rum, siyasî bakımından Türk, coğrafi bakımından Bulgar ve etnografik bakımından Yahudî olduğundan söz edilebilir (Mazower, 2013: 338). Hatta Selânik, bazılarınca Türk ya da Yunan değil, Yahudî kenti olarak kabul edilmiştir. Örneğin, bir yazar, Selânik'in "Avrupa'da Varşova dışındaki tek Yahudi kenti olduğunu" ileri sürmüştür (Klötzel, 1920: 40'tan aktaran Baer, 2011: 26). Gerçekten de bu dönemde, Selânik, en büyük Osmanlı şehirleri arasında en az Müslüman nüfusu barındıran şehir olmuştur (Baer, 2011: 93; Özdemir, 1999). Devamlı göçlerle Selânik'in nüfusu 1790'lar civarında seksen bine, 1913'de yüzelli bine yükselmiştir (Mazower, 2013: 162, 394). 1870'te doksanbin olarak verilen Selânik nüfusunun, ellibininin Yahudi olduğu ileri sürülmektedir (Molho, 2015: 42). 1908'e gelindiğinde, Selânik kent merkezi nüfusunun %40'ı Yahudi olmuştur (Ünal, 2015: 259).

Yahudî göçmenler, II. Bayezid'in kendilerine verdiği fırsatı kucaklamışlar ve Selânik'e kentin mevcut sakinlerini şaşkına çeviren bir girişimci ve üretken enerjiyi getirmişlerdir (Mazower, 2013: 95). Selânik'te ve İstanbul'da ticaretle iştigal eden Yahudîler, ilerleyen süreçte Ermeni ve Venedikli tacirlerle rekabet edecek seviyeye ulaşmışlardır (Braudel, 1989: 269). Girişimcilikte Yahudîleri öteki gayrimüslimlerden farklılaştıran ve onlara karşı üstün olmalarını sağlayan en önemli nitelikleri, ülkeye teknoloji taşımaları, teknoloji transferinde öncü rolü yüklenmeleri olmuştur (Güler, 2007: 134).³⁴ Örneğin, matbaacılığı Osmanlı coğrafyasına taşıyanlar, İspanya'dan gelen Musevî göçmenler olmuştur. 16. yüzyılın başında İstanbul'da ve Selânik'te, sonra başka Osmanlı şehirlerinde de basımevleri kurmuşlardır (Landau, 2014; Lewis, 1996: 209; Berkes, 2013: 58-59, Levy, 1992: 26). Selânik'e ilk matbaa, erken bir

---

³³ Minna Rozen, Individual and Community in the Jewish Society of the Ottoman Empire: Salonica in the Sixteenth Century. Avigdor Levy (Editör) *The Jews of the Ottoman Empire*, Princeton, 1993, ss.215-273; Ayhan Pala, *XV ve XVI. Yüzyıllarda Selanik Şehri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1991.

³⁴ Bkz. Daniel Goffmann, Jews in Early Modern Ottoman Commerce. Avigdor Levy (Editör), *Jews, Turks, Ottomans*, Syracuse University Press, Syracuse, 2002, ss.15-34.

zamanda, daha 1512 yılında, bir Portekiz göçmeni tarafından getirilmiştir (Türker, 2000: 39). Yine bu kapsamda, terk etmek zorunda bırakıldıkları İberya’da kullanılan tüm tekstil tekniklerini ve araçlarını iyi bilen Yahudiler, yeni çevrelerinde de bu ihtisaslarından faydalanmışlardır (Benbassa ve Rodrigue, 2001: 148). Nitekim Selânik’in ekonomik gelişmesinde çıkış noktası ve en belirleyici faktör, 16. Yüzyıldan itibaren, yani İberya Yahudilerinin göçünden sonra yükselen ve 19. yüzyılın ortalarına kadar geçen süre boyunca Yahudilere özgü bir iş olan çuha dokumacılığı (Anastassiadou, 2017: 18; Vacalopulos, 1972; Türker, 2000: 40) olmuştur.³⁵ 17. yüzyılda, Selânik’te, çuha dokumacılığı için yün ipliği eğiren hane sayısının onbine vardığı kaydedilmiştir (Akıncı, 2017: 126; Ünal, 2015: 202). Bu nitelikleri dolayısıyla, Osmanlı idaresi, 16. yüzyılın başında Selânik Yahudilerine Yeniçeri birliklerinin üniformalarının imali görevini vermiştir (Vacalopulos, 1972; Mazower, 2013: 78; Ünal, 2015: 160) Kırkbin Yeniçeri için çuha işlemiş olan Selânik Yahudileri, bundan başka, Selânik keçesinden ve ipekten peştemaller de işlemişler, halı dokumuşlardır (Ünal, 2015: 160). Bu faaliyet, sonraki yüzyıl süresince, Selânik’i Doğu Akdeniz’deki başlıca kumaş üretimi ve dış ticareti merkezlerinden biri haline getirmiştir (Mazower, 2013: 78). Böylece, Selânik, Yahudî göçmenlerin Osmanlı topraklarına yerleştirilmesinden İmparatorluğun tüm şehirleri içinde en çok yararlanan olmuştur (Mazower, 2013: 74). Nitekim 16. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Selânik’in nüfusu otuzbine yükselmiş ve kent, Balkanlar’ın kişi başına düşen en yüksek vergisini ve İmparatorluğun Rumeli’deki topraklarındaki yerleşimlerin en büyük gelirini kazanan şehir olmuştur (Mazower, 2013: 95). Zamanla, “hahamlık” müessesesi etrafında kendi toplumsal ve iktisadî örgütlenmelerini inşa eden Yahudiler (Güler, 2007: 135), bütün Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi, özellikle İstanbul ve Selânik’te, para ticareti başta olmak üzere, önemli düzeyde faaliyet yürütmüşler

³⁵ *Selânik Çuhası* ya da *Çuha-i Selânik*, sadece Selânik’te dokunan bir kumaş türünün ismidir. Yılda bir defa Erbaın’dan (22 Aralık-31 Ocak arası) Erbaın’e verilen ve iki cins olan bu çuhadan Yeniçeriler tarafından Zemîstanî, Baranî denilen çivit renginde kaputlar yapılırdı. Selânik’in II. Murat tarafından fethinden sonra orada dokunmaya başlamıştır. Yeniçeri Yayabaşları için lazım olan yeşil çuha da orada dokunurdu. Çuha dokuyucusu Yahudiler, bu hizmetlerine karşılık Tekâlif-i Örfiye ve Avarız-ı Divaniyye adlı vergilerden muaf tutulurlardı. Çuha dokumacılığı, Selânik’te 19. yüzyıldaki pamuklu dokuma sanayiinin gelişimini de sağlayan bir etken olmuştur. (Quataert, 2001: 228). Bkz. Özgür Kolçak, *Osmanlılarda Bir Küçük Sanayi Örneği: Selânik Çuha Dokumacılığı (1500-1650)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.

(Toprak, 1985: 760-761), kısa sürede toplumsal ve iktisadî elitlere dönüşmüşlerdir.³⁶ Osmanlı vatandaşı olan Yahudi tacirler, Osmanlı Devleti'nin tanıdığı himayenin yanında, kapitülasyon antlaşmalarıyla tanınan haklarla da imtiyaz sahibi olmuşlardır. Yahudiler, Tanzimat'la atılan ileri adımlardan, bu kapsamda Avrupa ülkesiyle imzalanan ticaret anlaşmalarından da faydalanmışlardır (Molho, 2015: 75). İmtiyazlar, Osmanlı limanlarında yabancılarla gayrimüslimler arasında daha sıkı temaslara yol açmış, bu ortamda Yahudiler, yabancılarla ortaklık kurarak uluslararası ticarete katılır hale gelmişlerdir (Ünal, 2015: 36). Böylece Yahudiler, ticaretle birlikte, Avrupalılara Osmanlı bürokrasisi ile ilişkilerde aracılık hizmeti verme imkânına sahip olmuşlardır (Benbassa ve Rodrigue, 2001: 146-150).³⁷ Örneğin, 1716'da İngiliz elçisi olarak görevlendirilen Edwar Wortley Montagu'nun eşi Mary Wortley Montagu (1973: 91), Osmanlı ülkesinde en varlıklı tacirlerin Yahudiler olduğunu ve bunların oldukça geniş yetkilerle donatıldığını aktarmıştır. Gezgin Tournefort'un (2008: 249; Ünal, 2015: 97) 1702 yılındaki seyahatinden aktarımına göre de, İzmir'de Yahudilerin eline geçmeden birşeyin alınıp satılması mümkün değildi. Örneğin, Goffman'ın bildirdiğine göre (2003: 87, 143), 1604-1607 arasında Batı Anadolu'da vergi toplama işi, iki Yahudînin yönetimi altında yürütülmüştür. Goffmann, bölgedeki iltizam ve gümrük görevlilerinin çoğunun da Yahudi olduğunu aktarmaktadır. Öte yandan, Selânik'te Yahudilerin en faal yürüttükleri işlerden biri de bankacılık olmuştur (Ünal, 2015: 216). Özetle, Osmanlılar kenti yönetmişler, Yahudiler ise ekonomisini yürütmüşlerdir (Mazower, 2013: 80). Bu dönemde, uluslararası finans, işgücü, teknoloji ve sermaye çemberinin merkezine yerleşmiş ve Batı Avrupa ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ticarî karşılaşmaya aracılık eden başlıca şehir haline gelen Selânik'te (Baer, 2011: 96), 19. yüzyılın ortalarından itibaren komisyoncu ya da perakendeci tüccar olarak çalışan, ana gelirleri tahıl ticaretinden kaynaklanma birlikte, hububat, tütün, yağ ihracatıyla, kahve, şeker, yağ ithalatıyla uğraşan Yahudiler, ekonominin en etkin grubu olmuşlardır.³⁸ Bu çerçevede, Selânik'teki endüstriyel

---

³⁶ Bkz. Julia Phillips Cohen, *Osmanlılaşmak: Modern Çağda Sefarad Yahudileri ve İmparatorluk Yurttaşlığı*. (Çev. Feyyaz Şahin). Alfa Yayınları, İstanbul, 2017; Rena Molho, *Salonica and Istanbul, Social, Political and Cultural Aspects of Jewish Life*, The Isis Press, İstanbul, 2005.

³⁷ bkz. Çetin Yetkin, *Türkiye'nin Devlet Yaşamında Yahudiler*. Gözlem Yayınevi, İstanbul, 1996.

³⁸ Bkz. Orly C. Meron, *Jewish Entrepreneurship in Salonica, 1912-1940: An Ethnic Economy in Transition*. Sussex Academic Press, Brighton, 2011.

gelişmeyi üreten de, öncelikle Yahudî ve sonra Rum girişimciler olmuştur (Faroqhi, 2011: 34). Anastassiadou, (2017: 313, 335), Selânik endüstrisinin, 19. yüzyılın başında tamamen gayrimüslimlerin elinde olduğunu, Rumların ve Yahudilerin, ticarî faaliyetleri tekellerine aldıklarını bildirmektedir. Bu kapsamda, 1870’lerden itibaren Yahudîler, Balkan savaşına kadar uzanacak olan süreçte madencilik ve dokumacılık alanlarındaki tekellerinin (Ünal, 2015: 236) yanı sıra, pamuk, un, tuğla sanayilerinde de egemen olmuşlardır (Gounaris, 1994: 110-115).

17. yüzyılın ikinci yarısında, Yahudî bir dinsel lider olarak çıkan, daha sonra Müslümanlığı kabul etmiş görünen Sabetay Sevi’nin (Scholem, 2011; Gövsa, 2000; Freely, 2003) öğretilerini takip eden (Baer, 2011: 23-34; Georgeon, 2001: 147; Zorlu, 1999: 29; Mintsis, 2017: 118) genellikle zengin bazı Yahudî aileleri, Selânik’te, “gelen” anlamında *Avdetî* ya da daha sonra *Dönmelik/ Sabetaycılık* diye adlandırılan (Koloğlu, 2002), Müslümanlık ile Musevîlik arasında bir mezhep etrafında (Danon, 1997), kapalı ve seçkin bir grup oluşturmuşlardır (Mazower, 2013: 107-112; Tekeli ve İlkin, 2004: 21).³⁹ Dönmeler, basitçe, gizli bir Yahudi mezhebi olarak tanımlanmaktadırlar (Baer, 2011: 34). İspanya’da, 14. yüzyılın sonundan itibaren anti-semit gösterilerle ortaya çıkan ve Maranizm adı verilen bu davranışta, dışarıdan iyi bir

---

³⁹ Dönmelerin Osmanlı İmparatorluğu, Yunanistan ve Türkiye’deki üçyüz yıllık tarihi, ilginç biçimde, belli başlı hiçbir akademik araştırmanın konusu olmamıştır. Bunun birçok sebebi vardır. Bunlardan biri, ciddi araştırmacıların böyle tartışmalı, özellikle komplo teorilerine malzeme olabilecek konulardan uzak durma çabalarıdır. Bir diğeri ise, gizli bir topluluğun öğelerinin soyundan gelenlerin, kimliklerini istemedikleri ve hak etmedikleri halde ifşa etmenin tehlikeli ve bu nedenle etik açıdan da uygunsuz olmasıdır. Bununla birlikte, Dönme yazınının önünde duran en büyük engel, bu grubun öğelerinin kesin olarak kimler olduğunu öğrenmenin ve Osmanlı ve Türk tarihi kaynaklarındaki yerlerini belirlemenin bu gruba dahil olmayan biri için neredeyse imkânsız oluşudur. Bunun temel sebebi, Dönmelerin resmî olarak Müslüman kabul edilmesi ve Müslüman/Türk adları almaları dolayısıyla Osmanlı/Türkiye arşivlerinde diğer Müslümanlardan ayırd edilemeyişleridir (Baer, 2011: 16; Anastassiadou, 2017: 70). Bu konudaki literatürün sınırlılığının bir diğeri de, Selânik Yahudilerinin ve Dönmelerin, Kemalist Tarih yazıcılığı tarafından Cumhuriyet öncesi Osmanlı toplumsal düzenine özgü bir dinsel kimlik kabul edilip, bu farklılığın, “Türk ulusu” kurgusunun homojenliği içerisinde yok sayılmış olmasıdır (Eldem, 2014). Dönmelik ve Dönmeler hakkında Türkçe yayınlanmış bazı eserler bkz. Selahattin Galip, *Bütün Yönleriyle Dönmeler ve Dönmelik*, Geçit Yayınları, İstanbul, 2004; Abdurrahman Küçük, *Dönmeler ve Dönmelik Tarihi*, Aziz Andaç Yayınları, Ankara, 2005. Hüda Derviş, *Yeni Belgeler Işığında Türkiye’de Dönme Yahudi Gerçeği*. (Çev. Mustafa Özcan). Özgü Yayınları, İstanbul, 2006; Cengiz Şişman, *Suskunluğun Yüğü, Sabetay Sevi ve Osmanlı-Türk Dönmelerinin Evrimi*. Doğan Kitap, İstanbul, 2016.

katolik görüntüsü verilmekle birlikte, gizliden gizliye Yahudi inançlarına bağlı kalınmıştır (Veinstein, 2001: 53). Müslüman Dönmeleri de, dış görünüm açısından diğer Müslümanlardan ayıran herhangi bir özellikleri olmamıştır. İslâm'ın gereklerini yerine getirmişler, camiye gitmişler Müslüman adları taşımışlar ve en önemlisi, Türkçe konuşmuşlardır. Kamusal alanda Müslüman gibi davranmışlar (Tanyu, 1976: 157) İslâmî ibadetleri ve ritüelleri yerine getirmişler, örneğin Ramazan'da oruç tutmuşlardır (Baer, 2011: 28).⁴⁰ Böylece, Dönmeler, fiilen Müslüman cemaatinin bir parçası olmamakla birlikte, devlet karşısında diğer Müslümanların sahip oldukları hak ve görevlere sahip kabul edildikleri için, Osmanlı nüfus kayıtlarında Müslüman-Türklerle birlikte sınıflandırılmışlar (Ortaylı, 2007: 257-259), hiçbir ize rastlanmayacak surette Müslüman defterlerinde kaydedilmişlerdir.

Bununla birlikte, Dönmeler, bir yandan Osmanlı toplumunda asimile olurken bir yandan da kendilerini Yahudîlerden olduğu gibi Müslümanlardan da ayrı tutmayı seçmişler, düşünce ve yaşam biçimleriyle yeni bir sistem oluşturmuşlar, şehir hayatında kendilerini her zaman farklı tutmuşlardır. Etnik ve dinsel kökenleri, iç evlilikleri, ayrı okullarda öğrenim görmeleri, ayrı mezarlıkları ile kendilerini diğer cemaatlerden ayırmışlar, sosyal ayrımcılık yaparak kültürel farklılıklarını korumayı başarmışlardır (Baer, 2011: 40). Örneğin, kamusal alanda Türk adları almışlar ve Yahudi-İspanyol dili konuşmayı reddetmiş (Anastassiadou, 2017: 69-70) görünmekle birlikte, evlerinde Yahudi ibadetlerini, İbraniceyi kullanarak gizlice yerine getirmeye devam etmişler, atalarının diline ve geleneklerine bağlı kalmışlardır. Ayrıca, kendi içlerinden evlenme kuralını da sıkı sıkıya uygulamışlardır (Georgeon, 2001: 147; Akıncı, 2017: 189). Bu bakımdan, Dönmelerin dinî özleri, etnik kimliklerinden bağımsız olarak düşünülemez (Glick, 1997). Bu etnik ve dinsel özellikleri ile Dönmeler, Müslüman olmalarına rağmen, Selânik'teki Müslüman cemaatin parçası

---

⁴⁰ Bkz. Gershom Scholem, The Crypto-Jewish Sect of Donmeh (Sabbatians) in Turkey. *The Messianic Idea in Judaism and Other Essays on Jewish Spirituality*. Schocken Books, New York, 1971, ss.142-166; Jacob M. Landau, The Dönmes: Crypto-Jews under Turkish Rule. *Jewish Political Studies Review*, 19(1-2), 2007; Cengiz Şişman, The History of Naming The Ottoman/Turkish Sabbatians. Robert G. Outershout (Ed.), *Studied on Istanbul and Beyond*. Upenn Press, Phila, 2007, ss.37-52. Daha geniş bir kaynak taraması için bkz. Rifat N. Bali, Sabetaycılık Konusunda Bir Bibliyografya Denemesi. *Tarih ve Toplum*, 38(223), 2002, 63-68.

olmamışlardır.⁴¹ Bu nedenle, 19. yüzyılın ortalarına doğru Selânik'te ne kadar Dönme olduğunu saptamak imkânsızdır (Anastassiadou, 2017: 70). Bununla birlikte, bazı Dönme aileleri, çeşitli özellikleri ile tespit edilebilmişlerdir.⁴²

1923'teki mübadeleden hemen önce, yüzellibini geçen şehir nüfusunun üçte birini, Osmanlı rejimiyle ve toplumuyla girdikleri ilişkilerin ve çıkarların etkileriyle Müslüman olarak tanımlanmayı kabul eden Dönmeler oluşturmuştur (Baer, 2011: 93). Selânikli Dönmeler, kültür seviyeleri, yabancı dil bilmeleri, kurdukları basımeleri, gazeteleri, kulüpleri, özel okulları ile bir ticaret burjuvası zümresi olarak iyice sivrilmişlerdir (Avcioğlu, 1984: 250).⁴³ Bu bağlamda, ticarî faaliyetler, aktörler ve dinamik ittifakların değişen yelpazesi, Dönmelerin bölgelerarası yaşam alanlarında ekonomik, sosyal ve siyasî açıdan önem kazanmalarını kolaylaştırmıştır. Şehrin gelişimine bağlı olarak, Dönmeler de ekonomik bakımdan ilerlemişler, zamanla Selânik'in burjuvaları haline gelmişlerdir. Şehrin gelişimine, ticarete, mimarîye, mimarîye, batılılaşmaya, çağdaşlaşmaya, bilime, sanata ve edebiyata destek vermişlerdir. Böylece, Dönmelerin, Selânik'in gelişmesinde büyük katkıları olmuştur (Akıncı, 2017: 189-191). Sonuçta, Dönmelerin, 19. yüzyılın sonlarında yerel siyasetteki yükselişleri ekonomik büyüme ve kentsel reformun eşlik ettiği değişimler bağlamında açıklanabilir (Baer, 2011: 113).

Tanzimat ve özellikle II. Meşrutiyet sonrasında Osmanlı ekonomik seçkinliğini şehirli Ermenilerden, Rumlardan ve Yahudilerden, toplumsal ve siyasal seçkinliğini de aristokrasiden devralan Osmanlı Dönmelerinin izi, İttihat ve Terakki dönemine kadar kısmen sürülebiliyorsa da, Cumhuriyet tarihi yazımında bu iz, birdenbire silinmektedir. Dönmelerin Osmanlı'dan Cumhuriyet'e ve İttihatçılıktan

---

⁴¹ Selânik Dönme Cemaati hakkında bkz. Marc David Baer, *Selânikli Dönmeler, Yahudilikten Dönenler, Müslüman Devrimciler ve Seküler Türkler*. (Çev. Sevinç Kayır). Doğan Kitap, İstanbul, 2011. François Georgeon, Müslüman ve Dönme Selânik. Gilles Veinstein (Editör), *Selânik 1850-1918*. (Çev. Cüneyt Akalın). İletişim Yayınları, İstanbul, 1999, ss.86-103; Esra Danacıoğlu, Selânik Yahudileri ve Dönmeler Hakkında. *Toplumsal Tarih*, 1(4), 1994, 26-28.

⁴² Bazı Dönme aileleri üzerine yapılmış bir araştırma için bkz. Dilek Akyalçın Kaya, *Les Sabbatéens Saloniciens (1845-1912): Des Individus Pluriels Dans Une Société Urbaine En Transition*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ecole Des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris, 2013.

⁴³ Bkz. İlber Ortaylı, Osmanlı Modernleşmesi ve Sabetaycılık. Ahmet Almaz ve Pelin Batu, *Yahudilik Tarihi*. Nokta Kitap, İstanbul, 2007, ss. 255-265.

Kemalizm'e muhtemel geçişlerinin veya varsa bu konudaki kesintinin nedenlerinin, çeşitli sağcı-İslâmcı komplo teorileri⁴⁴ dışında, kayda değer bir esere ve akademik çalışmaya konu edilmemiş olması, bir ilke halinde geçerliliğini sürdürmektedir. Yine de, Dönmelerin, Osmanlı yönetiminin sona ermesine dek, Selânik'in ekonomisinde baskın bir rol oynamayı sürdürdükleri bilinmektedir. Örneğin, 19. yüzyılda, Yahudileri aşarak dokuma piyasasını ellerine geçirmişlerdir (Akıncı, 2017: 207). 19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılın başında Selânik'e akan sermaye, onların gelişen küresel ekonomide kendilerine yer edinmelerine olanak tanımıştır. Dönmeler, hem Osmanlı, hem Avusturya-Macaristan İmparatorluklarıyla, Fransız, İngiliz, Alman Avrupa'sının her yanında rahatlıkla faaliyet göstermişlerdir (Baer, 2011: 100-106).⁴⁵ Bununla birlikte, Osmanlı'nın Bizans'tan devraldığı ve kapitülasyonlarla sürdürdüğü İstanbul merkezli geleneksel Ermeni-Rum tüccarlığının, İngiltere ve Fransa ile ekonomik bağlantılar üzerindeki köklü egemenliği karşısında, bu kesimin ekonomik ayrıcalığı ve seçkinliği ile rekabet etmek durumunda kalan Selânik-İzmir liman ticareti burjuvazisine, İngiliz ve Fransız endüstri devrimine göre gelişimi gecikmiş Alman endüstrisinin Osmanlı ülkesine açılmasına aracılık etme imkânı kalmıştır. Bu nedenle, Selânik'te ve İzmir'de yükselen ticaret burjuvazisi, çıkarları gereği, daha çok merkez devletlerine, Almanya ve Avusturya'ya yakın olmuştur (Avcıoğlu, 1984: 251). Türkiye ile ekonomik ilişkileri hızla gelişen Almanlar da, Türkiye ile olan ekonomik ilişkilerinde, genellikle Rum ve Ermenilere yaslanan İngilizler ve Fransızlardan geriye kalan Yahudî ve Müslüman burjuvaziye dayanma eğilimi göstermişlerdir. Nitekim Selânik limanının Almanya'nın Avusturya üzerinden Akdeniz ticaretine eklemlenmesindeki coğrafi işlevinin Viyana'ya ulaşan demiryoluyla perçinlenmesi, Selânik burjuvazisinin daha çok Alman endüstrisi ile bağlantılar kurmasının önemli sonuçlarından ve göstergelerinden biri olmuştur.

---

⁴⁴ Dönmeler, kimlikleriyle ilgili sosyal kapalılık ilkeleri ve yaşayış gelenekleri nedeniyle, özellikle ırkçı ve köktendinci anti-semitik kuşku ve komplo kurgularının hedefi ve muhatabı olmaktadır (Nefes, 2012). Bu durum, Dönmelik üzerine akademik araştırma ve entelektüel düşünce etkinliğini, hem komplo kurgularının bilim dışı argümanlarından kaçınma ihtiyacıyla, hem de anti-semitizme karşı duyarlılıkla ve eleştiriyi muhatap olma ihtimaliyle, iki yönlü olarak sınırlamaktadır. Bkz. Marc David Baer, An Enemy Old and New: The Dönme, Anti-Semitism, and Conspiracy Theories in the Ottoman Empire and Turkish Republic. *Jewish Quarterly Review*, 103(4), 2013, 523-555.

⁴⁵ Bkz. Marc Baer, Globalization, Cosmopolitanism, and the Dönme in Ottoman Salonica and Turkish Istanbul. *Journal of World History*, 18(2), 2007 141-170.

Böylece, Almanların İngiliz ve Fransız endüstrisi ile rekabetiyle Yahudî-Dönme burjuvazisinin Ermenî-Rum (Hıristiyan) burjuvazisiyle rekabeti örtüşmüştür. Bu durum, İttihatçıların, kendilerinden önceki Osmanlı genel politikasının İngiltere merkezliliğine rağmen, İngiltere'yle savaşa girme pahasına Almanya ile ittifaka varan yoğun ekonomik, askerî ve siyasal ilişkilerinin sosyo-ekonomik alt-yapısını vermektedir (Tablo 2-3).

Tablo 2. Osmanlı Dış Ticaret Hacminde Sanayi Ülkelerinin Payı (%).

<u>Ülkeler</u>	<u>1887</u>	<u>1910</u>
<i>İngiltere</i>	61	35
Fransa	18	11
Avusturya	12	21
İtalya	3	12
<i>Almanya</i>	6	21

Kaynak: (Mücek, 2019: 139).

Tablo 3. Osmanlı Dış Borçlanmasında Sanayi Ülkelerinin Payı (%).

<u>Ülkeler</u>	<u>1881</u>	<u>1890</u>	<u>1898</u>	<u>1914</u>
Fransa	34,3	37,6	52,2	53,0
<i>Britanya</i>	33,2	23,1	17,9	14
<i>Almanya</i>	7,5	11,7	15,0	21,0

Kaynak: (Mücek, 2019: 139).

3.2.3. Modernleşmenin Politik ve Bürokratik Kaynakları: *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Geçişte İttihatçılığın İşlevi*

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş aşamasının, bir başka deyişle 'Osmanlı Modernleşmesi'nin siyasal aktörlerini ifade etmesi bakımından *İttihat ve Terakki* iktidarı ve onun öncülü olarak Jön Türkler diye adlandırılan yenilikçi aydınlar-bürokratlar kuşağı, Türkiye tarihinin önemli tarihsel kavşaklarından birini meydana getirmiştir. Cumhuriyet'i kuran ve uzun yıllar boyu rejimi sürdüren bürokratik gücün de insan kaynağını oluşturan bu kuşağın, *İttihatçılık* diye adlandırılacak, en başta siyasal, birçok boyutlu etkileri, günümüze dek uzanmakta ve güncelliğini korumaktadır. 27 Mayıs, 12 Mart ve 12 Eylül darbeleri, 28 Şubat ve 27 Nisan benzeri müdahaleler, darbe girişimleri ve nihayet günümüzde de gözlenen ordunun bir siyasal aktör olarak siyasete müdahaleye çağırılması gibi örnekler, askerî-otoriter yönetim geleneğinin kökeni olarak İttihatçı ruhun varlığını koruduğunu göstermektedir (Koçal, 2013a: 245).

3.2.3.1. İttihatçılığın Siyasal ve Bürokratik İşlevi: *Monarşizmden Cumhuriyet'e Geçişte Siyasal ve Bürokratik Egemenliğin Transferi*

İttihat ve Terakki dönemine ve tarihine dair sayısız eserler verilmiş ve bilimsel çalışmalar gerçekleştirilmiş olsa da, o dönemin bugüne varan iktisadî, tarihî, siyasî ve sosyal nedenleri, etkileri ve sonuçları hakkında araştırmalar, ilgi çekici seviyede sınırlı kalmıştır. Özellikle, Osmanlı modernleşmesinin gerçekleşmesini sağlayan toplumsal koşullar, Osmanlı'nın geleneksel yapısının ve monarşik rejiminin belirleyiciliği gerekçe kabul edilerek neredeyse göz ardı edilmiştir. Bu genellemenin dışında kalan üç özgün kaynak olarak Kansu'nun (2006), Kars'ın (1997) ve Emiroğlu'nun (1999) eserleri, 1908 İhtilâli'nin, sadece Makedonya'da gerçekleşen askerî olaylarla sınırlı olmadığını, 1908'dan önce, 1904-1905'den itibaren Osmanlı ülkesinin hemen bütününe yayılan sivil muhalefet birikiminin ve eyleminin bir sonucu olduğunu ortaya koymuştur. Bu bakımdan, 1908 İhtilâli, dayandığı taleplerin sınıfsal kişilikleri bakımından, bir burjuva ihtilâlinin başlangıcı olarak değerlendirilebilir. Özellikle Erzurum'daki başkaldırı deneyimi, bu açıdan belgeleyici bir örnek olmuştur (Tekeli ve İlkin, 2004: 1). Paradigma ayrımlarına rağmen, Cumhuriyet dönemi Tarih yazınının neredeyse tümü, 1908 İhtilâli'ni İttihat ve Terakki'nin genç asker liderlerinin kişisel iradeleri ve Padişah'a karşı isyan eyleminden ibaret biçimde işlemiştir. Bu bağlamda, gelişen Osmanlı burjuvazisinin iktisadî, siyasî ve kültürel taleplerinin neticesi ve ürünü olan İttihat ve Terakki iktidarının sonradan askerî diktatörlüğe dönüşen otoriter rejimi, İttihatçı liderlerin şahsî ihtiraslarıyla izah edilmektedir (Koçal, 2013a: 245). Örneğin Akşin (1987: 291), askerî diktatörlüğün gerekçesini İttihatçı liderlerin kişisel iktidar istemlerine bağlamaktadır. Buna göre, “uzun ve çok yıpratıcı bir savaşın altüstlükleri arasında, feodaliteden burjuva bir düzene geçişin sancıları içinde tipik sayılabilecek bir hastalık ortaya çıkmıştır: Bonapartizm, yani bir yanıla feodal (hükümdarlık hevesi veya ihtiyacı, bir yönüyle burjuva ve ilerici askerî diktatörlük.” Yine Akşin (1987:158), bu durumun nedenini, İttihatçıların milliyetçiğine bağlamakta, Türk kimliğinin Osmanlı çok kimlikliliği içinden ayrışmasına ve diğer kimlikler üstünde egemenlik kurması arayışıyla açıklamaktadır. Kongar ise (2006b: 326), İttihatçıların da benimsediği bürokratik otoriterizmi, sınıfsallıktan belirgin düzeyde soyutlanmış olan devleti elinde tutan merkezî yönetimin, kendisiyle rekabet potansiyeline sahip olabilecek her türlü sosyo-ekonomik ve politik aktörü engelleme hedefiyle, verily sosyal ve ekonomik yapıyı koruma çabasıyla tarif etmektedir. Bu açıklama şeklinde, 1908 olayı, “halksız bir

ihtilâl”, Kars’ın deyimiyle (1986: 1997:11) “yığinsız bir inkılâp” izlenimi vermektedir. Buna göre, 1908 devrimini bir aydın ve subay kadrosunun başardığını, bu devrimin Kolağası Niyazi Bey’in isyanıyla başladığını sanmak bir yanılığdır (Kars, 1997: 59). Berkes’e göre (2013: 151), bu durumun temel sebebi, Osmanlı burjuvazisinin, batı emperyalizminin iktisadî aracısı, yani dışarıya bağımlı ve bu yüzden de devlete ve topluma yabancı bir sınıf olarak ortaya çıkmış olmasıdır. Bu yaklaşımın en önemli temsilcilerinden Doğan Avcıoğlu, Osmanlı burjuvazisinin, iktidarı elde etmeye dayalı siyasî talepleri ile, geleneksel bürokrasinin devleti ve toplumu yönetme yetkisine sahip olma tekeli tehdit ettiği, ayrıca, hem gayrimüslimliği hem de küresel kapitalizme bağımlılığı, -Avcıoğlu’nun deyişiyle “kompradorluğu”- sebebiyle devletle ilişkisinin çelişki ve giderek çatışma şeklinde kurulduğu düşüncesindedir (Berktaş, 1983: 2473). Böylece, Avcıoğlu, şahsen Marksist olmasına karşın, varlık kaynağını tarihsel köklerden alan, Türkiye’ye özgü, sınıfsallıktan özerk bir bürokrasi ve devlet kurgular. Bu çerçevede, köklü bir geleneğe ve tarihsel geçmişe sahip bürokrasi ile yeni Osmanlı burjuvazisi arasında ekonomik olduğu kadar kültürel de bir ayırımın varlığını öngörür.

Sonuçta, Cumhuriyet dönemi Tarih yazınında, şahıs öncelikliliğin günümüze varan hakimiyeti, sivil toplum katındaki gelişmeleri ve siyasal olanın sosyo-ekonomik temellerini, kaynaklarını, etkenlerini ihmal eden, en azından etkileri bakımından indirgeyen devlet-bürokrasi merkezli gelenek sebebiyledir. 1908 İhtilâli’nin, II.Meşrutiyet’in ilanı, II.Abdülhamid’in tahttan indirilmesi gibi siyasî sonuçlarına vurgu yerleşik hale gelmişken, Osmanlı’nın iktisadî ve toplumsal hayatında yapısal bir dönüşüm noktası olma özelliğiyle ilgisi üstünde yeterince durulmamış olması da, yine bu sorunla bağlantılıdır (Kansu, 2006: 357). Bununla birlikte, istisnaen de olsa, İttihatçılığın, modernleşme sürecinde ortaya çıkan yeni toplumsal sınıf olarak Osmanlı burjuvazisinin taleplerini yerine getirdiklerini ileri süren yaklaşımlar ve yorumlar da vardır. Örneğin Avcıoğlu’na göre (1984: 251), hareket, yalnızca bir subay ve aydın hareketi olarak kalmamakta, ekonomik hayatta paşalar ile Rum ve Ermeni zenginlerinin kurdukları tekeli yıkmaya azimli bir ticaret burjuvazisi tarafından desteklenerek, bir toplumsal temele oturmaktaydı. Akşin de (1987: 280-281), savaşlar ve kitlesel yerinden edilmeler süreci boyunca sahipsiz hale gelen mallara el koyulmasından, ayrıca İslâm inancına dayalı geleneksel kültürün imar tarihi kapsamında geniş bir yer tutan vakıf mallarının İttihat ve Terakki rejimince

satılması örneğinde olduğu gibi, bilhassa savaş ortamında karaborsacılık, vurgunculuk gibi piyasa koşullarından kaynaklanan ve hızlı gelişen bir sermaye birikiminden ve bu kapitalist birikime dayalı bir sınıflaşmadan bahsetmektedir. Bu yaklaşıma göre, İttihat ve Terakki, kapitalizmin gelişmesiyle ortaya çıkan Osmanlı ticaret burjuvazisinin sözcüsü olmuştur (Kars, 1986: 60-62). Böylece, İttihat ve Terakki'nin 1856-1908 döneminde ortaya çıkan değişim sürecinin yarattığı alt-orta sınıf ve çeşitli gruplar arasında yaşanan yukarı yönde hareketliliğin en önemli kanalı olmasıyla, Osmanlı tarihinde ilk kez İmparatorluk kurumunun dışında bir toplumsal grubun saltanatın özüne karşı bir ideoloji ve çeşitli argümanlarla denetimi eline geçirmesine tanık olunmuştur (Karpaz, 2007: 17). Bu bağlamda, İttihat ve Terakki ile Selânik arasındaki ilişki (Akşin, 1987: 80; Kansu, 2006: 359; Tekeli ve İlkin, 2004: 1-67; Koçal, 2018), birçok araştırmacı tarafından tespit edilmiştir.⁴⁶ Nitekim Rumeli'deki hareketin ağırlık merkezleri Selânik ve Manastır olmuştur. Devrimi sonuçlandırılmasında ise, Selânik öncü olmuştur. Bu şehrin dış dünyaya açık büyük bir liman oluşu, Avusturya-Macaristan'la Almanya'nın Akdeniz ticaretinin önemli bir kısmının bu limandan dağılımı, düşün hayatı yönünden burasının karmaşık bir niteliğe sahip olması sonucunu vermiştir (Çavdar, 1970: 63). Önceki başlıklarda incelendiği üzere, Akdeniz ticaretinde belirgin bir yere sahip olan, bu özelliğine bağlı olarak, bir sanayi merkezi de olan Selânik, Osmanlı ülkesindeki bütün düşünce faaliyetlerinin odağı ve bu özelliği dolayısıyla da, İttihat ve Terakki'nin de kurulduğu yer ve merkezi olmuştur (Kalaycıoğlu ve Sarıbay, 2000: 156). Bununla birlikte, hareketin Selânik'te gelişmesinin koşulları, halen incelenmemiştir (Molho, 2015: 220). Zürcher (1995: 84), bu yapının altında gayri resmî bağlantılar olduğu, ancak, akrabalık, dostluk, eğitim ve himaye üzerine kurulan bu gayri resmî ilişkilerin kavrandığı zaman, Jön Türk dönemi siyasî hayatının tam olarak anlaşılabilceği, fakat bunlar üstüne hiçbir çalışma yapılmamış olmasının şaşırtıcı olduğu görüşündedir. Birçok yorumcu, kentin kozmopolitliğinin ve Avrupa'yla yakın ilişkilerinin, aynı zamanda büyük Yahudî ve Dönme nüfusunu, 1908'de İmparatorluğu çarpıcı değişimlere zorlayan unsurlar olarak değerlendirerek, Jön Türk ihtilâlini aslında Selânik'in bir ürünü olarak görmüşlerdir (Mazower, 2013: 358). Örneğin, Tekeli ve İlkin (2004: 5-6), Osmanlı'nın kapitalizme

---

⁴⁶ Bkz. Necmettin Alkan, *Selânik'in Yükselişi, Jön Türkler, Abdülhamid'e Karşı, 1908 İhtilâli*. Timaş Yayınları, İstanbul, 2012; Erol Üyepazarcı, *Selânik ve Kısa Süren Saltanatı-I-II. Tarih ve Toplum*, 177, 1998a, 23-27; 178, 1998b, 26-35.

açılma sürecinde Selânik'te gelişen burjuvazinin, monarşi rejimine karşı ayaklanması olarak 1908 hareketini, dayandığı sınıf ve talepleri bakımından bir burjuva ihtilâlinin başı olarak görür. Nitekim baskı düzenine karşı örgütlenen bütün gizli dernekler bu şehirde gelişmiş, Balkanlar'daki eylemlerini buradan yönetmişlerdir (Çavdar, 1970: 64). İttihat ve Terakki'nin merkezinin, dönemdeki adıyla "Merkez-i Umumî"sinin Selânik'te olması (Tunaya, 2000: 39; 1952: 114; Ahmad, 1995: 28; Çulcu, 2011: 268; Karabekir, 2009: 19) ve bu durumun, Ramsour'da (1982: 159) olduğu gibi, gerekçesinin İttiharçıların II. Abdülhamid'e ve saray rejimine güvensizlik sorununda aranmış olmasının aksine, II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden ve 1912 seçimlerinden sonra da sürmüş olması (Tekeli ve İlkin, 2004: 62), İttihat ve Terakki'yle Selânik arasındaki ilişkinin belirleyici olduğunu ortaya koymaktadır. 1908 İhtilâli'ni gerçekleştiren askerî örgütlenmenin odağı olan 3. Ordu merkez komutanlığının Selânik'te olması da (Alkan, 2012: 138; Anastasiadou, 2017: 315), bu önerme kapsamında anlamlı ve önemlidir. Nitekim İttihat ve Terakki'nin çekirdeğini oluşturan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, 1905'te, çoğunluğu 3. Ordu subayları olan on kişi tarafından Selânik'te kurulmuştur (Çulcu, 2011: 153). Ayrıca, daha sonra, siyasal ve toplumsal hayatta doğrudan etkili rol oynamış olan İttihatçı liderlerin ve askerî kadronun tamamına yakınının, Balkan-Makedonya coğrafyasına ve özelde Selânik limanının hinterlandına yayılı kırsal bölgeden yetişmiş olmaları da, bu kapsamda değerlendirilebilir. Buna göre, İttihat ve Terakki, ortaya çıkışının koşulları dolayısıyla, bir Makedonya hareketidir, İstanbul veya Anadolu merkezli değildir. İttihat ve Terakki'nin kurulduğu yer Makedonya, kurucuları ve üyeleri de büyük çoğunlukla Makedonyalıdır (Küçükılınç, 2016: 28). Nitekim sonradan en üst düzeye ilerleyen üçlü dışındaki hemen tüm İttihatçı subay kuşağının kişisel kökenleri, *Resneli* Niyazi Bey (Akıncı, 2017: 522), *Ohrili* Eyüp Sabri (Akıncı, 2017: 521) ve Kemal Bey, *Manastırlı* Kâzım (Dirik) ve Hafız Hakkı Paşa, *Filibeli* İsmail Hakkı ve nihayet *Selânikli* Mustafa Kemal (Yalçın, 2002) gibi birçok örneklerle, bu yörededir (Zürcher, 2009: 147). Özetle ve Tunaya'nın (2000: 35) belirttiği gibi, İttihat ve Terakki, Makedonyalıdır.⁴⁷ Makedonya'nın tarihsel süreçten gelen özellikleri ve karmaşık sorunları, İttihat ve Terakki'nin ilke ve amaçları üzerinde etkili ve belirleyici olmuştur (Çulcu, 2011: 127). Bununla birlikte, İttihatçıların 1908'e kadar, orta düşük

---

⁴⁷ Bkz. Gül Tokay, *Makedonya Sorunu: Jöntürk İhtilâlinin Kökenleri, 1903-1908*. Afa Yayınları, İstanbul, 1996.

rütbeli genç subaylar olarak ilk görevleri, Balkan coğrafyasında isyan eden yerel çeteleri (dönemsel deyişle *komita*) izlemek ve sindirmek olmuştur (Gümüşsoy, 2008). Bu nedenle, büyük şehirler, erken dönemde, bu kadronun görev sahası haricinde kalmıştır. 1908 İhtilâli'nin erken döneminde kırsal karakterinin ağırlığı, bu sebeptir. Aydemir'in (1972: 466) yaklaşık ikibin olarak sayılandığı Harbîye mezunu, dönemsel deyişle "mektepli" subayların, resmî Tarih yazımı kapsamında genel eğilimi yansıtan Akşin'in de (1987: 71). Makedonya'daki askerî sorunlarla ve savaş tehdidi karşısında sınır güvenliğinin sağlanması, ayrıca reformcu subayların İstanbul'dan uzak tutulması çabasıyla gerekçelendirdiği biçimde atandıkları 3. Ordu'nun merkez komutanlığının Selânik'te olması (Alkan, 2012: 138), İttihat ve Terakki'nin İstanbul-Selânik-İzmir odaklı Osmanlı burjuvazisi ile ilişkiselliğiyle bağlantılı yorumlanabilir. Buna göre, Selânik merkezli 3. Ordu'nun, Selânik-İzmir odaklı ticaret burjuvazisinin silâh gücü işlevi gördüğü iddia edilebilir.⁴⁸ Nitekim 31 Mart isyanını bastırma göreviyle İstanbul'a giden tek askerî birlik olan ve 3. Ordu tarafından meydana getirilen Hareket Ordusu'na (Akşin, 2009b: 61-62; Ahmad, 1999: 65; Çavdar, 1991: 112), ilerleyen süreçte yönetici kademelere erişen Enver ve Cemal paşalar, Mustafa Kemâl Ataürk gibi 3. Ordu ve İsmet İnönü, Kâzım Karabekir gibi, Edirne'deki 2. Ordu kurmaylarını (Aydemir, 1976: 164; Aydemir, 1979: 152; Aydemir, 1980: 57) içeren İttihat ve Terakki üyesi subaylar tarafından komuta edilmiş olması da (Örs, 2013: 695), İttihatçıların, gayrimüslim burjuvazinin Osmanlı monarşisiyle arasındaki çelişkiye dayalı muhalefesinde üstlendikleri rolü göstermesi bakımından, bu sınıfsal ilişkiselliği doğrulamaktadır. İttihat ve Terakki'nin kuruluşundan bir süre sonra devrimci Ahmed Rıza ve liberal Prens Salâhaddin eksenli tartışma ve ayrışma da, örgüt içinde burjuvaziyle aristokrasi arasındaki çelişkinin bir görünümü ve bu tartışmanın sonucu, burjuvazinin müdahalesi olarak değerlendirilebilir. Örneğin Mazower (2013: 362), 31 Mart ayaklanmasının Hareket Ordusu tarafından bastırılmasını, "İstanbul'un Selâniklilerin denetimine girmesi" olarak değerlendirmektedir. Hareket Ordusu'nu meydana getiren birliklerin yarısından çoğunun, Selânik'te gönüllü katılımı ile oluşturulan bir *Yahudî taburu*'nu da (Bali, 2005; Baer, 2011: 138) içermiş olması, bu hipotezi doğrular niteliktedir. Şehrin nüfusunun çoğunluğunu teşkil eden Selânik'in entelektüel ve ekonomik hayatına

---

⁴⁸ Cumhuriyet döneminde 1. Ordu Komutanlığı'nın İstanbul'da bulunması da, aynı sınıfsal ilişkiyi kapsamında değerlendirilebilir.

hakim olan Yahudiler ve Dönmeler, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde etkin rol oynamışlardır ve Jön Türkler bu kozmopolit çevrenin etkisinde olmuşlardır (Heyd, 1980: 24). Örneğin, Jön Türkler, Selânik'te çok sayıda bulunan Yahudilerin evlerinde güvenli olarak toplanarak planlar hazırlamış ve önemli oranda bağışlar toplamışlardır (Armstrong, 1998: 16). Öte yandan, Mustafa Kemal başta olmak üzere sonradan Kemalist kadroyu oluşturan İttihat ve Terakki üyelerinin, biyografilerinde sıkça rastlanan, o dönemde *mahfil* diye adlandırılan mason localarıyla ilişkileri de⁴⁹ (Tunaya, 2000: 27; Baer, 2011: 122-123; Akşin, 2009b: 66-67; Alkan, 2012: 120-130,139; Hanioglu, 1986: 75-92; Tekeli ve İlkin, 2004: 52-53; Ramsour, 1982: 31-32; Koloğlu, 1991: 27-30, 62), Cemiyet ile burjuvazi arasındaki organik bağı belgelemektedir. Öyle ki, Tunaya (2000: 393-395), İttihat ve Terakki'nin özellikle Selânik'te bulunan *Macedonia Risorta* ve *Veritas* başta olmak üzere, mason localarıyla bütünleşmiş olduğunu ve yaşam felsefesini bu localarda oluşturduğunu belirtmektedir.⁵⁰ Nitekim 1901 ile 1908 yılının nisan ayına dek Macedonia Resort locasına kaydedilen 188 kişiden 23'ü, Rumeli'deki 2. ve 3. Ordularda görevli Osmanlı subaylarıydı (Akıncı, 2017: 240).

Selânik'teki Makedonya Rizorta Locası ve Veritas Locası başlangıçta içindeki Türkler azınlıkta olmasına karşılık giderek Türklerin denetimine geçmiş ve İttihat Terakki Cemiyeti'nin bir noktada kaynakları olmuşlardı. İttihat Terakki Cemiyeti'nin önderleri Talat Paşa, Mithat Şükrü Bleda, Kazım Paşa, Manyasizade Refik, Kazım Nami Duru, sonradan Muş milletvekili olan Binbaşı Naki, Drama Jandarma Komutanı Hüseyin Muhittin, Maliye müfettişi Ferit Aseo, Makedonya Rizorta locasındandırlar. Emmanuel Karasu, sonradan Bahriye nazırı olacak Cemal Paşa, Faik Süleyman Paşa, İsmail Canbolat, Gümölcine Mebusu Hoca Fehmi Efendi, Mustafa Doğan, sonradan Babıali baskınında vurulan Mustafa Necip ise Veritas locasında uyanmışlardır. Sonradan Sadrazam olacak Talat Paşa ile Binbaşı Naki Bey hem Makedonya Rizorta Locası'nda hem de bu Veritas Locası'nda çalışmalara katıldılar (Soysal, 2004: 235- 236).

---

⁴⁹ Bkz. Orhan Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*. Gür Yayınları, İstanbul, 1991; Angelo Iacovella, *Gönye ve Hilal İttihat-Terakki ve Masonluk*. (Çev. Tülin Altınova). Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998; Elie Kedourie, Young Turks, Freemasons and Jews. *Middle Eastern Studies*, 7(1), 1971, 89-104.

⁵⁰ Bkz. Paul Dumont, *Osmanlıcılık, Ulusçu Akımlar ve Masonlar*. (Çev. Ali Berktaş). Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008.

Selânik'te kurulan siyasî organizasyonlarda masonluğun özel bir önemi olmuştur. Bu önem, ilk elde, ordu ve tarikatlerin aksine Müslüman olmayanların da rahatlıkla kabul edilmesinden kaynaklanmıştır (Zorlu, 1999: 55). Selânik'te ilk siyonist örgütlenmeler, yerel Yahudî cemaatinin ekonomik ve kültürel gelişmede en yüksek düzeye eriştiği 1890 ilâ 1919 yılları arasında kurulmuşlardır (Molho, 2015: 220; Dumont, 1984). İyi düzeyde ekonomik olanaklara sahip kişilerin, iyi yetişmiş entelektüellerin ve İttihat ve Terakki üyelerinin neredeyse tümü mason localarına girmişlerdir (Akıncı, 2017: 209). Böylece, mason dernekleri aracılığıyla, İttihat ve Terakkinin ileri gelenleri ve Selânik burjuvazisi arasında ilişkiler kurulmuştur (Avcıoğlu, 1984: 250). Bu bakımdan, masonluk, Jön-Türk hareketinin oluşmasında ve şekillenmesinde çok ciddi bir etkiye sahip olmuştur (Alkan, 2012: 121, 139). Örneğin, Jön Türkler ve İttihatçılar, gizli örgütlenme biçimlerini İtalyan mason locası Carbonari'den almışlardır (Alkan, 2012: 107; Berkes, 2013: 276; Çelebi, 1998). Nitekim bu süreçte ilk mason localarının İttihat ve Terakki'nin de oluştuğu ve faaliyet yürüttüğü Selânik-İzmir-İstanbul odaklı kurulmuş olmaları da (Soysal, 2004: 235-236; Palao vd., 2005: 399-401) bu bakımdan bir tesadüf sonucu değildir. Özellikle eski bir masonluk merkezi olan Selânik'teki (Berkes, 2007: 392) mason locaları, despotik rejimi ortadan kaldırmayı hedefleyenlerin planlama merkezleri olmuştur (Baer, 2011: 123; Tunaya, 2000: 37; Akşin, 2009b: 67; Aslan, 2008a: 81). Mason locaları, siyasal eylemlerle uğraşanlar için gizlilik bakımından en uygun ortamlar olmuşlardır. Bu nedenle, Cemiyet'in gizlilik aşamasındaki toplantıları, Mason localarında yapılmıştır (Çavdar, 1970: 65; Tanyu, 1976: 639). Sonuçta, Selânik'teki mason locaları, hedeflerini paylaştıkları ve bu kapsamda gizli ilişkiler kurmada faydalı bir vasıta oldukları için, İttihatçıların çoğu mason olmuştur (Mazower, 2013: 358; Iacovella, 1998: 37). Talât Bey başta olmak üzere, çok sayıda İttihatçı yönetici ve cemiyet mensuplarının, mason locası üyeleri oldukları (Akıncı, 2017: 238-239; Küçükılınç, 2016: 96-97; 104-105; Berkkan, 2014: 31) genel onay gören bir iddiadır. Öyle ki, ünlü İttihatçı entelektüel ve önderlerden Hüseyin Cahit Yalçın, İttihat ve Terakki'nin gizli örgütüne girebilmek için bir mason locasına üye olmak gerektiğini belirtmiş Kendisinin de Cavid Bey'in aracılığıyla derneğe bu yoldan üye olabildiğini aktarmıştır (Çavdar, 1970: 64-65). Kuruluş aşamasında kendisi de bir İttihatçı olan Rıza Nur da (1967: 260), Talât ve Rahmi Beylerin İstanbul'da mason locaları açtıklarını ve buraya çoğu Dönme olan Osmanlı yurttaşlarını kaydettiklerini, öyle ki, İttihat ve Terakki Cemiyet'inin mason locasıyla aynı anlama gelmeye başladığını,

İttihatçıların, mason localarını kendileri için güç kaynağı ve aygıtı haline getirdiklerini ifade etmektedir. Gerçekten de, İttihat ve Terakki'nin Selânik ve İzmir'de yaşayan gayrimüslim Osmanlı burjuvazisiyle bağlantısının oluşturulmasında ve sürdürülmesinde, İttihat ve Terakki'nin tek Yahudi yöneticisi Meclis-i Mebusan'da Selânik temsilcisi ve aynı zamanda Macedonia Risorta mason locası başkanı olan (Molho, 2015: 208-209) Selânikli Emanuel Karaso⁵¹ (Aksoy, 2008: 273-5; Baer, 2011: 127; Akıncı, 2017: 516) ile yine kökünde Dönme olan ve mason oldukları bilinen Dr. Nazım Bey'in⁵² (Baer, 2011: 120; Akıncı, 2017: 515) ve Talât Bey'in (Tanyu, 1976: 637) rolleri belirleyici olmuştur. Örneğin, 1908 isyanını bastırma göreviyle İzmir'den gemilerle getirilip Selânik'e çıkarılan askerî birliklerin, Dr. Nazım Bey'in müdahalesiyle ihtilâlcilere katılmaları (Kuran, 1948: 246, Uzunçarşılı, 1956: 111-112; Aydemir, 1972a: 535; Kars, 1997: 57; Ilgar, 1975: 217), Selânik-İzmir-İstanbul eksenli bu ilişkinin önemli bir göstergesidir. Özetle, Mason locaları, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni desteklemiş ve onun gelişmesine yardımcı olmuşlardır (Tekeli ve İlkin, 2004: 52, Apak, 1958: 34). Bununla birlikte, mason localarına egemen olanlar, genellikle Türk değillerdi. Mason localarının üyeleri arasında çok sayıda Dönme de vardı. Selânik'in bütün iş hayatını ellerinde tutan Dönmeler, bu locaların ileri gelen biraderleri, *Maşrik-ı Azamları* durumunda bulunuyorlardı (Çavdar, 1970: 64). Galante'ye göre de (2006: 105), Selânik'in Jön Türk hareketinin merkezi oluşu, bu hareketin başında büyük oranda Dönmelerin bulunmasıyla ilişkilidir. Dönmeler, laik bir ulusalcılığı benimseyen bir grup olarak Jön Türk hareketi ve İttihat ve Terakki içinde yer almışlardır (Ortaylı, 2007: 260)⁵³. Örneğin, İttihat ve Terakki'nin Selânik merkezi, Dönmelerin himayesi altında çalışmıştır (Hanioğlu, 1995: 168). Nitekim 1908'de Jön Türk devrimi Selânik'te patladığı zaman, Dönme ekonomi profesörleri, gazeteciler, işadamları ve hukukçular, başı çeken eylemciler arasında bulunmuştur (Mazower, 2013: 111). Bu bağlamda, Dönmelerin en büyük ve tartışmalı katkıları, 1908 Devrimi'ni gerçekleştiren ve ardından güç sahibi son Sultan II. Abdülhamid'i tahttan indiren Jön Türkler'in ve onların kurdukları gizli

---

⁵¹ Bkz. Zeynep Uçak, *Selanik Mebusu Emanuel Karasu, Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri*. Libra Kitap, İstanbul, 2016.

⁵² Bkz. Ahmet Eyicil, *Dr. Nazım Bey*. Gün Yayıncılık, Ankara, 2004.

⁵³ Bkz. G. R. Berridge, *İngiliz Gizli Belgelerinde Yahudi Dönmesi İttihatçılar*. (Çev. Utku Umut Bulsun), Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul, 2016.

bir topluluk olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin arkasındaki itici güç olmalarını (Baer, 2011: 14-15; Tanyu, 1976: 639). Böylece, Selânikli Yahudiler, Dönmeler, ve masonlar, II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinde önemli rol oynamışlardır. Bu çevrelerin İttihat ve Terakki üzerinde büyük nüfuzları olmuştur (Almaz ve Batu, 2007: 175). Siyasal hayatına İttihat ve Terakki'de başlayan ve 1909 seçimlerinde Cemiyet'in Sinop mebusu olarak Meclis'e giren Dr. Rıza Nur, "Yahudilerin İttihatçı oldukları ve Cemiyet'i avuçlarının içine aldıkları" görüşündedir (Nur, 1967: 331; Baer, 2011: 174).⁵⁴ Nitekim İttihat ve Terakki'nin görünürde ordu merkezli bir örgütlenme olmasına rağmen hükümete Cemiyet'in Selânik merkezi yöneticilerinden ve Meclis-i Mebusan'da Selânik'i temsil eden Dönme Cavid Bey'in⁵⁵ (Baer, 2011: 86; Mazower, 2013: 358; Akıncı, 2017: 515; Almaz ve Batu, 2007: 175; Zorlu, 1999: 80) *Maliye* (Ahmad, 2006: 68; Baer, 127,129), yine Dönme Manyasîzade Refik Bey'in *Adliye*, Hallaçyan Efendi'nin de *Ticaret ve Nafia* (Bayındırlık) nazırları göreviyle katılmış olmaları (Dinçaslan, 2012: 84; Mazower, 2013: 111), anlamlıdır.

Sonuç olarak, İttihatçı rejim ve dönem, özellikle 31 Mart isyanı ve isyanın bastırılışı, modernleşmeci yaklaşımın kavramlarıyla, modernleşmiş *merkez*'in geleneksel *çevre* ile ayrıştığı, İttihat ve Terakki'nin, Cumhuriyet'e varan Osmanlı kapitalistleşmesinin siyasal ve bürokratik aktörü olduğu bir tarihsel dönemeç olmuştur. 1908 ve 1912 seçimlerinde, oy hakkının, belirli bir vergi ödeme yeteneği üzerinden sadece mülk sahibi sınıfa tanınması (Kansu, 2006: 372), İttihatçılığın

---

⁵⁴ Bkz. Robert Olson, *The Young Turks and the Jews: A Historiographical Revision*. *Turcica*, 18, 1986, 219-235; M. Şükrü Hanioglu, *Jews in the Young Turk Movement to the 1908 Revolution*. Avigdor Levy (Der.), *The Jews of the Ottoman Empire*, Darwin Press, Princeton, 1994, ss.519-526.

⁵⁵ İttihat ve Terakki hükümetlerinde Maliye Bakanlığı yapan Cavid Bey'in bu özelliği, Selânik iş çevrelerinin Cemiyet'teki temsilcisi oluşundan ve ayrıca, Dönme ve mason olarak Batılı ülkelerle ve iş alemiyle ilişkilerinden kaynaklanmıştır. Nitekim İzmir suikast girişimi soruşturmasında idamına karar verildiğinde, Batılı etkili iş çevreleri cezasının infaz edilmemesi ve kendisinin bağışlanması için Mustafa Kemal'e dek uzanan girişimlerde bulunmuşlardır. Cavid Bey, bu ilişkileri sayesinde Batılı ülkelerle ticarî ilişkiler kurmakta ve onlardan malî kaynak sağlamakta zorlanmamıştır. Özellikle İngiliz ve Fransız iş çevrelerinin güvendikleri bir isim olmuştur. Maliye Bakanlığı dönemi, İngiliz ve Fransız şirketlerinin Osmanlı coğrafyasında en çok imtiyaz aldıkları dönem olmuştur. İmtiyazın Almanlara verilmesi nedeniyle Bağdat Demiryolu hattı projesine muhalefet etmiştir. Nitekim Osmanlı'nın I. Dünya Savaşı'na İngiltere'ye ve Fransa'ya karşı Almanya'nın yanında katılma kararı karşısında istifa etmiştir (Çavdar, 1970: 82-83, 135.). Cavid Bey hakkında bkz. Polat Tuncer, *İttihatçı Cavid Bey*. Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2010.

sınıfsal temsiliyetini göstermesi bakımından önemlidir. 1908 ayaklanmasının iki kişisel aktöründen biri olan ve Enver Bey'den önce Manastır'da dağa çıkan ve taşralılık-çevredenlik bildiren “Resneli” ön ekiyle anılan Niyazi Bey'in, kısa zamanda gündemden çıkmasına rağmen, İstanbul soylu Enver Bey'in önce “Hürriyet kahramanı Binbaşı Enver Bey” (Aydemir, 1976: 30), devamla aynı yıl birkaç rütbe terfi ettirilerek “Paşa” ünvanıyla sivrilmesi (Aydemir, 1976: 430), İttihatçılığın köylülükle şehirlilik arasındaki yol ayrımının en dikkat çekici sembollerinden biridir. Oysa 1908 İhtilâli'nde rütbelerini sökerek isyan etme eylemi bile, kahramanlık-fedakârlık duygusallığına bakımından, bir delil olarak kırsal kültürün bu kadro üzerindeki belirgin etkisini örneklendirmektedir. 1908'de isyan eden İttihatçı subaylar, toplum nezdinde “hürriyet savaşçısı” algısının muhatabı iken, oysa beş yıl sonraki hükümet darbesinin de aktörleri olan aynı şahıslar, artık özgürlüğün değil, otoritenin simgeleri haline gelmişlerdir. Örneğin 1908 ayaklanmasındaki “Hürriyet Kahramanı Binbaşı Enver Bey”, 1914'de, “Damad-ı Hazret-i Şehriyari ve Harbiye Nazırı Başkumandan Vekili Enver Paşa Hazretleri” (Aydemir, 1976: 434), yani saray damadı ve padişah adına ordunun en yüksek kumandanı olmuştur. Başka bir örnek de, Türkiye Siyasî Tarih literatürüne “sopalı seçim” diye kaydedilen 1912 yılındaki Mebusan Meclisi seçimleri olmuştur (Akşin, 2009b: 73; Tunaya, 2000: 205-2099; Tunaya, 1998: 47; Çavdar, 2008: 124). Bu seçimde, İttihat ve Terakki 281 üyeli Mebusan Meclisi'nin çoğunluğunu 275 temsilciyle ele geçirmiştir. Tunaya ise (2000: 215), 270 muhalefet sayılabilecek üye sayısını en fazla 15 olarak vermektedir. 1912 seçimlerinde durum bu iken, İttihat ve Terakki, 1914 seçimlerinde tek başına kalmıştır (Demir, 2007: 277, 325). Tunaya (1998: 82), bu değişmeyi, Meşrutiyet, yönetiminin II. Abdülhamid despotizminden daha kötüsünü getirdiği, ülkeyi birkaç kişinin keyfi yönetimi altında inettiği biçiminde yorumlamaktadır. Bu kapsamda Tunaya (1998: 55), İttihatçı rejimi, muhalif yazarların öldürülmeleri, tehdit, işkence, baskı altındaki seçimler, hükümet darbesi (Bab-ı Âli Baskını), gibi çeşitli hareketleri bireysel özgürlükler açısından çok tehlikeli ve güvencesiz bir iklim yaratmış olmakla suçlamaktadır. Böylece, İttihatçılar, Osmanlı tarihinde ilk kez açtıkları çoğulculuk dönemini yine kendi elleriyle kapatarak tekçi bir siyasî yaşama karar vermişlerdir (Tunaya, 2000: 29).⁵⁶ Bu noktada, 1913 darbesini yapan İttihatçıların aynı zamanda

⁵⁶ Bkz. Suat Zeyrek, İkinci Meşrutiyet Döneminde İktidar-Muhalefet Çekişmeleri Üzerine Genel Bir Bakış. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(2), 2013, 25-58.

devirdikleri yönetimi işbaşına getiren Kanun-u Esasî'nin, yani Meşrutîyet'in yeniden elde edildiği 1908 Temmuz İhtilâli'nin önderleri olması, sorgulama gereği doğuran bir çelişki olarak belirmektedir. Bu sorunsalı açıklamak üzere çeşitli yaklaşımlar geliştirilmiştir. Genel kanı, İttihatçı kadroların en başından beri dikta eğilimi içinde olduklarıdır. Tunaya'nın (2000: 61) deyiimiyle, İttihatçılar iktidara âşıktırlar; kendilerini onun dışında düşünemezler. Bu kanının sunduğu temel gerekçe, aynı zamanda asker olan aydın-yönetici önderlerin gerek içerideki ulusçu ayaklanmalarla gerekse dış tehditlerle uğraşmakta olan Osmanlı Devleti'nin çöküşüne ve 1856 Paris ve 1908 tarihli Reval görüşmelerinde ifadesini bulan emperyalizm tarafından paylaşılması (Ahmad, 1985: 10; Aslan, 2008b: 356; Aydemir, 1972a: 507-512; Çavdar, 2008: 95; Tunaya, 1998: 26, 2000: 45) tehlikesine karşı çare arayışlarıdır (Alkan, 2012: 165-174). İkinci bir gerekçe, İttihatçı aydın kadroların, kendilerine yükledikleri düşünülen Aydınlatma ve uluslaştırma misyonunu (Reyhan, 2008a: 127-128) ancak ellerinde bulundurdukları zor gücüyle gerçekleştirebileceklerine ilişkin yargılarıdır (Koçal, 2012a: 117). Buna göre, Osmanlı taşrasından çıkıp II. Abdülhamid'in eğitim reformu ile kurduğu batılı tarz eğitim veren okullarda ve başkentte eğitim gören, özellikle asker gençlik kuşakları, aldıkları eğitimin uygarlığın merkezine batıyı koyan felsefesinin ve içeriğinin etkisiyle kendi "doğulu" kökenlerine yabancılaşmış ve geldikleri sosyo-kültürel iklimi küçümsemişlerdir. Taşranın buna verdiği tepki ise, var olan geleneksel kültürel yapıya daha sıkı sarılmak olmuştur. Böylece, aydınlanmacı düşüncelerle temas, yeni nesil Osmanlı bürokratlarının padişah idaresine karşı dayanışmasını beraberinde getirmiştir. II. Abdülhamid, kendisinden önceki ıslahat faaliyetlerini kesintiye uğratmayarak, yenileşmeci geleneği devam ettirmiş, bunların bir neticesi olarak Jön Türk hareketinin ortaya çıkmasına vesile olan kadroların yetişmesini sağlamıştır (Alkan, 2012: 101). Böylelikle II. Abdülhamid'in en zayıf yanı, kendi okullarında eğitim görmüş olan yeni nesil bürokrat, subay ve Osmanlı entelektüelleri nezdindeki liyakat yitimi olmuştur (Göçek, 1999: 305). *Mekteb-i Mülkîye, Harbiye ve Tıbbîye* üçlüsü ile ifade edilebilecek bu yeni eğitim kurumları, İttihat ve Terakki'nin de kuruluş odağını meydana getirmiştir (Aslan, 2008a: 81-82).

3.2.3.2. İttihatçılığın Ekonomik İşlevi: *Devlet Eliyle Sermaye Birikimi ve Transferi Rejimi: “Millî İktisat”*

İttihatçı ekonomi politik rejim hakkındaki görüşler, literatürde, “millî burjuvazi yaratma” politikası (Toprak, 1982; Bağış 2000; Yıldız A., 2008) çerçevesinde toplanmış ve sabitlenmiştir. Örneğin, Toprak (1995); Kazgan (2009b: 40), Boratav (2006: 21), Keyder (2014: 88-89) ve Kongar (2006a: 329), İttihat ve Terakki'nin ekonomi politikasının amacının Müslüman-Türk burjuvazi yaratma amacına dayalı olduğu yaklaşımında buluşmaktadırlar. Kongar (2000: 19), İttihat ve Terakki'nin “Millî İktisat” politikası kapsamında, sonradan Kemalizm'in Devletçi sanayileşme rejimiyle sürdürülen “millî burjuvazi” oluşturma politikasını, Türkiye'nin az gelişmiş, hatta hiç gelişmemiş, potansiyel burjuvazisinin, kendini yeniden üretebileceği bir sermaye birikim seviyesine erişmek amacıyla devletin katkısına ihtiyaç duyması şeklinde açıklamaktadır.

Gerçekten de, İttihat ve Terakki, sermaye sınıfını desteklemek amacıyla son derece cömert teşvikler içeren, bilinçli bir politika uygulamıştır (Ahmad, 1985: 55). 1908 ve 1913 kongrelerinde alınmış kararlar ve *Siyasî Program*'da zikredilmiş olan “sanayinin, ticaretin ve tarımın geliştirilmesi amaçlı uygulamalarla girişimciliğin desteklenmesi, şirketleşmenin teşviği, iş hukukunun oluşturulması, ticaret ve sanayi okullarının kurulması” gibi hedefler, bu politikanın habercisi ve ilanı olmuştur (Tunaya, 1984: 63-7; Tunaya, 2000: 293). Akşin (2009b: 145), İttihat ve Terakki'nin, sınıfsal alt-yapısını oluşturan Osmanlı burjuvazisinin ekonomik taleplerine uygun bazı yasal düzenlemelerini sayar. Bunlardan en dikkat çekici dördü, en başta, grevi (Ören, 2011: 134) ve çeşitli kamu hizmetlerine ilişkin işkollarında sendikalaşmayı yasaklayan 1909 tarihli *Ta'til-i Eşgal Kanunu*⁵⁷ (Kansu, 2006: 372 –ki Cumhuriyet döneminde Takrir-i Sükûn ile sürdürülmüştür (Özerkmen, 2003: 243-244)- 1911 tarihli *ülke haricinden getirilecek sanayi teçhizatlarının gümrük vergisinden muaf tutulmasına dair Kanun* ve 1913 tarihli *Teşvik-i Sanayi Kanunu* (Pamuk, 2009: 227; Toprak, 1995: 171-2; Şener, 1990: 213) ile kuruluş amacıyla ve biçimiyle Erken Kemalist evrede İş Bankası'na da ilham kaynağı olan *İtibar-ı Milli Bankası*'nın (Yılmaz, 2009; Oktar ve Varlı, 2009) kuruluşu olmuştur. Devlet desteğiyle kurulan çok sayıda şirket, zengin üretme hedefine hizmet etmiştir (Şener, 1990: 221). Çoğu

⁵⁷ Bkz. A. Gündüz Ökçün, *Ta'til-i Eşgal Kanunu, 1909, Belgeler-Yorumlar*. Ankara Üniversitesi SBF. Basın Yayın Yüksek Okulu Basımevi, Ankara, 1982.

zaman, yerel İttihat ve Terakki teşkilatının üyeleri ile bu yeni şirketlerin ortakları aynı kişiler olmuştur (Keyder, 2014: 84). Nitekim 1886-1908 arasındaki yirmi üç yıl boyunca, toplam 40,2 milyon kuruş sermayeye sahip yirmi dört “millî” şirket kurulmuş iken, 1909-1913 arasında ise, bu sayı, toplam 79,2 milyon kuruş sermayeye sahip yirmiyedi şirkete yükselmiştir. Şirket sayısı beş, sermaye miktarı dokuz kat artmıştır (Akşin, 2009b: 81). Bununla birlikte, Tez’in konusu bakımından, gayrimüslim burjuvazinin yerleşim odaklarındaki kapitalist gelişmeyi örnekleyen bir veri olarak, 1915 tarihli verilerde sayılan 282 sanayi işletmesinden 155’inin İstanbul’da, 62’sinin ise İzmir’de olduğu anlaşılmaktadır (Kasaba, 1994: 13, 17). Yine, İttihatçılar eliyle 1909 yılında İstanbul’da kurulan ve kurucularının büyük bir kısmı hukukçu olan *Cemiyet-i Müteşebbise* ulaşım ve bayındırlık sektörlerinde küçük sermayeleri bir araya getirerek anonim şirketler kurulmasını özendirmeyi amaçlamıştır (Koraltürk, 1997: 13). Nitekim 1849-1918 yılları arasında merkezleri veya asıl etkinlikleri Osmanlı ülkesinde olan 309 anonim şirketten 96’sı 1909-1912 yılları arasında kurulmuştur (Toprak, 1995: 184-195).⁵⁸

Diğer yandan, İttihatçıların devlet eliyle sermaye birikim ve servet aktarım rejimlerinin önemli bir aracı da, Osmanlı maliye politikasının geleneksel finansman araçlarından biri olan dış borçlanma yerine, ilk kez iç borçlanma amacıyla Devlet Tahvili (Dahilî İstikraz) çıkarmak olmuştur (Toprak, 1995: 42-50; Toprak, 1985; Akkuş vd., 2004: 271). Tahvilin çıkarıldığı 1918 yılında, Osmanlı Devleti’nin I. Dünya Savaşı sonundaki koşulları ve malî durumu ve özellikle üretici işgücünü, Balkan Savaşı’ndan Dünya Savaşı’na dek uzun savaş yılları boyunca silâh altında ve cephelerde yitirmiş olan Anadolu toplumunun ekonomik kaynaklarının ölçüsü ışığında, 18 milyon Osmanlı lirası tutarındaki devlet tahvilini (Ersevînc Akkuş vd., 2004: 271) satın alabilecek düzeyde aktif sermaye sahipliği olanağını elinde bulunduran toplumsal grupla İttihat ve Terakki arasındaki ilişki de somutlaşmaktadır. Bununla birlikte, tahvil alanların, buradan elde ettikleri gelire ilgili tüm vergilerden muaf tutulmuş olmaları da (Çelik, 2015: 115), devletin doğrudan bir servet ve sermaye üretim aracı olarak kullanılmasının en dikkat çekici belgelerinden ve örneklerinden birini oluşturmuştur. Bununla birlikte, Osmanlı kamu maliyesi kapsamında dış borçlanma konusu üzerine sayılamayacak kadar çok çalışma yapılmış olmasına karşın, İttihatçıların iç borçlanma yoluyla fon aktarımı politikası hakkında,

⁵⁸ Bkz. Haydar Kazgan, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Şirketleşme*. Vakıfbank Yayınları, İstanbul, 1999.

kayda değer bir literatür bulunmaması bir yana, Georgeon'un (2006) ve Çelik'in (2015) çalışması dışında, neredeyse hiçbir akademik metne rastlanamayışı da, ilgi çekici ve merak doğurucu bir sorun olarak buraya eklenmelidir.

Sonuçta, İttihat ve Terakki'nin millî burjuvazi oluşturma politikası, Selânik ticaret çevrelerinin işine yaramış ve bunlar Türk ekonomik hayatında ön plana geçmişlerdir (Çavdar, 1970: 84). Böylece, İttihat ve Terakki'nin, *ekonominin Türkleştirilmesi* olarak açıklanagelen Millî İktisat ekonomi politik rejimi, gayrimüslim kimlikli Osmanlı burjuvazisinin, Balkan Savaşları ve I.Dünya Savaşı sürecinde kaybedilen Akdeniz ticaret limanlarından Anadolu coğrafyasına aktarılması, bir başka deyişle, Anadolu'da, üretim biçiminin ilkel tarımdan ve geleneksel ticaretten modern tarımsal endüstriye dönüştürülmesi olarak açıklanabilir.

3.2.3. OSMANLI MODERNLEŞMESİNİN SONUÇLARI

Yukarıda incelenen tarihsel süreci, belirleyici etkenleri, aktörleri ve özellikleri ışığında Osmanlı toplumunun ve devletinin kapitalistleşme/modernleşme sürecinde yaşadığı yapısal değişimlerin günümüze uzanan sonuçları, aşağıdaki biçimde beş ana kategori içerisinde özetlenebilir.

İlk olarak, Osmanlı modernleşmesi, Klasik Osmanlı yapısının ekonomi politik temelini oluşturan geleneksel kamucu toprak rejimi ve onun üstünde geçimlik aile tarımını ikincilleştirerek, pamuk ve dokuma başta olmak üzere, pazara dönük endüstriyel tarımı, çiftlikleşmeyi ve nihayet şehir merkezlerinde ticarîleşmeyi ve sanayileşmeyi meydana getiren bir *ekonomik değişme* süreci olmuştur.

İkinci olarak, Osmanlı modernleşmesi, kapitalistleşmenin temel faaliyet alanını oluşturan deniz aşırı dış ticareti yürüten ve bu ticaret faaliyeti üzerinde modern anlamıyla sermaye üreten Osmanlı yeni seçkinleri üzerinden Osmanlı-Türkiye burjuvazisinin oluştuğu ve zamanla kendilerini geleneksel seçkinlerin yerine ikame ettikleri bir *sosyolojik değişme* süreci olmuştur.

Üçüncü olarak, Osmanlı modernleşmesi, esasen gayrimüslim ve uzak tarihsel mesafede olsa bile Avrupa kökenli yeni seçkinlerin, modernleşme-batılılaşma ve bu kapsamda sekülerleşme ve uluslaşma taleplerine dayalı kimlik, eğitim-bilim-sanat gibi kültür politikalarının, özellikle İttihatçı-Kemalist süreklilik boyunca devlet eliyle ve Türkleştirme politikasında olduğu gibi, zor gücüyle başkalaştırma yöntemiyle

uygulanışından ve buna karşılık, Osmanlı-Anadolu halklarının etno-kültürel yabancılaşmalarından oluşan *kültürel değişme* süreci olmuştur.

Dördüncü olarak, Osmanlı modernleşmesi, Osmanlı-Türkiye yeni seçkinliğinin, Türk-İslâm devlet ve toplum geleneğinin sürekliliği olan geleneksel ve dinsel kamu hukuku ve özel hukuk alanlarındaki sınırlılıklarını aşması çabasında dayalı, Tanzimat Fermanı'nda ifadelerini bulduğu üzere başta mülkiyet ve vatandaşlık hakları, kamusal varlık, giderek müdahale ve egemenlik alanını genişletmesini ifade eden bir *hukuksal değişme* süreci olmuştur.

Beşinci olarak, Osmanlı modernleşmesi, Osmanlı-Türkiye yeni seçkinlerinin, kapitalistleşme sürecinde elde ettikleri ekonomik ve sosyolojik gücü siyasal güce çevirerek, Meşrutiyet-Cumhuriyet sürekliliğinde monarşizmin aleyhinde siyasal katılım ve müdahale gücü ürettikleri, parlamanterleşme ve liberalleşme eğilimli bir *siyasal değişme* süreci olmuştur.

Sonuçta, Osmanlı modernleşmesi, Osmanlı-Türkiye yeni seçkinlerinin, *ekonomik, hukuksal ve siyasal* alanlarda önce hak edinimi ve tahkimi ile burjuvalaşması, zamanla egemenleşme süreçlerini içeren bir sınıfsal ilerleme ve ona bağlı sosyo-ekonomik yapısal değişme sürekliliğini ifade etmektedir.

4. CUMHURİYET DÖNEMİNDE DEVLET İDEOLOJİSİNDE SİYASAL DEĞİŞME: KEMALİZM'İN EVRİMİ

4.1. KEMALİZM'İN TANIMLANMASINA DAİR YAKLAŞIMLAR VE TARTIŞMALAR

Kemalizm, muhtemelen, Türkiye siyasal düşünce tarihi ve birikimi içerisinde, üzerine en çok düşünce, eser ve bilimsel çalışma üretilen, en çok yorumlanan ve tartışılan konuyu ve sorunsalı tarif ve işaret etmektedir. Bunun temel nedeni, Kemalizm'in, kuşkusuz, sadece siyasal alanı değil, günlük yaşamı da doğrudan koşullandıran köklü değişiklikleri çağrıştırmasıdır. Bu çerçevede, değişimlerin getirdiği sonuçlar karşısında dindar-seküler, gelenekçi-modernist ve etnik-ulusal gibi birçok ikilemler üstünde yapılanan tartışma eksenleri, Kemalizm üstüne düşünce birikimini zenginleştiren temel etkendir.

Kemalizm'in tanımlanmasına dair yaklaşımların farklılaştığı bir tartışma, *Cumhuriyet'in ve dolayısıyla Kemalizm'in, Osmanlı'dan bir kopuş olup olmadığı* meselesi üstüne yürütülmektedir. Bu tartışmada, genellikle gelenekçi bir tarzı

benimseyen aktörler, önermelerini, Kemalist kadronun aynı zamanda İttihatçı Osmanlı bürokratları ve düşünceleri bakımından Jön-Türk aydın geleneğinin sürdürücüleri olmaları ve uygulamada ise, Kemalist yenileşme hareketlerinin, esasen Tanzimat'la zaten başlamış ve Meşrutiyet'le ilerlemiş bulunan modernleşme-reform sürecinin ilerlemesinden ibaret oluşu itibarıyla, Osmanlı modernleşmesi ile Kemalizm, dolayısıyla Osmanlı Devleti ile Cumhuriyet arasında süreklilik ilişkisi üstünde kurarlar. Buna göre, 1908-1923 dönemi ve Cumhuriyet'in kuruluşu Osmanlı'dan bir kopuş değildir; tersine, Osmanlı ile Cumhuriyet arasında mutlak bir süreklilik geçerlidir. Cumhuriyet, devleti kurtarma telâşsı içindeki Osmanlı bürokrasisinin son sığınağı olmuştur (Savran, 1986: 174). Böylece, bu yaklaşımın bakış açısında, Cumhuriyet, tarihi kesintiye ve başlangıca uğratan bir devrim değil, Tanzimat-Meşrutiyet sürecinin, kendiliğinden sonucu ve doğal devamı niteliğindedir. Daha çok Kemalist eğilimli aktörlerce benimsenen karşı yaklaşıma göre ise, Cumhuriyet ve Kemalizm, Türk ulusunun Osmanlı egemenliğine karşı başkaldırısı olarak Kurtuluş Savaşı'nın sonucu ve ürünü, dolayısıyla Osmanlı'nın devamlılığı değil, sonudur. Buna göre, Cumhuriyet'le Osmanlı son bulmuş, Cumhuriyet, Osmanlı'dan ayrılan diğer ulus-devletler gibi, yeni bir devlet olarak kurulmuştur. Dolayısıyla, Cumhuriyet'in ilanı, sadece bir siyasal rejim değişikliği değil, öncelikle, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş belgesidir.

Cumhuriyet'in Osmanlı'nın sürekliliği veya sonu oluşuna dair tartışma üzerinde Kemalizm yorumlarında beliren ve biçimlenen bir farklılaşma da, *Kemalizm'in bir reform hareketi veya başlı başına bir devrim olması* seçenekleri üstüne gerçekleşmiştir. Çıkış kaynağını Osmanlı-Cumhuriyet sürekliliği üstünde inşa eden tarihselci yaklaşım, Cumhuriyet'i de, Hamidizm-Jön Türkizm-Kemalizm bütünlüğü ve devamlılığı önermesine dayandırır. Buna göre, Kemalist yenilikler, II. Mahmud döneminde başlayan Batılılaşma hareketinin II. Abdülhamid ve İttihat ve Terakki süreçleriyle devam eden Osmanlı modernleşmesi kapsamındaki reformlarla karşılaştırıldığında özgünlük değil mantıksal bağıntı göstermektedir, dolayısıyla Kemalizm, Osmanlı reformizasyonunun tarihsel bütünlüğü içerisinde bir parçası olmaktadır. Tartışmanın diğer tarafında ise, Kemalizm'i Osmanlı gelenekselliği ile çelişkileri etrafında algılayan kategori ise, "Cumhuriyet Devrimi, Atatürk Devrimi, Kemalist Devrim, Atatürk İhtilâli" gibi köktenci tanımlamalar altında, Kemalizm'e,

Osmanlı rejimine karşı bir isyan hareketinin başarısı olarak kurgulanan bir kurtarıcılık-kuruculuk anlamı ve değeri yüklemektedirler.

Reform-Devrim ikilemi üstünden yürüyen bir tartışma da, *Kemalizm'in ideolojik bir referansa sahip olup olmadığı* seçeneklerini işlemektedir. Kemalizm'in ülkeyi işgalden ve gerilikten kurtarmayı hedefleyen ve verili koşullara göre uyarlanan bir eylem hali, dolayısıyla bir pragmatizmden ibaret olup, önceden tasarlanmış bir ideolojik çerçeve oluşturmadığını savunan bir tarafa karşı, Kemalizm'in, adını kendisinin –izm ekiyle verdiği ve “altı ok” diye sembolleştirilen Cumhuriyet Halk Partisi programının, aynı zamanda, Cumhuriyet reformlarının temel ilkelerini de oluşturduğu kabulünü gerekçe kılan taraf ise, Kemalizm'e, çağdaşı olan Liberalizm'le Sosyalizm arasında eklektik içerikli ve “üçüncü yol” temalı bir ideoloji içeriği ve ilkeselliği atfetmektedirler.

Kemalizm'in ideolojik niteliğinden hareketle üretilen ve yürütülen bir tartışma da, *Kemalizm'in Batıcı-Avrupalılaştırmacı bir yenileşme-değişme hareketi veya Doğucu-Anti-emperyalist kurtuluş hareketi* olmasına dair tercihleri ve yorumları içermektedir. Özellikle hukuk rejimi kapsamındaki Avrupalı mevzuat aktarımlarını, eğitim, giyim-kuşam, takvim ve ölçüler gibi günlük yaşamı düzenleyen reformları argüman olarak kullanan taraf, Kemalizm'in kesin biçimde Batıcı-Avrupalılaştırmacı amaçlar güttüğünü savunurken, Cumhuriyet reformlarından çok Kurtuluş Savaşı öncelikli düşünen karşı taraf ise, Kurtuluş Savaşı'nın İngiltere başta olmak üzere anti-emperyalist ulusal kurtuluş hareketlerinin erken örneklerinden biri ve hatta ilki olduğu iddiasına dayandırdığı hipotezi kapsamında, Batı uygarlığının “emperyalizm” vurgusuyla düşmanlaştırıldığı, buna karşılık Kemalizm'in ulusal kurtuluş mücadeleleri ile Sosyalist devrimlerin işbirliği içinde Batı'ya karşı özgürlük mücadelesi veren bir “ezilenler dünyası/ittifakı” tasavvuru içine öncü bir rolle yerleştirildiği bir Soğuk Savaş dönemi düşüncesi izlenimi verir. Kemalizm'in bu eksenindeki yorumuna en belirgin ve güncel iki örnek, Attila İlhan'ın ve Doğu Perinçek'in yazımlarıdır.

Kemalizm'in ideolojikliği bakımından yorumlandığı tartışmalar, Batılılık–Anti-emperyalizm görünümü altında, esasen, onun *sınıfsallığına* dair bir tartışma da kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Buna göre, Kemalizm'i Batıcı kılan, toplumsal alt-yapısındaki bürokratik veya kapitalist seçkinliğin taleplerini veya tam tersine anti-emperyalist kılan, Batı emperyalizminin aracısı olan burjuvaziye karşı köylülüğün

savaşımını temsil ediyor olma seçenekleridir. Yukarıda zikredilen yorumlama-tartışma eksenlerinden farklı olarak, bu kapsamda, üç farklı yönelim kaydedilmektedir. Yaklaşımlardan birine ve literatüre en hakim olanına göre, Kemalizm, Jön Türkizmin ve İttihatçılığın sürekliliğini olarak, kendini geliştirmeyen burjuvazinin yerine ikame eden Osmanlı bürokrasisinin devlet eliyle, dolayısıyla sınıfsallıktan özerk, reformcu bürokratik ve politik eyleminin devamıdır. Örneğin Boratav'a göre (2006: 23), Türk burjuvazisinin cılızlığı, bu sınıfın bürokrat kesimin yerini alarak liberal değerlere bağlı bir Cumhuriyet kurmasını olanaksız hale getirmiştir. Kongar'a göre de (2006b: 361), Atatürk İhtilâli, köken, yani doğuş bakımından toplumsal-ekonomik değil ideolojik ve siyasal bir ihtilâldir. Bir başka deyişle, Atatürk İhtilâli, Osmanlı toplumunun içinde gelişen yeni toplumsal ve ekonomik güçlerin (örneğin burjuvazinin) doğurduğu bir ihtilâl değil, yönetimde zaten belli bir ağırlığı olan bürokratların (sivil ve asker aydınların) bir kesiminin belli ideolojik ve siyasal birikimler sonucu, yönetimi bütünüyle ele geçirmeleri olayıdır. Karpas da (2007: 18), Kemalist ekonomi politiğin burjuvazinin değil, modern eğitim reformuyla yetişen bürokratların ve aydınların zaferini simgelediği düşüncesindedir. Kemalizm'in yaratıcı ve yürütücü aktörü yerine bürokrasiyi, özellikle orduyu koyan Doğan Avcıoğlu da, Cumhuriyet'i, bürokrasinin bağımlı burjuvaziye karşı bağımsızlıkçı iradesinin ve eyleminin sonucu ve ürünü saymıştır. Bir başka deyişle, üst yapı, uzun dönemde alt yapıya boyun eğmekte, fakat boyun eğdiği bu alt yapı, büyük ölçüde, kendisi tarafından yaratılmış ya da yönlendirilmiş bir altyapı olmaktadır (Kongar, 2006b: 383). Çünkü Cumhuriyet, bölgede egemen olan tarihsel koşulların ve İmparatorluğun toplumsal, ekonomik ve siyasal yapısının ürünü olan güçsüz ve dışa bağımlı bir ekonomi devralmıştır (Kongar, 1994: 263). Devlet ve bürokrasi merkezli okumanın tam karşısında yer alan, ağırlıklı Marksist kategoride yer alan bir yaklaşımsa, bir üst-yapı olarak bütün siyasal alanı kapsayan kuramsal genelleme ışığında Kemalizm'i de sınıfsallıktan özerk görmeyip, Cumhuriyet'i ve Kemalizm'i, ekonomik ve toplumsal alt-yapısındaki Osmanlı-Türkiye burjuvazisinin talepleri tarafından belirlenen ve biçimlenen, bu haliyle kapitalistleşmenin önünü açan ve onu geliştiren bir rejim olarak tanımlar. Buna göre, İttihatçı ve devamında Kemalist reformlar, Osmanlı'nın küresel kapitalizme açılmasından itibaren beliren şehirli sınıfın zamanla güçlenmesi ile ilişkili olmuşlardır (Yücekök, 1983: 82). Klasik dönemden başlayarak, özellikle liman kentlerinde süregelen deniz aşırı ticaretin ve giderek sanayileşmenin ürettiği sermaye dolaşımı ve birikimi, geleneksel tarım

toplumundan farklılaşan modern-kapitalist bir sınıflaşma üreterek, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e ilerleyen yapısal dönüşümün temeli olan toplumsal değişmeyi meydana getirmiştir. Buna göre, Türkiye Cumhuriyeti'nin varlık bulduğu tarihsel ve aynı zamanda sosyo-ekonomik zemin olarak Osmanlı modernleşmesi süreci, Osmanlı'nın gerilemiş, İttihat ve Terakki yönetimi sürecinde zayıflayan doğulu despotik yönetim geleneğinin sınırlarını aşmış bulunan yükselen burjuvazinin ekonomik ve siyasal taleplerini ve bu doğrultuda giderek egemenleşmesini ifade etmektedir. Sonuçta, bu yaklaşıma göre, Kemalizm, Fransız Devrimi'ne benzer biçimde, monarşizme ve feodalizme karşı bir "burjuva demokratik hareketi veya devrimi" niteliğindedir.

Kemalizm'in sınıfsal aidiyetine dair bürokrasi ve burjuvazi dışında bir seçenek de, köylülük adına önerilmiştir. Bu kapsamda, 1930'larda, Kadro dergisi örneğinde olduğu gibi, Kurtuluş Savaşı'nın İstanbul'un ve Anadolu kırsalının Kurtuluş Savaşı'yla ilgili tutumlarının karşılaştırılmasının duygusal etkileri altındaki Erken Kemalist aydınlarının "Köy iktisadı" önermeleriyle ve özellikle 1940'lardaki Rıfat Ilgaz, Mahmut Makal, daha sonra Fakir Baykurt ve Yaşar Kemal gibi edebiyatçı-aydın kuşağının köy edebiyatıyla öne çıkardıkları gibi, Kurtuluş Savaşı'nın eylemini ve maliyetini yüklenen sınıf köylülük olmuş, dolayısıyla, Mustafa Kemal'in "köylü milletin efendisidir" sözüyle ifade ettiği üzere, Kemalizm, esasen köylülüğün feodalizm karşıtı mücadelesinin eseri olmuş, daha sonra devreye giren toprak ağaları ve kapitalistler eliyle yozlaştırılmıştır.

4.2. KEMALİZM'İN EKONOMİK TEMELLERİ: *MİLLÎ İKTİSATIN RESTORASYONU*

Geniş literatürü içinde, Kemalizm'in görece en az değerlendirilmiş ve yorumlanmış unsuru, ekonomi politik rejimi olmuştur. Gerçekten de, siyaset, hukuk, kültür ve gündelik yaşam alanlarında gerçekleştirilen üst-yapısal reformların köktenciliği ile uygulamalarının sonuçları arasındaki etkililik farkları bakımından kıyaslandığında, Kemalizm'in sosyo-ekonomik anlamda yapısal bir dönüşüm sürecini üretmiş olma iddiasından uzak kaldığı söylenebilir. Buna göre, ekonomi alanında sanayileşme yoluyla kapitalist kalkınma yöntemlerini ve deneylerini içermekle birlikte, Kemalizm, esas olarak, yasa ve eğitim yoluyla modernleştirme girişimlerinin bütünlüğüdür.

Erken dönemde, Kurtuluş Savaşı'nın hazırlık aşamasında, Erzurum Kongresi'nde belirlenen "ilk hedef", Sevr Antlaşması hükümleri ve Wilson ilkeleri

ışığında Ermenistan'a bırakılması planlanan altı Doğu Anadolu ilini ifade eden "Vilayat-ı Sitte" ve daha sonra, Sivas Kongresi'nde de daha geniş olarak Anadolu iken, Ankara'da TBMM rejiminin kurulmasını takiben İzmir haline gelişi, Kemalist ekonomi politiğin, daha erken aşamada, Osmanlı kapitalistleşmesiyle ilişkisini simgeleştirmektedir. Buna göre, savaşın hazırlık evresinde Sivas ve Erzurum Kongreleri kararları ile ifade edilen, önce Doğu Anadolu'yu ve sonra İstanbul'u işgalden kurtarma ana hedefinin, TBMM'nin ve düzenli ordunun kuruluşundan başlayarak, Batı Anadolu'ya, döndürülüşü ve bu kapsamda özellikle İzmir'in simgeleştirilişi, buna bağlı olarak savaş coğrafyası için Ege/Batı cephesinin seçilmesi, Osmanlı burjuvazisinin politik ve bürokratik iradesi olarak İttihatçı askerî kadronun, işgallere karşı yerel çete direnişi aşamasındaki savaşın komutasına başlangıcında el koyuşunun sonucu olmuştur. Nitekim savaş kararlarının Erzurum ve Sivas Kongreleri ile Ankara'da TBMM sürekliliğinde alınmış olmasına karşın, savaştan sonra ekonomi politikasını belirleyen ekonomik kararların ise İzmir'de düzenlenmiş olan "Millî İktisat Kongresi"ne (Özgüven, 2002) bırakılmış olması, anlamlı ve açıklayıcıdır.

Sonuçta, Batı Anadolu'daki Türk-Grek savaşı, Tez'in "Osmanlı Modernleşmesinin Ekonomik Kaynakları- İzmir Limanı'nın Yükselişi" başlığı altında incelendiği üzere, Batı Anadolu'nun iç kesimlerindeki üretim alanları ile İzmir limanı arasındaki ekonomik işleyişin bütünlüğü ihtiyacına bağlı olarak, kapitalist pazarın doğası gereği gelişmiştir. Sovyetler Birliği'ni takiben, Osmanlı kalıntısı kapitülasyon ekonomisiyle özellikle İzmir'deki liman ticaretinin en önemli aktörü olan Fransa'nın, emperyalist bloktaki çekişmelere de bağlı olarak Ankara ile anlaşma-uzlaşmaya varışı, bu tespiti doğrulamaktadır. Bu süreçte, ilkel birikimden modern kapitalizme geçiş aşamasının ileri evresinde olan Osmanlı burjuvazisi, üretim, hammadde ve pazar alanlarının bütünlüğüne ilişkin olarak savaşın tarafları arasında sıkışmış, İnönü savaşlarından önce Grek işgalcilerle daha sonra İnönü, özellikle Sakarya savaşlarında Ankara'nın kalıcılığını kanıtlaması ve inisiyatifini ele alması ile de bu kez Türk tarafıyla anlaşmayı tercih etmişlerdir. Nitekim İzmir'de yerleşik Osmanlı ticaret burjuvazisinin işgale karşı tutumundaki kararsızlık süreci Grek işgal gücünün Ankara'nın inatçı direnişi karşısında kesin sonucu bir türlü elde edememiş olmasının, 1922'den itibaren yaygınlaşan *Türkleşme* davranışı ise, savaşın Türkler açısından nihâî zafere ulaşmasının Osmanlı burjuvazisi açısından sonuçlarının dışavurumlarını oluşturmuştur. Sonuçta, Selânik-İzmir-İstanbul üçgeninde yükselen Osmanlı ticaret

burjuvazisi, imparatorluk kozmopolitizminden ulus devlete geçiş sürecinde İttihatçı Türkçülük ve savaştan sonra Kemalist Türkleşme politikaları sayesinde kendini yeniden üretmiş, iç Ege'nin zeytin, üzüm, tütün, incir ve pamuk gibi Osmanlı ekonomisinin temel ihraç ürünlerini oluşturan (Varlık, 1976: 55) tarımsal üretim alanları üstündeki Rum ve köylü mülkiyetinin ve ticaretinin mübadeleyle transferi yoluyla ekonomik seçkinliğini Anadolu'ya nakletmiştir.

4.2.1. Devlet Eliyle Sermaye ve Servet Transferinin Sürekliliği

Kemalizm'in ekonomi politik rejimine kabaca bakıldığında, belirgin biçimde görünen temel özellik, İttihatçı iktisat rejiminin devlet eliyle servet transferi ve sermaye birikimi politikasını ve sanayileşmeyi teşvik politikalarını ifade eden "Millî İktisat" programının sürekliliğidir. İttihatçı Millî İktisat rejiminde olduğu gibi Kemalizm'in de ekonomi politikasında en belirgin nitelik, tarımdan sanayiye geçiş veya "ilerleme" kararlılığıdır.

Kemalist ekonomi politikasının İttihatçı "Millî İktisat" politikasının sürekliliği olduğunu gösteren en belirgin öğelerinden biri, Ermeni Tehciri gibi kitlesel yok etme-yerinden etme ve zorunlu yerleştirme yoluyla mülksüzleştirilmiş gruplara ait malların ve ekonomik faaliyetlerin devlet eliyle el değiştirmesini ifade eden ve içeren servet ve sermaye transferinin, kapitalist sermaye birikim rejiminin iki ana ekseninden biri olarak benimsenmiş ve bu çerçevede, tehcir edilmiş ve topluca kıyılmış Ermenilere, mübadele edilmiş Rumlara, bastırılmış, sürgün ve zorla iskân edilmiş Kürtlere ait malların çoğunluğunun Selânik ve çevresinden gelen mübadillere devri ile sürdürülmüş olmasıdır.⁵⁹ Buradan bakıldığında, İttihatçılığın, Klasik Osmanlı döneminin geleneksel kasabalı/kentli zanaatkar-tüccar sınıfını oluşturan Anadolu Ermenilerini *Tehcir*, Kemalizm'in de yine aynı geleneksel ekonomik işleve sahip Anadolu Rumlarını *Mübadele* ve nihayet köylü Kürtleri *İskân-Basturma* politikalarının, üretim araçlarının, sermayenin ve servetin devlet eliyle ve devletin zor gücüyle el değiştirmesi-transferi anlamında, bir bütünlük ve süreklilik oluşturduğu açıkça görülmektedir. Nitekim mübadelenin Lozan Antlaşması'ndan çok önce, daha 1914'de, İttihat ve Terakki rejimi tarafından planlanmış ve kısmen uygulanmış olması (Aktar, 2006: 111; Çetin, 2010; Efiloğlu, 2011) nüfus ve sermaye aktarımının,

⁵⁹ Bkz. Nevzat Onaran, *Emval-i Metrûke Olayı, Osmanlı'da ve Cumhuriyet'te Ermeni Mallarının Türkleştirilmesi*. Belge Yayınları, İstanbul, 2000; Murat Koraltürk, *Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi*. İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

Kurtuluş Savaşı'nın sonuçlarından önce, Selânik'in Balkan Savaşı'nda Yunanlıların eline geçmesiyle birlikte tasarlandığını ortaya koymaktadır. Genellikle tüccar oldukları varsayılan göçmenlerin bir keze özgü olmak üzere aktarabilecekleri eşyadan gümrük vergisi alınmaması amacıyla 4 Mart 1914 Mart tarihli ve yine, Nisan 1914'te de Balkanlar'dan göç etmiş ve edecek olan *Müslümanların* askerlik yükümünden bağışık tutulmalarına ilişkin yasalar çıkarılmış olması (Dündar, 2002: 195,198), kendisi de Makedonya, özellikle Selânik merkezli olarak kurulan İttihat ve Terakki yönetimi ile bu grup arasındaki bağları ortaya koyması bakımından anlamlıdır. İnan'ın (1982: 53-54) aktardığına göre, Atatürk'ün, Ocak 1923'de İzmir İktisat Kongresi sırasında söylediği “ulusal sınırlarımız dışında kalan aynı ırktan ve aynı kültürden olan unsurları da getirmek ve onları da refah içinde yaşatarak nüfusumuzu düzenlemek lâzımdır ki, buna da girişilecektir. Rusya'dan da getirmek olanaklı ise, oradan da getireceğiz- Fakat bence *Makedonya'dan, Batı Trakya'dan Türkleri* bütünüyle buraya taşımak gereklidir” sözleri, Mübadelenin, esasen, İttihatçılığın Selânik nüfusunu Türkiye'ye aktarma projesinin uygulamaya geçirilmesi olduğu izlenimi edinilmektedir. Nitekim Selânikli Dönmelerin de aralarında olduğu bir buçuk milyonu aşkın insan etkilendiği (Mazower, 2013: 457; Ladas, 1932: 335-338) nüfus değişimi (mübadele) olayında, göç eden ve gelen kitle arasındaki basit bir karşılaştırma bile yeterince açıklayıcıdır. Selânik ve çevresinden, Baer'in (2011: 249), on bin ilâ yirmi bin arasında Dönmeyi de içerdiğini bildirdiği yüzbin kişiye yakın (Arı, 1995: 91) bir kitle, bu konuda herhangi bir resmî inceleme ve çalışma yapılmamış, hatta kayıt tutulmamış olmaksızın (Erdal, 2012: 273), Balkanların fethinden sonra Osmanlı'nın iskân siyasetince bölgeye yerleştirilen Anadolu kökenli göçmenlerin soyundan geldikleri, yani *Türk* ve Müslüman oldukları iddiası ile Türkiye'ye kabul edilmiş (Mazower, 2013: 112), buna karşın, Anadolu'nun içlerinde yaşayan (Arı, 1995: 88) binlerce kişilik köylü nüfusu, Rum asıllı oldukları iddiasıyla Yunanistan'a gönderilmiştir. Bu kapsamda, Selânik Yahudilerinin çoğunluğu, 1923'ten sonra da Selânik'te kalmayı tercih etmişken, Dönmeler, Mübadele ile çoğunlukla İstanbul'a ve İzmir'e göçmüşlerdir (Anastasiadou, 2017: 70). Böylelikle, Mübadele ile uygulanan amacın, esasen Selânik merkezli ve gayrimüslim, özellikle Dönme kitlesinin ve sermayesinin Anadolu'ya aktarımı olarak açıklanması mümkün görünmektedir. Nitekim Mübadele'de, özellikle Selânik göçmenlerinin bütünüyle Türk ve Müslüman kabul edilmesi, daha sonra, Lozan'da gayrimüslim azınlıkların da Türk vatandaşı olarak tanımlanması, ancak Aktar'ın (2006) incelediği ekonomik

dönüşümün etkisi ile açıklanabilir. Örneğin, tütün, Selânik ekonomisinin başlıca ürünlerinden biri ve tütün ticareti, Dönmelerin özellikle de Kapancı Dönmelerin öncülük ettiği bir alan olmuştur (Baer, 2011: 97). Bu nedendir ki, mübadele sırasında, Selânikli tüccarların da bu sanayi koluyla ilgileri nedeniyle, Selâniklilerin çoğunun Türk tütün ticaretinin merkezi olan Samsun'a gönderilmeleri sağlanmıştır (Baer, 2011: 184). Tarımla birlikte, 1930'lardaki sanayileşme akımı sırasında özellikle İstanbul'daki büyük yatırımları gerçekleştirenler arasında Dönmeler önemli bir yer tutmuşlardır. Örneğin Dönmeler, İmparatorluk döneminde Selânik'te edindikleri tecrübelerini 1924'teki nüfus mübadelesinin malî kazançlarıyla birleştirerek Türkiye dokuma sanayisinde önemli bir yer edinmişlerdir (Keyder, 2014: 144). Bazı Dönmeler, Selânik'te kalan mallarını olduğundan fazla gösterip, Türkiye'de, Yunanistan'da sahip olduklarından daha fazla mülke sahip olmuşlardır (Baer, 2011: 182). Bu bağlamda, bir yandan Selânik merkezli ticaret burjuvazisinin mübadeleyle *Türkleştirilmesi*⁶⁰ ve *Müslümanlaştırılması*, diğer yandan Anadolu taşrasının ve bu kapsamda köylülüğün zorunlu göç ve benzeri yollarla devletin zor gücüyle itaat ettirilmesi ve onun tarafından bürokratik denetim altına alınması süreçleri arasındaki bağıntı, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişi meydana getiren toplumsal gruplarla İttihatçı-Kemalist siyasal-bürokratik irade arasındaki yapısal ilişkiyi göstermektedir. Böylece, Osmanlı modernleşmesindeki Jön-Türk köklerinden başlayarak İttihatçılıkla devam eden ve nihayet Kemalizm'e varan ulus inşası sürecinde Türkleştirme ve laikleştirme politikaları, sosyo-ekonomik temelde, Osmanlı kapitalistleşmesi sürecinde yükselen gayrimüslim-Dönme burjuvazisinin, aktarıldığı Anadolu nüfusuyla bütünleşmesinin önünde engel oluşturan etno-kültürel çelişkilerin giderilmesi arayışı olarak açıklama ve anlamlılık kazanmaktadır. Nitekim Dönmeler, erken Cumhuriyet döneminde dinî ve toplumsal farklılıklarını ortadan kaldırmak için daha fazla çaba göstermişlerdir (Baer, 2011: 285). Dönmeler, özellikle İstanbul'da, işadamları, gazete patronları, sanayiciler ve diplomatlardan oluşan küçük fakat seçkin bir grup olarak yaşamaya günümüzde de devam etmektedirler (Mazower, 2013: 112). Hal böyle iken, çok az istisna dışında, literatürün neredeyse bütünü, Tehcir sonrasında Ermenilerin, Mübadele ile Anadolu Rumlarının ve nihayet Varlık Vergisi'yle

---

⁶⁰ Bkz. Ayhan Aktar, Nüfusun Homojenleştirilmesi ve Ekonominin Türkleştirilmesi Sürecinde Bir Aşama: Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi 1923-1924. Ayhan Aktar, *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*. İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, ss.17-69.

Yahudilerin el konulan mallarını devralan bir “Türk-Müslüman-Millî burjuvazi”den ve bu kapsamda özellikle “harp zenginleri” kategorisinden söz etmekte, ancak, bu kategori içinde, kayıtlarda Müslüman-Türk sayılıp kapalılıklarını ve ayrıcalıklarını sürdüren Dönmelerin bu konudaki yerlerini ve rollerini inceleme ve tartışma konusu yapmamaktadır.

4.2.2. Devlet Eliyle Sermaye Birikimi ve Sanayileşme Rejiminin Sürekliliği

İttihatçı Millî İktisat rejimiyle Kemalist ekonomi politik arasındaki sürekliliğin en temel göstergesi, “Prusya tipi kapitalistleşme” denilen, devlet eliyle sanayileşme ve sermaye birikimi rejimindeki sürekliliktir (Mısır, 2002). İttihatçı Millî İktisat rejimi ile Kemalist devletçi sanayileşme politikası arasındaki süreklilik bağıntısını örnekleyen bir belge, İttihat ve Terakki’nin 1913 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu’nun, 1927’ye kadar yürürlükte bırakılması ve bu yılda, benzer içerikle ve aynı isimle yeniden kabulü (Kasalak, 2012) olmuştur. Böylece, devletin korumasında bir “millî burjuvazi yaratma” hedefi bakımından, Cumhuriyet’in sosyoekonomik politikaları, İttihatçıların 1913’te uygulamaya koymuş oldukları ‘milli iktisat’ programının bir devamı olmuştur (Zürcher, 2006: 52). Örneğin, 30 Kasım 1930 tarihli “İktisadî Buhran Vergisi Kanunu” örneğinde olduğu gibi, tarımsal üretime uygulanan ağır vergilendirme politikası, tarımsal artığın devlet eliyle sanayileşmenin finansal ihtiyaçlarına yönelik aktarımını amaçlamıştır.

Öte yandan, İttihatçı ve Kemalist ekonomi politik arasındaki kapitalistleştirme temelli sürekliliğin göstergelerinden biri de, sermaye-emek arasındaki kapitalist çelişkide devletin aldığı rolün de, Kemalizm’in sözde “Halkçılık” ilkesine ve söylemine rağmen sürdürülmüş olmasıdır. Bu bağlamda, 1930’lar boyu süren devletçilik rejimi, siyasal bir elit (bürokrasi) ile yeni gelişen burjuvazinin hızlı birikim sağlamak amacıyla güçlerini birleştirerek yeni bir toplumsal sistem kurma amacını ifade etmiştir (Keyder, 2014: 151). Bu kapsamda, Devletçi politika içerisinde tarımsal kesim burjuvazi olarak değerlendirilmemiş ve ekonomik bakımdan zayıf bırakılmış (Varlı, 2012: 113), Keyder’in de (2014: 151) belirttiği gibi, işçi sınıfı baskı altına alınmış, köylülük ise ağır vergilerin altında ezilmiştir. Örneğin, İttihatçıların 1909’da çıkardığı Ta’til-i Eşgal Kanunu’yla yasallaştırdıkları grev ve örgütlenme yasağı, Kemalizm tarafından 1925 tarihli Takrir-i Sükûn düzenlemeleri ile güncellenmiştir.

Sonuçta, İttihatçı ve Kemalist süreklilik boyunca, *laissez faire* ve korumacılık ekseninde gidip gelen ekonomi politikaları, özü hiç bozulmadan yalnızca kabuk değiştirerek etkinliğini devam ettirmiştir (Sayar, 2000: 421).

4.3. KEMALİZM'İN SOSYOLOJİK TEMELLERİ: OSMANLI BURJUVAZİSİNİN RESTORASYONU

Yukarıda değinilen ekonomi politik süreklilik ışığında, İttihatçılığın Osmanlı burjuvazisinden oluşan toplumsal alt-yapısı ve sınıfsal kişiliği, Kemalizm tarafından da devralınmış ve sürdürülmüştür. Bu çerçevede, Kürt ve dinsel motifli isyanların bastırılması örnekleminde görünürleştiği gibi devletin zor gücüyle tahkim edilen ve CHP'nin 1935 tarihli dördüncü kurultayında, ulusun birbirine dil, kültür ve ülkü bağlarıyla bağlı yurttaşlardan oluşan politik bir bütün olarak tanımlanmış olması (Karpaz, 2007: 40) ile Mustafa Kemal Atatürk'ün “sınıfsız, ayrıcalıksız, kaynaşmış bir kitle” deyimini örneklerinde gözlendiği üzere solidarist nitelikli “Türk Ulusu” kurgusu ve inşası, sosyo-ekonomik temelde, Osmanlı burjuvazisinin Türkiye'nin sınırları içerisinde kalan yerleşik halklarla bütünleştirilmesi amacına dönük biçimde Türkleştirilmesini, giderek egemenleştirilmesini sağlama tasarısını ortaya koymaktadır. Buna göre, Osmanlılık ve Türklük kurgularının, coğrafi ve etnik temele dayandırılmalarındaki farklılıkları bir yana bırakıldığında, ikisinin sürekliliği içinde, yurttaşlık bağını oluşturan etkenin sekülerleştirilmesinin, ya da daha doğru bir söyleyişle, İslâmî özden bağımsızlaştırılmasının, gayrimüslimlerin taleplerini yansıtmış, en azından bu taleplerle örtüşmüştür. Dolayısıyla, Jön-Türklerden Kemalistlere ilerleyen süreçte, kimlik kurgusu, sınıfsal ve etno-kültürel bakımlardan Anadolu halkı ile farklılaşan gayrimüslim Osmanlı burjuvasizinin Osmanlı sistemine ve özellikle mübadelesiyle Anadolu'ya yerleştirilen bir kesiminin Türkiye sistemine katılma arzularının karşılığı olarak açıklanabilir olmaktadır.

Yüzyıllara yayılı ticarî etkinliği süresince biriktirdiği ekonomik güçle gelişen Osmanlı ticaret ve devamında Türkiye sanayi burjuvazisi, devletin geleneksel mutlak egemenliği alanından belirgin bir biçimde özerkleşmiş, bu yöndeki talepleri ile Osmanlı'nın tarıma dayalı geleneksel toplumsal ve mutlak monarşik siyasal kabuğunu kırmış, modern ulus-devlete ilerleyen siyasal sürecin toplumsal aktörü olmuştur. Böylece, Osmanlı modernleşmesi boyunca, Osmanlı tarihinde ilk kez İmparatorluk kurumunun dışında bir toplumsal grubun saltanatın özüne karşı ideolojik ve çeşitli argümanlarla muhalefetine ve ardından denetimi eline geçirmesine tanık olunmuştur

(Karpat, 2007: 17). Nitekim Luxemburg'un (1984: 111-112) "hinterland'ın kapitalist özgürleşme süreci içinde, doğal ekonominin ve basit meta ekonomisinin kalıntıları olan modası geçmiş devlet biçiminin parçalanması, kapitalist üretimin amaçlarıyla uyumlu modern bir devlet aygıtı yaratılması için zorunludur. Türkiye, Rusya ve Çin'deki devrimler bu kategoriye dahildir" tespitinde "Türkiye" deyimini andığı ve açıkladığı üzere, 1908 İhtilâli'nin Selânik limanı ve Makedonya hinterlandı çerçevesinde gerçekleşmesi, sahip olduğu ticaret ağları ve sermaye birikimi ile devletten özerkleşen köklü bir toplumsal tabakalaşmanın varlığını ve böylece, 19. yüzyılın ikinci yarısında en yüksek aşamasına ulaşan dünya kapitalizmine eklemlenme sürecinin aygıtlarının, bir başka deyişle, geleneksel ticaretten sınıfl kapitalizme dönüşüm araçlarının, Osmanlı toplumsal yapısında hazır olduğunu göstermektedir. Özetle, Osmanlı modernleşmesi sürecinin evreleri olarak İttihatçılığın ve Cumhuriyet'in sosyo-ekonomik temelleri, tarihsel kökleri Fransız ve Endüstri Devrimleri'nin dışsal ve batıcı-bürokratik elitlerin içsel etkilerinin ortaya çıkışından çok öncesine dayanan, Akdeniz ticaretinin yarattığı iç dinamiklere dayalı Osmanlı kapitalistleşme süreci ile atılmıştır. Bu bakımdan, Cumhuriyet, sosyo-ekonomik temelleri ışığında, Osmanlı'nın klasik döneminden başlayarak liman kentlerindeki ticarî sermaye birikimiyle varlık kazanan ve özellikle küresel kapitalizme açılma sürecinde yükselen burjuvazinin, ekonomik ve siyasal egemenliği ele geçirmiş ürününü ve bu bakımdan, İttihatçılığın doğal sürekliliği olarak tanımlanabilir. Bu bakımdan, 1908'de Akşin'in (1987: 86) "denetleme iktidarı" olarak nitelediği devirmekle yetinen ve bunu asıl hedef-sonuç sayan İttihatçı kadroları, 1912'de ve İstiklâl Savaşı'nın zaferle sonuçlanmasından hemen sonra 1925-26'da iktidarı yeniden ve yine bütünüyle ele almaya yönelen, bir başka deyişle Kemalist otoriterizmi kuran asıl etken, burjuvazinin devam eden güç taleplerinin iticiliği olmuştur. Bir başka deyişle, İttihat ve Terakki'yi ve onun Cumhuriyet'e miras bıraktığı otoriter yönetim geleneği, Osmanlı feodalizminden modern sanayi kapitalizmine devlet eliyle geçiş olarak açıklanabilir. İttihat ve Terakki'nin, devamında Kemalizm'in ideologlarından biri ve belki ilki olan Ziya Gökalp'in toplumu çeşitliliklerin ötesinde benzeşen bir bütün ve dolayısıyla siyasal egemenliği de aynı bütünlükle ele alan Durkheimci sosyolojik ve solidarist-korparatist ekonomik görüşlerinin⁶¹ (Sağlam, 2004: 75-77;

---

⁶¹ Bkz. Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*. İletişim Yayınları, İstanbul, 1989.

Yiğit, 2006: 84, 102-105) yanı sıra bizzat Mustafa Kemal'in "egemenlik kayıtsız şartsız milletindir" söylemini otoritesinin kaynağı olarak kullandığı Rousseau merkezli Fransız İhtilâli öykünmeciliğinin temel gerekçesi de burası, yani, yükselen burjuvazinin sivil toplum gelişmesine el koymaya dönük otorite talebi olmuştur. Bu bakımdan, İttihatçılığın Cumhuriyet'e bıraktığı Türkçülük/Türkleş(tir)me ve Laikleş(tir)me programı da, eski Osmanlı/yeni Cumhuriyet seçkinlerinin, sınıfsal egemeni haline geldikleri geleneksel toplumla aralarındaki tarihsel/kültürel doku uyumsuzluklarını gidermede devletin zor gücünü destekleyen ideolojik aygıt işlevi görmüştür (Koçal, 2012a: 127). Türkleştirme ve Laikleştirme politikaları ile, kökeni itibarıyla Müslüman ve Türk olmayan Osmanlı liman burjuvazisi, oluşturulan bu yeni ulusal kimlik tanımlaması ile hem özgünleşmiş, yani Osmanlı'nın kozmopolit merkezi ile bağlarını kopararak özerkleşmiş, hem de hegemonik kuruluşu bağlamında çevreye dayatacağı kabul edilebilir bir kimliğe kavuşmuş olmaktadır. Dönme seçkinlerin, Selânik'in Yunanistan'a katılmasından sonra, İttihatçı ve Kemalist evrelerdeki seküler ve Türk milliyetçisi dönüşümleri (Baer, 2004), bu bakışla açıklama ve anlam kazanmaktadır. Örneğin, kökeni itibarıyla Selânikli bir Yahudi olup Hahamlık eğitimi alan Moiz Kohen'in, adını Munis Tekinalp'e dönüştürmesi, (Akıncı, 2017: 521) 1928'de yayınladığı bir eserinde Türkiye'deki azınlıkların Türkleştirilmesini, bu bağlamda tüm vatandaşların Türkçe konuşmaları ve Türkçe isim almalarını savunması (Mazower, 2013: 368), Osmanlı Yahudî ve Dönme seçkinliğinin *Türkleşme* çabalarına iyi bir örnektir.

Sonuçta, İttihatçılığı ve Kemalizm'i kapsayan süreçte Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişi oluşturan siyasal değişme, uluslaştırma ve sekülerleştirme boyutlarına indirgenmiş bir modernleşme modeli ile kapitalistleşme süreçleri arasındaki bütünsellik ve alt yapı-üst yapı ilişkisi ile ilişkilidir. Bu bakışla, yani siyasal değişme ile sosyo-ekonomik değişme arasındaki bağlantı gözetildiğinde, Cumhuriyet'in kuruluş sürecinin, 1908-1925/26 aralığında gerçekleştiği söylenebilir. Bu zamanlama, Kemalist sürekliliğiyle birlikte, İttihatçılığı ifade etmektedir. Bu bağlamda, İttihat ve Terakki'nin askerî diktatöryal rejiminin ve onun devamı olarak Kemalizm'in otoriter, merkezîyetçi yönetim biçimi, alt-yapısal üretim ilişkilerinin siyasal üst-yapıyı belirlemesinin tipik bir örneği olarak, sosyo-ekonomik alt-yapılarında dayandıkları yeni burjuvazinin, Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı sonucunda Balkanlarda yitirdiği ekonomik kaynaklarını Anadolu'da ikamesi

amacıyla, Anadolu coğrafyasındaki üretim araçlarına devlet eliyle el koymasına ve yerleşik otokton üretici güçleri, yine devletin zor gücüyle denetim altına alma ve baskılama hedefine dönük politik-bürokratik otorite ihtiyacından kaynaklandığı ileri sürülebilir (Koçal, 2013a: 255). Nitekim İttihat ve Terakki'nin Dünya Savaşı bozgunu ve işgal sonrasında yeraltına çekişilini yürüten "Teşkilât-ı Mahsusa" eliyle örgütlenen Müdafaa-i Hukuk Dernekleri'nin, yerel Kuvayı Milliye heyetlerinin yerini alışı ve işgal karşıtı direnişi merkezileştirişi (Akşin, 1987: 307) bu süreci yöneten askerî irade kaynağının İttihat ve Terakki kadroları oluşu (Zürcher, 2003: 143; 158-159), burjuvazinin, askerî bürokrasi üstünden savaşın ve dolayısıyla ordunun komutasına el koyuşunun ifadesidir. Böylelikle, 19 Mayıs müdahalesi ve devamındaki TBMM önderliği ile Osmanlı yeni burjuvazisi, iradesi dışında başlamış olan köylü savaşının yönetimine el koymuş, ordunun Osmanlı sarayı ile bağımlı geri dönüşsüz olarak koparmış, diğer yandan yerel direnişleri kontrolü altına alarak savaşın köylü karakterli sınıfsal ayaklanmacı yönünü gidermiş, bu bağlamda, İttihat Terakki'nin I. Dünya Savaşı sonundaki yenilgiye dayalı tasfiyesiyle geçici olarak yitirdiği otoritesini geri almıştır. Buna göre, İttihat ve Terakki'nin Millî İktisat ve Kemalizm'in Devletçilik politikalarının amacında, resmî tarih tezinde ileri sürüldüğü gibi önceden var olmayan, yeni ve ulusal bir burjuvazinin bürokrasi eliyle yaratımından daha önce, Osmanlı ekonomi politiğinin tanıdığı ayrıcalıklarla (kapütülasyonlar) gelişen aracı gayrimüslim Osmanlı burjuvazisinin, ulusal burjuvazinin yerine geçişi, kendini onun yerine ikame edişinden söz edilebilir. Böylece, Osmanlı-Cumhuriyet Tarih yazınının genel onayına konu olan, İttihatçılığın *Millî İktisat* ve Kemalizm'in *Devletçilik* politikaları sürekliliğinde, özellikle İzmir İktisat Kongresi ile başlatılan, devlet eliyle millî burjuvazi yaratma politikası varsayımı, gerçekte sonuç olanın, neden olarak yorumlanışından ibaret olmaktadır.

4.4. KEMALİZM'İN İDEOLOJİK TEMELLERİ: SEKÜLER VE ULUSAL ENDOKTRINASYONUN SÜREKLİLİĞİ

Yeni reformların gerçekleştirilmesi ve gerçekleştirilmiş olanların korunması için hükümet otoritesinin artırılması gerekli görülüyordu. Ne var ki, özellikle sanayileşme programının uygulamaya konulması ve finansmanı nedeniyle hükümetin toplum üzerindeki baskısının artması politik özgürlüklerin kısıtlanmasına neden olmuştur (Karpaz, 2007: 71). Erken Kemalist rejim, özellikle 1929 krizi koşullarında otoritesini tahkim politikasını, temel olarak iki yönetime, devlet şiddetine ve ideolojik

hegemonya inşasına dayandırmıştır. Bu kapsamda, toplumsal zihnin Erken Kemalist otoritenin meşruiyeti etrafında yeniden koşullandırılmasına dönük iki ideolojik kaynak ve politika, *laikleştirme* ve *uluslaştırma/Türkleştirme* rejimleri olmuştur.

4.4.1. Laikleştirme: *Tanzimat Sekülerleşmesinin Radikalleşmesi*

Sekülerleşme ya da Laiklik, Osmanlı-Türkiye modernleşmesinin en temel problemiğini oluşturmuş, bu çerçevede, politik kamuoyunun en önemli tartışma alanını oluşturmuştur. Bu kapsamda, laiklik düşüncesinin ve pratiğinin Türkiye'deki deneyimi, akademik yazında genellikle Osmanlı modernleşmesi sürecinde Tanzimat'ın hukuksal reformlarıyla başlatılırken, Cumhuriyet'i Osmanlı-Türkiye tarihi sürecinde bir kesinti, buna göre Osmanlı'nın sonu ve Türkiye'nin miladı olarak değerlendiren, böylece Türkiye siyasi tarihini Kurtuluş Savaşı'nın zaferi ile başlatan resmî ideolojik kurgunun belirleyiciliği altındaki toplumsal ve entelektüel bellekte, Kemalist laiklik politikası ile başlatılmakta ve özdeşleştirilmektedir. Bu çerçevede, Türkiye'de laiklik üstüne genel bilgi, Mustafa Kemal Atatürk'le başladığı yönündedir (Hocaoğlu, 1994: 48).

Kemalist laiklik rejiminin Osmanlı modernleşmesinin sürekliliği olduğu görüşünü benimseyen egemen yaklaşıma göre, hukuksal geleneksel yapının Tanzimat'la başlayan değişimi süreci, Cumhuriyet projesinin temellerini oluşturmuştur. Bu kapsamda, Kânûn-u Esâsî'nin kabul edilmiş olması bakımından ile Meşrûtiyet rejimi, klasik siyasi yapıdan ve anlayıştan uzaklaşmış olduğunu göstermesi bakımından, uzun vadede Kemalist laiklikle sonuçlanan sürecin hazırlığı olarak değerlendirilebilir (Küçükcan, 2005: 118). Özetle, Kemalist laiklik, Osmanlı sekülerleşmesinin sonucu ve tamamlayıcısı olmuştur (Hocaoğlu, 1995: 297). Nitekim akademik literatürde Kemalist laikliğin Osmanlı modernleşmesinin sürekliliği olduğu yönünde genel bir onay varsa da, bu alandaki tartışmalar, genellikle Osmanlı modernleşmesindeki sekülerleşme modeli ile Kemalist laiklik arasındaki benzerlikler ve farklılıklar üzerinde yürütülmektedir. Buna göre, Osmanlı modernleşmesinin Tanzimat'la başlayan sekülerleşme süreci, siyasi alanda hukuksal ve kurumsal yapının, dinselikten, ekonomik, toplumsal ve siyasi yapıdaki değişmeye koşut olarak kendiliğinden özerkleşmesini ifade eden Anglo-Sakson tipi evrimselci bir yasal reform modelinde iken, Kemalist laikleştirme modeli ise, sekülerliğin klasik tanımının ötesinde, devletin toplumun bireysel-günlük hayatını da kuşatan, bu kapsamda dini sadece kurumların hukuksal ve siyasi işleyişlerinden değil, fakat bireyin ve giderek

toplumun gündelik hayatının da dışına çıkarmayı ilke edinen, devletin siyasal ve bürokratik müdahalesine dayalı, devrimci ve otoriter Fransız Devrimi tipi pozitivist laiklik anlayışının ve uygulamasının örneği olmuştur. Bu çerçevede, din, devlet ve toplum ilişkilerinin düzenlenişinde iki ana akım olarak Fransız tarzı jakoben laiklik ve sadece dünyevî olanla ilgilenen, Fransız modeline görece daha toleranslı ve çoğulcu Anglo-Sakson tarzlarının belirlediği bu ayırmda (Narlı, 1994: 24), otoriter, merkezîyetçi ve güçlü bir devlet talebine dayalı Fransız Cumhuriyetçilerinin Jakoben gelenekleri, yükselen Osmanlı burjuvazisinin monarşizmin mutlak otoritesi karşısındaki ekonomik ve siyasal istemlerine uygunluğu açısından Türk Cumhuriyetçilerini güçlü bir biçimde etkilemişlerdir (Bockel, 2001: 50-51). Cumhuriyet önderleri, modernleşmenin anahtarı olarak gördükleri kültürel değişmeyi (Toprak, 2005: 30) ve geniş toplumsal onaya sahip dinsel değerler düzenini değiştirmek anlamındaki bir düşünsel devrimi, ancak laikleştirme yoluyla gerçekleştirilebileceğini öngörmüşlerdir (Köker, 2005: 161). Osmanlı modernleşmesinden devralınan haliyle hukuksal yapıda ve devlet kurumlarında batılı tarzda yenilikleri içeren sekülerleşme anlayışı, zamanla yerini İttihatçılıkla başlayıp Erken Kemalizm’le devam eden süre boyunca yerini toplumun pozitivist dünya görüşü çerçevesinde biçimlendirilmeye çalışıldığı bir evreye terk etmiş, batılılaşma yanlısı pozitivist Jön Türk çevrelerinin uzantısı olarak beliren Kemalist laiklik anlayışı (Kalaycıoğlu ve Sarıbay, 2000: 186), sekülerliğin ötesinde, pozitivist anlayışın izlerini barındırmıştır (Parla, 1992: 32,45). Nitekim Mustafa Kemal’in 1924 tarihli “dünyada her şey için, uygarlık için, başarı için en gerçek yol gösterici bilimdir, tekniktir. Bilim ve tekniğin dışında yol gösterici aramak gaflettir, dalâlettir. Yalnız bilimin ve tekniğin yaşadığımız her dakikadaki gelişimini algılamak ve ilerlemesini zamanla izlemek şarttır” (Atatürk, 1997: 87; Ozankaya, 1995: 234) sözleri, Kemalist laikliğin pozitivist kişiliğini haber vermiştir. Yine Atatürk’ün, Onuncu Yıl Söylevi’nde yer verdiği “Türk ulusunun yürümekte olduğu ilerlemekte ve uygarlık yolunda, elinde ve kafasında tuttuğu meşale, pozitif bilimdir. ...geçmiş yüzyılların gevşetici anlayışına göre değil, yüzyılımızın hız ve hareket kavramına göre düşünülmelidir” ve 1 Kasım 1937’de, TBMM yasama yılı açış konuşmasındaki “ilkelerimiz, gökyüzünden indiği zannedilen kitapların dogmalarıyla asla bir tutulmamalıdır. Biz, esinlenmelerimizi, gökten ve bilinemezlikten değil, doğrudan doğruya hayattan almış bulunuyoruz” (Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, Cilt 1, 389’dan aktaran, Tanör, 1999: 183) sözleri, pozitivist düşünme tarzının, 1930’larda devlet politikası haline gelmiş olduğunun en yüksek düzeyde ifade edilişi olmuştur.

Aynı dönemde, Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti tarafından ve Atatürk'ün Afet İnan aracılığıyla dolaylı katılımıyla hazırlanan 1932 tarihli liseler için Tarih ders kitabında yer verilen “doğa hem yasaların sahibidir, hem de aynı yasalara bağlıdır” ifadesi (Gültekin, 1996: 197), pozitivist modernlik okumasına göre Türk toplumunda Batı benzeri bir ilerlemenin yaşanması toplumun sekülerleştirilmesi, başka bir ifadeyle dinin toplumsal otoritesinin zayıflatılması ve kitlelere laik akılcı bir görüş açısı kazandırmak gerekiyordu. Bu misyonu yerine getirecek olanlar ise modern bilime vâkıf olmaları ve bu açıdan toplumun genelinden üstün konumda bulunmaları nedeniyle bürokrat aydınlardan başkası değildi. İşte bu tasavvur nedeniyle Kemalist seçkinler, kendilerini, geleceğin modern Türkiye'sinin entelektüel hazırlayıcıları olarak konumlandırıdılar. Bu konumun siyasal dildeki karşılığı bir vesayet rejiminden başkası değildir (Söğütü, 2010: 54).

Cumhuriyet seçkinleri modernleşme sorununa din-bilim çatışması ekseninde bakmakta ve dinin yerini bilimin almasıyla modernleşmenin gerçekleşeceğini düşünmekteydiler. Bu pozitivist modernlik okumasına göre Türk toplumunda Batı benzeri bir ilerlemenin yaşanması toplumun sekülerleştirilmesi, başka bir ifadeyle dinin toplumsal otoritesinin zayıflatılması ve kitlelere laik akılcı bir görüş açısı kazandırmak gerekiyordu. Bu misyonu yerine getirecek olanlar ise modern bilime vâkıf olmaları ve bu açıdan toplumun genelinden üstün konumda bulunmaları nedeniyle bürokrat aydınlardan başkası değildi. İşte bu tasavvur nedeniyle Kemalist seçkinler, kendilerini, geleceğin modern Türkiye'sinin entelektüel hazırlayıcıları olarak konumlandırıdılar. Bu konumun siyasal dildeki karşılığı bir vesayet rejiminden başkası değildir (Söğütü, 2010: 54).

Sonuçta, tarihsel ve düşünsel temelleri üstünde, Kemalist laiklik, pozitivist bir ideolojik arka plana dayanmış (Altuğ, 1988: 44), pozitivism, zamanla Cumhuriyet'in modernleşme projesinin egemen ideolojisi haline gelmiştir (Yıldırım, 2004: 114). Jön Türk pozitivist anlayışının İttihatçılık üzerinden Cumhuriyet'e aktarılacak Kemalist laikliğin zeminini oluşturmasında etkili düşünsel kaynaklardan biri, Ziya Gökalp'in fikirleri olmuştur (Korlaelçi, 1992; Keskin, 1994; Davison, 2002: 145). Gökalp'in dine yönelik ulus temelli sosyolojik görüşleri etrafında geliştirdiği pozitivist yaklaşımı (Abdülkadiroğlu, 1985; Keskin, 2003; Kılıç, 2007; Yavuz, 1977), İttihatçılığın din politikasından Kemalist laikliğe geçişte belirleyici olmuştur. Gökalp, sadece devletle sınırlı bir modernleşmenin amaca ulaşamayacağı düşüncesine dayanarak, asıl olan sosyolojik modernleşme için dinin de modernleştirilmesi zorunluluğunu ileri sürmüş, bu kapsamda İslâm inancının yeniden yorumlanmasını modernliğin getirdiği gereklilikler karşısında bir ihtiyaç olarak önermiştir. Bu kapsamda Gökalp, dinsel inanca bireysel inancın ve tapınmanın ötesinde yeni ve toplumsal işlevler yükleyerek, örneğin “iyi inanan” yerine “iyi yurttaş” işlevini önermiştir (Yıldırım, 1999: 85-86).

Gökalp'in izinden giden Kemalist idareciler, dinin millîleştirilmesini, gerçekleştirilmesi gereken siyasal bir amaç olarak benimsemişler, Erken Kemalizm'in dine, dinsel kurumlara ve geleneklere ilişkin benimsediği ve gerçekleştirdiği politika, özü itibarıyla *millîleştirme* olmuştur (Cündioğlu, 2005: 16, 110). Nitekim 1921 Anayasa'sının üçüncü maddesinde zikredilen "hakimiyet kayıtsız şartsız milletindir" ilkesi, siyasal iradenin dinsel otorite üzerinde de egemen kılındığının ifadesi olmuştur. Böylece, Erken Kemalist dönemi laikliği, devletin yanı sıra toplumsal yaşayışı da seküler dönüşüme uğratmayı amaçlayarak, kurumların ve kuralların dönüşümüyle sınırlı Osmanlı sekülerleşmesinden farklılaşmaya başladığını açıkça ilan etmiştir (Gözaydın, 2002: 290). Bu kapsamda, Cumhuriyetçi seçkinler, pozitivist düşünme biçimine dayalı modernleşme yönetimini uygularken, dinsel inancı kendi hâline bırakılamayacak kadar riskli bir alan olarak gördüklerinden, devletin yetkisi altında bir din tasavvuruna imkân tanımışlardır (Duman, 2010: 301). Sonuçta, Osmanlı modernleşme sürecini kaplayan sekülerleşme modeli hukuksal ve kurumsal yapının batılı örnekler ışığında reforme edilmesini içermişken, Kemalist laiklik rejimi ise, siyasal ve toplumsal otoritenin inşası ve tahkimi amacına odaklandırılmıştır. Nitekim 1921 ve 1924 Anayasa'larında İslâm'ın devletin resmî dini olduğuna dair hükmün (Cündioğlu, 2005: 15) yanı sıra, CHP'nin 1927 tarihli programında zikredilen söylem,⁶² Kemalist laikliğin ilk aşamada Osmanlı kurumsalcı ve hukuksalcı sekülerleşme politikasını tercih ettiği izlenimini vermekte ise de, bu politika zamanla değişime uğramış, laikleştirme politikasının muhatabı, devletten topluma doğru bir evrim geçirmiştir. Bu bağlamda, Erken Kemalizm'in laiklik rejimi ve bu kapsamda din politikası, kategorik olarak üç evreden geçmiştir. Buna göre, ilk aşama, Osmanlı modernleşmesinin sürekliliğini yansıtan hukuksal-kurumsal sekülerleşme uygulamalarını içermiş, ikinci aşamada dinin sadece devletin değil toplumun

⁶² Madde 3. Parti, inanç ve vicdan alanını, siyasetten ve siyasetin tartışmalarından kurtararak milletin siyasal, toplumsal ve ekonomik bütün yasalarını, örgütlenmesini ve gereksinmelerini somut ve deneysel bilim ve tekniklerin çağdaş uygarlığa edindirdiği temellere ve koşullara uygun gerçekleştirmeyi, yani devlet ve millet işlerinde din ile dünyayı bütünüyle birbirlerinden ayırmayı en önemli ilkelerinden biri kabul eder Bu madde, 1931'de aşağıdaki biçimde yeniden düzenlenmiştir: "Devlet yönetiminde bütün yasaların, düzenlerin ve yöntemlerin bilim ve teknolojinin çağdaş uygarlığa edindirdiği ilkelere ve koşullara ve dünya gereksinimlerine göre yapılmasını ve uygulanmasını ilke kabul etmiştir. Din düşüncesi vicdanî olduğundan, Parti, din düşüncelerini devlet ve dünya işlerinden ve politikadan ayrı tutmayı milletimizin çağdaş ilerlemesinde başlıca başarı etkeni sayar (aktaran, Parla, 1992: 27).

hayatından da soyutlanmasına girişilmiş, üçüncü aşama ise, İslâm'ın Kemalizm'e göre modernist-ulusal eğilimlere dayalı müdahalelerle yeniden inşası politikasını içermiştir.

4.4.1.1. Kemalist Sekülerleştirme: *Dinin Devlet Dışına Çıkarılması*

Kemalist laikleştirme sürecinin erken evresi, toplumsal ve gündelik hayata doğrudan müdahil olmayan, bürokrasiyle sınırlı bir kurumsal sekülerleşme politikası olmuştur. Bu dönemde Kemalist laikleştirme rejimi, Ergil'in ifadesiyle (1989: 8), devletin değil, insanların bir dinsel inanca sahip olabileceğini benimseyen bir anlayışa dayandırılmıştır. Böylece Mustafa Kemal, İslâm'ı siyasetten ayırmakla yetinmemiş, iktidar temelini ortadan kaldırarak dini devlete bağlı kılmak istemiş, böylece eski seçkinleri mücadele olanaklarından yoksun bırakacağını beklemiştir (Tapper: 1993: 12).

3 Mart 1924'de Hilâfet'in ve Şer'îye ve Evkaf Vekâleti'nin kaldırılması takiben, Osmanlı saltanatını çağrıştıran resimlerin, tuğraların, armaların ve sembollerin, Cumhuriyet'le bağdaşmazlıkları gerekçesiyle bütün devlet kurumlarından ve okullardan, 31 Mayıs 1925 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla çıkartılması (Kocaoğlu, 2007: 1306), bu anlayışın ve uygulamanın belirgin bir örneği olmuştur. Bununla birlikte, biraz önce, 2.1.1924 tarihli ve 394 sayılı Hafta Tatili Kanunu, cumartesi ve pazar günlerini hafta sonu tatili kabul ederek en önemli İslâmî ibadetlerden biri olan Cuma namazından kaynaklanan geleneğe meydan okuyan içeriğiyle, gündelik yaşamın laikleştirilmesi politikasına yönelişin sembolik fakat önemli bir göstergesi (Tunçay, 1981: 229) ve böylece, sekülerleşme politikasının devlet kurumsallığı dışında toplumsal ve gündelik hayata ilerleyeceğinin habercisi olmuştur.

4.4.1.2. Kemalist Laikleştirme: *Dinin Toplum Dışına Çıkarılması*

Erken Kemalist düşünüşün ve eylemin, Jön Türkizm ve İttihatçılık üzerinden Fransız İhtilâli'ne uzanan ilham kaynağına (Söğütlü, 2011: 163) uygun olarak otoriter bir tarzla uygulamaya giriştiği otoriter modernleştirme rejimi, Cumhuriyet öncesine geçmişî tamamıyla tasfiye etme, yeni bir vatandaş, yeni bir ulus ve yeni bir devlet üretme arzularına ve iddiasına dayandırılmıştır (Çelik, 2001: 75; Kurtoğlu, 2005: 205). Yeni ulus ve yeni devlet arasındaki bağın inşası için, Kemalist laiklik, önce toplumun Osmanlı geçmişîyle olan bağını koparmaya mecbur olduğu (Yavuz, 2005a: 18) önyargısından hareket etmiştir. Nitekim Mustafa Kemal'in, erken bir dönemde,

daha 1923 yılında, Balıkesir Zağanos Paşa Camii'nde, din adamı olmadığı halde bizzat verdiği Türkçe hutbe (Atatürk, 1997: 65-67; Azak, 2008: 167; Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, 1989: 98; Gültekin, 1996: 142; Hocaoglu, 1995: 151) ve ardından 1927'de, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın hutbelerin Türkçe okunmasına dair talimatı, devletin din politikasının da, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecine uygun biçimde dönüşümünün ve bu kapsamda, devletin din algısının toplumsal bellekteki geleneksel İslam inancından farklılaşmaya başladığının bir örneği olmuştur. Nihayet 3 Mart 1924'de, Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile eğitimde dinsel-resmî okul ikiliğinin ortadan kaldırılarak medreselerin kapatılması (Ozankaya, 1995: 207-211; Tunçay, 1981: 225-226), devletin, dinin toplumsal yaşamdaki geleneksel gücünü zayıflatmaya, en azından kendi denetimi altına almaya giriştiğinin simgesel gelişmelerinden biri olmuştur. Geleneksel İslâm'ın toplumsal örgütlenmesini ve temsiliyetini oluşturan dinsel cemaatlerin ve tarikatların kurumsal yapıları işlevini gören tekkelerin ve dergâhların 1925'de yasayla kapatılması, daha sonra inşasına girişilecek olan "ulusal din" tasarımı lehine, geleneksel İslâm'ın tarihsel temellerine yönelik yapı sökücü bir bürokratik müdahale olmuştur. 1925 yılında, din adamlarının görevleri dışında dinsel giyimi yasaklayan ve hemen ardından bu adımı tamamlayıcı bir gelişme olarak şapka giyilmesini zorunlu kılan yasalar (Kılıç, 1995; Özdemir, 2007; Sakal, 2007) ile, saatin ve takvimin batılılaştırıldığı Kasım 1925 tarihli ve 697 sayılı yasa, laiklik uygulamalarının sadece kurumsal alanı kapsamadığını, sivil toplumun günlük yaşamını biçimlendirmeye yöneldiğinin, böylelikle Osmanlı sekülerleşmesinden Kemalist laikliğe geçişin sembolik birer göstergesi olmaları bakımından önemlidir (Zürcher, 1995: 273). 1926'da İsviçre hukukundan esinle Türk Medenî Kanunu ve Borçlar Kanunu, (Erüreten, 1998: 172), geleneksel Osmanlı hukukunun ve dolayısıyla dinsel inancın gündelik hayattan tasfiyesine yönelik amaçları ve etkileri bakımından, hukuk rejiminin ve toplumsal hayatın laikleştirilmesi konusunda önemli müdahaleler olmuşlardır (Gözaydın, 2002: 291). 1 Kasım 1928 tarihli Latin alfabesine geçişi içeren yasal düzenleme de, toplumsal belleğin Osmanlı-İslâm köklerinden uzaklaştırılması hedefi bakımından (Tunçay, 1981: 230), Kemalist kültür inşası politikasının radikal adımlarından bir başkası olmuştur. Toplamda, şapka giyilmesinin yasal zorunluluk haline getirilmesine karşılık, Osmanlı'yı ve gelenekselliği çağrıştıran fesle, dinselliği çağrıştıran sarığın ve cübbenin kanunla yasaklanması, yazı dilinin din dili olan Arapça'dan Avrupalı Latin tipine dönüştürülmesi, takvimin dinsel nitelikli Hicrî ölçüden Batılı Milâdî esasa

geçirilmesi, hafta tatilinin cumadan pazara aktarılması gibi değişikliklerin bir bütün olarak düşünüldüklerinde İslâm'la olan negatif ilişkisellikleri, dinin toplum üstündeki etkilerini geriletmek amacıyla yapılmış olduklarını ortaya koymaktadır.

Kemalist sekülerleştirme politikasının, yönünü devletten topluma çevirdiği 1930'lu yıllar, laik uygulamaların en yoğun olduğu dönem olmuştur (Kocaoğlu, 2007: 1302). Nitekim 1937'deki değişikliklerle, laikliğin Cumhuriyet'in ana ilkelerinden biri olarak Anayasa'da ilk kez zikredilmesi (Erüreten, 1998: 172), Kemalist laikleşme politikasının siyasî ve hukukî bakımlardan en üst seviyede somutlaşması olmuştur. Bu süreçte dinsel inanç, dönemin CHP Genel Sekreteri Recep Peker'in "Türkiye'de din algısının sınırı, vatandaş bedeninin çevresini aşamaz. Onun toplumda, yönetimde ve politikada yeri yoktur. Din, sadece bir vicdan işidir, asla bir devlet işi değildir" deyişi (Duman, 2015: 1345) örneğinde olduğu gibi, mutlak biçimde bireysel alanla sınırlı tutulmak istenmiş, toplumsallaştığında kamusal alandaki yenileşmeye engel olarak değerlendirilmiş, devletin kontrolü altına alınmaya çalışılmıştır. Böylece, Başgil'in de (2003: 190) belirttiği gibi, Türkiye'de, 1930'lardan başlayarak, dinin devlete bağlı kılındığı bir laiklik rejimi yaşanmıştır. Batılılaşma ideolojisine veya resmî modernleşme anlayışına karşı yapılan her tür eleştiri, görüş ve düşünce, rejime tehdit oluşturduğu gerekçesiyle din ile ilişkilendirilmiş ve bu tür çıkışlar sıkı bir yargı denetimine tabi tutulmuştur (Duman, 2010: 286). Nitekim laikliğe karşı propagandanın polisiye ve yargısal önlemlerle engellenmesi çabasına dayalı hukuksal denetim politikası (Kocaoğlu, 2007), 1930'larla başlamıştır. Bu otoriter laikleştirme anlayışı ve yöntemi, II. Dünya Savaşı sürecinde da, savaşın getirdiği olumsuzlukların da ürettiği tepkilere rağmen ödünsüz bir biçimde sürdürülmüştür. Bu amaçla, önceki dönemin reformlarının bazılarını koruyan yasaları çiğneyen kişilere uygulanacak yaptırımlar artırılmıştır (Söğütlü, 2011: 164).⁶³ Yine de, reformlardan yirmi yıl sonra bile, 1951 tarih ve 5816 sayılı "Atatürk Aleyhine İşlenen Suçlar Hakkında Kanun"la ortaya konan bu ihtiyaç (Gözaydın, 2009: 36), laikleşmenin toplumsal bilinçte gönüllü-sorunsuz bir onayla karşılanmadığının göstergesi olmuştur.

⁶³ Örneğin, Haziran 1941 tarihinde, 4055 sayılı Kanunla Türk Ceza Kanunu'nun 526. maddesine eklenen "Arapça ezan ve kamet okuyanlar üç aya kadar hafif hapis, on liradan 200 liraya kadar hafif para cezasıyla cezalandırılırlar" hükmü (Söğütlü, 2011: 172) ile, laikleştirme politikası, erken aşamada düşünülmemiş olan bir yaptırımla donatılmıştır. Bkz. Hidayet Aydar, Türklerde Anadilde İbadet Meselesi, Cumhuriyet Dönemi. *İstanbul Üniversitesi Dergisi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15, 2007, 71-107.

1930'lu yıllarda, toplumsal hayatın laikleştirilmesi politikası kapsamındaki etkili müdahalelerden biri, hukuk alanında, kadın haklarıyla ilgili yasal değişmelerle gerçekleştirilmiştir. Geleneksel tarım toplumunda, üretim araçlarının araziye ve üretim ilişkilerinin beden gücüne dayalılığı itibarıyla, kadının kamusal alandaki işlevlerini ve dolayısıyla görünürlüğünü kısıtlayan erkek-egemen gelenek, erkek işgücünün uzun savaş yılları boyunca silâh altında olmasına ve kırılmasıyla ortaya çıkan tarımda eksik istihdam ve dolayısıyla eksik tarımsal üretim koşullarının yanı sıra, sanayileşme sürecinin de getirdiği işgücü ihtiyacı karşısında gerilemek durumunda kalmıştır. Erkek işgücünün bıraktığı işgücü boşluğunun kadın emeğiyle ikame edilmesine dayalı ekonomik değişme, kadının kamusal yaşama katılma gerekliliğini ve talebini kamçulamıştır. Nitekim Kemalizm'in de kadın hakları konusundaki etkili atılımları, 1929 krizinin sonrasında ve özellikle 1930'lardaki devletçi sanayileşme süreci içerisinde gerçekleştirilmiştir. Kemalist sekülerleşmenin dönemsel ekonomik gerçekliğin zorlayıcı etkileri altında, kadın hakları konusundaki ilk atılımı, 1930 yılında Belediye, 1933'de köy muhtarlığı ve ihtiyar heyeti seçimlerinde aday olma hakkıyla başlayıp 1934'de milletvekili seçilme hakkının tanınmasıyla tamamlanan siyasal temsil düzenlemeleri olmuştur (Konan, 2011). Yine 1934 tarihli Soyadı Kanunu da, geleneksel toplumun soy bağıını en azından kağıt üstünde çözmeye dönük işlevi ile toplumun laikleştirilmesi politikasının kayda değer uygulamalarından biri olmuştur.

4.4.1.3. Kemalist İslâm Kurgusu: *Dinin Devlet Eliyle Tanzimi*

1929 krizinden II. Dünya Savaşı'na varan koşullarda gelişen otoritenin ve meşruiyetin tahkimi ihtiyacı, muhalif köklü ve yaygın bir toplumsal ve siyasal odak olarak dinsel inancın devlet tarafından kontrolü, Kemalist rejim açısından bir mecburiyet sorunu haline gelmiştir (Köker, 2005: 166). Bu bağlamda, ulus-devletin meşruiyet kaynağını oluşturan ideolojinin benimsenmesi amacıyla dinsel inancın siyasal denetim altına alınması politikası (Sayarı, 1978: 175), 1929 krizinin neden olduğu sosyo-ekonomik ortamda, toplumsal otorite üretimi ihtiyacının geldiği boyuta bağlı olarak, dinin devlet tarafından üretilen modernist ve ulusal bir yorumunun yine devlet kanallarıyla toplumsallaştırılması politikasına evrilmiştir. Bu kapsamda, Kemalist laikleştirme rejimi, yöntem olarak sadece dini toplumsal hayattan dışlamaya çalışmakla yetinmemiş, aynı zamanda, geleneksel dinsel kültürü yapı bozumuna uğratarak, yükselen Osmanlı-Türkiye burjuvazisinin kültürel-ideolojik taleplerini ve

ihtiyaçlarını gözeterek *modern ve ulusal bir din* kurgusuna girişmiştir.⁶⁴ Kemalizm'in arzulanacağı, modernlikle ve milliyetçilikle yeniden şekillendirilerek "ıslah edilmiş", yani hem modern hem de Türk kişiliğe sahip bir din olmuştur (Karpat, 1996: 69-70; Lewis, 1993: 408). Bu çerçevede, Erken Kemalizm'in din anlayışı, özellikle erken Cumhuriyet döneminde, Gauchet'in (2000: 32) deyimiyle, din için devlet değil, *devlet için din* izlenimi vermiştir. Böylece, dini siyasal otorite altında bulundurma ve denetleme politikasının dışına taşarak, inanç sistemini *yeniden inşa etme* içerikli bir agresif müdahaleye uğratma aşamasına ilerleyen Kemalist müdahale, Rousseau'nun önerdiği ve Fransız İhtilâli'nin laiklik uygulamasına da ilham kaynağı olan, siyasal otoritenin güçlenmesine ve kalıcılığa hizmet eden bir ulusal din tasavvurunu içeren "civic/civil religion (halk dini)" (Arslan, 1996: 6) düşüncesine benzerliği bakımından, Osmanlı burjuvazisinin, monarşizm aleyhine ideolojik karşı-hegemonya kurucusu müdahalesini örneklendirmektedir. Böylece, Erken Kemalizm'in İslâm ve çağdaşlık ikilemine ve çelişmesine dayandırılmış din ve laikli politikası, dinin siyasal alanın veya laiklik ilkesi etrafında toplumsal alanın dışına çıkarılmasını ve fakat bireylerin ve toplulukların inanç özgürlüklerinin yasal güvence altında oluşunu ifade eden klasik sekülerizm şablonu dışına çıkararak, dine, rejimin egemenliğinin sürekliliği doğrultusunda uyarlandığı bir ideolojik müdahaleye dönüşmüştür. Atatürk'ün "bizim dinimiz, akla en uygun ve en doğal bir dindir ve ancak bu nedenledir ki son din olmuştur. Bir dinin doğal olması için akla, tekniğe, bilime ve mantığa uyması gereklidir. Bizim dinimiz bunlara tamamen uygundur" (aktaran Gültekin, 1996: 142) sözünde ifadesini bulan bu mantık, dinsel inancın kısa ve orta erimde toplumsal bellekten çıkmasının beklenemeyeceği, o halde, dinin, kendi içinden dönüştürülmesi gerektiği öngörüsüne dayandırılmıştır. Bu kapsamda, resmî dinin Anayasa'dan kaldırılması, alfabe yeniliği gibi birçok önemli adımların atıldığı 1928 yılında İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi eliyle İslâm inancının modernleştirilmesi olanaklarını ve sorunlarını araştırmak ve bu konuda öneriler geliştirmek amacıyla bir kurul oluşturulmuştur (Turan, 1996: 50). Bu kurul, "Dinî Islahatın Esasları Hakkında Layiha" başlığıyla bir rapor hazırlamış ve hükümete sunmuştur (Cündioğlu, 2005: 95-110; Gez, 1997: 158). Bu raporda, sunulmuş olan önerilerin içerisinde, ibadet şeklinin ve dilinin yeniden ele alınması gibi bazı öğelere de yer verilmiştir (Arslan, 1996: 67).

---

⁶⁴ Bkz. Gülbeyaz Karakuş, *Cumhuriyet'in Politik Teolojisi, Türkiye'de Kurucu İdeolojinin Sivil Din İhdası*. Cedit Neşriyat, Ankara, 2018.

Nitekim 1932’de Ezan’ın Türkçe okunmaya başlanması ve Arapça ezanın yasaklanması ile ibadet dilinin Türkçeleştirilmesi girişimi (Gez 1997), Elmalılı Hamdi Yazır’ın ve Mehmet Akif Ersoy’un çalışmalarının örneğinde, Kur’an-ı Kerim’in Türkçe’ye çevrilmesi denemeleri⁶⁵ (Aydar, 2007: 76), Kemalist laikliğin İslâm inancına devlet müdahalesi politikasının etkili unsurları olmuşlardır. Kemalist İlahiyat kurgusuna dayalı bu gibi uygulamalarla, dinsel inançların ve kurumların devletin denetimi altında olduğu *dinin yeniden inşası* politikasının güçlendirilmesi hedeflenmiştir (Ahmad, 1995: 117). Nitekim daha sonra Diyanet İşleri Başkanlığı, devlete bağlı İmam-Hatip kursları ve ardından okulları, İlahiyat Fakülteleri ve İslâm Enstitüleri, günümüzde “Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi” dersinin zorunluluğu gibi çoğunlukla eğitim alanındaki uygulamalarla (Çelenk, 2008), dinsel inancın devlet tarafından yorumunun resmî ideolojinin bir unsuru olarak toplumsallaştırılması sağlanmıştır.

Sonuçta, Erken Kemalizm’in dinde reform projesi, Parla’nın da (1992: 276-277) belirttiği gibi, Türklük ile modernleştirilmiş Müslümanlığın bileşkesinden oluşan kurgusuyla, aslında bir tür devlet dini-devlet kilisesi kurma denemesi olmuştur. Böylece, Kemalist İslâm denemesi, resmî ideolojinin 1980’li yıllardaki Türk-İslâm Sentezi tasarımı da erken bir deneyi olmuştur.

4.4.2. Türkleştirme: İttihatçı Türkçülüğün Radikalleşmesi

Kemalizm’i ideolojik inşa ve toplumsal endoktrinasyon etkinliği konusunda İttihatçılığa ve oradan Jön Türkizm’e bağlayan bir kanal, İttihatçı Türkçülük ile Kemalist milliyetçilik ilişkisi ve sürekliliğidir. Bu bağlamda, İttihatçı Türkçülükle Kemalist milliyetçilik arasındaki ilişki, bir sürekliliği, bir ilerlemeyi içermekle birlikte, bir farklılaşmayı da barındırmaktadır. Buna göre, Balkan Savaşları’nda

---

⁶⁵ Kur’an-ı Kerim’in Türkçe’ye ilk kez çevrilişi, Cumhuriyet dönemindeki denemeler değildir. Bu çabanın yüzyıllar öncesine varan köklü bir geçmişi vardır. Cumhuriyet’e varan süreçteki en belirgin denemeler, özellikle II. Meşrutiyet döneminde görülmüş (Cündioğlu, 2005: 29), örneğin Türkçe Kur’an, hutbe ve namaz, II. Meşrutiyet döneminde önerilmiştir (Berkes, 2013: 542; Cündioğlu, 2005: 36-56). Örneğin İttihatçı teorisyenlerden Ziya Gökalp, 1918’de yazdığı bir şiirinde şunları söylemiştir: “Bir ülke ki camiinde Türkçe ezan okunur/ köylü anlar manâsını duanın/ bir ülke ki mektebinde Türkçe Kur’an okunur/ küçük büyük herkes bilir buyruğunu Hûda’nın (Ey Türk oğlu, işte senin orasıdır vatanın” (aktaran, Cündioğlu, 2005: 35-36; 1998:31; Azak, 2008:165; Keskin, 2003:115). Kur’an-ı Kerim’in ve ibadet dilinin Türkçeleştirilmesi hakkında ayrıca bkz. Düccane Cündioğlu, *Türkçe Kur’an ve Cumhuriyet İdeolojisi*. Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1998.

Osmanlı Makedonya'sının ve Selânik'in yitirilmesiyle Anadolu'ya taşınan yeni Osmanlı seçkinliğinin İttihatçı aşamada yaşadığı kimlik bunalımı Erken Kemalist dönemde aşılmış, bu kapsamda, yeni Osmanlı seçkinliğinin Anadolu toplumuyla yaşadığı yabancılaşma sorunundan⁶⁶ kaynaklanan, Türklüğün tanımına ve kökenine dair tartışmalar ve belirsizlik geride bırakılmıştır. Bu dönüşüm, aynı zamanda, yeni Osmanlı seçkinliğinin, çıkışı sürecinde rekabet etmek zorunda kaldığı Osmanlı geleneksel seçkinliğinin yerel temsilcileri olan Anadolu Rumluğunu, Ermeniliğini ve Kürtlüğünü tasfiye edecek siyasal ve bürokratik güce ulaştığını da göstermekte ve simgelemektedir. Nitekim Atatürk'ün “Ne mutlu Türk'üm diyene!” sözü dışında, dönemin Başvekili İsmet İnönü'nün, “bu ülkede sadece Türk ulusu etnik ve ırksal haklar talep etme hakkına sahiptir. Başka hiç kimsenin böyle bir hakkı yoktur” (Milliyet, 31 Ağustos 1930, aktaran Kutlay, 2013: 10; Hür, 2008b) ve dönemin Adalet Vekili Mahmut Esat (Bozkurt) Bey'in de “Bu Türk ülkesinde Türk olmayanların bir tek hakları vardır: Türk milletine köle olma hakkı, Türk milletine uşaklık etme hakkı” (Hakimiyet-i Milliye gazetesinin 1655 sayılı ve 19 Eylül 1930 tarihli sayısından aktaran, Beşikçi, 1977: 211; Kutlay, 2013: 10; Hür, 2008a),⁶⁷ sözleri, dönemin siyasal yöneticilerinin kimlik ve yurttaşlık algılarını örneklendirmektedir. Bu başat örnekler, inkârcı tanımlama ve Türkleştirmeci politikanın, dönemin genel anlayışına uygun olarak *ırk* düşüncesine ve söylemine varan bir etno-kültürel anlam ve öz içerdiğini doğrulamaktadır. Bu anlayışa göre, Türk milleti bütünlüğü dışındaki yabancı kültürler, erimelidir (Kaplan, 2008: 790-791). Nitekim Tez'in “Aşiretten Uluslaşmaya Türkiye'de Kürt Siyasal Kimliğinin Evrimi” başlıklı yedinci bölümü kapsamında ve “Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Kürt Siyasal Kimliği: Ulus-Devlet Çağında Baskı ve Direnç” başlığı altında değinildiği üzere, Erken Kemalizm dönemin özellikle Kürt politikası ve bu kapsamda Şark Islahat Planı,

---

⁶⁶ Örneğin, Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun, İttihatçı-Kemalist aydının Anadolu kırsalına yabancılığını anlatan *Yaban* (2009) ünlü eserinde, Tanzimat aydını kişiliğine uygun olarak, Batıcı-şehirli aydın subay kahramanla geleneksel Anadolu köylüsü tipolojisi arasında kültürel-eğitsel bir yabancılaşma olarak sunulan çelişki, bu Tez'in ikinci bölümü kapsamında “Osmanlı Modernleşmesinin Mirası” başlıklı bölümünde ele alınan, Osmanlı Makedonyası ya da Rumeli ile Anadolu arasındaki ekonomik ve etno kültürel farklılaşma ışığında düşünüldüğünde, toplumsal temelleriyle de somutlaşmaktadır.

⁶⁷ Konuşmanın yayınlandığı 19 Eylül 1930 tarihli Milliyet gazetesi kupürü için bkz. (Oran, 2011: 6).

Mecburî İskan Kanunu gibi uygulamalar, asimilasyon ve kolonizasyon yollarıyla etnik eritmenin başat örnekleri olmuşlardır.

İttihatçı Türkçülükten Kemalist milliyetçiliğe geçişin yöntemi, İttihatçı ideolog Gökalp'in önerdiği ve Jön Türk Osmanlıcılığının deformasyonu ve revizyonu niteliğindeki Anadolu'da kültür milliyetçiliği ve "Türkleştirme" yöntemi önermesi yerine, Türk Tarih Tezi (Behar, 1996) ile ortaya konulduğu biçimiyle, Avrupalı, çoğunlukla Macar Türkologların dönemin Avrupa-Batı ruhuna uygun *ırk* odaklı kurgularına ve antropolojik iddialara dayandırılan etnik bir milliyetçiliğin tercihi olmuştur (Aydın, 2002).⁶⁸ Bu kapsamda, Kemalist milliyetçiliğin inşasının temellerinden biri, 1931'de *Türk Tarihini* Tetkik Cemiyeti'nin kurulması ve 1931-1937 yıllarında olmak üzere iki kez toplanan *Türk Tarih* Kongreleri olmuştur. Birinci ve ikinci Türk Tarih Kongreleri arasında konular ve tartışmalar bağlamında, 1931'den 1937'ye farklılaşan iki temel değişken, dönemin Avrupa ruhuna da uygun olarak, *Fransız kültür milliyetçiliği ekolünden*, Cermen etnik köken kurgusuna dayalı *Alman ırkçı ekolüne* geçiş olmuştur. Bu kapsamda, ilk kongrede temel eğilim dil ve kültür konuları üzerinde yoğunlaşılırken, ikinci kongrede ise, fizikî Antropoloji, Arkeoloji ve Etnolojik Filoloji, yani dil çalışmaları esas alınmıştır. Bu tematik dönüşüme uygun olarak, ulusal kimliğin Ortadoğu'dan Orta Asya'ya taşınmasının önemli iki aracı, önce "Türk Tarih Tezi" ve devamında "Güneş-Dil Teorisi" adları verilen ve yukarıda aktarılan toplantılarda dile getirilen görüşler ve yorumlar bütünü (Beşikçi, 1986) olmuştur. Bu görüşlerse, temelde, Macar Türkologlar Leon Cahun, Vámbéry gibi, çoğu oryantalist geleneği sürdüren Avrupa bilim çevrelerinin ileri sürdükleri ve Türkiye'ye özellikle Afet İnan tarihçiliği eliyle ithal edilen, yine günümüz bakışı önünde doğrulanabilirliği tartışmalı veriler ışığında üretilmişlerdir. Bu bağlamda, bizzat Mustafa Kemal Atatürk'ün buyruğuyla Tarih eğitimi için 1930'lu yıllarda Faşizm'in ve Nazizm'in egemenliği altındaki koşullarda Avrupa'ya gönderilen ve Türk Tarih Tezi'ni üretenlerden biri ve en belirginini olarak Afet İnan'ın, Cenevre Üniversitesi'ne verdiği Doktora Tezi'nin konusunun, *Türk Halkının ve Türk Tarihinin Antropolojik Karakteri Üzerine* başlıklı olması, bu açıdan anlamlı bir örnek ve gösterge olmaktadır.

---

⁶⁸ Bkz. Tanıl Bora, İnşa Döneminde Türk Millî Kimliği, *Toplum ve Bilim*, 71, 1996, 168-192. Kasım Doğan, *Cumhuriyet Dönemi Kimlik İnşası*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

Türk Tarih Tezi'nin temel yazılı kaynağı, Mustafa Kemal Atatürk'ün buyruğu ve doğrudan yönlendirmesi ile, içlerinde manevî kızlarından *Afet İnan*'ın ve Bağımsızlık Savaşı'nda kurmaylarından ve Cumhurbaşkanlığı döneminde Genel Sekreteri olan Tevfik Bıyıklıoğlu gibi Atatürk'ün yakın çevresinden ve çoğunluğu meslekten Tarihçi ve eğitimci olmayan kişilerin oluşturduğu bir kurul tarafından kaleme alınan *Türk Tarihinin Ana Hatları* adlı kitap (1996) olmuştur. 1931-1941 arasında lise ders kitabı olarak da kullanılan (Copeaux, 2006: 61-63) bu kitap, doğrudan kendi girişindeki ifade ile, bilimsel bir araştırma/metin oluşturmak değil, öncelikle, yeni ulus-devletin ideolojik yapılanmasına uygun bir ulusal kimliğin, ve bu kimliğin kökeni olarak bir tarihsel geçmiş kurgusu, kitabın eğitsel ve bilimsel olma iddiasının dışında, esasen, kültür reformu kapsamında politik amaçlarla yazıldığını (Akman, 2011) ortaya koymaktadır.

(Kitap), Türk milleti için bir tarih yazmak ihtiyacı önünde atılmış ilk adımdır. Bununla milletimizin deha ve kültürünün sırlarını meydana çıkarmak, *Türk'ün özelliklerini ve kuvvetini kendine göstermek*, ve millî gelişmemizin/ yükselişimizin, derin *ırkî* köklere bağlı olduğunu anlatmak istiyoruz (Türk Ocağı Türk Tarih Heyeti, 1996: 25; aktaran, Behar, 1996: 104-105).

Erken Kemalist dönemin ulusal kimlik algısını ve buna dayalı yurttaşlık hukuku kabullerini göstermesi bakımından bilimsel olmaktan çok uzak ve yazıldığı dönemde Avrupa'da yükselen Alman Nazizmi ile İtalyan faşizminden etkileşimle yüzü kesin bir biçimde ırkçılığa dönüktür.

İrk aynı kandan gelen ve cismen birbirine benzeyen insanların gösterdiği birliktir. Kafatasları başlıca iki şekil arz eder: Brakisefal ve doliosefal. Türk *ırkının* kafatası şekli çoğunlukla brakisefaldır (Türk Ocağı Tarih Tetkik Heyeti, 1996: 47). Tarihin en büyük cereyanlarını yaratmış olan *Türk ırkı*, en çok benliğini korumuş bir ırktır. Bütün tarihte böyle büyük bir ırkı, bir millet halinde görmek özellikle zamanımızdaki insan topluluklarının pek çoğuna nasip olmayan büyük bir kuvvet ve büyük bir şereftir (*a.g.e*, 50).

Bununla birlikte, *Türk Tarihinin Ana Hatları*'nın çoğunlukla gözden kaçırılan temel özelliği, ırk teması etrafında, Türkiye tarihini İslâm tarihi ve coğrafyası ile sınırlayan geleneksel Tarih anlatısının dinsel özüne karşı, seküler bir devlet müdahalesi içermiş olmasıdır. Bu modernleşirmeci ve uluslaştırmacı anlayış doğrultusunda, Türkiye halkının tarihsel geçmişini ve kökenini yeniden tanımlamak,

var olan haliyle İslâm tarihinden ve coğrafyasından koparmak için kurgulanan yeni odak, Orta Asya olmuştur. Ulusal kimliğin kurgulanmış tarihsel kökenini Orta Asya'ya taşımanın araçlarından biri olarak *Türk Tarihinin Ana Hatları*, özetle, iki temel kurguya dayandırılmıştır: Orta Asya'da varlık süren bir *antik Türk uygarlığı* (ve devletleri) ile bu uygarlığın yaşamı elverişsizleştiren iklim koşulları nedeniyle bilinen dünyanın hemen her tarafına göç edişi (*Büyük Göç*). Kitap, temel olarak, bilinen tüm tarihsel uygarlıkların bu göç yolları üstünde kurulan “büyük Türk Devletleri” tarafından meydana getirildiği iddiasını işlemektedir.

Ana Türk yurdu medeniyeti de tarihin ilk zamanlarından beri, en önemlisi artıcı *kuraklık* olduğu görülen sebepler altında yerini değiştirmiştir. Daha iyi iklimler aramaya çıkan Türkler, ayrıldıkları alanlara göre en elverişli gördükleri yolları tutarak medeniyetlerinin tohumlarıyla birlikte dört bucağa yayıldılar. Kuruyan Türk elinin doğu tarafında bulunanlar kendilerine yakın olan Çin'e indiler. Çin'de yerleşen Türklerin orada devirler boyunca ilerlettikleri medeniyet, son asırlara gelinceye kadar dünyanın en önemli medeniyetlerinden biri olma niteliğini korumuştur. Diğer bir göç dalgası, Asya'nın en güney çıkıntısı olan Hint yarımadasına yürümüştür. Çin'de olduğu gibi Hint'de de asıl yerlilerin medeniyeti yoktur. Mısır'a giden Türkler yerleşmek için Nil'in boş buldukları deltasını seçtiler. İlk Mısır medeniyetini kuranların Asya'dan geldikleri, Mısır'ın eski tarihiyle uğraşan alimlerin çoğu tarafından kabul edilmiş bir keyfiyettir. Anadolu'nun batı kıyılarında, Yunan yarımadasında yükselmiş medeniyetleri, Anadolu'nun içindeki, Mezopotamya'daki ve Orta Asya'daki eski medeniyetlerden ayrı değerlendirmek mümkün değildir (*a.g.e.*, 69-67). Bugünkü bilgimize göre tarihte ilk yazı Sümerlerin yazısıdır. Sümerler, bu yazıyı geldikleri Orta Asya'dan getirmişlerdir. Akatluların da Orta Asya'dan gelmiş, Metler, Elamlar, Sümerler ile akraba bir Türk kavmi olduğu bilinmektedir (*a.g.e.*, 148, 161).

Sonuçta, devlet eliyle yürütülen bu araştırmaların bilimsel geçerliliği, ilk bakışta açığa çıkan, geleneksel toplumsal yapının ve kültürün, İslâm inancı kaynaklı kimlik ve kültür aidiyetini oluşturan kozmopolit ümmet geleneğine dayalı meşruiyetini tasfiyesi ile, modern ulus devletinin etno-kültürel temalı ulusal kimlik paradigmasına geçişi, dolayısıyla yeni kuşakların zihinlerini programlayarak, çok kimlikli geleneksel hafızanın tasfiyesini içeren politik gereksinimi karşılamaya dönük kurgulanışları itibarıyla, en azından tartışmalıdır.

Şehir inşa ettiklerine dair herhangi bir bilgi bulunmayan, çadırlarda yaşayan ve civar bölgelere saldırarak geçimlerini sağlayan bu toplulukların medeni olduklarını ve hatta bütün dünyayı da aydınlattıklarını iddia etmek bilimsel olmaktan ziyade dönemin siyasî kaygılarının ve psikolojik ihtiyaçlarının bir neticesi olsa gerektir. Orta Asya'daki Türkleri bir “millet” olarak nitelendirmek ise, millet kavramının henüz ortaya bile çıkmamış olduğu bir döneme atıfta bulunuyor olması itibariyle anakroniktir (Kaya, 2011: 130).

4.5. KEMALİZM’İN SİYASAL EVRİMİ

Yukarıda sekülerleştirme ve uluslaştırma bahislerinde ele alındığı üzere, Kemalizm, Osmanlı resmî ideolojisinin Hamidizm’den Jön Türkizm’e ve oradan İttihatçılığa ilerleyen evriminin (Alkan, 2003b) Cumhuriyet dönemindeki sürekliliğini oluşturan ve bu tarihsel öncülleri bakımından I. Dünya Savaşı sonunda, tipik bir imparatorluk sonrası ulus-devlet inşasının ideolojik pragmatizmi olarak ortaya çıkmıştır. I. Dünya Savaşı sonrasında özellikle Avrupa sisteminin restorasyonu sürecinde liberal bir ekonomi politik ve siyasal programla çıkan Kemalizm, yine Avrupa’da Nazizm, Faşizm, Falanjizm ve Stalinizm örneklerinde gözlendiği üzere, 1929 krizi ile II. Dünya Savaşı arasındaki süreçte devletçi ve otoriter bir başkalaşma eğilimine girmiş, ardından II. Dünya Savaşı sürecinin ve savaş sonrasında küresel yeniden yapılanma ortamındaki koşullardan da etkilenmiş, sonuçta, küresel, bölgesel ve yerel etkiler altında beliren iç ve dış koşullara göre biçimlenerek evrimleşmiştir. Bu tarihsel süreklilik ve değişkenlik içerisinde, Kemalizm’in politik ve ideolojik evrimi, kabaca, Osmanlı liberalizminin ve bu kapsamda İttihatçılığın bir bileşke halindeki sürekliliği izlenimi veren *Erken Kemalizm*, II. Dünya Savaşı’nın sonuna doğru liberal ve muhafazakâr bir revizyon etrafında gelişen *Geç Kemalizm*, Soğuk Savaş koşullarında küresel kamplaşmanın ve ekonomik krizin etkileri altındaki toplumsal radikal politikleşme sürecinde sağ ve sol yorumlar etrafında *Politik Kemalizm*, Küreselleşme sürecinde neoliberalizmin belirleyiciliği altında bireycileşme ve apolitikleşme eğilimini yansıtan *Atatürkçülük* evreleriyle sınıflandırılabilir.

4.5.1. Erken Kemalizm: İttihatçılığın Restorasyonu

Kemalizm, tarihsel hazırlayıcıları ve öncü etkenleri bakımından Osmanlı modernleşmesi sürecinde, Islahat-Tanzimat-Meşrutiyet-Cumhuriyet çizgisinde, II. Meşrutiyet aşamasının devamı olmakla birlikte, kadrolarının kişisel ve örgütsel kökenleri ile de İttihatçılığın siyasal ve ideolojik mirasçısı olmaktan öteye, fiziksel olarak dahi sürekliliği olmuştur. Buna göre, I. Dünya Savaşı’nın sonunda Kurtuluş

Savaşı'yla Osmanlı bakiyesinden Türkiye Cumhuriyeti'ni var eden insan kaynağı İttihatçılar ve zamanla Kemalizm'i inşa eden de onların Jön Türklerden devraldıkları modernist düşünsel kökenleri olmuştur. Bu bakımdan, Kemalizm'in, Cumhuriyet'in alınıyla başlatılan erken dönemini İttihatçılığın I. Dünya Savaşı'ndan sonra yeniden yapılanması ve Cumhuriyet'e uyarlanması olarak değerlendirmek mümkündür.

4.5.1.1. Kurtuluş Savaşı ve Erken Cumhuriyet Dönemi (1919-1929): *İttihatçılığın Restorasyonu*

Resmî ideoloji etrafında üretilmiş olan literatür, Enver-Talât-Cemal paşalar üçlüsünün ülke dışına çıkışları ve Parti'nin de 1918 Kasım'ında kendini feshi argümanlarına dayanarak, İttihatçılığın Dünya Savaşı sonundaki bozgunundan sonra ortadan kalkmış olduğuna dair yaygın bir kanı üretmiş ise de, Mondros ateşkesinin hemen ardından şehirlerde ve kasabalarda kurulmuş olan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri ile yerel silâhlı çeteler görünümündeki Kuvayı Millîye birliklerinin İttihat ve Terakki şubeleri ve özelde Teşkilât-ı Mahsusa etrafında oluşturulmuş (Akşin, 1987: 307) ve örgütlenme ve silah depolama gibi hazırlıkları daha Dünya Savaşı sırasında yürütülmüş olan bu birliklere, İttihatçılar tarafından kurulmuş olan Karakol Cemiyeti, Mim Mim grubu gibi yer altına çekilmiş İttihatçı direniş örgütleri eliyle İstanbul'dan gönderilen İttihatçı subaylar tarafından komuta edilmiş olması (Zürcher, 2003: 143; 158-159), Kurtuluş Savaşı'nın aslında İttihatçı bir örgütlenmenin ürünü olduğunu ortaya koymaktadır.⁶⁹ Bu bağlamda, İttihatçılığın sadece askerî alanda değil, Cumhuriyet'in kuruluşu sürecinde, en azından İzmir suikasti iddiasıyla yürütülen yargılamalara ve İttihatçı şeflerin bu yolla tasfiyesine kadar, siyasal alanda da etkin bir güç olmaya devam ettiği, İttihatçı sürekliliğın Cumhuriyet'in kurucu örgütlenmesi içinde etkin bir odak olduğu tartışma dışıdır. Nitekim Kurtuluş Savaşı'nı yöneten askerî kadronun neredeyse tamamının İttihatçı subaylardan oluşması dışında, bir İttihat ve Terakki binasında kurulmuş olan I. TBMM'de, temsilcilerin çoğunluğunu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adını almış yerel İttihatçı örgütlenmelerin belirleyip Ankara'ya gönderdiği İttihatçıların oluşturması, İttihat ve Terakki'nin İstanbul'da yitirdiği siyasal ve bürokratik egemenliğin Anadolu'da ihyası olarak değerlendirilebilir. Böylece, Kemalizm'in, hazırlık aşaması

---

⁶⁹ Bkz. Ersin Müezzinoğlu, Millî Mücadele Döneminde İttihatçılar Üzerine Bir Değerlendirme. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5(8), 2016, 2913-2933. Daha geniş bir inceleme için ayrıca bkz. Erik Jan Zürcher, *Millî Mücadelede İttihatçılık*. İstanbul, İletişim Yayınları, 2003.

denebilecek ve Kurtuluş Savaşı ile Cumhuriyet'in ilk üç yılını kapsayan erken evresinde, İttihat ve Terakki'nin I. Dünya Savaşı sonundaki bozgunla, özellikle Sevr Antlaşması'yla yitirdiği toplumsal prestijinin ve otoritesinin, bu kapsamda politik ve bürokratik belirleme ve denetleme gücünün yeniden üretimi ve tahkimi işlevini yüklediği söylenebilir. Nitekim Kurtuluş Savaşı'nı yöneten çoğulcu ilk Meclis'in 1 Nisan 1923'te feshi kararıyla seçimlerin yenilenmesi sonucunda muhalif 2. Grup'un Meclis'ten tamamen tasfiye edilmesiyle (Öz, 1996: 51) 2. Meclis'in bütünüyle CHP temsilcisi üyelere oluşturulmasının yanı sıra, siyasal iktidarın Enver Paşa'nın Başkomutan vekilliğine benzer biçimde, Mustafa Kemal Paşa'nın Başkomutanlığı ile tahkim edilmiş olması, İttihat ve Terakki'nin 1912 "Sopalı seçimleri"nden sonra kurup I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar sürdürdüğü tek parti rejiminin, dolayısıyla İttihatçılığın yasama gücünün yeniden üretimi olarak yorumlanabilir. Takrir-i Sükûn düzenlemeleriyle Terakkiperver Cumhuriyet Halk Fırkası, ardından Serbest Cumhuriyet Fırkası örneklerinde olduğu gibi, muhalif partilerin kapatılmaları, basın baskı altına alınması ve gazetelerin kapatılması da, İttihatçı rejimin bürokratik despotizme dayalı siyasal düzen inşasını çağrıştırmaktadır.

Öte yandan, İttihat ve Terakki'nin 1914'de alaylı, rütbeleri saray tarafından "ihvan edilmiş" yüksek düzeyli subayları tasfiye ve yerlerini genç mektepli-İttihatçı subaylarla ikame ettiği *Tenkisat* uygulamasına benzer biçimde, Kurtuluş Savaşı'nın en başından itibaren Anadolu'ya geçecek subayların ve sivil yöneticilerin Ankara tarafından belirlenmesi ve onaylanması, reddedilenlerin savaştan sonra ordudan çıkarılmaları, daha sonra, Cumhuriyet'in hemen başında, Kâzım Karabekir, Rauf Orbay, Ali Fuat Cebesoy, Refet Bele gibi yüksek komutanların muhalif bir siyasal oluşuma gittiklerine dair izlenim vermeleri gerekçesiyle politika ya da askerlik arasında tercih yapmaya zorlanmaları amacıyla askerlerin siyasal görev yüklenemeyeceklerine dair düzenleme de, eski İttihatçı kadrolardan oluşturduğu Kemalistlerin askerî ve sivil bürokrasi üstündeki kontrolünün tahkimi kapsamında önemli bir hamle olmuştur. Kurtuluş Savaşı'nda Ankara yönetiminin propagandası amacıyla kurulan İrade-i Millîye ve Hakimiyet-i Millîye gazetelerinden sonra, Matbuat Umum Müdürlüğü'nün ve Anadolu Ajansı'nın devlet kurumu olarak kurulmaları, bununla birlikte Takrir-i Sükûn düzenlemeleriyle hükümete gazetelerin kapatılması yetkisinin verilmesi de (Çaylak ve Çelik, 2011: 123), basının İttihatçı dönemdeki kontrolü politikasının sürekliliği niteliğinde gelişmeler olmuştur.

Dünya Savaşı'nın Osmanlı Devleti açısından sonuçlarının ve Kurtuluş Savaşı'nın Nutuk merkezli yazımının Cumhuriyet'in resmî ideolojisi olarak benimsenmesi, bu kapsamda, Karabekir, Bele, Cebesoy gibi öncü komutanların siyaseten saf dışı edilmeleriyle birlikte, İttihat ve Terakki üzerinden ve 1908'den itibaren yakın Tarih'in belirleyici aktörleri olma özelliklerinden de yoksun bırakıldıkları ve I. Dünya ile Kurtuluş savaşlarında başarısızlıklarla veya sonradan Cumhuriyet'e karşı olmakla suçlanmakla olumsuzlandıkları, sonuçta Mustafa Kemal'in tekleştirildiği kurgulara dayalı yakın Tarih anlatısı, hegemonya üretiminin bir kaynağı olarak, Enver Paşa'nın İttihat ve Terakki kadroları içindeki sivrilmesini andırmaktadır. Bu kapsamda, Erken Kemalist dönemde, merkezîyetçiliğin özellikle 1929 krizini takiben ortaya çıkan bunalımı sürecinde siyasal egemenliğin tahkimi politikasının önemli unsurlarından biri de, "Ata-Türk" ve "Ebedî Şef-Millî Şef" örneklerinde (Koçak, 2001) somutlaştığı gibi, otoritenin liderin kişisel varlığıyla ve iradesiyle simgeleştirildiği, böylece, Mustafa Kemal Atatürk'ün askerî kariyerinden kaynaklanan kişisel karizmasının, siyasal otoritenin bir aracı haline dönüştürüldüğü (Heper, 1977b) kişi kültü olmuştur. Bu kapsamda, Mustafa Kemal Atatürk biyografisinin, en belirgin örnekleri olarak Falih Rıfkı Atay ve Afet İnan tarafından aktarımların gösterilebileceği, özellikle çocukluk ve gençlik dönemlerinin olağandışılık-üstünlük temalarıyla donatıldığı, Kurtuluş Savaşı öncesi erken askerî kariyerinin Çanakkale Savaşı örneğinde olduğu gibi, dönemsel belgelerde kaydedilmemiş ölçüde belirleyici kılındığı ve hatta tekilleştirildiği yazımıyla bu kişi kültürünün nesnesi ve sembolü haline getirilmiştir. Böylece, 1929 krizinin ürettiği otorite sorunu karşısında güçlü-merkezî devlet geleneği, Avrupa'daki Führer ve Duce örneklerine benzer bir otorite simgesine sahip olmuştur.

4.5.1.2. İdeolojiler Çağında 'izm Arayışı (1929-1939): *Solidarizm ve Korporatizm*

Kemalizm'in bir ideoloji olarak inşası sürecinde, 1930'ların ilk yarısına, dönemin küresel gündemini oluşturan Sovyetler Birliği ve Nazi Almanyası arasındaki rekabetin belirleyici etkileri altındaki Sosyalist ve Faşist eğilimler etrafında, Recep Peker sözcülüğünde (Yıldız, 2001) "Sağ Kemalizm" in kökleri olarak tanımlanabilecek, milliyetçi, otoriter bir kanatla, İnönü etrafında, özellikle Kadro dergisi etrafında faaliyet gösteren bazı entelektüellerden oluşan halkçı bir kanat arasındaki rekabet damga vurmuştur. Recep Peker'in Nazi Almanyası etkilenimleri

altındaki doktriner tek parti rejimi önermeleri, en azından Atatürk'ün ölümüne kadar itibar görmemiş, ancak, 1929 krizini takiben devletçi sanayileşme rejiminin ihtiyaçları çerçevesinde Sovyetler Birliği'nin destekleri, Kemalizm'in sol denilebilecek yorumunun önünü açan bir etken olmuş, Kadro dergisini çıkaran çevrenin temsiliyetindeki halkçı kanat, rejimin bu dönemdeki ideolojik inşasında etkili olmuştur. Ekim Devrimi sürecinde Sovyetler Birliği'nde yüksek öğrenim görmüş Şevket Süreyya Aydemir (Tekeli ve İlkin, 2003: 61; Demirci, 2006: 36) ve Aydemir'le birlikte bu yüzden tutuklandıkları 1927'ye kadar Türkiye Komünist Partisi üyesi olan Vedat Nedim Tör (Tekeli ve İlkin, 2003: xii, 65; Demirci, 2006: 36, 38) başta olmak üzere Sovyet İhtilâli'nden etkilenmiş olan Kadrocular (Demiranoğlu, 2018), Kurtuluş Savaşı sonrasında Batı'ya mesafeli duygusal etkisiyle, özellikle Ekim Devrimi'nin Asyalı temsilcilerinden Sultan Galiyef'in “emperyalist Batı-sömürülen/ezilen Asya” ikiliği-çelişkisi üstüne kurduğu görüşleriyle birleştirerek (Türkeş, 1999: 108) Kemalist milliyetçiliği anti-emperyalist bir yorumla Sosyalizm'e yaklaştırmayı böylece, dönemin evrensel siyasal ikliminin iki unsurunu oluşturan ulusçulukla Sosyalizm'i uzlaştırmayı denemişlerdir (Türkeş, 1999: 159-160) Kadrocular, bu eklektik ideolojik kurguları kapsamında emek-sermaye arasındaki sınıfsal çelişkiye değil, uluslararası sömürü ilişkilerine odaklanmışlardır (Yanardağ, 2012: 135). Bu kapsamda, Cumhuriyet'in kuruluş pratiğini “Kemalizm” adıyla doktrinleştirme amacıyla sonuçsuz bir denemeye girişen *Kadro* hareketi,⁷⁰ Şevket Süreyya Aydemir örneğinde olduğu gibi Sosyalist eğilimli kişisel ideolojik tercihlerine karşın, sınıf temelli düşünceyi ve politikayı, “ulusal kurtuluş” amacı karşısında “ulusal cephe”yi parçalayıcı bir tehdit olarak görmüşler, önermelerini, sınıfsallık dahil tüm toplumsal katmanlaşmaların ve farklılıkların üstünde bir “ulus” bütünlüğü fikri üstünde kurmuşlardır. Buna göre, Kadrocular, görüşlerinin temelini Türkiye tarihinin kendine özgü sosyo-ekonomik ve siyasal özelliklerinin devleti sınıfsallıktan özerkleştirdiği ve böylece yönetici bürokrasinin sınıfsal çıkarlardan bağımsız, tüm ulusun ortak çıkarlarını kapsayan politikalar üretebileceği varsayımı üstünde kurmuşlardır (Türkeş, 1999: 220). Kadrocuların bu solidarist önermelerine uygun biçimde, CHP'nin 1935 yılında toplanan 4. Kurultayı'nda kabul edilen parti programında ülkede sınıf esasına dayanan ve sınıf mücadelesi veren örgütlerin kurulmasının yasaklanması öngörülmüştür (CHP, 1935:

---

⁷⁰ Bkz. Merdan Yanardağ, *Türk Siyasal Yaşamında Kadro Hareketi*. Destek Yayınları, İstanbul, 2012.

49). Kemalist rejim, sınıfsal farklılıkları, bireysel ve toplumsal çıkar gruplaşmalarını, devletin belirlediği çerçeve dışında kalan düşünceleri ve örgütlenmeleri meşru görmemiş, toplumun tek bir düşünce ve hedef etrafında birleştiği, dolayısıyla otoriter merkezîyetçi bir siyasal yönetim biçimini benimsemiş, bu bağlamda türdeş bir toplum üretmek amacıyla, “ülke için çalışmayı” erdemleştiren ve ilkeselleştiren solidarist-korporatist bir siyasal yapının inşasına girişmiştir (Eser ve Yüksel, 2012: 196). Bu bağlamda, solidarist korporatizm, dönemin küresel gündemini belirleyen Sosyalizm’le Faşizm arasında, ikisinden de esinmeler içeren, eklektik bir üçüncü yol olarak tasavvur edilmiştir (Kızılkaya ve İlyas, 2013: 208). Kadrocular da, Kemalizm’in bu eğilimine ve evrimine uygun olarak, Ulus” varsayımına dayalı devlet-toplum bütünlüğü varsayımı çerçevesinde, 1929 öncesindeki liberal ekonomi politik rejimin tersine, özellikle ekonomik bağımsızlık duyarlılığıyla, ulusun kendi pazarına egemen olup bir daha sömürgeleşmemesini sağlayacak, planlı ve devlet eliyle sanayileşme politikasını (Türkeş, 1999: 163), dolayısıyla devletin iradesine bağlı bir komuta ekonomisini savunmuşlardır (Demirkanoğlu, 2018: 565-567),⁷¹ Sonuçta, Kadro dergisi deneyimi, Halkçılığın, Devrimciliğin, Milliyetçiliğin ve Devletçiliğin bir araya getirilmesiyle oluşturulan ideolojik eklektisizm itibarıyla, daha sonra Yön ve özellikle Devrim dergilerinin deneyimlerinde belirginleşmiş olan Sol-Kemalizm’in öncüsü olarak değerlendirilebilir (Sunar, 2004).

1929 krizinden sonra, özellikle II. Dünya Savaşı’na ilerleyen süreçte, Kemalizm’in ideolojik inşasında belirgin yer edinen etkenlerden biri de, Nazizm’den etkilenen çevrelerin Nazi Almanya’sına benzer biçimde bir otoriter rejim ve onu tahkim için parti devleti kurma önerileri ve girişimleri olmuştur. Özellikle Recep Peker’in öncülüğündeki bu yaklaşım, Kemalizm’in özünü milliyetçilik olarak değerlendirmiş, Sosyalizm karşıtlıkları itibarıyla devletçi ve halkçı yönelimleri dışlamışlardır. Milliyetçilikten hareketle, özellikle 1929 krizinin sonuçlarını gayrimüslim azınlığın ekonomik konumlarıyla ilişkilendiren bu anlayış, ekonominin Varlık vergisi gibi uygulamalarla Türkleştirilmesini, devletçilik yerine bir kriz çözümü olarak önermiş, kriz ve savaş ekonomileri boyunca, somut örnekleri 1942’de Varlık Vergisi ve 1955’de 6-7 Eylül pogromu ve yağmasıyla gözlenen, Ermeni ve Rum Osmanlı geleneksel seçkinlerinin tasfiyesi talebine dayalı ırkçı, saldırgan bir milliyetçiliği temel alan Sağ-Kemalist yorum tarzının kökenlerini oluşturmuştur.

⁷¹ Bkz. Halit Erdem Oksaçan, “Kadro” Dergisi ve İktisadî Devletçilik. Agora Kitaplığı, İstanbul, 2016.

4.5.2. Geç Kemalizm (1945-1960): II. Dünya Savaşı'ndan Sonra Liberal Revizyon

Atatürk'ün ölümü ile II. Dünya Savaşı'nın sona erişi arasındaki aşama, özellikle savaş sürecinde, Millî Şef rejiminin ülkenin ve rejimin korunması kaygısına dayalı ve bu nedenle otorite etrafında biçimlenen pragmatizmine sahne olmuştur. Bu süreçte, Kemalizm'in inşası anlamında, Erken Kemalizm'le kıyaslandığında kayda değer bir siyasal değişme gerçekleşmemiş ise de, savaşın Nazi Almanya'sı ve Sovyetler Birliği lehine gelişme safhaları, Türkiye'de de siyasal kültürü etkilemiş, Kemalizm de bu dnemsal dalgalanmalardan payını almıştır. Nazi rejiminin tüm Avrupa kıtasını işgal edip Sovyetler Birliği'nin içlerine doğru ilerlemeye başladığı ilk aşamada, Türkiye'de de ırkçı boyutlu milliyetçi söylemlerin kamuoyunda grnrleştiği, cephe gelişmelerinin Almanya aleyhine döndüğünün anlaşıldığı 1942'den itibaren özellikle entelektüel düzlemde sol eğilimin yükselişi gözlenmiştir. Ne var ki, Avrupa'nın ve Sovyetler Birliği'nin savaş sürecinde büyük yıkıma uğradığı küresel ortamda, g merkezi, Monroe Doktrini'nden itibaren hızlı bir endüstriyel atılım içindeki ABD'ye kaymıştır. Nitekim ABD'nin, Japonya'nın saldırısı sonucunda tüm kıtalarda mihver rejimlerine karşı savaşa katılması, Avrupa'da da ibreyi ABD merkezli kurtuluş ve yeniden yapılanma sürecine itmiştir. Nitekim ABD, savaşın sonunda Avrupa'nın yeniden yapılanmasını desteklemek gerekçesine dayalı Truman Doktrini ile, küresel güç olma misyonunu yüklenmiş ve uygulamaya başlamıştır. Siyasal Tarih arşivinde ve ilgili literatürde, savaşın sonunda, Sovyetler Birliği'nin Kars'ın ve Ardahan'ın Ermenistan Sosyalist Cumhuriyeti adına Kars'la Ardahan'ı ve ayrıca Boğazlarda askerî bir s tesisi istediğine dair iddiaların, Türkiye'yi de ABD merkezli yeni küresel yapılanmaya yaklaşmaya ittiği ileri srlmştir. Bununla birlikte, Türkiye, bu konudaki iradesini çok daha önce duyurmuş, rneğin Şubat 1945'te Almanya'ya ve Japonya'ya savaş ilan etmiştir.

Savaşın sona ermesinden sonra, galip gler tarafından Avrupa başta olmak üzere dünya sisteminin yeniden inşasının görüşüldüğü ve kararlaştırıldığı Potsdam görüşmeleri kapsamında iki kampa bölünen dünyada, Sovyetler Birliği işgali altındaki Doğu Avrupa'nın statüsünün bu doğrultuda belirlenmesine karşılık Yunanistan'la birlikte Türkiye'nin de diğer kampta kalması üzerinde anlaşılmıştır. Bu durum, Erken Kemalizm boyunca tek partinin otoriter rejimi altındaki Türkiye'yi liberal ilkeler doğrultusunda bir reform sürecine girmeye zorlamıştır. Cumhurbaşkanı İnönü'nün çok partili siyasete geçileceğini duyurmasının ardından Nuri Demirağ başkanlığında

Millî Kalkınma Partisi'nin kurulması, Erken Kemalizm'den Geç Kemalizm'e geçişin ilk işaretlerinden biri olmuştur. Toprak reformu yasasının görüşülmesi sürecinde yasa tasarısına muhalefet eden dört CHP'li siyasetçinin “Dörtlü Takrir” ile Parti'den ayrılmaları ve ardından Demokrat Parti'yi kurlmaları (İnce, 2006) çok partili liberal demokrat parlamentarizme geçişte, sonuçları bakımından en önemli adım olmuştur. Nitekim Demokrat Parti'nin 1950 Mayıs seçimleri sonucunda iktidara gelişi, tek parti rejiminin sonu olmuştur.

Sonuçta, Erken Kemalizm'de liberal ve muhafazakâr eğilimli revizyon ve giderek değişme süreci, Kemalist yorumcuların “gerileme” (Azak, 2008: 163) ya da “karşı-devrim” olarak yorumladıkları,⁷² Demokrat Parti'nin iktidara gelişinden önce, 1944-1945 yıllarında, CHP'nin iç tartışmaları ve politikaları kapsamında gündeme gelmiş ve gerçekleşmiştir. Demokrat Parti rejiminin 1950'den sonra Kemalizm'e yönelik giriştiği yeni revizyon dalgası ise, ancak bu sürecin devamı ve gelişimi olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda, Geç Kemalizm, Erken Kemalist dönemde gerçekleştirilen reformlardan verilen ödünlere içeriğine, düzeyine ve niteliğine göre, 1945-1950 aralığında Cumhuriyet Halk Partisi dönemi ve sonrasında Demokrat Parti dönemi olarak iki ayrı kategoride sınıflandırılabilir.

4.5.2.1. CHP Dönemi: II. Dünya Savaşı'ndan Sonra Liberal Revizyon

1929 krizinin etkilerini takiben II. Dünya Savaşı sürecinde savaş ekonomisinin özellikle gıda üretimi ve stoku zorunluluğuna dayalı olarak tarımsal üretim araçlarını ve ilişkilerini sanayileşmenin önüne çıkaran ekonomik baskısı, köylülüğün ve özellikle büyük toprak sahibi sınıfın Erken Kemalist dönemde gerileyen siyasal etki gücünü yeniden yükseltmiştir. Nitekim özellikle Toprak Reformu ve Köy Enstitüleri gibi geleneksel üretim ilişkilerine ve toplum yapısına yönelik reformcu hamlelerde geri adımlar, köylülüğün Kemalizm revizyonu üstündeki etkisini ortaya koymaktadır. Bu kapsamda, Köy Enstitüleri'nin kuruluşunda Millî Eğitim Bakanı olan Hasan Âli Yücel ile İlköğretim Genel Müdürü İsmail Hakkı Tonguç'un 1946'da görevlerinden alınmış Bakanlığa muhafazakârlığıyla ve Köy Enstitüleri'ne karşıtlığıyla bilinen Reşat Şemsettin Sirer atanmış, Enstitü öğretmenlerine köyden toprak verilmesini sağlayan düzenlemede 1947'de değişikliğe gidilmiş, öğretmene toprak, hayvan ve Köy Enstitüleri'ne özgü diğer eğitim-öğretim malzemelerinin temini zorlaştırılmış, aynı yıl

⁷² Bkz. Çetin Yetkin, *Karşı Devrim 1945-1950*. Otopsi Yayınları, İstanbul, 2003.

kız ve erkek öğrenciler ayrılmış, öğrencilerin Enstitülerin yönetimlerine katılma hakları ortadan kaldırılmış, yine 1947’de ve 1948’de yapılan yasal değişikliklerle köylülerin Enstitülerin inşasındaki yükümlülükleri kaldırılmış, 1948’de iş eğitimleri Enstitü ders programlarından çıkarılmış, nihayet 1948’de, Enstitü öğretmenlerinin yetiştirildiği Yüksek Köy Enstitüsü kapatılarak, Köy Enstitüleri projesi fiilen işlemez hale getirilmiştir. Yine bu kapsamda, CHP’nin 1927 ve 1931 programlarındaki laiklik maddesine, 1943’de “dinsel inancın her türlü saldırıdan ve etkiden korunacağı” ibaresi eklenmesi (Parla, 1992: 46), yine 1943’de düzenlenen 2. Millî Eğitim Şura’sında, 1927’den sonra ilköğretimde uygulanmayan dinsel içerikli derslerin eğitim programına yeniden alınmasına karar verilmesi (Şanver, 1996: 335-336), 1947’de CHP’nin yedinci kurultayında (Uzun, 2012) laiklik politikasının yumuşatılmasına ilişkin tartışmalar (Akkır, 2014) ve bu kapsamda “laikliğin aynı zamanda vicdan özgürlüğü” olarak tanımlanışı (CHP, 1948: 448), aynı yıl Erken Kemalist dönemde Tevhid-i Tedrisat Kanunu’yla medreselerin ve tekke ve zaviyelerin kapatılması gibi yasal düzenlemelerle yasaklanan geleneksel sivil dinsel eğitim kurumlarının önünün “din bilgisi dersaneleri” adı altında açılması (Duman, 2015: 1351) örneklerinde olduğu gibi, Tunçay’ın (1983: 572) laiklik politikasının da liberalleştirilmesi, Sarıbay’ın da (2000: 367) çok partili hayata geçişle birlikte İslâm’ın politik rekabete konu oluşu olarak açıkladıkları, Kemalizm üstündeki revizyoner müdahaleler, özellikle din politikasıyla ilgili bazı reformların gözden geçirilişi ve deyim yerindeyse yumuşatılması olarak değerlendirilebilir.

Millî Şef rejiminin Kemalizm’de revizyoner politikasının iç sosyo-ekonomik etkenleri dışında bir belirleyeni de, küresel sistemin II. Dünya Savaşı’ndan sonraki yeniden yapılanmasının Türkiye’yi etkileyen sonuçları olmuştur. 1945’de, ABD, SSCB ve İngiltere’den oluşan galipler koalisyonunun savaş sonrası dünya düzenini inşa ettikleri Yalta Konferansı’nda, savaşın ikinci yarısında Almanya’ya ilerleyen Sovyet birliklerince işgal edilen Doğu Avrupa’nın, daha sonra “Varşova Paktı” adıyla kurulacak olan Sosyalist bloğa terk edilmesine karşılık, Türkiye ve Yunanistan, liberal kanada eklemelenmeyi tercih etmişlerdir. Türkiye’nin ve Yunanistan’ın, birlikte Truman doktrini ve Marshall yardımı kapsamına alınmaları, bu tercihin somutlanması ve ilanı anlamına gelmiştir.

Birinci sömürgecilik çağında küreselleşen kapitalizmin 2. Dünya Savaşı’ndan sonra çift kutuplu dünya sisteminde yayılımının Sosyalist ve anti-kolonyalist

bağımsızlık mücadelelerinin meydana getirdiği bariyerlerle kuşatılmış olması, ABD başta olmak üzere endüstriyel merkezler açısından, liberal bloğun içindeki ticarî dolaşımın serbestleştirilmesi ve siyasal ilişkilerin hiyerarşikleştirilmesi ihtiyacını doğurmuştur. Ulusçu ve özellikle devletçi kişiliğinin, liberal bloğun döneme özgü ihtiyaçlarına dayalı değerleriyle çelişkisi, Erken Kemalizm'in ideolojik ve politik bir krize girmesine neden olmuş, krizin kısa vadede çözümü, Erken Kemalist dönemde gerçekleştirilen reformların özellikle radikal ve devletçi kişiliğinden belirleyici olmayan düzeyde tavizler verilmesi olarak benimsenmiş ve uygulanmıştır. Böylece, küresel kapitalizmin Sömürgecilik çağının ve ardından Endüstri Devrimi'nin İngiliz merkezliliğinden II. Dünya Savaşı sonrasında ekonomik ve politik koşullarında Amerikan merkezli yeniden yapılanmasının dönüştürücü etkileri, Kemalizm'in evriminde “Geç Kemalizm” denilebilecek bir evreyi oluşturmuştur. Sonuçta, feodal ve kapitalist sınıfların baskıları, bu kapsamda Demokrat Parti'nin etkili muhalefeti ve öte yandan Batı'ya uyum arayışları, II. Dünya Savaşı'nın ardından CHP'de liberalleşme eğiliminin⁷³ belirmesine sebep olmuştur (Erdoğan, 2017: 277).

II. Dünya Savaşı sonunda Japonya'nın teslim belgesinin imzalandığı Missouri adlı savaş gemisinin, iki yıl önce ABD'de ölen Büyükelçi'nin cenazesini teslim etmek gerekçesiyle Nisan 1946'da Türkiye'ye gelişine (Bozkurt, 2007: 261) dair, Kızkulesi'ne ve Boğaz'ı gören çeşitli camilerin minarelerine İngilizce “Hoş geldin Missouri” yazıları asılması, anı pulu bastırılması (Yazıcı, 2014: 190,193; Bozkurt, 2007: 262) gibi karşılama davranışları, siyasal söylemler ve değerlendirmeler (Bozkurt, 2007; Bozkurt, 2008: 38-54) Kemalizm'in 1930'lar boyunca süren görece korumacı ekonomi politik rejiminde ve dolayısıyla bağımsızlıkçı siyasetinde revizyona gidişinin habercisi olmuştur. Örneğin, Cumhurbaşkanı İnönü, geminin gelişini “Amerikan barışseverliğinin ufuklarımızda parlayışı” şeklinde yorumlarken, Başbakan Saraçoğlu ise, “minnettarlığımı gösterirken, derin bir zevk içindeyim. Dünyanın en mükemmel çocuğu olan Amerika ve Amerikalılar, ellerinde insanlık, adalet, hürriyet, medeniyet bayrakları olduğu halde sağlam ve metin adımlarla yürümektedirler” sözleriyle değerlendirmiştir. Rejimin gayriresmî yayın organlarından Cumhuriyet, 6 Nisan 1946 tarihli sayısının büyük manşetini “Missouri

---

⁷³ Bkz. Oğuzhan Altuğ Kılıç, *1946'dan 1950'ye Geçişte Cumhuriyet Halk Partisi'nin İdeolojik Pozisyonunda Değişiklikler*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006.

büyük ilgiyle ve sevgiyle karşılandı” olarak belirlemiş, Ulus gazetesi ise, geminin gelişini “Welcome Missouri” manşeti altında, şu şekilde yorumlamıştır:

Bu gemi, geçen yıl Uzakdoğu sularına gittiği zaman, orada güneş memleketinin sönmeyeceğine inanılan güneşi onun güvertesinde sönmüş, onun içinde tarihin bir devri kapanıp bir devri açılmıştı. Missouri’yi gezecek olan Türk vatandaşları, o büyük tarihî olayın gölgeleriyle izlerini de orada ziyaret edip sevinç duyacaklardır. Sevinç duyacaklardır çünkü o teslim töreniyle müşterek olduğumuz bir davanın sonuncu zaferi de gerçekleşmiş ve yeryüzünde saldırganlık canavarının ikinci büyük dişi de orada sökülmüştü (Bozkurt, 2007: 262).

Atatürk’ün ve İnönü’nün yakın çevresinden Kemalist entelektüel Falih Rıfkı Atay da, geminin İstanbul limanına demirlediği 5 Nisan 1946 günü Ulus’ta yayınlanan yazısında, geminin gelişle sembolize edilen ABD paktına girişi, şu cümlelerle selâmlamıştır:

Amerika’nın ne istediğini biliyoruz; hür, eşit ve egemen milletlerin ortaklaşa güvenliğine dayanan harpsiz, saldırısız, sadece ahlak ve kanun bağlaşma ve antlaşmalarının hüküm sürdüğü bir dünya! Böyle bir dünyada yaşamak isteyen herkese, Amerikan bayrağında kendi talih yıldızını da görür. Missouri zırhlısı ve yanındaki harp gemileriyle İstanbul’a gelen Amiral ve erler, sabahtan beri Türk Milletinin, aramızda bulunuşları her yuvaya sevinç ve şenlik veren misafirleridir. Onlar karaya çıktıklarından ayrılacakları dakikaya kadar, Amerika’nın ne kadar sevildiğini, gözlerin bakışında ve yüzlerin neşesinde görecekler, Türk fikrinin ve ülküsünün Amerikan insanîyetçiliği prensiplerinden ne kadar farksız olduğunu gördüklerinin her sözünden anlayacaklardır (Bozkurt, 2007: 266-267).

Türkiye’nin, liberal bloğa eklemleme sürecinin Missouri’nin İstanbul’a gelişle simgelenen başlangıcı, ekonomi politik rejimde Marshall yardımı programıyla sürmüş, nihayet 1947’de Uluslararası Para Fonu’na (IMF) katılımı tamamlanmıştır.

4.5.2.2. DP Dönemi: *Tarımsal Kapitalizm Sürecinde Muhafazakâr Revizyon*

Yukarıda değinildiği üzere, tek parti rejiminin II. Dünya Savaşı’ndan sonra katıldığı uluslararası pakt kapsamında yüklendiği tarımsal üretime dayalı kapitalist gelişim politikası, Demokrat Parti tarafından ilerletilmiş, tarımsal endüstrileşmeye dayalı bir ago-kapitalizm denemesine dönüştürülerek, ekonomi politik rejimin

temelini oluşturan bir kapitalistleşme rejimi olarak uygulanmıştır. Bu kapsamda, endüstriyel üretime uygun Çukurova, Gediz, Çarşamba gibi limanlara yakın ovalarda geniş alanların sulanması amacıyla barajların ve kanalların, ürünlerin limanlara hızlı taşınmasını sağlamak üzere kamyonların seyahat edebileceği asfalt yolların inşası, traktör ve biçerdöver gibi tarımsal mekanizasyona dönük araçların ithalinin teşviki, Ziraat Bankası aracılığıyla dağıtılan tarımsal kredilerin artırılması ve yaygınlaştırılması, savaş ekonomisi sürecindeki sıkı bütçe politikasının terki ile Toprak Mahsulleri Ofisi'nin tarım ürünlerini üreticiye yüksek kâr elde etme imkânı veren fiyatlardan alması ve depolarının Anadolu'ya yaygınlaştırılması gibi uygulamalar, Demokrat Parti dönemi ekonomi politik rejiminin temel yatırım alanlarını ve politikalarını oluşturmuştur. Örneğin, 1948'de 7.150 olan traktör sayısı, özellikle Marshall Planı kapsamında uygulanan dış yardımlarla 1954'te 37.000'e ve 1959'da 42 bine yaklaşmış (Takım, 2012: 168), 1948'de 580 olan biçerdöver sayısı da 6700'e çıkmış, 1950'de 1642 kilometre civarındaki asfalt karayollarının uzunluğu da 1960'ta 7049 kilometreye yükselmiştir (Atılğan, 2015: 395). 1950'de 412 milyon lira olarak kaydedilmiş olan tarımsal kredi miktarı, 1959'da iki milyar üçyüz milyon lira (Oktar ve Varlı, 2010: 13; Takım, 2012: 168; Sungur, 2016: 10), 1950'de dört milyar lira civarındaki tarım sektöründe gayrisafi millî hasıla ise, 1960'da onsekiz milyar lira civarında gerçekleşmiştir (Sungur, 2016: 17).

Tarım ekonomisindeki yükselişin, II. Dünya Savaşı koşullarından sonra tarımsal istihdamı ve dolayısıyla geliri artıran, özellikle geniş toprak sahiplerinin geliri üstündeki sıçrama ölçüsündeki etkisi, köylülüğün siyasal yapıda Erken Kemalizm boyunca görece yitirdiği yerini yeniden elde edişinin sosyo-ekonomik temellerini oluşturmuştur. Bu bağlamda Demokrat Parti dönemi, özellikle, devletin sağladığı olanaklarla kapitalistleşen geniş toprak sahiplerinin ve ağaların güçlendikleri bir dönem olmuştur (Atılğan, 2015: 403-404). Köylülüğün ekonomik ve buna bağlı olarak politik sisteme yeniden katılması, geleneksel dinsel inanç sistemi üstündeki devlet denetiminin görece hafiflemesine olanak sağlamıştır. Bu kapsamda, ulus devletin kurucu sınıfsal iradesi olarak bürokratik ve tüccar burjuvazinin, Erken Kemalist dönemdeki gündelik hayatı laikleştirme politikasından önemli geri adımlar atılmıştır. Laiklik politikasındaki gevşeme, kırsal kültürün kentleşmeyle birlikte şehre taşınmasına bağlı olarak, İslâm inancının şehirlerdeki günlük yaşam içinde daha belirginleşmesine yol açmıştır (Zürcher, 2007: 340). Bununla birlikte, taşrada tarımsal

kapitalistleşmeye, şehirlerde ise kent kapitalizmine bağlı olarak İslâm inancı da, kırsala özgü geleneksel niteliğinden dikkate değer biçimlerde ve boyutlarda değişimler göstermeye başlamış, bu kapsamda, belirgin düzeyde liberalleşme eğilimine girmiştir.

Diğer yandan, Kemalizm'in Demokrat Parti dönemindeki dönüşümünün unsurlarından biri de, Soğuk Savaş'a giden süreçte Amerika'da, özellikle Mac Carthy soruşturmaları örneğinde belirginleşen Anti-Komünist dalganın yansımaları olmuştur. Bu çerçevede, Demokrat Parti de, ABD'deki eşzamanlı gelişmeye koşut olarak Sosyalizm karşıtlığını bir ulusal tehdit ve 1951 TKP tutuklamaları (İsimsiz, 2000) örneğinde gözlendiği üzere, yıkıcı bir suç alanı olarak algılamış, Sosyalizm'e karşı süpheciliği ve giderek düşmanlaştırmayı, daha sonra, özellikle 1970'lerdeki Sağ Kemalizm örneğinde, Kemalist milliyetçiliğin ayrılmaz bir parçası haline getirmiştir.

4.5.3. Politik Kemalizm: Soğuk Savaş Çağında Radikal Politikleşme

Demokrat Parti'nin 1950'li yıllar boyunca sürdürdüğü, liberal kampa tarımsal kapitalistleşme yoluyla eklemelenmeyi amaçlayan ekonomi politik rejiminin dış borçlanmaya dayalı enflasyonist baskısı, sabit gelirli ücretlilerin refah düzeyinde düşüş etkisi üretmiş, bu da, özellikle 1955'ten itibaren giderek belirginleşen, muhalefet merkezli bir toplumsal politikleşmenin temellerini atmıştır. 27 Mayıs darbesinden sonra ise, bu kez Demokrat Parti'nin toplumsal tabanını oluşturan kırsal toplumun ve kasaba eşrafının 27 Mayıs rejimine karşı politikleşmesi ve Adalet Partisi başta olmak üzere çeşitli muhafazakâr-milliyetçi sağ partiler etrafında yeniden örgütlenmesi, buna karşı, çıkarlarını Kemalist reformların sürekliliğinde gören, devlet memurları başta olmak üzere Cumhuriyet seçkinlerinin dirençleri, Türkiye'de, 1960'lı yıllar boyunca, "sağ ve sol" diye adlandırılabilen Muhafazakâr-Kemalist eğilimli iki tarafa toplayan bir toplumsal politikleşme dönemi haline getirmiştir. Bu süreçte, Kemalizm de toplumsal politikleşmenin eğilimlerinden etkilenmiş, milliyetçi-muhafazakâr sağcı ve anti-emperyalist ve devletçi yorumlar etrafında sol yorumlarla, Sol ve Sağ Kemalizmler olarak iki farklı kategoride seyretmiştir.

4.5.3.1. Sol Kemalizm (1960-1970): Devrimler Döneminde Sol Yorumlar

Kemalizm'in Soğuk Savaş döneminde radikal politik nitelikler kazanmasına bir örnek de, Soğuk Savaş dönemine özgü politik kamplaşma kapsamında ABD karşıtı ve Sosyalist etkiler altında kurgularla oluşturulan ve bu bakımdan "Sol Kemalizm" diye adlandırılan (Alpkaya, 2001) ideolojik ve politik girişimler olmuştur.

Soğuk Savaş döneminde, Ekim Devrimi'nin ideolojik etkileri Sovyetler Birliği'nin simgesel varlığıyla canlılığını korurken, bir yandan da, Sovyetler'in II. Dünya Savaşı'ndan zaferle çıkmış ve Sosyalizm'i Avrupa'nın yarısından çoğuna yaymayı başarmış olmasına dayalı prestijiyle ve özellikle askerî gücüyle ABD merkezli emperyalist Batı bloğunun karşısında bir küresel güç olarak konumlanışı, Erken ve Geç Kemalizm dönemleri boyunca devletin mutlak baskısı altında tutulan sol akımın canlanmasında belirleyici bir dışsal etki kaynağı olmuştur. Sosyalizm'in yanı sıra, Cezayir başta olmak üzere, Afrika'da, Doğu Asya'da ve Latin Amerika'da baş gösteren sömürgecilik karşıtı bağımsızlık savaşları, bu kapsamda, sömürgeciliğe karşı bazı ülkelerin katılımıyla oluşturulan Bağlantısızlar hareketi, Kuzey Afrika'da ve Ortadoğu'da sömürge krallık rejimlerine karşı Mısır'da Cemal Abdülnasır, Libya'da Muammer Kaddafi, Suriye'de Hafız Esad, Irak'ta Abdülkerim Kasım, İran'da Musaddık liderliklerindeki Baasçı askerî ihtilaller de, Kurtuluş Savaşı'nın bağımsızlıkçı anısıyla ilişkilendirilerek, Kemalist milliyetçiliğin sol eğilimli yorumlarına ilham kaynağı olmuşlardır (Kazancıgil, 2001). Nitekim döneme özgü bir slogan olarak, daha çok Sol-Kemalist öğrenci eylemcilerin benimsedikleri "İkinci Kurtuluş Savaşı" söylemi, Kemalist milliyetçiliğin anti-emperyalist yorumuna örnektir. Çok daha belirleyici bir etken olarak, Kıbrıs sorunu ve ardından Haşhaş üretimi konusunda (Uslu, 2011: 466-468, 472) ABD ve Avrupa devletleri ile yaşanan, Türkiye'ye yönelik ambargo uygulamasına nihayet Kıbrıs harekâtına varan uluslararası çelişkiler, bu kapsamda, özellikle, sonradan "Johnson mektubu" olarak adlandırılan ve ABD Başkanı Johnson'un Kıbrıs harekâtına karşı Türkiye'ye talimat veren üsluplu ve içerikli mesajı (Sönmezoğlu, 2006: 73), Türkiye'de Amerikan aleyhtarlığını yükselten belirleyici etkisiyle, Kemalist milliyetçiliğin giderek ABD karşıtı bir eğilim kazanması üstünde çarpan etkisi yapmıştır. Öte yandan, ABD'de ve Avrupa'da yayılan muhalif öğrenci-gençlik hareketleri, Türkiye'de de 1966'dan itibaren yansımalarını bulmaya başlamış, özellikle 1968'den sonra öğrencilerin ağırlıklı sol politikleşme ve eylemcileşme eğilimleri, Türkiye'nin siyasal gündemini belirlemiştir. Özellikle ABD'nin sınır komşusu Küba'da ağırlıklı gençlerden oluşan bir devrimci örgütlenme önderliğinde yaşanan Sosyalist devrim deneyimi ve bu devrimin önderlerinden Che Guavera'nın Latin Amerika'da sürdürdüğü devrimci eylemselliğin duygusal etkileri, Türkiye'de öğrenci gençliğin ABD karşıtı ve giderek Sosyalist eğilimli bir politik kişilik kazanmasında, kayda değer bir etken olmuştur.

1930'lardan itibaren devletçi sanayileşme ve özellikle 1960'ların birinci yarısından itibaren İthal İkameci sanayileşme rejimi tarımsal üretimin ekonomik belirleyiciliğini indirgerken, buna bağlı olarak işçilerin ve özellikle eğitimli ücretliler olarak devlet memurlarının sayısal genişlemesi, sosyal devlet politikasıyla toplumsal gelirin yükselişi, 1950'ler boyunca tarımsal kapitalistleşmeye ve 1960'lar boyunca da sanayileşmeye bağlı yükselen köyden kente göç kitlesel göç dalgası sonucunda kentleşme süreçleri, köylülüğün siyasal kültür, yapı ve politika üstündeki belirleyici gücünü daraltmaya başlamıştır. Bununla birlikte, sanayileşme ve kentleşme süreçleri, köylü işgücünü kentlere çekerek kentsel yoksulluğu ve dolayısıyla emek-sermaye çelişmesini siyasal kültür ve politik gündem açısından giderek belirgin kılmaya başlamış, Türk-İş'in ve DİSK'in örneklerinde sendikal ve TİP örneğinde olduğu gibi emek merkezli politik örgütlenmelerle, CHP'nin "Ortanın Solu" söyleminde olduğu gibi sol yükselişi teyid eden politik gelişmeler, ücretlilerin toplumsal ve siyasal etkilerinin yükselişine örnek olmuştur. Böylece, 1950'li yıllarda Demokrat Parti iktidarının otoriterizmine karşı muhalefet olarak başlayıp 1960'ların özellikle ikinci yarısında belirginlik kazanan toplumsal politikleşme, Kemalizm başta olmak üzere, İslâmcılık ve diğer siyasal alanları, geçmişe oranla devletin ve Cumhuriyet seçkinlerinin belirleyiciliğinden ve denetiminden çıkartan bir etki üretmiştir.

Yukarıda değinildiği üzere, Kemalizm'in 1930'lardaki inşası sürecinde yer alan Kadro dergisi çevresinin Sosyalizm'e mesafeli, solidarist bir devletçiliği savunan yaklaşımları bu kategori dışında kabul edilirse, Türkiye İşçi Partisi'nin "ulusal Sosyalizm" temalı programı ile, CHP içinde Bülent Ecevit liderliğinde "Ortanın Solu" (Ecevit, 2009) sloganı ile hareket eden kanadın söylemleri (Ayata, 1995; Atılgan, 2015: 576-578), Sol Kemalizm'in ilk örnekler olarak anılabilirler. TİP içerisinde, TKP kökenli Sosyalist yöneticilerin, Türkiye koşullarını gözeten uzun vadeli teorik programlarına karşı, sosyo-ekonomik değişimin çok daha kısa zamanda gerçekleştirilmesi talebiyle, genellikle üniversiteli gençliğin eylemci dinamizmine dayalı muhalif bir kanat olarak ortaya çıkan ve kendisini, düşünsel temellerini oluşturan Mihri Belli'nin (Atılgan, 2007b) verdiği adla "Millî Demokratik Devrimciler" olarak adlandıran (Ersan, 2013: 26-27; Atılgan, 2015: 575-576) politik akımla (Zorlu, 2006), CHP kökeninden gelmekle birlikte, zamanla İnönü'nün statükoculuğuna karşı çıkan, Doğan Avcıoğlu başta olmak üzere genç aydınların özellikle *Yön ve Devrim* (Atılgan, 2008; Tıgılı, 2005) dergileri etrafında oluşturdukları

entelektüel odaklı örgütlenme (Atılgan, 2007a; 2015: 572-575), Sol Kemalizm'in tam anlamıyla ifadesini bulduğu ve özgün bir akım olarak somutlaştığı örnekler olmuşlardır.⁷⁴

Millî Demokratik Devrim yaklaşımını benimseyenler, kendilerini Kemalist değil Sosyalist olarak tanımlamakla birlikte, Türkiye'nin verili koşullarında Kemalizm'i kaçınılmaz, Sosyalizm'e varılabilmesi için tamamlanması gereken bir ara aşama olarak değerlendirmişler, bu bağlamda genellikle olumlu olmuşlardır. Buna göre, Kemalizm'i Sosyalizm'in öncülü ve hazırlayıcısı kılan üç temel özelliği ve sonucu vardır. İlki, Kemalizm, Fransız İhtilâli'nin gecikmiş bir yansıması olarak, geleneksel monarşizmi ortadan kaldırarak halkın siyasal katılım haklarını ve kanallarını üreterek köylü ve işçi sınıflarının siyasal gelişmelerinin de önünü açan bir "burjuva demokrasisi" üretmiştir. İkincisi, Kemalizm, henüz sanayi çağına varamamış ve dolayısıyla sermaye ve işçi sınıfları gelişmemiş ülkelerin geri kalmış, geleneksel tarım toplumuna özgü koşullarında, aristokrat, feodal ve aracı (komprador) sınıfların egemenliğini ortadan kaldıran, bununla birlikte, ulusal bağımsızlıkçılığı itibarıyla da emperyalist sömürgecilikten kurtuluşu getirerek ulusal sermaye birikiminin ve dolayısıyla işçi sınıfının gelişiminin de önünü açan bir sınıfsal sonuç üretmiştir. Üçüncüsü, Kemalizm, bir burjuva demokratik devrimi olarak, köylülüğün feodalite ve işçi sınıfının da sömürgeci kapitalizm koşullarındaki sömürüsüne karşı Avrupa aydınlanmasının kültürel ve bilimsel atılımını Türkiye'ye taşımış, böylece, otoriter rejimine karşın, "halka rağmen, halk için" diye tanımlanegelen biçimde, geleneksel toplumun zihinsel ve politik özgürleşmesinde önemli rol oynamıştır.

Doğan Avcıoğlu'nun entelektüel öncülüğündeki akım ise, Avcıoğlu'nun *Millî Kurtuluş Tarihi* (1977) ve özellikle *Türkiye'nin Düzeni* (1984) adlı eserlerinde sunduğu görüşleri etrafında, Kemalizm'i, modernleştirici olmaktan öte, Osmanlı siyasal ve sosyo-ekonomik rejimine ve egemen sınıflarına karşı devrimci bir bürokratik eylem olarak algılamış, Atatürk'ün ölümünden, özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye'nin yeniden sömürgeleşmeye başladığını saptamış, buna karşı da, odağında ordunun durduğu ve Avcıoğlu literatüründe "zinde kuvvetler" olarak adlandırılan (Şener, 2010: 98; Atılgan, 2008: 168-169) Kemalist bürokratik güçlerin eyleme geçmelerini önermiş, hatta bu amaçla bürokratik bir örgütlenmenin

---

⁷⁴ Bkz. Mustafa Şener, *Türkiye Solunda Üç Tarz-ı Siyaset YÖN, MDD ve TİP*. Yordam Kitap, İstanbul, 2010.

odağında olmuş ve doğrudan girişimlerde bulunmuşlardır. Albay Talât Aydemir'in 22 Şubat 1962'de ve 21 Mayıs 1963'te gerçekleştirdiği (Göktepe, 2011: 406-407; Atılğan, 2015: 559) ve 9 Mart 1971'de düzenlenmesi planlanan fakat 12 Mart müdahalesi ile önü kesilen darbe girişimleri, bu kapsamda sayılabilir. Nitekim Doğan Avcıoğlu başta olmak üzere Yön-Devrim dergileri birkaç kez kapatılmış, yazarlarının çoğu, 12 Mart rejimi sürecinde darbe girişimine katılmak suçlamasıyla yargılanmışlardır (Atılğan, 2008: 259-261).

CHP'de Ortanın Solu söyleminin, Türkiye İşçi Partisi'nin "Millî Sosyalizm" programının, Millî Demokratik Devrim ve Yön-Devrim hareketlerinin, farklılıklarına rağmen Sol Kemalizm kategorisi içinde ele alınabilmeleri imkânı, bu yöndeki ortak özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Örneğin, dört akımın aktörleri de, kendilerini genellikle Sosyalist olarak tanımlamalarına karşın, döneme özgü evrensel kamplaşmada Sosyalizm'in evrensel niteliğine karşın, Türkiye'ye dair önermelerini "ulusal" sınırlar içerisinde tutmuşlardır. Bu bağlamda, dört akım da, Kemalist milliyetçiliği yine Kemalist Halkçılık ve Devrimcilik söylemleriyle mecederek Sosyalizm'e yakınlaştırmayı denedikleri ideolojik kurguları kapsamında, kapitalizmi devletler arası emperyalist hiyerarşi ve uluslararası sömürü ilişkileri kapsamında sorunsallaştırıp eleştirirken (Atılğan, 2007c), çözüm önerisine gelince iç toplumsal eşitsizliklere ve özellikle devlet-toplum ilişkilerine dair muğlak bir tutum sergileyerek, sosyal eşitlik ve özgürlük sorunlarından önce, ekonomik ve siyasal bağımsızlık meselesine odaklanmışlardır. Bu çerçevede, dört akım da liberalleşmenin karşısında konumlandırılmış bir Kemalizm algısını benimsemişler, II. Dünya Savaşı'ndan sonra başlayan liberalleşme sürecini, Kemalizm'in, dönemsel koşullar altında kendi iç dinamikleri etrafında doğal evrimi olarak değil, egemen feodal ve işbirlikçi kapitalist sınıflar elinde yozlaştırılması olarak tanımlamışlardır.⁷⁵

Sonuçta, Sol Kemalizm, Türkiye'nin Soğuk Savaş dönemine özgü koşullarının sonucu ve ürünü olarak ortaya çıkmış ve varlığını o koşullara bağlı sürdürebilmiş, özellikle petrol krizi sürecinde devletin otoritesini siyasal şiddet yoluyla tahkim rejiminden olumsuz etkilenmiş, 1960'ların ikinci yarısındaki etkinliğini, 12 Mart rejiminde devletin milliyetçi nitelikli Sağ-Kemalizm kurgusunun baskısı altında

---

⁷⁵ Bkz. Savaş Açikkaya, *Türkiye'de Sol Akımların Türk Devrimi Algılamaları, 27 Mayıs 1960-12 Mart 1971*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, 2009.

yitirmiş, 1980'lere doğru yerini Sosyalist akımların ve hareketlerin egemenliğine terk etmiştir. Sol Kemalizm'in tasfiyesinde önemli etkenlerden biri, 12 Mart rejiminde Kemalizm'in sağ yorumunun devlet eliyle baskınlaştırılması karşısında, İbrahim Kaypakkaya örneğinde olduğu gibi Kemalizm'in Sosyalizm'le aşılmaz ve çatışmalı çelişkilere sahip olduğunu ileri süren Sosyalistlerin, Kürt sorununun Kemalizm içerisinde çözülemeyeceğini tespit ederek kendi akımlarını ve örgütlerini inşa eden Kürtlerin kopuşları etkili olmuştur. Bununla birlikte, özellikle Filistin sorunu kapsamında Sol Kemalistlerin İsrail'e karşı Filistin'den yana tutum almaları ve hatta Filistinli örgütlerin gerilla kamplarında askerî eğitim görmeleri ve Filistin'de hayatlarını kaybeden Mustafa Çelik, Bora Gözen ve arkadaşları örneklerinde olduğu gibi doğrudan İsrail birlikleriyle çatışmalara girmeleri, İsrail'in İstanbul Başkonsolosu Efraim Elrom'un sol eylemciler tarafından kaçırıldıktan sonra öldürülmesi gibi örnekler, Cumhuriyet seçkinlerinin ve sınıfsal egemenliğinin etno-kültürel kökenlerine karşı, kasıtsız olsa bile dolaylı bir meydan okumayı içermesi bakımından, Sol Kemalizm'in devlet müdahalesiyle tasfiyesinin belirleyici etkenlerinden biri olmuştur.

4.5.3.2. Sağ Kemalizm (1970-1980): *Kriz Döneminde Milliyetçi Revizyon*

Emek sınıfının birikim rejimi krizinin kapitalist çözüm yoluna karşı 15-16 Haziran 1970 işçi eylemleri örneğinde olduğu gibi etkin bir sendikal direnç üretmesi, diğer yandan, 1968'den itibaren sol muhalif bir ideolojik görünüme ve giderek örgütlü şiddet eylemlerine varan öğrenci hareketleri ve eylemleri ve nihayet Cumhuriyet Halk Partisi'nde İsmet İnönü'nün Genel Başkanlığı Bülent Ecevit'e devretmesi sürecinde "Ortanın Solu" söylemine varan ideolojik ve politik yeniden yapılanma, en önemlisi, orduda, 27 Mayısçı Cemal Madanoğlu liderliğinde olduğu ileri sürülen örnekte olduğu gibi ve bu çerçevede 9 Mart 1971 girişimi türünden sola eğilimli cunta oluşumlarının yakın tehdidi, egemen sınıfsal ve bürokratik seçkinler açısından kritik düzeyde bir otorite bunalımına dönüşmüştür. Bu ekonomik kriz ve siyasal bunalım ortamında toplumsal refleksi yansıtan ana akımları oluşturan Sosyalist ve Siyasal İslâmcı canlanmaya ve özellikle Kürt politikleşmesine karşı devlet otoritesinin tahkimi ihtiyacı, Kemalizm'in sağ-milliyetçi, devletçi-otoriteryan yorumunu, bir ideolojik önlem ve çözüm unsuru olarak işlevselleştirmiştir. Bu bakımdan, 12 Mart rejiminde, çoğunluğu yüksek rütbeli subaylar olan bürokrat aktörlerin kişisel yorumlarından ibaret kalan Sağ Kemalizm, sol yorumların Kemalizm'in bozulması

olduğunu savunan tepkisel içeriği itibarıyla (Bora ve Taşkın, 2001), esasen, Kemalizm'in, sol eğilimli entelektüeller elinde Sosyalizm'e eklenme deneyine karşı bir önlem olarak tasarlandığı izlenimini ve fikrini vermektedir. Nitekim 12 Mart muhtırasının hemen ardından başlatılan yargılama-tutuklama politikası kapsamında Doğan Avcıoğlu, Mümtaz Soysal, İlhan Selçuk gibi Sol Kemalist tercihleriyle bilinen entelektüeller ve bilim insanları tutuklanmış, önemli bir kısmı, "Ziverbey köşkü" deneyimine benzer psikolojik yıldırma ve fiziksel işkence süreçlerinden geçirilmiştir.

12 Mart rejimi sürecinde Milliyetçi Cephe hükümetleri dönemlerinde özellikle eğitim ve kültür politikaları kapsamında, zaman zaman ırkçılığa varan boyutlardaki bir Türk milliyetçiliği ana fikri etrafında kurgulanıp yayılan Sağ Kemalizm yorumu, ülkenin Soğuk Savaş sürecinin kritik aşamasında karşı karşıya kaldığı "dış tehditler"le ilgili ulusal duyarlılığa ve bu kapsamda birleştirici-bütünleştirici bağ olarak Mustafa Kemal Atatürk'ün Türk milliyetçisi kişiliğine vurgularla örülmüş, bu çerçevede anti-Komünist bir söylemin üzerine oturtulmuştur. Bunun en iyi örneklerinden biri, Genel Kurmay Başkanlığı tarafından hazırlanmış olan *Komünistler Gençlerimizi ve İşçilerimizi Nasıl Aldatıyor?* başlıklı kitapçık ya da broşür (T.C. Genelkurmay Başkanlığı, 1973) olmuştur.

Soğuk Savaş sürecinde siyasal temsilini Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi-Milliyetçi Hareket Partisi ve en belirgin biçimde Turhan Feyzioğlu Cumhuriyetçi Güven Partisi (Atılgan, 2015: 578-579; Bora ve Taşkın, 2001: 536-537) sürekliliği oluşturmuşken, literatürde ve dolayısıyla bu Tez'de Türkiye İslâmcılığı kapsamında ele alınmakla birlikte, 12 Eylül rejiminin ve Özalizm'in resmî ideolojisi olarak kabul edilen Türk-İslâm Sentezi de, Sağ Kemalist kategori içinde değerlendirilebilir. Günümüze gelindiğinde, emekli General Osman Pamukoğlu liderliğinde kurulan Hak ve Eşitlik Partisi, cemaat lideri Haydar Baş'ın liderlik ettiği Bağımsız Türkiye Partisi gibi örgütlenmeler etrafında ve Atatürk kültü temelinde geliştirilen milliyetçi-devletçi söylemler, Sağ Kemalizm'in güncel görünümleri olarak burada zikredilebilir.

4.5.4. Atatürkçülük: Küreselleşme Çağında Neo-Liberal Revizyon

Chicago ekolünden Milton Friedman ve August von Hayek gibi çağdaş liberal düşünürlerin, Liberalizm'in ve kapitalizmin II. Dünya Savaşı sonrası koşullarında yeniden yorumlanmasına ilişkin Keynesyen ekonomi politik düşünceyi ve sosyal refah rejimini eleştirel kuramsal yaklaşımların, Arap-İsrail savaşları sonrasında baş gösterip 1970'lerin ikinci yarısı boyunca etkinleşen Petrol krizinin çözümü

kapsamında bir çözüm yöntemi olarak ele alınmalarıyla oluşturulan Neoliberalizm, Sovyetik kampın 1980'ler boyunca çözülüşü sürecinde, tek kutuplaşan yeni dünya sistemini tarif eden küreselleşmenin ekonomi politik, siyasal ve kültürel ideolojisi haline gelmiştir. Kapitalizmin varlığını üretimin ve gelirin, dolayısıyla istihdamın sürekliliğine bağlayan Keynesyen rejimden farklı olarak, tüketimi önceleyen neoliberal kuram, sosyolojik yaklaşımını, ekonomik etkinliğin öznesi olarak II. Dünya Savaşı'ndan sonra öngörüldüğü gibi toplumsallığı değil, demografik, cinsel ve etno-kültürel kimliklere dayalı toplum altı grupları ve giderek bireyselliği odağına koyan bir tüketim kültürünü, kapitalist üretimin yeniden üretiminin özü olarak değerlendirmiş ve önermiştir. Bireysel tüketimi, kapitalizmin yapısal temeli olarak öngörmesi, neoliberalizmi, ekonomik bir toplumsal faaliyet olmaktan çok, temelde, gündelik hayata indirilmesi, bu kapsamda insanlar arası ilişkiler alanında egemenleşmesi gereken bir yaşam tarzı olarak yapılandırmıştır. Tüketimin, dolayısıyla üretimin sınırsızlaştırılması, girişimciliğin önünün açılması için piyasanın tam anlamıyla serbestleştirilmesini, bu nedenle de, Keynesyen dönemde büyüyen devlet işletmeciliğinin ve sınırlamacılığının ortadan kaldırılması ihtiyacını doğurmuştur.

Neoliberalizm, Türkiye'de de 24 Ocak 1980 kararlarıyla resmen başlamış, 12 Eylül askerî rejimiyle ve Özalizm'le devam eden sürede inşa sürecini tamamlamış, 2000'lerde, AK Parti döneminde Türkiye ekonomik, siyasal ve toplumsal yapılarına egemenleşmiştir. Neoliberalizmin Türkiye'deki uygulamasının en önemli toplumsal sonucu, sermaye birikim rejiminin bölgesel dağılımı ile yerel orta sınıflaşmanın yükselişi olmuştur. Özalizm'in neoliberal ekonomi politik rejimi kapsamında ekonominin, küreselleşmeye eklenme hedefine dayalı dış ticaret odaklı hale gelişi, küresel rekabet koşullarına ve olanaklarına sahip olmayan iç piyasada ithalatın egemenleşmesine ve dolarizasyonuna neden olmuştur. Böylece, toplumsal ekonomik etkinliğin, dış ticaret açığının süreklileşen bir yükseliş eğilimine girmesine ve tüketime yönelik girişimciliğin yükselişine bağlı olarak giderek finansallaşması, giderek kronikleşen ve zamanla hiper-enflasyona varan bir enflasyonist süreç yaratmıştır. Buna karşın, istihdamın en geniş alanı olan kamu girişimciliğinin özelleştirme politikasıyla tasfiyesi istihdamı geriletirken, bununla birlikte, kamu bütçesinin girişimciliği destekleme politikası kapsamında ticaretin ve sanayinin teşvik, ihale, muafiyet, tahsis gibi devletin elindeki sermaye birikimi kaynaklarına,

dolayısıyla devletin gelir üretim ve dağıtım işlevine yönlendirilmesi de, sabit gelirli ücretlilerin neoliberalizmin Türkiye yansıması olarak Özalizm’le çelişkili konumlanması ve gerilimli bir ilişki kurması sonucunu doğurmuştur. Özalizm’in ve devamında 1994 ve 1997’de gerçekleşen küresel krizin etkileriyle yükselen sosyo-ekonomik sorunlara karşı toplumsal refleksler, politik akımları etkilemiş, özellikle Türkiye İslâmcılığını ve Kemalizm’i bir muhalefet odağı olarak yeniden yapılandırmıştır. Bu kapsamda, Siyasal İslâmcı Millî Görüş geleneğinin siyasal temsili olarak Refah Partisi’nin 1990’ların başındaki yükselişi ve 1996’da iktidar partisi oluşu karşısında, seküler yaşam tarzının sürekliliği ve yasal ve siyasal güvencelerinin ve bu kapsamda İslâmcılık karşısında Kemalist reformlarla kazanılmış bariyerlerin korunması kaygısına odaklandırılmış bir “Laiklik” söylemi etrafında biçimlenen ve böylece bireyci bir öz etrafında gelişen bir Kemalizm yorumunun toplumsallaşması eğilimini ve sürecini üretmiştir. 1989 yılında bazı bilim insanlarınca bir tür entelektüel kulübü şekliyle kurulmuş olan Atatürkçü Düşünce Derneği, bu toplumsallaşmanın odağı haline gelmiş, birkaç yıl içerisinde ülkeye yayılan yüzlerce şubeye ve yüzbinin üstünde üyeye ulaşmıştır. Atatürkçü Düşünce Derneği gibi modernist kaygılar ve refleksler etrafında örgütlenen bir başka oluşum da, Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği de, 1996’da 55, 2004’de 96’ya varan şube sayısı ile (cydd.org.tr) kısa zamanda ülke çapında yayılmıştır.

Sonuçta, Kemalizm’in küreselleşme sürecinde revizyonu olarak Atatürkçülük, öncü olan Kemalizm yorumlarıyla karşılaştırıldığında, devletin ve toplumun devlet eliyle, yasa ve eğitim yoluyla laikleştirilmesi yerine bireysel-seküler yaşam tarzının korunmasına, Türklük odaklı Kemalist milliyetçilik yerine “Atatürk Milliyetçiliği” denilen ve bireysel tercihle mümkün Anayasal vatandaşlık kimliğine, liberalizme mesafeli, halkçı ve devletçi bir ekonomi politik yerine kapitalizmin sürekliliğine, ve nihayet tüm bu Kemalizm öğelerinin toplumsallaştırılmasına ve korunmasına yarayan devlet yerine apolitizasyona ve sivil toplumculuğa dayandırılmış talepleriyle, neoliberal sermaye birikim ve dağıtım rejiminin ürünü olarak yükselen orta sınıf kişiliğine uyarlanmış bir post-modern ideoloji izlenimi vermektedir.

Bununla birlikte, öncelikle Attila İlhan’ın, Kurtuluş Savaşı’na ve onun lideri olarak Mustafa Kemal’e yüklediği “anti-emperyalist savaş” anlamı etrafında sınırlandırdığı, Atatürk’ün ölümünden sonraki tüm süreci ise “sapma-yozlaşma” diye yadsıdığı bir Kemalizm algısı ile, aynı çağda, Sovyet Devrimi’nin Türkî aktörlerinden

Sultan Galiyef'in "ulusal Sosyalizm" önermeleri etrafında kurguladığı Sosyalizm yorumunu, emperyalizm karşıtlığı temelinde birleştirmeyi deneyen görüşlerine dayandırılmış, böylelikle Kemalist milliyetçilikle Sosyalist anti-emperyalizmin neoliberalizm ve küreselleşme karşıtlığında birleştirildiği bir varsayımdan hareket ederek politikleşen, özellikle 1990'ların ikinci yarısında gözlenen ve aktörlerinin "Ulusal Sol" diye adlandırdıkları, dönemin İşçi Partisi, aynı odaktan gelen Türk Solu Dergisi-Ulusal Parti, Aydınlanma 1923 dergisi, Atatürkçü Düşünce Derneği gibi öznelere örneklenebilecek bir akım, 1960'lardaki Sol Kemalizm'e benzer bir eklektik kurgunun "Kemalizm" adıyla inşası deneyine girişmiş ise de, bu deneme, özellikle 28 Şubat müdahalesi öncesindeki Siyasal İslâm ve Laiklik temalı toplumsal tartışma gündeminde, giderek belirsizleşmiş ve kayda değer niteliğini yitirmiştir.

Kemalizm'in küreselleşme sürecinde edindiği güncel bir yorumu da, neoliberalizmin tek kutuplu küresel sistematiğinin, Rusya, Çin ve İran işbirliği etrafında biçimlenen alternatif Asya kutbunun oluşumuyla çözülmesi ve yeni bir çift kutuplu sistemin inşası sürecinde, ABD ve AB merkezli neoliberal değerlerle arasına mesafe koyan AK Parti rejiminin, özellikle Kürt sorunu kapsamındaki merkezîyetçi-milliyetçi eğilimli söylemi ve politikasının "Neo-Kemalizm" tanımıyla değerlendirildiği ve bu Tez yazılırken sürmekte olan yazımlar ve tartışmalar giderek belirginlik kazanmakta ise de, kavramın akademik bir terim olarak kabul edilebilecek düzeyde literatürde henüz yer edinmemiş olması, burada ayrı bir başlık altında ele alınmasını engelleyen bir koşuldur.

5. KÜRESELLEŞME SÜRECİNDE TÜRKİYE'DE SİYASAL DEĞİŞME: KÜRESELLEŞMEYE BÖLGESEL-YEREL EKLEMLENME, ÇEVRE'NİN DÖNÜŞÜMÜ VE YÜKSELİŞİ

5.1. BİR SİYASAL DEĞİŞME ETKENİ OLARAK KÜRESELLEŞME

İnsanlık tarihinde, günümüzdeki deneyime benzer biçimde, yerel coğrafi ve kültürel sabitliğin ve durağanlığın aşıldığı, kavimler arası ilişkilerin yoğunlaştığı beş küreselleşme deneyimi yaşandığı kabul edilmektedir. Buna göre, antik dönemdeki Helenizm ilk, Ortaçağ'da Haçlı Seferleri ve Cihad ikinci küreselleşme deneyimleri olurken, okyanus aşırı Coğrafya keşifleri ve ardından Kolonyalizm-Sömürgecilik çağı üçüncü, Dünya savaşları dördüncü ve nihayet güncel durum, beşinci küreselleşme çağını oluşturmaktadır. Dolayısıyla, her bir küreselleşme çağının başlangıcı, aynı zamanda, ulaşım teknolojisindeki ilerlemenin dönüşüm anlarını içermektedir. *Atlı*

kavimlerden *tekerlekli* kavimlere, oradan *yelkenli ve buharlı* ve nihayet günümüzdeki *kanatlı* ulaşım teknolojisine geçişler, insanlığın kavimler arası ve giderek küresel ilişkilerinin başlatıcı ve yürütücü etkenlerinden birini oluşturmuştur. Diğer yandan, her bir küreselleşme çağı, kavimler arası ilişkilerin değişmesine ve yaygınlaşmasına koşturarak, Antik Akdeniz ve Mezopotamya medeniyetlerinin şehir devletlerinden Ortaçağ'ın imparatorluklarına, oradan Yeniçağ'ın ulus-devletlerine ve günümüzdeki, Birleşmiş Milletler ve Avrupa Birliği türünden, ulus-aşırı ve devlet-üstü modele dönüşüm izleğinde olduğu gibi, insanlığın siyasal örgütlenmesinin de değişim süreçlerini barındırmaktadır. Sonuçta, genellikle teknolojik, ekonomik değişme öğeleri etrafında anılan Küreselleşme süreçleri, aynı zamanda bir siyasal değişim kategorisini de ifade etmektedir.

Günümüzde, içinde bulunulan Küreselleşme dönemi, farklı bakış açılarına göre ve bu kapsamda bilim dallarının ilgi alanlarına göre çok farklı açılardan tanımlanmakla birlikte, genel olarak, ekonomide liberalleşme ve finansallaşma, teknolojide dijital işlemci (çip) ve başta internet olmak üzere kablosuz iletişim ve bu iki ana belirleyenin etkileri altında, ulus-devletlerden küresel örgütlere geçişi içeren siyasal dönüşüm olguları etrafında, *Ekonomik, Teknolojik ve Siyasal ve Dijital Devrimler* olarak üç ana değişim kategorisi içerisinde sınıflandırılabilir temel unsurları etrafında özetlenebilir.

Siyasal Devrim, Sovyetler Birliği'nin ve ardından Doğu Bloku'nun 1980'lerin sonundan itibaren çözülmesiyle Soğuk Savaş'ın sona erişini, ABD merkezli tek kutuplu, neoliberal küresel yeniden yapılanmayı tanımlamaktadır. *Dijital Devrim*, bilgisayar tekniğinde *chip-çip* denilen mikro-işlemcilerin devreye girmesinin yanı sıra, özellikle kitlesel iletişim alanında, yönetimde merkezsizliği ve kullanımda bireyselliği itibarıyla ulusal sınırları belirsizleştiren uydu ve internet ağlarını ifade etmektedir. *Ekonomik Devrim* ise, iletişim ağlarındaki teknolojik gelişmenin ve hızlanmanın ekonomiye uygulanmasının sonucunda, ekonomik faaliyetlerin, özellikle internet ağları üstünde anlık işlem görebilmesinden kaynaklanan finansal küreselleşmeyi kastetmektedir. Bu teknolojik değişim çerçevesi içinde, küresel ekonomik işlem hacmi tarihteki en yüksek noktaya varmış, liberalizmin “zaferi” nedeniyle ulusal gümrük duvarlarının indirgenmesiyle serbestleşen ortamda, şirketler uluslararasılaşma, hatta giderek uluslar-üstü büyüklüklere ulaşmışlardır. Öyle ki, çok-uluslu şirketler, devlet üstü büyüklüklere ulaşmışlar, savunma sanayi gibi klasik ulus-

devletlerin işlevlerini üstlenebilen ve böylece kendilerini devletlerin yerine ikame edebilecek ölçüde küresel aktörler haline gelmişlerdir. Sonuçta, küreselleşme, ekonomik anlamıyla, küresel üretimdeki radikal değişme olarak tanımlanabilir (Bayar, 2008: 27-28).

5.2. KÜRESELLEŞME SÜRECİNDE TÜRKİYE'DE EKONOMİK DEĞİŞME: EKONOMİK COĞRAFYANIN DÖNÜŞÜMÜ

Tez'in *Giriş* Bölümündeki "Kuramsal Çerçeve" başlığı altında değinildiği üzere, Politik Ekonomi disiplininin bilgileri ışığında, Siyaset'in pratikte ekonomik üretim biçimlerinin ve ilişkilerinin yeniden üretimi ya da değişimi anlamına geldiği, böylece, bir toplumsal kurum olarak da ekonomik düzenin siyasal dille ve araçlarla ifadesi olduğu bilinmektedir. Bu kapsamda, ekonomik merkezlik ile siyasal otoritenin oluşumu ve biçimlenişi arasında doğrudan ve altyapı-üstyapı ilişkisine dayalı belirleyici bir sosyo-ekonomik bağıntı vardır. Monarşizme ve ulus-devlete özgü ekonomik merkezî tekillik, otoriteryan bir rejimi, ekonominin çoğulcu ve çeşitli coğrafi ve toplumsal dağılımı ise, siyasal çoğulculuğu üretmekte, bir başka deyişle, demokrasinin sosyo-ekonomik alt-yapısını biçimlendirmektedir. Nitekim Osmanlı'nın son döneminden başlayarak Türkiye siyasal tarihinde görülen monarşizmden parlamentarizme, oradan Cumhuriyetçi otoriterizmden çoğulcu demokrasiye doğru yönelim çizgisi, bu sosyo-ekonomik değişim çizgisinin siyasal üst yapıya doğrudan yansması ve onu belirleyişi olmaktadır. Bu evrensel durum, Türkiye özelinde de, deneyimlerle yerini ve ifadesini bulmaktadır. Bu yöndeki güncel örneklerin, özellikle ulus devlet kapitalizminin yerini yeni-liberalizmin küresel piyasasına bırakmakta olduğu Küreselleşme sürecinde, genişlik ve yoğunluk kazandığı gözlemlenmektedir.

5.2.1. Küreselleşme Öncesinde Türkiye'de Ekonomik Coğrafyanın Dönüşümü

II. Dünya Savaşı sürecinin savaş ekonomisi boyunca, gıda üretiminin ve stoğunun ekonominin odağı haline gelmesini takiben, savaş sonrasının küresel bloklaşmasında Liberal Batı yarı küresinde yerini alırken Avrupa'nın *gıda ambarı* işlevini yüklenen Türkiye ekonomik coğrafyası, 1950'li yıllarda, tarım sektörüne dayalı bir endüstriyel gelişme evresine girmiştir. Bu süreçte, Demokrat Parti'nin ABD yardımlarına dayalı olarak yürüttüğü sulama, ulaşım ve tarımsal mekanizyon politikaları ile, özellikle, Gediz, Çarşamba, Çukurova, Konya gibi verimli tarım arazileri önem kazanmış, bu yörelerde yeni ekonomik merkezler oluşmaya başlamıştır (Şekil 10). Nitekim kurucularının siyasal kökeni itibarıyla bir merkez hareketi olan

Demokrat Parti'yi, onun uzantısı olarak daha sonra Adalet Partisi'ni ve Doğru Yol Partisi'ni iktidara taşıyan toplumsal taban, köylülükten kentliliğe ilerleyen çizgide, bu tarımsal kapitalist gelişim üstünde oluşmuştur (Çavuşoğlu, 2009: 276).

Şekil 10. Demokrat Parti Döneminde Tarımsal Kapitalistleşme Politikası: Endüstriyel Tarımın Yükselişi

Kaynak: coğrafyatr.com, Erişim Tarihi: 01.06.2015.

1929 krizinin ve II. Dünya Savaşı'nın kapitalist merkezler üstündeki yıkıcı etkilerinin onarımı amacıyla devreye sokulan Keynesyen müdahaleci rejim sürecinde, Türkiye de küresel sisteme uyumlu olarak sosyal refah rejimini benimsemiş, hatta bu ekonomi politik tercih, 1961 Anayasası'nda bir hukuksal ilke haline getirilmiştir. Bu süreçte, ulusal üretimin korunması amacıyla mamûl ürünlerin ithalatı, gümrük duvarlarının yükseltilmesi gibi önlemlerle sınırlandırmaya çalışılmış, diğer yandan, sanayi üretiminin geliştirilmesi amacıyla sanayi yatırımının ve endüstriyel ara malların ithalatının teşvikine dayalı ithal ikameci sanayileşme politikası güdülmüş, bu da, Osmanlı modernleşmesine benzer biçimde, dış ticaret lojistiğinin yürütüldüğü limanların önem kazanmasına neden olmuştur (Şekil 11).

Şekil 11. Geç Cumhuriyet Döneminde İthal İkameci Sanayileşme Politikası: Uluslararası Lojistiğin Yükselişi

Kaynak: www.google.com, Erişim Tarihi: 01.06.2015.

Ulusal sanayinin geliştirilmesi politikası kapsamında, mamül malın doğrudan ithali yerine, yerli sermayenin, yabancı sermaye ile Türkiye’de imalâta dayalı ortaklık kurması stratejisi benimsenmiş ve desteklenmiştir. *Fiat*, *Ford* ve *Renault* gibi otomotiv şirketleri başta olmak üzere, varlıkları günümüze uzanan bu türlü çok sayıda uluslararası montaj sanayi ortaklığı, bu dönemde, İzmit, İzmir ve İstanbul limanlarının civarında kurulmuştur (Şekil 12).

Şekil 12. Geç Cumhuriyet Döneminde İthal İkameci Sanayileşme Politikası: Montaj Sanayiinin Yükselişi

Kaynak: www.google.com., Erişim Tarihi: 01.06.2015.

5.2.2. Küreselleşme Sürecinde Ekonomik Merkezin Yer Değiştirilişi ve Çoğalışı

24 Ocak kararları ile başlayan yeni-liberalleşme sürecini ifade eden 1980’li ve devamında Küreselleşme’ye eklenme süreci olarak anılan 1990’lı yıllar boyunca, klasik ithal ikameci sanayileşme rejiminin terki ve küreselleşmeye eklenmeye dayalı neoliberal ekonomik politik rejim tercihi kapsamında, liberalizmin klasik “Açık Kapı” ilkesi gereğince dış ticaretin serbestleştirilmesi, gümrük ve diğer koruma duvarlarının kaldırılması, gelişmiş ülkelerle karşılaştırıldığında sanayileşme düzeyi düşük olan Türkiye’de, dış ticaret açığını sürekli yükselten bir etki üretmiştir. İthalata karşı ihracat oranını artırmak, böylece döviz girdilerini yükseltmek amacıyla, ihracata dönük dış ticaret faaliyetleri desteklenmiştir. Bu bağlamda, sanayi ürünlerinin yetersizliğini karşılamak üzere, endüstriyel tarım, madenler, turizm gibi yerel ekonomik kaynakların, bir dış ticaret ürünü olarak devreye sokulması amacıyla, bu tür kaynakların girişimcilğe konu edilmesi de, destekleme politikaları kapsamına alınmıştır. Böylece, ticarî ve endüstriyel etkinliğin ülke coğrafyasına yayılımına karşın ekonominin bölgeselleşmesi ve yerelleşmesi, ulus devlete özgü ekonomik

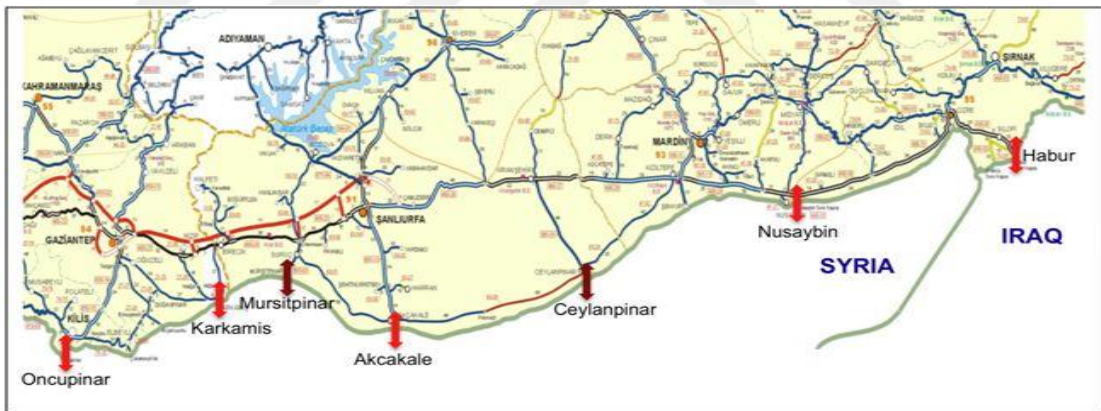

Son yıllarda, özellikle Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yoğunlaşan biçimde, Tarih-inanç-kültür turizmi ile, Karadeniz bölgesinin yüksek yaylalarına yönelik doğa turizmi türlerinin de, ekonominin bölgeselleşmesi sürecine katıldıkları gözlenmektedir.

5.2.2.2. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Sınır Ticareti Bölgesi

Irak'ta, 1990'daki Körfez Savaşı'nın sonucunda 36. paralelin kuzeyinde oluşan Özerk Bölge ile 1990'ların başından itibaren gelişen karşılıklı sınır ticareti (Şekil 14), Tez'in 7. Bölümü içeriğinde ve "Küreselleşme Sürecinde Türkiye'de Kürt Siyasal Kimliğinin Dönüşümünün Ekonomik Temelleri: *Bölgesel-Yerel Kapitalistleşme*" başlığı altında inceleneceği üzere, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde etkin ve hızlı bir sermaye dolaşımının ve birikiminin kaynağını oluşturmuştur (Koçal, 2013c). Bu ekonomik dolaşım ve birikim üstünde gerçekleşen ticarî merkezleşmenin ifadesi olarak kentleşme bağlamında yaşanan toplumsal ve siyasal dönüşüm, yerel siyasal dinamikler üstünden bölgesel ve ulusal siyasal yapının ve kültürün yeniden biçimlenmesine neden olmaktadır (Koçal, 2015a).

Şekil 14. Küreselleşme Sürecinde Bölgesel Ekonomik Gelişme: Güneydoğu Anadolu'da Sınır Ticareti

Kaynak: investsanliurfa.com, Erişim Tarihi: 01.06.2015.

5.2.2.3. İç Anadolu'da Yerel Sanayileşme Odakları: "Anadolu Kaplanları"

Tez'in *Türkiye İslâmcılığının Değişimi* başlıklı beşinci bölümünde, ilgili başlık altında işleneceği üzere, küreselleşme sürecinde Türkiye ekonomik ve siyasal yapısını en belirleyici düzeyde etkileyen ekonomik bölgeselleşme, "Anadolu Kaplanları" ya da "Anadolu sermayesi" diye anılan, (Demir, 2005; Toprak vd., 2004) yerel sanayileşme odakları (Şekil 15) olmuştur. Pamuk'un (2014: 309), ilkinin Kemalist kuruluş dönemindeki *Devletçi Sanayileşme*, ikincisini II. Dünya Savaşı'ndan sonraki İstanbul merkezli holdingler eliyle *İthal İkameci Sanayileşme* olarak belirlediği aşamalardan

sonra üçüncü sanayileşme evresi olarak tanımladığı ve sanayileşmenin 1980'den itibaren Anadolu'ya yayılmaya başlaması olarak tarif ettiği aşama, ekonomik merkezin coğrafi dağılımındaki değişimeyi işaret etmektedir.

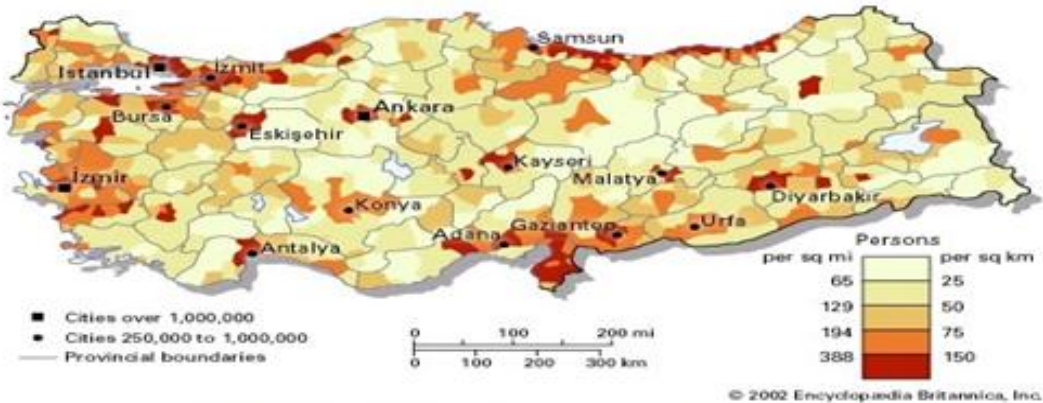
Şekil 15. 2000'lerde Türkiye'de Sanayi Şirketlerinin Coğrafi Dağılımının Değişimi: *Anadolu Kaplanları*.

Kaynak: www.google.com. Erişim Tarihi: 01.06.2015.

Bu çerçevede, 24 Ocak 1980 kararlarıyla ilan edilen Özalist liberalizasyon sürecinin getirilerinden yararlanarak, finansal kaynaklarını temelde cemaat merkezli sosyal sermayenin ticarileşmesine ve faizsiz finans-katılım bankacılığı adı verilen Körfez ülkelerinin petro-dolar fonlarına menşeli alternatif kanallara dayandıran, diğer yandan, 1990'lı yıllar boyunca, İslâmcı siyasetin elde ettiği yerel yönetimlerin imar yetkileri kapsamında inşaat-taahhüt hizmetlerinden ve arsa spekülasyonundan elde ettiği kaynaklar ve özellikle AB Gümrük Birliği gibi küreselleşme sürecinin sağladığı uluslararası ticaret ağları üstünde büyüyen muhafazakâr kimlikli yerel girişimciliğin gelişimi, Konya, Kayseri, Denizli, Bursa, Gaziantep gibi örneklerdeki kentleşme-metropolleşme eğiliminin de (Şekil 16) ekonomik temelini oluşturmuştur.

Şekil 16. 2000'lerin başında Türkiye'de Nüfus Yoğunlaşması: Kentleşme ve Metropolleşme

Kaynak: britannica.com. Erişim Tarihi: 01.06.2015.

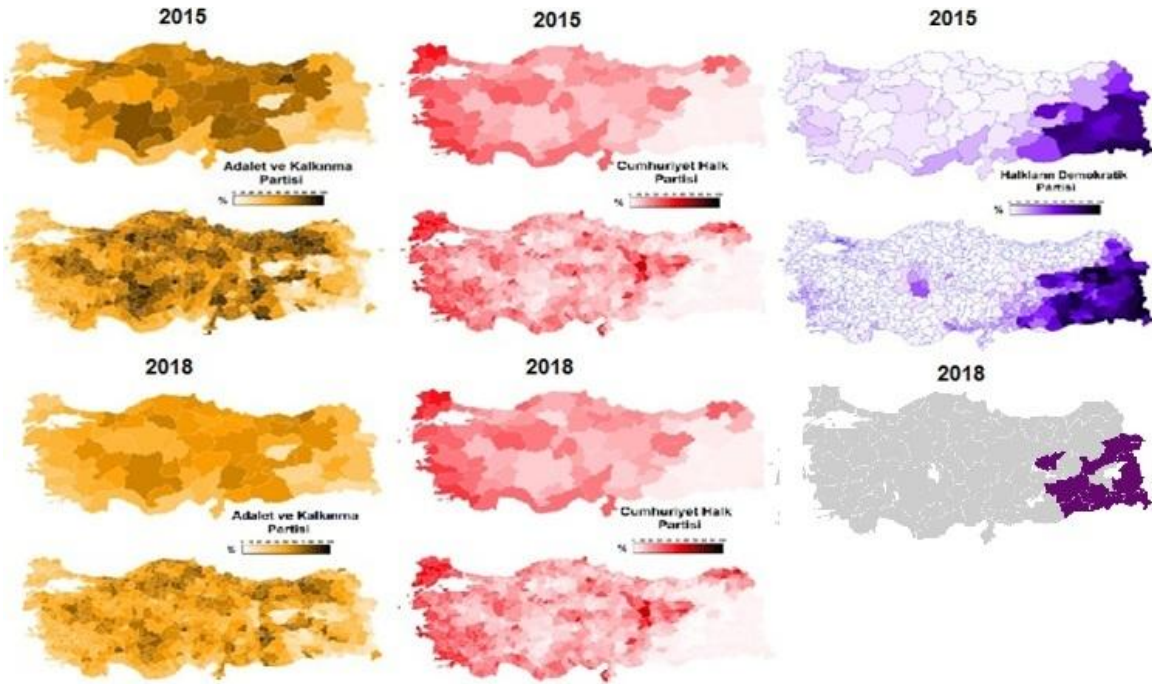
5.3. KÜRESELLEŞME SÜRECİNDE TÜRKİYE’DE SİYASAL DEĞİŞME: *ÇEVRE’NİN YÜKSELİŞİ*

Küreselleşme süreci, meydana getirdiği yerel-bölgesel kapitalistleşme süreçleri ve sosyo-ekonomik gelişme dinamikleri ile, ekonomik ve dolayısıyla siyasal merkezleri çoğaltmakta ve çeşitlendirmekte, böylece ulus devlete özgü siyasal merkezîliği de çözererek küresel sisteme eklemlenen ve yerelleşmeye ve toplumsal farklılaşmaya dayanan yeni bir yapılaşmayı dayatmaktadır. Uluslararası turizm, sınır ticareti, yerel endüstrileşme gibi, küresel ağlar üstünde oluşan yeni bölgesel ekonomik merkezler, aynı zamanda siyasal merkezleri çoğaltarak ve çeşitlendirerek ulus-devletin siyasal merkezîliğini etkisizleştirmektedir. Böylece, Türkiye’de de, ulus-devlete özgü toplumsal ve siyasal homojenite ve merkezîlik, Küreselleşme sürecinde giderek çözülmeye uğramaktadır. Bu sürecin göstergeleri ve sonuçları, ulus-Devletin üniterliğe ve sekülerliğe dayalı yapısını aşındıran etkileri ve boyutları itibarıyla, en belirgin biçimde, İslâmcılığın ve Kürt kimliğinin sosyo-ekonomik ve siyasal dönüşümleri üzerinde izlenmektedir.⁷⁷ Bu kapsamda, Osmanlı kapitalistleşmesinden Cumhuriyet’e intikal eden endüstriyel tarım, sanayi, dış ticaret ve dolayısıyla liman merkezli ekonomi politiğin sürekliliği, özellikle İzmir örneğinde belirginleştiği gibi, Ege ve Akdeniz bölgesi kıyılarında yerleşik kentli/orta sınıf ağırlıklı toplumun, batılı, liberal ve özellikle seküler siyasal kişiliğinin devamını belirlerken, İç Anadolu coğrafyasına yayılan bir alanda ise, İslâmcı-Muhafazakâr siyasal davranışın egemenleştiğini göstermektedir. Kürt sorunuyla ilgili çatışma sürecinde yığınsal göç ve ona bağlı hızlı kentleşme süreçleri ile, Körfez Savaşı sonrasında Kuzey Irak pazarına bağlı gelişen sınır ötesi ticaretin ürettiği sermaye birikimi de, Kürt siyasal kimliğinin alternatif uluslaşma içerikli dönüşümünün sosyo-ekonomik altyapısını oluşturmaktadır (Şekil 17).

---

⁷⁷ Bu konuda bir eser için bkz. Ömer Taşpınar, *Kurdish Nationalism and Political Islam in Turkey: Kemalist Identity in Transition*. Routledge, New York, 2005.

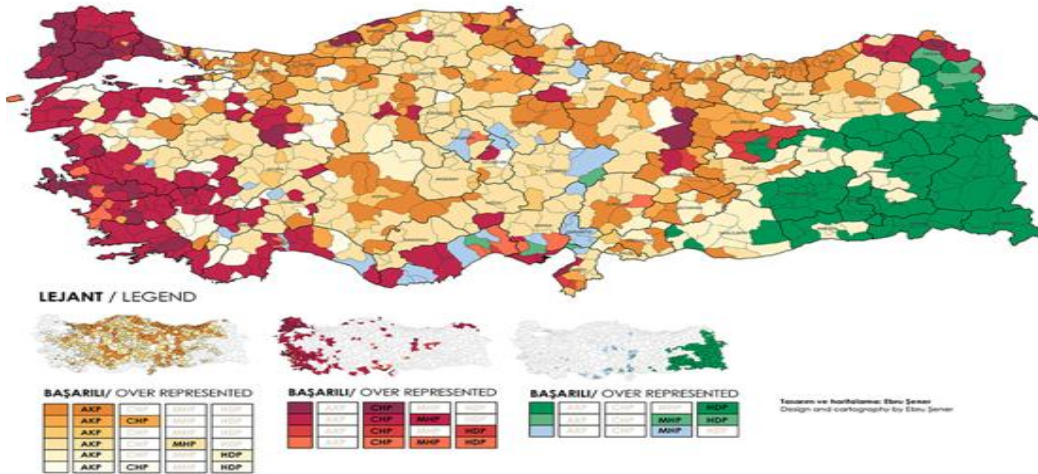
Şekil 17. 2000’lerde Türkiye’de Genel Seçim Sonuçlarının Seçmen Davranışı Bazında Coğrafi Karşılaştırılması. *Muhafazakâr, Seküler ve Milliyetçi: AK Parti, CHP ve HDP*

Kaynak: tr.wikipedia.org, Erişim Tarihi: 20.04.2018.

Şekil 18. 2000’lerde Türkiye’de Genel Seçim Sonuçlarının Seçmen Davranışı Bazında Coğrafi Karşılaştırılması. *2015 Genel Seçimlerinde Seküler, Muhafazakâr ve Milliyetçi Dağılım: AK Parti, CHP ve HDP.*

**1 Kasım 2015 Milletvekili Genel Seçimleri
İLÇE DÜZEYİNDE AYIRT EDİCİ SİYASİ TERCİH PROFİLLERİ**

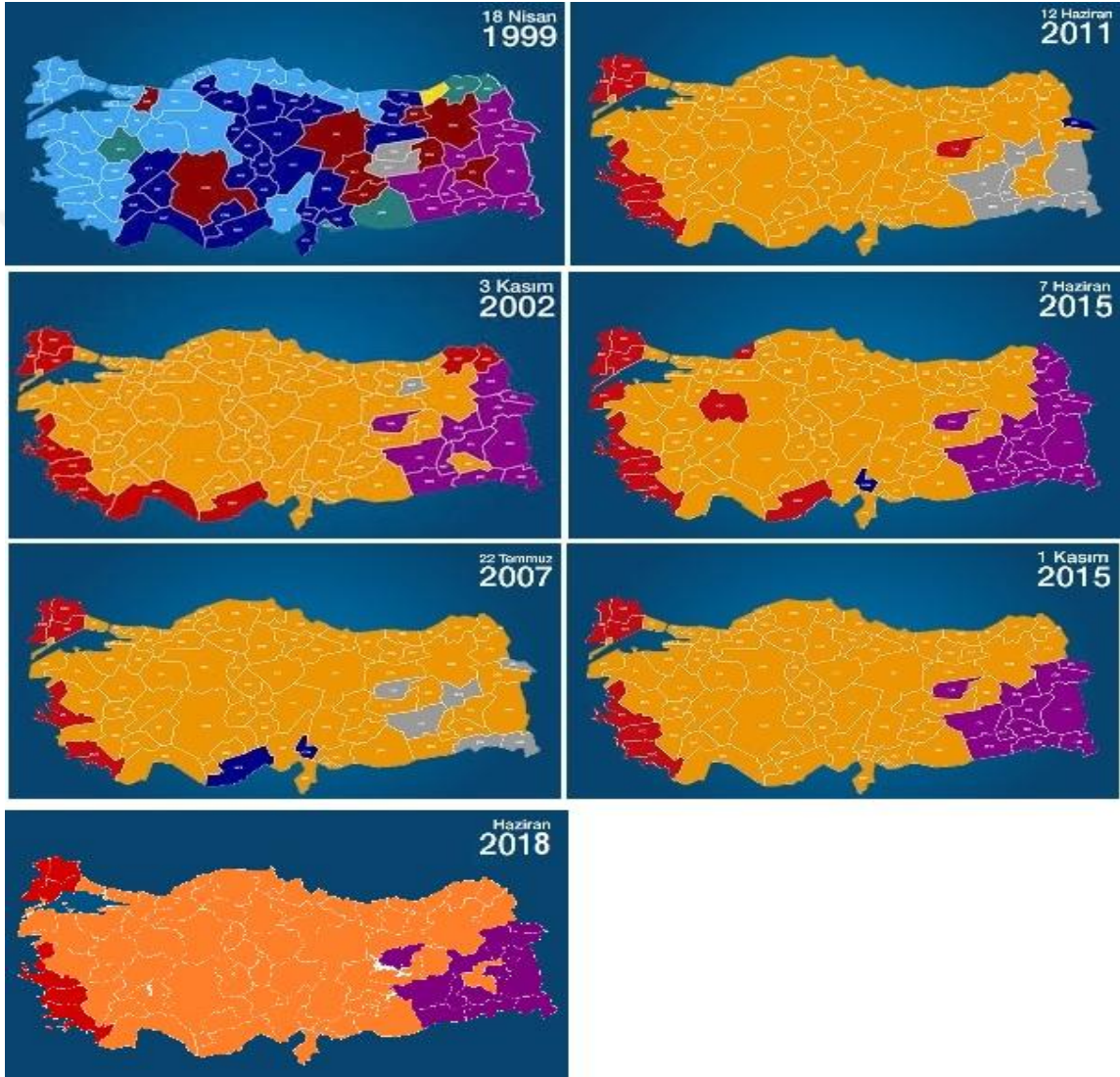

Kaynak: <https://www.khas.edu.tr/2606/e-yayinlar>, Erişim Tarihi: 20.04.2018.

Diğer yandan, temel kaynaklarını liberalizasyon sürecinde ithalatın ve ihracatın serbestleşmesiyle yerel endüstriyel girişimciliğin yükselişinden ve Körfez petro-dolarının Türkiye finansal piyasasına girişinden alan “Anadolu sermayesi”nin büyümesi ise, Konya ve Kayseri örnekleri başta olmak üzere genellikle İç Anadolu’da

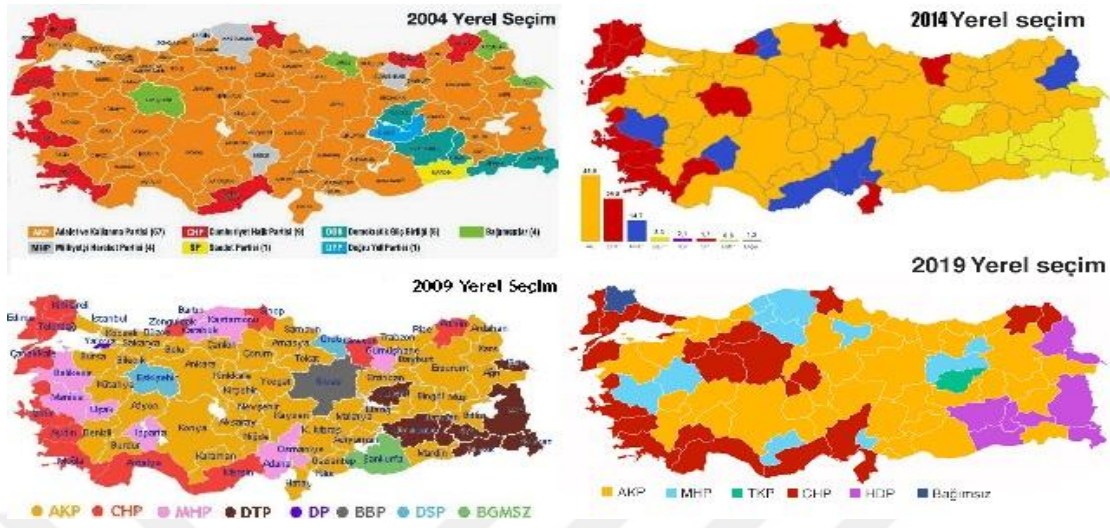
yoğunlaştığı gözlenen, İslâmcılığın liberalleştiği, muhafazakâr bir siyasal bölgeselleşmenin inşasında aynı alt-yapısal rolü oynamaktadır. Nitekim 2000’li yıllar boyunca gerçekleştirilen genel ve yerel seçimlerle halk oylamalarında gözlenen seçmen davranışlarının coğrafi dağılımındaki süreklilik, bu yeni bölgesel ekonomik merkezleşmelerle örtüşmektedir. (Şekil 19-20).

Şekil 19. 2000’lerde Türkiye’de Seçim Sonuçlarının Bölgesel Dağılımı ve Bölgesel Siyasal Merkezleşmeler, Genel Seçimler, 1999-2018.

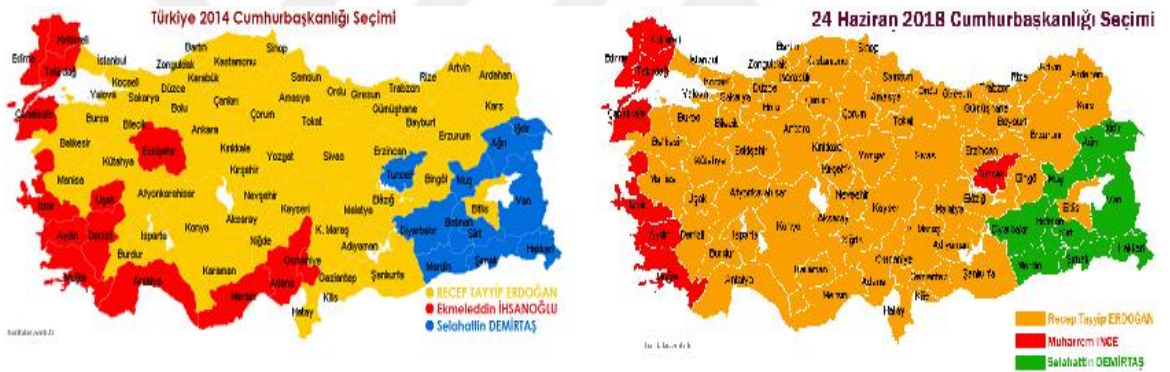
Kaynak: google.com, Erişim Tarihi: 20.10.2018.

Şekil 20. 2000’lerde Türkiye’de Seçim Sonuçlarının Bölgesel Dağılımı ve Bölgesel Siyasal Merkezleşmeler, Yerel Seçimler, 2004-2019.

Kaynak: google.com, Erişim Tarihi: 20.10.2018.

Şekil 21. 2000’lerde Türkiye’de Seçim Sonuçlarının Bölgesel Dağılımı ve Bölgesel Siyasal Merkezleşmeler, Cumhurbaşkanlığı Seçimleri, 2014-2019.

Kaynak: haritalar.web.tr, Erişim Tarihi: 20.10.2018.

Sonuçta, Küreselleşme sürecinde, ağırlıklı post-Sovyetik toplumlarda gözlenen etnisite ve dinsel inanç merkezli kimlik algılarının yükselişi eğilimi, Türkiye’de de, kimliklerin sosyo-ekonomik değişim kaynakları ile beslenen ve belirlenen toplumsallaşma ve bölgesel siyasallaşma süreçleriyle, mevcut ulus-devlet yapısının mantığını değişime zorlamaktadır. Bu kapsamda, Muhafazakârlık ve Kürt kimliği, birer siyasal kimlik, politik üretim ve örgütlenme alanı olarak yaygınlaşmakta ve derinleşmektedir. Muhafazakârlığın siyasallaşmasında ve Kürt kimliğinin giderek ikincil Anayasal yurttaşlık kurgusuna dönüşen kültürel ve siyasal taleplerinde gözlenen yükseliş eğilimleri, Küreselleşme sürecinde Türkiye siyasal yapısının dönüşümündeki en etkili dinamikleri barındırmaktadır. Bu noktada, İmparatorluklar coğrafyasının çok kimlikli-çok kültürlü tarihsel geçmişinden gelen etno-kültürel

çeşitlilik mirasının yeniden canlılık göstermeye başlaması, Cumhuriyet'in inşa etmeyi hedeflediği tekil-ulusal kimlik kurgusu ile çelişmekte ve onu değiştirmeye zorlamaktadır. Bunun en iyi örneklerinden biri, Bülent Ecevit, Süleyman Demirel, Necmettin Erbakan, Alparslan Türkeş gibi liderlik ve onların partileri örnekleme içerisinde, 1960'lardan itibaren süreklilişen siyasal aktörlerde kayda değer bir değişiklik olmadığı halde, Devletin Kürt kimliğine dair inkârcı algı geleneğinin, 1990'ların başından itibaren kırılmaya ve değiştirmeye başlaması, nihayet AK Parti iktidarı döneminde söylemleştirilen "Açılım" politikasına dek varışıdır.

5.3.1. Çevre'de Etnik Canlanma: Kürt Kimliğinin Yükselişi

Tez'in ilgili bölümünde ayrıca ve ayrıntılı işleneceği üzere, 2000'li yıllarda Diyarbakır örneğinde somutlanan göç ve kentleşme-metropolleşme sürecinde, bölgesel nüfusun merkezîleşmesi ve ulus öncesi geleneksel tarım toplumuna özgü aşiret gibi geleneksel kalıpları aşarak homojenleşmesi, öte yandan Kuzey Irak Kürt Yönetimi ile karşılıklı sınır ticareti ilişkileriyle gerçekleşen sermaye ve servet birikiminin yarattığı zenginleşme, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yoğunlaşan Kürt kimliğini, İtalyan uluslaşmasının Venedik gibi liman kentlerinde başlamasına benzer biçimde, kapitalizmin ortak pazar üstünde ulus kuruculuğu işlevinin konusu haline getirmektedir. Nitekim kendini "Kürt siyasal hareketi" olarak adlandıran siyasal akımların ve örgütlenmelerin, söz konusu coğrafi bölgede süreklileşen ve giderek yapılaşmış gözlendiği yüksek oy oranı, uluslaşma ve ulusçulaşma eğilimini temsil etmekte ve doğrulamaktadır. Bu haliyle, Kürt kimliğinin uluslaşma eğilimi, ulus devletin tek merkezli yapısal ve ideolojik çerçevesi dışına çıkan kimlik temelli hak talepleriyle, yerelin dönüşüm sürecini giderek daha fazla yaygınlaştırmakta ve derinleştirmektedir. Bu açıdan, siyasal yapısı bakımından bir ulus devlet ve buna bağlı biçimde, Anayasal rejimi bakımından da üniter bir devlet olarak kurulmuş olan Türkiye Cumhuriyeti, tarihinin en geniş ve en derin boyutlu kimlik ve yurttaşlık hukuku krizi ile karşı karşıya bulunmaktadır. Özellikle son yıllarda gözlendiği, Devletin kimlik politikası ve buna bağlı olarak yurttaşlık hukukundaki köklü değişim sürecinin ve azınlık tanımlama politikalarının temel nedeni, bu krizin aşılması arayışıdır.

5.3.2. Çevre'de Dinsel Canlanma: Yeni Muhafazakârlığın Yükselişi

Tez'in Türkiye İslâmcılığı'nın Dönüşümü başlıklı ilgili bölümünde değinileceği üzere, Millî Nizam ve Millî Selâmet partilerinin kapatılması örneklerinde

olduğu gibi, küreselleşme öncesinde, ulus-devletin seküler temelli yasal siyasal çerçevesinin dışında bıraktığı Siyasal İslâmcı Millî Görüş hareketinin temsiliyetinin devamı olan Refah Partisi'nin, 1995 genel seçimlerinden birinci olarak çıkması ve 1997'de de iktidar partisi olması, Refah Partisi'nin kapatılmasının ardından ise, Millî Görüş kadrolarının kurduğu Adalet ve Kalkınma Partisi'nin 2002'den bu yana iktidarını sürdürmesidir. Siyasal temsildeki gelişmeyle birlikte, sosyal alt-yapıda, Türk Ceza Kanunu'nda yapılan değişiklikle dinsel inanç temelli kamusal örgütlenmelerin serbest hale gelmesiyle Dernek ve Vakıf görüntüsü altında kurulan sayısız tarikat ve cemaat örgütleri de, dinsel inanca dayalı kimlik kurumsallaşmalarını örneklemektedir. Nitekim Kemalist Cumhuriyet'in seküler rejimi içerisinde bir dinsel azınlıktan ibaret algılanan Alevilik de, *Alevî-Bektaşî Federasyonu*, *Cem Vakfı*, *Pir Sultan Abdal Kültür Derneği* gibi, yerel cemaat çerçevesini aşan ulusal ölçekli toplumsal örgütlenmelere konu olmaya başlamıştır.

5.3.3. Küreselleşme Sürecinde Türkiye'de Siyasal Değişimin Sonuçları

Sonuçta, Osmanlı modernleşmesinden kalan eşitsiz bölgesel gelişimin sürekliliği kapsamında, bölgeler arası siyasal algı ve davranış biçimi farklılaşmasının, etkisini günümüzde de sürdürdüğü, bu kapsamda, Türkiye coğrafyasının, kapitalistleşme ve sanayileşme düzeylerinin değişik etkilerine göre Batı, İç ve Doğu bölgelerine ayrılmaya devam ettiği gözlenmektedir. Buna göre, Osmanlı-Türkiye kapitalistleşmesinin odağı olan ve böylece kapitalistleşme sürecinin daha uzun zamandır yaşanıp kökleştiği Batı Anadolu bölgesinde, ülkenin geri kalanına göre daha liberal, Batıcı, seküler bir siyasal kişilik gelişirken, kapitalistleşmenin ve sanayileşmenin, bu çerçevede kentleşmenin ve metropolleşmenin Batı'ya görece daha yakın geçmişte başladığı, dolayısıyla üretim biçiminin ve ilişkilerinin tarımdan kapitalizme evrilme sürecinin henüz başında bulunan İç, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde ise, geleneksel ideolojiler olarak İslâmcılığın “Muhafazakâr Demokrasi”, Kürt milliyetçiliğinin de “Demokratik Özerklik” kurgularında ve söylemlerinde olduğu gibi, kendilerine özgü yeni biçimler kazanarak dönüştükleri, bu bağlamda, 24 Ocak 1980 sonrası neoliberal ekonomi politik rejimin genel eğilimine uygun doğrultuda evrimleştikleri gözlenmektedir. Bu nedenle, Türkiye siyasal yapısının ve kültürünün Küreselleşme sürecindeki dönüşümünün anlaşılması ve açıklanması, öncelikle, Osmanlı-Türkiye modernleşmesi ve devamında Cumhuriyet'in kuruluşu sürecinde ekonomik ve dolayısıyla siyasal yapının çevre'sinde kalan Türkiye

İslâmcılığının ve Kürt siyasal kimliğinin küreselleşme sürecindeki siyasal dönüşümlerinin sosyo-ekonomik temellerini incelemeyi gerektirmektedir.

6. OSMANLI MODERNLEŞMESİNDEN GÜNÜMÜZE TÜRKİYE İSLÂMÇILIĞINDA SİYASAL DEĞİŞME

İslâmcılık, kapitalist modernleşmenin çözdüğü siyasal, toplumsal ve kültürel yapıların ve o yapılara yüklenen geleneksel anlam ve değerlerin sürekliliği adına modernleşmeye gösterilen tepkiye dayanır (Bora, 1999: 54). Türkiye İslâmcılığının da, bir siyasal ideoloji olarak Türkiye’de ortaya çıkışının, 1789 Fransız Devrimi’nin etkisi altında Tanzimat’la başlayıp, İttihat ve Terakki ile Kemalist kuruluş süreci boyunca doruğuna ulaşan Batılılaşma hareketleri karşısında doğan gelenekçi tepkiye kökenlendiği kabul edilmektedir (Yılmaz, N., 2005: 605-607). Buna göre, Anglo-Sakson muhafazakârlığın düşünce babası olarak bilinen Edmund Burke’ün (1786) Fransız Devrimi’ni, kendisinden önceki tarihsel birikimi tümüyle yok sayarak toplumun tarihsel belleğini sıfırlamakla, böylelikle insan doğasına aykırı, gerçek dışı, düşsel bir düzen kurma yolunda, var olan düzeni yok ederek insanlığı kaosa sürüklemekle eleştiren yaklaşımı (Erler, 2007: 127), Türkiye İslâmcılığında yansımaları, Batılılaşma karşıtlığında bulmuştur. O halde, Türkiye İslâmcılığının çıkış odağına, en başta Osmanlı modernleşmesi sürecinde Batılılaşma ve onun uzantısı olarak Kemalist “çağdaşlaşma” projesine karşı, gelenekçiliğin reaksiyonunu koymak gerekir (Çakır, 2003).

Türkiye İslâmcılığının siyasal evrimi,⁷⁸ İslâmcı ana akımın programatik, ideolojik ve pratik niteliklerinin ayırt edici özellikleri ışığında, dört dönemsel ayrım içerisinde ele alınabilir. İlki, İslâmcılığın bir politik-toplumsal örgü olarak ortaya çıkışını ve Türkiye siyasal sistemine katılımını ifade eden Osmanlı modernleşmesi sürecinde ortaya çıkışını kapsamaktadır. Batılı/seküler eğitimle yetişen Batıcı bürokrasinin, modernleşme sürecinde yerine ikame edilmesiyle siyasal ve bürokratik yönetimin ve böylece toplumsal seçkinliğin de dışına itilen ulemânın, sivil taşraya, bu kapsamda medreselere ve tekkelere yönelimiyle devlet-toplum çelişkisinde toplum tarafında konumlanması, gerek bu ilk evrenin, gerekse Türkiye İslâmcılığının sonraki akıbetini belirlemiş, bu süreçte ve çerçevede, İslâmcılığı, modernleş(tir)mececi politik ve bürokratik iradeye muhalif bir merkez-kaç gücü haline getirmiştir. Ulemanın

⁷⁸ Bkz. Elisabeth Özdalga, *İslamcılığın Türkiye Seyri*. İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.

devlet aygıtı içindeki etkin rolü, 18. yüzyılın başından itibaren kademeli olarak azalmış ve imparatorluk, 20.yüzyılda, ulemanın geleneksel elit statüsünü ve meşruiyetini yeniden kazanma arayışında halk desteğine yöneldiği siyasal konjonktür içerisine girmiştir (İnceoğlu, 2009: 2). Bu ayrışmada, ulemanın İslâm inancı ve geleneği üstüne yorumları ile devletin İslâm'ın doğrudan kendisini de modernleştirmeye yönelik girişimler arasındaki farklılık, devlet aklıyla toplumsal bilinç arasında, Mardin'in (2012: 149) "resmî İslâm-volk (halk) İslâmı" biçiminde ifade ettiği ideolojik ve kültürel ikilemin de tarihsel kaynağı olmuştur.

Türkiye İslâmcılığının siyasal evriminin, modernleşmeye karşı toplumsal gelenekçi refleksin temsiliyetini yüklenme olarak açıklanabilecek bu başlangıç aşaması, Osmanlı modernleşmesinin sürekliliği olan İttihatçı öncülüyle bir bütün olarak Kemalist kuruluş veya erken Cumhuriyet süreçlerini de kapsayan tarihsel sürece yaygın olarak, *Kültürel İslâmcılık* ya da İslâmcılığın modernleştirme politik-bürokratik iradeye karşı *pasif direnişi* dönemi olarak tanımlanabilir. Bu dönemde, örgütsel olarak tasfiye etmekle birlikte, ideolojik bakımdan kendi içerisinde erittiği İttihatçılığın modernist mirasını sürdüren Kemalizm'in laikleş(tir)meci baskısı, Türkiye İslâmcılığının evrimini iki binli yıllara dek belirleyen birincil etken olmuştur.

Türkiye İslâmcılığının evriminde ikinci evre, Soğuk Savaş boyunca, ideolojik küresel kamplaşmanın gelişimine bağlı biçimde siyasallaşma eğilimini ifade eden *Siyasal İslâmcılık* dönemi ile gerçekleşmiştir. Bu süreçte, Sosyalizm'in küresel yayılımının sömürgeciliği durduran ve geriletken güçlü etkileriyle birlikte, Afrika'da ve Asya'da, özellikle Cezayir gibi, İslâmcılık temalı anti-kolonyalist bağımsızlıkçı mücadelelerin küresel bir dalga olarak ortaya çıkışları, aynı zaman diliminde Amerika'daki siyahî hareketin gelişimi, devamında Ortadoğu'da Baasçılık ve İran İslâm Devrimi örneklerinde olduğu gibi Batı karşıtı İslâmcı akımların ulaştıkları başarı, Türkiye'de de, batı ve batıcılık merkezli modernleşmeye ve özelde onun odağında duran Kemalizm'e karşı muhalefetin ve direncin aktifleşmesinde ilham ve güdülenme kaynağı olmuştur. Küresel dalgayla bütünleşen bu değişme eğilimi, Osmanlı modernleşmesi ve Cumhuriyet'in Kemalist kuruluş dönemi boyunca politik alanda pasifleşen İslâmcılığı, yeniden gün yüzüne çıkartmış, politik söylemine ve örgütlenmesine kavuşturmuştur. Diğer yandan, Batı blokunun, Sosyalizm'in Asya'da ve Afrika'da giderek genişleyen etki alanlarını sınırlamak amacıyla kurgulayıp yürüttükleri "Yeşil Kuşak Stratejisi" kapsamında İslâmcılarla girdikleri kolonyal

ilişkiler de, bu süreçte İslâmcılığın akıbetini belirleyen bir diğer etki kaynağı olmuştur. Özellikle 1980'ler boyunca Afganistan'da Sovyet işgaline direnen 'Mücahid' savaşına verilen destek, kapitalist Batı'nın Sosyalizm'e karşı örtülü savaş politikasının en belirgin örneğini oluşturmuştur. İslâm inancının, Sosyalizm'in maddeci ideolojisine karşı propagandif bir refleks ve odak olarak kullanıldığı bu politika, özellikle 1980'ler boyunca, Asya ve Afrika coğrafyasında İslâm siyasallaşmasının cephesini kapitalist-sömürgeci Batı karşıtlığından alıp Sosyalizm karşıtlığına çevirmiştir.

Türkiye İslâmcılığının siyasal evriminde üçüncü dönem, yine küresel sistemin yapılanmasına bağlı dışsal ve içsel etkiler altındaki *liberal dönüşüm* veya *İlmî İslâmcılık* evresidir. Türkiye'nin, literatürde 24 Ocak' 1980 ekonomik kararlarıyla başlatılan Küreselleşme'ye eklemleme-katılım süreci ve bu sürecin ürettiği toplumsal/siyasal etkenler, Türkiye İslâmcılığının dönüşüm biçimini, içeriğini ve zamanlamasını da belirlemiştir. Bu dönemde, önceki dönemi tanımlayan "Siyasal İslâmcılık", küreselleşen neo-liberalizmin değerleriyle uyuşmayan Batı karşıtı ve serbest piyasayı sınırlandırmaya dönük ekonomi-politik görüşleri bakımından aşınmaya uğramış, özellikle 11 Eylül 2001 olayından ve bu kapsamda Yeşil Kuşak stratejisinin ve "radikal" İslâmcılığın tasfiyesi politikalarından doğrudan etkilenmiş, 28 Şubat örneğinde olduğu gibi liberal sistemle çelişkilerinden arınma eğilimine girmiştir. Türkiye İslâmcılığının siyasal evriminde güncel aşamayı ifade eden bu dönüşüm süreci, öncelik-sonralık anlamında zamanlama bakımından olduğu gibi, ideolojik ve politik-pratik özellikleri bakımından da *Türk İslâm Sentezi* ve *Muhafazakâr Demokrasi* başlıkları altında iki farklı akımla sınıflandırılabilir.

Sonuçta, Türkiye İslâmcılığı, Osmanlı modernleşmesinden başlayarak Cumhuriyet tarihini kapsayan Batılılaşma süreci boyunca, modernleşmeye karşı beliren gelenekçi ve dinci tepkiselliğin ideolojik ve politik sürekliliğiyle birlikte, siyasal sistemin değişimine bağlı olarak gerçekleşen, söylemde ve programda gözlenebilir ayırt edici özellikleri ışığında, *Kültürel* ya da *Gelenekçi*, *Siyasal*, ve *Liberal* İslâmcılık olarak da başlıklandırılabilir biçimde, üçlü bir dönemsel ayırım ve sınıflandırma içerisinde ele alınabilir.

6.1. KÜLTÜREL İSLÂMÇILIK: SEKÜLERİZM ÇAĞINDA PASİF DİRENİŞ

Türkiye İslâmcılığının evriminde ilk dönem, Osmanlı'nın son yüzyılına tarihlenen Batılılaşma hareketlerinin ve bürokratik uygulamalarının toplumsal

kültürde yarattığı tepkinin ürünü ve temsili olarak gelişen İslâmcılığın, sivil toplum merkezli ortaya çıkış sürecidir. Bu varlık kaynağı ışığında, İslâmcılığın Osmanlı coğrafyasında doğuşu ve serpilişi, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlatılan reformların yarattığı sosyo-politik travma ile açıklanabilir (İnceoğlu, 2009: 11). Buna göre, Osmanlı toplumunda İslâmcılık, kurumsal İslâm'ın temsilcileri tarafından başlatılan bir akımdır (Laçiner, 2005: 474). Bir başka deyişle, çıkışı anında İslâmcılık, Osmanlı modernleşmesi sürecinde yerini batılı okullarda eğitim görmüş *kalem efendilerine* terk etmek zorunda kalan geleneksel din adamı elitinin ve onun arkasında konumlanan geleneksel toplumun, modernleştirici-sekülerleştirici siyasal iradeye muhalefetinin temsiliyetidir. Ortaya çıkışının bu toplumsal temelleri üzerinde, Türkiye İslâmcılığının siyasal evriminin ilk aşamasını oluşturan evre, tarihsel olarak, II. Mahmut'un Yeniçeri Ocağı'nı kaldırırken Bektaşî geleneğine uyguladığı türden baskılarla başlayıp, İttihat Terakki üstünden Kemalizm'e varan ve Kemalizm'de en yüksek düzeyine ulaşan devlet baskısı altında, 31 Mart ayaklanması istisna olmak üzere, kamusal politik alana çıkma olanağı bulamayan İslâmcılığın, baskılanma-edilginleşme sürecini kapsamaktadır (Subaşı, 2005). Buna göre, Osmanlı'nın son döneminde gerilemeyi durdurma arayışı kapsamında kurulan *Harbîye, Mülkîye, Tıbbîye* (Berkes, 2013: 184, 259, 367) gibi okullarda eğitim gören, Meşrutiyet'le birlikte Cumhuriyet'in de kurucu kadrosunu içeren asker ve bürokrat kuşağı, eğitimleri ve meslekleri doğrultusunda karşılaştıkları Batı uygarlığının kapitalist modernitesi ile Osmanlı ülkesinin feodal geriliği arasındaki karşılaştırmada seçimlerini batılılaşmadan yana yapmışlar, ellerinde bulundurdukları bürokratik ve entelektüel gücü, toplumu zor yöntemiyle Batı uygarlığının Aydınlanma-uluslaşma-liberalleşme gibi temel ilkeleri çevresinde dönüştürme aracı-aygıtı olarak kurgulamış ve uygulamışlardır.

Yeni eğitim kuruluşlarının temel taşlarından biri olan askerî okullarda, bu okulların eğitimini ortaokullara yayması ve öğrencilerin büyük bölümünü, olanakları daha az olan ailelerden olması nedeniyle, okuldaki toplumsallaşma, ailedeki toplumsallaşmadan daha ağır basıyordu. Bu askerî milieu'de taşraların, ilerlemeye ve yeni düşüncelere kapalı ve uygarlığa aykırı yerler olarak görülmesi, belirgin bir düşünce olarak ortaya çıktı. Böylece taşralar, “gericilik” merkezleri haline geldi (Mardin, 2006: 55).

Kemalizm'in Fransız Devrimi'nden getirdiği düşünsel ve pratik kaynağına uygun olarak bürokratik-otoriter yöntemle uyguladığı uluslaşma ve çağdaşlaşma

projesi (Söğütlü, 2011:163), “devrim öncesi”ne ait geçmişi bütünüyle söküp atmak, yeni bir birey, giderek yeni bir toplum ve yeni bir devlet yaratma iddiasındadır (Çelik, 2001: 75). Cumhuriyetçi seçkinler, “Ulus” ve “Devlet” arasındaki bağı kurabilmek için, önce Osmanlı geçmişiyle olan bağı koparmak zorunda kalmıştır (Yavuz, 2005a: 18). Özellikle “Türk Tarih Tezi” ve “Güneş-Dil Teorisi” kurguları, bu anlamda önemli denemeler olmuştur. Ancak, giderilmek istenen tarihsel-kültürel bağların yerine ikame edilen ve Orta Asya’ya kökenlendirilen “Tarihsel Türk Uygarlığı” önermesinin, ulus devletin ideolojik kuruluşunu ifade eden politik gerekçelerle kurgulanmış bilgilerle oluşturulmasından kaynaklanan yapaylığı, toplumsal bellekte yer edinmesine karşı kendiliğinden bir direnci de kaçınılmaz olarak doğurmuştur. Bu durumun temel nedeni, Kemalist reformizmin yürütücü gücü olan bürokrasinin ve varlığı ile etkisi çok sınırlı kalmakla birlikte Aydınlanmacı entelijansiyanın, eğitim düzeylerinin darlığı ölçüsünde, kültürel değişmeyi, sosyo-ekonomik alt-yapısından soyutlayarak, kendiliğinden olabilirliği üzerinde kurgulamalarıdır. Sosyo-ekonomik alt-yapıda üretim araçlarının ve biçimlerinin tarımsal, ilişkilerinin ise köylü kalmaya devam ettiği bir ortamda, toplumsal gerçeklikle uyumsuz kültür reformlarına karşı beliren refleks ve reformların etkisiz kalması, reformcuların devletin zor gücüne başvurmayı tercihlerinin gerekçesini oluşturmuş, “yasa-eğitim-kalkınma ve devlet zoru” dörtlü sac ayağı üzerine oturtulan “Kemalist Devrim”, sonuçta kendi mezarının kazıcısı olmuştur. Mardin’e göre (2006: 17, 142), bu direncin en önemli nedeni “dinin kültürel potansiyelinin büyüklüğünü kestirmedeki yetersizlik ve akla olduğu kadar kalbe de hitap eden bir sosyal *ethos* (değerler bütünü) getirmedeki başarısızlıktır. Nitekim Mardin, Shils’den aktarımla Türkiye’ye uyarladığı Merkez-Çevre yaklaşımını, Türkiye İslâmcılığının bu sosyolojik niteliği üzerinde kurmuştur. Buna göre, İslâmiyet’e ve onun kültür mirasına sarılmak, çevreyi yeni bir kültür çerçevesiyle bütünleştiremeyen merkeze, çevrenin verdiği bir karşılıktır. Bu çerçevede, modernleştirici merkezin idarî ve daha önemlisi vergilendirme ve askere alım alanlarında merkezîleşme politikalarına karşı yerel tepki, İslâm inancına ve örgütlenmesine daha çok sahip çıkmak olmuştur. Bir anlamda, İslâmiyet, siyasî merkeze karşı yerel değerleri savunmanın bayrağı olmuştur (Keyder, 2014: 112). Bu kapsamda önemli olan, üst ve alt sınıfları da kapsamak üzere tüm taşra dünyasının, İslâmî bir muhalefet içinde laikliğe karşı gittikçe birleşmiş olmasıdır. Merkezîyetçiliğe karşı olan eşraf, bunu, yüreklendirici bir gelişme olarak görmüştür (Mardin, 2006: 55).

Merkez ile çevreyi birbirinden ayıran en önemli nokta, birbirlerinden farklı değer sistemlerine ve üslûplara sahip olmalarıdır. Türk siyaseti açısından merkez, otoriter, merkeziyetçi, batıcı, laikçi, bütüncül, milliyetçi ve inşacı bir değerler sistemi ve siyaset yapma üslûbuna sahipken, çevre, merkezin bu özelliklerinin tam aksine, liberal, âdem-i merkeziyetçi, uzlaşmacı, din ve inanç özgürlüklerine daha değer veren ve gelenekçi bir yapıya sahip olmuştur. Bu temel karakteristikler aralarındaki ilişkinin de temel belirleyicileri olmuştur (Gülener, 2007: 62-63).

Sonuçta, Cumhuriyet döneminin 1950'lere kadar olan devresi, her alanda İslâmî düşüncenin ve yaşantının devletin sıkı takip ve hatta zaman zaman müdahalesine maruz kalmasıyla karakterize edilebilir.⁷⁹ Bu süreçte, Kemalizm'in kuşatıcılığı ve devletin gücü nedeniyle sivil toplum politik temsiliyet bakımından gerçekleşme imkânı bulamamış, bu boşluk, tarikat ve cemaatlerce doldurulmuş, halk muhalefeti kendisini ancak tarikat ve cemaatler aracılığıyla var edebilmiştir (Sümer ve Yaşlı, 2010: 9). Dolayısıyla, bu dönem İslâmcılığının temel niteliği, politik etkinliğini yitirmiş, dinsel inanç kültürüyle ve mekânıyla (medrese, tekke, dergâh vb.) sınırlı oluşudur. Bu sebeple, bu dönemde, siyasal anlamda gerçek bir İslâmî düşünce faaliyetinden söz edilemez (Ocak, 2000: 93). Yine de, Osmanlı modernleşmesindeki köklerine uzanıldığında, Cumhuriyet dönemi İslâmcılığının, Kemalizm'in milliyetçi uluslaştırma politikasına karşı geleneksel İmparatorluk kozmpolitizminin miraso üzerine oturan *ümmetçi* ve laikleştirme politikasına karşı da *dindar* bir refleksi sürdürdürebildiğini tespit etmek gerekir. 1950'lere gelindiğinde ise, yine Kemalizm'in mutlak belirleyiciliği içerisinde olsa da, İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, Peyamî Safa, Ali Fuad Başgil, Hilmi Ziya Ülken örneklerinde olduğu gibi, Kemalist laikleştirme politikası ile sivil inanç dünyası arasında bir denge ya da "orta yol" arayan, bu anlamda, dini, toplumsallığın içinde belirleyici bir faktör olarak kabul eden, bununla birlikte, siyasal ve hukuksal alanlardaki etkisine karşı çıkan, değişimi onaylayan, ancak kültürel kopuşa sıcak bakmayan, bu özelliğiyle "Cumhuriyetçi İslâmcılık" diye adlandırılması mümkün bir entelektüel yaklaşımdan (Okutan, 2004: 12) söz edilebilir. Ancak, özellikle dönemin ideolojik kamplar arası Soğuk Savaş'a dayalı uluslararası konjonktürün Türkiye siyasal sistemi üzerindeki anti-komünist ve

---

⁷⁹ Türkiye İslâmcılığının bu aşaması hakkında bir metin için bkz. Dankwart A. Rustow, Türkiye'de İslam ve Politika: 1920- 1955. Davut Dursun (Derleyen). *Türkiye'de İslâm ve Laiklik*. İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, ss.57-90.

dolayısıyla sağcı-milliyetçi etkileri, bu entelektüel çerçeveli gelişimi sınırlandırmış, İslâmcılığı, dönemin gündemine uygun bir kitlesel hareket olarak siyasallaşmaya zorlamıştır.

6.2. SİYASAL İSLÂMÇILIK: SOĞUK SAVAŞ ÇAĞINDA RADİKAL POLİTİKLEŞME

Türkiye İslâmcılığının evriminde ikinci dönem, ‘Siyasal İslâm’ veya İslâmcılığın politikleşmesi olarak tanımlanabilir.⁸⁰ Bu dönemin 1950–1970 yıllarını kapsayan süreci, İslâm’ı bir medeniyet biçimi olarak gören ve bu nedenle kendine kültürel-sosyal bir kimlik belirlemeye çalışan Kültürel Hareket, 1970’den sonraki ve günümüze dek süren aşaması ise siyasal iktidarı elde etmeye çabalayan Siyasal İslâmîci hareket niteliğindedir (Yavuz, 2005a: 21).

6.2.1. Soğuk Savaş Sürecinde Dünya’da İslâmcılığın Dönüşümü: Milliyetçilik, Batı Karşıtlığı, Devrimcilik ve Köktencilik

İslâmcılığın, Soğuk Savaş çağının küresel eğilimlerine uygun olarak politik-ideolojik bir kişilik kazanarak siyasal mücadele biçimine ve aktörüne dönüşmesinde, Birinci Dünya Savaşı ile başlayan sömürgecilik karşıtı bağımsızlık savaşlarının (Sayyid, 2005: 937) ve Sosyalist devrimci hareketlerin yanı sıra, Soğuk Savaş döneminin küresel boyutlu etkileri belirleyicidir. Bu bağlamda, özellikle İsrail’in kuruluşu ile birlikte baş gösteren Filistin direnişi ve nihayet İran İslâm Devrimi’nin yeri çok önemlidir (Çalış, 2005: 898-899; Yılmaz M., 2005a: 636). Özellikle 1979’da Sovyetler Birliği’nin Afganistan’ı işgaline karşı başlayan *Mücahid* direnişi ve bir din adamı olan Humeyni liderliğindeki İran İslâm Devrimi, İslâmcılarda amaca zor gücüyle ulaşılabilceği fikrini meydana getirmiş ve Batı karşıtlığını beslemiştir (Çaha, 2005: 483). Bu kapsamda, İsrail’in Arap coğrafyasındaki varlığını ve yerleşmesini kanıtladığı ve böylece Filistin sorununun kalıcılaştığı, 1967’deki “6 Gün savaşı”, Türkiye İslâmcılığının Batı karşıtı politikleşme evresine girişinin uluslararası etkeninin milâdı olarak tespit edilebilir. Bunun ve başka nedenlerin etkisi altında, dönemin İslâmî duyarlılığı, başta Amerika olmak üzere, yahudilere ve onlara destek olan “Hristiyan Batı”ya karşı öfke duygusuyla biçimlenmiştir. Nitekim bu dönem İslâmcılığının politik söyleminde, özellikle “Kapitalizm” ve “Siyonizm” deyimleri,

---

⁸⁰ Bkz. Abdullah Manaz, *Siyasal İslâmcılık 2: Türkiye’de Siyasal İslâmcılık*. IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2008.

dinsel alanda “düşmanlık” anlamı içeren birer ifade olarak kullanılmıştır. (Bora, 2002: 261).

İslâmcılığın küresel politik ve ideolojik gelişimi sürecinde, Muhammed Abdûh, Muhammed İkbâl, Mevdudî, Seyyid Kutub, Ali Şeriatî, Cemaleddin Efganî gibilerin öncülüğünde yükselen ve İran İslâm Devrimi ile doruk noktasına varan Siyasal İslâm düşüncesinin ve eyleminin (Black, 2010: 418-473; Çalış, 2005: 898; Bulut, 2005: 919-924), Türkiye İslâmcılığı üzerindeki en önemli etkisi, Osmanlı modernleşmesinden beri erdemleştirilen liberalizm ve bilhassa demokrasi üzerine sorgulamalar ve eleştiriler üretmiş olmasıdır (Koyuncu, 2015).

Sonuçta, Cezayir ve Mısır gibi örnekleriyle anti-kolonyalizmin etkisinde *Batı karşıtlığı*, anti-komünizm etkisinde *milliyetçileşme*, Baasizm ile İran devrimi gibi ihtilâlcî hareketlerin anti-kapitalist etkisinde *sol öykünme ve devrimcileşme*, Filistin’in ve Afganistan’ın işgallerini takiben ortaya çıkan cihadçı örgütler örneğinde olduğu gibi *radikalleşme/ köktencileşme ve silâhlî mücadele* yönelimleri ve eğilimleri, Soğuk Savaş sürecinin Türkiye İslâmcılığı ve özelde Siyasal İslâmcı akımın Türkiye’deki gelişimi üzerindeki temel etkilerini içeren bir özet olarak ifade edilebilir.

6.2.2. Soğuk Savaş Sürecinde Türkiye’de İslâmcılığın Dönüşümü

6.2.2.1. Soğuk Savaş Sürecinde Türkiye’de İslâmcılığın Sosyo-Ekonomik Dönüşümü: Köylü Gelenekçiliğinden Kentli Refleksine

1950’lerden 1980’lere ilerleyen süreçte, etkileri toplumun tüm unsurlarına yayılan dönemsel politikleşme eğiliminin bir parçası ve Türkiye İslâmcılığı üzerindeki yansıması olarak tündengelimle ele alındığında, Siyasal İslâmcılığın entelektüel-politik bir üst-yapı hareketi olarak ortaya çıkışının temellerini de, diğer akımların eş zamanlı ve eş-eğilimli dönüşümlerinde olduğu gibi, sosyal refah rejimi süreci boyunca gelişen toplumsal değişimde, bu kapsamda özellikle köyden kente yığmsal göç sürecinde, tarım üreticisi kişiliğini, dolayısıyla geleneksel kırsal kültürünü korumakla birlikte kasabalılaştırmış, hatta şehirlileştirmiş köylülüğün yeni talepleriyle, devlet kapitalizmi-devlet eliyle sanayileşme rejimiyle memurlaşmış-ücretli ve tüccar kentli kişiliğın statükonun devamına dair talepleri arasındaki çelişkilerde aramak gerekir. Buna göre, 27 Mayıs darbesi ile DP’nin kapatılması ve ardından onun yerini alan AP’nin de büyük sermaye ve devlet merkezli politikalar üretmesi karşısında küçük sanayici, tüccar, zanaatkar ve çiftçilerden oluşan “çevre”, kendi taleplerini ifade etmek ve oluşmaya başlayan yeni düzene muhalefet etmek için

yeni kurumlar ve yollar aramaya başlamıştır (Yücekök, 1983: 80). Bu bağlamda, Türkiye Siyasal İslâmcılığı, öncülü olan geleneksel-kültürel İslâmcı kökeninden farklı olarak, sadece Kemalist modernleşme politikası kapsamında devletin bürokratik mekanizmasını değil, aynı zamanda Kemalist ekonomi politik rejimin palazlandığı ve tekelleşme aşamasının başlarındaki büyük endüstriyel sermayeyi de karşına almıştır. Nitekim Millî Selâmet Partisi'nin büyük sanayi sermayesini “Batı-yahudî-mason” ittifakıyla özdeşleştirerek, kasabalardaki küçük iş adamlarının yararına, devlet güdümünde ve Anadolu’ya yayılmış bir tür yerel sanayileşmeyi savunması (Keyder, 2014: 255), bu anlayışın ifadesidir.

6.2.2.2. Soğuk Savaş Sürecinde Türkiye’de İslâmcılığın Entelektüel Dönüşümü: *Kültürel Hareket-İdeolojileştirme Deneyleri*

İslâmcılığın politikleşme çağının Türkiye’deki kültürel yansımaları, özellikle, kendilerine özgü akımlar ve kitlesel etkiler üretebilmiş entelektüellerin düşünce ve yayın faaliyetleri üzerinde gözlenebilir. Bu kapsamda, Soğuk Savaş sürecinin küresel politikleşme-ideolojikleşme eğiliminin Türkiye İslâmcılığındaki iki başat örneği, Necip Fazıl Kısakürek ve O’nun “Büyük Doğu” adını verdiği düzenli yayını etrafında kurguladığı “Büyük Doğu İdeolojisi” (Özdenören, 2005: 136-149) ile, Nurettin Topçu’nun, “Hareket” adını verdiği dergisi ile toplumsallaştırmaya çalıştığı “Hareket Okulu” (Doğan, 2005: 438-450) deneyimleri olmuştur. Her iki düşünür de Soğuk Savaş dönemi boyunca yükselen sosyal-siyasal sorunlara karşı kaynağını İslâm’ın dinsel kurallarından ve ahlâkından alan çözüm önerileri geliştirmişlerdir.

6.2.2.3. Soğuk Savaş Sürecinde Türkiye’de İslâmcılığın Politik Dönüşümü: *Siyasallaşma-Partileşme Deneyimleri*

Türkiye’de, İslâmcılığın, siyasallaşma aşamasında, ülke çapında örgütlenme, koalisyon ortağı olarak hükümete ortak olma gibi somut sonuçlar üretebilmesi bakımından en önemli ve kayda değer deneyimi, *Millî Görüş* geleneği (Çakır, 2004; Poyraz, 2006) ve örgütlenmesi⁸¹ olmuştur. Siyasal İslâmcılar, Millî Görüş çatısı altında kendi siyasal kurumsallıklarını kuruncaya dek, yani 1950-60 döneminde iktidarda bulunan DP’nin ve 1960 askerî darbesinden sonra da, onun devamı olarak kurulan AP’nin çatısı altında yaşamaya çalışmışlarsa da (Toprak, 1990). DP’nin ikinci iktidar dönemi sonunda başlayan yapısal ekonomik bunalımdan kaynaklanan hegemonya ve

⁸¹ Bkz. Serkan Yorgancılar, *Millî Görüş 1969-1980*, Pınar Yayıncılık, İstanbul, 2012.

meşruiyet arayışı, partinin söylemini İslâmcılaştırırken, aynı zamanda, sosyo-ekonomik sınıfların ayrışması ile koşut giden milliyetçi ve İslâmcı söylemin kaynaşmasına, nihayetinde ilk bağımsız İslâmcı akım ve örgütlenme olan Millî Görüş hareketinin doğmasına önayak olmuştur (İnceoğlu, 2009: 5). Bu bağlamda, siyasal örgütlenmesini ve temsiliyetini Millî Görüş hareketi etrafında inşa eden Türkiye Siyasal İslâmcılığı ile DP’de ve AP’de temsil olunan geleneksel kültürel İslâmcılığı birbirlerinden farklılaştıran ve giderek ayıran temel değişkenler, üstünde durdukları toplumsal gruplar ve bu grupların çıkarları arasındaki yapısal farklılıklardır.

Millî Görüş hareketi, siyasal örgütlülüğünü ve temsiliyetini, *Millî Nizam* ve *Millî Selâmet* (Toprak, 1983) partileri ile kurumsallaştırmış ve gerçekleştirmiş, 1980 sonrasında da *Refah*, *Fazilet* ve *Saadet* partileri ile sürdürmüştür.

6.2.3. Soğuk Savaştan Küreselleşmeye Geçişte Türkiye’de İslâmcılığın Dönüşümü: Siyasal İslâmcılığın Krizi

Siyasal İslâmcılık, özellikle Soğuk Savaş koşullarının giderek Batı bloku lehine değişmeye başladığı 1970’li yılların ikinci yarısından itibaren, ABD merkezli Batı bloku ile çelişki-çatışma ilişkisi içinde olan tüm akımların ve grupların olduğu gibi, Sovyetik denge ve destek unsurundan yoksun kalmaya başlayan İslâmcılık da, uluslararası bir krize, buna bağlı olarak yayılım ve etki hızını yitirme sürecine girmiştir. Bunda, İslâmcı akımların ve örgütlerin, özellikle 1967’deki Altı gün savaşından sonra Anti-Siyonizmi merkeze alan ve bu kapsamda İsrail’i destekleyen başta ABD olmak üzere Batı bloku ile çelişkili, giderek çatışmalı bir Batı karşıtı yönelime girmelerinin önemli payı olmuştur. Diğer yandan, İran İslâm devriminin ve rejiminin etkisi de, İslâmcılıkla Batı arasındaki ilişkilerin karşılıklı sorgulanması ve başkalaşımı sürecinin tarihsel dönüm noktalarından birini oluşturmuştur. Bu süreçte, İslâmcılığın, Soğuk Savaş’ın güç rekabeti ortamında, Batı bloku nezdinde, “Yeşil Kuşak” stratejisi olarak adlandırılan, Anti-Sovyetik müttefik ve “tampon güç” anlamı, giderek aşınmaya uğramış, zamanla, 11 Eylül 2000 saldırılarında olduğu gibi, doğrudan tehdide dönüşen bir dönüşüm geçirmişlerdir. Roy (1995) gibi bazı yorumcular, İslâmcılığın radikalleşme ve liberalleşme eksenleri üstündeki çift yönlü dönüşümünü, Siyasal İslâmcılığın sonu olarak değerlendirmişlerdir. Bazı yorumcular ise, Müslümanların, dinsel inançlarına dayalı siyasal katılımlarının ve etkinliklerinin, Siyasal İslâmcılıkla birlikte sonlanmadığı, farklı biçimlerle ve içeriklerle devam ettiği düşüncesindedirler. Örneğin Aktay (2000), “Siyasal İslâm” darken kastedilenin,

kendilerinin İslâm ve Müslümanlar adına hareket ettiklerini “var sayan” akımlar ve örgütler olduğunu, bu bakımdan, sürdürülemez hale gelenin, İslâm adına yürütülen “devlet siyaseti” olduğu, oysa, Müslümanların bireysel ve toplumsal ölçekli siyasal örgütlenmelerinin ve davranışlarının biçimsel değişikliklerle birlikte varlığını koruduğu ve hatta geliştirdiği fikrindedir. Buna göre, Siyasal İslâmcılığın sonlandığı düşüncesinin yanılması, mutlakçı dinsel fundamentalizm ile Müslüman bireylerin ve toplulukların değişken siyasal davranışları arasındaki farklılığın gözetilmemesinden kaynaklanmaktadır (Aktay, 2000).

Türkiye’de de Siyasal İslâmcılık, ekonomi politik rejimin küresel petrol krizine bağlı olarak derin bir bunalıma girdiği 1970’li yılların hemen başında toplumsal ve ideolojik gelişimini tutarlı bir biçimde sürdürmüş ise de, 1970’lerin ikinci yarısında başlayan küresel kriz dalgasından ve devamındaki 1980’lerdeki liberalleşme sürecinden de aynı doğrultuda etkilenmiş, küreselleşmenin tek kutuplu evreninde, 1960’larda kazandığı Batı ve liberalizm karşıtı programını ve söylemini sorgulama ve ilerleyen süreçte AK Parti örneğinde gözleneceği üzere, terk etme eğilimine girmiştir. Buradan hareketle, Türkiye İslâmcılığının 1980’lerden başlayıp 2000’lerde AK Parti deneyi ile somutlanacak olan liberal revizyonunun, esasen, Türkiye siyasal düzeninin 1970’lerin hemen başında içine girdiği krizin ve devamında 1980 sonrasındaki yeniden yapılanmasıyla eş zamanlılığı ve eş yönlülüğü, Türkiye İslâmcılığının ekonomi politik rejimle birlikte Kemalizm’le de yapısal ilişkisini açığa vurmaya bakımından anlamlıdır. Bu bağlamda, 1970’lerde yükselen Siyasal İslâmcılığın Türkiye’deki seyrini tanımlayan Millî Görüş geleneğinin, 1970’lerin ikinci yarısında içine girdiği yasallık krizinin, Millî Nizam ve Millî Selâmet partilerinin kapatılmasıyla örneklenebilecek ve 1990’lı yıllarda da Refah ve Fazilet partilerinin de kapatılmalarıyla devam eden sürekliliği, yasal siyasal çerçevenin Kemalizm tarafından belirlenmeye, sınırlandırılmaya ve denetlenmeye devam ettiğinin başlıca göstergelerinden ve örneklerinden biridir. Bununla birlikte, “milliyetçi ve mukaddesatçı” bir parti olarak kurulan Millî Nizam Partisi’nin (Sarıbay, 2005: 567) kapatılışı, Millî Görüş geleneğinin, siyasal örgütlenmesinin daha ilk adımında Kemalist ideolojinin sınırlarını belirlediği siyasal sistemin içinde olsa bile “sistemin üstünde” bir çatışmaya girdiğinin de (Sarıbay, 1985: 106) göstergesidir.

6.3. LİBERAL İSLÂMÇILIK/ MUHAFAZAKÂRLIK: KÜRESELLEŞME ÇAĞINDA LİBERAL REVİZYON

Türkiye İslâmcılığının evriminde üçüncü ve bu Tez hazırlanırken geçerliliğini sürdürmekte olan dönem olarak, burada, “Liberal İslâmcılık” diye adlandırılması tercih edilen, güncel-yaygın ifadesiyle “Muhafazakârlık” evresi, Siyasal İslâmcı görüşün ve hatta doğrudan İslâm inancının, küreselleşme sürecinde, birbirlerine doğrudan eklemli küresel, ulusal ve bölgesel-yerel ölçekli sosyo-ekonomik gelişmeler doğrultusunda değişimini ve yeniden yapılanmasını içermekte ve ifae etmektedir. Türkiye İslâmcılığının bu evresindeki temel karakteristiği, Soğuk Savaş sürecinde edindiği ve küreselleşmenin neo-liberal değerleriyle çelişen politik niteliklerin ve söylemlerin aşınmaya uğraması, bu liberal etkilenim içerisinde “İlmli İslâm” olarak da anılan (Taşkın, 2009: 398-399), dönüşümden öteye, başkalaşım olarak tanımlanabilecek bir yapısal değişim yaşamakta oluşudur. Bu bakımdan, “İlmli İslâm” anlayışının İslâmcılıkta yarattığı değişim, Siyasal İslâm’ın ‘devrimci’ ruhundan ve değişim iddiasından uzaklaşması (Tuğal, 2010: 138) olarak belirlenebilir.

Yukarıda irdelenmeye çalışıldığı üzere, 1970’ler boyunca Batı ve liberalizm karşıtı programları ve söylemleri etrafında, 1980’lerden itibaren egemenleşecek olan küreselleşmeyle çelişkili bir kişilik kazanma eğilimi gösteren Siyasal İslâmcılığın Türkiye’deki yansımalarının, küreselleşme sürecine gidilirken tasfiyesinin ilk adımı, “Türk-İslâm Sentezi” ile atılmıştır.

6.3.1. Türk-İslâm Sentezi: Soğuk Savaş Sonrasında Liberalleştirme Girişimi

Günümüzdeki “Muhafazakâr Demokrasi” ideolojik kurgusunun öncülü ve habercisi olan Türk-İslâm Sentezi, küreselleşme sürecine eklenme politikalarının gereği olarak ihtiyaç duyulan, ekonomide liberal, yönetimde otoriter bir siyaset arayışının, bir başka deyişle, siyasal sistemin küresel ölçekte yükselişe geçen “yeni-sağ”a uyumlu biçimde yeniden yapılanmasının ideolojik hegemonya aracı olarak kurgulanmıştır. Bu da, ilk elde, küresel kapitalizmin liberal değerleri ile uyumsuz, çelişkili öğeler içeren Siyasal İslâmcı akımın tasfiyesini gerektirmiştir. Nitekim Türk-İslâm sentezi projesinin uygulamaya konulmasında ilk adım, Batılı kapitalist moderniteye karşı düşünsel ve dahası eylemsel refleksi ortaya koyan, bu anlamda “devrimcileşen” Siyasal İslâmcı geleneğin ve örgütlülüğün, 12 Eylül darbesi sürecinde, Millî Selâmet Partisi’nin kapatılması ve temsilcilerinin yargılanması

örneklerinde olduğu gibi, güvenlik ve yargı politikaları görünümlü devlet şiddeti ile baskı altına alınmasıyla ve yasal siyasal alandan dışlanmasıyla atılmıştır.

Soğuk Savaş sürecine özgü illiberal ideolojik akımların ve örgütlerin, 12 Eylül militarist totaliter rejimi eliyle tasfiye edildiği ortamın doğurduğu boşlukta, İslâmcılık da, 24 Ocak kararları ile ifade ve ilan edilip 12 Eylül rejimi eliyle uygulamaya geçirilen yeni-liberal ekonomi politik modelin ve daha sonra “Özalizm” olarak adlandırılacak olan Yeni-Sağcı siyasal inşanın ihtiyaçlarına göre yeniden yapılandırılmaya dönük bir müdahaleye uğratılmıştır. Bu çerçevede, Özal’ın, Anavatan Partisi (ANAP) çatısı altında birleştirdiğini iddia ettiği dört eğilimden ikisi ve en önemlileri, liberalizm ve muhafazakârlık olmuştur (Akın, 2018: 124).⁸²

Türk-İslâm Sentezi (Güvenç vd, 1991; Akarçay, 2008; Taşkın, 2009), 12 Eylül darbesini izleyen yıllarda, Sağuk Savaş sürecinde anti-Komünist bir yapı olarak kurulmuş ve işlev görmüş olan ve “Aydınlar Ocağı” adı verilen bir yarı resmî entelektüel odak eliyle kurgulanmış (Kurt, 2010; Akarçay, 2008: 128)⁸³ gibi görünse de, aslında, devlet ideolojisinin İslâmcılığa müdahalesini tanımlamaktadır. Bu bakımdan, Türk-İslâm Sentezi, Kemalist sekülerizm ile Siyasal İslâmın devletin müdahalesi ve belirleyiciliği altında uzlaşmaları olarak da değerlendirilebilir. Bu nedendir ki, Türk-İslâm Sentezcilerinin İslâm yorumları, kendilerinden önceki dönemin devlet karşıtı ve ümmetçi yorumlayışlarının tersine, hem Türkçü, hem de devletçi bir öze sahiptir. Böylece, Türk İslâm Sentezi, Kemalizm’in milliyetçilik anlayışından da bir kopuşu değil, bir sürekliliği simgeler (Taşkın, 2009: 398).

Sonuçta, her ne kadar kendinden önceki İslâmcı ve milliyetçi birikimi kendinde birleştiriyor görüntüsü vermeyi dilemiş ve denemiş olsa da, Türk-İslâm Sentezi kurgusunu belirleyen ve onu İslâmcılığın önceki ve sonraki evrelerinden ayıran temel özelliği, devlet eliyle kurgulanıp resmî ideoloji çerçevesi içerisinde sınırlandırılmışlığı itibarıyla, bir toplumsal aidiyetten yoksun oluşu, bu bağlamda, bir toplumsal yapı tarafından üretilen ve belirlenen değil, daha sonra ait olacağı toplumsal yapının üretiminde rol oynamış bir politik işlevden ibaret oluşudur. Bununla birlikte,

---

⁸² Bkz. A. Vahap Uluç, Liberal-Muhafazakâr Siyaset ve Turgut Özal’ın Siyasi Düşüncesi. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 12(23), 2014, 107-140.

⁸³. Bir örneği için bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Türk-İslâm Sentezi*. Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2008. Kafesoğlu, Aydınlar Ocağı kurucu başkanıdır.

ekonomi politik modelin, dolayısıyla yeni-liberal toplum inşasında edindiği işleve bağlı olarak, Türk İslâm Sentezi, İslâmcılık çatısı altında birleşen farklı kesimleri dönüşüme uğratmıştır (Bakan ve Arpacı, 2012: 136). Bu sürecin sonuçları ise, ancak otuz yıl kadar sonra, AK Parti siyasetini ve onun “Muhafazakâr Demokrasi” kurgusunu sahiplenecek olan yerel-burjuvazinin ortaya çıkışı ile gözlenebilmiştir.

6.3.2. Muhafazakâr Demokrasi: Küreselleşme Çağında Neoliberal Revizyon

Bir siyasal değişme kategorisi olarak Türkiye İslâmcılığının güncel dönüşümü, içerisinde, ulus devletin klasik hegemonyasının tasfiyesini ve yerine küreselleşmenin öngördüğü neo-liberal yapının ve rejimin kuruluşunu yürüten ekonomik, toplumsal, siyasal, bürokratik ve entelektüel aktörleri üretmekte ve barındırmaktadır. Bu bağlamda Muhafazakâr Demokrasi, Türkiye İslâmcılığının, ekonomik temelli iç ve dış etkenlerin belirleyiciliği altında geleneksel-dinsel köklerindeki kapalı-tutucu kalıplarını aşarak neo-liberal bir dönüşüme uğradığı güncel süreci tanımlamaktadır. Bu bakımdan, Türkiye İslâmcılığının küreselleşme sürecindeki siyasal değişimi, ekonomik olduğu kadar, aynı zamanda sınıfsal farklılaşma temelli sosyolojik, geleneksel-dinsel inanç merkezli kültürel ve ideolojik temelli politik değişimleri içermekte ve ifade etmektedir. Bu nedenle, Türkiye İslâmcılığının siyasal değişiminin anlaşılması, *ekonomik, sosyolojik, kültürel ve ideolojik* temellerinin ve etkenlerinin ışığında incelenmeyi gerektirmektedir.

6.3.2.1. Muhafazakâr Demokrasi'nin Ekonomik Temelleri: Neo-Liberalizmin Sosyal Krizi ve Bir Tutunma İdeolojisi Olarak Muhafazakârlığın Yükselişi

Petrol ihracatçısı Arap ülkelerinin, 1967 yılındaki Arap-İsrail savaşında İsrail'i destekleyen Batılı ülkelere karşı uygulamaya giriştiği petrol ambargosunu takiben, 1973 yılında, OPEC'in ham petrolün fiyatını dört kat artırması ile, özellikle endüstri merkezli ve dolayısıyla enerji bağımlısı merkez ülkelerden periferik yayılan bir ekonomik küresel kriz baş göstermiştir. İstihdam merkezli Keynesyen ekonomi politiğin öngördüğü büyük ölçekli sanayileşmeye ve kamu girişimciliğine ve devlet müdahalesine dayalı sosyal refah rejimi, özellikle bürokratizme bağımlılığı nedeniyle krizin gerektirdiği esnekliği ve hareketliliği gösteremediğinden, kriz çözümü önerilerinin öncelikli hedefi haline gelmiştir. Bu çerçevede, kapitalizmin yeniden üretimi ve sürekliliği, devlet müdahalelerinin azaltılması ve devletin ekonomik/sosyal yaşama daha az karışacak şekilde küçültülmesi taleplerini gündeme gelmiştir.

Türkiye’de de, 1970’lerin ithal ikameci sanayileşme ve birikim modeli, 1980’den itibaren yerini dışa açık büyüme, dünya ile ve özellikle AB ile ekonomik bütünleşme hedefine ve yeni liberal piyasacı uygulamalara bırakmıştır. Devletin yasal düzenlemeler ve bürokratik kurumlar aracılığıyla piyasayı düzenleme işlevi ile sınırlandırılmasına dayalı bu politikalarla, sosyal devletten yeni-liberal devlet modeline geçiş amaçlanmıştır (Özkayalar, 2007). Bu modelin işleyebilmesi için Türkiye’nin yeni bir kapitalist birikim stratejisi izlemesi ve bunun için de iç üretim maliyetlerini düşürmesi, yani ücretlerin düşük düzeylerde tutulması gerekmiştir (Gül, 2006: 282). Bu nedenledir ki, Özal’ın sosyal adalet ve sosyal güvenlik politikaları serbest piyasa sistemi içinde girişimciliğin ve bireysel tasarrufun teşvik edilmesinden ibaret olmuştur (Gül, 2006: 284; Uluç, 2014: 123; Bıdık, 2007).

6.3.2.1.1. Üretim Biçiminin, Tekniğinin ve İlişkilerinin Değişimi: *Post-Fordizmin ve İşsizliğin Yükselişi*

Küreselleşme sürecini tanımlayan iki ana unsur olarak işlemci merkezli bilişim ve internet merkezli iletişim tekniklerine dayalı teknolojik dönüşüm, üretim biçimlerini ve ilişkilerini de doğrudan ve aynı yönde değişime uğratmıştır. Bu çerçevede, üretim teknolojisinin mekanikten elektroniğe dönüşümü, istihdamda uzmanlaşma gereksinimi yaratan etkisiyle, Endüstri Devrimi’nden beri süren yığınsalvasıfsız işçi istihdamına dayalı seri üretim ve montaj hattı modelinin ve devamında bu modelin 20. yüzyıldaki biçimlenmesini ifade eden Fordist üretim tarzının, günümüzdeki Post-Fordist esnek üretim koşullarına dönüşümünün teknolojik temelini oluşturmuştur. Bu teknik değişim, teknoloji yoğun ve özellikle bilgisayarlı üretim biçimini egemenleştirerek insan emeğine olan ihtiyacı indirgemıştır. Bu da, işsizliği, geçmişte olduğu gibi geçici bir ekonomik sorun olmaktan çıkarıp, kapitalist ekonominin yapısal bir unsuru haline getirmiştir.

Diğer yandan, neo-liberalizmin egemenleşmesi sürecinde salınım süresi giderek kısalan küresel ve bölgesel kapitalist krizlere ve bu kapsamda yoksullaşmaya bağlı olarak toplumsal gelirin ve dolayısıyla genel satın alma gücünün düşüşü, kâr marjını sürdürülebilir tutma amacındaki sermayeyi, üretim maliyetleri içerisinde en önce emek maliyetini, olabildiğince indirgemeye zorlamıştır. Bu da, emeğin istihdamını geriletmekle birlikte, istihdam edilmiş emeğin çalışma koşullarının ve hukukunun, yeniden ve sermaye lehine düzenlenmesi ihtiyacını ve talebini doğurmuştur. Bu amaçla, sermayenin emek üzerindeki denetiminin genişletilmesi

kapsamında, emeğin ekonomik ve sosyal haklarının yasa güvencesinden çıkarılmasına girişilmiş, hukuksal düzenlemeler dışında kullanılan yöntemlerden biri, sendikalizmin tasfiyesi ve yerine bireyci ve sivil toplumcu bir sosyal politika kurgusunun ikame edilmesi olmuştur. Bu çerçevede, sermaye-emek ilişkileri, sınıfsal çelişki gerçekliğinden soyutlanarak, kültürel geleneğe ve dinsel inanca dayalı dayanışmacı bir söylemle yeniden yapılandırılmıştır (Akkaya, 2004). Nitekim liberal ve muhafazakâr düşüncülerin sosyal politikaya dair yaklaşımları, bireysel sorumluluk ve geçmişten gelen geleneksel ahlâkî değerlere dayandıran, böylece ahlâki-faydacı bir yaklaşım olmaktan öteye gidemeyen, sosyal politikanın alanını daraltan ve toplumsal eşitlik ve adalet ile ilişkisini kopartan ortak bir temelde birleşirler (Koray, 2007: 30). Bu bağlamda, sermaye-emek ilişkisinde, yasal güvencelerin ve sendikal hakların yerini geleneksel-dinsel bir çalışma ahlâkı ve ilişkisi almaktadır (Buğra, 2004; Balcı, 1994). Böylece, cemaat içi kişisel dayanışma davranışı ve ahlâkı, kamusal bir hak olarak sendikal hakların yerine geçmekte, “işçilerin hayırlısının işverenine itaat eden” olduğu (MÜSİAD kurucu başkanı Erol Yazar’dan aktaran, Tanyılmaz, 2013: 176) bir üretim ilişkisi biçimlenmektedir. Nitekim MÜSİAD üyesi sanayicilere uygulanan bir saha araştırmasında, “hak ve adalet” kavramları üstünde kurulan söyleme rağmen, uygulamada, seküler bir anlayış içerisinde giderek başkalaşan ve protestanlaşan bir İslâm anlayışı ile, işçi-işveren ilişkilerinin merkezine üretimin konulmaya çalışıldığı gözlemlendiği, “üretim ve istihdam” algısının, “hak” ve “adalet” kavramlarından, dolayısıyla üretimin sürekliliğinin emeğe göre önceliklileştirildiğinin anlaşıldığı kaydedilmiştir (Dikkaya ve Kutval, 2016: 805).

Patron babadır” metaforunda somutlaşan işçi-işveren arasındaki paternalist ilişkiler, işçi ve işveren arasındaki çatışmacı ilişkiyi gizleyen bir yapıya işaret eder. Buna göre, işveren, çalıştırdığı işçilerin çıkarlarını en iyi biçimde temsil ettiğini düşünmektedir ve ahlâkî temellere dayanan ilişkide hem işçinin hem de işverenin iktisadî bakımdan avantajlı olduğunu iddia etmektedir. İşçinin yeterince mutlu olduğunun düşünüldüğü bu ilişki formunda, sendikal haklar kabul edilemez durumdadır (Sennett, 1992: 68-69).

Türkiye’de de, ulus devlet kapitalizminin yerini neo liberalizmin denetimsiz rekabet piyasasına ve bu bağlamda istihdam politikasının da esnek üretim koşullarına bırakışının, toplu işten çıkarma, sendikasızlaştırma, kayıt dışı istihdamın yükselişi ve olağanlaşması, bu kapsamda çocuk ve düzensiz göçmen işçiliğinin yaygınlaşması,

çalışma saatlerinin uzatılması gibi başat örnekleri ile genişlik ve yoğunluk kazandığı gözlemlenmektedir.

6.3.2.1.2. Gelir Dağılımı Adaletsizliği: Yoksulluğun Yükselişi

Küreselleşen neo-liberalizmin ve onun siyasi izdüşümü ve uygulanışı olan Yeni-Sağ'ın sosyal refah devletini tasfiyeye girişmesiyle, özellikle işçi sınıfının ve ücretlilerin sosyo-ekonomik hak ve güvencelerinin yasal hak kategorisinden çıkarılmaya başlanması, başta yoksullaşma olmak üzere, toplumsal gerilim yaratan sosyo-ekonomik sorunlar üretmektedir. Bu çerçevede, Keynesyen refah devleti politikalarının başarısızlığı ve ülkeler arasında gün geçtikçe artan ekonomik ve sosyal nitelikli sorunlar, ortaya çıkan yeni sosyo-ekonomik düzeni zorda bırakacak gelişmeler olmuştur (Şenkal, 2003: 98).

Küreselleşmenin, refah devletinin sosyal politikaları üzerindeki etkileri içerisinde, en önemli yeri, işsizlik ve yoksulluk konuları tutmaktadır (Şenkal, 2012: 52). Nitekim küreselleşme süreciyle birlikte, devletleri etkileyen en önemli gelişme, yoksullukta görülen artıştır. Küreselleşme süreci, ekonomik anlamda hızlı büyümenin önünü açarken, özellikle gelişmekte olan ülkelerin kırılganlığını arttırarak yoksulluk üzerindeki olumsuz etkileri de beraberinde getirmiştir. Örneğin, Dünya Bankasının İnsanî Gelişim'den sorumlu Başkan Yardımcısı, 1980'lerde Latin Amerika'da, 1990'larda Asya'da yaşanan ekonomik krizlerin insanların hayatını ne kadar alt üst ettiğine dikkat çekerek, ekonomik dengelerin bozulmasıyla ve durgunluğun ortama hakim olmasıyla, yoksulların yaşama koşullarının son derece bozulduğunu bildirmiştir (Kocacık, 2001: 195). Örneğin, 2002 yılı itibarıyla günde bir doların altında gelire yaşayan kişi sayısı 1,2 milyar olarak verilmiştir. Ayrıca, 1,6 milyar insanın, günde 2 dolarla, hatta daha azı ile yaşadığı (Erdut, 2004: 23; Arpacıoğlu ve Yıldırım, 2011: 61) ve her yıl yaklaşık olarak 18 milyon insanın, yoksulluğa bağlı sebeplerden dolayı çok erken yaşta öldüğü bildirilmiştir. Bu rakam, toplam insan ölümlerinin üçte birine eşittir. Otuzdörtbini beş yaşın altında çocuklar olmak üzere günde ellibin insanın, yoksulluğa bağlı sebeplerden dolayı öldüğü belirtilmiştir (Kabaş, 2009: 1).

Sonuçta, küreselleşme sürecinde dış etkilere daha açık hale gelen ekonomilerde kırılganlığın artışı, bu süreçten en fazla yoksul kesimin zarar görmesine neden olmuştur (Yanar ve Şahbaz, 2013: 55). Bunun temel nedenlerinden biri, "devletin küçültülmesi" politikaları kapsamında sosyal refah harcamalarının

kısıtlanmış olmasıdır (Gökbunar vd., 2008). Bu kapsamda küreselleşme, özelleştirme, işten çıkarma, sendikasılaştırma, taşeronlaştırma, sosyal devleti küçültme, ücretleri düşürme, emeği koruyan araçları tasfiye etme, sosyal hakları kısıtlama gibi yöntemlerle, hem gelişmekte olan ülkelerin yoksullaştırılmasına, hem de uluslararası sermayenin sınır tanımayan egemenliği sayesinde yoksul ülkelere zengin ülkelere kaynak aktarılmasına neden olmaktadır (Güven, 2009: 267). Nitekim 1950 ve 1970’li yıllarda azalan eşitsizlik, 1960 ve 1980’lerdeki politika değişiklikleri ile tekrar artış trendine girmiştir (Danışoğlu, 2008: 44). Son otuz yılda, dünyada en zengin %20’lik kesimin payının %70’ten %85’e çıktığı görülürken, en düşük gelirli %20’lik kesimin payı %23’ten %1,4’e düşmüştür (Baş, 2009:50).

Türkiye’de de, İslâmcılığın siyasal alandaki yükselişi, liberal kalkınma politikalarının içine girdiği bunalımla ilişkilidir (Gülalp, 2005: 46). Bu kapsamda, ekonominin getirdiği yıkımla birlikte küresel ölçekte yaşanan kutuplaşmaya karşı yükselen duygusal tepki, sistemin dışına itilen kesimlerde aşırı milliyetçilik ve İslâmcılık biçiminde gelişmiştir (Keyder, 1999: 41).

6.3.2.1.3. Sosyal Devletin Gerilemesi: *Hayırseverliğin İkamesi*

Petrol krizinin çözümü kapsamında 1970’li yılların sonundan beri egemenleşen neo-liberal anlayış, işgücü piyasasının düzenlenmesi de içinde olmak üzere, devletin rolünü azaltmayı salıkvermektedir (Erdut, 2004: 25). Bununla birlikte, karşı çıkılan, doğrudan devlet değil, devletin sosyal yanısıdır. Amaç, devletin sosyal politikalarından geri çekilmesidir (Güzelsarı, 2008: 38-39). Buna göre, refah devletinden rekabet devletine doğru bir paradigma değişimi yaşanmaktadır. Bu süreçte, sosyal politika, iş piyasasının esnekliğinin temin edilmesi veya uluslararası rekabet kabiliyetinin gereklerine göre tespit edilmektedir (Çelik, 2005: 307). Devlete karşı piyasa fikrine dayalı bir gündemi oluşturan bu söylemin işaret ettiği devlet, Keynesyen sosyal refah devletidir (Çımrın, 2009: 201; Özaydın, 2008: 167). Sosyal devlet, krizin nedeni olarak kabul edilerek, neo-liberal politikaların hedefi konumuna gelmiştir. Buna göre, refah devleti kaçınılmaz küresel değişimlere direnmeye çalıştığı oranda krize girmektedir (Ünlü, 2017: 133). Bu bağlamda, birçok iktisatçı tarafından küreselleşme, ulus devletlerin sosyal standartlarını azaltmaya zorlayan bir güç olarak görülmüştür (Jerger, 2002). Sosyal devlet unsurlarının ortadan kaldırılmasının gerekçeleri, ülkelerin borç krizi ve çalışanların koşulları ile ilişkilendirilmiştir (Çımrın, 2009: 199-200).

Neoliberal politikaların sosyal devlete yönelttiği temel eleştiri alanı, sosyal hizmetlerdir. Çeşitli nedenlerle toplumun ortalama yaşayış düzeyinin gerisinde kalan ve bu nedenle, korunmaya, bakıma ve desteklenmeye gereksinimi olan kişilere ve gruplara devlet eliyle sunulacak sosyal hizmetlerin birer bedeli olması ve bir ölçüde gelir transferine neden olması neo-liberal düşüncüyü benimseyenlerde rahatsızlık uyandırmaktadır. Hatta, (bu görüşe göre) devletin sosyal adaleti sağlama endişesiyle bazı hizmetleri ucuz veya bedavaya vermesi bedavacılığı özendirilmektedir. Yapılacak iş bellidir: Sosyal hizmetler devletin sorumluluğundan yani, merkezi ve büyük ölçekli olmaktan kurtarılmalı, daha küçük ölçekli hizmetler şeklinde yerel yönetimlere havale edilmelidir (Alptekin, 2005: 378-379).

Neo-liberal toplum modelinde, politik sürecin ya da devletin rolünün sınırlandırılmasıdaki temel amaç, devlet karşısında piyasanın güçlendirilmesidir (Koçal, 2014c: 213). Temel olarak piyasanın düzgün işlediği ve mümkün olduğu kadar toplumsal yaşamın bütün alanlarına yayılması gerektiği fikrine dayanan neo-liberalizm, küreselleşmeyi başından bu yana “devletin küçültülmesi” söylemi ile birlikte savunmaktadır. Bu doğrultuda devleti küçültmek için kamu personelinin azaltılması, tam istihdamdan vazgeçilmesi, sözleşmeli ve esnek-zamanlı çalışma yöntemlerinin yaygınlaştırılması ve özelleştirme politikası ile kamunun yeniden yapılandırılması hedeflenmiştir (Gül, 2006: 304; Özsuca, 2003). Bu kapsamda, değişimin ana unsurları, devletlerin vatandaşına sağlamakla yükümlü olduğu hizmetlerin azaltılması, bu hizmetlerin giderek özel sektörün alanı haline getirilmesi olmuştur (Atasü-Topçuoğlu ve Akbaş, 2009: 177). Çünkü, sistem, iş dünyasına sermaye birikimi için kaynak aktarımı üzerinde kurulmaktadır (Güven, 2009: 267-268).

Küreselleşen yeni ekonomi teorisi ve politikası ile, mevcut kamu işletmelerinin hızla özelleştirme ve tasfiye yoluyla elden çıkarılması, sosyal güvenlik harcamalarının azaltılarak bireysel çözümlerin yaygınlaştırılması öngörülmüş ve uygulamaya geçirilmiştir (Ener ve Demircan, 2006: 208). Bu dönüşüm içinde, sosyal devleti savunan ideolojik ve siyasal güçlerin gerilemesi nedeniyle, ulus devlet, uzun mücadeleler sonucunda kazanılan sosyal boyutlarını birer birer terk etmekte, eğitim, sağlık, konut gibi kamu hizmetleri piyasalaşırken sosyal güvenliğin bireysel güvenlik arayışına dönüşmesi istenmektedir (Koray, 2007: 24). Ulusal ve uluslararası piyasaların liberalizasyonu, işgücü piyasasının esnekleşmesi, kamu harcamalarının kısılması gibi uygulamalarla birlikte işsizlik ve yoksulluk, tüm dünyada daha yaygın

ve yoğun ekonomik-toplumsal sorunları içeren kapsamlı bir kriz biçimini almaktadır (Ünlü, 2017: 123).

Sonuçta, küreselleşme sürecinde, refah devleti, gerilemekte ve onu oluşturan emek-devlet ve sermaye arasındaki toplumsal uzlaşmanın çöküşü, başta emek olmak üzere toplumdaki güçsüz kesimleri korumasız bırakmaktadır. Neo-liberalizmin sosyal refah devletini tasfiyeye girişmesiyle birlikte, özellikle işçi sınıfının sosyal güvencelerinin ve ekonomik haklarının yasal-kamusal haklar kategorisi dışına çıkarılmasına dönük istihdam politikaları, başta kitlesel yoksullaşma olmak üzere, toplumsal gerilim yaratabilecek çeşitli sosyo-ekonomik sorunlar yaratmaktadır. Bu kapsamda, neo-liberal politikaların ve ekonomik krizlerin birleşik etkileri, gelir dağılımının bozulmasına, toplumsal kesimler arasındaki uçurumun derinleşmesine ve yoksulluğun artmasına yol açmaktadır. Diğer yandan, sosyal devlet anlayışının ve refah rejiminin değişmesiyle birlikte, sosyal devletin temelini oluşturan sosyal ve ekonomik hakların ve bu hakların en temel yararlanıcısı durumundaki toplumsal gruplardan olan yoksulların ve yoksulluğun algılanması ile yorumlanması da dönüşüme uğramaktadır (Gül, 2002: 111-112). Bu kapsamda yoksulluk, ekonomik dezavantajlılığın yanı sıra, aynı zamanda sosyal dışlanmayı da beraberinde getirmektedir. Bu sorunların kısmen çözümü için, geleneksel dayanışma ilkelerinin bireyi yoksulluk da dahil çeşitli yaşam risklerine karşı koruyacağı düşüncesi, sosyal politikanın yerine ikame edilmektedir (Gündoğan, 2008: 52). Bu kapsamda, özellikle yoksulluğu ve yoksulluktan kaynaklanan sorunları kalıcı olarak çözmek yerine, insanları yardım yaparak yoksulluğa alıştırmaya ve kişi ve kuruluşlara bağımlı hale getirme uygulamalarının son yıllarda yaygınlaştığı görülmektedir (Tuz, 2010). Olağan dönemlerde yoksullukla mücadele adı altında ulusal ölçekte örgütler aracılığıyla yapılan yardımların savaş, deprem, kasırga, tsunami gibi olağanüstü dönemlerde ise devletler, uluslararası örgütler ve uluslararası şirketler aracılığıyla yapıldığı görülmektedir. Böylelikle, sosyal devletin yükümlülükleri çerçevesinde, hak temelli sosyo-ekonomik koruma ve kolektif sosyal dayanışma ve sorumluluk anlayışından, bireysel sorumluluk ve gönüllü *hayırseverlik* anlayışına kayılmaktadır (Gül ve Gül, 2007: 2). Kamusal hizmetlerin ve sosyal devletin geri plana itilmesi nedeniyle doğan boşluk, bireysel ve kurumsal hayırseverlik faaliyetleriyle doldurulmaktadır (Çelik, 2010). Hayırseverlik faaliyetleri, yurttaşlık ve hak temeline dayanan sosyal devlet faaliyetlerinin yerine oturtulmakta ve yoksulların yoksulluklarını kabullenmeleri

sağlanmakta (Akyıldız, 2010: 1265), yoksullar, zenginlerin gönüllü hayırseverliğine emanet edilmektedir (Buğra, 2008: 59). Bu bağlamda hayırseverlik erdemi, Schumpeter'in (1974: 83), "yaratıcı yıkım" dediği, bir ekonomik yapıdan diğerine geçiş aşamasında ortaya çıkan kitlesel işsizlik dalgasının meydana getirdiği toplumsal gerilime karşı bir önlem olarak, Marx'ın dinsel inanca yüklediği "ezilen insanın iç çekişi, kalpsiz bir dünyanın kalbi, ruhsuz dünyanın ruhu, halkın afyonu" (Marx, 1997: 191-192) olarak ifade ettiği, bilinç yanılsatıcı işlevi gözetilerek kurgulanmaktadır. Küreselleşmenin iki ana sosyo-ekonomik boyutu olarak kitlesel-yatay yoksullaşma, dinsel inancın yerelleşmesi ve aşırılılaşması sonucunu doğururken, dikey zenginleşme ise liberalleşmesine neden olmaktadır. Böylece, aynı dinsel inancın temellerine oturan farklı inanç yorumları ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda, eşitsizlik karşısında dine yönelim, etkisini sadece yoksullukla ilgili olarak değil, işçi sınıfında değil, sermaye ve servet sahibi sınıfta da aynı biçimde göstermektedir. Sermayenin küresel yayılımı içinde paradoksal olarak aynı anda gelişen durgunluk ve genişleyen rekabet ortamının baskısı altında kapitalist ekonomik girişimin temeli olan "kâr maksimizasyonu için en düşük maliyet" ilkesini daha da acımasız uygulamak zorunda kalan işveren, bir yandan da emek ücretinin düşürüldüğü veya dondurulduğu,⁸⁴ sosyal güvencenin bir kamusal-yasal hak olmaktan çıkarılmaya girişildiği bu ortamda, dinsel inancı, Weber'in kullandığı "palto" benzetmesine (Weber, 1997: 155) uygun biçimde, işçi sınıfı ile arasındaki çelişkilerin üstünü örtmeye yarayan bir insanî dayanışma erdemi ve kültürü olarak yorumlamakta ve kullanmaktadır (Özdemir, 2006: 209). Böylece, din, kapitalizmin kazanç, güç ve üstünlük olarak ortaya çıkan vahşi güdülerini meşrulaştırmak için işin içine sokulmaktadır. Din ve inançlar, vahşi kapitalizmin gayrimeşru kimliğini meşrulaştırmak için kullanılan bir amaca dönüşmektedir (Manisalı, 2006: 61). Bu anlayışa göre, "servetin ve gelirin Allah'ın takdiri olduğu ve mülkün mutlak manada sadece Allah'a ait ve kişinin malında diğer insanların ve toplumun hakkı olduğu, Allah'ın, verdiği mala karşı kişiye birtakım görevler yüklediği" inancı, Müslüman iş adamı olmanın gerekliliği olarak tanımlanır (Zaim, 1996: 38). Bu çerçevede, iş kurmanın, para kazanmanın dinî meşruiyet temeli, veren elin alan elden üstün olduğu, başkalarına muhtaç olmamanın, çalışmanın ibadet olduğu eksenli bir söylemle sağlanmaktadır (Özdemir, 2010). Bu söylem, sosyal hak

---

⁸⁴ Örneğin, AK Parti iktidarının ilk iki dönemini kapsayan 2001-2008 arasında verimlilik, yani çalışan başına üretim yüzde 45 artarken, reel ücretler yüzde on gerilemiştir (Sönmez, 2010: 270).

kavramını reddederek, zenginlikle yoksulluğun birlikte var olmasının kaçınılmazlığına sonuna kadar inanmaktadır. Buna göre, zekât kazancı temizlemekte, sadaka ve diğer hayır işleri de, zengin-fakir kutuplaşmasını azaltmaktadır (Eren, 2013: 376-377). Böylelikle, sınıf mücadelesinin ve kinin yerini, ahenk ve sevgi almaktadır (Zaim, 1994).

Kapitalist gelişme sürecinde olan ülkelerde gözleendiği gibi Türkiye’de de, son yıllarda yükselen bir toplumsal etkinlik olan sivil yardımlaşma kampanyaları ve kuruluşları, liberalizmin üçüncü küresel yayılımı sürecinde kamu iktisadî ve sosyal politikalarının daralması ile ilişkilidir ve bu bakımdan, sivil toplumun kendiliğinden inisiyatifli olmaktan çok, sosyal devletin ve reformların yerine ikâme edilmiş bir devlet-hükümet politikası olarak değerlendirilebilir. Nitekim Türkiye’de yoksullara yardım etme amacıyla birçok dayanışma ve hayır örgütünün kuruluşlarının özellikle 1990’lı yıllara denk gelmesi bu açıdan anlamlıdır. Özellikle 1999 depremindeki büyük yıkım karşısında, devletin sosyal alanda tam bir acizyet içerisinde olduğunun açığa çıkması ve bu bağlamda hem arama-kurtarma hem de toplumsal yardımlaşma/dayanışma ve yeniden yapılanma süreçlerinde siyasal ve bürokratik iradenin trajik biçimde yetersiz kalışı, Türk-İslâm devlet geleneğinden gelen ‘kerimdevlet/ devlet baba’algısını olumsuz etkileyerek, toplumsal algıda sosyal devlete yönelik belirleyici bir ontolojik kırılma üretmiştir. Bu süreçte çeşitli toplumsal ihtiyaçların karşılanması amacıyla gerçekleştirilen bireysel ve örgütlü sivil yardımlaşma faaliyetinin zamanla kalıcı toplumsal ağlara, örgütlere ve kuruluşlara dönüşmesi, giderek, hayırseverliğin devletin sosyal politikasının yerini alması ve deprem öncesindeki siyasal ortama ve aktörlere alternatif yeni seçeneklerin gelişiminde rol oynaması sürecinde belirleyici bir etken olmuştur. Nitekim *Deniz Feneri, Kimse Yok Mu, Can Suyu, İnsan Hak ve Hürriyetleri Vakfı (İHH)* (Can, 2011) gibi belirgin dernekleşme (Akşit, 2009) ve medyatikleşme örnekleriyle (Hablemitoğlu, 2009) giderek cemaat-tarikat örgütlenmesinin kalıplarını aşarak kamusallaştığı gözlenen bu sivil yardım örgütlenmelerinin, ulusal ve yerel ölçeklerde sayılarının gittikçe arttığı gözlenmektedir (Göçmen, 2011). Bu tür örgütlenmelerin “Kamu yararı” kapsamına alınarak bunlara yapılan bağışların devlete ödenmesi gereken vergilerden düşülmesi uygulaması ve diğer muafiyetler ve ayrıcalıklar, bu derneklerin ve vakıfların kısa sürede büyümelerine katkı sağlamıştır (Önür, 2009: 359). Nitekim Somali, Endonezya, Filistin Burma gibi uluslararası ölçekli kampanya

örneklerinde gözlendiği üzere, yardımlaşma etkinliğinin ulusali aşmaya dönük gelişimi, sosyal sermaye birikiminin küresel boyutta işlev görebilecek düzeye ulaştığını göstermektedir. Bununla birlikte, dinsel dayanışma duygusu merkezli ve bu özelliği ile İslâmcı söylemli yardımlaşma örgütlenmeleri ve kampanyaları, muhafazakâr siyasetin propaganda ve meşruiyet aracı işlevi görmekle birlikte, zaman zaman daha öteye giderek siyasetin finansman kaynaklarından biri olarak da değerlendirilmiştir. Yugoslavya'nın dağılması sürecinde Boşnaklara yardım için toplanan paraların Refah Partisi tarafından kullanıldığına ilişkin iddiaları ve yargı süreçlerini ifade eden “Süleyman Mercümeç” olayı ve Almanya başta olmak üzere Avrupa'daki Türkiyeli göçmenlerden toplanan paraların AK Parti ile ilişkilendirildiği “Deniz Feneri e.v.” davası (Işık ve Börekçi, 2009) örneklerinde olduğu gibi, sivil yardımlaşma kampanyalarında toplanan sosyal sermaye birikiminin, İslâmcı-muhafazakâr siyasetin finansmanında kullanıldığına dair iddialar ve tartışmalar, geçerliliğini korumaktadır. Sonuçta, siyasal alanın ve iradenin sosyal yardım etkinliği üstündeki belirleyiciliği, devletin, küreselleşme sürecinde bile geleneksel gelir üretim ve dağıtım işlevini halen sürdürdüğünü, bu bakımdan sivil toplumun özerkleşme sürecinin tamamlanamadığını da göstermektedir.

Sonuçta, inancın ve kültürel geleneğin bir toplumsal rıza üretimi aracı olarak neo-liberalizmin bir ideolojik ögesi ve hatta odağı olarak yeniden yapılandırılması, bu kapsamda bir yardımlaşma aracı ve biçimi olarak devreye girişi, küresel ve yerel kapitalistleşmenin olumsuz toplumsal sonuçlarıyla ilgilidir. Bu bağlamda, bir devlet/toplum ilişkisi olma özelliği ışığında değerlendirildiğinde, entegral devlet amacına ulaşmanın bir aracı olan sosyal politika (Çelik, C., 2011: 2), artık egemen ve bağımlı sınıflar arasındaki eşitsizliklerin ve hakim sınıf çıkarlarının ortak evrensel ve alternatifsiz olarak sunulması bakımından, Gramscian anlamda toplumsal rızanın devlet ve sivil toplum eliyle örgütlenişinin bir yolu ve aracı olmaktadır. Nitekim kamu kurumları ve sivil toplum eliyle yürütülen sosyal yardımlaşma ve hayırseverlik etkinliği, bu kapsamda dinsel ve geleneksel dayanışma duygusuna temellenen sivil yardımlaşma örgütlenmeleri ve kampanyaları, AK Parti'nin yeni-muhafazakâr ideolojisini ve böylece otoritesini toplumsallaştırmada kullandığı ve meşruiyetinin üretiminde kullandığı bir araç işlevi görmektedir (Tok ve Koçal, 2013b: 91-92).

AK Parti iktidarında neo-liberal politikalar bir bir hayata geçirilirken bireyselliğe ve yardımlaşmaya da çokça vurgu yapılmıştır. Bu vurgunun ardında sosyal politika

yükümlülüklerinin devletin “sırtından” alınarak hayırsever vatandaşların eline bırakılması çabası vardır çünkü sosyal yardımın devlet işi olmadığı görüşü yaygınlaştırılmıştır. Ayrıca İslâmî referanslar ve Osmanlı dönemindeki vakıfların gerçekleştirdiği kamu hizmetlerine atıflarla bu söylem kuvvetlendirilmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla sadakayla sosyal hakların anlamının zaman zaman birbirine karıştığı dönemler olmuştur. Bunun bir yönü de, bir süreklilik garantisi vermediği halde yoksul yardımlarının hizmet olarak lanse edilmesi sonucunda AK Parti’nin meşruiyetinin devamlılığın sağlamakta önemli bir rol oynamasıdır (Turan, 2013: 35).

Nitekim sosyal yardım politikasının ve yardımlaşma kampanyalarının yoksul kesimde ekonomik, varlıklı kesimde ise duygusal/ dinsel tatmin şeklindeki etkileri, İslâmî-Muhafazakâr siyasal davranışa ve katılıma doğrudan veya dolaylı yollarla yansımaktadır. Kamu kurumları ya da sivil toplum eliyle yürütülen yardımlaşma kampanyalarının yayılımı ile AK Parti’nin seçimlerde aldığı oy oranının artışları arasındaki eş yönlülük, AK Parti’nin siyasal meşruiyeti ile neo-liberal sosyal politika aracı olarak hayırseverliğin gelişimi arasındaki bağıntıyı doğrulamaktadır. Bu kapsamda, sosyal yardım uygulaması, AK Parti’nin seçmen önündeki geleneksel otorite ve meşruiyet araçlarından biri olarak etkin rol oynamıştır (Tok ve Koçal, 2013b: 91-92). Bu yardımlar üzerinden parti propagandası yürütülmüş, Tuğal’ın (2010: 16) halk tarafından bazı yerel parti yöneticilerine “Robin Hood” dendiği yönündeki aktarımında örneklediği gibi, yoksullara yardım ve benzeri uygulamalarla kurulan “patronaj” ilişkileri, AK Parti’nin toplumsal tabanının oluşumunda kullanılmıştır (Ataay ve Kalfa, 2009: 324-25). Bu çerçevede, Millî Görüş geleneğinden devraldığı somut yardımlaşma ve dayanışma ağı ve iktidar olmanın avantajı ile gerektiğinde kullandığı sosyal yardım kanalları, AK Parti’yi rakipsiz kılan etkenlerden biri olmuştur (Bakirezer ve Demirel, 2006: 30). Sümer ve Yaşlı’nın deyimleriyle (2010: 17) AK Parti, işsizliğin ve yoksulluğun hızla arttığı bir konjonktürde iktidar, son derece gelişkin bir “sadaka mekanizması” kurmayı başarmış, bu “sadaka devleti”, AK Parti’nin toplumsal fethinde en önemli aracı olmuştur. Bu yaklaşıma göre, devlet, zengin müslümanın yoksula zekât vermesiyle benzer bir mantıkla, yoksula yardım bağışlayarak iyilik “ihsan” etmiştir (Yıldızcan ve Yaka, 2010: 245). Devlet, sosyal devletin formel sorumluluk ve yükümlülüklerini red ederken, vatandaşa yardım eli uzatmış, bunu zorunlu olduğu için değil, lütfettiği için yapmıştır. Bu bağlamda, AK Parti rejimi, vatandaşa kurduğu oy karşılığında yardım ve destek politikası ile kliyentalist (Metin, 2011: 180-181; Gürkan, 2011: 11-12),

sosyal/kolektif haklara sınırlar koyan ve itaati ön plana çıkaran yönüyle de paternalist davranmıştır (Çelik, 2010: 68).

Sonuçta, AK Parti hükümetleri, sosyal politika araçları olarak, muhtaç insanların bağımlılığını ve itaatini artıracak muhafazakâr mekanizmalar kullanmışlardır. Bu kapsamda, kaynağını İslâm inancından alan *hayırseverlik* erdemine dayalı geleneksel sosyal yardımlaşma kültürü, İslâmcı ideolojinin cemaat-tarikat merkezli toplumsal ağları eliyle ve “din kardeşliği” söylemiyle devreye sokulmuş, dinsel inanç, neo-liberal yapılanmada sosyal politikanın yerini almıştır. Nitekim cemaat olgusu, bu ortamda hayata tutunma amaçlı sosyal dayanışma gereksinmesinin günlük yaşamdaki karşılığı, örgütlenmesi olarak varlık kazanmıştır. Türkiye’de olduğu gibi, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde gözlenen dinsel cemaatleşme-örgütlenme eğiliminin yükselişi, bu maddî temel üstünde gerçekleşmektedir. Mardin’in (2012: 101) ifade ettiği gibi, tarikatlar, sınıf ve başka türlü ayrımlar karşısında ezilenlerin sığınağı olmuştur. Fethullah Gülen örgütü başta olmak üzere, çeşitli cemaatlerin örgütsel varlıklarını “Hizmet” diye adlandırmaları, bu anlamda önemli bir göstergedir. Dinsel-geleneksel dayanışma kültürü, bölgesel eşitsiz gelişme nedeniyle kapitalizmin sınıfsal çelişkiyi yükselterek geleneksel toplumsal yapıyı çözülüşünün ve toplumsal ayrışmanın merkeze oranla daha etkili yaşandığı taşrada, daha da belirginleşmektedir. Dinsel inanç merkezli bir sosyal politika, taşrada egemenleşme sürecindeki kapitalizmin ürettiği çelişkilerin muhafazakâr niteliği ağır basan sivil toplum tarafından içselleştirilmesi bakımından önemli bir politik rıza kaynağı işlevi görmektedir. Nitekim Gülen örgütlenmesinin başat örneğinde, cemaat örgütlenmesi eliyle ve finansıyla açılan dersaneler, kolejler ve üniversiteler, yükselen taşra burjuvazisinin çocukları için olduğu kadar, gerek bu okullarda, gerekse dışında sağlanan burs ve diğer malî eğitim destekleri ile yoksul kırsal nüfusun ihtiyaçlarına da karşılık gelmektedir. Bu çerçevede, cemaat-tarikat okullarında, cemaat bursları ile eğitilen yeni kuşak, Gramscian söyleyişle, AK Parti siyasetinin ve onun muhafazakâr ideolojisinin “organik aydın” tipini (Gramsci, 1985; Bağla, 1977) oluşturmaktadır.

6.3.2.1.4. Ekonomik Kriz: 1999 Depremi ve 2001 Krizi

Muhafazakâr Demokrasi’yi üreten ve AK Parti iktidarını meydana getiren sosyo-ekonomik nedenlerden biri de, 2001 ekonomik bunalımının orta ve alt gelir grubu üstündeki etkisidir. Şubat 2001’de yaşanan ekonomik krizin Kasım 2002 seçim

sonuçları üzerinde büyük etkisi olmuştur. Şubat 2001 depremiyle birlikte siyaset de iflas etmiştir. Bu çöküntü üzerine AK Parti, Kasım 2002 seçimlerinde iktidar olmuştur. 2000 Kasım ve 2001 Şubat tarihlerinde patlak veren büyük ekonomik kriz dalgası (Bastı, 2006: 116-127; Dikkaya ve Özyakışır, 2011: 745-749), o sırada var olan koalisyon hükümetine ve hükümeti oluşturan siyasal partilere, onların yöneticilerine karşı geniş çaplı bir kitlesel tepki doğurmuştur. Nitekim bu partilerin 3 Kasım 2002 genel seçimlerinde elde ettikleri sonuçlar, bu saptamayı doğrulamaktadır. ANAP – DYP gibi köklü birer siyasal geleneğin ve tabanın ifadesi olan partilerin meclis dışında kaldığı bu sonuçlarla, siyasal alanda ciddi bir otorite değişimi yaşanmıştır. Bu değişim, en başta 1991’den beri süregelen çok partili hükümet yapısı ile tek parti iktidarı arasında gerçekleşmiştir. Bunun ilk nedeni ise, toplumsal kaos yaratabilecek boyuta varan ekonomik bunalımın çözümlenmesi gereğidir. Bu bakımdan, AK Parti iktidarının, 2001 krizinin sonuçlarıyla ve onlara karşı tepkilerle ilişkili olarak, dünyada örnekleri gözlenen ‘post-travmatik hükümet tipi’ olduğu söylenebilir (Savran, 2013: 95).

Bir başka deyişle, ekonomik bunalım süreçlerinin çözümü için uygulanan ekonomik programların, halk yığınları için genellikle ‘tasarruf’ gerektiren içerikleri, uygulamada ‘istikrar’, yani ‘kalıcı ve güçlü siyasî irade’ gerektirmektedir. Savran’ın (2013: 93-95), Yeltsin dönemi Rusya’sının yaşadığı derin ekonomik bunalımın ardından gelen otoriter Putin, 2001-2002’de Arjantin’de görülen ekonomik yıkım sonrası Kirchner ve yine bir ekonomik bunalımın ardından ayaklanmayla gelen Venezuela’da Chavez yönetimlerinin on yılı geçen uzun soluklu iktidarları ile benzetmeyle ortaya attığı “post-travmatik hükümet” tanımı, AK Parti iktidarının 2001 krizi ile ilişkisini de açıklar niteliktedir. Böylelikle, AK Parti’nin, gerek iş, gerekse bürokrasi, daha önemlisi seçmen gözünde 3 Kasım 2002’den önceki koalisyon hükümetinin Kemal Derviş’in yönetiminde başlattığı ekonomik istikrar ve yeniden yapılanma programının sürekliliğinin güvencesi adına tek parti iktidarı, otorite kaynağı ve odağı olarak değerlendirilmiştir. Nitekim ekonomik krizin yıkıcı etkileriyle birlikte, koalisyon hükümetinin Başbakanı Bülent Ecevit’in ileri yaşından kaynaklanan ciddi sağlık sorunlarının da beslediği siyasal güvensizlik ortamı, yeni bir siyasal iktidar seçeneğinin üretilmesi ihtiyacını doğurmuştur. Bununla birlikte, verili durumda üretilebilecek her seçeneğin koalisyon hükümeti biçimini dayatması,

kamuoyunun siyasal talebini yeni bir hükûmet kuruluşunun ötesine taşımış, daha geniş ölçüde yeni bir siyasal yapılanma ihtiyacına dönüştürmüştür.

6.3.2.2. Muhafazakâr Demokrasi'nin Sosyolojik Temelleri: Çevre'nin Merkez'e Yönelimi ve Yapıyla Bütünleşmesi

Türkiye İslâmcılığının küreselleşme sürecinde gösterdiği değişim-dönüşüm süreçleri, asıl önemini ve anlamını, ulus-devlet çağının yerini küresel piyasaya bıraktığı yeniden yapılanma sürecinin Türkiye'deki yansımaları üretmesinde bulmaktadır. Türkiye İslâmcılığının küreselleşme sürecindeki liberal dönüşümü ile ekonomik coğrafyanın ve faaliyetin değişimi arasındaki örtüşme, bu saptamayı doğrulamaktadır. Bu bağlamda, AK Parti'nin ve onun "Muhafazakâr Demokrat" ideolojik kurgusunun sosyo-ekonomik temellerinin atıldığı tarihsel zemin, ulus devlete özgü klasik ekonomik ve siyasal merkezîyet tekelinin aşınmaya, bu kapsamda Anadolu'daki kapitalistleşme-kentleşme atılımıyla yeni ekonomik ve dolayısıyla siyasal merkezlerin türemesi ile ekonomik merkezin yer değiştirmeye ve çoğalmaya başladığı, ulus-devletten küreselleşmeye geçiş ve neo-liberal yapılaşma süreçleri olmuştur. Bu süreçte, "Anadolu kaplanları", ya da onun toplumsal aktörlerini ifade eden deyimleriyle "Anadolu sermayesi" olarak adlandırılan yerel sermaye birikimi, doğrudan ve dolaylı bağlarla küresel piyasaya eklenerek, siyasal kültür üzerindeki etkileriyle, Türkiye İslâmcılığının küreselleşme çağındaki değişiminin sosyo-ekonomik temellerini inşa etmiştir. Bu bakımdan, Türkiye İslâmcılığının güncel politik ve ideolojik evriminin anlaşılabilirliği, öncelikle, merkez-çevre ilişkilerinde Osmanlı modernleşmesinden günümüze süregelen yönelimin tersine dönüşümü itibarıyla, klasik merkez-çevre paradigmasının bürokrasi modernizmi ile toplum gelenekçiliği arasındaki ikileme dayandığı kültüralizminin ötesinde, sınıflar arası sosyo-ekonomik işbölümündeki ve rekabetteki değişimin ekonomik temellerinin incelenmesi ile mümkün olmaktadır. *Kolukırık'ın ifadesiyle* (2008: 135), başlangıçta ağırlıklı olarak asker ve Osmanlı bakiyesi bürokratlar tarafından kanalize edilen modernleşme çabaları bugün çeşitlenmiş ve farklılaşmış bulunmaktadır. Özellikle Cumhuriyet'in sunduğu eğitim ve sermaye birikim olanaklarıyla merkeze yerleşme ve yönetime katılabilme amacını taşıyan yeni grupların oluştuğu gözlenmektedir. Bu haliyle, merkez-çevre ilişkilerinin analizinin de, bürokrasiden önce, Osmanlı modernleşmesinin deniz aşırı dış ticarete dayalı ekonomi-politik rejiminin odağı olan limanlarda sermaye biriktiren kentli-tüccar burjuvazi ile uzaktaki Anadolu kırsalında

kapitalistleşme kaynaklarından ve süreçlerinden uzakta kalan, böylece geleneksel tarım üretimine bağımlı kalan çevre arasındaki temel çelişkiye, özette ticaret/sanayileşme ve tarım arasındaki üretim biçimleri arasındaki farklılaşmayla başlatılması gerekmektedir.

Bu çerçevede, AK Parti siyaseti ve onun Muhafazakâr ideolojisi, modernleşme sürecinde toplumsal ve siyasal alanın çevresinde kalan taşra burjuvazisinin, küreselleşme sürecinde sağladığı ulus aşırı ekonomik bağlar üstünden elde ettiği sermaye birikimi ve bu yolla öncülük ettiği toplumsal-siyasal değişimle sistem merkezine ilerleyişinin ve Gramscian bir söylemle, Tarihsel Blok'a katılmaya başladığının, özette geleneksel merkezle çevrenin yer değiştirmesinin veya en azından uzlaşısının ifadesi ve göstergesi olmuştur (Koçal, 2012a: 103-114). Bu çerçevede, *İslâmcılık*, sosyolojik analiz açısından, Türkiye'de, taşra kökenli, merkeze mesafeli, bulabildiği her türlü araçla merkeze ortak olmaya çalışan bir hareket olarak görülmektedir (Yılmaz N., 2005: 605).

6.3.2.2.1. Küreselleşme Sürecinde Anadolu'da Sosyo-Ekonomik Değişim: *Anadolu Sermayesi'nin Yükselişi*

Küreselleşme sürecinin sağladığı teknolojik ve ülkeler arası ekonomik serbestleşmeye dönük ekonomik gelişmelere bağlı olarak, yerel ekonomik kaynakların ulusal ve giderek küresel ticarî ağlara eklenmesi olanağına kavuşması, yerel sermayenin de bir ekonomik güç ve merkez olarak belirlenmesi sürecini beraberinde getirmiştir. Anadolu'nun küreselleşmeye eklenmesi süreci, üretici sınıfın yapısında çatlama, daha doğru bir ifade ile farklılaşmaya yol açmış, yeni güçler dışarıdan gelerek merkeze eklenmiştir. Bu bağlamda ülkenin geçirdiği değişimler ve İslâmî grupların faaliyetleri, söz konusu İslâmî sermayenin ekonomik alana ve kapitalizmin mantığına eklenmesini sağlamıştır (Nasr, 2012: 91; Özcan ve Turunç, 2011). Eski çevre'nin bir kesimi olarak Anadolu taşra tüccar-esnaf geleneğinin bir bölümü, Türkiye'de sermaye birikiminin geleneksel kaynakları olan devlet kapitalizmi, bir başka deyişle teşvik, özelleştirme gibi devletin fon aktarımı, yerel yönetimler eliyle arazi spekülasyonu ve buna dayalı inşaat sektörü gibi ticarî etkinliklerinden edindiği gelirle zenginleşmiş, böylece bir ticarî dolaşımın ve sermaye birikiminin odağı haline gelmiştir. Bazı İslâmcı sermaye grupları, neo-liberal dönüşüm sürecinde ortaya çıkan fırsatlardan yararlanarak büyük sermayeye dönüşmüşlerdir. Böylece, küreselleşmenin ürettiği ve büyük metropollerin sağladığı pazar olanaklarına eklenen, ancak İslâmî

muhafazakâr kimliğini koruyan orta ve büyük ölçekli bir sermaye sınıfı ortaya çıkmıştır (Açıkel, 2006: 54). Bu muhafazakâr kimlikli yerel girişimcilik kültürü, gösterdiği hızlı gelişimin ivmesine atıfla, “Anadolu Kaplanları” (Toprak vd., 2004; Demir, 2005) veya 28 Şubat sürecinde yoğunlukla gözlendiği gibi, İslâmcılığın yükselişi karşısındaki seküler kaygılarla “Yeşil/İslâmcı/İrticaî sermaye” olarak adlandırılmıştır (Nişancı, 2006: 136; Doğan, 2006: 52; Kapu, 2011: 765-767). Bununla birlikte, “Anadolu Kaplanları” kullanımı, özellikle yerelliğe ve sanayileşmeye vurgusu itibarıyla daha çok popülerleşmiştir (Gürel, 2013: 44).

Anadolu sermayesinin yerel holdingleşme çabaları,⁸⁵ bu çerçevede TÜSİAD’a alternatif sermaye örgütlülüğü olarak MÜSİAD ve TUSKON gibi kuruluşlar, yine verili ekonomik merkezin yerleşik bankalarına alternatif finans kuruluşları, bu gelişmenin göstergeleri olarak anlamlıdır. Nitekim Türkiye’nin en büyük sanayi firmaları arasında MÜSİAD üyelerinin sayısının artışı,⁸⁶ yerel-muhafazakâr girişimcilerin zenginleştiklerini, güncel piyasaya uyarak modernleştiklerini ve çalışma yöntemlerinin profesyonelleştiğini göstermesi (Yankaya, 2014: 111) bakımından bu gelişmeyi doğrulamaktadır.

6.3.2.2.1.1. Anadolu Sermayesinin Birikim Kaynakları

Yukarıda belirlenmeye çalışıldığı üzere, Anadolu sermayesinin birikim koşulları ve süreci, yerel-geleneksel girişimciliğin, Osmanlı modernleşmesinden kalan ve Kemalizm’le devam eden ekonomi politik rejimin belirlediği sınırlar içerisindeki ilkel birikim koşullarını aşarak küresel pazara eklemlendiği, böylece, ulus-devlete özgü merkezî kapitalizm boyunca çevresinde sabit olduğu sistemin merkezine yönelişinin ve ilerleyişinin sosyo-ekonomik zemini olarak tespit edilebilir. Bakırezer ve Demirer’in ifadeleriyle (2006: 24), “tüm bunlar, sadece iktidar olmak için merkeze yönelme ve siyasal meşruiyeti ülke dışında arama şeklinde pragmatik hamleler olmayıp, aynı zamanda Millî Görüş geleneği içinde, Batı ölçülerinde demokrasi arzulayan yeni bir Müslüman entelektüel çevresinin ve yeni sağcı ekonomi

---

⁸⁵ Anadolu’daki holding sayısı 2002 yılında 144 iken, 2009’da 209’a ulaşmıştır. Türkiye genelinde ise, 2002’de 628, 2009’da 993 holdingin varlığı ile karşılaştırıldığında, bu gelişimin Türkiye’deki her dört holdingten birinin Anadolu’da bulunduğu bir ölçüye vardığı anlaşılmaktadır (Aksakal, 2010).

⁸⁶ ISO 500 listesinde yer alan MÜSİAD üyesi şirketlerin sayısı, 2004’te 4 iken, 2005’te 8’e (Sarrafoğlu, 2005), 2009’da 31’e (T24, 2010; ensonhaber, 2010), 2012’de 50’ye yükselmiştir (Gökçe, 2012).

politikalarından yana Müslüman işadami sınıfının gelişiminin de toplumsal sonuçları” olmuştur. Bu süreçte, küçük ve orta ölçekli işletmelerden oluşan yeni ekonomik aktörler (yerel-muhafazakâr sermaye ile metropollerde yeni oluşan dışa dönük imalat ve ihracat firmaları) kredi ve teşvikler başta olmak üzere kaynakların büyük çoğunluğuna egemen olan iç sermaye dokusuna karşı çıkmışlar, kendilerini oyun dışı bırakan aşırı tekelci ekonomik yapının değişmesini ya da onlara bir kanal açılmasını talep etmişler ve bu oranda siyasallaşmışlardır (Bayramoğlu, 2001: 35). Bu anlamda, özellikle 28 Şubat müdahalesi sürecinde önüne konulan engeller ve siyasal, bürokratik baskılar, Anadolu sermayesinin siyasallaşmasında belirleyici olmuştur (Doğan, 2006). Özipek’in deyimiyle (2005: 641), bu süreçte Türkiye’nin sosyolojik dönüşümü, üretilen maddî değerlerin paylaşımında da söz sahibi olmak isteyen kesimlerin veya sınıfların, işbölümü sürecindeki eski konumlarını sorgulama ve değiştirme çabasına tanık olmuştur. Bu bakımdan, 28 Şubat, Cumhuriyet tarihi boyunca ekonomik ve sınıfsal bakımdan ayrıcalıklı bir kesimin, bürokrasinin ve devletle organik ilişki içinde büyük sermayenin, yeni gelişen toplumsal güçlere karşı giriştiği bir tasfiye operasyonu olarak okunabilir. Buna karşın, orta ve alt sınıfa dayalı toplumsal tabanı ile ekonomik ve siyasal anlamda ‘çevre’ye dayanan bir siyasî aktör olarak AK Parti (Özipek, 2011: 671,673), liberalleşmeyi yeniden dağıtımcı bir sosyal politika ile birleştirerek “büyük sermaye”nin dışında kalan ve 28 Şubat’ta tasfiye edilmeye çalışılan yerel girişimcilerin önünü açmış ve onların desteğini almıştır. Bir başka deyişle, Muhafazakâr Demokrasi söylemini dillendiren AK Parti’nin, kuruluşunun üstünden bir yıl sonra tek başına iktidarı, 28 Şubat rejiminin ürünü olan, iktisadî değerlerin yeniden bölüşümüne, “irticayla mücadele”nin belirli bir zümre için yarattığı zenginliklere ve bunu sonucu olarak geniş toplum kesimlerinin yoksullaşmasına ve iktisadî krizlere (Özipek, 2005: 644) karşı, Anadolu’da filizlenen girişimci orta sınıfın tepkisi olmuştur. Böylece AK Parti dönemi, öteden beri Cumhuriyet’in seçkin zümrelerine ait olan maddî değerlerden, kurum, statü ve makamlarından, toplumun geri kalan dezavantajlı çoğunluğunun da yararlandırılmasını sağlayan bir dönem olmuştur (Özipek, 2011: 673). Nihayet, AK Parti, bu sosyo-ekonomik sürecin siyasal örgütlülüğüne, Muhafazakâr Demokrasi düşüncesi de ideolojik kurumsallığına kavuşturulmasından ibaret olmaktadır (Ertan ve Dalmış, 2008; Tanyılmaz, 2013: 177). Nitekim AK Parti, Erdoğan’ın da Parti’nin 1. Olağan Kongresi’ndeki konuşmasında “elitlerin başaramadığını, aziz milletimiz bir Anadolu hareketi oluşturarak başardı” diyerek ifade ettiği üzere, cemaatlerin

toplumsal örgüsü içinde gelişen ve giderek bir iç pazar haline gelen ekonomik dolaşım ağları üstünde Anadolu sermayesinin siyasal ifadesi olarak varlık kazanmıştır.

6.3.2.2.1.1.1. Yerel Girişimcilik: *Tarikat-Cemaat Sosyal Sermayesinin Ticarîleşmesi: İslâmî Kalvinizm*

Anadolu kaplanlarının, ya da Anadolu sermayesinin, ilkel birikim aşaması ve kaynağı olan geleneksel esnaflığı aşarak endüstriyel niteliğine, orta ve büyük ölçekli sermaye büyüklüğüne ve uluslararası pazara erişebildiği güncel aşamasına ulaşmasındaki öncelikli etken ve kaynak, tarikat-cemaat merkezli geleneksel sosyal sermaye yapısının ticarîleşmeye dönük evrimi olmuştur. 1970'lerdeki küresel durgunlukla birlikte neo-liberalizmin yükselişe geçmesiyle tasfiye sürecine giren sosyal devletin ve sosyal hizmetlerin bıraktığı boşluğu, dinsel ahlâka dayalı sivil dayanışma kültürü ile karşılama etkinliği, cemaat-tarikat merkezli bir ekonomik birikimi ve dolaşımı, dolaylı olarak meydana getirmiştir. Bu grup içi dolaşım, zamanla kendi pazarını ve girişimcisini yaratan bir ekonomik yapılanmaya dönüşmüştür. Bu bağlamda, dinsel cemaatlerin sahip oldukları *sosyal ağlar* ve inanç ortaklığına dayalı *sosyal güven* çerçevesinde, hayırseverlik temalı sosyal-kültürel hizmetler amacıyla biriktirdikleri *sosyal sermayenin*, küreselleşmenin sağladığı piyasacı ekonomik düzen, pazar ve kaynaklarla buluşması, sosyal sermayenin ticarî sermayeye dönüşeceği ortamın koşullarını hazırlamıştır.⁸⁷ İslâmcı gruplar, cami kurmak, Kuran kursu açmak, okullar ve öğrenci yurtları yaptırmak için arkadaş ve dostlarından dinî inançlarının bir parçası olarak yardım toplarken, aynı zamanda üyeleri için bir müşteri ve sermaye potansiyeli hazırlamışlardır (Göçmen, 2011: 123-124). Dinî cemaatlere bağlı vakıf ve derneklerin odağında yer aldığı cami, okul, dersane, öğrenci yurdu ve yoksullara yardım gibi geleneksel sosyo-kültürel faaliyetleri, İslâmcı çevrelerin dinamizminin maddî olanaklarını yaratmıştır (Tanyılmaz, 2013: 157). Bu kapsamda, İslâmî dinsel inanç ve tarikat/cemaat düşünceleri ve kuralları *sosyal normu* ya da *sosyal güveni* (Yankaya, 2014: 178-179), tarikat/cemaat ilişkileri, sermayenin kaynağı ve pazarı olan *sosyal ağı* (Hoşgör, 2013: 223-226), üyelerin ortaklık veya bağış yoluyla gerçekleştirdikleri parasal katılımları

---

⁸⁷ Bkz. Erdinç Tekbaş, *Ticarî Cemaatler, Kapitalizm Dininin Para Tarikatları mı?*. Seçkin Yayınevi, Ankara, 2011; Faik Bulut, *Tarikat Sermayesinin Yükselişi*. Doruk Yayınevi, Ankara, 1997.

da *sosyal sermayeyi*⁸⁸ (Bourdieu, 1997: 51-53; Yetim, 2006) oluşturmuştur (Yankaya, 2014: 81-84). Böylece, sosyal yardımlaşma ve dayanışma amaçlı gerçekleşen geleneksel ve pasif sosyal sermaye birikimi, ticarî anlamda aktifleşerek yerel kapitalist gelişimin ve toplumsal değişimin maddî ve manevî kaynaklarından birini oluşturmuştur (Demir, 2005: 877; Şenkal, 2005; Şenkal, 2008).

Sosyo-ekonomik kapitalist gelişme, fikir hayatına da tesir etmiş, radikal İslâmcılık törpülenmiş, İslâm ve iktisat arasındaki ilişkiler, piyasa ve verimlilik üzerinden temellendirilmeye başlanmıştır (Yılmaz, M. 2005: 639). Bu çerçevede, küçük kasaba değerleri, kapitalizmle bütünleşerek büyük bir güç halini almış, ticaret, sert İslâmî yorumları yumuşatmıştır (Nasr, 2012: 318). Tarikatler ve cemaatler kapitalist bir dönüşüm göstermiş, onların toplumsal örgüleri ve gelenekleri içerisinde kalıplaşmış dinî değerler ve inanışlar, küresel sistemin değerleriyle uyumlu şekilde yeniden yorumlanmıştır. Örneğin, özellikle yoğun ticarî etkinliği ile bilinen Nakşibendî tarikatının eski liderlerinden M. Zahid Kotku ve Esat Coşan'ın temsil ettiği yeni ekonomik İslâmcılık anlayışı, Özal'ın liberalizasyon politikaları sürecinde yükselen yeni-yerel burjuvazinin dinsel dayanağını oluşturmuştur (Doğan, 2010: 291-292; Çemrek 2011: 658-661). Dinsel kültürde gelişen bu başkalaşım, liberal dönüşüm, tarikat-cemaat merkezli sosyal sermayenin ticarîleşmesindeki yeri üzerinden Anadolu sermayesinin birikmesinde ve büyümesinde, bu yolla da Muhafazakâr Demokrasi düşüncesinin ve AK Parti'nin oluşumunda ve biçimlenmesinde de en belirleyici etken ve kaynak olmuştur (Tok ve Koçal, 2013b: 85-91; 2012d: 27-31). Cemaat-tarikat sosyal sermayesinin ticarî sermayeye dönüşümünün en çarpıcı örneklerinden biri ve ilki olarak Fethullah Gülen'in adıyla anılan cemaat görünümlü ekonomik ve bürokratik örgütlenmeyi⁸⁹ diğer geleneksel cemaat örgülerinin yanı sıra, çağdaşı olan ve kendisi gibi ticarîleşme eğilimine giren benzerlerinden de farklılaştıran ve bu farklılık etrafında AK Parti siyaseti ile buluşturan temel özelliği de, işte bu noktada ortaya çıkmaktadır (Yankaya, 2014: 30-31; Özdalga, 2006: 233-273).

---

⁸⁸ Bourdieu, doğrudan paraya dönüştürülebilen değeri *ekonomik sermaye*, bilginin parasal değerini *kültürel sermaye* olarak tanımladığı üçlü sermaye sınıflandırmasında “sosyal sermaye’yi, “ortak tanıdıklığa dayalı ilişki ağlarıyla üretilip yine bu ağlara dahil üyelere sunulan hazır değer ve olası kredi” şeklinde açıklamıştır. Bkz. (Bourdieu, 1997).

⁸⁹ Bkz. Yusuf Akdağ, *Din, Kapitalizm ve Gülen Cemaati*. Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2011.

Bir cemaat ekolü olarak Nur cemaatine adını veren ve cemaatin temel öğretisini içeren “Risale-i Nur” adını verdiği eserlerinde Said Nursî’nin sıklıkla vurguladığı “Ehl-i Kitabın ittihadı-*Tek Tanrılı dinlerin birliği*” söylemi (Nursî, 1995a: 9,58,66; Nursî, 1995b: 111-112; Ferşadoğlu, 2004) geleneksel-köktenci İslam anlayışının batı uygarlığını dışsallaştıran “Ehl-i Salib-*Haçlılar*” vurgusuna ve “*Dar’ül İslam-Dar’ül Harb*” ayırımına (Özdalga, 2006: 133-134) karşı, Hıristiyanlığı materyalizme karşı müttefik olarak değerlendiren (Taslaman, 2013:141) ve bu bakımdan kapitalist moderniteyle uyumlu dinsel yaklaşımı (Çalış, 2005: 902), Weber’in yukarıda sözü edilen “Protestan Ahlâkı” çözümlemesiyle örtüşmektedir. Bu bağlamda, daha çok sevap işlemek, “hayırda bulunmak” için daha çok kazanma amacı, geleneksel İslâm inancının “var olanla yetinmek/ kanaatkârlık” ve öte dünyanın sonsuz nimetleri uğrunda başta mal edinme-mülkiyet gibi dünyevi hırsları terketme-*zahidlik* erdemlerini, ilkelerini aşan yeni bir kapitalist-dünyevî ahlâk yaratarak dinsel inancı dönüştürme eğilimi ve etkisi göstermeye başlamıştır. Bu durum, Weber’in Hıristiyanlığın dünyadan el çekmeyi öğütleyen kilise ve ruhban odaklı Katolik mezhebinin tersine Tanrı’nın buyruğunu yeryüzünde gerçekleştirmek için çalışmayı ve kazanmayı dinsel inancın temel ilkesi edinen Protestan mezhebinin ve ‘ahlâkı’nın ortaya çıkışına ve sivil toplum içinde yayılışına ilişkin açıklamalarına uygundur (Weber, 1997). Weber’e göre (2006: 358), cemaat dindarlığı, bu eski ekonomik iyi komşuluk ahlâkını, din kardeşleri arasındaki ilişkilere uygulamıştır. Dinsel dernekler, özellikle, girişimci orta sınıf çevrelerine yükselmenin tipik araçları olmuştur. Bunlar, geniş orta sınıf tabakaları (çiftçiler dahil) arasında burjuva kapitalist ahlâkının yayılmasına ve korunmasına hizmet etmiştir. Bir sınıf olarak burjuvaziyi yaratan ticarî etkinliği dinsel inancın dönüşümünün temel nedeni olarak belirleyen Weber’in bu tespitlerine göre, Reformasyon sonrası Hıristiyanlığın kanatlarından biri olan-Kalvinizm ve ona yakın mezhep ve tarikatlar, taraftarlarına kapitalist gelişme ile uyumlu bir dünya görüşü sağlamışlardır. Herşeyden evvel Kalvinizm, başarılı iktisadî faaliyeti, arzu edilebilir dinî faaliyet olarak tesbit ve tayin etmiştir (Bodur, 1990: 83). Bu açıklama, İslâm inancının geleneksel kalıplarının sorgulandığı “dinsel hoşgörü-dinlerarası diyalog” gibi tartışmaları ve inancın hümanist ilkeler etrafında yeniden yorumlanışını “İslâm protestanlaşması” ya da “İslâmî Kalvinizm” diye tanımlayan yaklaşımların da (Yankaya, 2014: 31-32; Judson, 2005; ESIWEB, 2005) gerekçesini

oluşturmaktadır.⁹⁰ Günümüzde, Türkiye’de sürdürülen “İslâmî Kalvinizm-protestanlaşma” tartışmalarının kaynağı da bu eğilimdir (Koçal, 2012a: 129). Nitekim Anadolu’lu işadamlarının dindarlığı girişimcilikle kaynaştıran, sıkı çalışmaya, yatırıma ve iktisadî büyümeye dayalı, hem zengin hem de dindar olmayı önemseyen yeni ahlâk anlayışları (Yankaya, 2014: 193, 215-22), Avrupa’daki Kalvinist burjuvaların gerçekleştirdiği değişime hayli benzemektedir (Bilefsky, 2006; Nasr, 2012: 315). Böylece, Weber’in Protestanlığa ilişkin açıklaması⁹¹, AK Parti’nin ideolojik kimliğini belirleyen geleneksel meşruiyet zemini ile sınıfsal altyapısı (Bakirezer ve Demirer, 2006) arasındaki ilişkiyi de açıklığa kavuşturmuştur. Sonuçta, dinsel cemaatleri ve tarikatları AK Parti’nin geleneksel meşruiyetinin toplumsal zeminini oluşturmaya iten maddî olgu ve yapı, neoliberalizmle yerel toplum arasındaki uyumun devlet eliyle sağlanması gereksinimidir.

6.3.2.2.1.1.2. Yerel Yönetimler ve İmar Rantı: Arsa ve İnşaat Gelirleri

Küreselleşme sürecinde neoliberal ekonomi politik rejime geçişe kadar, Türkiye’de arazi, toplum açısından tarımsal üretim ve yerleşim dışında ticarî anlamda kayda değer bir anlam taşımazken, Devlet açısından ise, tarım ve yerleşme dışında, başta sanayi ve turizm sektörleri olmak üzere, tahsis, satış ve kiralama yollarıyla devlet eliyle sermaye birikimi geleneğinin temel araçlarından biri olagelmıştır. Küreselleşme sürecine gelindiğinde, tüm ekonomik varlıkların ve potansiyellerin piyasalaştırılması politikası kapsamında arazi de, ekonomik politik rejimin ve sermaye birikiminin temel alanlarından ve kaynaklarından biri olarak benimsenen inşaat sektörü içerisinde, sadece imar anlamında sabit bir yatırım alanı değil, fakat el değiştirme anlamında süreklilik gösteren bir ticarî meta haline gelmiştir. Özalizm’den başlayarak neoliberalizmin inşası, Kemalist sanayileşmenin yerine ikame edilen tekstil-inşaat-turizm sektörleri öncülüğünde büyüme politikasıyla, araziye bir üretim aracı olarak yeniden önemlileştirmiş ve önceliklileştirmiştir. Bu süreçte, İslâmcıların

⁹⁰ Bkz. B.S. Turner, Islam, Capitalism and the Weber Thesis. *The British Journal of Sociology*, 25(2), 1974, 230-43; Ali Yaşar Sarıbay, Weberleştirilmiş İslâm. *Birikim*, 202, 2006, 86-92.

⁹¹ Serbest iş yapan kentli tabakalar, daha güçlü oldukları ve tabu bağlarından ve kast bölünmelerinden sıyrıldıkları ölçüde, bu dünyada çalışmayı emreden dinler için daha elverişli bir zemin oluşturmuştur. Böyle koşullarda tercih edilen dinsel tavır, kibar aydın tabakalarının etkilediği dinlerde en yüksek değer olan Tanrı’dan bir parça olmak ya da benliğini Tanrı’ya teslim etmek yerine, aktif bir asetizme (adlanmışlık, yn.) ve Tanrı’nın “gereci” olma fikriyle beslenen, onun da arzuladığı bir “çalışma”ya dönüşebilmiştir (Weber, 2006: 420, 391).

yerel iktidarı kullanma deneyimleri, onlara siyasî alanın yanı sıra, ekonomik alanda önemli fırsatlar sağlamıştır (Demir, 2005: 875). Belediyeler, sermaye için kanallara dönüşmüş ve İslâmcı burjuvazi için hızlı büyüme fırsatları doğurmuşlardır (Öztürk, 2013: 200). Böylece, yerel iktidarın değişmesi sadece hizmetlerde farklılaşmayı getirmekle kalmamış, yerel hizmetlerin yürütülmesinde ihaleleri alan yerel şirketlerin kompozisyonunu da değiştirmiştir. Nitekim, söz konusu sektörel atılımın başta Konya ve Kayseri olmak üzere, Gaziantep, Çorum, Yozgat, Sivas gibi İslâmcı siyasal geleneğin yerleşik egemenliğinin söz konusu olduğu yörelerde yoğunluk kazanması, bu bakımdan rastlantı olmamaktadır. Bu bağlamda, Millî Görüş geleneğinin, 1990'ların birinci yarısından itibaren, İstanbul ve Ankara örneklerinde olduğu gibi yerel yönetim seçimlerinde elde ettiği başarıyla nüfuz etme imkânı bulduğu belediyelerin imar yetkilerine dayalı yerel sermaye üretimi ve büyütme politikası, siyasal örgütlülüklerini 28 Şubat'tan sonra AK Parti'ye taşıyan ve yerel örgütlenmede olduğu kadar merkezde de etkili bir yer edinen inşaat-taahhüt çevrelerinin belirleyiciliği altındaki AK Parti tarafından da sürdürülmüştür. AK Parti'nin de, neoliberalizmin ilerlemesine dayalı ekonomi politik rejim tercihi, toplu konut projeleri, kentsel dönüşüm, bölünmüş yollar, üniversiteler ve başka kamu hizmetlerinin görülmesi gibi büyük ölçekli kamu ihaleleriyle aktarılan kamu fonlarıyla, özellikle inşaat sektörüne ve inşaata bağlı yan sektörlerle, devletin kapitalist işlevi kapsamında bir gelir üretim ve dağıtım kaynağı olarak giderek daha fazla işlerlik ve genişlik kazandırmıştır. Şehirlerarası yolların yenilenmesi, kentsel dönüşüm projeleri, yeni açılan üniversiteler, hastaneler gibi yeni kamu binalarının inşası ve Toplu Konut İdaresi'nin çoklu konut üretimi gibi örnekler, AK Parti iktidarının devlet eliyle ve inşaat-taahhüt yoluyla sermaye birikimi faaliyetini sürdürüşünün başlıca alanları olmuşlardır. Dolayısıyla, kamu arazilerinin özel sektörün inşaat faaliyetlerine açılmasına ve bu kapsamda geçici yatırıma ve istihdama dayalı inşaat sektörü faaliyeti, AK Parti döneminde devletin toplumsal gelir üretim ve dağıtım kanallarının en önde geleni olmuştur.

6.3.2.2.1.1.3. Faizsiz Finans Kurumları ve Katılım Bankacılığı: Körfez Petro-Doları

Faizsiz ya da *Özel Finans* kuruluşları, Türkiye'ye ilk kez, Küreselleşme'ye eklenme politikaları çerçevesinde, 12 Eylül darbesi ile kurulan Özal hükûmetinin yasal düzenlemesi ile girmişlerdir. Bu yasa ile, Ortadoğu sermayesinin Türkiye'ye

yatırım yapmasının teşviki amaçlanmıştır. Nitekim, Türkiye’de kurulan ilk faizsiz finans kurumları olan Al Baraka ve Faysal Finans (1985) ile Kuveyt Türk Finans (1989) doğrudan veya Türk ortaklı Suudî yatırımlardır. Yerli yatırımcılarsa, Anadolu Finans (1991), İhlas Finans (1995) ve Asya Finans (1996) ile sektöre katılmışlardır (Yankaya, 2014: 88-89).⁹²

Katar, Bahreyn, Birleşik Arap Emirlikleri gibi, Basra körfezindeki petrol ihracatçısı Arap ülkelerinin, küreselleşme sürecinde serbestleşen ve gidererek finansallaşan uluslararası piyasada önemli bir fon haline gelen sermaye ihracı, özellikle “faizsiz bankacılık-katılım ortaklığı/ bankacılığı” olarak tanımlanan kurumsal finans kanallarıyla Türkiye’ye girerek, tarikat-cemaat şirketlerinin gelişimindeki etkisiyle, Anadolu sermayesinin birikiminde kilit rol oynamıştır (Koçal, 2016a; Tanyılmaz, 2013: 157; Savran, 2013: 79; Yankaya, 2014: 90; Doğan, 2006: 51). Özellikle AK Parti iktidarı döneminde, bu fonların yatırım ve daha önemlisi aktif para kaynağı olarak ülke ekonomisine girişindeki artış, seçmenin AK Parti’ye dönük onayının altında yatan temel gerekçelerden biri olan maddî refah-ekonomik iyileşme algısının kaynaklarından biri olmuştur. Diğer yandan, 2008 küresel ekonomik bunalımı, çok sayıda müslüman yatırımcıyı ve girişimciyi geleneksel araçları terk edip paralarını bu seçeneğe yatırmaya yönlendirmiş, bu da faizsiz finans sektörünü büyüten ve bankacılık sektöründeki payını genişleten bir etki üretmiştir (Nasr, 2012: 34).

Rejimin Kemalist niteliği itibarıyla, iktisadî kaynakların devlet eliyle geleneksel merkezî-büyük sermayeye aktarımına dayalı klasik ekonomi politikası gereğince zaten yararlanamadığı kamu kaynaklarının krizin etkisiyle iyice geçersizleşmesi, küreselleşmeye eklemlenme sürecinde büyüme eğilimi içerisindeki Anadolu sermayesinde, kendine yeterlilik, öz sermayeye dayanma ve toplumsal kaynaklara yönelme ihtiyacı ve arayışı doğurmuştur. Yukarıda, ilgili başlık altında değinildiği üzere, yerel girişimciliğin yükselişinde en önemli kaynak olan tarikat/cemaat merkezli sosyal ağların bir ticarî pazar olarak işlevselleşmesinin temel araçlarından biri de, bu finans kaynağı olmuştur. Küçük ve orta ölçekli yerel esnaf

---

⁹² Yerli finans kurumlarının önemi, Anadolu sermayesi tarafından kurulmuş olmalarıdır. Örneğin ilk yerli faizsiz finans kurumu olan Anadolu Finans, Kayseri merkezli mobilya imalatçısı İstikbal grubunca kurulmuş, Suudî sermayesi ile kurulan Faysal Finans ise, önce Konya merkezli Kombassan Holding, ardından Ülker grubu tarafından satın alınmıştır (Hoşgör, 2013: 220-21; Öztürk, 2013: 198).

açısından, kamu kaynaklarının zorlayıcı koşullarına alternatifleşen bu olanak, Anadolu sermayesinin devletten görece özerk gelişiminin maddî temellerinden biri ve en önceliklisi olmuştur. Diğer yandan, “faizsiz finans” seçeneği, “kâr payı-katılım ortaklığı ve finansal kiralama” gibi alternatif kurgularıyla, yerel sermayenin dindar kültürel kişiliğine ve tercihlerine bağlı olarak, İslâm hukukunun faizi yasaklayan kuralından kaynaklanan sorununa da (Rodinson, 2002: 176-195) çözüm olarak yorumlanmış ve kullanılmıştır. Bu anlamda Özal, İslâmî bankacılığı yasallaştırarak, dindarlıkla iş dünyasının kendine özgü sentezini gerçekleştirmiş (Nasr, 2012: 302), bu da Türkiye İslâmcılığının liberal dönüşümünün sosyo-ekonomik alt-yapısını da oluşturmuştur.

Sonuçta, uluslararası Müslüman finans çevreleriyle ilişkiler ve bu kapsamda “İslâmî” bankacılık faaliyetleri (Adaş, 2006: 123), sağladığı fonlarla, bir yandan cemaat-tarikat sosyal sermayesinin ticarîleşme süreci üstünde çarpan etkisi üretirken, diğer yanda küçük ölçekli geleneksel esnaflığın ekonomik büyümesine yaşamasal katkıda bulunarak, Anadolu’da yerel girişimciliğin gelişmesinde ve sermaye birikiminde belirleyici bir kaynak işlevi görmüştür.

6.3.2.2.1.1.4. Yerel Sanayileşme: *Organize Sanayi Bölgeleri*

Fikir ve kuruluş kökeni 1960’lara dayanmakla birlikte, özellikle 1980’lerin ihracat merkezli kapitalist kalkınma politikasının bir parçası olarak Anadolu’ya yayılan Organize Sanayi Bölgeleri, küçük ölçekli ticarî faaliyetin endüstrileşmesinin en önemli kaynağını oluşturmuştur. Organize Sanayi bölgelerinin, yerel sermayenin üreticileşmesindeki en önemli etkeni, uygulanan devlet teşvikleridir. 1980’lerde Özal’ın ekonomi politikaları ile şehirlerin sanayi bölgelerine para akışı hızlanmış, bu bölgelerdeki firmaların kredi temini kolaylaştırılmıştır (Nasr, 2012: 312). Özellikle enerji, emek ve arazi maliyetlerinde sağlanan önemli ölçekte teşvikler ve muafiyetler, yerel girişimciliğin gelişiminde ve iktisadî büyümesinde etkili olmuşlardır. Bu bağlamda, Organize Sanayi Bölgeleri, yerel sermaye birikiminin ve böylelikle Anadolu sermayesinin yükselişinde belirleyici kaynaklardan biri olmuştur (Doğan, 2006: 52, 65-66). Örneğin Anadolu Kaplanları’nın öncüsü sayılan Kayseri, kısa zamanda Türkiye’nin en büyük sanayi kuşaklarından biri haline gelmiştir. 2004 yılında bir tek gün içinde 139 yeni firmanın faaliyetine geçişinin Guinness Rekorlar Kitabı’na girişi için yapılan başvuru, Kayseri’nin büyüme hızını gösteren bir örnektir. Kayseri, günde ortalama 20.000 kanepenin ve 8.000 koltuğun üretildiği ve 40.000

kişinin istihdam edildiği ve sektörel ihracatın bir milyar doları aştığı bir mobilya üretim merkezi halini almıştır (aktaran: Nasr, 2012: 312). İstanbul Sanayi Odası'na hazırlanan, ülkenin en büyük ilk 500 sanayi şirketleri listesinin 2017 yılındaki verilerinde, Kayseri'den 18 firma yer almıştır (Kayseri Sanayi Odası, 2018). Anadolu Kaplanları'nın bir diğer önemli merkezi Gaziantep, özellikle Irak'la ve diğer Ortadoğu ülkeleriyle gerçekleştirilen sınır ticaretine bağlı olarak gelişen endüstriyel üretiminin boyutları itibarıyla ülke toplam ihracatının belirgin bir bölümünün kaynağı haline gelecek kadar ekonomik büyümeye sahne olmaktadır. Sonuçta, 1983 sonrası dışa açılma ve açık ekonomi sürecinin temel araçlarından biri olan Organize Sanayi Bölgeleri, serbest bölgeler ve ihracat kültürünün gelişmesi, KOBİ'lerin ekonomideki etkinliğini artırmış ve böylece Anadolu Sanayii'nin gelişmesini sağlayarak orta sınıfın güçlenmesini temin etmiş ve bu süreç siyasetin şekillenmesinde etkili olmuştur (Çelebi, 2013: 395, 444).

6.3.2.2.1.1.5. Dış Ticaret: İthalat ve İhracat

Küreselleşmenin, özellikle Avrupa Birliği sürecinin sağladığı ulus aşırı ticarî bağlantılar, ithalat ve ihracatı, Anadolu sermayesinin ikincil başat ticarî etkinliği kılmıştır (Demir, 2005: 872). Nitekim 1980'lerden itibaren İslâmî sermaye, dış ticaret siyasetinde önem kazanmaya başlamıştır. 1980'li yıllarda Özal'ın ihracat yönelimli gelişme stratejisi, İslâmî sermayenin ciddi bir büyüme dönemine girmesine olanak vermiştir (Taşkın, 2006: 20-21; Yavuz, 2005a: 131-132). Özal'ın bu konuda sağladığı kayırmacılığa varan imkânlar, muhafazakâr-yerel sermayenin dış ticarete yöneliminde önemli bir etken olmuştur (Yankaya, 2014: 86-87). Özal, ülkenin son derece muhtaç olduğu dövizin ülkeye girmesini sağlayabilenlere devlet desteği vermeyi kararlı bir şekilde sürdürmüştür. Gümrük vergilerinde, döviz kurlarında ve malî desteklerde ihracatı destekleyen değişiklikler yapılmıştır. Bu değişikliklerden en fazla yararlananlar, büyük bölümü İstanbul'dan çok uzakta, Anadolu'nun içlerindeki sanayi kuşaklarında kümelenmiş tekstil ve mobilya imalatçıları olmuştur (Nasr, 2012: 303). TÜSİAD üyeleri gibi iç pazara yönelik tekeli ayrıcalıklarla zenginleşme olanağı bulamayan KOBİ'lerin üretim kapasitelerini ve güçlerini zorlayarak dış pazara yönelmeleri, burada ciddi başarılar elde etmelerine yol açmıştır. Bu ekseninde tarikat ve cemaat çevreleri de ciddi bir iktisadi büyüme yakalamayı başarmışlardır (Taşkın, 2006: 19-21). Gaziantep'te *Sanko*, Denizli ve Manisa'da *Zorlu*, Kayseri'de *Boydak*, Bursa'da *Nergis*, Konya'da *Kombassan*, Yozgat'ta *Yimpaş* gibi yerel holdingleşme ve

endüstrileşme örneklerinin 1980’li yıllara kökenlenmesi, bu bakımdan rastlantı değil, Anadolu coğrafyasının küresel pazara açılmasına dair devlet politikasının bir sonucudur. Altyapısında gelişen bu ulus-aşırı ve özellikle batıya dönük ekonomik bağları, Anadolu sermayesinin kültürel ve siyasal üstyapısını da aynı yönde biçimlendirmiş, kökendeki siyasal İslâm geleneğinin tersine, serbest piyasa değerlerinin içselleştirildiği, Muhafazakâr Demokrasi’nin inşasına varan liberal eğilimli yeni bir politik süreç oluşmuştur. Nihayet, başörtülü kız öğrencilerin üniversiteye girmede yasal görünümlü bürokratik engellerle karşılaştıkları bir ortamdan, cemaatlerin kendi üniversitelerine sahip olabildikleri ortama gelinen süreç, ancak siyasal güçle tamamlanan ve kapitalist üretici güçleri elde etme anlamına gelen bu finansal kurumsallaşma ile açıklanabilir.

6.3.2.3. Muhafazakâr Demokrasinin Kültürel Temelleri: *AK Parti’nin Otorite ve Meşruiyet Kaynakları*

Max Weber (1864-1920), genelde devletin, özelde bürokrasinin yapılarını ve işlevlerini incelediği çalışmalarında, yönetme erkinin kaynağını “otorite” ve “meşruiyet” kavramları ile açıklamıştır. Weber’e göre (2006: 133), “tarihte kendinden önce gelen siyasal kurumlar gibi, devlet de insanın insana egemenliği ilişkisidir – meşru (yani meşru sayılan) şiddet araçlarıyla desteklenen bir ilişki. Devlet var olacaksa, egemenlik altındakilerin egemen güçlerin sahip olduklarını iddia ettikleri otoriteye itaat etmeleri gerekir”. Böylece, “otorite” yöneten gücün kendini topluma sunma biçimi ve içeriği, “meşruiyet” ise bu sunumun toplum tarafından algılanış ve onaylanış biçimi anlamında kullanılmaktadır. Yönetimin kuruluşu ve işleyişi, yöneten ile yönetilenin karşılıklı etkileşim süreçleri ve biçimleri içinde oluşmaktadır.

Weberyan anlamda otoriteden söz edebilmek için her şeyden önce, “otorite uygulayan bir kişi ya da grubun”, ikinci olarak “bu otoritenin uygulanacağı kişi ya da grupların” ve nihayet “otorite altında bulunanların davranışlarını etkilemeye yönelik bir iradenin” olması gerekir (San, 1971:65). Otoriteyi, “sosyal bir ilişkide taraflardan birinin arzularını, isteklerini diğer tarafa kabul ettirebilme olanağı olarak tanımladığı hakimiyet kavramı bağlamında ele alan Weber, otorite ilişkilerine dayalı olan ve emretme gücü ile bir tuttuğu hakimiyeti, çıkar ilişkilerinden kaynaklanan ekonomik hakimiyetten ayırmaktadır (Uysal, 1981: 62). Böylece bir grup üzerinde doğuştan gelen, ya da sonradan kazanılan hakim olma kapasitesini içerecek anlamda kullanılan otorite, insan davranışına ilişkin bir olay, bir insan ilişkisi haline gelmektedir. Bütün

bunlardan anlaşılacağı üzere, Weberyana anlayışa göre, “yöneten” yönetilenin varlığına ve onun kendisini kabul edip onaylayış biçimine bağlı olarak erk elde etmektedir. Weber, yöneten ve yönetilen arasında gerçekleşen bu ilişkiyi, yani ‘otorite’ ve ‘meşruiyet’ kavramlarını, odakları bakımından, insanlığın teknik ve düşünsel gelişimine uygun olarak “Geleneksel, Karizmatik ve Bürokratik-Rasyonal” başlıkları altında üç ana kategoride sınıflandırır:

Baştan belirtelim ki, ilke olarak, egemenliğin üç içsel gerekçesi ve dolayısıyla meşrulaştırılması vardır. Birincisi, “Ezeli geçmiş”in otoritesi, yani hatırlanamayacak kadar eski uyma ve kabul etme alışkanlıklarının kutsallaştırdığı geleneklerdir. Bu patriyarkın ve patrimoniyal prensin sahip olduğu “geleneksel” otoritedir. İkincisi, olağanüstü ve tanrı vergisi kişiliğin (karizma) otoritesi, yani bir kişiye duyulan mutlak bağlılık ve güvene, onun kahramanlığına ya da başka niteliklerine inanmaya dayanan otoritedir. Bu “karizmatik” otoritedir. Paygamberlerin otoritesi ve siyaset alanında seçimle başa gelen komutanın, plebisiter yöneticinin, büyük demogogun ya da siyasal parti liderinin otoritesi böyledir. Sonuncusu “yasalara” dayanan egemenliktir. Yasaların geçerliliğine ve rasyonel kurallara dayanan işlevsel yetkiye inanmaya bağlıdır. Bu, çağdaş “devlet memuru”nun ve bu bakımdan ona benzeyen tüm siyasal güç sahiplerinin sahip olduğu egemenliktir (Weber, 2006: 133-134).

6.3.2.3.1. Muhafazakâr Demokrasi’nin Geleneksel Meşruiyet Kaynakları: *Siyasal İslâmî Gelenek’in Mirası*

Geleneksel otorite ve meşruiyet, içinde bulunulandan önce yaşanmış bir zaman ve mekân ortamının, kendisinden sonraki bütün zamanları ve insani varlığı kapsayan bir temel başlangıç anı ve toplumsal bir değer olarak kabulünün genel uyum ve meşruiyet ölçütü olarak belirlenmesi ile oluşturulur. Bu durumda, “geleneksel otorite ve meşruiyet”, eski zamanlardan devralındığı ileri sürülen değerlerin sürdürülmesi davranışının, yöneten-yönetilen ilişkisinde yönetme erkinin konusu ve koşulu olarak belirlenmesi olarak açıklanabilir. Weber’in ifadesiyle, (1995: 331), “eskiden kalma kural ve erklerin kutsallığını öne sürerek yasallık savında bulunan ve kendisine inanılan egemenlik türüne geleneksel egemenlik diyeceğiz. Egemenleri belirleyen geleneksel kurallardır ve onlara uyulması da geleneksel konumlarından (Eigenwürde) dolaydır. ...Uyulan şey, kurallar değil, gelenekle belirlenmiş erk konumunda bulunan ya da o konuma geleneksel erk sahibince seçilmiş olan kişidir.” Bu bağlamda, geleneksel otorite ve meşruiyet anlayışı, temelde geleneğin kuşaktan kuşağa aktarılarak sürdürülmesini erdem olarak benimseme davranışına dayanmakla, “soy

bağı'nın bu aktarımın aracı olarak benimsendiği ve bireysel-toplumsal değer olarak tanındığı bir törel altyapıyı da barındırmaktadır. Böylece, bu otorite ve meşruiyet türünün, varlığını modern toplumda da sürdürmekle birlikte, İlkçağ-Ortaçağ insanına özgü düşünsel ve bürokratik aşamanın (Antik şehir devletleri ve imparatorluklar çağı ile Feodalitenin) ürünü olduğu sonucu çıkmaktadır. İslâm düşüncesinde, Peygamber'in yaşadığı zamana ve mekâna atfedilen "Asr-ı Saadet (mutluluk zamanı)" deyimini, bu anlayışa iyi bir örnektir.

AK Parti'nin muhafazakârlık anlayışı, içinden çıktığı Siyasal İslâm ve özelde Millî Görüş geleneğinin dinsel düşüncesinin ve gelenekçi söyleminin izlerini taşımaktadır (Yılmaz N., 2005: 615-617). Buna göre, AK Parti'nin bizzat kurguladığı ve temsil ettiği Muhafazakâr Demokrasi önermesinin arka planında, başlı başına bir ideolojik yapı ve söylem olarak Avrupaî bir muhafazakârlıktan çok, İslâm inancı kökenli teolojik bir yerel kültür mirasının varlığından söz edilmelidir. Nitekim AK Parti, düşüncede, söylemde ve uygulamada, geleneksel otoritesini ve meşruiyetini, örgütsel kökeninden getirdiği Siyasal İslâm geleneğinin modernize edilmiş bir uzantısı olarak Muhafazakâr ideolojik kimliğine dayandırmaktadır. Anayasa Hukuku Uzmanı ve TBMM Anayasa Komisyonu Başkanlığı yapmış olan AK Parti Milletvekili Prof. Dr. Burhan Kuzu'nun "Anayasa'ya oy vermeyeni Allah çarpar" (HaberTürk, 2011) veya AK Parti Bursa Milletvekili Hüseyin Şahin'in "Sayın Başbakanımıza dokunmak bile inanın bence ibadettir" (Üzer, 2011) yine AK Parti Aydın eski İl Başkanı İsmail Hakkı Eser'in Tayyip Erdoğan'a yönelik "ikinci peygamber gibidir" (Milliyet, 2010) sözleri, bu arka planı işaret eden örneklerdir. Bu tür dinsel temalı örnekler, başörtüsü sorununda olduğu gibi, parti yönetiminden tabana doğru inildikçe AK Parti söyleminin her katmanında sıklıkla gözlemlenmektedir.

AK Parti'nin geleneksel meşruiyetine konu bir diğer alan, özellikle Erdoğan'ın sıklıkla vurguladığı uluslararası İslâmî dayanışma motifinin,⁹³ toplumdaki karşılığıdır. İslâm inancının ve geleneksel kültürünün odak kavramlarından biri olmakla birlikte,

---

⁹³ "AK Parti, Gazze'deki, Bağdat'taki, Saraybosna'daki, Trablus'taki Kahire'deki, Şam, Halep'teki mağdurların, oradaki kardeşlerimizin umudu bir partidir (AK Parti İstanbul İl Gençlik Kolları, 3. Olağan Genel Kurulu'nda yapılan konuşmadan aktaran, (Adalet ve Kalkınma Partisi, 2012). "Bugün küresel ölçekte mazlumların mağdurların umudu kazanmıştır. İnanın bugün İstanbul kadar, Saraybosna kazanmıştır. Ankara kadar Şam kazanmıştır. Diyarbakır kadar Ramallah, Batı Şeria, Kudüs, Gazze kazanmıştır." (Adalet ve Kalkınma Partisi, 2011c).

İslâm coğrafyasının geri kalmışlığından kaynaklanan ezilmişlik görüntüsü karşısında bir tepki olarak da yorumlanan “din kardeşliği-*ümme*” kavramı etrafında seçmen duyarlılığına yönelik bu söylem, AK Parti’yi olumlayan siyasal davranışın belirleyici etkenlerinden biridir. Özellikle Bağımsız Filistin mücadelesinin yürütücüsü *Hamas* ve *El-Fetih* örgütlerine yönelik destek ve İsrail karşısında, Erdoğan’ın Davos’taki bir söyleşide Peres’e yönelik “one minute” çıkışı ile sloganlaştırılan ve Filistin’e insanî yardım ulaştırma amacıyla İsrail’in ablukasını delme girişimine karşı İsrail askerlerinin dokuz Türk vatandaşını öldürdüğü “Mavi Marmara Saldırısı”ndan sonra doruğa çıkardığı çatışmacı söylemi, seçmen desteğinin en belirgin gerekçelerinden birini oluşturmuştur. Huntington’un “Uygarlıklar Çatışması” (2002) tezinde ifadesini bulan “İslâm uygarlığı” coğrafyası kurgusu ışığında, Küreselleşmenin merkezi tarafından, “Büyük Ortadoğu (ve Kuzey Afrika) Projesi –BOP” veya “Demokratikleşme ve İnsan Hakları” başlıkları altında uygulanan bölgesel yeniden yapılandırma politikaları içinde Türkiye merkezli tasarlanan “Yeni Osmanlıcılık (Sönmez, E. 2010) -Osmanlı çok kültürlülüğü” yaklaşımının bir ögesini ve temel mantığını oluşturan ve Erdoğan’ın “Suriye konusunu bir dış mesele olarak, bir dış sorun olarak görmüyoruz. Suriye meselesi bizim bir iç meselemizdir” (Adalet ve Kalkınma Partisi, 2011d) sözlerinde örneğini bulan bu anlayış, sadece Türkiye ile sınırlı kalmayan, Ortadoğu ve hatta Kuzey Afrika’ya dek uzanan bir uluslararası sempati etkisi yaratmıştır (Savran, 2013: 57).

Din kardeşliği söylemi kapsamında AK Parti’nin geleneksel meşruiyetinin belirleyici ölçüde önemli bir kaynağı da “Kürt sorunu” deyimiyile tanımlanan kategoride, etnik ayrılıkçılık ve güvenlik sorununa ilişkindir. AK Parti, yükselen Kürt milliyetçiliğini, kendisinden önceki süreç boyunca uygulanan “uluslaştırmacı” seküler üniter etnik kimlik modeline karşı kültürel bir tepki olarak yorumlamıştır. Bu sorunun çözümü içinse, kökenindeki Siyasal İslâm düşüncesinin “ümme” anlayışından devraldığı ve “muhafazakâr demokrat” ideolojisi ile uyumlu bir biçimde yeniden yorumladığı yeni-Osmanlıcı (pax Ottomana) düşüncesi içinde tekil ulusal kimlik anlayışını aşan, çok kültürlülüğün ve çok kimlikliliğin kabulüne dayalı, etno-kültürel ve dinsel kökenlerin alt, Anayasal vatandaşlığın ise üst-kimlik olarak tanındığı inanç ve kültür merkezli bir yurttaşlık modelini önermektedir. (Dönmez, 2011: 53-54). Bu önermeye göre, ulusal kimlik etnik kökene dayalı “Türk” değil, üstünde birlikte yaşanan coğrafyaya vurguyla “Türkiyeli” olarak tanımlanmakta, böylece çok

kimlikli bir yapı kültürel sınırlar içinde kabul edilmiş olmaktadır. AK Parti'nin bu kimlik ve yurttaşlık politikasının terör eylemlerinin yoğunlaştığı Kürt coğrafyasında kısmen onay gördüğü, seçim sonuçlarından anlaşılmaktadır. Bu görüntü, Körfez Savaşları sonrasında Kuzey Irak'ta oluşturulan Kürt yönetimi ile karşılıklı sınır ticareti ile gelişen ve giderek Kürt siyasetinin yürütücülüğünü üstlenmeye başladığı izlenimi veren Kürt kökenli girişimci sınıfının ekonomik mülkiyetine ilişkin güvence ve kalıcılık arayışının ve kültürel taleplerinin karşılandığı biçiminde yorumlanabilir.

6.3.2.3.2. Muhafazakâr Demokrasi'nin Karizmatik Otorite ve Meşruiyet Kaynakları: *Tayyip Erdoğan Liderliği*

Karizmatik otorite ve meşruiyet, yöneticinin, başka bir aracıya gerek kalmaksızın, muhatabını kendisinden istenileni yapmaya itecek etkileyciliği elde etmek üzere, kişisel özelliklerini, kendine özgü davranış biçimlerini, sıradan olmayan, olağanüstü niteliklerle yorumlayarak yönetme erkinin konusu kılıp, bu hali ile ve çoğunlukla propaganda ve zor yöntemlerini kullanarak yönetilene sunması, buna karşılık, yönetileninse bu yönetim erkini kendisine sunulduğu biçimi ve içeriği ile tanınması durumudur. Olağanüstü, tanrı vergisi vasıflara sahip olduğuna inanılan kişinin otoritesi karizmatik otoritedir. “Peygamberlerin otoritesi ve siyaset alanında seçimle başa gelen komutanın, plebisiter yöneticinin, büyük demogogun ya da siyasal parti liderinin otoritesi böyledir” (Weber, 2006: 133-134). İmparatorluklar çağındaki “kahramanlık-savaşçılık-fetihçilik” özellikleri ile, modern çağda totaliterizmin “Der Führer” ve “Il Duce” vb. ünvanları odağına koyarak uyguladığı örgüt ve kitle liderliği politikaları, bu otorite ve meşruiyet türünün en iyi örnekleridir. Bununla birlikte, Weber'e göre (2006: 100), “karizmanın kurumsallaşması, özünde ekonominin koşullarına, yani günlük çalışma yaşamının geçerli ve sürekli rutinlerine uyum sağlamakla özdeşdir. Burada, ekonomi belirler, belirlenmez.” Bu nedenle, karizma, kendiliğinden var olmakla, yani önderin kişilik özelliklerinden kaynaklanmakla birlikte, varlığının sürmesi için önder kişinin varlığı tek başına yeterli değildir. Karizmanın muhatabı kitle üzerindeki etkisinin sürekliliği, toplumun sosyo-ekonomik düzeni ile bağ kurabilmesine bağlıdır. Bu bağlamda, karizmanın her ne kadar kişinin öznel yeteneklerinden kaynaklandığı kabul edilse de, karizmanın varlığı, öncelikle muhatabındaki talebine ve etkisine bağlıdır. Özetle, karizma, önce muhatabının algısında var olur. O halde, karizmatik etki, liderin vasıfları kadar, muhatabındaki beklentinin, gereksinmenin de ürünüdür. Weber'in işaret ettiği gibi (2006: 134-135;

1995: 358), Peygamberlerin ortaya çıkışları, yaşadıkları zaman ve mekan koşullarındaki ahlakî ve toplumsal sorunların doruk noktasına varmış olmasıyla bağlantılıdır. Benzer şekilde, Adolf Hitler'in ortaya çıkışında, Almanya'nın I. Dünya savaşında uğradığı bozgun ve Versay Antlaşması'nın ağır hükümleri etkilidir. Örneklerden de anlaşılacağı üzere, karizma toplum psikolojisinde rahatsızlık yaratan olağanüstü koşullardan kurtulma istek ve beklentisinin ürünü ve karşılığı olarak belirir. Bir Karizmatik Otorite simgesi olarak Tayyip Erdoğan'ın ortaya çıkışı da, bu genel şablona uygun olarak, tarihsel sürecin bir ürünü ve sonucudur.

Muhafazakâr Demokrasi'nin karizmatik otorite ve meşruiye kaynağı, AK Parti'nin kurucu lideri ve halen kurumsal olarak Genel Başkanı olan Recep Tayyip Erdoğan'ın liderlik-etkileycilik-örgütleyicilik yeteneklerinin yanı sıra, kişisel özelliklerinin toplum tarafından algılanış ve onaylanış biçimlerine dayanmaktadır. Özetle, AK Parti iktidarının meşruiyet kaynaklarından biri de, Tayyip Erdoğan'ın liderliği faktörü, bir başka deyimle, *karizmasıdır*. Tayyip Erdoğan liderliği, öylesine önemlidir ki, AK Parti değil, “Tayyip Erdoğan'ın partisi” söz konusudur (Yavuz, 2005b: 603). Tayyip Erdoğan karizmasının en temel özelliği, geleneksel dinsel ve kültürel değerleri -çevrenin değerlerini- temsil edişidir; gelenekçi-muhafazakâr kitleler üstünde geçerli oluşudur. İnşa edildiği bu temel üzerinde, AK Parti'nin karizmatik otoritesinin ve meşruiyetinin öznesi olarak Tayyip Erdoğan liderliğinin kaynakları ve etkileri, *tarihsel, ekonomik, kültürel ve kişisel* kaynakları üzerinde, üçlü bir sınıflandırma içerisinde ele alınabilir.

6.3.2.3.2.1. Erdoğan Karizmasının Tarihsel Kaynakları

Tayyip Erdoğan karizmasının tarihsel kaynağı, en başta kişisel siyasal geçmişinin verilerinde saklıdır. Erdoğan, siyasetle ilgilenmeye erken gençlik döneminde başlamıştır. Önceki bölümde Türkiye muhafazakârlığının evrimi içinde siyasal islâm—muhafazakârlığın politikleşmesi olarak adlandırdığımız aşamada, Necip Fazıl Kısakürek'in Büyük Doğu adını verdiği ideolojik kurgusunun (Çetinsaya, 2005: 437-438) etkisi altında radikalleşen Akıncılar denilen gençlik kuşağının içinde, özellikle Millî Türk Talebe Birliği (MTTB) çatısı altında örgütlü etkinlik göstermiştir (Besli ve Özbay, 2010: 29). Erdoğan bu dönemde, Millî Görüş geleneğinin siyasal örgütü olan Millî Selamet Partisi'nin İstanbul İl Gençlik Kolları Başkanlığını yürütmüştür (Besli ve Özbay, 2010: 20, 32). Böylece, bir siyasal kişilik ve lider olarak kendi kuşağı içinde belirginleşmiştir. AK Parti'nin kurucu kadrosunun çoğunluğu,

Erdoğan'la benzer yaş kuşağının üyeleri olarak siyasal etkinliğe aynı dönemde ve aynı siyasal gelenek içinde başlamış, dolayısıyla, Erdoğan'ın bir siyasal kişilik ve lider olarak ortaya çıkışının ve yükselişinin yakın tanıkları ve muhatapları olmuşlardır. Ayrıca, Erdoğan'ın siyasal bir kişilik ve lider görüntüsü kazanmaya başladığı bu dönem, politikanın genel olarak radikalleştiği 1970'li yıllara denk gelmektedir. Dönem siyasetinin radikal niteliği ve genel anlamda gençlik eliyle yürütülmesi, tüm siyasal hareketlerde karizmatik lider tipinin ortaya çıkışına olanak sağlamış, Erdoğan ve daha başka birçok genç politikacıyı, geleceğin liderleri olarak hazırlayan bir ortam oluşturmuştur.

Erdoğan karizmasının tarihsel kaynağının bir diğer belirleyici etkeni, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Başkanı olduğu döneme ilişkindir. Buradaki en önemli etken, kırsaldaki tarımsal mekanizasyonun itici ve metropolleşen kentlerdeki kapitalist gelişimin çekici etkisi altında 1970'ler ve 1980'ler boyunca yoğunlaşan göç sürecinde kentlerin çeperlerine yerleşerek yeni semtler ve kentsel sorunlar meydana getiren geleneksel-muhafazakâr nitelikli siyasal bir tutuma sahip geniş bir kitleyi oluşturan köylü kökenin, kendi değerlerini temsil ettiğine ve sorunlarını çözeceğine inandıkları Refah Partisi'nin adayı olarak Erdoğan'a verdikleri destektir. Bu dönem aynı zamanda, yerel ve merkezi siyasette önemli yolsuzluk krizlerinin gün yüzüne çıktığı ve yolsuzluklara son verecek siyaset ve siyasetçi özleminin duyulduğu bir dönemdir. Erdoğan'ın İstanbul Büyükşehir Belediyesi Başkanı seçildiği 1994 yerel seçimlerinin hemen öncesinde, SHP'nin siyasal temsilindeki İstanbul Belediyesi'nde ortaya çıkan İSKİ yolsuzluk olayı, toplumda sosyal demokrat siyasete karşı büyük bir tepki doğurmuştu. Erdoğan'ın İstanbul Belediye Başkanı adayı olduğu Refah Partisi'nin "Adil Düzen" söylemi, yolsuzlukların sadece belediyelerde değil, İLKSAN gibi örneklerle merkez siyasette de görüldüğü bu dönemde, toplumun ilgisini çeker hale gelmiştir. İşte, Refah Partisi'nin ve Erdoğan'ın yükselişi, halkın temiz siyaset talebi ve biriken sorunlarının çözülmesi beklentisine bir yanıt olarak gerçekleşmiştir.

Erdoğan karizmasının bir diğer tarihsel kaynağı, 28 Şubat darbe sürecidir. 28 Şubat 1997 tarihli Milli Güvenlik Kurulu toplantısında askeri otoritenin dayatması ile alınan kararlara Erbakan'ın Başbakan olarak imza atması, yükselen İslâmî muhafazakâr kesimde bir düş kırıklığı yaratmıştır. Sonrasında, Partisinin büyük ortağı olduğu Refah-Yol koalisyon hükümetinin askeri odaklı bir müdahale ile düşürülmesine, Partisinin kapatılmasına, kendisinin de siyasî etkinlikte bulunmasının

yasaklanmasına karşın, Erbakan'ın uzlaşmacı, gerilimden kaçınan tutumu bu düş kırıklığının boyutunu artırmıştır (Çakır, 2004: 571). Erdoğan ise, aynı süreçte Siirt'te yaptığı bir konuşmada okuduğu bir şiirin “siyasal düşmanlığa çağırdığı” suçlamasıyla Belediye Başkanlığı görevinden alınmış ve hapse atılmıştır (Besli ve Özbay; 2010: 203-204, 219; Akdoğan, 2005: 624). Sonuçta, Erbakan'ın uzlaşmacı, gerilimden kaçınan tavrının kitle psikolojisinde baskılara, dayatmalara boyun eğme olarak yorumlanışına karşın, Tayyip Erdoğan'ın ısrarcı, kararlı ve ödünsüz söylemi, O'nu Erbakan'ın aşınan karizmatik otoritesine karşı bir karizma seçeneğinin öznesi kılmıştır.

Erdoğan karizmasının toplum bilincindeki oluşumunda, 28 Şubat süreci ile ilgili bir başka önemli etken, AK Parti'nin iktidar oluşu ile birlikte 28 Şubat müdahalesinin meydana getirdiği olağanüstü koşulların giderilmesi ve demokrasi dışı uygulamalardan kaynaklanan sorunların çözümü yönünde adımlar atılmasıdır. Demokratik işleyişe dışarıdan, özellikle bürokratik “zor” gücü kullanılarak etkide bulunma girişimlerine karşı ödünsüz tavır, örneğin, 27 Nisan 2007'de Genelkurmay Başkanlığı'nın Cumhurbaşkanlığı seçimi hakkındaki bildirisine ve Anayasa Mahkemesi'nin Cumhurbaşkanlığı seçiminde en az 367 milletvekilinin toplantıya katılmasını zorunlu saymasına ve Cumhurbaşkanlığı seçiminin iptali kararına (Özipek, 2011: 683) karşı duruş, kitle psikolojisindeki bu algıyı kamçulamış, Erdoğan'ın kişisel varlığı ile simgelenen AK Parti'nin karizmatik meşruiyetinin yayılım alanını genişletmiştir. Bu bağlamda, 28 Şubat sürecinde askeri müdahalenin mağduru olan muhafazakâr kesimin Ergenekon-Balyoz gibi adli soruşturmalar üzerinden Erdoğan karizmasına “28 Şubat'ın rövanşı” anlamını da yüklemiş olduğu söylenebilir.

6.3.2.3.2.2. Erdoğan Karizmasının Ekonomik Kaynakları

Erdoğan karizmasının üretimine katkı sunan bir başka olay ve etken, 2001 ekonomik krizidir. 2001 Şubat ayında patlak veren büyük ekonomik kriz, o sırada var olan koalisyon hükümetine ve hükümeti oluşturan siyasal partilere, onların yöneticilerine karşı geniş çaplı bir kitlesel tepki doğurmuştur. Nitekim, bu partilerin 3 Kasım 2002 genel seçimlerinde elde ettikleri sonuçlar, bu saptamayı doğrulamaktadır. ANAP, DYP, MHP gibi köklü birer siyasal geleneğin ve tabanın ifadesi olan partilerin meclis dışında kaldığı bu sonuçlarla, siyasal alanda ciddi bir otorite değişimi yaşanmıştır. Bu değişim, en başta 1991'den beri süregelen çok partili koalisyonlara

dayalı hükümet yapısı ile tek parti hükümeti arasında gerçekleşmiştir. Bunun ilk nedeni ise, toplumsal anarşi yaratabilecek boyuta varan ekonomik bunalımın çözümlenmesi gereğidir. 27 Mayıs darbesinin 4 Ağustos 1958'deki %68,9; 12 Mart Muhtırası'nın 10 Ağustos 1970'deki %40; 12 Eylül darbesinin 21 Eylül 1977'deki %9,1, 1 Mart 1978'deki %23, 10 Haziran 1979'daki %43,7 ve 24 Ocak 1980'deki %32,7 olmak üzere üç yılda toplam %108,5 oranında gerçekleşen devalüasyonların (tr.wikipedia.org) hemen ardından meydana gelişlerindeki zamanlama üstünden bir mantık yürütülürse, yüksek oranlı devalüasyonla veya daha genel bir ifadeyle büyük çaplı ekonomik bunalımlarla güçlü-otoriter yönetim uygulamaları arasında bir bağlantı olduğu düşüncesine varılabilir. Ekonomik bunalım süreçlerinin çözümü için uygulanan ekonomik programların genellikle “tasarruf” gerektiren içerikleri, uygulamada “istikrar”, bu ise “kalıcı ve güçlü siyasi irade” gerektirmektedir. Buradan hareketle, 3 Kasım 2002 genel seçimlerinin sonucunda ortaya çıkan AK Parti'nin tek başına iktidarını da, genelde 2001 bunalımının, özeld 22 Şubat 2002 tarihli ve %28,4 oranlı devalüasyonun etkileri ile ilişkilendirme yoluna gidilebilir. Böylelikle, Erdoğan karizmasının, gerek iş, gerek bürokrasi, gerekse seçmen gözünde, 3 Kasım 2002'den önceki koalisyon hükümetinin Kemal Derviş'in yönetiminde başlattığı ekonomik istikrar ve yeniden yapılanma programının sürekliliğinin güvencesi adına, tek parti iktidarının kişisel otorite kaynağı ve simgesi olarak değerlendirildiğini söylemek yanlış olmaz. Nitekim, Erdoğan'ın sıklıkla yineleyerek kullandığı “diklenmeden dik durmak” deyi mi (Haber Vitrini, 2012), serbest piyasa dengesinin siyasal ve bürokratik istikrar gerektiren fakat gerilime negatif duyarlı doğasıyla uyumlu bir yönetim anlayışını simgelemektedir.

6.3.2.3.2.3. Erdoğan Karizmasının Kültürel Kaynakları

Erdoğan karizmasının meşruiyet zeminini oluşturan ve besleyen üçüncü etkenini, toplumsal kültüre ve geleneğe dayalı kültürel taleplerin siyaset üzerindeki etkisinde aramak mümkündür. Burada, Türkiye toplumuna özgü sosyolojik ve kültürel verilerin karizmatik etkinin oluşumunda edildiği yerden söz ediyoruz. Bu bağlamda öncelikle belirlenmesi ve vurgulanması gereken, Erdoğan'ın seçmen algısındaki “seçkin” olmayan, sıradan insan görüntüsüdür. Türkiye siyasal tarihindeki siyasî lider örnekleri ile basit bir karşılaştırma bu gerçekliği ortaya koymaktadır. Buna göre, Erdoğan'a dek devlet yönetiminde etkili olmuş bütün siyasetçiler ve devlet adamları “seçkin” bir görünüme sahiptir. Örneğin, Mustafa Kemal ve İsmet Paşalar

general; Celal Bayar bürokrat; Menderes toprak ağası; Demirel ve Özal mühendis-yüksek bürokrat; Ecevit entelektüel-yazar; Erbakan öğretim üyesi-mühendis; Türkeş ve Evren yüksek rütbeli subay; Çiller, “seçkin üniversite” Boğaziçi’nde Profesör; Sezer Anayasa Mahkemesi üyesi yüksek yargıçtı. Erdoğan ise tam anlamıyla halktan biriydi. İstanbul’un ilk varoş semtlerinden biri olan Kasımpaşa’da, alt-orta gelir grubundaki bir ailede doğup büyümüş, gençlik yıllarında, İETT’de işçi kadrosunda futbol oynuluğu, çeşitli şirketlerde muhasebecilik (Besli ve Özbay, 2010: 19-20), daha sonraları ise orta ölçekli tüccarlık yapmıştı (Çetin, 2003). Nitekim, Erdoğan’ın 2011 yılındaki genel seçim propagandasına sıklıkla konu ettiği “işçi emeklisi-SSK’lı” kimliği, bu anlamda alt gelir grubuna yönelik önemli bir psikolojik mesaj işlevi görmüştür.

Erdoğan’ın İstanbul Büyükşehir Belediyesi Başkanlığı sırasında Üsküdar semtinde imarsız bir evde oturduğu yönündeki haberle ilgili soruya verdiği “şehirler gelişirken, yöneticiler görevini yapmadıkları için, şehrin gelişen akslarında bu gelişmeye ve büyümeye paralel olarak imarlı arsa üretmedikleri için, yapılan binalar imarsız olmakta ve vatandaş da mecburen bu imarsız binalarda oturmaktadır. Ben de o vatandaşlardan biriyim. Onlardan biri olmak, onlarla aynı sorunları yaşamak ve aynı kaderi paylaşmaktan da kesinlikle rahatsızlık duymuyorum” yanıtındaki gibi alt-orta gelir grubuyla kendini özdeşleştiren söylemleri ve gerek Büyükşehir Belediye Başkanlığı gerekse Başbakanlığı dönemlerinde gecekondulara yönelik iftar ziyaretleri gibi uygulamaları (Besli ve Özbay, 2010:124, 172-175), Erdoğan karizmasının alt-orta gelir grubundaki köklü ve yaygın sahiplenişinin duygusal nedenleri üstüne fikir vericidir. AK Parti’nin iktidara geldiği 3 Kasım 2002 seçimlerinden sonra Partili milletvekillerinin TBMM lojmanlarına taşınmamasını istemesi, hatta lüks konut statüsündeki bu lojmanları özelleştirme kararı, kendisinin de Başbakanlık konutunda değil, sivil yerleşim alanında oturması, aynı kapsamda değerlendirilebilir. Oysa, Erdoğan’a dek siyasi aktörlerin yerleşim biçimlerini belirleyen “Çankaya, Dolmabahçe, Pembe Köşk, Çakırbeyli çiftliği, Güniz Sokak, Yeniköy-Yalı” gibi adreslendirmeler, seçkinliğin, bir anlamda toplumdan yalıtılmışlığın göstergesi olarak kabul edilebilir.

Erdoğan ise ‘halk’tı. Halk olduğunu ayrıca ifade etmesine de gerek yoktu. Beden dilinden diğer tüm özelliklerine kadar doğal olarak böyleydi. Türkiye Cumhuriyet tarihinde sivrilmiş siyasal önderler arasında en fazla, otantik biçimde “halk” olan

kişiydi. Halktan gelmiş olsalar da, devlet tornasından geçmiş, “ehlileşmiş” diğer cumhuriyet elitlerinin önüne bileğinin hakkıyla geçmiş bir yeni orta sınıf eliti Erdoğan. Daha kabadayı, daha otoriter ifadeli, nobran delikanlı muhafazakârlığıyla bezenmiş bir pragmatizm ve icraatçılık bu. Herşeyden daha önemlisi sahici ve mütavazı, ya da böyle algılanmaya çok müsait bir duruş, Erdoğan ve yakın çevresine damgasını vuruyor (İnsel, 2002: 22).

Sonuçta, Erdoğan’ı önceki siyasetçi, devlet insanı figürlerinden ayıran temel özellik, seçkin olmadığına, halktan birisi olduğuna ilişkin algıdır. Bu yüzden, halkın muhafazakâr kesimi, Erdoğan’ın kendi değerlerini temsil ettiğine inanmakta, bu nedenle de, O’nu kendisiyle özdeşleştirmektedir. Erdoğan de, ‘halk’ın değerlerini benimsediğini her fırsatta davranışlarıyla göstererek bu algıyı beslemekte ve canlı tutmaktadır. Birinci bölümde değinilen Şerif Mardin’in “merkez-çevre” yaklaşımı çerçevesinde bakıldığında, Tayyip Erdoğan, elinde bulundurduğu bürokratik ve entelektüel gücü, toplumu Batı uygarlığının Aydınlanma gibi temel ilkeleri çevresinde dönüştürme aracı-aygıtı olarak kurgulayan ve kullanan sistemin merkezindeki askeri ve sivil bürokrasinin karşısına çevrenin geleneksel değerlerinin temsilcisi olarak çıkmış olduğu söylenebilir. Böylelikle, Erdoğan, seçmen algısında sadece bir siyasal parti lideri ve devlet adamı olarak değil, “kişi” olarak da bir soyut-etik değer sembolü haline gelmektedir.

6.3.2.3.2.4. Erdoğan Karizmasının Kişisel Kaynakları

Erdoğan karizmasının, O’nun kişisel varlığından, özelliklerinden kaynaklanan yönü ve işlevi, kendisinden önceki siyasal liderlerle karşılaştırılmasından doğmaktadır. Bu bakışla Erdoğan, öncelikle 3 Kasım 2002’den önceki DSP-ANAP-MHP koalisyon hükümetinin Başbakanı Bülent Ecevit’in yaşla ilgili sağlık sorunlarından kaynaklanan fiziksel yetersizlikleri nedeniyle siyasal lider ve devlet yöneticisi olmanın gerektirdiği etkinlik ve gösterişten yoksunluğu ile karşılaştırılmaktadır. Yine aynı dönemin belirleyici siyasal liderleri olarak Süleyman Demirel’in ve özellikle AK Parti kurucularının içinden çıktıkları Millî Görüş geleneğinin lideri Erbakan’ın yaşları, buna bağlı olarak fiziksel nitelikleri, Erdoğan karizmasını olumluyan psikolojik kaynaklar olmuştur. Kişisel yaşam öyküsünün bir ürünü olarak kendisine yüklenen “Kasımpaşalı/ Kasımpaşa delikanlısı” imajı (Besli ve Özbay, 2010:21), bedensel görünümü ve özellikle siyasal örgütlülük deneyiminden kaynaklanan konuşma yeteneği ile, konuşurken kullandığı agresif yöntemin birleşimi,

kanımızca Erdoğan karizmasının, güven ve özgüven ediniminde gücü ilk sırada önemseyen doğulu toplumsal bilinç-altındaki ana kaynağını oluşturmuştur.

6.3.2.3.3. Muhafazakâr Demokrasi'nin Yasal-Akılcı Otorite ve Meşruiyet Kaynakları

Bürokratik-Akılcı otorite ve meşruiyet, yönetme erkinin ve yönetilenin yönetene bağlılığının, önceki türlerde görüldüğü gibi herhangi bir geleneksel toplumsal değere ve doğrudan yönetenin kişiliğine değil, kurumlara, daha doğrusu kurumları meydana getiren “toplumsal sözleşmeler” olarak genel kabul ve geçerliliğe sahip yazılı belge ile kaydedilip duyurulmuş kurallara bağlı olarak gerçekleştiği yönetim ve yönetilme biçimidir (Weber, 1995: 315-320; 2006: 290). Bu açıklamasından anlaşılacağı üzere, “bürokratik-rasyonal otorite ve meşruiyet”, Aydınlanma çağının ürünü ve sonucu olan modern topluma ve onun modern bürokratik örgütlenmesine, devletine özgülüğü ile çağımızda ortaya çıkmıştır. AK Parti, yasal-akılcı otoritesini ve meşruiyetinin kaynağını seçmen kitlesini oluşturan toplumsal tabakaların siyasal davranışı olarak kendisine yönelen demokratik desteğinden almaktadır.

6.3.2.3.3.1. Seçimler

AK Parti, 14 Ağustos 2001 tarihli kuruluşundan sadece bir yıl kadar sonra, 3 Kasım 2002 genel seçimlerinde tek başına iktidar olmakla kalmamış (Akdoğan, 2005: 624), rakipleri CHP-DYP-MHP-RP gibi onlarca yıla dayalı köklü siyasal geleneği ve seçmen kitlesi bulunan partileri geride ve hatta Meclis dışında bırakmıştır. AK Parti, 28 Şubat sürecinde Refah Partisi'nin ortağı olduğu Koalisyon Hükümetinin düşürülmesinde ve Refah Partisi'nin kapatılmasında kullanılan “laikliği tehdit etme” algısına dayalı karşı propagandanın kendisine de uygulanmasına rağmen, Refah Partisi ve Fazilet Partisi'nin akıbetine uğramamış, tersine, her seçimde aldığı oy oranını artırmıştır. Öyle ki, AK Parti, içinden çıktığı köklü bir siyasal gelenek olan Millî Görüş geleneğini reddetme iddiasıyla ortaya çıkmış olsa da, bu siyasal geleneğin seçmen kitlesinin neredeyse tamamının oyunu elde etmiş gibi görünmektedir. Hatta, 2002 genel seçimlerinde elde ettiği %34 oy oranı ile, bu geleneğin 1995 genel seçimlerinde aldığı ve o güne dek edindiği en yüksek oy oranı olan %21'i çarpıcı biçimde aşmıştır (Safi, 2007: 295). Böylece, AK Parti, kendi karşı iddiasının tersine, Millî Görüş geleneğinin, en azından seçmen tabanında sürdürücülüğünü yüklenmek durumunda kalmıştır. Bu sayede AK Parti, 28 Şubat sürecinin yarattığı siyasî boşluğu,

İslâmcı ve İslâmî hassasiyeti olan kitleleri de temsil ederek ve de kendi varlığını riske sokmaksızın doldurabilmiştir (Çınar, 2006: 474). Yine, bu bağlamda, AK Parti, Genel Başkanı Tayyip Erdoğan'ın siyasî yasağı nedeniyle başbakan ve milletvekili olamamasına rağmen (Besli ve Özbay, 2010: 203-204), Erdoğan'ın liderliği altında tek başına iktidara gelmiştir. Seçmen, kendisine sunulan “sonuçsuzluk” imalı gerçekçilik-akılcılık seçeneğine itibar etmemiştir. Millî Nizam-Millî Selamet-Refah-Fazilet Partileri süreci boyunca sürekli hukuksal ve siyasal engellemelerle karşılaşan, partilerinin tümü kapatılan Millî Görüş geleneğinin, 28 Şubat sürecinde iktidardan düşürülen Refah-Yol koalisyon hükümetinin eski bakanları ve temsilcileri tarafından kurulmuş olsa da, AK Parti kadrosunun siyasal geçmişindeki meşruiyet bunalımının kendisine yansımalarını aşabilmiştir. Örneğin, Erdoğan'ın siyasî yasağı, Ana Muhalefet Partisi CHP'nin desteği ile kaldırılmış ve Başbakan olması sağlanmış, AK Parti, açılan kapatma davasında yaptırıma uğratılmışsa da kapatılmamıştır.

AK Parti, 2002 genel seçimlerinin ardından, 2004 yerel seçimlerinde %42'lik oyla, 15 Büyükşehir belediyesinden 11'ini kazanmıştır. 2007 genel seçimlerinde %46,5, 2009 yerel seçimlerinde %39, 2010 yılındaki Anayasa değişikliği referandumunda %58 ve nihayet 2011 genel seçimlerinde ise %50 oy oranı elde etmiştir (<http://www.akparti.org.tr/site/secimler>, Erişim Tarihi: 11.03.2012). Böylelikle, %1 gibi trajik bir oy oranına gerileyen sağın geleneksel temsilcileri ANAP-DYP ve 1999 genel seçimlerinde aldığı oy oranına (% 17) göre önemli bir oy kaybı yaşayan (2002 genel seçimlerinde % 8; 2007 genel seçimlerinde % 14; 2011 genel seçimlerinde % 13 oy alan) MHP'nin bıraktığı boşluğu doldurmaya talip olmuştur (Çelebi, 2013: 384). Yeni sağ çizgisindeki muhafazakâr siyasal programı ile “İslam'ın sosyal hayatı üzerine bina edilen muhafazakâr/yerel duyarlılıklarla kalkınmacı, rekabetçi ve dışa açık modern yapılar arasında” bir sentez yaratma misyonunu üstlenen AK Parti (Dağı, 2004), milliyetçilikten muhafazakârlığa, liberal sağa ve sola kadar geniş bir alanın siyasal temsili sorumluluğuna da talip olmuştur.

6.3.2.3.3.2. Siyasal Katılım

AK Parti'nin siyaseti toplumsallaştırmasındaki bir diğer önemli etken, bireyin siyasal katılımını etkinleştirmeye dönük örgütlenme ve propaganda yöntemidir. Seçim ve referandumlarda oy kullanmakla sınırlı, edilgen bir seçmen davranışı kalıbını aşan örgütlü-etkin siyasal katılım, kişide yönetime katılmışlık, etkide bulunmuşluk güdülenmesini yaratarak Partinin meşruiyetini oluşturmada önemli bir işlev

görmektedir. Bu bağlamda bahsedilmesi gereken bir diğer süreç, Millî Görüş geleneğinin bir mirası olarak kadın kollarının Parti propagandasında etkin kullanımının siyasetin toplumsallaşması üstündeki çarpan etkisidir. 1990'larda başlayan Refah Partisi tecrübeleri ile kadınlar, zamanın getirdiği günlük ihtiyaçlar şeklindeki politik talepleriyle, görüntüde bile olsa kamusal görünürlük elde etmişlerdir (Eraslan, 2005: 819). Bu uygulama, erkek egemen toplum yapısının geleneksel ideolojisi tarafından olduğu kadar, modernite tarafından da toplum dışına itilmiş muhafazakâr ev kadınları için bir sosyalleşme olanağı yaratmış, onlar açısından, dış dünya ile inanç ve muhafazakâr aile değerleriyle uyumlu-meşru—bir bağlantı kurulmasını sağlamıştır. Bu kitle eskiden evden çıkmanın, erkeklerle konuşmanın günah olduğunu düşünürken, şimdi hayatın içinde var olmak, kendisini sadece anne olarak değil, işi ve çevresiyle gerçekleştirmek istiyor (Tuksal, 2000: 59).

AK Parti'nin, siyasal katılım üstündeki etkisi yukarıda sıraladığımız faktörlere oranla daha sınırlı olsa da, özellikle alt gelir grubunun siyasete ilgisi üstündeki etkisinin göz ardı edilmemesi gereken bir başka toplumsallaştırma aracı, eğitim olanaklarının yaygınlaştırılması ve maddî-teknik açıdan kolaylaştırılmasıdır. İlköğretimde ders kitaplarının ücretsiz sağlanması, orta ve yüksek öğrenimde burs olanaklarının ve tutarlarının artırılması, yüksek öğrenimde her ilde en az bir yeni üniversite kurulması, resmî ve özel yurt sayılarının artırılması gibi politikalar, 1980 sonrası liberalizasyon politikaları sonucunda alt gelir grubunun ve taşranın aleyhine ciddi fırsat eşitsizliklerine konu olan eğitimin varlıklı sınıfın tekelinde olmaktan önemli ölçüde çıkarılmasını sağlamıştır. Diğer yandan, yükselen taşra burjuvazisinin çocukları için, laik karakterli devlet okullarının dışında, bu sınıfın toplumsal ve ideolojik yapısına uygun, yeni kuşakların, içinden çıktıkları toplumsal kültür iklimine yabancılaşma yaşamayacağı, cemaat örgütlenmesi ve finansı ile dersaneler, kolejler, üniversiteler açılması desteklenmiştir (Günlü, 2006: 253-254). 28 Şubat sürecinin kız öğrencilerin üniversiteye başörtüsüyle girişinin yasaklanmasında olduğu gibi engelleyici bürokratik tavrının siyaset kurumu eliyle tasfiye edilmesiyle oluşan bu durum, eğitimde de muhafazakâr kesimin rejime ilişkin sorgulamalarını, giderek karşıt konumlanışını çözmüş, bu yolla rejimin meşruiyetini de genişletmiştir. Bu eğitim politikalarının sonucunda ortaya çıkan siyaset ilgisinin ve kısmen katılımının AK Parti'ye yönelik bir beğeniye konu oluşunun seçim sonuçları üstünde etkili olduğu varsayılabilir.

6.3.2.3.3.3. Demokratikleşme Politikaları

AK Parti'nin bir siyasal bir örgüt ve aynı zamanda devlet iktidarı olarak temel tarihsel özelliği, Türkiye'nin siyasal yapısında meydana getirdiği ve görünürleştirdiği köklü değişimlerdir. Bu değişimler, en basit biçimde, Türk devlet geleneğinin tarihsel birikiminin güncel görünümü olan “Güçlü Devlet” ilkesine ve rejimine dayalı devlet merkezli geleneksel siyasal algının, yerini modern sivil toplum anlayışına bırakma sürecindeki geçici aktörlüğü ile özetlenebilir. Bunun temel kaynaklarından ve göstergelerinden biri ve ilki, sivil toplumun, gerek AK Parti'yi destekleme, gerekse ona karşı muhalefet amacıyla geçmişe oranla daha fazla siyasal katılımı ve etkinlikte bulunmasıdır. Böylece, çift yönlü siyasal davranışın toplumsal artışı, devlete rağmen, siyasal yapının sivilleşmesini ve görece demokratikleşmesini geliştiren bir etki üretmiştir. Bu bağlamda, tarihsel uzamda Anadolu'ya yabancılaşmış Batıcı “seçkin” tipolojisine yönelik eleştiri ve ona karşı kazanım elde etme söylemi, AK Parti'nin sivil ve siyasal toplum önündeki genişleme eğilimini uzun bir süre boyunca devam ettiren onayının kurucu temellerinden ve araçlarından biri olmuştur.

Sonuçta, AK Parti'nin yasal-akılcı meşruiyeti, ilk elde, Weber'in kişisellikten arındırılmış mevzuata vurgu yapan kuramsal açıklamasına uygun olarak, Anayasa, Siyasî Partiler Kanunu, Seçim Kanunu gibi yasal metinlerin içerdiği ve öngördüğü kurallara göre edinilmiş seçmen onayı ve temsil yetkisine dayalı argümanlarla üretilmiştir. Buna göre, 3 Kasım 2002 genel seçimlerinden başlayarak seçim ve referandum oylamalarında elde ettiği sonuçların, 7 Haziran 2015 seçimlerine dek artış eğiliminin sürekliliği, AK Parti'nin yasal-rasyonel meşruiyetinin ve otoritesinin temel kaynağı olmakla birlikte, aynı zamanda, Türkiye siyasal tarihi içerisinde bu alandaki özgün yerinin de gerekçelerinden biridir.

6.3.2.3.3.4. Yerel Yönetim Politikaları

AK Parti'nin, siyasal ilginin ve etkinliğin toplumsallaşmasında, özellikle yerel örgütleri aracılığıyla oynadığı aracılık rolünün, Weber'in (2006: 287) “sınıfların ve statü gruplarının eylemlerinin tersine, partilerin toplumsal eylemleri her zaman bir *toplumsallaştırmayı* içerir; çünkü parti eylemleri hep planlı biçimde ulaşılmaya çalışılan bir hedefe yöneliktir” diye ifade ettiği açıklamasına uygun olarak, Parti'nin oy oranının 7 Haziran 2015 seçimlerine kadar sürekli ve düzenli yükseliş eğilimi göstermesindeki en önemli etkenlerden biri olduğu gözlemlenmiştir. Bu bağlamda AK Parti'nin, yerel örgütleri ve belediyeler üzerinden yerel toplumla doğrudan bağ

kurarak siyasal etkinliği toplumsallaştırması ve katılımı yaygınlaştırması, siyasetin, başkent merkezli ulus-devlet seğkinliğinin geleneksel tekelinin dışına taşınarak toplumsal psikolojide sahiplenilmesini sağlayarak, seçimlerde elde ettiği olumlu sonuçlar üstünde gúçlü bir etkiye sahip olmuştur. AK Parti, bu yolla İřlámıcıların seküler-laik karakterli demokratik-parlamente sistemine dair algılarındaki olumsuzluğu da çözümlenmiş olmakla, aynı zamanda rejimin meşruiyet alanını da genişletmiştir. Nitekim 2007 yılındaki Cumhurbaşkanlığı seçiminde Anayasa Mahkemesi'nin TBMM için toplantı yeter sayısı olarak 367 milletvekilinin katılımını ön koşul olarak belirlemesine ve aynı konuda Genelkurmay Başkanlığı'nın "27 Nisan e-muhtırası" olarak anılan bildirisine ve nihayet 15 Temmuz darbe girişimine karşı kendi değerleri adına ve iktidarlarının sürekliliği talepleriyle olsa da, parlamente rejiminin İřlámıcı kesimlerce savunulması, bu tespiti doğrulamaktadır. Bu bakımdan, laik-demokratik rejim için tehdit olarak algılanagelen İřlámıcılıđın, ironik bir biçimde parlamente rejim savunmasında yer alışı, Türkiye modernleşmesinin alt-yapısındaki toplumsal katmanların küreselleşme sürecindeki çeşitlenmesi ve bu süreçte yükselen yerel seçkinlerin sisteme katılma isteklerinin ve çabalarının bir sonucu ve görünümü olarak anlaşılmalıdır.

6.3.2.4. Muhafazakâr Demokrasi'nin İdeolojik Temelleri: Türkiye İřlámıcılıđının Neoliberal Revizyonu

Muhafazakâr Demokrasi, bir ideolojik form anlamında ilk kez kullanıldığı AK Parti programında "geleneğin ve geçmişin birikimiyle úlkemizin sorunlarına, dünya gerçekleriyle paralel biçimde, özün ve kalıcı çözümler sunmayı hedefleyen, topluma hizmet etmeyi esas alan, ideolojik platformlarda değil, çağdaş demokratik değerler platformunda siyaset yapmayı benimseyen bir anlayış" olarak tarif edilmektedir (akparti.org.tr). AK Parti'nin ve dolayısıyla Muhafazakâr Demokrasi kurgusunun öncülerinden biri olarak kabul edilen ve Tayyip Erdoğan'ın Başdanışmanlığını yürütmüş olan Yalçın Akdoğan'ın *Muhafazakâr Demokrasi* (2004) adlı kitabının Tayyip Erdoğan tarafından yazıldığı ileri sürülen önsözünde, "kendi düşünce geleneğimizden hareketle yerli ve köklü değerler sistemimizi, *evrensel standarttaki muhafazakâr siyaset çizgisiyle yeniden üretmek*" ifadesiyle, küresel ve yerel yapılar arasında bağıntı kuran sentezci bir yaklaşım olarak sunulmaktadır (Akdoğan, 2005: 625; Türe, 2005: 52). Yavuz'un da (2004), "AKP, Muhafazakâr Demokrat anlayışı, küresel değerlerle barıştırarak bir Türkiye tezi üretmelidir. Bu tez Brüksel'in insan

hakları söylemini, Mekke'nin manevî değerlerini, Türkistan'ın millî şuurunu içermelidir” diye ifade ettiği önermesinde ifade ettiği sentezci yaklaşımında olduğu gibi, Muhafazakâr Demokrasi ya da AK Parti muhafazakârlığı, küreselleşme ve Batı değerleriyle uyumlu, yeni sağ çizgisinde bir muhafazakârlık (Öniş, 2009; Türe, 2005) olarak tanımlanabilir. Bu bakımdan, Muhafazakâr Demokrasi, verili durumda, sözcülerinin kişisel politik biyografileri ışığında Türkiye Siyasal İslâmcılığının uzantısı görünümü vermekle birlikte, AK Parti'nin siyasal söyleminde ifadesini bulan ve çeşitli bakımlardan farklılık veya ilerleme olarak tanımlanabilecek değişkenleri itibarıyla, Türkiye İslâmcılığının tarihsel evrim sürecinde, Liberal İslâmcılık kategorisi içerisinde, Türk-İslâm Sentezi'nden sonraki bir alt aşama ve süreklilik olarak kabul edilebilir.

6.3.2.4.1. Küreselleşme Sürecinde Siyasal İslâmcılığın Tasfiyesi

Soğuk Savaş kalıntısı “Yeşil kuşağın”, post-Sovyetik süreçte denetim dışı kalarak Taliban, El-Kaide ve daha sonra Işid başat örneklerinde olduğu gibi, Batı karşıtı radikal ve silâhli-eylemci İslâmcı akımlar ve örgütler doğuran bir evrim içine girişi karşısında, 11 Eylül 2001 olayından sonra, Afganistan'ın işgali örneğinde olduğu gibi belirginleşen tasfiyesi, İslâmcılığın küresel çaplı liberal dönüşümünde zorlayıcı bir güç ve belirleyici bir etken olarak devreye girmiştir. Bu kapsamda, kendilerini 11 Eylül'ün yarattığı dehşetten ayrı tutmaya çalışan İslâmcı rejimler ve gruplar, İslâm'ın liberal yönlerini (yeniden) keşfetmişlerdir. İslâm'a özgü kimlik siyasetinin artık geçerli bir strateji olamayacağını görüp, onun dışında bir takım argümanlar ve direniş biçimleri geliştirmeye yönelmişlerdir (Gülalp, 2003: 21-22). Türkiye'de de, Siyasal İslâmcılığın temsilcisi durumundaki Millî Görüş geleneği ve O'nun politik örgütü olan Refah Partisi, Soğuk Savaş dönemi konjonktürüyle şekillenen “millîci” (küreselleşme karşıtı) çizgisiyle, iç ve dış ittifaklar için tehlikeli bir konumda bulunmuştur (Bölükbaşı, 2012: 177). Bu kapsamda, “Muhafazakâr Demokrasi” kurgusu, içinden çıktığı Siyasal İslâmcı Millî Görüş geleneğinin Batı karşıtı ve küreselleşen neo-liberal değerlerle çelişkili dinsel düşünce ve söyleminden sıyrılmış görünümü (Yılmaz N., 2005: 615-617) ile, Siyasal İslâmcılığın küresel tasfiyesinin Türkiye'ye yansımaları olarak değerlendirilebilir. Buna göre, AK Parti'nin demokratiği ekleyerek kendine özgü bir yeni kimlik olarak belirlediği Muhafazakârlık kurgusu (Turunç, 2007; Zengin, 2009), esasen, Millî Görüş'ün, dolayısıyla AK Parti de Refah Partisi'nin, küreselleşmenin neo-liberal değerleri ile uyumsuzluk gösteren, Batı'ya alternatif “İslâm Uygurlığı” kurgusu ve bu temelde

sunduğu “İslâm Ortak Pazarı (D-8) gibi önermeleri ile örneklendirilebilecek olan “aşırı” öğelerinden arındırılması olarak açıklanabilir. Böylelikle, Muhafazakâr Demokrasi’yi doğuran nedenler, Siyasal İslâmcılıkla arasındaki farklılıklarda (Akdoğan, 2010) ve bu kapsamda Millî Görüşçü-Siyasal İslâmcı Refah Partisi’nden “liberal-demokrat” AK Parti’ye giden süreçteki siyasal değişme ile somutlanmaktadır. Bu süreçte, Millî Görüş geleneğinin, Refah Partisi’nin kapatılmasını takiben Saadet Partisi ve AK Parti olarak ikiye bölünmesi, parti içi demokrasi, üslup farklılığı, kuşak çatışması gibi sorunlara dayanıyor görünse de, gerçekte, ve öncelikle harekete güç veren sermaye gruplarının içine girdikleri yönelimlerle doğrudan ilgilidir (Ataay ve Kalfa, 2009: 318). Millî Görüş geleneğinin, taşralı küçük müteşebbisin sınıfsal çıkarlarını dinsel-kültürel bir siyasal söylem aracılığıyla geniş kitlelere ulaştırmayı hedefleyen (Bakırezer ve Demirer, 2006: 20) ve II.Dünya Savaşı sonrasında hızlı kapitalistleşmenin ezdiği, dışladığı, horladığı kesimlere umut üzerine oturtulmuş popülist “Adil Düzen” söylemi (Akdoğan, 2005: 623) ile, bu sınıfsal alt-yapı üzerinde “milliyetçi ve mukaddesatçı” bir parti olarak kurulan Millî Nizam Partisi’nden (Sarıbay, 2005: 576) başlayarak devletçi-devlet eliyle sanayileşmeci ekonomi politik programı, 1990’lardan itibaren küresel finans ve pazar ağlarına eklenilerek büyüyen yerel-otantik burjuvazinin piyasacı ve küreselleşmeci talepleri karşısında sorunsallaşmaya başlamıştır. Örneğin, Erbakan’ın “tarihimiz, Avrupa ve İslâm kültürleri arasında binbeşyüz yıllık bir çatışmanın tarihidir” sözü (aktaran, Özdalga, 2007: 116) türünden Batı karşıtı söylemli Siyasal İslâmcı düşünce ve politika geleneği ve bu kapsamda Türkiye’nin AB üyeliğinde isteksiz davranması, Avrupa ülkelerine yapılan ihracat göz önüne alındığında, burjuvazi için önemli bir sorun oluşturmuştur (Bölükbaşı, 2012: 177). Nitekim neo-liberal ekonomi politiği parti programında benimseyen ve böylece Refah Partisi’ne oranla daha az çatışmacı görünen AK Parti’nin seçmen tabanı, Refah Partisi’nin, devletçi ekonomi politik söyleminin güncellenmesinin geciktiğini ve bu tip bir sosyal iktisadî tabandan yoksun kaldığını göstermiştir (İnceoğlu, 2009: 83). Bu bağlamda, Weber’in (2006: 143), “bir devlet ya da parti önderliğinin, ekonomik yönden tümüyle politika için (politika sayesinde değil) yaşayan kişilerce üstlenilmesi, önde gelen siyasal kesimin “plütokratik” olarak devşirilmesini zorunlu kılar” diyerek açıkladığı üzere, yerel toplumun küreselleşme sürecinde eklenildiği ulus-aşırı ve özellikle batıya dönük ticarî bağları ve bu bağlarla ürettiği kapitalist sermaye birikimi, kültürel ve siyasal üstyapısını da aynı yönde biçimlendirmiş, Türkiye İslâmcılığının kökenindeki Ortadoğulu siyasal İslâm

geleneğinin tersine, serbest piyasa değerlerinin içselleştirildiği liberal eğilimli yeni bir politik süreç oluşturmuştur

Sonuçta, Türkiye İslâmcılığının kendinden önceki evresinden devraldığı Siyasal İslâmcı geleneğin mirasçısı olmakla birlikte, Siyasal İslâmcılıktan Liberal İslâmcılığa geçiş aşamasında, AK Parti'nin dönemsel pratik ve pragmatik ihtiyaçlarından doğan bir ideolojik kurgu ve böylece İslâmcılık'la Demokrasi arasında bir ikilem olarak Muhafazakâr Demokrasi (Turunç, 2007), neoliberal küresel değerlere uyumlu yeni bir İslâmcılık üretme iddiası ve bu çerçevede, kökenindeki Millî Görüş'ün Siyasal İslâmcılığından farklılığını ortaya koyma amacıyla ilişkilidir. Bu kapsamda, AK Parti'nin, kendine özgü, Siyasal İslâmcılığın siyasal iddialarından arındırılmış bir “kültürel İslâmcılık” anlayışının inşasını gerçekleştirmeye çalıştığından söz edilebilir. Bu bakımdan, AK Parti'nin ideolojik kimliği olarak belirleyip duyurduğu “Muhafazakâr Demokrasi”nin kültürel temelinde de, en başta Batılılaşma ve Kemalist çağdaşlaşma projesine karşı gelenekçi reaksiyonun devamlılığını koymak gerekir (Çakır, 2003). Bununla birlikte, Muhafazakâr Demokrasi, Türkiye’de İslâmcılığın kaynağı olan sosyal ağın muhafazası karşılığında İslâm’ın, siyasal söyleminden, seküler ve otoriter devlet karşısında “en muhkem” mevzisine geri çekilişini simgelemektedir (Dağı, 2004). Bu haliyle AK Parti, Türkiye İslâmcılığının bir kanadının, İslâmcı siyasetten vazgeçmesiyle, İslâmcılığın siyasal taleplerinden soyundurulmuş bir parti görünümündedir (Yılmaz, N. 2005: 615, 617). AK Parti'nin ve dolayısıyla Muhafazakâr Demokrasi'nin İslâm ve İslâmcılık yorumu, Türkiye İslâmcılığının tarihsel süreci içindeki sürekliliğinden, özellikle kendinden bir önceki aşamadan, yani Siyasal İslâmcılık akımının Türkiye’deki deneyi olarak Millî Görüş geleneğinden kopuşu ifade etmektedir. Bu bağlamda AK Parti, Siyasal İslâmcılığın “kendi kendisini mağlup eden” başarısızlığından kurtulabilmek için kendisini “Muhafazakâr Demokrat” olarak tanımlamıştır (Özbudun, ve Hale, 2010: 70). Nitekim AK Parti’yi kuran ve Muhafazakâr Demokrasi’yi Parti'nin ideolojik programı olarak duyuran ve onun Siyasal İslâmcılığın ideolojik “yenilgisine” dayandığı tespitini yapanlar, farklı bir çatı altında, daha popüler örgütlenmelere gitmeyi tercih eden eski “İslâmcı” kadrolardır. Buna göre, İslamcılar, iktidara geldikten sonra İslamcılıktan vazgeçmiş değil, İslamcılığın siyasal iddialarından vazgeçerek iktidar sahibi olmuşlardır (Bezci ve Miş, 2012: 7). Bu bağlamda, Siyasal İslâmcılığın önünü devletin zor gücüyle kesmekle, “İlmî İslâm” kurgusunun ve

Muhafazakâr Demokrasi projesinin ortaya çıkışlarını sağlaması bakımından, 28 Şubat darbesi, bu küresel değişme sürecinin Türkiye ayağı olarak değerlendirilebilir. Nitekim AK Parti'nin kurucu Genel Başkanı ve lideri Erdoğan'ın "Refah-Yol hükümeti ve 28 Şubat süreci birçok şeyi yeniden ve yeniden düşünmemize neden oldu" diyerek ifade ettiği (Türkiye Bülteni, 2003: 7) gibi, 28 Şubat darbesi, hem İslamcı düşüncenin entelektüellerini hem de bu düşünceden beslenen siyasal ve toplumsal elitleri yeni bir sorgulamanın içine iterek (Bezci ve Miş, 2012: 2) Türkiye İslâmcılığının liberal dönüşümünde ve bu dönüşümün örgütsel yapılanması olarak AK Parti'nin ortaya çıkışında birincil derecede belirleyici bir rol oynamıştır. Buna göre, güven ortamına ihtiyaç duyan otantik burjuvazi, radikal duruşu yüzünden her an iktidardan siyaset dışı yöntemlerle uzaklaştırılabilecek bir görünüm sergileyen Refah Partisi'ni, kendi temsilcisi olarak görmekten uzaklaşmıştır (Bölükbaşı, 2012: 177). Kısaca, 28 Şubat süreci, Siyasal İslâmcılığın Türkiye görünümü olan Millî Görüş geleneğinin örgütlülüğü ve temsiliyeti olan Refah Partisi'nin tasfiyesine ve bu dönüşümden AK Parti'nin oluşmasına imkân vermiştir. AK Parti de, Siyasal İslâmcı bir hareketin siyaset düzleminde devam ettirilemeyeceği kanaatiyle kendisini merkez sağa çekmeye çalışmıştır (Akdoğan, 2005: 630). Nitekim Tayyip Erdoğan, partisinin 1. Olağan Kongresi'nin açılış konuşmasında, AK Parti'nin siyasal misyonunu, "toplumsal merkezin değer ve taleplerini siyasetin merkezine taşımak" olarak açıklamıştır (Erdoğan, 2003; Bingöl ve Akgün, 2005: 5).

6.3.2.4.2. Muhafazakâr Demokrasi'nin İnşası: AK Parti'nin İdeolojik Pragmatizmi

Yukarıda belirlendiği üzere, oluşum sürecini henüz tamamlamamış ve literatürde sabit bir yer edinmemiş bir ideoloji inşa deneyi olarak "Muhafazakâr Demokrasi", kuramsal olmaktan çok, uygulamadaki gereksinimleri karşılamak üzere düşünülmüş ve duyurulmuştur (Özipek, 2011: 672). Dolayısıyla, şimdilik bir kuramsal tanımla ifade etmeyip, Türkiye'ye özgü bir politik bir terim olma özelliği gösteren Muhafazakâr Demokrasi, teorik içeriği ve politik konumlanışı üzerinde tartışmaların sürdüğü bir siyasal alana işaret etmektedir ve bu haliyle, AK Parti'ye ait bir ideolojik arayışı ve denemeyi ifade etmektedir (Yıldız, 2004; Beriş, 2011).⁹⁴

⁹⁴ Bkz. Hatice Sevgi Zengin, Muhafazakârlığın Evrimi: AKP'nin "Muhafazakâr Demokrat" Tasavvuru. *Türkiye Günlüğü*, 96, 2009, 97-111; Zeyneb Çağlıyan-İçener, The Justice and Development Party's

Nitekim AK Parti, bu sorunu çözümlmek için “Muhafazakâr Demokrasi” başlıklı bir sempozyum düzenlenmiş (Adalet ve Kalkınma Partisi, 2004; Gürel, 2007: 39; Özipek, 2011: 672), ayrıca aynı konudaki bilimsel çalışmaları desteklemek üzere bir de ödül uygulaması geliştirilmiştir (Adalet ve Kalkınma Partisi, 2011a). Bununla birlikte, sözcüleri tarafından “Muhafazakâr Demokrasi” olarak adlandırılan bu yeni İslâmcılık kurgusu, her ne kadar AK Parti tarafından küresel çağın koşullarına uygun kurgulanıp formüle edilmiş olsa da, bir anda ve yoktan var edilmemiştir; Türkiye İslâmcılığının küresel, bölgesel ve yerel boyutları olan ve başta ekonomik olmak üzere, politik, kültürel, felsefi temeller üstünde gerçekleşen bir dönüşüm ve yeniden yapılanma sürecinin sonucu ve ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda, Muhafazakâr Demokrasi, tarihsel süreç içerisinde Türkiye İslâmcılığının gelenekselden post-moderne evrimi sürecinde etkili olan sosyo-ekonomik etkenler ve bu süreçte ortaya çıkan yeni düşünsel-siyasal girişimler tarafından biçimlendirilmiştir. Türkiye İslâmcılığının tarihsel süreç içerisindeki evriminin güncel aşamasında Muhafazakâr Demokrasi, küresel, ulusal ve yerel dinamiklerin ve işleyişlerinin karşılıklı etkileşimi ile oluşan bir toplumsal ve politik değişimin, siyasal üst-yapıya yansımaları, onun kurumsal temsiliyeti olarak AK Parti de, bu sosyo-ekonomik değişimin siyasal biçime bürünmüş örgütlü hali olarak ortaya çıkmıştır.

Post-İslâmcılar, tek başına iktidar olabilecek bir kitle partisi oluştururken, “Adil düzen”den vazgeçip küresel kapitalist sisteme entegre olmaya çabalamış ve bunun için de, Kemalist düzenin reddi yerine makul bir eleştirisini benimsemişlerdir (Bölükbaşı, 2012: 183). Örneğin, Kemalizm’in hegemonyasından, AB üyelik sürecine destek veren bir yöne evrilmekle kurtulunabileceği düşüncesine yoğunlaşmış, böylelikle İslâmcılığın dönüşümünün normal seyrinin dışına çıkmıştır (Bezci ve Miş, 2012: 5). Böylece, Avrupa Birliği’ne üyelik süreci kapsamında demokratikleşme yönlü hukuksal değişme, devletin laik karakterinden kaynaklanan yasal ve ideolojik sınırları genişletmesi bakımından İslâmcılığa meşruiyet alanı kazandırmakla birlikte, bu olanaktan faydalanma karşılığında İslâmcı akımın liberal-demokratik değerlerle uzlaşması eğilimini de meydana getirmiştir. Özetle, Türkiye İslâmcılığı, 24 Ocak kararlarının oluşturduğu ortamda, bir yandan liberal ekonominin sağladığı ekonomik olanaklarla sisteme dâhil olmaya başlamış, aynı zamanda liberal siyaseti keşfederek

---

Conception of “Conservative Democracy”: Invention or Reinterpretation?. *Turkish Studies*, 10(4), 2009, 595–612.

siyasal rejimle de uzlaşmaya girişmiştir (Bakan ve Arpacı, 2012: 131). Nitekim AK Parti'nin “Muhafazakâr Demokrat” söylemi, sosyal alanda gelenek, aile, din, otorite gibi muhafazakâr değer ve kurumlara vurgu yaparken, ekonomik alanda ise piyasa serbestisini ve ekonomik özgürlükleri benimser. Bu noktada, Muhafazakâr Demokrasi düşüncesinin ve siyasetinin, Türkiye'de muhafazakârlık ve liberalliği birbirine eklemleyen Özal geleneğini devam ettiren bir çizgiyi benimsediği ifade edilebilir (Doğanay, 2007: 73). Bu özelliği ile, yukarıda, ilgili başlık altında belirtildiği gibi, kendi başına kayda değer bir toplumsallaşma ve siyasallaşma üretememiş olan Türk İslâm Sentezi'nin ve döneminin asıl tarihsel önemi, AK Parti'nin ideolojik kuruluşunda ve politik uygulamasında yaratıcı etken olarak belirleyici rol oynayan muhafazakârlık düşüncesinin, AK Parti'nin kendi adlandırmasıyla “Muhafazakâr Demokrat” görüşün öncülü oluşu olmaktadır. Bir başka deyişle, AK Parti ve O'nun ‘Muhafazakâr Demokrasi’ tasarımı, kadroları itibarıyla Millî Görüş geleneğinden geliyor görünüyor ise de, ideolojik kaynakları bakımından, İslâmcılığın liberal yeniden yapılanması olarak Türkiye İslâmcılığının ‘üçüncü nesli’ni oluşturan ‘Türk-İslâm Sentezi’ düşüncesinin sürekliliği sayılmalıdır (İnceoğlu, 2009: 96-99).

6.3.2.4.3. Yeni Basın Odağı ve Muhafazakâr Medyatik Entelijansiya

AK Parti'nin toplumun siyasala ilgisini ve öncelikle kendisine yönelik beğenisini yaygınlaştırmada kullandığı bir başka aracı, liberal ve muhafazakâr kimlikli entelektüel-medyatik çevrelerin, partiyle toplum arasında yükledikleri ideolojik köprü işlevidir. AK Parti iktidarı ile birlikte, eski İslâmcı yazarların yanı sıra, sağ ve sol eğilimli liberal yazarlardan, gazetecilerden, entelektüellerden ve özellikle akademisyenlerden oluşan çevreler, doğrudan siyasal taraftarlıktan önce, “bürokratik vesayet” diye tanımladıkları anlamda, merkezîyetçi devlet seçkinlerinin demokratik siyaset üstünde baskı kurdukları iddiasına dayalı gerekçelerle, bu baskı sorununa karşı bir çözüm modeli ve seçeneği sunduğunu değerlendirdikleri AK Parti'yi destekleme, hatta zaman zaman Parti'nin yönetim kademelerine yol gösterme biçiminde bir tutum sergilemişlerdir (Yılmaz N., 2005: 614). Daha belirleyici ve güçlü bir etken olarak, AK Parti, kendisinden önceki Siyasal İslâmcı geleneğin dar çerçeveli yazılı entelektüel anlayışının sınırlarını aşarak, topluma ulaşmada, televizyon ve internet başta olmak üzere, neoliberal popüler kültürün ürettiği yeni araçlara öncelik tanımıştır. Bu kapsamda, AK Parti, 28 Şubat'taki işlevi örneğinde olduğu gibi, Millî Görüş kökeninden beri sorunlu olduğu, Doğan, Uzan, Çukurova ve

Bilgin holdingler gibi büyük sermaye çevrelerinin sahibi oldukları ana akım medya kuruluşlarının, devlet eliyle sermaye birikimi rejiminin kanallarıyla büyümesinde etkili olduğu sermaye çevrelerinin finansal katkılarıyla satın alınmasıyla birlikte, özellikle cemaatler-tarikatlar ve diğer İslâmcı gruplar eliyle yeni medya kuruluşlarının da üretimiyle, iktidarıyla uyumlu, alternatifleşen ve zamanla tekelleşen yeni bir basın odağı yaratmıştır.

İktidar tarafından desteklenen büyük sermaye odaklarınca satın alınma ve finansman yoluyla AK Parti adına el değiştirmesi sağlanan yeni-medya odağı, buralarda yönetici, program hazırlayıcısı, gazeteci gibi tanımlarla görevlendirilen muhafazakâr kişiler eliyle bir propaganda aracına dönüştürülmüş, böylece, AK Parti ve Muhafazakâr Demokrasi ile toplum arasında, özellikle İslâmcılığın neoliberalizasyonu anlamında, Gramsci'nin (1985) siyasal hegemonyanın kültürel araçlarını tanımlamakta kullandığı “İdeolojik Hegemonya” ve bu kapsamda “Organik aydın” kavramları ile, devamcısı Althusser'in “devletin ideolojik aygıtları” (2010) başlığı altında teorileştirdiği kapsamda “haber aygıtı” (Althusser, 2010: 56, 175) kavramlarına uygun bir işlev yüklenmişler, AK Parti'nin toplumsal rıza üretiminin temel aygıtlarından birinin faaliyetini yürütmüşlerdir.

Sonuçta, AK Parti'nin yasal-akılcı otorite ve meşruiyet üretiminin kaynakları genel bir çerçeve içine alındığında ortaya çıkan toplam, küreselleşme sürecinde oluşan neoliberal toplum ile ulus-devletin, Kemalist kökenine dayalı üniter ve seküler politik ve ideolojik yapısı ve hukuksal rejimi arasında beliren ve giderek yükselen uyumsuzluğun çözümlenmesinde edindiği, bu kapsamda, küreselleşmenin uluslararası ve ulusal ölçekli verileri ile uyumlu, neoliberalizmin ve yeni-sağın temelleri üstüne oturan yeni bir hegemonyanın ve tarihsel bloğun kuruluşundaki rolüdür. Bu bağlamda, AK Parti'nin yeni hegemonyanın kuruluşu kapsamındaki en önemli ve belirleyici adımı ve işlevi, yukarıda ilgili başlık altında da değinildiği gibi, Siyasal İslâmcılığın Türkiye'deki yansıması olan Millî Görüş geleneğinin, küreselleşmenin dayattığı neoliberal piyasa değerleriyle uyuşmayan ideolojik aşırılıklarının giderilmesi anlamında ideolojik ve kısmen politik tasfiyesi olmuştur. MHP'nin temsilindeki Türk milliyetçiliği ile Kürt siyasal hareketince temsil edilen Kürt milliyetçiliğinin, “dinsel-kültürel-tarihsel ortaklık” kurgusuna dayalı *Türkiyelilik* söylemiyle ve özellikle Kürts sorununa ilişkin *Açılım* vaatleriyle karşılanması ile, CHP'nin başlıca temsilindeki devletçi-bürokratik milliyetçi-seküler geleneğin de,

Ergenekon, Balyoz, Andıç soruşturmaları gibi yargısal görünümlü baskı politikalarıyla etkisizleştirilmesi, Kemalizm kalıntısı hegemonyaya karşı yapı-sökücü, yeni neoliberal hegemonyanın inşası anlamında ise yaratıcı faaliyetler olarak, AK Parti'nin hegemonya kurucu işlevinin ve sürecinin sonraki adımları olarak kaydedilebilir.

Böylelikle, İslâmcı/yerel duyarlılıklarla, dışa açık, rekabetçi modern aktörler arasında bağ kuran AK Parti, İslâmcı-yerel değer ve çıkarlarla küresel/neoliberal değerleri ve çıkarları sentezleyerek kendi örgütlülüğü ve seçmen davranışı çerçevesinde siyasal katılımı yaygınlaştırmış, siyasal faaliyeti ulus-devlet seçkinlerinin geleneksel tekelinin sınırlarının dışına taşımıştır. Diğer yandan, AK Parti, değerleri ve çıkarları ulus-devlet seçkinleri tanımladığı varsayılan *merkez* tarafından dışlanan geniş toplum kesimlerini ifade eden *çevreyi*, onların değer ve çıkarlarını merkeze taşımak suretiyle siyasete dahil ederken, diğer taraftan ve aslında, laik demokratik rejimi ve özellikle neoliberal kapitalizmi de, İslâmcıların gözünde meşrulaştırmış olmuştur. Böylece, AK Parti'nin meşruiyetinin kurucu temelleri, sadece kendi arka planından gelen İslâmcı bir katılımı değil, aynı zamanda liberal çıkarlara ve dolayısıyla değerlere sahip kesimlerin de katılımlarıyla üretilmiştir.

7. TÜRKİYE'DE KÜRT KİMLİĞİNDE SİYASAL DEĞİŞME

Bu Tez'in modern Türkiye'de siyasal değişme sürecini işleyen konusu bakımından, Kürt siyasal kimliği, burada, Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde kalan Kürt nüfusu olarak *coğrafi*, Osmanlı modernleşmesinden günümüze *tarihsel* ve Türkiye akademik literatüründe ve entelektüel kamuoyunda “Kürt Siyasal Hareketi” şeklinde adlandırılması gelenek haline gelmiş olan belirli bir siyasal akım ve örgütsel aktör etrafında gerçekleşen bir kolektif aidiyet ve davranış olarak *işlevsel* bakımlardan üç ana sınırlama içerisinde ele alınmaktadır. Bu çerçevesi ve içeriği itibarıyla, burada kullanılan anlamıyla Kürt siyasal kimliği, Tarih, Sosyoloji ve Etnoloji disiplinlerine özgü bir kategori içerisinde, başlı başına etno-kültürel veya ulusal anlamda bir kimlik değil, Tez'in içeriği ve konusu kapsamında sınırlı olarak, Türkiye’li bir siyasal grubu tanımlamaktadır. Bu ayrım içerisinde, diğer sosyal bilim alanlarıyla metodolojik ve terminolojik bir karışıklığa konu olmaması için, “Kürt Siyasal Kimliği” deyimini tercih edilmiştir.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e intikal eden siyasal yapı ve kültür unsurlarından biri olmakla birlikte, Osmanlı-Türkiye modernleşmesi sürecinin ve siyasal rejiminin

Türklük kurgusu üstünde inşa edilmesi nedeniyle edilgen ve ikincil bir etken olarak gelişen Kürt siyasal kimliği, 1980'lerin ikinci yarısından günümüze, Türkiye siyasal yapısını ve kültürünü doğrudan biçimlendiren toplumsal güçlerden ve sosyo-ekonomik etki kaynaklarından biri olmuştur. Bununla birlikte, Kürt siyasal kimliğinin oluşumunun, gelişiminin ve evriminin, Ortadoğu tarihinin meydana getirdiği koşullar etrafında, kendi başına bir kimlik olarak gerçekleşme alanı bulamayıp, Türkler, Araplar, Persler gibi başka uluslar ve devletler tarafından belirlenen ve etkilenen bir süreç oluşu, Türkiye'deki Kürt siyasal kimliğinin, Osmanlı-Türkiye toplumunun ve devletinin belirleyici etkilerinden bağımsız ele alınamazlığı sonucunu doğurmaktadır. Nitekim Türkiye'de son otuz yılda yaşanan ve etkileri süren çatışma süreci dahil olmak üzere, Kürt isyanlarının bütünüyle merkezî devlete karşı gelişmiş olması, buna karşılık 'Türk' kategorisi altında kitlesel muhatap üretmeyip sivil bir iç savaşa dönüşmemiş olmasının temel nedeni de burası, yani, modernleşme sürecindeki "Osmanlı" ve ardından "Türk" kimliklerinin devlet tarafından kurgulanıp uygulanmış olması, yakın zamana dek sivil toplum ilişkilerinde etkili bir yer edinmemiş olmasıdır.

Kürt siyasal kimliğinin, Osmanlı ve Cumhuriyet rejimleri içerisinde kurucu bir sorunsal odağı oluşundan ve sürekli basınç altında biçimlenişinden kaynaklanan yapısal iç içe geçiş, Kürt siyasal kimliğinin gelişiminin ve evriminin, aynı zamanda Devlet politikalarının dönüşümleriyle birlikte değerlendirilmesi gereğini ve zorunluluğunu doğurmaktadır. Bu çerçevede, Türkiye'de Kürt siyasal kimliğinin tarihsel evrimi, aynı zamanda Osmanlı-Türk toplumunun ve devletinin bu alandaki etkileri ve değişimleri etrafında ele alınmak zorundadır. Buna göre, Osmanlı'dan günümüze Kürt siyasal kimliğinin tarihsel evrimi, Kürt toplumunun ve siyasal hareketinin içsel özelliklerinin yanı sıra, Osmanlı-Türk devletinin bu konudaki belirleyici etkilerinin de değişkenlikleri ışığında, *Osmanlı*, *Cumhuriyet* ve *Küreselleşme* dönemsellikleri içerisinde, üç ayrı başlık altında ele alınabilir.

7.1. OSMANLI DÖNEMİNDE KÜRT SİYASAL KİMLİĞİ: KÜRT SİYASAL KİMLİĞİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

Kürtlerin etnolojik kökenleri, modernite öncesi ve modern tarihi hakkında yazılı bilgi ve kayıtlar, yaşadıkları Yukarı ve Aşağı Mezopotamya coğrafyalarının sürekli istilâlar ve çok uluslu imparatorlukların ve günümüze dek de Arap, İran ve Türk ulus-devletlerinin egemenliği altında kalmış, özellikle ulus devletlerin tekçi ve

asimilasyoncu kimlik politikaları sonucunda, genellikle sözlü aktarım geleneklerine, bu kapsamda efsanelere ve folklorik tarihe dayandırılabilir. Selçuklu Sultanı Sencer'in bir Kürt eyaleti kurduğunu (Lazarev ve Mihoyan, 2010: 31; Kutlay, 2014: 25, 34) dair rivayetin ötesinde, Osmanlı klasik döneminin sonlarına denk gelen 1597'de, Bitlis Emiri Şerefhan tarafından yazıldığı bilinen *Şerefname* (1990), Kürt etno-kültürel kimliğinin, aşiretler etrafında ilkel düzeyde olsa da, siyasal bir kategori içerisinde ele alındığı ve tanımlandığı ilk belge olarak kabul edilmektedir. Bu bağlamda, Şerefname, "Kürt" teriminin yarı-etnik bir terim olarak kullanıldığına dair kanıtlar sunar (Özoğlu, 2017: 64). Mehmed Emin Zeki Beg'in kapsamlı çalışması (2018) ise, akademik anlamda bilimsel bir disiplini ve yöntemi içermese de, kendisine kadar aktarılmış tarihsel süreci bir arada vermesi bakımından önemlidir ve modern Kürt tarihçiliğinin ilk yazılı eserlerinden biri olarak değerlendirilir.

Kürt modern Tarih yazımının miladı, Kürt siyasal kimliğinin aşağıda değinilecek olan Soğuk savaş koşullarındaki politikleşme evresine denk geldiğinden, bu dönemin eserlerinde milliyetçi ya da Sosyalist paradigmalardan etkileri ve izleri rahatlıkla görülür. Bu kapsamda, örneğin Türkiye'de, Erken Kemalizm'in, bu Tez'in ikinci bölümünde ilgili başlık altında değinilmiş olan Türk Tarih Tezi'ne karşı Kürtlerin bölgesel köklülüğünü ve yerleşikliğini kanıtlama amacını gözeterek cevap arayışları, Türk Tarih Tezi'ni taklit eder biçimde, Medler, Hattiler, Karduklar gibi antikite öncesine kadar uzanan "ulusal" nitelikli köken kurguları üretmişlerdir. Bu davranışta, Kemalist Tarih yazımıyla benzeşen bir başka yön, Tarih öncesine uzanan köken kurgusunun dil-sözcükler üstünden belgelenmeye ve kanıtlanmaya çalışılmasıdır.

Asyatik kavimlerin Batı'ya göçlerinin tarihi boyunca yerel topluluklar arasında belirli biçimlerde ve boyutlarda ilişkiler kurulmuş olmakla birlikte, Türk-Kürt ilişkilerinin siyasal kurumsallaşmasının 14. yüzyıl'ın başlarında, Osmanlı İmparatorluğu ile Safevî Devleti arasındaki çatışma sürecine tarihlendirilmesi üstünde genel bir onay vardır. Kürt topraklarının Osmanlı ve Safevî İmparatorluklarının çıkar alanına girmesi bu kapsamda 1514'de gerçekleşen Çaldıran savaşının sonucunda Osmanlı'nın Kürt nüfusunun yoğunlaştığı coğrafyayı ele geçişi, Kürt-Türk ilişkilerinin belgelendirilmeye başlanması bakımından belirleyicidir (Lazarev ve Mihoyan, 2010: 82; Nezan 1993: 14). Buna göre, Osmanlıların Kürtlerin yaşadıkları alanlara ilgisi, esas olarak Safevî genişlemesi karşısında doğu sınırlarını koruma ihtiyacından doğmuştur (Özoğlu, 2017: 93; Kutlay, 2014: 37). 19. yüzyılın ikinci

yarısına dek, Osmanlı, gerek coğrafi ve toplumsal koşulları, gerekse Safevî-Akkoyunlu baskısı nedeniyle Kürtlerin yaşadığı bölgeyi doğudan gelebilecek akınlara karşı bir tampon olarak kurgulamış (Özoğlu, 2017: 96) ve bölgenin idarî yapılandırılmasını buna uygun düzenlemiştir. Bu çerçevede, Osmanlı sultanı, imparatorluğun Sünnî topluluğunun parçası olan Kürtleri, sınırların güvenliğini sağlamakta kullanmıştır. Kürt Emirlikleri, kendi iç işlerinde özerkliğe sahip olmuşlar ve bu özerklik karşılığında sultana vergi ve asker vermişlerdir (Fuller ve Barkey, 2011: 27). Böylece, Osmanlı'nın klasik idarî-politik sistemi, İmparatorluğun siyasi-idarî merkezi ile yerel Kürt yöneticileri arasındaki ilişkinin gevşek bir ilişki olarak yaşanmasına imkân vermiştir. Yerel iktidarı geleneksel otoritenin özerkliğine ve sürekliliğine bırakan bu yönetim biçimi, toplumsal hareketliliği durağanlaştırdığından, etno-kültürel iletişimi de yavaşlatıcı bir etki üretmiştir. Bu kapsamda, Sultan I. Selim ile Kürt emiri İdris-i Bitlisî ilişkisinin ve Selim'in Bitlisî'ye ve böylece Kürtlere tanıdığı toleranslı siyasetle (Kutlay, 2014: 37) kurulan ve özerk (veya gevşek) yönetim ilişkisi,⁹⁵ Safevîlere karşı bir tampon bölgeye ihtiyaç duyduğu kadar, Kürt coğrafyasında parçalı ve savunmasız olan aşiretlerin de Osmanlı Devleti'ne muhtaçlıkları (Özoğlu, 2017: 95) bakımından, Emir-Ağa-Şeyh gibi geleneksel otoritelerin gücünü ve etkinliğini pekiştirmiştir. I. Selim'in padişahlığındaki Osmanlı merkezi ile yerel Kürt beylikleri arasındaki ilişkiler, yukarıda anıldığı üzere, bu dönemde yaşamış olan Bitlis Emiri olan Şeref Han'ın, ilk Kürt tarihçesi kabul edilen *Şerefname*'sinde (1990) ayrıntılarıyla anlatılmıştır. Buna göre, I. Selim ile Kürt beyleri arasında İdris-i Bitlisî aracılığıyla kurulan ve giderek İslâm Halifeliği etrafında sürdürülen vassal ilişkisi (McDowall, 2004: 56-57; Beg, 2018: 162-168), Klasik Osmanlı döneminde Devletle Kürtler arasındaki ilişkinin genel seyrini ve sürekliliğini belirleyen temel etken olmuştur. Bu kapsamda, Osmanlı devleti, Kürt coğrafyasında "Ekrad (Kürtler)" beyliği ve "Kürt Hükümetleri" olarak iki tür idarî birim uygulaması geliştirmiştir. Buna göre, Kürt beylikleri, Osmanlı Devleti'nin kendisine bağlı yerel otorite olarak tanıdığı özerk sancaklar iken, yerel hükümetler ise, genellikle ulaşımı zor, dolayısıyla devletin yönetimine kimin geçeceğine ve bunların iç işlerine karışmamayı tercih ettiği, devlete düzenli asker ve vergi vermeyen birimler olmuştur

⁹⁵ Beg (2018: 167), bu ilişkiyi, Kürt eyaletlerinin bağımsızlığının ve özgürlüğünün korunması, eyalet yönetiminin boşalması durumunda oğluna geçmesi ve sultanın bunu bir fermanla onaylaması, bunlara karşılık Kürtlerin savaşlarda Osmanlılara yardım etmesi, Kürtlerin zekât ve diğer dinsel vergilerini Halife'ye ödemeleri olarak aktarmaktadır.

(Özođlu, 2017: 107-108). 19. yūzyılın modernleşme serüveninin kapsamı içerisinde, Kürtlerle Osmanlı merkezî yönetimi arasındaki ilişkinin yapısal bir özelliği haline gelmiş bu ilişkinin tasfiyesi de yer almış (Yeğen, 2011: 134), dolayısıyla, Kürtlerin, Osmanlı tebaası diğer topluluklarla ilişkilerinin yoğunlaşması da bu dönemde başlamıştır.

7.1.1. Klasik Osmanlı Döneminde Kürt Siyasal Kimliği: Aşiret Topluluğunda Kürt Motifi

Klasik Osmanlı döneminde, Osmanlı ülkesine hakim üretim biçimi olarak tarıma özgü yerleşim biçiminden doğan toplumsal yapının ve ilişkilerin yerelliği, kapalılığı ve durağanlığı, kültürler arası iletişimin ve etkileşimin de sınırlı kalmasına neden olmuştur. Diğer yandan, karasal ticaret yolları üstünde gerçekleşen geleneksel ticaretin coğrafi bakımdan durağanlığı da, üstündeki toplumsal yapıların birbirleri ile iletişimini ve etkileşimini ancak yüzyıllara varan uzun vadelerde üretmiştir. Bu sosyo-ekonomik alt-yapı üstünde, bir Ortaçağ imparatorluğunun klasik kozmopolitik yapısını içeren Osmanlı *millet sistemi*, dinsel farklılıkların bir arada tutulması çabası üstünde biçimlenmiştir. Bu yüzden, Hanedan'a din bağı üstünden bağlı olan Müslüman kitle içinde, mezhep farklılıkları gözetilmiş olmakla birlikte, bir etno-kültürel kimlik ayrımı, doğal olarak söz konusu olmamıştır. Bu çerçevede, Kürtlerin çoğunluğu, I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda, geri kalanı İran'da yaşamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda Bitlis, Dersim, Diyarbakır, Hakkari, Musul, Elazığ ve Van vilayetleri, çok büyük ölçüde Kürtlerin, feodal aşiretler halinde Osmanlı tebaası olarak yaşadıkları yerler olmuştur (Kirişçi ve Winrow, 2011: 78).

Duraklama-Gerileme dönemleri boyunca sürekli toprak kayıplarından doğan ve Osmanlı ekonomisinin temel kaynağını oluşturan fetih-ganimet ile tımarlardan alınan vergi gelirlerinin hızla düşüşü, eldeki topraklardan azamî yararlanma zorunluluğunu doğurmuştur. Merkezin, asker ve vergi kaynağı olarak Anadolu'ya eskisinden çok daha fazla yüklenişi, bürokratik bir merkezîleşmenin de gerekçesini oluşturmuştur. Buna karşılık, askere alımların ve vergilendirmenin, savaşlar uzadıkça toplumun üretim gücünü yok edecek düzeyde artış ve süreklileşme eğilimi, toplumsal tepkisini üretmekte gecikmemiştir. Merkezîleşme sürecinin Batılılaşmacı-modernleştirici görüntüsüne karşı kendini çoğunlukla muhafazakârlık biçiminde ifade eden bu tepkilerin Anadolu'daki görünüm biçimlerinden biri de Kürt kimliğinin, modernleşmenin öngördüğü Osmanlılık ve ilerleyen süreçte Türklük kurgularına karşı

alternatif bir ulusal kimlik algısı olarak belirşidir. Böylece, Kürt siyasal kimliğinin ortaya çıkışının ve buna bağılı olarak Türk-Kürt farklılaşmasının başlangıcı, Osmanlı modernleşmesi sürecine tarihlenir. Nitekim Osmanlı-Türkiye modernleşmesinin temelleri ve tarihsel ilerleyişi olarak *Merkezîleşme-Laikleş(tir)me-Türkleştirme* politikaları ile Kürt isyanlarının *Aşiret-Din-Kürtlük* çizgisindeki tarihsel evrimi arasındaki etki-tepki ilişkisinin karşılıklı uyumluluğu, Kürt kimliğinin mikro ölçekli yerel aşiret sınırlarını aşarak bir kolektif siyasal aidiyet tanımı olarak ortaya çıkışının kaynağının, Osmanlı-Türkiye modernleşmesi sürecinde aranması gereğini göstermekte ve doğrulamaktadır. 1830'lardan başlayarak "Osmanlılık" tanımlı idarî ve siyasî merkezîleşmeye karşı Şeyh Ubeydullah Nehrî ve Mîr Bedirhan Bey gibi yerel aşiret ayaklanmaları, Jön Türkler-İttihatçılık-Kemalizm izleğindeki kapitalist modernleştirici hegemonyanın kurucu unsuru olarak laikleş(tir)me politikalarına (Koçal, 2012a) karşı Şeyh Said benzeri dinî temelli ve söylemli ve nihayet Türkleştirme politikasına karşı Ağrı, Dersim isyanları gibi etno/kültürel tepkiler, Kürt siyasal kimliğinin, Osmanlı-Türkiye modernleşme sürecinin alternatif bir çizgiye yerleşmiş görünmekte olduğunun ifadesidir.

7.1.2. Osmanlı Modernleşmesi Sürecinde Kürt Siyasal Kimliği: *Merkezîleşme ve Direnç*

Tez'in girişinde, Alan Yazın başlığı altında incelendiğı üzere, Osmanlı/Türkiye modernleşmesini, tek başına batıcı bürokrasinin geleneksel topluma ve devlete yönelik aydınlanmacı müdahalesi ile açıklayan yerleşik kültüralist görüşlerin yanı sıra, sosyo-ekonomik alt-yapıya bağılı toplumsal değışme süreçleri ile açıklamayı tercih eden ekonomist yaklaşımlar da geliştirilmiştir. Bu yaklaşımlara göre, tarihsel süreci içinde Türk-Kürt ilişkilerinin içerdiği ve onu doğrudan biçimlendiren karşılıklı farklılaşma boyutu, birer sonuç olarak kültürel, siyasal üst-yapıya yansıyan çeşitli görünümünün öncesinde, sosyo-ekonomik temelde, yerleşim alanlarındaki coğrafi ve iklimsel koşulların belirlediğı üretim biçimlerine bağılı gelişen tarım toplumu gelenekselliğı ile kapitalist modernite arasındaki çelişki üstünde yükselmiştir. Bu bağlamda, Türk-Kürt ilişkilerinin tam da Endüstrileşme-modernleşme çağında ve farklılaşma temelinde ortaya çıkışı ve gelişimi, sosyo-ekonomik alt-yapıda gerçekleşen bu coğrafi ve ekonomik değışimin doğrudan ve dolaylı sonuçları ile ilgilidir. Tez'in ikinci bölümünde, "Osmanlı Modernleşmesi'nin Ekonomik Kaynakları" başlığı altında ayrıntıyla incelendiğı üzere, Yeni Çağ'daki

coğrafya keşifleri ve devamında Endüstri Devrimi ile gelişen birinci küreselleşme sürecinin ticaret yollarını Asya karasından Avrupa deniz ve okyanus kıyılarına taşınması, Osmanlı ekonomik merkezleşmesinin de aynı biçimde küresel deniz ticaret yollarına eklenen limanlar üstünde, batı-doğu doğrultulu bir coğrafi yapılanma üzerinde gelişimine neden olmuştur. Bu çerçevede, Avrupa merkezli endüstri devrimine eklenmeye dayalı ekonomi politiği kapsamında özellikle İngiliz ve Fransız tekstil endüstrisinin hammadde talebini karşılamaya dönük ihracat politikaları, Anadolu'nun ekonomik girdi-çıkıtı alanlarını pamuk başta olmak üzere endüstriyel tarımsal üretim alanlarına ve buraların hinterlandını oluşturdukları liman kentlerine kaydırmıştır. Böylece, deniz taşımacılığının 19. yüzyılda gösterdiği gelişmeler sayesinde deniz yoluyla taşımının sağladığı düşük taşıma maliyetinden yararlanan üretim bölgeleri daha çok gelişme şansına sahip olmuştur. Denize uzak olan Anadolu'nun tahıl üretimi alanları ve ticareti ise gerilemiştir (Güran, 2014: 81). Nitekim pamuk üretimi ve ihracatı ile Endüstri Devrimi'ne eklenen Batı Anadolu ovalarında 1850'lerden itibaren makineler ve modern teknikler kullanımı, gündeme gelirken (Baskıcı, 2003: 29-30), Anadolu'nun birçok bölgesinde ise tarımsal üretim teknolojisi, karabasan, döven, tırmık gibi aletler ve ve çekim hayvanlarıyla, Hititlerden aşağı yukarı 1950'lere kadar değişmeden devam etmiştir (Tezel, 2015: 58). Kapitalizmin Anadolu coğrafyasına yayılımında limanlarla iç kesimler arasında bağlantıyı sağlayan kara ve demiryolu ulaşımının inşasında, Osmanlı-Türkiye dış ekonomik ilişkilerinin temel kaynakları itibarıyla tercih edilen Makedonya-Ege ve Cumhuriyet döneminde İç Anadolu sahasının uzağında kalışı (Şen, 2001), Kürt yerleşim bölgesinin küresel sistemle birlikte ülkenin geri kalanı ile de ekonomik bütünleşmesini engelleyen önemli bir etken olmuştur. Küresel sistemin tarımdan ticarete ve giderek sanayileşmeye evrilmesinin ekonomik merkezlerin oluşumu üstündeki eşitsiz merkezleştirici etkisi, Osmanlı ülkesinde de yansımaları bulmuş, bu çerçevede, kıyı ve iç kesimler arasında, zamanla batı-doğu eksenli bir görünüm veren bir farklılaşmaya ve giderek bağımlılaşmaya neden olmuştur. Bu bağlamda, Osmanlı kapitalistleşmesinin devamı olarak Cumhuriyet'in kuruluş döneminin ekonomi politiği, Anadolu'nun, İzmir başta olmak üzere, birkaç limanla hinterlandları arasındaki bağla sınırlanmıştır. Bu kapsamda, Ege bölgesi bir bütün halinde İzmir, Trakya ve Marmara bölgeleri İstanbul, Akdeniz ve Çukurova Adana, Karadeniz ve özellikle İç Anadolu Samsun limanının hinterlandına dönüşmüştür. Doğal çıkış limanı Batum'un Gürcistan'a geçişiyle, denizle olan bağı yüksek Doğu Karadeniz dağları ile

kesilen Doğu Anadolu ile, Dicle nehri üzerindeki su yoluyla bağlandığı Musul-Kerkük sahasından ve Basra ve Halep körfezlerinden Lozan Antlaşması'yla çizilen sınırla kopan Güneydoğu Anadolu Bölgesi, bu hinterlandlaşma sürecinin uzağında kalmış ve periferleşmiş, bu durum, Doğu ve Güneydoğu Anadolu coğrafyasının etnik yoğunluğunu oluşturan Kürtlerin, ülkenin geri kalanıyla sosyo-ekonomik farklılaşmalarına neden olması bakımından, Kürt sorununun gelişim kaynaklarından birini üretmiştir. Böylece, ekonomik coğrafyanın değişiminden yararlanan kıyı ve kıyılardaki limanlara ürün üreten iç kesimlerdeki halk pazar için üretimi geliştirdiği ölçüde ticaret toplumuna, ilerleyen süreçte sanayi toplumuna evrilirken, bu değişime uzak kalan Doğu-Güneydoğu Anadolu coğrafyası, tarım toplumunun modernite öncesi koşullarını yaşamaya devam etmek durumunda kalmıştır. Böylece, Kürt siyasal kimliğinin ortaya çıkışı, Tez'in İkinci bölümünde, Osmanlı Modernleşmesi'nin Ekonomik ve Sosyolojik Kaynakları başlıkları altında ayrıntıyla incelendiği üzere, Osmanlı-Türkiye modernleşmesi kapsamında geleneksel tarım toplumundan, liman kentleri odaklı kapitalistleşme sürecine geçiş aşamasında, ağırlıklı İzmir-Selânik-İstanbul limanları üçgeninde yerleşik ve özellikle Avrupa Endüstri Devrimine eklemlenen ağlar üzerinde sermaye birikimi sağlayan ticaret burjuvazisinin ve bu kesime doğrudan bağımlı yeni devlet seçkinlerinin, Kürtleri dışarıda bırakan iktidar taleplerinin ve düzen kuruculuklarının dışsallaştırıcı işlevleriyle ve sonuçlarıyla ilişkilendirilebilir. Buna göre, Kürt kimliğinin üzerinde yaşadığı coğrafyanın ülkenin ekonomik bütünlüğünün uzağında ve giderek dışında kalışı, etnik, kültürel ve siyasal üst-yapıları koşullandırmış, Kürtlüğün kendini ayrı bir ulusal kimlik olarak tanımlamaya başlamasının temellerini atmıştır

Sonuçta, yukarıda değinilen sosyo-ekonomik yapısal değişme ve ayrım üzerinde Kürt siyasal kimliğinin, aynı zamanda bir *sorun* olarak tanımlanan biçimde ortaya çıkışı, Osmanlı modernleşmesi süreciyle başlamıştır. Bu çerçevede ilk sorunlar, II. Mahmud'un devleti merkezîleştirme çabaları (Doğan, 2011) ile ortaya çıkmıştır (Yayman, 2011: 31; Belge, 1995: 11). Bu dönemde Osmanlı devleti, Batı'nın ekonomik ve askerî üstünlüğü ile baş edebilmek için, taşradaki idarî politikalarını tersine çevirerek, daha merkezîyetçi bir usule geçmiş ve imparatorluk çapında yeniden yapılanma sürecine girmiştir. Bu kapsamda, İran'ın tehditlerine karşı koyabilmek için de, Kürt coğrafyasındaki örgütlenmesini dönüştürmüş ve burada, 1847'de yeni bir eyalet kurmuştur (Kutlay, 2014: 29-32; Özoğlu, 2017: 124-126). Bir

başka deyişle, yerel Kürt etnik kimliğinin modern anlamda bir siyasal nitelik kazanışı ve uluslaşmaya doğru evrilme süreci, Osmanlı modernleşmesinin merkez-kaç bir ürünü ve sonucu olarak başlamıştır. Nitekim Kürt siyasal kimliğinin, geleneksel-yerel topluluğun, yerel deyişle, *aşiret*'in ötesinde kolektif bir aidiyet tanımı olarak ilk kez 19. yüzyılın ikinci yarısına denk gelen ayaklanmalarla görüldüğü, genel kabul gören bir yargıdır. Bu bakımdan, Kürt kimliğinin siyasal bilince ve eyleme konu edilişi, dünyada olduğu gibi Ortadoğu'daki örneklere oranla da çok yenidir. Bu haliyle, Kürt kimliğinin ortaya çıkışının “gecikmiş bir milliyetçilik” (Oran, 2002: 871) olduğu görüşü, yaygın kabul görmektedir. Bu bağlamda, Kürt kimliğinin, önce Osmanlı, sonra Türk kimlik kurgularına karşı bir alternatif olarak ortaya çıkışı ile Osmanlı-Türkiye modernleşmesi arasında, üç ana izlek üstünde neden-sonuç ilişkisi kurulabilir. İlki, Kürt coğrafyasına egemen yerel-ilkel tarım ekonomisi ile Osmanlı kapitalistleşmesi sürecinde Batı kapitalizmine eklenerek gelişen liman kentleri arasındaki üretim biçimi farklılığından doğan geleneksel tarım toplumu ve modern ticaret toplumu arasındaki *ekonomik çelişki*dir. İkincisi, feodalizmin idarî yapısı olarak yerel-aşiret otoritesinin mutlak egemenliği ile, Osmanlı modernleşmesinin uzamı olarak uygulanan siyasî ve idarî merkezîleşme arasındaki *siyasal çelişki ve gerilim*dir. Üçüncüsü ise, Osmanlı-Türkiye modernleşmesinin, yukarıda sözü edilen toplumsal-bürokratik aktörlerinin kültürel kökenlerinden doğan ve en belirgin ifadesini Türkleştirme-Laikleştirme politikalarında ve buna karşı gelişen Kürt isyanlarının muhafazakâr-milliyetçi söylemlerinde bulan karşılıklı yabancılaşmayı tanımlayan *kültürel çelişki*, bir başka deyişle, kültürel doku uyumsuzluğudur. İttihatçı triumviradan Talât Paşa'nın “Anadolu bizim için kapalı kutudur” deyişi (Kutlay, 2014: 92) ile I. Dünya Savaşı'ndan sonra düzenlenen Paris Konferansı'nda Kürtleri temsil eden Mehmed Şerif Paşa'nın Selânikli Yahudileri ve Dönmeleri sıklıkla vurgulayışı (Timur, 2006: 161; Kutlay, 2014: 206), Osmanlı yeni-seçkinlerinin Anadolu'yla ilgili yabancılıklarının önemli ve açıklayıcı örnekleridir.

7.1.2.1. Tanzimat Döneminde Kürt Siyasal Kimliği: Şeyhler, Mîrler, Begler, Feodalitenin İsyanı

Modernleşme süreci boyunca, idarenin yeniden yapılandırılması politikaları ve bu kapsamda Osmanlı millet sisteminden “Osmanlılık” adı altında geliştirilen *ulusal* kimlik ve merkezî yurttaşlık bağı politikalarına geçiş, uzun süreden beri özerk egemenliğini sürdüren yerel otoritelerin tepkisini çekmiştir. Nitekim Behdinanlı

İsmail Paşa ve Babanlı Ahmet Paşa isyanları (Beg, 2018: 218-200) gibi görece daha yerel öncülleri de olmakla birlikte, özellikle *Şeyh Ubeydullah* (Beg, 2018: 225-227; Özoğlu, 2017: 136-144; Kutlay, 2014: 66-72; McDowall, 2004: 88-96; Göktaş, 1991: 18-19) ve *Mîr Bedirhan* (Beg, 2018: 220-224; Özoğlu, 2017: 131-136) isyanları gibi yerel ve bölgesel olaylar, Kürt kimliğinin kolektif bir siyasal aidiyet çerçevesinde ilk kez kullanılışı olarak kabul edilmiştir. Yerel-geleneksel otoritelerin ayaklanmaya varan boyutta tepkilerini çeken, özellikle II. Mahmut'un padişahlığı döneminden başlayarak, Osmanlı millet sisteminden ve Sultan I. Selim'in Safevî seferi sırasında bölgede kurduğu gevşek-özerk idarî yapılanmadan, yöneticilerin merkezden atandığı ve aşiretlerin doğrudan merkeze bağlanmaya çalışıldığı bir idarî yeniden yapılanmaya geçildiği süreç olmuştur. Bu süreçte Kürt mîrlikleri, yıkılmadan önce Osmanlı'dan ayrılmak ya da ona bağımlılıklarını en aza indirmek için ayaklanmışlardır (Kutlay, 2012: 72). "Emir, Emir'ül Ümera" gibi, Sultan I. Selim'in gevşek federalizminden kalan geleneksel ünvanların ve yetkilerin kaldırılması ve yerlerine özellikle 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi gibi merkezîleştirici düzenlemelerle merkezden yönetici atanması, bu dönemdeki yerel isyanların genel gerekçelerini oluşturmuştur. Nitekim 1800'lü yıllar boyunca meydana gelen Kürt ayaklanmalarının tamamına yakını, Osmanlı yönetiminin vergi ve yeni kurulacak askerî sistem için asker toplamak istemesinden kaynaklanan küçük çaplı ve yerel isyanlar olmuştur (Göktaş, 1991: 20). Bu hareketlerin önderliğini, geleneksel soy-aşiret bağları ve dinsel otorite ile desteklenen, reel politik ve ekonomik iktidarı elinde tutan feodal aşiret eşrafi yapmıştır (Lazarev ve Mihoyan, 2010: 164). Böylece, yerel ayaklanmaların ortaya çıkış nedenleri aşiret çıkarlarından ve ilişkilerinden ileri gidemezken, aynı zamanda yerel-geleneksel bey ve aşiret otoritelerinin çıkarlarından ötede, kayda değer ulusal bir amaç da taşımamıştır. Böylece, Kürt siyasal kimliğinin ve bu bağlamda *sorununun* ortaya çıkış kaynağı olarak 19. yüzyıl Kürt isyanlarını üreten neden, kitlelerin ulusal kimlik talebi değil, Osmanlı modernleşmesi çerçevesinde idarî ve malî merkezîleşme sürecine karşı yerel-geleneksel otoritelerin ayrıcalıklarının devamı taleplerine dayalı seçkin tepkileri olduğu izlenimini vermektedir. Kutlay da (2012: 10; 2014: 61), 20. yüzyılın ilk yarısındaki ve onun da öncesindeki Kürt başkaldırılarında aşiret ve feodal erki güçlendirme amacının varlığından ve milliyetçi istemlerin henüz yokluğundan bahisle yerel ayaklanmaların ulusal karakterinin çok net olmadığını işaret etmekle birlikte, bunların, özü ve şekli itibarıyla, yine de birer Kürt isyanı olduklarını tespit etmektedir. Lazarev ve Mihoyan da (2010: 164), geleneksel Kürt elitinin bütüncül

feodal ideallerden uzaklaşarak bağımsız ve tek bir Kürt devletinin kurulmasına dönük ulusal idealleri içselleştirebildikleri görüşündedirler.

Merkezîleşmeye karşı yerel Kürt isyanları zincirinin ilk halkası, Babanzade Abdurrahman Paşa isyanı olmuştur (Göktaş, 1991: 13; Yayman, 2011: 32; Kutlay, 2014: 61). 1842’de Botan-Cizre yöresinde gerçekleşen Bedirhan Bey isyanı ile yine aynı bölgede Kırım savaşı sırasında, 1854’te gerçekleşen İzzeddin Şîr Bey isyanı da (Beg, 2018: 224), geleneksel ayrıcalıkların devamı talebine dayalı yerel ayaklanmalara bir örnektir. Bruinessen de (1992: 137), Şeyh Ubeydullah’ın kendisinin ve ayaklanmasının bir Kürt ulusal bilinci taşıdığına ilişkin bir kanıtın yokluğundan söz etmektedir. Olson ise (1991: 1-17), Kürt milliyetçiliğinin kökenlerini 1880 tarihli Şeyh Ubeydullah isyanına kökenlendirmektedir. Lazarev ve Mihoyan da (2010: 164), Ubeydullah’ın önderliğindeki 1880 Kürt isyanını, Kürt hareketinin feodal bölünmüşlük evresinin aşılmasında ve bu hareketlere genel ve ortak bir Kürt niteliğinin kazandırılmasında ciddi bir adım olarak değerlendirirler. Nitekim bu ayaklanma, ilk “millî Kürt hareketi” ve lideri Şeyh Ubeydullah da ilk modern ulusal hareket önderi kabul edilmektedir (Göktaş, 1991: 18; Akpınar, 2018). Gerçekten de, bir mektubunda “Gelenekleri, görenekleri, dinleri ve başka özellikleri ile diğer halklardan ayrı bir halk olan Kürtlerin, tüm halklar gibi tek ulus olma hakkından, bunun için de birleşerek Kürt devletini kurmaları gereği”nden söz etmiş olması (Kutlay, 2014: 47-48), Ubeydullah’ın ulusçu kişiliğini ve amacını doğrular niteliktedir. Özoğlu ise (2017: 144), Şeyh Ubeydullah isyanını, ulusal bir ayaklanmadan çok, aşiret-ötesi bir ayaklanmaya benzetmekte, bunu, Ubeydullah’ın, Osmanlı Devleti’nin bir yerel Kürt otoritesini tanımamasına razı oluşu bakımından, bir Kürt devleti değil, bağımsız bir emirlik amacıyla oluşuna dayandırmaktadır. Mîr Bedirhan’ın bağımsızlığını ilan ederek kendi adına para bastırması ise (Beg, 2018: 221; Kutlay, 2012: 72), öncülleri olan isyanlardan farklı biçimde, bir Kürt devleti kurmaya dönük bir amacı da içerdiği yönünde yorumlanmıştır. Başkaya da (1991: 61-62), Kürt feodalleri içinde ilk defa Bedirhan Bey’in feodal mücadeleye ulusal bir nitelik kazandırma çabası içine girdiğini yinelemektedir. Sonuçta, Ubeydullah, aynı zamanda hem geleneksel bir Şeyh, hem de geleneksel arka zeminiyle çelişkili bir biçimde devlet olmaya yönelmiş modern bir hareketin başlatıcısı olmuştur (White, 2012: 131).

Sonuçta, literatürde, Osmanlı modernleşmesinin Türk ulusal kimliğinin icadına ve inşasına vardığı ana dek, aşiret yapılı bir toplum olan Kürtlerin geniş tabanlı bir ulusal kimlik sorunları ve talepleri olmadığı, geniş ölçüde kabul edilmiştir. Nitekim Kürtler, Osmanlı İmparatorluğu'nun son günlerinde bile ciddi bir ayrılma eğilimi göstermemişlerdir (Kutlay, 2012: 376). Bunun öncelikli nedeni, coğrafyaya egemen üretim biçiminden ve ilişkilerinden doğan geleneksel toplumsal yapı olmuştur. Buna göre, Kürt coğrafyasının dağlık ve haberleşmeyi engelleyen yapısı, mezhep ayrılıkları, İran ve Osmanlı rekabeti, nihayet üretim ilişkilerinin sonucu olan ve Kürt kimliğinin toplumsal köklerini oluşturan aşiret yapısı (Bozarslan, 2017), Kürt ulusal bilincinin gelişmesini engellemiştir (Başkaya, 1991: 55-60; Kutlay, 2012: 62). Bununla birlikte, aşiret yapısı, uluslaşmayı engellerken veya geciktirirken, bir yandan da aşiretlerin kapalı yaşam biçimi, Kürtçe'yi korumuş ve Kürtlerin asimile olmalarını engellemiş, hatta, üretim araçlarına sahip olmayan kitlelerin feodalleri koruyucu olarak görerak yerel otoriteyi koruyucu olarak benimsemelerini sağlaması ve böylece devletin merkezîleşmesine karşı bir direnç hattı oluşturması bakımından Kürt kültürüne direngenlik kazandırmıştır (Kutlay, 2013: 20,64). Böylece aşiret, Kürtlerin özerkliğini devam ettirmek için direnirken, bu özerkliğe kast eden iradenin uluslaştırmaya yönelmiş olması sebebiyle kendiliğinden etno-politik bir içerik kazanmıştır. Aşirete dayalı bir toplumsal direncin etno-politik bir direnç ile eklemlenmesi, beyliklerin tasfiyesinden sonraki Kürt başkaldırılarının değişmez bir özelliği olmuştur. Böylelikle, aşiret, Kürtlüğün kurulduğu ve direndiği bir toplumsal mekân olma özelliği kazanmıştır (Yeğen, 2011: 244-245).

Sonuçta, Kürt siyasal kimliğinin aşiret örgüsü etrafında ve isyan görünümüleriyle ortaya çıkış süreci, önce Osmanlı modernleşmesinin Osmanlılık ve sonra II. Meşrutiyet döneminde başlayıp İttihatçılıkla belirginleşen Türklük kurgusuna dayalı ulusal kimlik inşası sürecine ve Türklüğe odaklı merkezî vatandaşlık bağına karşı bir tepkinin sonucu ve ürünü olmuştur.

7.1.2.2. Meşrutiyet Döneminde Kürt Siyasal Kimliği: *Hamidizm ve İslâmcılık*

Meşrutiyetin hemen başından itibaren, İmparatorluğun özellikle Avrupa'daki topraklarında ve Slav unsurlarında beliren uluslaşma süreçleri, Millet sisteminin dinsel temalı geleneksel kültür-kimlik politikalarında köklü bir değişmeyi getirmiştir. Hıristiyan halkların bağımsızlıkçı ve milliyetçi hareketleri, Abdülhamid'i imparatorluğu koruyacak yeni bir anlayışa itmiştir. Bu anlayış, Türk olmayan

Müslüman hakların bazı ayrıcalıklarla donatılarak örgütlenmesi öngörüsüne dayalı olan İslâmcılık olmuştur (Kutlay, 2012: 10). Bu kapsamda Osmanlı'nın son döneminde, ağırlıkla Osmanlı Balkanlarındaki gayrimüslim ulusların bağımsızlıklarını elde edişlerinin etkisiyle, *Ümmet* düşüncesi, özellikle Meşrutiyet döneminde siyasal alanda belirginleşmiş, II. Abdülhamid'in Pan-İslamist görünümü ve söylemleri politikalarının özü olmuştur. Bu çerçevede, İslâmcı izlenimiyle birlikte, radikal bir reformist olarak II. Abdülhamid de, merkezî yönetimin etkinliğinin güçlenmesi gerektiğini düşünmüştür. II. Abdülhamid'e izafe edilen *Siyasî Hatıralarım* (1987) adıyla yayınlanan eserde, Abdülhamid'in, "Rumeli'de ve özellikle Anadolu'da Türk unsurunu güçlendirmek ve Kürtleri bu unsur içinde yoğurmak" gereğinden söz ettiği aktarılmaktadır (Aktaran: Akçura, 2009: 49; Kutlay, 2012: 114; Nezan, 1993: 24-26). II. Abdülhamid, bu düşünceyle, yani Kürt aşiretlerini merkezî yönetimle özdeşleştirme çabasıyla (Kodaman, 2010: 137; Kutlay, 2012: 129; Çavdar, 2008: 268), Kürt aşiretlerinden oluşturulan ve kendisinin adına gönderme ile *Hamidiye Alayları* olarak isimlendirilen milis birliklerini (Özoğlu, 2017: 126; Balcı, 2010: 100-109; Kutlay, 1992: 42, McDowall, 2004: 97-103) kurduğunu belirtmiştir.

Sonuçta, Kürt mîrlerinin ve beylerinin, 19. yüzyılın ilk yarısında, askere alımın ve vergilendirmenin merkezîleştirilmesine dayalı idarî yapı reformlarıyla ortadan kaldırılmasıyla, Kürt kimliğinin örgütlenmesinin sorumluluğunun giderek dinsel önderlere (şeyhler, mele/mollalar vb.) geçmiştir (Kutlay, 2012: 74). Mîrlerin yerini alan dinsel önderler Kürtlük adına isyan edebilecek yapıda olmakla birlikte, doğaları gereği II. Abdülhamid'in Pan-İslamist görüşleri ile uzlaşabilecek bir anlayışa sahip olmuşlardır (Kutlay, 2013: 49). II. Abdülhamid'in ümmetçi söylemi ile merkezîleştirme politikası ile Kürt şeyhleri arasındaki geçici uzlaşma, İttihatçılığın Osmanlılıktan Türkçülüğe kaymasıyla bozulmuştur

7.1.2.3. İttihat ve Terakki Döneminde Kürt Siyasal Kimliği: *Osmanlılığın Çözülüşü, Jön Kürtler ve Türkçülük*

II. Meşrutiyet'le birlikte, Kürt ulusçu örgütleri ve yayınları büyük bir etkinliğe kavuşmuştur. Jön-Türk muhalefetinin bir parçası olarak Avrupa'nın özgürlükçü ortamına geçen Kürt aydınları, ulusçuluk fikirlerinden aldıkları etkiyle 1908 sonrasında Kürt ulusçuluğunun çekirdeğini oluşturmuşlardır. Bu dönemde İstanbul'daki eğitimli Kürtler gazeteler çıkarmaya, büyük çoğunluğu işi siyasî taleplerde bulunmaya vardırılmayan çeşitli kültür dernekleri kurmaya başlamışlardır

(Özoğlu, 2017: 145). Bu kapsamda, bir edebiyatçı aydın çevresi, tıpkı Türkçülüğün çıkışındaki *Genç Kalemler* (Arai, 2008: 49-80) kadrosunun yaptığı gibi, Jön Türklerin milliyetçi idealizmlerinden esinlenerek (White, 2012: 104), Kürt ulusçuluğunun henüz siyasal nitelik kazanmadığı, kültürel nitelikli bir entelektüel odağını oluşturmuşlardır. Aşiret isyanı lideri Mîr Bedirhan Bey'in torunları olan dilbilimci-yazar Bedirhanzade Kâmuran ve Celâdet Ali kardeşlerle (Özoğlu, 2017: 182-184) ile Diyarbakir yöresi Kürt seçkin ailelerinden Cemilpaşazade Ekrem ve Kadri Beyler (Özoğlu, 2017: 189-191; 191-194; Çağlayan, 2018: 107-121) gibi öncü isimleri içeren bu entelektüel kadro, I. Dünya Savaşı'nın öncesinde kurulan *Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti* (Özoğlu, 2017: 146-149), *Hevî Kürt Talebe Cemiyeti* (Özoğlu, 2017: 150) ile, savaşın hemen ardından kurulan ve ilk Kürt milliyetçi örgütü olarak kabul edilen ve Wilson ilkeleri çerçevesinde Kürtlerin haklarını savunma amacıyla olduğunu bildiren (Hakan, 2013: 90) ve bu kapsamda Kürtler için bağımsızlık ya da özerklik talep eden (Kutlay, 2013: 256) *Kürt Teali (Gelişme) Cemiyeti* (Özoğlu, 2017: 152-158; Beg, 2018: 306; Kutlay, 2014: 146-147) gibi kimliğe dayalı örgütlenmelerle ve *Kürdistan Gazetesi* (Özoğlu, 2017: 73; Beg, 2018: 321; Kutlay, 2012: 143-146) gibi yayınlarıyla Türk Ocakları'nın Türk milliyetçiliğindeki işlevine benzer biçimde, modern Kürt siyasal kimliğinin oluşmasına öncülük etmiştir. Bununla birlikte, seçkinler tarafından kurulan bu entelektüel faaliyetler ve cemiyetler, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kadar Kürtler arasında bir kitlesel hareket yaratmaya çalışmamışlar (Kirişçi ve Winrow, 2011: 101) ve kalabalık kitle örgütleri olmamışlardır (Lazarev ve Mihoyan, 2010: 206). Bu Kürt derneklerinin temel niteliği, İmparatorluğun dağılması sürecinde Türk milliyetçiliğine karşı Kürt kimliğini görünür kılma ve daha uygar bir düzeye taşıma gibi daha çok kültürel amaçlarla sınırlı kalmıştır (Bozarıslan, 2002: 841-846). Bunun temel nedeni, şehirli Kürt aydınlarının, kendilerini ilk elde "Osmanlı" olarak tanımlamış olmaları ve "İmparatorluk vatandaşlığı" olarak tanımlanabilecek bu kimlik kurgusunu samimiyetle benimsemiş olmalarıdır. Bu Kürtler, doğup büyüdüğü Kürt coğrafyasından kopuk ve İstanbul'daydılar. Osmanlılıktan kopmamışlardı ve Osmanlı yurtseverleriydiler (Kutlay, 2014: 49). Nitekim Jön Türk yönetiminin ilk yıllarında, yani Jön Türklerin ulusal soruna ilişkin politikalarında şovenist eğilimler artmaya başlayıncaya kadar, yeni iktidarla Kürt milliyetçileri arasındaki ilişkiler çok sıcak olmuştur (Lazarev ve Mihoyan, 2010: 172). Öyle ki, İttihat ve Terakki'nin 1902'deki ilk kongresine Bedirhanîlerden Abdurrahman ve Babanzadelerden Hikmet Beyler, 1907'deki ikinci kongreye de yine Abdurrahman Bey katılmışlardır (Kutlay, 2012:

112). Bu bakımdan, Osmanlı Devleti'nin son dönemine denk gelen zamanlaması itibarıyla, Kürt siyasal kimliğinin siyasal bir varlık olarak tarih sahnesine çıkışı da, Türk kimliğinin kurgulanışının ve ulusçuluğunun ortaya çıkışı ile eş zamanlı ve eş biçimlidir. Bu çerçevede, çağdaşları kuşağın genel özelliklerine ortaklıklarına atıfla Jön Kürtler olarak adlandırılabilir olan bu entelektüeller çevresi eliyle uluslaştırılmış Kürt siyasal kimliği de, Türk ulusçuluğunun kökeninde olduğu gibi, ilk adımda, aydın tabakasının kültürel-sanatsal etkinliğiyle ortaya konulmuştur.

Ne var ki, II. Abdülhamid'in İslâmcı kaynaştırma siyasetinin Arap isyanlarıyla çöküşünün ardından, Jön-Türklerin, İmparatorluğun dağılması tehlikesine karşı ürettikleri ve özellikle 1908 İhtilâli'nin "eşitlik-kardeşlik-özgürlük" sloganında ifadesini bulan "Osmanlı" kimliği ve yurttaşlığı oluşturma çabaları, Balkan coğrafyasındaki ulusçu ayaklanmalar ve bağımsızlaşma süreçleri ile sonuçsuz kalmıştır. İttihatçılığın, her bakımdan, Jön Türklerin Osmanlı kimlik ve kültür kurgularının mirasçısı olmasıyla birlikte, Balkan Savaşları'nın yarattığı düş kırıklığı, literatürde, İttihatçıların, Türkçülük-Pan-Türkizm ideolojisine varışlarının öncelikli kaynağı ve gerekçesi olarak benimsenmiştir. Bu bağlamda, İslâmcılığın yerini alan Türkçülük, Osmanlı sınırlarının ötesindeki halkları da ilgi alanına alan, önce kültürcü, sonra da siyasal bir irredentizm biçiminde, İttihat ve Terakki iktidarının yarı-resmî politikası haline gelmiştir (Aydın, 2009: 114). Bu çerçevede İttihatçılar, II. Abdülhamid'in pan-islamizmi ile bağdaştırılmış bir pan-türkizmin şovenist doktrinini uygulamışlardır (Lazarev ve Mihoyan, 2010: 179). Balkan Savaşları'nın Osmanlılık kurgusunun düş kırıklığına dönüşmesi sonucunu yaratmasına karşı bir tepki olarak yükselen ve giderek İttihatçılığın Osmanlılık'tan kopuş arayışına dönen Türkçülük, Osmanlı İmparatorluğu'nun yapısı içindeki ulusal çelişkilerin kaçınılmaz biçimde keskinleşmesine yol açmıştır. Büyüyen kriz ortamında, milliyetler arası çelişkiler ve bu arada en hastalıklı olan Kürt sorunu da giderek daha fazla belirginleşmiştir (Lazarev ve Mihoyan, 2010: 167, 180). Tüm Müslüman yurttaşları Türk kabul eden anlayış, beraberinde hoşnutsuzlukları da getirmiş, eski alışkanlıklara dayalı birlikte yaşam ilişkileri altüst olmuştur (Öğün, 1995: 82). Bu güçlü etkinin sonuçlarından en önemlisi, Osmanlı tebaasını oluşturan kozmopolit birliğin çözülüşü ve bu kapsamda kimliklerin ayrışması olmuştur. Bu çerçevede, Akçam'ın (1995: 17-30), 19. yüzyıl sonundaki ve 1908 Jön Türk Devrimi sırasında, o dönemde Ermenilerin olduğu olayları, Müslüman halklarla gayrimüslimlerin arasında gelişen içeriği ile "Anadolu'daki

birinci hesaplaşma”, özellikle Türk-Kürt ayrımı ile ortaya çıkan ve gelişen süreci ise Müslüman halklar arasında ayrışma olarak “Anadolu’daki ikinci hesaplaşma” olarak tanımladığı gibi, önce II. Abdülhamid’in İslâmcı siyasetinden mütevellit *Ümmet* ve ardından Jön Türkler’in *Osmanlılık* kurguları, İmparatorluk yurttaşlığının tanımı olmaktan çıkmış, buna bağlı olarak, tıpkı İttihatçıların, kimlik arayışında Türklüğü keşiflerinde olduğu gibi, Osmanlı-Kürt entelektüelleri ve seçkinleri de, etnisitelerini bir toplumsal ve ulusal kimlik aidiyeti olarak hissetmeye ve vurgulamaya başlamışlardır. Sonuçta, 19. yüzyılın ilk yarısında II. Mahmut’un başlattığı ve Abdülmecid döneminde de sürdürülüp nihayet II. Abdülhamid’in İslâmcılık ve İttihatçılığın Türkçülük politikalarına varan süreçte vatandaşlık bağının öne çıkarıldığı “Osmanlı milleti/ İmparatorluk yurttaşlığı” yaratma çabaları başarılı olmamış, modernleşme sürecinde karşılaşılan ulusal kimlik, Osmanlılık idealinin çekiciliğinden daha güçlü bir çekici etki üretmiştir. Bir örnek olarak, Kürt tarihi yazarlarından Muhammed Emin Zeki Beg (2012: 23), döneme ilişkin kişisel tanıklığını, “Türkiye’de “Osmanlı” kavramı bütünüyle ortadan kaldırılıp yerine “Türk” ve “Turan” kavramları kullanılmaya başlandığı andan itibaren, ben de Türk olmayan her Osmanlı vatandaşı gibi doğal olarak Türklerden ayrı bir ulusal kimliğin bilincine vardım. Bu bilinç, beni duygusal ve duyarlı bir ulusçuluğa ve ulusal nitelemeleri ön plana çıkarma eğilimine yöneltti” şeklinde aktarmaktadır. Koçgirî ve Dersim isyanlarında öncü bir isim olan Nurî Dersimi de (1992: 38-39) anılarında, İstanbul’da öğrenci olduğu dönemde İttihat ve Terakki’nin 1912-1913 Balkan Savaşları’ndan sonra Türkçülüğü yaymasının en uzaktaki Kürtler içinde bile Türk karşıtı ve Kürt-yanlısı duygular uyandığını belirtmiştir (Özoğlu, 2017: 150).

Diğer yandan, I. Dünya Savaşı’nın ardından, başta Ermeni tehciri, Süryanî, Ezidî, Nasturî gibi bölgenin otonom halklarının soykırımı uğratılması, bunlara ait topraklara Kürt feodallerince el konuluşu, devletin zorunlu yerleştirme (iskân) ve göç ettirme politikaları gibi zorlayıcı nedenlerle yerleşik kültürel öğelerin yerlerinden edilişi, Kürt kimliğinin kültürel coğrafyayı homojenleştirmesinde ve Kürt siyasal kimliğinin kendine özgü bir coğrafi alan kurgulayışında en önemli etken ve imkân olmuştur. İttihatçılığın, kendisinden sonra Cumhuriyet döneminde de sürdürülecek olan Türkleştirme politikasının, genel olarak Osmanlı coğrafyasının çok kimlikli-çok kültürlü kadîm yapısının inkârı üstünde biçimlenmesi de, bu nedene dayandırılmıştır. Bu çerçevede, İttihat ve Terakki rejimi, Abdülhamid’in merkezîleştirme Kürt

politikasını sürdürmüş, ama biçimsel olarak değişikliğe uğratmıştır. Abdülhamid'in Müslümanlık içerisinde *gönüllü eritme* politikası, İttihat ve Terakki'nin askerî dikta rejimi içinde zorunlu hale getirilmiş, asimilasyon, devlet eliyle ve zor gücüyle gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Bölgesel etki güçlerine sahip Kürt seçkinleri olan Şeyh Said Berzencî'nin ve Şeyh Abdüsselâm Barzanî'nin idam edilmeleri (Kutlay, 2014: 42), bu politika kapsamındaki uygulamalara örnektir.

İttihat ve Terakki'nin ulus devlet ve onun için güçlü merkez inşasının maddî temeli, Millî İktisat adı verilen devlet eliyle sanayi sermayesi birikimi programı kapsamında *elde kalan* Anadolu coğrafyasının zorunlu finans ve hammadde kaynağı olarak değerlendirilmesi olmuştur. Pazarın, bir başka deyimle ulusun inşası kapsamında İttihatçılar da, Osmanlı'nın geleneksel iskân politikalarına başvurmuş, sürgün ve zorunlu göç ettirme araçlarını kullanmışlardır. Nitekim çoğu Kürt olmak üzere, aşiretlerin yerleştirilmeleri ve benzer öteki idarî önlemlerin alınması da İttihat ve Terakki'nin, savaştan önce, daha 1913 kongresinde alınan kararlardan biri olmuştur (Yeğen, 2011: 74; Yayman, 2011: 32; McDowall, 2004: 158). 1917'de, bu kararname üzerinde yapılan değişiklikler, asıl amacın Kürtleri küçük parçalara ayırarak Kürt kimliğini ortadan kaldırmak olduğunu açık bir biçimde ortaya koymuştur (McDowall, 2004: 158). Bu kapsamda, İttihatçı diktatörlük, doğu illerinde “Türkleştirme” stratejisinin bir parçası olarak zorunlu göçe başvurmuştur (Üngör, 2016: 26). İttihatçılığın lider üçlüsünden İttihatçı kabinede Sadrazam olan Talât Paşa'dan Urfa, Maraş ve Antep mutasarrıflıklarına gönderilen bir telgraftaki “Kürt göçmenlerin toplu olarak bir arada iskân edilmeyip, dil ve göreneklerini terk etmeleri ve uyumlu bir unsur haline gelmeleri için dağıtık yerleştirilmeleri; ayrıca yörelerine geri gönderilmemeleri” ifadesi ve ayrıca, I. Dünya Savaşı devam ederken, 4 Mayıs 1916 tarihinde Konya, Ankara, Kayseri ve Niğde gibi vilâyetlere, Dâhiliye Vekâleti tarafından gönderilen bir yazıda, savaş bölgelerinden gelen Kürt göçmenlerin, reis, imam ve şeyhlerinden ayrı ve yerli halkın %5 oranını geçmeyecek şekilde, Anadolu içlerine yerleştirilmek üzere gönderilmesinin istenmesi (Dündar, 2002: 141-144; Yayman, 2011: 32) bu kararın uygulanışına örneklerdir. Beg (2010: 242 ile Lazarev ve Mihoyan (2010: 188), I. Dünya Savaşı'nın başlarına kadar İttihatçılar tarafından göçe zorlanan Kürtlerin sayısını yediyüz binden fazla olarak vermektedirler.

7.2. CUMHURİYET DÖNEMİNDE TÜRKİYE'DE KÜRT SİYASAL KİMLİĞİ: *ULUS-DEVLET ÇAĞINDA BASKI VE DİRENÇ*

Kemalist kuruluş dönemi boyunca Türkiye’de Kürt siyasal kimliğinin gelişimi, İttihat ve Terakki döneminde doruğuna çıkan ve yine aynı dönemde büyük ve sürekli savaşlar yüzünden kesintilere uğrayan Osmanlı modernleşmesindeki sürecin devamı olmuştur. Farklı olarak, Türkiye’de Kürt siyasal kimliğinin, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçiş sürecindeki dönüşümüne, II. Meşrutiyet ortamında etkinlik gösteren Kürt aydınlarının, ulusçuluğu Anadolu’daki Kürt toplumuna taşıması ve böylece, aşiret etrafında örgütlenmiş geleneksel Kürt siyasal kişiliğini ve özellikle seçkinlerini ulus duygusuyla ve bilinciyle tanıştırmaları damga vurmuştur. Kürt Teâlî ve Teavün Cemiyeti’nin Koçgiri, Azadî Cemiyeti’nin Şeyh Said, ve nihayet Xoybun/Hoybun Cemiyeti’nin Ağrı isyanlarındaki etkili rolleri, bu ilişkilenenin en önemli örnekleri olmuştur. Bu bağlamda, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçişte Kürt siyasal kimliğinin yaşadığı en önemli değişme, geleneksel aşiret önderliğinin ve ona dayalı seçkinler yerel ayrıcalık taleplerinin, yerlerini ulusçu aydın önderliğine ve modern ulusal kimlik taleplerine bırakışı olmuştur. Bu kapsamda, modern ve geleneksel Kürt seçkinlerini ulusçuluğa iten iki temel etken, İttihatçı Türkçülüğün Kemalist önderlik tarafından da benimsendiğinin anlaşılmasından doğan tepki ile, daha önemlisi, Osmanlı Devleti’nin I. Dünya Savaşı’ndan yenik çıkmasından kaynaklanan kaygılar ve beklentiler olmuştur. Nitekim Kürt milliyetçileri, Kürtler açısından olumlu bir gelişme olan Wilson ilkelerine (Hakan, 2013: 47) dayalı yeni ölçütlerin ciddi bir şekilde farkında olmuşlardır (Özoğlu, 2017: 78). Bu çerçevede, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçiş sürecini ve dolayısıyla Kurtuluş Savaşı’nı kapsayan belirsiz süreç, Sevr Antlaşması ve özellikle Wilson İlkeleri’nin Osmanlı’ya yansımaları (Hakan, 2013: 47) ışığında, bağımsız bir Kürt devleti ihtimaline dayalı beklentilerin yanı sıra, aynı kapsamda, Doğu Anadolu’nun önemli bir bölümünün Ermenistan’a verilmesi ihtimaliyle ilgili kaygı, Kürt ulusçularını, Osmanlı sonrasına dair bir ikilem karşısında bırakmıştır. Bu ikilem, Kürt önderliklerinin Kurtuluş Savaşı ve ardından Kemalist Cumhuriyet’e ilişkin tavırlarında da etkili olmuştur. Bazı aşiret reisleri ve Şeyh Sait, Seyyid Rıza örneklerinde olduğu gibi bazı yerel-dinsel seçkinler Kemalizm’e karşı direnci ve ayaklanmayı tercih ederken, bazıları ise aktif veya pasif destek konumunda kalmışlardır.

Diğer yandan, Türkiye’de Kürt siyasal kimliğinin Osmanlı sonrasındaki evrimini belirleyen bir başka belirleyici etken, 1916’daki Sykes-Picot Antlaşması’nda belirlenen (Kutlay, 2014: 130) ve ardından Lozan Antlaşması’yla teyid edilen sınırların Kürt kimliğini, üç ayrı devletin, Arapların ve Türklerin egemenliğine terk ederek ulusal bütünlüğünden koparmış ve azınlıklaştırmış olmasıdır. Böylece, Devlet’in Kürt siyasal kimliğinin gelişimi üstündeki denetim gücü, kimliği doğrudan belirleyen bir boyuta ulaşmasına olanak vermiş ve yol açmıştır. Bu nedendir ki, Kurtuluş Savaşı’ndan itibaren, Türkiye’de Kürt siyasal kimliğinin evrimi ve genel olarak tarihi, doğrudan devlet tarafından tayin edilen bir süreç olmuştur.

I. Dünya savaşı sonundaki bozgunun ardından İttihatçılığın devrilmesinin ve ardından Sevr Antlaşması hükümlerinin öngördüğü Kürt devleti ve Wilson ilkelerinin tanıdığı fırsatla canlanan Kürt entelektüalizminin siyasallaşma süreci, Kurtuluş Savaşı’nın zaferle bitmesini izleyerek, İstanbul yönetiminin tasfiyesiyle ve Türkçülük bağlamında İttihatçı geleneği sürdüren Kemalistlerin iktidarı ele geçirişleriyle gerilemeye başlamıştır. Kemalist önderliğin Binbaşı Noel olayında olduğu gibi Kurtuluş Savaşı sırasında ve Cumhuriyet’in kuruluş sürecinde bağımsız Kürt devleti hedefini düşman işbirlikçiliğiyle niteleyen kesin karşı tavrı ve müdahalesi, *Jön-Kürt* entelektüalizminin siyasal alana dönük hareketine ket vurmuş, böylece Kürt siyasal hareketinin modernleşme sürecini kesintiye uğratmıştır. Kürt entelektüelleri hapsedilmiş veya ülke dışına sürülmüş, çoğunluğu Suriye’ye, Lübnan’a ve Avrupa’ya yerleşmek zorunda kalmıştır. Takrir-i Sükûn Yasasıyla getirilen sansür ve İstiklâl Mahkemeleri kararlarıyla verilen hükümler de, Kürt entelektüalizminin hareket ve söylem alanını alabildiğine kısıtlamıştır. Modernist Kürt entelektüellerinin boşalttığı bu alanı, yerel toplum üstündeki güçlü etkilerini koruyan, medreseler ve başta Nakşibendî geleneği olmak üzere tarikatlar gibi geleneksel kurumlar ve daha sonra Şeyh Said ve Seyyid Rıza örneklerinde gözleneceği üzere kişilikler doldurmuştur. Bu durumun bir başka nedeni de, İttihatçılığın sonlarından başlayarak Kemalist kuruluşun başlarında doruğuna çıkan biçimde Kürt sorununun ideolojik aygıtlardan çok devletin zor gücünün uygulama alanına dönüştürülmüş olmasıdır. Devletin sahadaki yoğun baskısına ve şiddetine karşı merkezdeki entelektüellerin etkisizliği, bu yapıyı kitlenin geleneksel kurumların köklü direnç geleneğinin arkasına sığınma ihtiyacı karşısında anlamsızlaştırmıştır. Bir başka deyişle, Kemalist kuruluş dönemindeki Kürt ayaklanmalarının arkasında, geleneksel seçkinlerin merkezîleşmeye ve

modernleşmeye karşı feodal ayrıcalıklarını koruma refleksiyle birlikte, sivil kitlenin de dinsel ve ulusal duyguları ve tepkileri etkili olmuştur.

Sonuçta, Kürt siyasal kimliğinin, Osmanlı Müslüman tebaası geleneğinden uzaklaşarak ulusçulaşmaya eğilimli dönüşümü Kurtuluş Savaşı ve Kemalist kuruluş dönemi boyunca süreklileşirken, Devlet tarafında ise, Kurtuluş Savaşı yıllarının eşitlikçi-dinî-Anadolu milliyetçiliğiyle 1925'ten sonra izlenen tek kültürlü asimilasyoncu şoven Türk milliyetçiliği, karşıt iki ideoloji olarak gelişmiştir (Ekinci, 2008). Bu çerçevede, birbirlerine bağımlı ve karşılıklı dönüşümleri etrafında, Kürt siyasal kimliğinin ve Kemalizm'in Kürt algısının ve politikasının evrimlerinin Kurtuluş Savaşı süreci ile Kemalist kuruluş dönemi olarak farklılaştırılarak ele alınması, tartışmanın iki tarafında da genel onay gördüğü gözlenen bir tercihtir. Bununla birlikte, Kemalist Cumhuriyet'in, kendisinden veya Kurtuluş Savaşı'ndan başlatılmasıyla, Osmanlı modernleşmesindeki, özellikle İttihatçı ara dönemdeki doğal kökleri ve bu bağlamda politika hazırlayıcıları olarak öncülerini göz ardı edilmekte, böylece, Osmanlı modernleşmesi ile Kemalizm arasındaki bütünsellik gözden kaçırılmaktadır. İttihat ve Terakki ile Kemalizm'in nüfus mühendisliği ve Türkleştirme politikalarının sürekliliği kapsamında, özellikle şiddet yönteminin ve aygıtlarının kullanımında 19. yüzyılın ikinci yarısında Rus çarlığı tarafından sürülen Kafkas göçmenlerinin ve daha sonra göçmen kökenlilerin dikkat çekici rolü ve eylemleri hakkındaki entelektüel ve akademik boşluk dikkat ve ilgi çekicidir. 1909'da Şeyh Abdüsselâm isyanının bastırılması görevindeki “sert” uygulamalarıyla anılan “Dağıstanlı” Mehmed (ya da Muhammed) Fazıl Paşa, Tehcir öncesinde ve sürecinde gerçekleşen toplu kıyımlarda önemli payı olan aşırılık yanlısı Diyarbekir Valisi Dr. Mehmed Reşit Bey (Üngör, 2016: 123-182) ve yanında getirdiği Çerkez çeteleri (Üngör, 2016: 124), ayrıca yine Çerkez kökenlilerin, Çerkez Ethem örneğinde olduğu gibi, özellikle İttihatçı yeraltı örgütü *Teşkilat-ı Mahsusa*'da yoğun istihdamları, araştırmacılar için bu konuda anlamlı işaretler içermektedir.

7.2.1. Kurtuluş Savaşı'nda Türkiye'de Kürt Siyasal Kimliği, Devletin Kürt Algısı ve Politikası

Kürt siyasal kimliğinin Kurtuluş Savaşı sürecindeki görünümünün ve etkinliğinin en önemli belirleyeni, II. Meşrutiyet ortamında yetişen şehirli-ulusçu Kürt aydınlarının, İttihatçı milliyetçiliğe koşut ve tepki olarak ulusçularak politikleşmeleri ve bu eğilimlerini Anadolu'ya taşıyarak yerel aşiret beyleriyle ilişki

ve yer yer işbirliği kurmaları olmuştur. Bunun en iyi örneklerinden biri, İstanbul merkezli Kürt Tealî Cemiyeti'nin Koçgiri isyanındaki rolü ve etkisidir (McDowall, 2004: 257).

1921'de Sivas'ın güneyinde gelişen ve doğuya doğru genişleyen Koçgiri isyanı, aşiret isyanları geleneğinin bu dönemdeki ilk örneğidir. II. Abdülhamid döneminde kurulan Hamidiye Alaylarından birinin komutanlığına getirilen Koçgiri aşireti reisi Mustafa Bey'in oğulları Alışan ve Haydar Beyler önderliğinde ayaklanan köylü birlikleri (Kahraman, 2004: 267), TBMM ordusu tarafından şiddetli biçimde bastırılmıştır. Öyle ki, bastırma birliklerinin komutanı Nurettin Paşa, uygulanan yoğun şiddetle (Kutlay, 2014: 218-223) ilgili olarak TBMM tarafından sorgulanmış ve çoğunluk tarafından cezalandırılması istenmiş ise de TBMM Başkanı Mustafa Kemal tarafından korunarak görevinden alınmakla yetinilmiştir (Atatürk, 1995: 612-613; Kahraman, 2004: 270; Mumcu, 1993: 41-46; Kutlay, 2014: 215). Koçgiri isyanını Osmanlı dönemindeki geleneksel aşiret ayaklanmalarından ayıran ilk özelliği, önderliğinin sadece aşiret beylerinden ibaret olmayıp, aynı zamanda bazı Osmanlı-Kürt aydınlarının ve Kürt Tealî Cemiyeti başta olmak üzere sivil örgütlenmelerin de isyanda doğrudan rol almış olmaları ve bu ilk kez çoklu ve modern ortaklı önderliğine bağlı olarak, sadece yerel özerkliğin ve ayrıcalıkların korunması talebinden öteye geçilerek, gerekçesi Sevr Antlaşmasına dayandırılan bağımsız Kürt devleti hedefine uygun davranılmasının istenmiş olmasıdır (Kahraman, 2004: 270; Mumcu, 1993: 38).

Ne var ki, Sevr Antlaşması ve özellikle Wilson ilkeleri kapsamında, Osmanlı tebaası ulusların kendi devletlerini kurma haklarına yapılan uluslararası vurgu, Kürt aydınlarında ve yerel yöneticilerinde bağımsız Kürt devleti isteği ve hedefi uyandırmış ve bu amaçla çeşitli girişimler üretmişse de, aynı programda Doğu Anadolu'nun önemli bir bölümünün Ermenistan'a verilmesinin planlanması, bu konuda bir ikilem oluşturmuştur. Nitekim 1919-1920 Paris Konferansı kapsamındaki görüşmelerde Ermeni temsilcileri ile Kürt temsilci arasında, muhtemel Ermeni ve Kürt devletlerinin sınırları konusunda belirgin bir fikir ayrılığı ve tartışma yaşanmıştır (Beg, 2018: 246-247; Hakan, 2013: 99-102; Kutlay, 2014: 111-112). Bununla birlikte, İttihatçı Türk milliyetçiliğini sürdüren Kemalist yönetimin basıncı da, bu konuda etkili olmuştur. Nitekim Mustafa Kemal, Kürtlerin Erzurum ve Sivas kongrelerine delege olarak katılmaları için çağrıda bulunmuş (Hakan, 2013: 177, 209, 242) bizzat katılmalarını dilediği Kürt aşiret reislerine ve yerel seçkinlerine yazdığı telgraflarda

bildirdiği isteği ve beklentisi, Sevr Anlaşması'nda öngörülen Bağımsız Kürt devleti tasarısı içinde yer almamaları, diğer yandan işgal karşıtı savaşa katılımları ve destek vermeleri olmuştur.⁹⁶ Mustafa Kemal, bu yazışmalarında, Kürtleri ve Türkleri Osmanlı camiasının iki ana unsuru ve iki kardeş halk olarak tanımlamış, yaşanan sıkıntılı süreçte Müslüman Kürt-Türk birlikteliğini geleceğin en önemli koşulu olarak görmüştür (Hakan, 2013: 149).

Kürtlerle Türkler birbirlerinden koparılmayı kabul etmez öz kardeşlerdir. Bugün için vicdanî borcumuz, Kürtler, Türkler, bütün İslâmî unsurlar, tek vücut ve tek yürek olarak bağımsızlığımızı savunmak ve vatanın parçalanmasını önlemektir (Perinçek, 1999: 115; Kutlay, 2014: 157).

Buna karşılık, Kürt aşiretlerinin bu ittifaktan beklentileri ise, egemenlik alanları oluşturan Doğu Anadolu coğrafyasının bir bölümünün Sevr anlaşmasıyla Ermenistan'a bırakılmasının ve bu kapsamda, tehcirde el koydukları malların iadesinin engellenmesi olmuştur. Böylece, Cumhuriyet'in öncesinde, Kürt siyasal kimliği ile devlet arasındaki ilişki, Osmanlı modernleşmesi sürecinde başlayan ve İttihatçı rejim boyunca doruğuna varan ayrışmanın I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı boyunca görece ertelendiği ve giderek *ortak düşman* Ermenistan projesine karşı, bir geçici savaş ittifakına dönüştüğü bir ara aşama olarak tanımlanabilir.

I. Dünya Savaşı'nın sonlarından Kurtuluş Savaşı'nın sonuna varan süreçte, Kemalist önderliğin Kürt siyasal kimliğine yaklaşımı, Misak-ı Millî hedefi ve ilkesi çerçevesinde, Sevr Antlaşması'nın öngördüğü, Ermeni ve Kürt devletleri gibi yeni oluşumların yanı sıra, Irak'taki İngiliz işgalinin genişlemesi tehdidine karşı güç birliği arayışı ve çağrısı etrafında şekillenmiştir. Bu çerçevede, Kemalist önderlik, öncülü olan İttihatçılığın Türkçü-Turancı söyleminden uzaklaşarak Anadolu bir söylem takınmış, Kürtlerin, Türklerle birlikte ülkenin aslî sahibi olduğu, dolayısıyla, ayrı bir Kürt devletine ihtiyaç olmadığı düşüncesini işlemiştir. Erzurum Kongresi günlerinde Erzurum'da bulunan Amerikalı General Harbord'un Kürtlerin durumuna ilişkin sorusuna, "Türk'ün ve Kürt'ün birbirlerinden ayrılmaz iki kardeş olduğu" şeklinde verilen yanıt (aktaran, Hakan, 2013: 271), bu stratejik tercihin bir ifadesidir. Yine Erzurum Kongresi adına Diyarbakir Valiliği'ne gönderilen bir telgrafta, "Türk ve

---

⁹⁶ Mustafa Kemal'in ifadesiyle, "...düşmanlarla çevrili Türk, Kürt, Çerkez ve diğer din kardeşlerimizin el ele vermesi, sarsılmaz bir bütün oluşturmaları, namus ve yaşamımızı kurtarmak için bir zorunluluktur" (*Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, 34, Belge no: 849, 1960).

Kürt kardeşlerin milletin talih ve mukadderatında birbirlerinden ayrılmalarına tarihin ve varlıklarının engel olduğu” düşüncesine yer verilmiştir (aktaran, Hakan, 2013: 209).

Mustafa Kemal, dönemin, Kürtlerin haklarının korunmasına yönelik hâkim düşüncesine uyarak, bir çeşit özerklik sistemini benimsemiştir (Hakan, 2013: 149). Bu kapsamda, İttihatçı evrede yükselen Kürt ulusçuluğunun taleplerini karşılamak üzere, *savaştan sonra uygulanmak üzere*, bölgesel-yerel bir yönetim modeli önerisini dillendirmiştir. Kutlay (2014: 159), 10 Şubat 1922’de, Kürtlerin özerkliğiyle ilgili bir yasa önerisinin TBMM’de tartışıldığını aktarmaktadır. Bu kapsamda, Mustafa Kemal, bir Kürt geleneksel seçkinine yazdığı mektuptaki ifadeleri, savaş dönemiyle sınırlı bu geçici vaadin bir örneğidir:

Kürt kardeşlerimin hürriyeti ve refah ve ilerlemesinin vasıtalarını sağlamak için sahip olmaları gereken her türlü hukuk ve imtiyazların verilmesine tamamen taraftarım (Perinçek, 1999: 115; Kutlay, 2014: 157).

Kurtuluş Savaşı, dolayısıyla Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçiş sürecinde, aşiret ve tarikat seçkinlerinden öteye geçerek başlı başına Kürt kimliğinin anıldığı ilk tarihsel belge, Bağımsızlık Savaşı’nın da önemli olaylarından biri olan, İstanbul yönetimi ile Heyet-i Temsiliye arasındaki 20-22 Ekim 1919 tarihli Amasya Görüşmeleri ve bu görüşmeler sonucunda imzalanan 22 Ekim tarihli protokol (Kutlay, 2014: 168-169; Hakan, 2013: 279-286) olmuştur. Mustafa Kemal Atatürk (1995: 241), *Nutuk*’ta, üçü kaydedilmiş ve imzalanmış, ikisi ise gizlilik gerekçesiyle kayıt altına alınmayan toplam beş belgeden söz etmektedir. Amasya Protokolü’nün kayıt altına alındığı belgelerin iki orijinal örneğinin olduğu, bunlardan birinin Anıtkabir Komutanlığı, diğerininse Genelkurmay Başkanlığı arşivlerinde saklanmakta olduğu bilinmektedir. Bu belgelerin “İkinci Protokol” denilen (Hakan, 2013: 281) bölümünün girişinde, Türkiye “Türklerin ve Kürtlerin birlikte oturdukları topraklar” olarak tanımlanmıştır (Onar, 1995: 268). Protokolün aynı bölümünde, Kürtler için özerklik düşünüldüğüne ve önerildiğine ilişkin bir ifade kullanılmıştır. Yeğen (2011: 6), bu ifadeyi, “*Kürtlerin serbesti-i inkişaflarını temin edecek vech ve surette hukuk-ı irkiye ve içtimaiyece mazhar-ı müsaadat olmaları* (Kürtlerin gelişme serbestliğini sağlayacak şekilde ırk hukuku ve sosyal haklar bakımından desteklenmelerine, daha iyi duruma getirilmelerine izin verilmesi)” (aktaran, Hakan, 2013: 283) biçiminde aktarmaktadır. Bununla birlikte, bu ifadelere, Tarihçi Faik Reşit Unat’ın, 1961’de,

(1961: 359-365) belgenin aslını Başbakanlık Arşivi'nden aktarımla *Tarih Vesikaları Dergisi*'nde yayınlayışına dek, Nutuk dahil hiçbir belgede yer verilmemiştir (Hür, 2008a; Koçak, 2011). Bu durum, konuyu işleyen birçok kaynakta sansür olarak değerlendirilmiş ve bilgi bu deyimle aktarılmıştır. Bu sansürün, en azından gizliliğin, Bağımsızlık Savaşı'ndan sonra, özellikle Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte uygulanan, milliyetçi kimlik-yurttaşlık politikası ile neden-sonuç ilişkisi olduğu öngörülebilir. Örneğin Hür'e göre (2008a), Amasya Protokolü'ndeki ifade, Kürtleri Bağımsızlık Savaşı'na katma hedefi ve stratejisi ile ilgilidir; savaşın sonrasında bu desteğe artık gereksinim kalmadığından, Protokol'deki ifadenin de uygulanmasına gerek kalmamıştır.

Cumhuriyet öncesinde Kürtler için coğrafi temelde idarî özerklik öngören bir başka belge de, 1921 Anayasası (Teşkilât-ı Esasiye Kanunu) olmuştur. Bu bağlamda, 1921 Anayasa'sının en önemli özelliği, daha sonraki Anayasalarda geçecek olan "Türk devleti" ibaresinden farklı olarak, kimliğe değil, ülkeye vurgu yapan "Türkiye devleti" deyimini kullanmayı tercih etmiş olmasıdır. Bu kapsamda, 1921 Anayasası'nın 11-13. maddeleri, il yönetimi için geniş bir özerklik tasarımı içermektedir (tbmm.gov.tr, 2012; Heper, 2008:183-184). Gözübüyük ve Kili (1982: 94-95) ile Koçak, (2011), içerdiği "Şura -yerel meclis-" deyimini ile, bu yerel özerklik tasarımının Sovyet deneyimine öykünmeyle düşünüldüğü kanısındadırlar. 1921 Anayasası'nın bu maddelerine göndermeyle, Kürtler için bir tür özerklik uygulanacağı yönündeki üçüncü bir belge, bizzat Mustafa Kemal'in, sonradan Eskişehir-İzmit Mülâkatı ya da Konuşmaları olarak adlandırılan demeçleridir. Bu konuşmaların metinleri de, Amasya Protokolü'nde olduğu gibi, resmî sansür altında tutulmuştur. Ahmet Emin (Yalman), Velid Ebuuzziya, Suphi Nuri (İleri), İsmail Müştak (Mayakon), Falih Rıfkı (Atay), Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), İsmail Hakkı (Kılıçcızade) ile Dr. Adnan (Adıvar) ve Halide Edip (Adıvar) gibi, dönemin birçok gazetecisinin ve edebiyatçısının katıldığı bu görüşmeler, ayrıca TBMM'nin yeminli dört katibi tarafından tutanak altına alınmış, ancak konuşmaların yayınlanmaması kararlaştırılmıştır. Tam metin (Kemal, 1999) ancak 1999 yılında yayınlanabilmiştir. Bu metinde, daha önceki yayınlarda yer verilmeyen, Ahmed Emin Bey'in "Kürt sorununa temas buyurmuştunuz. Kürtlük sorunu nedir? Bir iç sorun olarak temas buyurursanız çok iyi olur" sorusuna karşılık Mustafa Kemal'in verdiği yanıt şu olmuştur:

Kürt sorunu bizim yani Türklerin çıkarına olarak da kesinlikle söz konusu olamaz. Çünkü bildiğiniz gibi bizim millî sınırimız içinde var olan Kürt unsurlar o şekilde yerleşmişlerdir ki pek az yerlerde yoğunudur. Fakat yoğunluklarını kaybede kaybede ve Türk unsurunun içine gire gire öyle bir sınır doğmuştur ki, Kürtlük adına bir sınır çizmek istersek türlüğü ve Türkiye'yi mahvetmek gerekir. Sözelimi, Erzurum'a kadar giden Erzincan'a, Sivas'a kadar giden Harput'a kadar giden bir sınır aramak gerekir. Ve hatta Konya çöllerindeki Kürt aşiretlerini de gözden uzak tutmamak gerekir. Dolayısıyla başlı başına bir Kürtlük düşünmektense, bizim *Teşkilat-ı Esasiye Kanunu gereğince zaten bir tür yerel özerklikle oluşacaktır. O halde hangi livanın halkı Kürt ise, onlar kendi kendilerini özerk olarak idare edeceklerdir.* Bundan başka Türkiye'nin halkı söz konusu olurken onları da beraber ifade etmek gerekir. İfade olunmadıkları zaman bundan kendilerine ait sorun yaratmaları daima mümkündür. Şimdi Türkiye Büyük Millet Meclisi, hem Kürtlerin hem de Türklerin yetki sahibi vekillerinden oluşmuştur ve bu iki unsur, bütün çıkarlarını ve kaderlerini birleştirmişlerdir. Yani onlar bilirler ki, bu ortak bir şeydir. Aynı bir sınır çizmeye kalkışmak doğru olmaz (Kemal, 1999: 105).⁹⁷

Mustafa Kemal'in Eskişehir-İzmir konuşmalarında dile getirdiği bu özerlik önerisi söylemi de, Amasya Protokolü'nde ve 1921 Anayasası'nda olduğu gibi, savaş sonrasında uygulamaya konulmamış, Kemalist Cumhuriyet'in Lozan Antlaşması'nda dünya devletleri tarafından tanınmasıyla birlikte, bir daha gündeme gelmemek üzere rafa kaldırılmıştır. Gerçekten de, Lozan Antlaşması'nın ilgili hükümleri, devletin kimlik ideolojisinde ve bu bağlamda Kürt politikasındaki bu *ılımlı* dönemin son ifadesi olmuştur.

Lozan Antlaşması, md. 39/4: Herhangi bir Türk uyruğunun, gerek özel gerekse ticaret ilişkilerinde, din, basın ya da her çeşit yayın konularıyla açık toplantılarında, dilediği bir dili kullanmasına karşı hiçbir kısıtlama konulmayacaktır." md. 39/5: "Devletin resmî dili bulunmasına rağmen, Türkçeden başka bir dil konuşan Türk uyruklarına, mahkemelerde kendi dillerini sözlü olarak kullanabilmeleri bakımından uygun düşen kolaylıklar sağlanacaktır (aktaran, McDowall, 2004: 205).

Batı dünyasının Lozan'da yeni Türkiye'yi ve Kemalist yönetimi onaması, böylece uluslararası alanda meşrulaştırması, Osmanlı'nın son döneminden kalan yerel ayaklanmaların bastırılması ve en önemlisi, İstiklâl Mahkemeleri, İzmir Suikasti soruşturması, Takrir-i Sükûn uygulamaları sürecinde muhalefetin ve alternatif iktidar

---

⁹⁷ Günümüz Türkçesi'ne dönüştürülmüştür.

seçeneklerinin ezilmesiyle Kemalist yönetimin mutlak otoritesini yerleştirmesi ve sağlamlaştırması, bu dönüşüme olanak yaratan temel etkenler olmuşlardır. Sonuçta, Kurtuluş Savaşı sürecinin Kürt siyasi kimliğiyle ilgili Kemalizm'e bıraktığı miras, İttihatçı Türkçülüğe tepki olarak milliyetçileşen entelektüel kadroların öncülüğünde Osmanlı'dan kopmuş, dolayısıyla, Osmanlı modernleşmesi sürecindeki feodal öznel geleneksel-yerel taleplerin ötesine geçerek, Abdülmelik Fırat'ın "Cumhuriyet'ten önce Kürtler ve Türkler yoktu" (Aktüel, 11.12.1991 tarihli söyleşiden aktaran Kirişçi ve Winrow, 2011: 136) diye betimlediği gibi, alternatif ulusal kimlik inşası sürecine girmiş bir kitleselleşme eğilimi olmuştur.

7.2.2. Erken Kemalist Dönemde Türkiye'de Kürt Siyasi Kimliği ve Devletin Kürt Algısı ve Politikası: İsyân-Bastırma ve Türkleştirme-İnkâr

Türkiye'de Kürt siyasi kimliğinin tarihsel evrimi sürecinin Cumhuriyet'in Kemalist kuruluşu dönemine denk gelen aşamasındaki görünümü, Kemalizm'in ulusçu ve seküler inşasına koşut olarak, *etnik* ve *dinsel* tepkimeler etrafında şekillenmiştir. Nitekim 1920-1930 aralığında, Türkiye'de Kürt toplumunun, siyasi kimliğini genellikle, sekülerleşmeye karşı dinsel refleks veya etnik haklar temelinde yerel-bölgesel ayaklanmalarla ifade etmeye giriştiği, Kemalist rejimin karşılığı ise, askerî bastırma yönteminden ibaret kalmıştır.

7.2.2.1. İsyân ve Bastırma

Erken Kemalist dönemde, oluşum sürecinin başlarındaki Kürt siyasi kimliğinin ağırlıklı ifade tarzının yerel dinsel-geleneksel önderler ardında dinsel nitelikli ayaklanmalar oluşunun en önemli belirleyeni, II. Meşrutiyet'in başlarında Jön Türkler kategorisinde yer alan Osmanlı-Kürt entelijansiyasının, İttihatçı ve Kemalist rejim sürekliliği tarafından ve özellikle I. Dünya Savaşı sürecinde sindirilmiş veya sürgün edilmeleriyle, İstanbul'da kurulan Kürt cemiyetleri örneğinde olduğu gibi örgütsel ve böylece modern ideolojik önderliğin etkisini yitirerek yeterince elde edemediği yerini ve işlevini, Kürt coğrafyasında güçlerini koruyan ağa-şeyh gibi geleneksel kurumlara terk etmek zorunda kalmış olmasıdır.

Dinsel refleks ve yerel motife dayalı ayaklanma modelini örnekleyen Şeyh Said isyanı, Kemalist modernleşmeye ve bu kapsamda laikleş(tir)me politikalarına karşı dinsel bir tepkiyi ve söylemi merkezîleştirmiştir. Bununla birlikte, Şeyh Said isyanının çıkış gerekçesindeki dinsel ve milliyetçi söylemler arasındaki ikilem, halen tartışılmaktadır. İsyânın önderliğinin Nakşibendî tarikatının ileri gelenlerinden bir

Şeyh tarafından yürütülmüş olması ve gerek isyan sırasındaki gerekse isyanın bastırılması sonrasında İstiklâl Mahkemesi'ndeki savunmalarda söylenmiş olanlar, isyanın dinî inanç merkezli bir tepkiye dayandırıldığını belirlemektedir. Diğer yandan, özellikle savunmalarda ortaya çıkan çeşitli görüşmelerden ve katılımlardan, Cibranlı Halit Bey ve Abdülkadir Bey gibi Kürt aydınları tarafından kurulduğu sanılan *Azadî Cemiyeti*'nin isyanın hazırlanışı ve yönetilişi ile ilgisi olduğu öngörülmekte, bu nedenle, isyanın aynı zamanda Kürt kimliğini de merkeze alan milliyetçi bir niteliği olduğunu ileri süren bir görüş de vardır.⁹⁸ Bununla birlikte, savunmalarda bu konuda kesin bir kanıtın elde edilememiş olmaması ve isyanın fiilî liderliğini Şeyh Said'in ve komutanlıklarını da Şeyh Said'e bağlı başka şeyhlerin yapmış olması, isyanın dinsel niteliğini öne çıkarmıştır. Mumcu, (1993: 137, 152), Şeyh Said'in savunmasından sadece şeriat hükümlerini uygulamak amacıyla olduklarını, dinden başka bir fikirlerinin olmadığını, bir Kürt krallığı kurma amacıyla olmadıklarını aktarmaktadır. Yine de, Kemalist kurucu yönetim, yargılamada bu ayaklanmayı Kürtçülükle de ilişkilendirmeyi tercih etmiş, böylece, Kürtçülüğü eşkıyalıkla birlikte “gerici” bir hareket olarak da tanımlamıştır. Mumcu (1993: 161), ayaklanmanın bastırılması sırasında isyan liderliğinin kendisini “Kürtlerin Harbiye Nazırı” ve “Kürt Hükümeti/Reisi” adıyla yazışmalarının ele geçirildiğinden söz etmektedir.

1930'da Ağrı'da patlak veren ve sonuçları itibarıyla Türkiye'nin İran'la sınırının Ağrı dağı civarındaki bölümünün yeniden düzenlenmesine neden olacak kadar etkili olan Ağrı isyanı ise, gerek önderliği, gerekse söylemleri bakımından, dinsel motife dayalı yerel isyan genellemesinden ayrılır. 1927'de kurulan *Xoybun/Hoybun Cemiyeti*'nin (Bölme, 2015) önderliğinde yürütülen isyan, İhsan Nuri gibi geleneksel-yerel seçkinlerden olmayan liderleri ile millîyetçi söylemleriyle ve bağımsızlıkçı hedefleriyle Erken Kemalist dönemdeki Kürt isyanları içinde özgünleşir. Daha sonra gelişen Kürt millîyetçi söyleminde önemli bir yer edinen *Zilan katliamı* da, bu ayaklanmanın bastırılması sırasında gerçekleşmiştir.

Erken Kemalist dönemin sonlarında, 1937-1938 yıllarında gerçekleşen Dersim isyanı ise, Şeyh Said ve Ağrı isyanlarından daha karmaşık olarak, Dersim'e ilişkin yerel, Kürtlüğe ilişkin ulusal, Alevîliğe ilişkin dinsel ve yerel seçkinlerin

---

⁹⁸ Bkz. Robert Olson, *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı*. (Çev.Bülent Paker ve Nevzat Kırac). Özge Yayınları, Ankara, 1992; Nurer Uğurlu, *Kürt Milliyetçiliği, Kürtler ve Şeyh Said İsyanı*. Örgün Yayınevi, İstanbul, 2006.

ayrıcalıklarına ilişkin feodal tepkilerin ve taleplerin iç içe geçtiği bir ayaklanma olmuştur. Bu çoklu yapısına bağlı olarak, Dersim isyanı, Türkiye’de Kürt siyasal hareketleri, Alevî örgütlenmeleri ve sol politik örgütler başta olmak üzere birçok kesim tarafından günümüzde halen sahiplenilmekte ve anılmaktadır. Dersim İsyanı’nı öncüllerinden ayıran bir diğer özelliği de, Kemalist irade tarafından bastırılmasında sadece askerî yöntemlerle yetinilmemiş olması, isyanın hemen öncesinde uygulamaya konulan *Tunceli Kanunu* gibi, İnkâr ve Türkleştirme politikasının en belirgin örneklerinden birini içeren, *kolonileştirme* temelli bir bölgesel yönetim rejimine konu olmuş olmasıdır.

Sonuçta, Erken Kemalist dönemdeki Kürt isyanlarının Osmanlı’nın çözülüşü sürecinde ulusal içerikler ve hedefler edinerek modernleşme dönemindeki yerel aşiret ayaklanmalarından farklılaşmaları, Osmanlı dönemindeki bastırma yöntemleriyle Cumhuriyet dönemindeki yöntemler arasındaki farklılığı da açıklamaktadır. Bu kapsamda, Kemalist rejim, Kürt isyanlarını sadece askerî yöntemlerle bastırmakla yetinmemiş, Şeyh Said isyanından sonra uygulanan, 1925 tarihli *Şark Islahat Planı*, Ağrı isyanından sonra yürürlüğe konulan 1934 tarihli *Mecburî İskân Kanunu* ve en önemlisi, *Tunceli Kanunu* ve *raporlarında* açıkça ortaya konulduğu üzere, geçmişte olduğu gibi sadece isyanın değil, fakat, İnkâr-Türkleştirme politikasıyla, doğrudan Kürt kimliğinin ortadan kaldırılmasını amaçlamıştır.

7.2.2.2. Türkleştirme ve İnkâr

Kemalist kuruluş döneminde kurucu siyasal ve bürokratik kadronun genel olarak *vatandaşlık*, özel olarak Kürt algısının ve politikasının, *İnkâr-Türkleştirme* başlıkları altında açıklanmasında genel bir akademik ve entelektüel onay vardır. Bu bağlamda, İnkâr-Türkleştirme politikası, ilk elde, Jön Türklerin ve Hamidizm’in İslâm enternasyonalizmi-ümmet ve İttihatçıların Osmanlılık kurgularının, Balkan ve Arap-ulusçu isyanları sonunda uğradığı düş kırıklığı ile vardığı Türkçülük anlayışının da devamı olmuştur. Böylece, Erken Kemalist dönemin politika yapıcıları, 1908 İhtilali’nin “Osmanlılık enternasyonalizmi” kurgularının sahipleri olarak, Balkan ve Yemen savaşları sonucunda derin bir düş kırıklığına uğramasıyla vardıkları Türk milliyetçiliğinin taşıyıcıları olmuşlardır. İsmet İnönü’nün, Türk Ocağı üyesi olduğunu sıklıkla vurgulama gereği duyması, İttihatçılıktan Kemalizm’e Türkçü sürekliliğin örneğidir. Kemalist iktidar da, İttihat ve Terakki’nin yaptığı gibi, özellikle Türk olmayan Müslümanları, örneğin Kürtleri, ulusal bütün içinde eritmeye yönelik yoğun

bir kampanya yürütmüştür (Ağaoğulları, 1990: 200). Şu farkla ki, Erken Kemalist dönemin kimlik ve vatandaşlık politikası, İttihatçılardan farklı olarak Türkçülük değil, *Türkleştirme* olarak gerçekleşmiştir. Tartışma, bu politikanın yorumlanışında, farklı paradigmalarda anlamlandırılışında doğmaktadır.

Erken Kemalist dönemin önder kadrosundaki sınırlı değişime rağmen, kimlik algısı ve vatandaşlık rejimi konusunda, hemen öncesindeki Kurtuluş Savaşı'ndaki vaatlerini gerçekleştirmeyip, tekil kimlik kurgusuna dayalı bir ulus-devlet inşasına girişmesini ifade eden İttihatçı Türkçü kökene geri dönüşümün nedenleri üzerine görüşler, ulus kurgusunun temelindeki anlayışların farklılığına göre, iki ana kategoride ele alınabilir. Bu kategorik ayrımın temeli, ulus ve milliyetçilik teorisi kapsamında iki ana ekol olarak Cermen ve Fransız ulusçuluk anlayışları arasındaki *kan bağı* ve *kültür bağı* değişkenlerine bağlıdır. Buna göre, Erken Kemalist dönemin İnkâr-Türkleştirme politikasını değerlendiren yaklaşımlardan biri, politikanın gerekçesini kültürel modernleştirme amacına bağlarken, diğeri ise, doğrudan Türk milliyetçiliği ve II. Dünya Savaşı öncesi Avrupa'sındaki faşist rejimlerin etkileri altındaki ırkçı yükselişle ilişkilendirmektedir.

Erken Kemalist dönemin İnkâr-Türkleş(tir)me politikasını açıklamaya çalışan yaklaşımlardan ilki, bu politikanın temelde *kimlik* değil, *uygarlık* merkezli ve bu kapsamda *modernleştirme* amaçlı yürütüldüğü görüşünü savunan *Modernleşirmeci-Cumhuriyetçi yurttaşlık anlayışı*dır. Cumhuriyetçi vatandaşlık yaklaşımında, vatandaşlık, politik cemaate, yani ulusa olan bağlılık ve aidiyet anlamında ele alınmaktadır (Durgun, 2010: 71). Kemalist Türkleştirme politikasını bu yaklaşımla ele alan yorumculara göre, Türkleştirme, başlı başına bir politika değil, modernleşirmenin ulus-devletin doğasından kaynaklanan aracı, aygıtı durumundadır. Buna göre, Türkleştirme politikasının öncelikli hedefi, ulusal kimlik kullanılarak *geriliğin* giderilmesidir. Bu bakışla, Türk Tarih Tezi'nde açıkça görüldüğü gibi yer yer ırkçı-antropolojik söylemler üretmiş olsa da, Kemalist Türkleştirme, genel özelliği itibarıyla Fransız ekolüne uygun kültür milliyetçiliği-eritme (asimilasyon) politikasıdır. Bu politikanın izine, en belirgin biçimde İnönü'nün "Türk kültürü içinde yetişerek Türk milliyetçisi olmak isteyen her vatandaş için imkân kapıları açıktır" deyişinde (İnönü, 1944) rastlanmaktadır. Böylece, erken Cumhuriyet döneminde, devletin yurttaşlık algısının Cumhuriyetçi-Ulusçu temelde yapılandırıldığı, yani, devletin yurttaşı olmak için, sadece ülkenin sınırları içinde doğmanın yeterli

görülmeyeceği, bireyin de, bunun böyle olduğunu, davranışları ve etkinliği ile ayrıca göstermesi, duyurması gereğinin yurttaşlığın ön koşulu olarak belirlendiği bir vatandaşlık tanımı ve hukuku uygulanmış olmaktadır. Bu çerçevede, Modernleşmeci-Cumhuriyetçi yurttaşlık perspektifine göre, Cumhuriyet'in Kemalist kurucularının Kürt sorununa bakışı, milliyetçilik bağlamı ile birlikte, klasik ulus devlet kuruluşu ve tarihsel şablonuna uygun biçimde, *modernleştirme* ve *uluslaştırma* hedefleri üzerinde ikili bir yapı üstünde gelişmiştir. Buna göre, Kürt sorunu, etno-politik bir toplumsal sorun değil, “irticayla, aşiretlerin ve eşkıyaların modern ve merkezî devlet iktidarına direnciyle, başka devletlerin kışkırtmasıyla ya da bölgesel geri kalmışlıkla” ilgili bir toplumsal sorun olarak değerlendirilmiştir (Yeğen, 2011: 20). Özetle, Kürtlerin sorunu Kürt olmaları değil, *geri kalmış* olmalarıdır. Bu doğrultuda, bu algıda, Kürt ayaklanmalarında ortaya çıkan şey de, kurulan yeni ulusal çerçeveye yönelik ulusalcı ya da etnik mahiyetli bir itiraz değil, geçmişin şimdiye, geleneğin modernliğe itirazı olmuştur (Yeğen, 2009: 7). Klasik ulus devlet ideolojisinin ürünü olan bu algı, Kemalist bürokratism ve entelijansiya, Kürt coğrafyasında modern anlamda bir ulusal farklılığı değil, bir uygarlık farkı bağlamında geri-ilkel aşiretler topluluğunu görmüştür. Erken Kemalizm'in ideologlarından Gökalp de, *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler* (1992) adlı yapıtında, “Türkler şehir medeniyetine daha yetenekli olduklarından şehirler Türklük merkezi halini almakla beraber, oralara gelen Kürtleri de Türkleştirmektedir. Köylerde ve çadırlarda yaşayan Türkmenler ise, sahra medeniyetinde daha kuvvetli bulunan Kürtlüğe temessül etmektedirler” (Gökalp, 1992: 130) diyerek, Kemalist milliyetçiliğin eritme politikasını yerleşme kültürüne dayalı *şehir uygarlığı* tercihi üstünden açıklamaya çalışmaktadır. Böylece, Kemalist Cumhuriyet, Kürt meselesini, 1930'lardan 1950'ye kadar, modern, seküler ve millî bir devlet-toplumun inşa edilmesinin önündeki engellerden oluşan bir toplumsal mesele olarak algılamıştır (Yeğen, 2009: 8). Bu kapsamda, modernleşmeci yaklaşıma göre, Erken Kemalizm'in Kürt toplumu konusunda sorunsallaştırdığı temel unsur, bölgeye ve yerel topluma özgü feodal toprak mülkiyeti rejiminin ve ilişkilerinin geriliği, dolayısıyla asıl hedefi de, ağalık kurumu, geleneksel din adamlığı gibi feodal yerel seçkinler olmuştur. Böylece, Erken Kemalist milliyetçiliği *Modernleşmeci-Cumhuriyetçi* anlayış doğrultusunda ele alan yaklaşım, Türkleştirme politikasını, feodal kişiliği gereğince Kürt kimliğinin en azından kısa ve orta vadede gerçekleştirmesinin mümkün olmadığı modernleşme ve Batı uygarlığına eklenilebilme gerekliliği, bunun için de zorunlu olarak seküler Türk ulusal kimliği

içinde eritme arayışı olarak yorumlamaktadır. Buna göre, ulusal kimlik etrafında modernleşme, kaçınılmaz olarak, Kürtler için inkâr ve giderek zorunlu asimilasyon sonucunu üretmiştir. Bu da, arzulanan Türk ulusunu yaratmak ve Türkiye’yi homojenleştirmek için diğer kimliklerin dışlayıcı terimlerle tanımlanması, hatta diğer kültürel ve ulusal tanımlamaların varlığı olasılığını inkâr etmek anlamına gelmiştir (Güneş, 2013: 92).

Modernleşirmeci/Cumhuriyetçi yaklaşıma karşı çıkararak, İnkâr-Türkleştirme politikasının temelini Kemalist kurucu iradenin milliyetçiliğini koyan yaklaşım ise, İnkâr-Türkleştirme politikalarının modernleşirmeci yanını indirgemekte, ulus kurgusu ve inşası sürecini, Kemalist kadronun, Kurtuluş Savaşı’ndaki geçici aradan sonra İttihatçı kökeninden devraldığı milliyetçi ideolojik geleneğini sürdürme olanağı bulduğu ırkçı yönelimi etrafında açıklama tarzını benimsemektedir. Bu açıklamaya göre, Kurtuluş Savaşı bitip Kemalist kuruluş dönemi ilerledikçe, bu çizgi üzerinde geçici işlev gören Gökalp’in ve Akçura’nın kültür merkezli Anadolu milliyetçiliği anlayışının yerine ırk özneli militan Türk milliyetçiliği ikame edilmiştir (Georgeon, 2005: 116). Nitekim devletin kimlik algısını ve dolayısıyla yurttaşlık hukukunu ve politikalarını en üst düzeyde açıklayan bir belge olarak 1924 tarihli ilk Cumhuriyet Anayasası, bu saptamayı doğrular bir söylem içerir.⁹⁹ Bu haliyle, başta Anayasa olmak üzere, kurucu Kemalist rejimin ulus ve vatandaşlık tanımlamasının ve politikasının, tek başına uygarlık/kültür ögesi ile sınırlı olduğu düşünülemez. Bu yaklaşımı benimseyen kategorilerden biri, Kürt milliyetçiliğinin yorumlama tarzıdır. Bu yorum biçimi, genel olarak, Erken Kemalist rejimin ve daha sonrakilerin, Kürt coğrafyasındaki feodal egemenlik örgüsünü gidermek bir yana, tersine asimile

---

⁹⁹ Teşkilat-ı Esasiye Kanunu Esbab-ı Mucibesi (Anayasa Gerekçesi): Devletimiz bir Devlet-i millîyedir. Beynelmîlel veyahut fevkalmîlel bir Devlet değildir. *Devlet, Türk'ten başka millet tanımaz.* Memleket dahilinde hukuk-u mütesaviyeyi haiz başka ırktan gelme kimseler bulunduğundan bunların ırkî mübânenetlerini mâni millet tanımak caiz olamaz... *Her yeni millet gibi Türk milleti de aynı ırktan gelmeyen efradı muhtevi olabilir.* Ancak Türklük camiasıdır ki bütün urûku (ırkları) cemetmek (birleştirmek) kabiliyetini haizdir (tbmm.gov.tr, 2012a).

Madde 88- Türkiye’de din ve ırk ayırd edilmeksizin vatandaşlık bakımından herkese “Türk” denir. Türkiye’de veya Türkiye dışında bir Türk babadan gelen yahut Türkiye’de yerleşmiş bir yabancı babadan Türkiye’de dünyaya gelip de memleket içinde oturan ve erginlik yaşına vardığında resmi olarak Türk vatandaşlığını isteyen yahut Vatandaşlık Kanunu gereğince Türklüğe kabul olunan herkes Türktür (tbmm.gov.tr, 2012a).

koşuluna bağlı olarak desteklediğini, dolayısıyla feodalizmin çözülmesi hedefinin söz konusu olmadığını, Türkleştirme ile amaçlananın başlı başına bir politika olarak bir ırksal homojenleştirme olduğunu ileri sürmektedir. Buna göre, Kürtlerin yaşadığı bölgenin ekonomik sömürsünü tesis ettikleri gerekçesiyle Kürt toplumundaki feodal yapılara varlıklarını sürdürme izni verildiği görüşünü öne sürmüştür. Bu anlayışa göre, geri yapılar, ulusal bilincin gelişmesi ve Kürt ulusunun bağımsız siyasal gelişmesini engellemek için Türk devleti tarafından kasıtlı olarak canlı bırakılmıştır (Güneş, 2013: 162). Bu tarza başat bir örnek olarak Beşikçi'ye göre (1990: 42), bugün bu gerici kurumlar halâ varlıklarını sürdürüyorlarsa, Kemalistler bunu böyle istediği içindir. Çünkü bu geleneksel kurumlar, ulusal uyanma karşısında frenleyici bir tavır geliştirmekte, devlet yanlısı bir davranış ortaya koymaktadır.

Bu yorum tarzının, önermelerini doğrulamada başvurduğu en önemli belge ve örneklem, Kemalizm'in ulusal kimlik inşasının bir aracı olarak kullandığı eğitim ve kültür politikası kapsamında bir "ulusal Tarih yazımı" olarak kurguladığı *Türk Tarih Tezi*'dir. Buna göre, Tez'in "Kemalizm'in Evrimi" başlıklı üçüncü bölümü içeriğinde ilgili başlık altında incelenen, *Türk Tarih Tezi* adı verilen Kemalist-resmî Tarih yazımının Orta Asya'ya yönelen ırksal köken arayışı, Ortadoğu coğrafyasının otokton halkı olarak Kürtleri dışsallaştırmıştır (Beşikçi, 1986). Özellikle 1930'lardaki asimilasyon çabası, Kürtler arasında ayrı bir etnisite farkındalığının artmasına yol açmıştır (Kirişçi ve Winrow, 2011: 214). Osmanlı modernleşmesinin ve İttihatçılığın Cumhuriyet'e mirası olarak Türkleştirme politikası, Kürt toplumunda tepkilere neden olarak, Kürtlerin ulusal kimliklerini koruma ve geliştirme duygusunu artırmıştır (Kutlay, 2012: 115). Bu da, Kürtlerin Türk algısında tepkisel bir değişime neden olmuş, Kürtlerin Türk algısındaki ötekileştirme sürecinin devamlılığına neden olmuştur. Böylece, Kemalizm'in homojen bir ulus yaratma çabasının etno-seküler bir ideolojik formasyona evrilmesi, birlik ve beraberlik potansiyeli taşıyan moral değerleri zayıflatırken, diğer yandan karşı-milliyetçiliği doğurmuştur (Yayman, 2011: 19).

Sonuçta, iki ana akım yaklaşım kapsamında da, ulus-devletin kuruluşu açıklanırken, Erken Kemalist dönemde uluslaştırma ve modernleştirme süreçlerinin alt-yapısal temeli olarak kapitalist pazar kuruluşunun etkilerinin ve belirleyiciliğinin görmezden gelinmesi, egemen klasik yaklaşımlardaki *kimlik* ve *kültür* merkezli soyut bilince dair geleneksel koşullandırılmışlık altında maddî temellerin gözden

kaçırılması, ihmal edilmesi ya da indirgenmesi olarak beliren temel kuramsal sorun, burada da ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda, Erken Kemalist dönemin İnkâr-Türkleştirme politikası, kimlik ve kültür gibi üstyapısal düzeyde izlenebilen yüzeysel olguların altında yatan sosyo-ekonomik altyapısal temelde, ulus-devletin modern kapitalist pazar kuruculuğu işlevine dayalı hegemonyası ile el emeği ve hayvan gücüyle işlemeye devam eden ilkel toprak ekonomisine ve mülkiyet ilişkilerine dayalı yerel-feodal hegemonya arasındaki sınıfsal çelişkiler ve ayrıca erken aşamasındaki Kemalist hegemonyanın 1929 krizi koşullarındaki meşruiyet krizi göz ardı edilmektedir. Bu anlamda, 1929 krizinin ortaya çıkardığı meşruiyet bunalımı ortamında, İslâmcılıkla birlikte, Erken Kemalizm'e karşı iki ana muhalefet kanalından, dolayısıyla Kemalist hegemonya bunalımının iki kaynağından biri olan Kürt siyasal kimliği, Kemalizm'in rıza üretiminde ihtiyaç duyduğu "yakın tehdit" imgesi ile toplumsal bilincin manipülasyonu olanağını, "irtica" imgesiyle birlikte sağlamış ve bu imge, dönem basını tarafında sıklıkla ve vurguyla kullanılmıştır. Nitekim Kürt olmayan bölgelerdeki, en belirgin örneklem alanı olarak Çukurova bölgesinde, geniş toprak mülkiyetinin güvence altına alınması ve pamuk başta olmak üzere endüstriyel tarım üretimi için ihtiyaç duyulan işgücünün sağlanması amacıyla, Toros yaylaları üstünde hayvancılıkla uğraşan göçebe Türkmen-Yörük aşiretlerine yönelik zorunlu yerleştirme (iskân) uygulamaları, Türkleştirme veya modernleştirme anlayışıyla açıklanabilirlikten uzaktır.

7.2.2.3. Zorunlu Yerleştirme (İskân) ve Göç Ettirme

Kemalist Türkleştirme ve Eritme (asimilasyon) politikalarının en önemli araçlarından biri de, Osmanlı'dan ve İttihatçılıktan devraldığı mecburî iskân (zorunlu göç ettirme-yerinden etme) uygulaması olmuştur. Başvekil İsmet Paşa'nın Türk Ocakları'nın Nisan 1925'de düzenlenen 2. Kurultayı'nda yaptığı konuşmada kullandığı "Milliyet, tek bütünleşme aracımızdır. Diğer unsurlar, Türk çoğunluğu karşısında etki sahibi değildir. Görevimiz, Türk vatani içinde bulunanları behemehal Türk yapmaktır. *Türklere ve Türkçülüğe muhalefet edecek unsurları kesip atacağız. Vatana hizmet edeceklerde arayacağımız özellikler, her şeyden evvel o adamın Türk ve Türkçü olmasıdır*" sözleri (27 Nisan 1925 tarihli Vakit Gazetesi'nden aktaran, Üstel, 1997: 173), Kemalist yönetimin, kökenindeki İttihatçılığın Türkçü yaklaşımına dönüşünün ve bu kapsamda, döneme damgasını vuracak olan Türkleştirme politikası kapsamında zorunlu yerleştirme (iskân) ve zorunlu göç ettirme yöntemiyle eritme

uygulamasının habercisi olmuştur. Nitekim bu konuşmanın üstünden çok zaman geçmeden, ayaklanmanın bastırılmasının ardından 24 Eylül 1925 tarihli bir kararname ile, *Şark Islahat Planı* uygulamaya konulmuştur.

Şark Islahat Planı, bir anlamda, ve görünürde, Şeyh Said ayaklanması sırasında merkezî otoritenin elini güçlendirmek amacıyla çıkarılan 4 Mart 1925 tarih ve 578 sayılı Takrir-i Sükûn Kanunu'nun devamı veya bir alt uygulaması niteliğindedir. Oysa ideolojik kökenini, İttihatçı Türkçülükten almıştır. Erken Kemalist dönemde neredeyse aynı cümlelerle düzenlenecek olan zorunlu iskân uygulamaları, arka plandaki düşüncenin, kökende İttihatçı nüfus mühendisliğine (Dündar, 2008) uzandığının en önemli belgelerindedir. Nitekim İstiklâl Savaşı'nın hemen ardından, Doğu'dan gelen göçmenlerin batı yörelerine yerleştirilmelerinde, Kürt kökenli olanların yerleştirilmeleri sırasında iskân edildikleri yerin halkıyla nüfus oranlarına büyük önem verilmesi, Balkan Savaşları ile başlayıp I. Dünya Savaşı boyunca süren bu uygulamanın devamı niteliğindedir (Sarı, 2011: 107). Bu bağlamda, İnkâr-Türkleştirme politikası kapsamında bir eritme/asimilasyon uygulaması olarak Şark Islahat Planı, temelde, I. Dünya Savaşı'nın sonucunda yitirilen topraklardan gelen göçmenlerin Türkleştirme politikası kapsamında Kürt coğrafyasına yerleştirilmesi, buna karşılık Kürt kimliğinin baskılanması programını içermektedir. İçerdiği uygulamalar ışığında, planla hedeflenen pratik sonucun, söz konusu coğrafyadaki etnik yoğunluğun Kürtler aleyhine değiştirilmesi olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, plan, yerleştirilen göçmenler lehine Kürtlerin kendi dillerini konuşmalarının yasaklanması gibi önlemlerle de desteklenmiştir. Bir başka örnek olarak, planın uygulandığı bölgelerdeki olağan mahkemelerde ve sıkıyönetim mahkemelerinde *yerli* yargıç görevlendirilmemesi öngörülmüştür. Planın 13. maddesi gereğince de doğuya *meşkureli ve muktedir* (bilinçli ve güçlü) *Türk* görevliler gönderilecek, ikinci derece memurluklara da *Kürt memur* atanmayacaktır. Ayrıca, Hakkâri, Siirt, Bitlis, Malatya, Muş, Elazığ, Dersim, Genç, Ergani, Beyazıt vilayeti ile Pülümür, Hınıs, Kiğı kasabalarında, Hükümet ve Belediye dairelerinde ve diğer kuruluşlarda, okullarda, *çarşı ve pazarlarda, Türkçe'den başka dil kullananlar cezalandırılacaklardır* (Akçura, 2009: 49-50). Nihayet 1927'de Türk Ocakları tarafından başlatılan "Vatandaş, Türkçe konuş!" kampanyası, CHP'nin 1931 tarihli Parti Programı'nda yer verilen "her Türk vatandaş 'Türkçe konuşmakta bulunmuş, Türk kültürünü benimsemiş ise Parti'ye girebilir" kuralı (Yeğen, 2011: 123),

devamında 1935 tarihli 4. Büyük Kongre’de İnönü’nün “bizimle beraber yaşayan bütün vatandaşlar artık Türkçe konuşacaklar” sözüyle ortaya konulduğu gibi, Türkleştirme politikasının aracına dönüştürülmüştür (Tekin, 2011: 344). Şark Islahat Planı’nın bu kapsamda dikkat çekici diğer bazı maddeleri şöyledir:

5. madde: Van şehri ile Midyat arasındaki hattın garbında Ermenilerden metruk araziye Türk muhacirleri (göçmenleri) yerleştirilecektir. bunun için idare-i örfiye mıntıkasındaki vilayette bulunan Ermeni emvali maliyece satılmayacak ve hatta *Kürtlere* icar dahi edilmeyecektir (kiraya verilmeyecektir). Yugoslavya dan gelmekte olan Türk ve Arnavutlar ile İran ve Kafkasya’dan gelecek teşkil edeceği, muhacirin, evveleminde Elaziz – Ergani - Diyarıbekir, Elaziz – Palu, Palu-Kiği, Palu-Muş arasındaki Murat Vadisi Bingöl dağının şark ve cenubu (doğusu ve güneyi), ve Hınıs, Murat vadileri, Muş ovası, Van gölü havzası, Diyarıbekir - Garzan - Bitlis hatlarında iskân edilecektir.

14. madde: Aslen Türk olan fakat *Kürtlüğe* temessül etmek üzere olan bulunan mevkide ve Siirt, Mardin, Savur, gibi ahalsi Arapça konuşan mahallerde Türk Ocakları ve mektep açılması ve bilhassa her türlü fedakârlık iktiham olunarak (gösterilerek) mükemmel kız mekteplere rağbetlerinin suveri adîde (fazla miktarda) ile temîni lazımdır. Hassaten Dersim, tercihan ve müstacalen (acil olarak) leylî iptidaîler (yatılı ilkokullar) açılmak suretiyle *Kürtlüğe* karışmaktan bir an evvel kurtarılmalıdır.

16. madde: Fırat garbındaki vilayetlerimizin bazı akvamında dağınık bir surette yerleşmiş olan *Kürtlerin Kürtçe* konuşmaları behemahal men edilmeli (yasaklanmalı) ve kız mekteplerine ehemmiyet verilerek kadınların Türkçe konuşmaları temin olunmalıdır” (aktaran, Akçura, 2009: 49-50).

Bu maddelerde görüldüğü gibi, Şark Islahat Planı’nda dikkat çekici olan, “Kürt-Kürtler-Kürtçe” sözcüklerini barındırması ile, kimlik politikalarında henüz inkâr-red aşamasına gelinmemiş olduğunu göstermesidir. Bu haliyle Şark Islahat Planı, henüz inkâr politikası aşamasına varmamış eritme/asimilasyon anlayışının ve uygulamasının bir örneğidir.

Şark Islahat Planı’nın devamı niteliğinde bir uygulama da 1927 tarihli ve 1097 sayılı *Bazı Eşhasın* (şahısların, yn.) *Şark Mıntıklarından Garp Vilayetlerine Nakline Dair Kanun* (Beşikçi, 1977: 207) olmuştur. Bu yasa ile de, Şeyh Said ayaklanmasında etkin rolü olduğu düşünülen bazı aşiret önderleri, aileleri ile birlikte memleketleri ile doğrudan bağlantı kuramayacakları uzak yerlere sürülmüştür.

Erken Kemalist dönemde zorunlu yerleştirme ve zorunlu göç ettirme politikalarının¹⁰⁰ (Çağaptay, 2002; Gök, 2005; Gök, 2010; Dinç, 2009) doruk noktası, 1934 tarih ve 2510 sayılı *Mecburî İskân Kanunu* (Beşikçi, 1977) olmuştur. Yasa'nın gerekçesi, içerideki yerleşim bütününden olmak üzere, *ana dili Türkçe olmayan* nüfus yoğunlaşmalarının engellenmesine ve varlıklarının dağıtılması biçimlerine ve bu biçimde kültür birliğinin korunmasına ilişkin önlemler” olarak belirlenmiştir (Akçura, 2009: 59).

Esbab-ı Mucibe Layihası: “..yine dahili iskan safahatı cümlesinden olarak *ana dili Türkçe olmıyan* nüfus terakümlerinin *menine ve mevcutlarının dağıtılması* şekillerine ve bu suretle hars vahdetinin (kültür birliğinin, yn.) korunmasına ait tedbirlerin ittihaz ve tatbiki için hükümete kanunî selahiyet alınması düşünülmüştür (Aktaran, Beşikçi, 1977: 157).

Böylece, merkezîyetçi bir bütünleşme manifestosu olarak Kanun, ülkenin demografik yapısını siyasî ihtiyaçları doğrultusunda düzenlemek yetkisini tanımıştır (Yeğen, 2011: 137). 1925 isyanının hemen ardından uygulanan ilk önlem, isyana karışanların aileleri ve yakınlarıyla birlikte batı bölgelerinde iskân edilmesi olmuştur. Daha kapsamlı bir uygulama 1934 yılında geldi. Bu yıl kabul edilen İskân Kanunu'nun hedefi, Anadolu'nun demografik kompozisyonunun etnik mülahazalar uyarınca yeniden düzenlenmesi ve Türk olmayan unsurların Türkleştirilmesi olmuştur. Türkleştirmenin, Türk olmayanların Türk bölgelerine, Türklerin de Türk olmayan bölgelere yerleştirilmesi yoluyla gerçekleştirilmesi öngörülmüştür (Yeğen, 2009: 10). Yasa'nın görüşmelerinde Samsun mebusu Ruşenî (Barkur) Bey'in “*artık tüm Türklerin dili, duygusu, kültürü ve ülküsü bir olacaktır*” sözü de (Aktaran: Yeşiltuna, 2006: 67; Perinçek, 2010: 110) yasanın gerekçesi hakkında fikir vericidir. Yasa ile *Türk kültürüne bağlı olmayanlar veya Türk kültürüne bağlı olup da başka dil konuşanlar* hakkında harsi (kültürel) askeri, içtimai (toplumsal) ve inzibati (güvenlik) nedenlerle İcra Vekilleri (Bakanlar Kurulu) kararı ile Dahiliye Vekili (İçişleri Bakanı), lüzumlu görülen tedbirleri almaya yetkili, hatta yasadaki deyimle mecbur kılınmıştır. Yasa'nın 2. maddesinde, Türkiye ülkesi, ulusal kimlik aidiyeti ölçeğine göre şu üç bölgeye ayrılmıştır (Yeğen, 2011: 93; Kirişçi ve Winrow, 2011: 116-117).

1- Türk kültürü içinde *eritilebilecek* bölgeler,

---

¹⁰⁰ Bkz. Joost Jongerden, *Türkiye'de İskân Sorunu ve Kürtler, Modernite, Savaş ve Mekân Politikaları Üzerine Bir Çözümleme*. Vate Yayınevi, İstanbul, 2008.

- 2- Türk kültürüne üye göçmenlerin serbestçe yerleşebileceği bölgeler
- 3- Sağlık, maddî, kültürel, siyasi, askeri, güvenlik gerekçeleri ile boşaltılması şart, yerleşimin ve oturumun yasak olduğu bölgeler.

Md. 2: Dâhiliye Vekilliği'nce yapılıp, icra vekilleri heyetince tasdik olunacak haritaya göre, Türkiye, iskân mıntıkları bakımından üç nevi mıntıkaya ayrılır. 1 numaralı mıntıklar: Türk kültürlü nüfusun tekâsüfü (yoğunlaşması) istenilen yerlerdir. 2 numaralı mıntıklar: Türk kültürüne temsili istenilen nüfusun nakil ve iskânına ayrılan yerlerdir. 3 numaralı mıntıklar: yer, sıhhat, iktisat, kültür, siyaset, askerlik ve inzibat sebepleri ile boşaltılması istenilen ve iskân ve ikamete yasak edilen yerlerdir” (aktaranlar, Yeşiltuna, 2006: 71; Beşikçi, 1977: 133; Çavdar, 2008: 372).

Yasa'nın 1947'de kaldırılan maddeleri, kültürel olmanın ötesinde, doğrudan ırk temalıdır (aktaran, Çavdar, 2008: 334-335).

Md. 7. *Türk ırkından olmayanlar*, hükümetten yardım istemeseler bile hükümetin göstereceği yerde yurt tutmağa ve hükümetin izni olmadıkça buralarda kalmağa mecburdurlar. Madde 11. Ana dili Türkçe olmayanlardan toplu olmak üzere yeniden köy ve mahalle, işçi ve sanatçı kümesi kurulması veya bu gibi kimselerin bir köyü, bir mahalleyi, bir işi veya bir sanatı kendi soydaşlarına inhisar ettirmeleri (tekelleştirmeleri) yasaktır. Madde 13. *Türk ırkından olmayanların* serpiştirme suretiyle köylere ve ayrı mahalle veya küme teşkil etmeyecek şekilde kasaba veya şehirlere iskânları mecburdur.

Yasa'nın 10. maddesi ise, yasanın anti-feodal söylemini içermektedir. Buna göre, aşiret kültürüne ait tüm geleneksel ünvanların kaldırılması, aşiret lideri toprak ağalarının mallarına el konulması, gerek görülen ailelerin sürgün edilmesi öngörülmüştür (Yeğen, 2011: 139). Bu hüküm, genel bir yaklaşım olarak, aşiretlere o güne dek verilmiş bütün ayrıcalıkların kaldırılmasını amaçladığı şeklinde yorumlanmıştır. Buna göre, bu, genel bir hükümdür ve Kürt feodalitesini hedef almaktadır (Mumcu, 2004: 57).

A. Kanun, aşirete hükmî şahsiyet (yasal-tüzel kişilik) tanımaz. Bu hususta herhangi bir hüküm, vesika ve ilama müstenit olsa da tanınmış haklar kaldırılmıştır. Aşiret reisliği, beyliği, ağalığı ve şeyhliği ve bunların herhangi bir vesikaya veya görgü ve göreneğe müstenit her türlü teşkilât ve taazzufları (organları) kaldırılmıştır. B. Kanunun neşrinden önce, herhangi bir hüküm veya vesika ile veya örf ve âdetle aşiretlerin şahsiyetlerine veya onlara izafetle reis, bey, ağa ve şeyhlerine ait olarak

tanınmış kayıtlı-kayıtsız bütün gayrimenkuller devlete geçer. C. Bu kanun hükümlerine ve devletçe tutulan usullere göre bu gayrimenkuller muhacirlere, mültecilere, göçebelere, naklolunanlara, topraksız veya az topraklı yerli çiftçilere dağıtılıp tapuya bağlanır (1947’de kaldırılmıştır). Ç. Bu kanunun neşrinden önce aşiretlere reislik, beylik, ağalık, şeyhlik yapmış olanları ve yapmak isteyenleri ve sınırlar boyunda oturmasında emniyet ve asayiş bakımından mahsur bulunanları, aileleri ile birlikte münasip yerlere naklettirip yerleştirmeye, icra vekilleri heyeti kararı ile dâhiliye vekili selâhiyetlidir (1947’de kaldırılmıştır) (Aktaran, Beşikçi, 1977: 126-130).

Sonuçta, yukarıda sıralanan maddelerde açıkça gözlenen haliyle 1934 tarihli İskân Kanunu, önce “dil, kültür ve hatta kan birliği” temalı uluslaş(tır)ma ve sonra, kapitalist pazarın egemenleşmesi yolunda feodal direnişin kırılması bağlamı sekülerleşme temeli ile, Klasik Kemalizm’in “yasa modernizmi” pratiğinin önemli bir örneğidir. Devletin zor gücünün uluslaş(tır)ma ve sekülerleş(tir)me yolunda kullanıldığı yasa modernizminin bir başka örneği, aynı zamanda kimlik ve kültür politikaları üstünden Klasik Kemalist ideolojinin milliyetçi kişiliğini en açık biçimde ortaya koyan içeriği ve uygulaması ile, 1935 tarihli *Tunceli Kanunu* olmuştur (Beşikçi, 1990).

Tunceli Kanunu’nun Kemalizm’in Kürt algısı ve politikaları içindeki özgünlüğü, yasa hükümleri ile yörenin adının Dersim’den “Tunceli’ye çevrilmesinde ve Başvekil Şükrü Kaya’nın, yasanın görüşmelerinde yörede yaşayan nüfusu “aslen Türk” olarak adlandırmasında (Aktaran, Beşikçi, 1990a: 10) ifadesini bulduğu biçimde, Kürtlerin ilk kez “Türk” kabul edilmesini içermesidir. Yukarıda işlenen maddelerinde görüldüğü üzere, önceki düzenlemelerde, Şark Islahat Planı ve Mecburî İskân Kanunu’nda Kürtler, doğrudan isimlendirilerek, Türklükten ayrı bir etno-kültürel kimlik olarak tanınmıştır. Oysa Tunceli Kanunu ile birlikte, Erken Kemalizm’in yönetimi altındaki devletin genelde yurttaşlık, özelde Kürt politikası, *Türk Tarih Tezi*’nin öngördüğü ırksal köken ve tarih anlayışına uyumlu hale getirilmiştir. Bu bakımdan Tunceli Kanunu, 1923’ten sonra başlayan asimilasyon programına artık “inkâr” politikasının da eklenişini ifade etmektedir.

Tunceli Kanunu’nun, içeriği bakımından bir başka önemi, yöreye özel olarak sivil yönetimin (idarenin) askerleştirilmesidir. Buna göre, Tunceli’nin, dönemin milliyetçi kimlik politikasının bir ögesi olarak yürütülen dil “Korkomutan”, bugünkü

adıyla Kolordu Komutanı rütbesinde bir askerî vali tarafından, yargı gücünü de içerecek biçimde olabildiğince genişletilmiş yetkilerle yönetilmesi öngörülmüştür (Beşikçi, 1990a: 11; Akçura, 2009: 60; Yeşiltuna, 2006: 107-108). Bu durum, yasanın hemen ardından girişilecek olan askerî harekâtın da habercisi niteliğindedir. Böylece, Tunceli Kanunu ile, önceki dönemde uygulanan zorunlu yerleştirme ve sürgün yöntemleri ile birlikte askerî güç de devletin Kürt politikasının aracı olarak devreye girmiş olmaktadır. Nitekim söz konusu süreçte bizzat dönemin Başbakanlarından Celal Bayar'ın hazırlayıp Atatürk'e sunduğu bir rapor (Bayar, 2006), bu durumu ortaya koymaktadır:

Doğu illeri, bizim rejimize gelinceye kadar kati bir tarzda hakimiyetimiz altına girmemiştir. Şarkta, bugün için dahi tamamen yerleştiğimiz iddia olunamaz. *Dayanacağımız en mühim kuvvet ordumuz ve jandarmamızdır* (Aktaran, Akçura, 2009: 96; Kutlay, 2014: 298).

Ordu tarafından hazırlanıp sınırlı sayıda yöneticiye sunulan bir başka rapor (Çalışlar, 2010) ise, aynı doğrultuda, askerî harekâtın işlevini açıklayan öneriler geliştirmiştir.

Dersim evvela koloni gibi nazarı itibara alınmalı. Türk camiası içinde Kürtlük eritilmeli, ondan sonra ve tedricen *öz Türk* hukukuna mazhar kılınmalıdır (aktaran, Jandarma Umum Kumandanlığı Raporu, 1998: 174 ve 184; Çalışlar, 2010: 250-251).

“Bölge Müfettişi” ünvanıyla bölgede görev yapan sivil yöneticilerden biri olan Abidin Özmen tarafından kaleme alınan ve dönemin siyasal yönetimine sunulan bir başka rapor da, yukarıdaki askerî mantığı dillendirmekte ve önermektedir.

Türk camiası içinde kaynatmak istediğimiz kimseleri Kürtçe yerine Türkçe diliyle konuşur hale getirmek icap eder. Temsilin (asimilasyonun) yapılması için Kürtçe konuşmak meselesi üzerinde durmak icap eder. Halkevlerinin, bilumum memurların, devlet daireleri ve müesseselerinde çalışan bilumum memur ve müstahdemlerin Kürtçe konuşmalarına katiyen müsaade edilmemelidir. İş olan köylü Türkçe bilmiyor ise köylü ile Kürtçe konuşmamalı, memur olmayan bir tercüman getirmeye mecbur tutulmalıdır. ... Kürtçe konuşanlara karşı maddi ve manevi cezalar uygulanmalıdır (Aktaran, Beşikçi, 1990a: 57).

Kanun'un çıkarıldığı süreçte Başbakanlığı yürüten İsmet İnönü de, Atatürk'e sunmak üzere hazırladığı 1935 tarihli raporunda, gerek Tunceli Kanunu gibi yasal düzenlemelerin, gerekse askerî yöntemin, kurgulanan yeni ulusal kimliğin yayılması

ve *kabul ettirilmesi* bağlamında eritici (asimile edici) amacını ve işlevini vurgulayan öneriler geliştirmiştir.

Askerlik yapan Kürt köylülerinin Türklüğe ısınması memnuniyet vericidir ...Türklerle Kürtler aynı okulda okumalıdır. Bu *Kürtleri Türkleştirmek* için etkili olacaktır. ..Erzurum'un kalkınmasını az senelerde temin edebilirsek, şimalde hududa karşı ve içeride Kürtlüğe karşı sağlam bir Türk merkezini yeniden kurmuş oluruz. ...Az zamanda Erzincan'ın Kürt merkezi olmasıyla asıl korkunç Kürt devletinin meydana gelmesinden kaygılanmak yerindedir. ..Van ve Erzincan'da acele olarak, Muş Ovası'nda tedricen ve Elazığ Ovası'nda kuvvetli Türk kitleleri vücuda getirmek zorundayız. ..Diyarbakır, kuvvetli Türklük merkezi olmak için önlemlerimizi kolaylıkla işletebileceğimiz bir olgunluktadır. Sağlam bünyeli bir Van şehri, şarkta Türk hakîmiyeti için çok önemlidir (Aktaran: Akçura, 2009: 72-73, 77; Öztürk, 2007: 39).

Nitekim yine İnönü, hatıralarında (1985: 270), “o zaman, galiba 1935-36 senelerinde olacak, Birinci Umumi Müfettişlik Muş civarına, Van ve Diyarbakır bölgelerine muhacir getirdik, yerleştirdik” diyerek bu amaçla bölgeye göçmenler yerleştirildiğinden de söz etmiştir. Yine, CHP milletvekili sıfatıyla dönemin siyasetçilerinden, ama bundan önce Kemalist kurucu entelijansiyanın en önemli adlarından biri olan Falih Rıfki Atay da, CHP'nin yayın organı niteliğindeki *Ulus* gazetesinde kanun hakkındaki 16 Aralık 1935 tarihli başyazısında aynı Türkleştirmeci ve aydınlanmacı söylemleri bir arada kullanmıştır:

Anadolu'da *bir tek milletin* evlatları oturmaktadır. *Kan birdir*. Dersim *öz Türk'tür*. Halk yoksuldur. Dağ oyuklarına, mağara ve uçurum böğürlerine sığınan ağalar, Anadolu'nun son derebeyleridir. Halk bunların esiridir. ...zor ve çetin tabiat, talihsiz ve geri halkın azgın derebeyleri tarafından sömürülmesine yardım eder (Aktaran, Beşikçi, 1990a: 47).

Tunceli Kanunu'nun askerîlik dışındaki diğer temel özelliği, temel hak ve özgürlüklerin sınırlanmanın ötesinde yok sayılmasına varan bir otorite kurusudur. Örneğin, yargılamalarda, iddianame, sanığa tebliğ edilmeyeceği, tutuklama kararlarına itiraz edilemeyeceği, yerel yargı kararlarının temyize kapalı oluşu gibi hükümler (Akçura, 2009: 86), bunun örnekleridir, Böylece, Tunceli Kanunu da, Erken Kemalizm'in modern ulus devlet kuruluşunu yürüttüğü dönemde, kendisinden önceki Şark Islahat Planı'nda ve Mecburî İskân Kanunu'nda olduğu gibi, devletin kimlik ideolojisine ve ondan doğan yurttaşlık hukuku ve politikalarının özüne uygun

biçimde, kapitalist pazarı yayma yolunda, bölgesel feodalizmi çözme amacına dönük uluslaş(tır)ma ve aydınlatma programının bir aracı niteliğindedir. Nitekim yasanın gerekçesi de, bu temel anlayışı dile getirmektedir:

kendilerini bir takım ağaların, mütegalibelerin (aracıların, yn), nüfuz tesirlerinden korumağa muktedir olmayan, hatta cehaletleri yüzünden bu gibi kimselerin içlerinde meydana gelmesinde bilmeyerek, istemeyerek, dolayısıyla sebep olan bu zavallı halk.. (Tunceli Vilayetinin İdaresi Hakkında Kanun, Esbab-ı Mucibe Layihası, Aktaran: Beşikçi, 1990a: 22).

Sonuçta, İttihatçılıktan Erken Kemalizm'e ve oradan Geç Kemalizm'e Kürt algısı ve politikası konusunda devredilmiş ve sonraki dönemler boyunca bir süreklilik haline getirilmiş olan Türkleştirme politikası, genellikle, fiziksel yok etme, sürgüne gönderme, zorla asimile etme ve geçmişin izlerini silme de dahil yeni nüfus politika tekniklerinin uygulandığı kalıcı bir devlet politikasına dönüşmüştür.

7.2.3. Geç Kemalist Dönemde Türkiye'de Kürt Siyasal Kimliği, Devletin Kürt Algısı ve Politikası: *Modernleşme ve Asimilasyon*

1930'ların sonuna gelindiğinde, Dersim ve Ağrı isyanlarının da şiddetle bastırılmasının ardından, Türkiye'de Kürt siyasal kimliği yaklaşık yirmi yıl sürecek bir pasifleşme ve Kürt hareketleri de geri çekilme yaşamış, ancak 1950'li yılların sonunda yeniden ve sınırlı bir kamusal görünürlük kazanabilmiştir. Kürt siyasal hareketi, evriminin bu aşamasında küresel sistemin dönüşümünden de etkilenmiş, özellikle Ortadoğu'daki sömürge karşıtı gelişmeler ve bu kapsamda I. Dünya savaşı sonrasında kurulan düzenin değişimi, Türkiye siyasal sistemiyle birlikte onu da aynı yönde yeniden yapılandırmış ve biçimlendirmiştir. Bunun en iyi örnekleri, 1940'ların ikinci yarısından itibaren Kuzey Irak'ta ve İran'da gelişen hareketlerin Türkiye'deki Kürt ulusçuluğu üstündeki etkileri olmuştur.

7.2.3.1. Tek Parti Döneminde Türkiye'de Kürt Siyasal Kimliği, Devletin Kürt Algısı ve Politikası: *Pasifleşme ve Irkçı Asimilasyon Denemesi*

Atatürk'ün ölümünden sonra, devletin kimlik ideolojisi, yurttaşlık hukuku anlayışı ve bu bağlamda Kürt politikaları, Kemalist kuruluşun sürekliliği olarak devam etmiş, düzeyinin artışı dışında, kayda değer bir değişiklik göstermemiştir. Bununla birlikte, II. Dünya Savaşı sürecinde Nazizm'in ve Faşizm'in yükselişleri döneminde, bu rejimlerin ırkçı ideolojilerinin ve söylemlerinin Türkiye'nin siyasal ve bürokratik seçkinlerinde de yansımalarını bulmuştur. Örneğin, 1942 yılında, Şükrü

Saracoğlu'nun, Başbakanı olduğu hükümetin raporunu okurken kullandığı "*Biz Türküz, Türkçüyüz ve daima Türkçü kalacağız. Bizim için Türklük bir kan meselesi, bir o kadar da vicdan ve kültür meselesidir*" sözleri (<http://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP13.htm>), bu yansımanın bir ifadesidir. Yine Saracoğlu, hükümetinin Kürt kimliğine ilişkin algısını ve politikasını, "*Kürtlerin, kültürel düzeyleri çok düşük olduğu için Türkiye'nin genel politik yapısı içinde yer alamayacakları, daha ileri ve kültürlü Türklerle rekabet etmeye ekonomik olarak uygun olmadıkları için azalıp tükenecekleri, gidebilenlerin İran'a ve Irak'a göç edecekleri, kalanların ise zayıf olanın tutunamaması ilkesine tabi olacakları*" şeklinde açıklamıştır (aktaran, McDowall, 2004: 277). Nitekim Aynı dönemde çıkarılan İl İdaresi Kanunu¹⁰¹ ile, yerleşim birimlerinin adlarının değiştirilmesi politikasına başlanmış, bu yöntem, Erken Kemalist dönemde üretilen ulusal kimlik ideolojisinin uzantısı olarak, zamanla etkisini ve uygulama alanını giderek genişletecek olan *ulus öncesi tarihsel belleğin silinmesi-belleksizleştirme* politikasının öncü ve örnek uygulamalarından birini oluşturmuştur.

7.2.3.2. DP Döneminde Türkiye'de Kürt Siyasal Kimliği, Devletin Kürt Algısı ve Politikası: Muhafazakâr Asimilasyon Denemesi

1950'lerde tarımın yoğun bir biçimde makineleşmesi nedeniyle yüz binlerce Kürt topraklarını terk ederek yeni yerleşim yerlerine göçenlere katılmışlardır (McDowall, 2004: 533). Tarımsal kapitalistleşmenin kırsal alandan ittiği ve sanayileşmenin kentlere çektiği yığımsal göç hareketleri, Kürt göçmenler için sadece ekonomik/sınıfsal değil, etno-kültürel çelişkileri de beraberinde getirmiştir. Doğu-Güneydoğu kırsalından ülkenin diğer bölgelerindeki şehirlere akın eden Kürtler, yerleştikleri kentlerin çeperlerindeki gecekondu mahallelerinde ve semtlerinde yaşadıkları koşullar itibarıyla, kentlilerle aralarında beliren derin eşitsizliklerle yüzleşmek zorunda kalmışlardır.

Devletin Kürt algısı ve politikası kapsamında ise Demokrat Parti dönemi, öncesindeki Erken Kemalist ve Tek parti rejimlerinin ırkçı politikalarıyla sonrasındaki 27 Mayıs rejiminin inkârcı politikası arasında, görece din gibi ideolojik hegemonya araçlarının yumuşak güç olarak kullanıldığı bir ara rejimi oluşturmuştur. 1950'lerle

---

¹⁰¹ 18/06/1949 tarih ve 5442 sayılı İl İdaresi Kanunu'nun 2. maddesi ile, il ve ilçe adlarının ancak kanunla, köy adları ise ilgili il idaresi yetkili kurullarının görüşleri de alınarak İçişleri Bakanlığı kararıyla değiştirilebilmesine karar verilmiştir.

birlikte, belirgin bir yarılma gerçekleşmiş ve Kürt sorunu, ortadan kaldırılması gereken bir pürüz yerine, çözülmesi gereken bir sosyal mesele olarak algılanmaya ve sunulmaya başlanmıştır (Yeğen, 2011: 159; Uçar, 2016). Yayman'a göre (2011: 307), DP, Kürt meselesinde tek parti yönetimine karşı daha sivil ve demokrat bir çizgi izlemiş, "asimilasyon" siyaseti yerine "entegrasyon" siyaseti izlemiştir. DP, tek parti rejiminin Kürt politikasını da bu döneme ve CHP'ye yönelik eleştirilerine dahil etmiştir. Tez'in "Kemalizm'in Evrimi" bölümü kapsamında "Geç Kemalizm" başlığı altında ayrıntıyla işlendiği üzere, DP'nin Erken Kemalizm'e dönük revizyonist politikasına temel kıldığı muhafazakâr söylem, Kürt politikasında da işlevselleştirilmiştir. Çok partili yaşama geçişle birlikte Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde oyları kontrol eden aşiret reislerinin önemi artmıştır (Erkan ve Aydın, 2012: 105). Cumhuriyet döneminde baskı altında tutulan feodal yapı, 1950'lerle birlikte sistemle bütünleşmeye, Kürt aşiret reisleri kentlileşmeye, ticaretle uğraşmaya ve siyasetle ilgilenmeye başlamışlardır. Bu kapsamda, Said Nursî ve O'nun "Nurcu" adı verilen taraftarları başta olmak üzere, çeşitli dinsel tarikatlarla ve cemaatlerle, dinsel propagandanın DP'nin hizmetine sunulmasını kapsayan siyasal ilişkiler kurulmuştur. Ağrı isyanına katılan Şipkan aşireti reisinin oğlunun, sürgünde ölen Şeyh Abdülbaki'nin oğlu Kasım Küfrevî'nin ve en önemlisi, Şeyh Said'in torunlarından Abdülmelik Fırat'ın (Yayman, 2011: 307), yaşının yedi yıl büyütülerek DP listesinden milletvekili kılınması (Altuntaş, 2004: 8), gönüllü eritme/ entegrasyon anlayışının ve politikasının en iyi örneklerinden biri olmuştur. Bununla birlikte, DP döneminde Kürt politikası kapsamında en fazla kullanılan pasif eritme/asimilasyon araçlarından biri, tek parti döneminden devralınan yer isimlerinin değiştirilmesi politikasının yaygın biçimde kullanılmaya devam edilmesi olmuştur. Bu kapsamda, 1956 yılında "Ad Değiştirme İhtisas Kurulu" oluşturulmuş, bu kurul tarafından yaklaşık yetmişbeş bin yerleşme yer adı incelenmiş ve bunlardan yirmisekiz bin kadarı değiştirilmiştir.¹⁰²

Bu dönemde, devletin Kemalizm'in Kürt algısını ve politikasının sürekliliğini simgeleyen bir diğer örnek olay, 1959-1960 yılları içinde yaşanan ve yargılama süresi

---

¹⁰² Kurul, 1965-1970 ve 1975-1976 yılları arasında da, yer adlarını değiştirmeye dönük çalışmalarını sürdürmüş, bu çalışmalar sonucunda, ikibin kadar yer adı daha değiştirilmiştir. Kurul çalışmaları, beş yıllık bir aranın ardından, 1983 yılında yayınlanan bir yönetmelik uyarınca yeniden başlamıştır ve 2000 yılına kadar ikiyüz seksen köyün daha ismi değiştirilmiştir.

içinde cezaevi koşullarında hayatını kaybeden bir tutuklu dışında, yargılaması süren toplam kişi sayısına atıfla “49’lar Davası” diye anılan, Kürt entelijansiyasından bazı kişilerin, Kürtçe çıkardıkları bir yayının gerekçe edilerek topluca tutuklanmaları ve iki yıl boyunca yargılanmalarıdır (Alış, 2012: 64). ‘49’lar olayı/davasası, (Kutlay, 1994; Çamlıbel, 2000; Hür, 2008b), II. Meşrutiyet dönemindeki Jön-Kürtler kuşağından sonra, entelektüelleri ve böylece entelektüel etkinliği ön plana çıkarması bakımından, Türkiye’de Kürt siyasal kimliğinin ve hareketinin feodaliteden moderniteye geçişi sürecinin dönüm noktalarından biri olarak kabul edilmektedir.

Öte yandan, Cumhuriyet’in Kemalist kuruluş döneminde yenilgiyle ve bastırılmayla sonuçlanan aşiret önderlikli geleneksel ayaklanmalar evresinin ardından yirmi yıla yakın süren sessizlik-sinme döneminden sonra 1950’lere gelindiğinde, Türk siyasal hayatının tümünde olduğu gibi, Keynesyen-sanayileşmeci ekonomi politik rejimin genişlettiği *okumuşlar-memurlar* sınıfının siyasal alanda etkinleşme süreci, Kürt siyasal kimliği üstünde de yansımalarını göstermekte gecikmemiştir. II. Dünya Savaşı ve sonrasında Kürt toplumsal yapısında aydın, orta tabaka ve geniş bir seçkinler grubu, artık önderlik yapmaya aday olmuştur (Kutlay, 2013: 76). Nitekim ‘49’lar davasının gördüğü devlet ve kamuoyu ilgisi, Kürt siyasal hareketinin sözcülüğünü ve öncülüğünü şehirli entelektüellerin ele almakta oluşunun habercisi olmuştur. Bir başka deyişle, Türkiye’nin modernleşmesi, kentli ve eğitilmiş bazı Kürtler arasında yeni ve ulusal bir bilincin ortaya çıkmasına yol açmıştır.

7.2.4. Soğuk Savaş Sürecinde Türkiye’de Kürt Siyasal Kimliği, Devletin Kürt Algısı ve Politikası: Göç, Politikleşme ve Şiddet

Sovyet Devrimi’nin, II. Dünya Savaşı’nın hemen ardından Çin ve Küba devrimleriyle devam eden, giderek Ortadoğu’dan Afrika’ya ve Avrupa’nın içlerine, Kore ve Vietnam örneklerinde olduğu gibi Uzakdoğuya kadar uzanan Sosyalist ve devrimci etkisinin yanı sıra, Hindistan, Pakistan ve Cezayir örnekleri başta olmak üzere Asya’da ve Afrika’da yaygınlaşan anti-kolonyal bağımsızlık mücadelelerinin yarattığı ulusalcı dalga da, Kürtlerin Sykes-Picot ve Lozan statülerine dair sorgulamalarını, eleştirilerini ve dirençlerini canlandırmıştır. 1946’da İran sınırlarındaki Mahabad bölgesinde kurulan kısa ömürlü Kürt Cumhuriyeti deneyimi, bu alandaki girişimlerin en somutu ve en dikkat çekenidir.

Libya’da, Mısır’da ve Suriye’de olduğu gibi Afrika’da ve Ortadoğu’da kolonyal krallık rejimlerini devirerek yönetimi ele geçiren modernist ve reformist

Baasçı rejimlerin anti kolonyalist ve Arap milliyetçisi politikaları da, bu dönemde Kürt ulusçuluğunun gelişimini ve hareketliliğini teşvik eden bir etken olmuştur. Bu kapsamda, 1958’de Irak’ta General Abdülkerim Kasım’ın liderliğindeki askerî darbeden sonra Molla Mustafa Barzanî liderliğindeki Kürt güçleriyle varılan bölgesel özerklik anlaşması, bölgedeki ve Türkiye’deki Kürt siyasal kimliğini ve hareketini güçlü biçimde etkileyen olaylardan biri olmuştur.

7.2.4.1. 27 Mayıs Rejiminde Türkiye’de Kürt Siyasal Kimliği, Devletin Kürt Algısı ve Politikası: Sorunsallaşma ve Kemalist Restorasyon

Tek parti rejiminin ardından, 1961 Anayasası üstünden Türk siyasal hayatının önemli dönüm noktalarından ve dönüşüm süreçlerinden biri olduğu kabul edilen 27 Mayıs 1960 darbesi, *devletin* yurttaşlık hukukunda ve kimlik-Kürt politikalarında aynı değiştirici etkiyi yaratamamıştır. 1961 Anayasası, 1924’ün yurttaşlık tanımını aynen kabul etmiştir.¹⁰³ 27 Mayıs darbesinin lideri ve sonra Cumhurbaşkanı olan Orgeneral Cemal Gürsel’in, o dönemde Milli Eğitim Bakanlığı tarafından basılan ve Kürtlerin Türk olduğu iddiasını işleyen bir kitaba (Fırat, 1961) yazdığı, Kürt diye bir halk olmadığını, Kürtlerin yalnızca Türkiye’nin yurttaşı olmayıp, aynı zamanda Türk ırkından olduğunu ileri süren önsöz (McDowall, 2004: 537), Kemalizm’in 1930 sonrası kimlik algısının ve yurttaşlık hukuku anlayışının, bu kapsamda Kürt politikasının 27 Mayıs rejimi tarafından da benimsendiğinin net bir ifadesidir.

Bugün Milli Eğitim Bakanlığımızca 2. baskısı yapılan bu eserin bütün Türk aydınları tarafından okunması büyük faydalar sağlayacaktır. Çünkü bu eser, Doğu Anadolu’da oturan, Türkçe’ye benzemeyen bir dil konuştukları için kendilerini Türk’ten ayrı sayan, bilgisizliğimiz yüzünden bizim de öyle sandığımız vatandaşlarımızın su katılmamış Türk olduklarını bir defa daha ispat etmektedir. Hem de inkârına imkân bırakmayan ilmi deliller ile (...) Dünya yüzünde ‘Kürt’ diye adlandırılacak müstakil hüviyetli bir ırk yoktur. Kürtler, yalnız vatandaşımız değil, soydaşımızdır da. Fakat asırlarca devam eden kötü idare ve ihmaller, onların da kapalı yaşama itiyatları maalesef bu neticeyi doğurmuştur.

Yine 27 Mayıs rejiminin Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel’e askerî kaynaklardan sunulan bir raporda kullanılan “kendini Kürt sananlar” ifadesi (Akçura, 2009: 102-103), Kemalist uluslaş(tır)ma politikasının bu dönemdeki sürekliliğini gösterir. 27

¹⁰³ 61 Anayasası, Madde 54. *Türk Devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türktür.* Bkz. <http://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa61.htm>, Erişim Tarihi: 15.04.2012.

Mayıs askerî rejiminin Kemalist kuruluşun devamı niteliğindeki kimlik/yurttaşlık hukuku politikasına ve uygulamalarına bir başka örnek, 19 Kasım 1960 tarihinde, yukarıda işlenen 1934 tarih ve 2510 sayılı İskân Kanunu'na eklenen 105. madde ile ve Kemalist kuruluş döneminin zorunlu yerleştirme-göç ettirme yönteminin bir uzantısı olarak, elli beş toprak ağası ve aileleri, Kürt siyasal hareketinin tarihi içinde “Kabakyazı Kampı” diye anılacak olan bir kampa sürgüne gönderilmesi (Beşikçi, 1977: 212-213; Çiçek, 2010) ve topraklarının köylüye dağıtılmasıdır.

27 Mayıs rejimi, Kemalist sürekliliğine karşın, başta 1961 Anayasası olmak üzere, özellikle siyasal alanda yarattığı yayın, örgütlenme gibi temel hak ve özgürlükler üstündeki kısıtları kısmen giderici politikaları ile Kürt sorunu hakkında resmî söylem dışında düşüncelerin dile getirilmesine, tartışılmasına olanak sağlamıştır. Bu bağlamda, aynı zamanda Sosyalizm'in ve bu kapsamda *Nazım Hikmet*'in de yasal olarak ilk kez yayına konu edildiği Yön Dergisi'nin yayın yönetmeni Doğan Avcıoğlu'nun (1966) saptamaları, Kürt sorunu konusunda da Türkiye entelektüalizminin tarihinde edindiği ilk olma özelliği ile burada anılmaya değerdir.

27 Mayıs 1960'tan beri birçok tabu yıkıldı. Dünün tabuları olan dış politika ve milli savunma konuları artık hayli serbestçe tartışılabilmektedir. Ama bir tabuya, sosyalistler de dahil kimsenin el atmaya cesareti yoktur. Bu tabu, Kürt meselesidir. Kürt meselesi hem yok hem var saydığımız bir konudur. Resmen böyle bir mesele mevcut değildir. Kürt yoktur ki, Kürt meselesi olsun! Ama buna rağmen Bakanlar Kurulu toplantılarında sık sık ele alınan bir Kürt meselesi vardır. Zaman zaman Doğulu bir sürü aydın tevkif edilmekte, Kürtçülükten yargılanmaktadır. Gizli servislerin faaliyetlerinin büyük bir kısmını bu konuya ayırdıkları herkesçe bilinen bir gerçektir. Resmi tez ne olursa olsun, bütün bunlar göstermektedir ki bir Kürt meselesi vardır ve uzun yıllardır uygulanan politika meseleye bir çözüm yolu bulmakta başarısız kalmıştır. Hayli sert metotlarla uygulanan bu politika, mutlak bir entegrasyonu amaç edinmişti. Bir etnik grubun, dili ve kültürünü unutturularak, hakim etnik grupla tam kaynaştırılması söz konusu idi. Ne var ki 40 yıldır uygulanan bu entegrasyon politikasının başarılı olduğunu herhalde kimse iddia edemeyecektir. (...) Doğu meselesine nasıl bir çözüm yolu uygun düşecektir. Sosyalistler de dahil, mesele üzerinde ciddiyetle duran düşünürlerimizin bulunduğu söylenemez. Bu konudaki tabu o kadar güçlüdür ki, düşünceleri bile kurutmuştur. Şüphesiz, derebeyliğin tasfiyesi Doğu meselesinin çözülmesinin ön şartlarından biridir. Türkiye çapında köklü bir toprak reformunu gerçekleştirmekte çok geç kaldığımız

muhakkaktır. Yalnız, etnik yönü de olan bir meselenin sadece ekonomik ve sınıfsal açıdan alınacak tedbirlerle çözülmesi mümkün müdür? Yeryüzündeki çeşitli denemeler, meselenin etnik yönü de hesaba katmadan çözüm yollarının başarılı olmadığını göstermektedir. Ne var ki en cesur ve ileri fikirli kişiler dahi, bu noktaya gelince zıncı diye durmakta ve daha geniş bir planda düşünmeyi reddetmektedirler.

7.2.4.2. 12 Mart Rejiminde Türkiye’de Kürt Siyasal Kimliği, Devletin Kürt Algısı ve Politikası: *Sosyalistleşme, Yargısal Denetim ve Şiddet*

Soğuk savaş sürecinde, dünyanın gelişmemiş yarı küresini kaplayan genel politik havanın Türkiye siyasal kültürü üstündeki belirleyici etkisi, Kürt siyasal kimliği üstünde de aynı doğrultuda gerçekleşmiş ve Kürt toplumunu da geniş ölçüde politikleştirmiştir. Diğer yandan, 1950’lerdeki tarımsal değişimin çekici ve 1960’lardan itibaren ithal ikameci sanayileşmenin yarattığı endüstriyel gelişimin çekici etkileri altında yoğunlaşan köyden kente göç sürecinde başta İstanbul olmak üzere büyük şehirlerin çeperlerinde gecekondular yerleşiminin ürettiği sınıfsal eşitsizliğin yanı sıra, Kürt kimliğine dayalı etno-kültürel çelişiklere karşı tepkiler, şehirli Kürt siyasal kimliğinin ideolojik ve politik yönelimini, Sosyalist sola dönük belirlemiştir. Bu eğilim, çıkışı noktasında, Türkiye Sosyalist ana akımının içerisinde “Doğuculuk” olarak bilinen sol ve sınıf temelli bir çözümleme biçiminde ifade edilmiştir. Doğu Anadolu’nun sorunları, sömürüye ve geri kalmışlığa atfedilmiştir. (Kirişçi ve Winrow, 2011: 130). Bu bağlamda, Kürt sorunu, dönemin yükselen küresel değeri olan Marksist-Leninist paradigmaya uygun olarak, ekonomik bakış açısıyla kapitalizmin eşitsiz gelişiminin sonucu olarak değerlendirilmiş, Kürt sorununun temelinde, Kürt coğrafyasının Türkiye ulus-devletinin sistemi içerisinde geri kalmışlığı konulmuştur. 1960’lar boyunca, eşitliğe ve sosyo-ekonomik kalkınmaya dönük Kürt talepleri, Türkiye’deki daha genel eşitlik ve Sosyalizm taleplerinin parçası olarak dillendirilmiştir (Güneş, 2013: 30). Örneğin, Kürt siyasal kimliğinin sol eğilimli görünümünün ilk ürünleri, Türkiye İşçi Partisi çatısı altında, fakat yerel Kürt örgütlenmeleri eliyle Kürt yerleşimlerinde düzenlenen *Doğu Mitingleri* (McDowall, 2004: 543; Beşikçi, 1992; Gündoğan, 2005) olmuştur. TİP, Kürt sorununu, önceleri, “Doğu Sorunu” olarak adlandırdığı biçimde, feodal yapıdan ve ona bağlı ekonomik sömürüden kaynaklanan ekonomik bir sorun olarak ele almışken, zamanla, etnik ayrımcılık ve kültürel baskı olarak görmeye başlamıştır (Heper, 2008: 233). Nitekim TİP, “Türkiye’nin doğusunda yaşayan bir Kürt halkı vardır” diyerek Kürtlerin varlığını açıkça kabul eden ilk yasal parti olmuştur (Kirişçi

ve Winrow, 2011: 129). Bu özelliğine başlı olarak, Kürt siyasetçilerinin çoğu, Türkiye İşçi Partisi bünyesinde yer almışlardır. Bu kapsamda, çok sayıda örnekten sadece birkaç tanesi olarak, Kürt siyasetinin sonraki dönemde öncü isimleri olarak beliren *Tarık Ziya Ekinci, Naci Kutlay, Kemal Burkay, Musa Anter, Mehdi Zana, Rızgarî* hareketinin kurucularından *İbrahim Güçlü* gibi dönemsel Kürt siyasal hareketinde öncü isimler, siyasal hayatlarına TİP ile başlamışlar TİP üyeleri, yöneticileri ve aktivisti olmuşlardır (Yayman, 2011: 179; McDowall, 2004: 542).¹⁰⁴ Örneğin, Cumhuriyet döneminde TBMM'ye temsilci gönderen tek siyasal parti olan Türkiye İşçi Partisi'nin Kürt kimliğini tanıyan ifadesinden dolayı kapatılmasını takiben Kürt siyasetinin Türkiye solundan kopuşu sürecinde kurulan Kürt örgütlerinden birini kuran ve 2003'e dek liderliğini yürüten Kemal Burkay, Parti kapatılmadan önce TİP'in Genel sekreterliğini yürütmüştür. Ne var ki, 1970'lere geldiğinde, TİP'in kapatılmasından ve Kürt siyasal hareketinin kendini Türkiye sosyalist akımı içerisinde ifadesinin ve örgütlenmesinin devlet tarafından engellenmesi kadar, Türkiye Sosyalist hareketinin kentli kişiliği itibarıyla köylü sorununa ve Kemalist zemini itibarıyla da etnik soruna ilgisizliği, Kürt siyasal hareketinin aktörlerini merkezinde Kürt kimliğinin ve Doğu/Güneydoğu Anadolu sorunlarının olduğu yeni bir alan arayışına ve inşasına itmiştir.

1960'ların sonunda, başta Küba ve Vietnam devrimleri olmak üzere özellikle Latin Amerika'da ve uzakdoğuda yoğunlaşan Sosyalist devrimler ve Afrika ile Ortadoğu'da merkezîleşen üçüncü dünyadaki anti-kolonyalist bağımsızlık savaşlarının etkilerine bağlı olarak dünya çapında yükselen ve yaygınlaşan yeni bir söylemin tohumları eğitilmiş Kürt gençlerinin arasına da ekilmiştir. Nitekim Avrupa'daki sol eğilimli gençlik eylemlerinin Türkiye gençliğindeki yansımaları olan Sosyalist etkilenme, Kürt gençlerinin dönemsel eğilimlerini de belirlemiş, bu eğilim, ilk evrede, Kürt siyasal hareketinin Türkiye Sosyalist akımından kopuşu ve kendi örgütlenmelerini üretmesi ile somut karşılık bulmuştur. Kürt örgütlenmelerinin kendi başlarına varlık kazanmasına varan yol, ilk anda, Türkiye Sosyalist solunun o dönem içerisinde öncülüğünü ve sözcülüğünü yürüten üniversite öğrenci hareketinin önemli liderlerinden İbrahim Kaypakkaya tarafından açılmıştır. Aslında Sosyalist gençlik örgütlenmeleri içinde önemli bir merkez olan Aydınlık grubunun liderlerinden olan Kaypakkaya, Türkiye ana akım Sosyalist örgütlenmesine yönelik özellikle Kürt

¹⁰⁴ Bkz. Tarık Ziya Ekinci, *Türkiye İşçi Partisi ve Kürtler*. Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul, 2010.

kimliğiyle ve Kemalizm’le ilgili eleştirileriyle, önemli bir teorik açıklık sağlamıştır. Bu kapsamda, Kaypakkaya’ya göre Türkiye Sosyalist solu esasen Kemalist olmuştur veya en azından Kemalist bir irade tarafından yönlendirilmiştir. Kaypakkaya, o döneme egemen olan yaygın Kemalist söyleme yakın “Millî Demokratik Devrim” stratejisini, enternasyonalist değil, Türkçü ve Kemalist olmakla suçlamıştır.

Millî baskı sadece Kürt halkına değil, Türk hakim sınıflarıyla her bakımdan kaynaşmış bir avuç feodal bey ve üç-beş büyük bujuva hariç, bütün “Kürt milleti”ne uygulanmaktadır. ...Hatta milli baskıların esas hedefi, ezilen, bağımlı ve uyruk milletin burjuvazisidir. Çünkü hakim millete mensup kapitalistler ve toprak ağaları, ülkenin bütün zenginliklerinin ve pazarlarının rakipsiz sahibi olmak isterler. Devlet kurma imtiyazlarını ellerinde tutmak isterler. Diğer dilleri yasaklayarak, pazar için son derece gerekli olan “dil birliği”ni sağlamak isterler. Ezilen milliyete mensup burjuvazi ve toprak ağaları, bu emellerin önüne önemli bir engel olarak dikilir (Kaypakkaya, 2004: 262).

Devrimci Doğu Kültür Ocakları (DDKO) (McDowall, 2004: 544; Doğanoğlu, 2016; Çal, 2014), *Devrimci Doğu Kültür Dernekleri (DDKD)* gibi bölge çapında yaygınlaşan yasal gençlik örgütlenmelerinin yanı sıra, 12 Eylül öncesinde Kürt coğrafyasında faaliyet gösteren ve Kürt siyasetçi Mehdi Zana’nın 1977’de Diyarbakır Büyükşehir Belediye başkanı seçilmesi örneğinde olduğu gibi (Dorransoro ve Watts, 2009) somut etkiler üretebilen *Özgürlük Yolu*, *Kawa*, *Denge Kawa*, *Rızgarî*, *Ala Rızgarî*, *Tekoşin*, *TKSP*, *TKDP* gibi ilk örgütlenmeler (Lazarev ve Mihoyan, 2010: 358), bu farklılaşma ve ayrışma sürecinin ürünleri olmuşlardır. Bu ayrışma bağlamında, özellikle Devrimci Doğu Kültür Ocakları’nın kurulması, Kürt siyasallaşması açısından, Türkiye’de bir dönüm noktası niteliğinde olmuştur. Öncelikle, DDKO’larla beraber, daha önce şeyh, mir ve ağaların güdümünde olan mücadele geleneği büyük ölçüde yıkılmış ve dinamiklerini küçük burjuva olan “okumuşların” teşkil ettiği bir mücadele geleneği gelişmeye başlamıştır. Diğer yandan, Kürtler, Türk solundan ayrılmış ve “Kürt kimliği” temelinde bağımsız bir Kürt örgütü ortaya çıkmıştır. 1974 affından sonra oluşan Kürt örgütlerinin DDKO orijinli olmaları, DDKO orijinli olmayan Kürt örgütlerinin ise DDKO’ların ivme kazandırdığı siyasallaşma zemininden beslenmeleri, DDKO’ların Kürt siyasallaşması açısından sahip oldukları önemin göstergeleridir (Doğanoğlu, 2016: 941, 956, 958).

Kürt siyasal hareketinin 1960'ların sonunda Türkiye Sosyalist hareketinden kopuşunda, görünürdeki teorik tartışmaların ve ayrışmaların altında yatan temel nedenlerden biri, Türkiye Sosyalist solunun, kentli kişiliğinden kaynaklanan emek-sermaye çelişkisine ve Kemalist psikolojik özüne dayalı emperyalizm-ulusal bağımsızlık çatışmasına dayalı gündemi içerisinde, köylü Kürt öğrencilerinin ve aydınlarının Kürt kimliğine özgü etno-kültürel ve feodal çelişkilere dayalı yerel ihtiyaçlarına yanıt verememesi, ulusal kimlik sorunsalını “işçi sınıfı enternasyonalizmi ve anti-emperyalist mücadele birliği” söylemi içerisinde göz ardı ederek, Kürt politikleşmesini ideolojik ve politik açıdan tatmin edememesi olmuştur. Bu süreçte, sınıfsal olduğu kadar ulusal eşitsizlik sorunsalına da odaklanan ideolojik arayış içerisinde, Kürt coğrafyasının Türkiye'nin sömürgesi kabul edildiği ve Marksist-Leninist ideolojik öze bağlı biçimde, Kürt sorununun çözümü olarak Lenin'in “Ulusların Kendi Kaderlerini Tayin Hakkı” anlayışının temel ilke olarak benimsendiği Sosyalist ve ayrılıkçı bir teorik çizgi, Kürt siyasal hareketlerinin tercihlerine ve gündemlerine egemen olmuştur. Örneğin, liderliğini TİP'ten ayrılan Kemal Burkay'ın yürüttüğü TKSP, yayın organının adıyla “Özgürlük Yolu” hareketi, 1974 tarihli kuruluş bildirgesinde temel hedefinin bağımsız ve Sosyalist bir Kürt devletinin kuruluşu olduğunu kaydetmiştir. Diğer yandan, Sosyalist bloktaki “sosyal emperyalizm” tartışmaları, Türkiye Sosyalist ana akımında yer bulamamış olan ve TİP'in kapatılmasıyla birlikte bu alanda ifade ve örgütlenme şansı bulamamış olan Kürt siyasal hareketindeki ideolojik-politik sorgulama sürecini genişletmiş ve derinleştirmiştir. Türkiye Sosyalist solunun Kürt sorunu konusundaki yaklaşımından umudunu kesen bazı gruplar, Maoizm'in ve Arnavutluk deneyiminin de etkisiyle Sosyalizm'in sadece Kürt coğrafyasında ve ancak ulusal bağımsızlık yoluyla kurulması düşüncesine ve hedefine varmışlardır. Buna göre, Kürt coğrafyasında Sosyalizm'in inşa edilmesinin önündeki temel engelin, bu bölgenin halihazırda bir sömürge oluşu, bu nedenle de, politik ve ideolojik önceliğin, sömürgecilik durumuna son verilmesi gereği olduğu konusunda genel bir kanı oluşmuştur. Böylece, 1970-80'lerde, Marksist görüşler, Kürt milliyetçiliğindeki yükseliş karşısında ikincil bir konuma düşmüştür (Kirişçi ve Winrow, 2011: 221). Bu kapsamda, 12 Mart öncesinde Türkiye'nin tümü için öngörülen Sosyalist Devrim, artık sadece Kürt coğrafyasıyla, sınırlandırılmış, geçmişteki Amerikan emperyalizminin yerine “Türkiye işgalciliği ve sömürgeciliği” konulmuştur. Örneğin Beşikçi'ye göre (Beşikçi, 1990b: 18-21), “1923 Lozan Antlaşmasının en önemli yönlerinden biri, Kürt ulusu ve Kürt coğrafyası

üzerinde yürütülmüş bir emperyalist bölüşüm antlaşması olmasıdır. Bu bakımdan Lozan Antlaşması, Kürtler ve Türkler açısından son derece farklı şeyler ifade etmiştir. Lozan Antlaşması, Türkler için bağımsız bir devletin kurulması ve bağımsız Türk Devleti'nin uluslararası bir antlaşmayla garanti altına alınması iken, Kürtler için ise esaretin, köleleşmenin, sömürgeleşmenin kurumsallaşması anlamına gelmiştir.”

Sonuçta, 12 Mart ara rejiminde Kürt siyasal kimliğinin uluslararası ve ulusal gündemlerin etkileri altında edindiği Sosyalist ve ayrılıkçı genel eğilim, Kemalizm'in milliyetçi ideolojisiyle ve ulus-devlet kuruculuğuyla olduğu gibi, II. Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye'nin dahil olduğu kapitalist kampın anti-komünist ideolojik ve politik yapılaşmasıyla da açıkça çelişkili olmuştur. Bu nedenle, 12 Mart müdahalesiyle kurulan askerî rejimin Kürt algısı ve politikası da, Kemalist geleneğin devamı olmakla birlikte, 27 Mayıs sürecinde canlanan siyasal alanın tümüne, özellikle sol siyasete yönelik yaptığı gibi, Sosyalist eğilim kazanan modern Kürt siyasetinin gelişimini de, özellikle polisiye önlemlerle ve yargı denetimi altında sindirme çabasına dayandırılmıştır. Bu kapsamda, 27 Mayıs rejiminin temel ürünü olan 1961 Anayasası'nın sağladığı görece serbestleştirilmiş ortamda Türkiye siyasal tarihinde ilk kez Meclis'e Sosyalist söylemli bir partinin girişini simgeleyen Türkiye İşçi Partisi'nin kapatılma gerekçesi²³, 12 Mart döneminin genel olarak siyasal özgürlük, özelde kimlik-yurttaşlık hukuku anlayışını ve politikasını örneklemektedir. Bu kapsamda, TİP'in, Kürt kimliğini kabul eden ve Kürtlerin temel hak ve özgürlüklerinin iade edilmesi gerektiğini ifade eden kimlik ve yurttaşlık politikası nedeniyle kapatılması¹⁰⁵, modern Kürt siyasetinin Türkiye sol siyasal hareketinden ve örgütlenmesinden koparak, etnik temelli ayrı bir örgütlenmeye ve giderek bağımsızlıkçı söyleme vardığı sürecin de başlangıç noktası olmuştur. 12 Mart askeri yönetiminin kimlik politikasını ve yurttaşlık hukuku anlayışını örnekleyen bir başka gösterge, çıkarılan bir yasa ile yerleşim yerlerine ve çocuklara resmî dil dışında kalan

---

¹⁰⁵ Türkiye İşçi Partisi, 29-31 Ekim 1970 tarihleri arasında yapılan 4. Kongresi'nde aldığı “Türkiye'nin doğusunda Kürt halkının yaşadığı” ve “bu halkın uzun yıllardan beri egemen sınıfların faşist iktidarlarının zaman zaman kanlı zulüm hareketleri niteliğine bürünen, baskı, terör ve asimilasyon politikasına maruz kaldığını” içeren kararı (Alış, 2012: 75) nedeniyle, Siyasi Partiler Kanunu'nun 89. maddesindeki “*Siyasal Partiler, Türkiye Cumhuriyeti üzerinde milli veya kültür farklılıklarına, yahut dil farklılığına dayanan azınlıklar bulunduğunu ileri süremezler*” hükmü gözetiletek Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmıştır.

adların verilmesinin yasaklanmasıdır (Akçura, 2009: 60).¹⁰⁶ Cumhuriyet öncesinde Kürt entelijansiyasının ve siyasetinin önemli isimlerinden biri olan Mehmet Şükrü Sekban'ın Kürtlerin Türk olduğunu ileri sürdüğü ve 1933 yılında Paris'te yayınladığı *Le Qustion Kurde- Kürt Meselesi* başlıklı kitabın Türkiye'de ilk kez 1970'de yayınlanması, dönemin inkâr-bastırma politikası kapsamındaki uygulamalarına bir başka örnektir. Yine dönemin Başbakanı Süleyman Demirel'in "kendisini Türk hissetmeyen herkesin istediği yere gitmekte serbest olduğu" şeklindeki sözleri de (aktaran, McDowall, 2004: 546), devletin döneme özgü Kürt algısını ve politikasını örnekler ve özetler niteliktedir.

Nitekim 12 Mart darbesi sonrasında özellikle 1960'lı yıllarının sonunda, özellikle üniversite gençliğinin ve sendikal örgütlenmelerin eliyle yükselen Sosyalist söylemli politik gelişimin aktörlerinin yargılandığı 12 Mart askeri mahkemelerinin bazı kararları da, bu bağlamda çarpıcı örnekler içermektedir. Örneğin, Diyarbakır Askerî Mahkemesi'nce, Devrimci Doğu Kültür Ocakları yargılamasında (McDowall, 2004: 545; İsimli, 1975) verilen bir kararda, Kemalizm'in kimlik ideolojisini ve buna bağlı olarak yurttaşlık hukukunu oluşturan *Türk Tarih Tezi* kapsamındaki milliyetçi kimlik kurgusunu, sanıklar aleyhine bir kanıt olarak kullanmış ve sanıkları bu görüşe uygun davranmadıkları suçlamasıyla cezalandırmıştır.

Arkeolojik eserlerde, Medlerin istilasından önce Kürtlerin mevcudiyeti ispat edilmektedir. Bu da Kürtlerin menşesine ışık tutmaktadır. Filhakika, Med krallığından önceki kendi tarihi devrini bilmeyen Kürtler, kendilerinin Medlerden geldiklerini sanmışlardır. Fakat Kürtlerin bu günkü memleketlerine, Medlerin gelmesinden 2200 yıl önce yerleştiklerini belirten tarihi kayıtlar yanında arkeolojik dokümanlarda ispat ediyor ki, Medler, Kürtlerin yanlış inanışlarının aksine, Kürt ejdadından değildirler, tamamen ilmi olan bu olayların ışığı altında, Kürtler asla arî olmayıp, Turanî bir kavimdir. Esasen antropolojik saf Türk olan Türkmen'lerle Kürdü ayırt etmek mümkün değildir (Diyarbakır-Siirt illeri Sıkıyönetim Komutanlığı Mahkemesi'nin 23 Ekim 1972 tarih, 1971/160 Evrak, 1971/144 Esas ve 1971/100 sayılı karar metninden aktaran, Beşikçi, 1991: 106).

---

¹⁰⁶ 16.05.1972 tarih ve 1587 sayılı Nüfus Kanunu'nun 16. maddesi ile doğan çocuklara resmî dil dışında ad konması yasaklanmıştır. Bu sınırlama, 2003 yılında "ahlâk kurallarına uygun düşmeyen veya kamuoyunu inciten" biçiminde değiştirilmiş, yasa, 2006'da yürürlükten kaldırılmıştır. Bkz. <http://www.mevzuat.adalet.gov.tr/html/486.html>, Erişim Tarihi:15.04.2012.

Yine bir başka yargılamada, Sosyolog Dr. İsmail Beşikçi'nin, Kürtlerin Türklerden ayrı bir etno-kültürel kökenden geldiğini ileri sürdüğü için yargılandığı bir davanın kararında da aynı görüşler, sanık aleyhine kanıt ve cezalandırmaya gerekçe olarak kullanılmıştır:

Ön Asya'da yaşayan ve Türk asıllı bir kavim olan ve kendilerine Kürt diye isim konulan topluluğun menşei hakkında daha çok Arap ve İran kaynaklarına dayanan efsanevi görüşler vardır. Bu hususta 4 tez ileri sürülmektedir: 1- Kardü, Hatti ve Gürcülerle ırki ilişkisi olduğu, 2- İrani asıldan geldiği, 3- Arap kökenine dayandığı, 4- Orta Asya'dan göçmüş "Turanî" bir boy teşkil ettiği. Bu tarzlardan en bilimsel ve gerçeklere en uygun görüşün ve kabulün sonucusudur. Bu topluluk (Kürtler), Doğu'dan Batı'ya doğru göç ederek yayılan "Turanî" bir boydur (Diyarbakır-Siirt illeri Sıkıyönetim Komutanlığı Askeri Mahkemesi'nin 14.08.1972 tarih, 1972/6 Esas ve 1972/34 sayılı karar metninden aktaran, Beşikçi, 1991: 107).

7.2.4.3. 12 Eylül Rejiminde Türkiye'de Kürt Siyasal Kimliği ve Devletin Kürt Algısı ve Politikası: *Ayrılkçılık ve Silâhlı Çatışma*

Kendi iç belgelerine ve aktarımlarına göre dar bir öğrenci-gençlik grubu olarak 1978'de kurulan, ancak kuruluşuna dair ilk belge 1980'e tarihlendirilebilen silâhlı-ayrılıkçı pkk, kuruluş bildirgesinde (pkk, 1984) amacının "bağımsız, Sosyalist ve birleşik bir Kürt devleti kurmak" olduğunu ilan etmiştir. Pkk, 1970'lerdeki ayrılıkçı-silâhlı Kürt örgütlenmelerinden 12 Eylül darbesinden sonraki sindirme politikasının sonuçlarından geriye kalan taraftarlarının bir araya gelerek yeniden etkinleştikleri bir odak olmaya başlamıştır. 12 Eylül darbesinden hemen önce Türkiye dışına çıkabilmiş olmanın avantajından yararlanan pkk, Kürt Sosyalist hareketlerinin ve örgütlerinin 12 Mart ve 12 Eylül rejimleri boyunca tasfiyesinden görece daha az etkilenmiş, devletin diğer Kürt örgütlenmelerini bastırmasıyla birlikte kendisi de bu örgütlere karşı yıldırıcı bir şiddet politikası uygulayarak (Lazarev ve Mihoyan, 2010: 359) bu alanda tekelleşmiştir.

Pkk, Kürt ulusal demokratik devrimi gerçekleştirme amacını, Vietnam'dan esinlenerek, parti-cephe-ordu yapılarına dayalı bir halk savaşı stratejisine dayandırmıştır (Çiçek, 2016: 362). Pkk, 1984'te Siirt'in Erüh ve Hakkârî'nin Şemdinli ilçelerinde gerçekleştirdiği ilk kitlesel silâhlı eylemle, günümüze kadar sürecek olan ayrılıkçı silâhlı ayaklanmayı başlatmıştır. Pkk'nın başlattığı silâhlı çatışma süreci, bir resmî veriye göre, (İçişleri Bakanlığı, J.G.K, 2010), 2010'a kadar,

güvenlik personeli, sivil yurttaş ve örgüt üyesi sayısı toplamı ile, kırk binin üstünde can kaybına neden olmuştur. 1984'te başlayan silâhli çatışma süreci, 1990'ların ikinci yarısında doruk noktasına ulaşan bir dalgalanmayla, 2010'ların ikinci yarısına kadar çeşitli düzeylerde devam etmiştir. Bu süreçte, bir resmi veriye göre (T. C. İçişleri Bakanlığı, J.G.K, 2010), silâhli çatışma, güvenlik personeli, sivil yurttaş ve örgüt üyesi sayısı toplamı ile, kırk binin üstünde can kaybına neden olmuştur. Bununla birlikte, pkk, zaman zaman tek taraflı ateşkes ilan etmiş, belirli ve kısa sürelerde eylemsizlik konumu aldığını da duyurmuştur. Pkk'nın silâhli ayaklanma stratejisini bölgeye yaygınlaştırdığı 1990'lı yılların ilk yarısında, yerel toplumun milliyetçi politikleşme düzeyi de doruk noktasına ulaşmıştır. 1991 ve 1992'de gerçekleştirilen Nevruz eylemlerindeki kitlesel katılım ve şiddet olayları (Akçura, 2009: 228-230, bu yükselişin en belirgin görünüşlerinden biri olmuştur.

Sonuçta, 1930'ların sonundaki Dersim isyanından sonra başlayan uzun bir aradan sonra, 1980 öncesinde başlayan Türkiye Sosyalist solundan ayrışmayla tekrar belirginleşen Kürt ulusçuluğu, 1990'lı yıllarda yeniden canlanmış, bu süreçte, Kürt siyasal kimliği, ayrılıkçı şiddetin yükselişine koşut biçimde, toplumsallaşma düzeyini giderek artıran bir uluslaşma eğilimine girmiştir.

Kürt toplumunda uluslaşma duygusunun ve davranışının yeniden varlık kazanması ve görünür olması karşısında, 12 Eylül 1980 darbesi ile başlayan üçüncü askerî rejim evresinde, devletin kimlik politikaları ve yurttaşlık hukuku anlayışı da, 12 Mart askerî rejiminden devralınan Kemalist inkârcı-baskılayıcı tutumun devamı ve en ileri aşaması niteliğinde olmuştur. Anti-Kürt politika, darbeden sonra yeni biçimler kazanmıştır. Şovenist siyaset açık bir biçimde uygulanmıştır. Askerî yöneticiler de, eski yöneticiler gibi, Kürtlere ilişkin herhangi bir hakkı tanımadıklarını açıklamışlardır (Lazarev ve Mihoyan, 2010: 357). Nitekim 12 Eylül darbesini gerçekleştiren ordu komuta kademesi tarafından hazırlanan ve 1971'deki değişikliklerin devamı olarak hak ve özgürlükleri kısıtlayan, buna karşın yürütmenin yetki ve görev alanını genişleten içeriği ile 1982 Anayasası, yurttaşlık hukuku bağlamında da 1924-1961 Anayasaları'nın Kemalist çizgisini sürdürmüştür.¹⁰⁷ Bununla birlikte, Anayasa'nın, askeri yönetim dönemini kapsayan süre (1980-1983) içindeki tüm devlet işlemlerini yargı denetimi dışına çıkaran geçici 15. maddesine

---

¹⁰⁷ 1982 Anayasası, Madde 66:“Türk devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türktür.”

dayanılarak temel yasalarda yapılan değişikliklerle 12 Mart döneminin baskı politikası ilerletilmiştir. Örneğin, Erken Kemalizm'in *İskân Kanunu* ile resmi kurumlardaki işlemleri, 12 Mart'ın ise *Nüfus Kanunu* ile çocuklara ad verilmesini resmî dille sınırlamasının ötesine geçilerek, Anayasa'yla¹⁰⁸ ve özel bir kanunla¹⁰⁹ resmî dil dışındaki tüm dillerin kullanımı, tüm yayınları kapsayacak biçimde yasaklanmıştır (Akçura, 2009: 61).¹¹⁰ Diğer yandan, Siyasi Partiler Kanunu ile, aynı yasağın siyaset alanını da kapsamaya sağlanmıştır.¹¹¹

1983'ten sonraki sivil yönetimi de kapsamak üzere 12 Eylül sürecinin kimlik ve yurttaşlık politikasının önemli bir örneklem alanı, dönemin kimlik anlayışının sözcüsü olarak sayılabilecek Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü (TKAE) ve onun

---

¹⁰⁸ 1982 Anayasası, Madde 26/3: düşüncelerin açıklanması ve yayılmasında kanunla yasaklanmış olan herhangi bir dil kullanılmaz. Bu yasağa aykırı yazılı veya basılı kağıtlar, plaklar, ses ve görüntü bantları ile diğer anlatım araç ve gereçleri usulüne göre verilmiş hakim kararı üzerine veya gecikmesinde sakınca bulunan hallerde kanunla yetkili kılınan merciin emriyle toplattırılır. (03.10.2001 tarih ve 4709 sayılı Kanun'un 9. maddesi ile kaldırılmıştır. Bkz. http://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa_2011.pdf, Erişim Tarihi:15.04.2012.

¹⁰⁹ 19.10.1983 tarih ve 2932 sayılı "Türkçe'den Başka Dillerde Yapılacak Yayınlar Hakkında Kanun". Yasa ile, genellikle sanıldığı gibi doğrudan Kürtçe değil, Türkiye Cumhuriyeti tarafından resmen tanınmış devletlerin "ilk" resmî dilleri dışındaki tüm dillerin yayınlarda kullanımı yasaklanmıştır. "İlk" ibaresinin gerekçesi, Kürtçe'nin, Irak'ın 1970 tarihli Anayasası'nda ikinci resmî dil olarak kabul edilmiş olmasıdır.

¹¹⁰ Bkz. Emir Hasanpur, *Kürt Diliyle İlgili Devlet Politikaları ve Dil Hakları*, Avesta Yayınları, İstanbul, 1997; Welat Zeydanlıoğlu, Turkey's Kurdish Language Policy. *International Journal of the Sociology of the Language*. 217, 2012, 99-125.

¹¹¹ 22.04.1983 tarih ve 2820 Sayılı Siyasî Partiler Kanunu, Madde 81: Azınlık yaratılmasının önlenmesi: "Siyasi partiler: a) Türkiye Cumhuriyeti ülkesi üzerinde millî veya dinî kültür veya mezhep veya ırk veya dil farklılığına dayanan azınlıklar bulunduğunu ileri süremezler. b) Türk dilinden veya kültüründen başka dil ve kültürleri korumak, geliştirmek veya yaymak yoluyla Türkiye Cumhuriyeti ülkesi üzerinde azınlıklar yaratarak millet bütünlüğünün bozulması amacını güdemezler ve bu yolda faaliyette bulunamazlar c) Tüzük ve programlarının yazımı ve yayınlanmasında, kongrelerinde, açık veya kapalı salon toplantılarında, mitinglerinde, propagandalarında Türkçe'den başka dil kullanamazlar; Türkçe'den başka dillerde yazılmış pankartlar, levhalar, plâklar, ses ve görüntü bantları, broşür ve beyannameler kullanamaz ve dağıtamazlar; bu eylem ve işlemlerin başkaları tarafından da yapılmasına kayıtsız kalamazlar. Ancak, tüzük ve programlarının kanunla yasaklanmış diller dışındaki yabancı bir dile çevrilmesi mümkündür." Bkz. <http://www.anayasa.gen.tr/2820sk.htm>, Erişim Tarihi:15.04.2012.

yayınladığı Türk Kültürü Dergisi olmuştur. Enstitü'nün ve dergisinin yayın amacı, temelde, Türkiye'de yaşayan tüm etno-kültürel öğelerin Orta Asya "Türk uygarlığı"na kökenlendiğini arkeolojik-etnolojik-kültürel araştırma sonuçları ile kanıtlamaktır (Kutlay, 2013: 180). Bu *araştırmalarda*, Kürtlere verilen ad çoğunlukla "Kürt Türkleri" olmuştur.¹¹² Abdulhalûk Çay'ın *Nevruz ve Ergenekon* konulu *araştırmaları* bu tür çalışmalara örnektir. Yine bu kapsamda bir başka örnek, *akademik* bir çalışma olarak Askeri Hakim Binbaşı Dr. İlhan Akbulut'un 1988 tarihli Doktora tezidir. Akbulut (1990), bu çalışmasında, Kürtlerin Türk olduğu iddiasını ve tersinin suç oluşturduğunu ileri sürmektedir. Bu anlayış, 12 Mart sürecinde olduğu gibi, Kürt siyasi aktörlerinin yargılandığı 12 Eylül dönemi mahkemelerinde, özellikle cezalandırma süreçlerinde abartılı biçimde egemen olmuş, Diyarbakır cezaevi olaylarında olduğu ve Oran'ın (2002: 877) "sanki daha milliyetçi olsunlar diye" biçiminde tanımladığı gibi, tutuklu ve hükümlülerinin aileleri ile bile anadillerinde konuşmalarının yasaklanması, ölüme neden olacak derecede ağır işkenceler, intihara neden olacak düzeyde insanlık dışı davranışlar gibi yoğun şiddet içeren bir baskı yöntemiyle uygulanmıştır.¹¹³ Nitekim 1960-1970'li yıllarda Türkiye Sosyalist solu içinde türeyen modern Kürt siyasetinin milliyetçiliğe ve terörizme varışındaki temel itici etkenin, 1980'li yıllarda uygulanan devlet şiddeti politikasının ve bu bağlamda ayrılıkçı pkk örgütlenmesinin insan kaynağının da Diyarbakır cezaevi olduğu yönünde genel onay gören bir kanı vardır. Buna göre, Diyarbakır Cezaevi'ndeki direnişin Kürtlerin mücadelesi ve bir ulus olarak hayatta kalmaları için tarihsel önemi ve değeri vurgulanmış ve bu direniş, yeni bir dönemin başlangıcı olarak tanımlanmıştır.

7.3. KÜRESELLEŞME SÜRECİNDE TÜRKİYE'DE KÜRT SİYASAL KİMLİĞİ: *LİBERALLEŞME VE KISMÎ TANINMA*

Küreselleşme sürecinin ulus aşırı ekonomik, teknolojik, toplumsal ve siyasal etkileri, tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de ulus devleti çözücü değişim etkenleri

---

¹¹² Bkz. İsmet Parmaksızoğlu, *Tarih Boyunca Kürttürkleri ve Türkmenler*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1983; Nazmi Sevgen, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri: Osmanlı Belgeleri ile Kürt Türkleri Tarihi*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1982.

¹¹³ Bkz. Welat Zeydanlıoğlu, Diyarbakır Askeri Cezaevi'nde İşkence ve Türkleştirme. *Toplum ve Kuram*, 8, 2013, 183-200.

üretmektedir. Bu kapsamda, tüm dünyada olduğu gibi, Türkiye’de de etnik ve dinsel temelli kültürel değişkenler üstünde gözlenen toplumsal ve siyasal dönüşümler yaşanmaktadır. Etnisiteye ve inanca dayalı kimliklerin, bu değişim kaynakları ile beslenen toplumsallaşma ve siyasallaşma taleplerinin gösterdiği yükseliş ve yayılma eğilimi, mevcut ulus-devlet yapısını değişime zorlamaktadır. Bu değişim etkenleri içinde en belirgin sonuçlar yaratan ve gelişme gösteren, Kürt kimliğinin çeşitli iç ve dış etkenler altında gerçekleşen hızlı ve etkili uluslaşma sürecidir. Öyle ki, Irak’ta ve Suriye’de olduğu gibi, Kürt kimliğinin yerel-bölgesel bir alt kimlikten, alternatif bir ulusal kimlik ve yurttaşlık tanımı seçeneği ve talebi haline gelişi, ulus-devletin klasik kalıplarını aşan güncel boyutlarıyla, küreselleşme sürecinde Türkiye siyasal sistemini de dönüştüren en güçlü etken olmaktadır. Bu kapsamda, Ortadoğu’da yaşanan dönüşüm, Türkiye’deki Kürt siyasal kimliğinin uluslaşma ve ulusçulaşma eğilimini belirleyen en temel etken olmuştur. Ne var ki, uluslararası ve ulusal ölçekli kaynaklarıyla bu boyuta ulaşmasına karşın, Kürt kimliğinin siyasallaşma süreci ve gündemi, Türkiye akademik ve akademi dışı entelektüel ortamında ve buna bağlı olarak kitlesel algısında, “Kürt sorunu” adı verilen, Kürt kimliğine ve Kürt nüfusun yoğunlukla yaşadığı coğrafi bölgeye özgülenen bir sınırlandırılmışlıkla birlikte, Kürt kimliğinin kültürel ve siyasal hak talepleri ile terör olayları-bölünme kaygısı arasındaki politik taraflılıklara bağlı ve kalkınma-eşitsizlik-yoksulluk sorunlarına odaklı geleneksel algılarla işlenmeye ve tartışılmaya devam etmektedir.

7.3.1. Küreselleşme Sürecinde Kürt Kimliğinde Siyasal Değişimin Tarihsel Temelleri

Antik Çağ’dan bu yana, Hitit, Asur, Mısır, Pers, Grek, Roma, Bizans, Müslüman-Arap, Selçuklu-Osmanlı gibi devletlerle ve Ortaçağ’da Haçlı, Moğol istilâlarıyla ve modern çağda emperyalist işgallerle örnekleneceği üzere, Asya ve Avrupa uygarlıkları arasında kültürel ve siyasal geçişkenliğin sürekliliğine sahne olmuş bir tarihsel sahne olan Anadolu ve Mezopotamya coğrafyaları, bu tarihsel özelliğin bir sonucu olarak, çok kimlikli-çok kültürlü bir toplumsal kadîm birikime ev sahipliği yapmaktadır. Bu haliyle, Anadolu-Mezopotamya coğrafyası, kültürel açıdan çeşitliliğe dayalı köklü yapısal geleneği itibarıyla, ulus-ulusçuluk düşüncesinin ve ulus-devletin öngördüğü tekil kimlik kurgularıyla uyumsuz bir sosyo-kültürel geçmişe ve kişiliğe sahip olmuştur. Ne var ki, I. Dünya Savaşı sonucunda imparatorluk kozmopolitizmi geleneğinin sürdürücüsü olan Osmanlı’nın yıkılmasını takiben

sömürgeci küresel güçlerin kurdukları Irak ve Suriye gibi ülkelerdeki Araplık odaklı yeni ulus inşası girişimleri, günümüzdeki sorunların da tohumlarını ekmiştir. Irak'ın tarihi boyunca özellikle Kuzey Irak'ta yaşanan ve Baas diktatörlüğünün uyguladığı Enfal Harekâtı ve bu kapsamda Halepçe katliamıyla örneklenebilecek çatışmalar, diğer yandan, halen Suriye'de ve Irak'ta sürmekte olan kanlı iç savaşlar, Dünya Savaşı sonrasında Sykes-Picot ve Lozan antlaşmalarıyla belirlenen, ulus-devlet ve tekil ulus kimlik kurgularının ürettiği en yakıcı sorunlar olarak güncelliğini korumaktadır. Nitekim günümüzde Irak'ı ve Suriye'yi çözülmeye uğratan şiddetli iç savaşların taraflarının, KDP-YNK ve PYD gibi etnik kimlik, Hizbullah, İşid-Daeş, El Nusra, Haşdi Şabi örneklerinde olduğu gibi dinsel inanç çeşitliliğine ve yorum farklılıklarına dayalı cepheleşmesi, Arap ulusçusu Baas rejimlerinin baskıladıkları kozmopolitikliğin denetlenemez restorasyonunu göstermektedir. Böylece, Anadolu ve Mezopotamya coğrafyasının küreselleşme sürecindeki bunalımlarını ve yeniden yapılanma sürecini belirleyen temel etkenler, I. Dünya Savaşı sonucunda, yapay ulu kurgularına ve ulus devlet inşasına dayandırılmış statükodan kaynaklanmıştır. Türkiye'de de, ulus-devlet inşasının dayandırıldığı Türklük merkezli tekil ulusal kimlik kurgusu, imparatorluk mirası etno-kültürel çeşitliliği yok edememiş, yüz yıldır sürmekte olan ve sayısız insanın ölümüne ve milyonlarcasının göçüne neden olan Kürt sorunu örneğinde olduğu gibi, bir sorunsal haline getirerek geleceğe aktarmıştır. Bu bağlamda, çok kimlikli-çok kültürlü tarihsel geçmişten gelen etno-kültürel çoğulluk, Cumhuriyet'in kurucu Kemalist iradesinin inşa etmeyi hedeflediği tekil-ulusal kimlik kurgusu ile çelişmiştir. Küreselleşme sürecinde, Kürt siyasal kimliğinin alternatif uluslaşma eğilimi, ulus devletin yapısal ve ideolojik çerçevesinin dışına çıkan talepleriyle, bu çelişkiyi yaygınlaştırmakta ve derinleştirmektedir. Bu durum, siyasal yapısı bakımından bir ulus devlet ve buna bağlı biçimde Anayasal rejimi bakımından da üniter bir devlet olarak kurulmuş olan Türkiye Cumhuriyeti'ni, tarihinin en geniş ve en derin boyutlu kimlik ve yurttaşlık krizi ile karşı karşıya getirmiştir. Nitekim özellikle son yıllarda gözlenen, Devletin kimlik politikası ve buna bağlı olarak yurttaşlık hukukunda güncel "Açılım" örneğindeki köktenci değişim sürecinin temel nedeni, giderek yapılaşan bu krizin çözümü arayışıdır. Bu haliyle, Kürt sorunu merkezli ekonomik, toplumsal ve siyasal değişim süreci, Türkiye'nin rejimini de dönüşüme uğratmaktadır. Son yıllarda, bir hükümet programı olarak başlayıp Devlet politikası haline gelen ve "Demokratikleşme, Açılım, Reform" gibi adlandırmalarla tanımlanan siyasal gündem, bu değişim sürecinin göstergelerindedir.

Kürt siyasal hareketinin, ülkede yaşayan etno-kültürel grupların devlet tarafından yaratılan ortak kültür ve kimlik içerisinde asimilasyonunu içeren ulus inşa edici tek kimlikli devlet paradigması karşısındaki direnci, AK Parti'nin "Kürt açılımı" diye anılan reformist söyleminde ifadesini bulan çok kimlikli-çok kültürlü resmî politikaya evrimin temel etkeni olmuştur. Nitekim geçmiş yıllarda Avrupa Birliği'ne tam üyelik süreci söylemiyle ilişkilendirilen bu gündem, artık Ortadoğu ilişkileri bağlamında ele alınmaktadır. Böylece, "Demokratikleşme" başlığı altında kategorileştirilen siyasal değişme süreci, Osmanlı modernleşmesinden günümüze süregeldiği geleneksel biçimiyle Avrupa'ya eklenme hedefine ve politikalarına bağımlılıktan uzağa düşen, Ortadoğu-Asya-Afrika eksenli yeni bir arka plan üretme eğilimine girmiştir. Bu alt-yapısal dönüşüm üstünde, Ortadoğu coğrafyası ile ekonomik, politik ve diplomatik ilişkilerde ve özellikle Kürt sorunu bağlamında yürütülen İslâmci-kozmopolit söylem ve politikalar, ulus devletin ulusal kimlik paradigmasının çerçevesini aşmış, uluslaşma anlayışını Ortadoğu-İslâm coğrafyasından kopuş biçiminde tanımlayan ve uygulayan Kemalist paradigmanın çözülüşünü beraberinde getirmiştir. Bu yapısal ve köktenci değişimin en önemli nedeni ve belirleyeni, Ortadoğu'da yaşanan alt-üst oluş ve yeniden yapılanma süreci olmuştur.

7.1.1.1. Ortadoğu Düzeninde Değişme ve Yeniden Yapılanma

Küreselleşme süreci, Ortadoğu coğrafyasında altüst oluşlar ve köklü değişimler yaratmaktadır. Bu yapı-sökümü ve yeniden inşa süreci, I. ve II. Dünya Savaşları'nın ardından kurulan Ortadoğu düzenini değiştirmeye zorlamaktadır. Bununla birlikte, Körfez Savaşları'nda ve 2003'te Irak'ın işgalinde ve Suriye iç savaşındaki dış müdahalelerin örneklerinde olduğu gibi küresel güçlerin etkileri dışında, iç dinamiklerin de bu değişim sürecinde etkili olduğu gözlemlenmektedir. Bu kapsamda, Kürt coğrafyasında yaşanan değişimin ana akımı ve eksenini uluslaşma/ulusçulaşma eğilimini belirleyen ve etkileyen temel kaynaklardan ikisi, Irak'ın Körfez Savaşları sonrasında çözülmesi ve işgali sürecindeki Kürt devletleşmesi ile, Suriye ve Irak iç savaşında bu ülkelerde yaşayan Kürtlerin karşı karşıya kaldıkları trajedilerin yarattığı duygusal eklenme süreçleri olmuştur.

7.1.1.1.1. Kuzey Irak'ta Kürt Devletleşmesi: Bölgesel Ekonomik ve Siyasal Çekim

1990'da ve 1991'de gerçekleşen Körfez Savaşları'nın ardından 36. Paralelin kuzeyinde kalan Irak topraklarının, Birleşmiş Milletler eliyle merkezî Bağdat yönetimine kapatılması Kuzey Irak bölgesinde siyasal, dolayısıyla ekonomik bir

otorite boşluğu doğurmuş, bu boşluk, bölgeyi elinde bulunduran Özerk Kürt yönetiminin devletleşme sürecine girişi ile doldurulmuştur. Bu bağlamda, güvenli bölge kararı sonrasında Kuzey Irak'ta gerçekleşmekte olan fiilî Kürt devletleşmesi (Gunter, 2017: 229), diğer ülkelerde yerleşik diğer Kürtler açısından da, toprak, bayrak, anayasa etrafında bir cazibe oluşturmuştur (Duman ve Alacahan, 2011: 224).

7.1.1.1.2. Arap Baharı ve Ortadoğu'da Kaos: *Ulus Duygusunun ve Bilincinin Doğuşu*

İkibinli yılların başında, Tunus'ta ekonomik gerekçelere dayalı iktidar karşıtı toplumsal hareketlerin Kuzey Afrika ülkelerine yayıldığı, bu kapsamda Tunus dışında Libya ve Mısır örneklerinde olduğu gibi köklü diktatöryal rejimlerin toplumsal başkaldırıları sonucunda devrildiği bölgesel dalgalanma, medyatik, akademik ve diplomatik kamuoylarında "Arap Baharı" olarak adlandırılmıştır. Çoğunlukla ekonomik krize karşı tepkilerden ve sivil toplumun siyasal katılım talebinden kaynaklanan toplumsal muhalefetin basıncının sonucu belirleyen ölçüde etkinleştiği bu dalga, Soğuk Savaş döneminden kalan Baasçı rejimleri de olumsuz etkilemiştir. Mısır'daki Tahrir ve Rabia eylemlerinde olduğu gibi, sivil toplumun, rejimin değişmesi sonucuna varan ölçüde güçlü bir siyasal etki üretmesi, I. Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan düzende monarşizme ve Soğuk Savaş sürecinde Baasçı bürokratik despotizme sahne olan Ortadoğu tarihi ve toplumu açısından köktenci bir yenilik olmuştur. Suriye'de iç savaşa dönüşen Baas karşıtı ayaklanma ve çok taraflı iç savaş, Irak'ta etnik ve dinsel kimliklere dayalı şiddetli çatışmalar, bu yeniliğin yeni bir düzen ve yapı üretiminde henüz erken bir aşamada olduğunu göstermektedir.

Türkiye de, Ortadoğu coğrafyasının bir parçası olarak bu değişim ve yeniden yapılanma sürecinden doğrudan ve dolaylı yolla etkilenmektedir. Bu etkilerin en önemli ve belirleyici olanlarından biri, Suriye ve Irak iç savaşları sürecinde, bu ülkelerde yaşayan Kürtlerle sınır komşusu bölgelerdeki Türkiye Kürtleri arasında doğan dayanışma ve duygu birliği olmuştur. Işid/Daeş gibi terörist örgütlerin barbarizmi dahi aşan boyutlarda uyguladıkları şiddetin yarattığı dehşet ve trajedi duygusu, Kürtler arasında Sykes-Picot düzeni ve Lozan Antlaşması ile belirlenmiş olan siyasal sınırları aşan bir duygusal iletişim, dayanışma ve yardımlaşma faaliyeti doğurmuştur. Nitekim Suriye'deki iç savaş sürecinde İslâmcı örgütlerin Türkiye sınırındaki Kürt yerleşimi Kobanî'yi kuşatmalarına karşı savunan yerel birliklerin neredeyse tümü Türkiyeli Kürtlerden oluşmuş, Kuzey Irak Kürt bölgesel yönetiminin

savunmayı desteklemek amacıyla gönderdiği ve bölgeden geçen Peşmerge birlikleri, güzergâhları üstündeki Nusaybin ve Cizre gibi yerleşimlerde yerel toplum tarafından coşkulu ve kitlesel etkinliklerle karşılanmış, bölge ve ülke kamuoyunun dikkatinin kuşatmaya ve savunmaya çekilebilmesi için kitlesel eylemler gerçekleştirilmiştir. Bununla birlikte, Suriye ve Irak iç savaşları sürecinde terör örgütlerinin yoğun saldırılarına uğrayan ve Türkiye'ye sığınanlarla birlikte, özellikle Şengal bölgesindeki soykırımdan kaçan Ezidî Kürtlerin, Türkiyeli Kürtler tarafından, sünnî İslâm ideolojisinin belirleyiciliği altındaki tutucu dinsel kültürde şeytana taptıkları sanrısıyla dışlanmaları geleneği aşarak sahiplenilmesi de, modernite öncesi farklılaşmaların ulusal duygu ve bilinç karşısında etkisizleştiğini göstermiş ve örnelemiştir. Sonuçta, Ortadoğu'da küreselleşme öncesi yapının sökülmesi sürecinde Suriye ve Irak iç savaşlarıyla ortaya çıkan koşullar, üç ayrı ülkenin yurttaşları olan Kürtler arasında duygusal, kültürel ve hatta askerî boyutlara bir iletişim ve etkileşim süreci doğurmuş, bu süreçte gerçekleşen duygusal dayanışma, yardımlaşma ve fizikî dayanışma, kültürel benzeşme üzerinden giderek ulusal birlik duygusuna evrilmiştir.

7.1.2. Küreselleşme Sürecinde Türkiye'de Kürt Kimliğinin Ekonomik Dönüşümü: Bölgesel-Yerel Kapitalistleşme

Kuzey Irak'taki ekonomik pazarla bütünleşme gibi Küreselleşme sürecine dayalı dış etkenlerle birlikte, terör olayları, GAP gibi iç etkenlerle gelişen göç ve kentleşme dinamiğinin birleşiminden oluşan sosyo-ekonomik değişim, Güneydoğu Anadolu coğrafyasında, üretim biçiminin tarımdan ticarete, dolayısıyla üretim aracının da topraktan sermayeye ve nihayet üretim ilişkilerinin feodalizmden modern kapitalist topluma dönüşümün maddî nedenlerini açıklamaktadır. Körfez Savaşları sonrasında Kuzey Irak'ta oluşan pazarla karşılıklı ticarî dolaşıma bağlı olarak Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde gelişen sermaye birikimi ve bu temelde ortaya çıkan kentleşme-modern sınıflaşma süreci, bir yandan bölgenin kırsal-geleneksel toplumsal yapısını çözerken, bir yandan da Kürt siyasal hareketinin bu çözülme üzerinde gerçekleşen dönüşümü üzerinden ülke siyasetini yeniden yapılandırmaktadır.

Diğer yandan, başta Kürt sorunundan kaynaklanan silâhlı çatışma sürecinde yoğunlaşan, bununla birlikte, aşağıda bazılarına değinilecek olan hızlı ve yaygın göç ile ona bağlı olarak yükselen kentleşme süreçleri, giderek metropolleşme eğilimi, Türkiye'de Kürt siyasal kimliğinin küreselleşme sürecindeki dönüşümünün önemli etkenlerinden ve göstergelerinden biri olmuştur. Bölge nüfusunun köylülükten

modern-kapitalist kentli topluma evrilmesi, bölgeye özgü siyasal hareketin liberalleşme ve ulusçulaşma eğiliminin sosyo-ekonomik altyapısını oluşturmaktadır. Köylülükten kentli ticaret burjuvazisine ilerleyen sosyo-ekonomik-sınıfsal dönüşümü yaratan birincil etki kaynağı kentleşme sürecinde gelişen girişimcileşmeyle ve Kuzey Irak'la sınır ticaretiyle gelişen kapitalist sermaye birikiminin ürettiği *ekonomik* değişme iken, ikincil etki kaynağı ise, yine aynı nedenlerden kaynaklanan köyden kente göçten ve kentleşmeden oluşan *sosyolojik* değişme süreçleridir.

7.1.2.1. Yerel Sermaye Birikimi

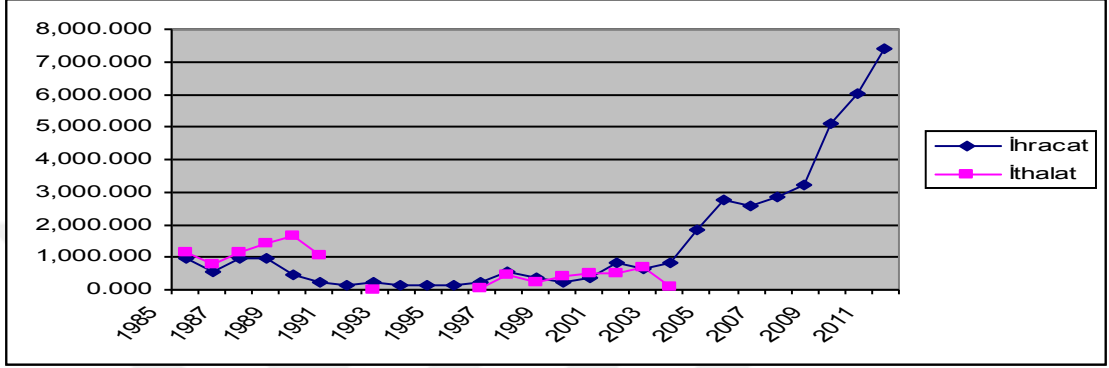
Köyden kente göçün yoğunlaşması, büyüyen kent merkezlerinin nüfusu ile birlikte fiziksel ve ekonomik çehresini de değiştirmektedir. Kentleşme süreçlerindeki hızlı ve yoğun değişim, yarattığı konut ve işyeri gereksiniminin karşılanması sürecinde, inşaat sektörü ve özellikle, yerel yönetimlerin imar uygulamalarının da etkili olduğu arsa spekülasyonu, yerel sermaye birikiminin temel kaynaklarından birini oluşturmuştur. Bu bağlamda, bölgesel yerleşim dokusunun, gerek ticari gerek konut mimarîsi bakımından, lüks tüketimin çarpıcı boyutlara ulaştığı Diyarbakır kent merkezi örneğindeki gibi açıkça gözlenen dönüşüm, bölgedeki sermaye birikimini işaret eden en belirgin örnek olmaktadır. Örneğin birçok sosyal çalkantı ve soruna muhatap olan Diyarbakır'da 150 metrekaresinin üzerinde, asansörlü, kaloriferli 40 binin üstünde apartman dairesi, bir kısmı yüzme havuzlu binin üzerinde dubleks ve tripleks villa bulunmaktadır (Tan, 2009: 574'ten aktaran Koçal, 2012b: 63).

7.1.2.2. Sınır Ticareti: *Sanayileşme, Dış Ticaret ve Lojistik*

1990-1991'deki I. Körfez Savaşı sonucunda 36. paralel kuzeyinin Birleşmiş Milletler kararı ile Irak merkezi yönetimine kapatılması, Kuzey Irak bölgesinde devlet denetiminden yoksun bir ekonomik pazar ve zamanla onun üstünde varlık kazanan bir siyasal yönetim meydana getirmiştir. Baas yönetimi boyunca küresel kapitalizmle doğrudan bağlar kurma olanağı yakalayamayan Kuzey Irak Özerk Yönetim Bölgesi, Baas yönetiminin uluslararası müdahale ile yıkılmasından sonra, Türkiye sınırı üstünden gerçekleşen karşılıklı ticaretle kapitalist kalkınma sürecine girmiştir. Bu süreçte, Kuzey Irak'ın bütün ekonomik yaşamı, neredeyse bütünüyle Türkiye ile ticarete dayandırılmıştır. Bu durumun temel nedeni, Kuzey Irak coğrafyasını denetimi altına alan özerk Kürt yönetiminin, çevresindeki Güney Irak (Şii Arap Bölgesi)-İran-Suriye otoriteleri ile çelişkili-çatışmalı ilişkileri ile sınırlanmışlığıdır. Türkiye'de ise, Kuzey Irak özerk bölgesi ile karşılıklı sınır ticaretinin oluşturduğu sermaye birikimi,

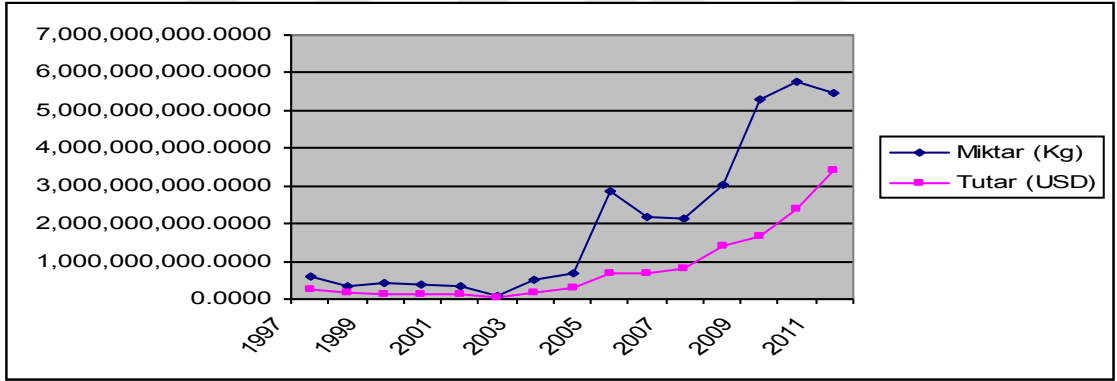
Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde bölgesel kapitalistleşmenin en önemli ve en belirleyici kaynağı olmuştur (Koçal, 2012b; 2013c). Bu kapsamda, sınır ticaretiyle gelişen pazar ve dolaşım ağları, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde geniş ölçekli bir girişimcilik atılımının ve sermaye birikiminin kaynağını oluşturmuştur. Özellikle 2000'li yıllarda, Kuzey Irak Özerk Kürt bölgesi ile Güneydoğu Anadolu Bölgesi arasında yoğun ticarî ilişkiler gelişmiştir (Grafik 1-4).

Grafik 1. Türkiye'nin Irak'la Dış Ticareti, 1985-2011.

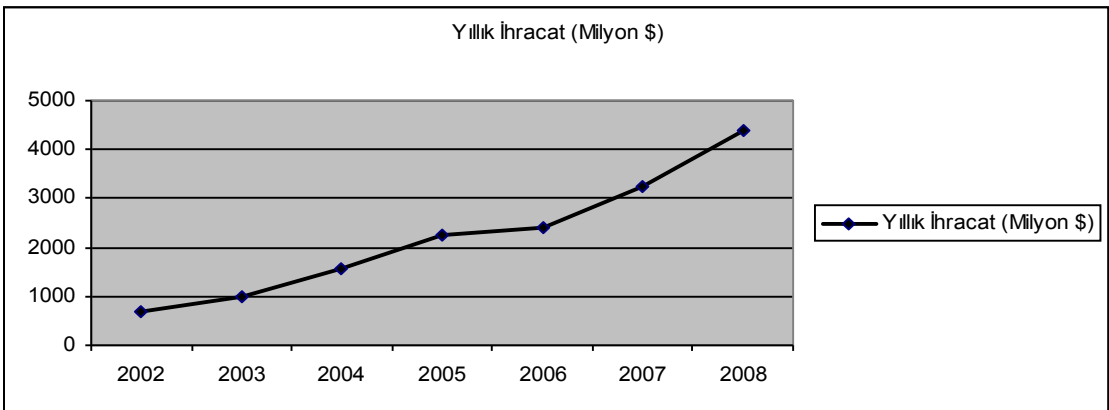
Kaynak: <http://www.tuik.gov.tr>'den edinilen verilerle hazırlanmıştır.

Grafik 2. GAP Bölgesi'nden Irak'a İhracat, 2002-2008.

Kaynak: www.dtm.gov.tr'den elde edilen verilerle hazırlanmıştır.

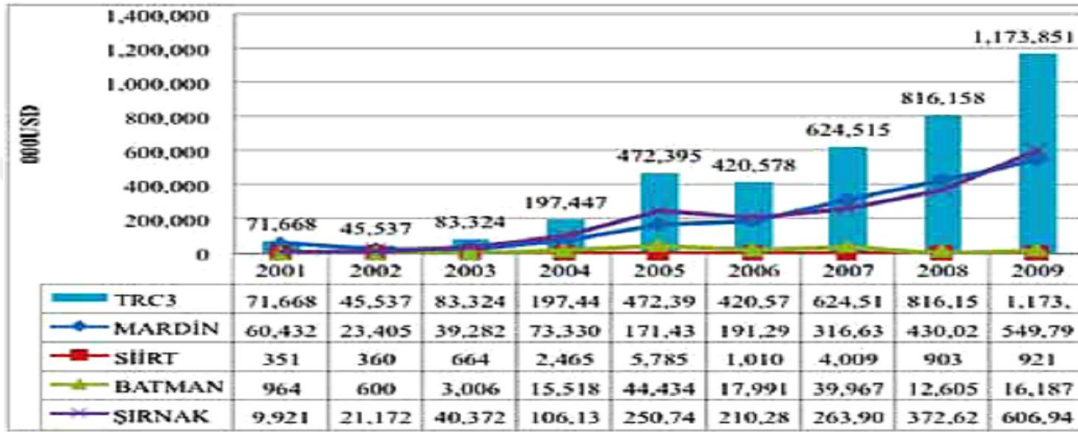
Grafik 3. Güneydoğu Anadolu İhracatçılar Birliği Bölgesi İhracatı, 1997-2011.

Kaynak: <http://www.tuik.gov.tr>'den edinilen verilerle hazırlanmıştır.

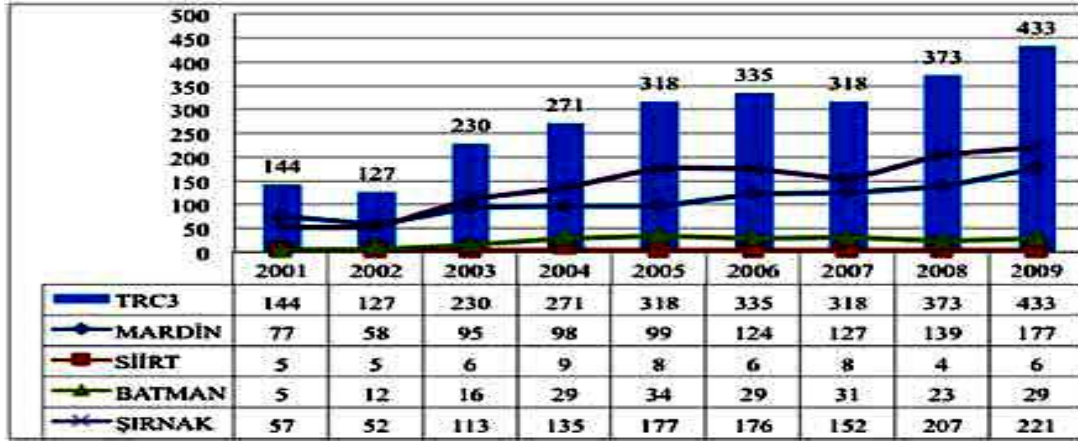
Uzun yıllar boyunca, devletin katkısı ve yardımı olmadan yatırım yapılamayacağı düşüncesi ile hareket eden daha doğru bir ifade ile durağanlaşan bölge halkı, sınır ticareti sayesinde özgüven kazanmış, girişimcileşmeye ve yatırımcılaşmaya başlamıştır. Az sayıdaki girişimcinin sınır ticareti ile birlikte kazançlı duruma geçtiğini gören birçok şirket ve şahıs, girişimci ruhu kazanmış, statik konumdan dinamik bir girişimci konumuna geçmiştir (Kara, 2005: 75; Özcan ve Taş, 2017). (Grafik 4-5).

Grafik 4. Dicle Kalkınma Ajansı Bölgesi İhracatı, 2001-2009.

Kaynak: www.gaib.org.tr, Erişim Tarihi: 10.02.2013.

Grafik 5. Güneydoğu Anadolu İhracatçılar Birliği Üye Sayısı, 2001-2009.

Kaynak: www.gaib.org.tr, Erişim Tarihi: 10.02.2013.

Yerel girişimcinin, ekonomik varlığını ve etkinliğini Kuzey Irak'a taşımasının, taşımaya bile en azından Kuzey Irak ile ilişkilendirmesinin, dil ve tarih bağı gibi kültürel nedenlerden önceki temel ekonomik mantığı, İktisat ve İşletme bilimleri literatüründe yer alan tanımıyla "yatırımın maliyeti ve geri dönüş süresi" ile ilgilidir. Yani, ticari etkinliğe yatırılan anaparanın ve kazancın maliyet ve zaman ölçüsü üstündeki karşılaştırmada, Kuzey Irak kaynakları, Türkiye'de bulunanlardan daha

kârlı, verimli bulunmuştur. İşletmenin temel faktörlerinden biri olarak enerji talebinin Türkiye sınırları içinde İzmit ve Aliğa rafinerilerinden karşılanmasıyla Kuzey Irak kaynaklarından karşılanması arasındaki mesafe ve zaman maliyeti farkı bile, durumu açıklayan basit bir örnektir. Sınır ticaretinin temel amacı da bu, yani bölge ihtiyaçlarını kısa sürede ve ucuza temin etmek, bürokratik işlemlerin azaltılması ile dış ticaret hacminin geliştirilmesini sağlamak ve nihayet bu yolla istihdamı artırmaktır (Kökçe, 2005, 17-18). Sınır bölgelerinde uluslararası nakliye ile yaşamını sürdüren büyük bir kitle vardır. 2001 tarihli verilere göre, Van'da 1200 şirket ve 1000 gerçek kişi, sınır ticareti ile uğraşmaktadır (aktaran, Kara, 2005: 72). 2000 yılı itibarıyla sadece Şırnak ilinde, kırkaltı bin kamyoncu bulunmakta ve kazancını bu yolla sağlamaktadır. Cemal (2010: 485), bu durumu, sınır ticareti ile uğraşan bir yurttaşın ağzından şu biçimde aktarmaktadır: “Habur 1994’te açıldı. Buradan birşeyler götürüp mazot getiriyoruz. Millet ticaretin tadını aldı Şırnak’ta. Bağını bahçesini satan kamyon alıp Habur’dan mazot ticaretine koyuldu. Bir de sınır ticareti var Irak’la. Şeker, pirinç, yağ, salça, çimento demir vs. götürüp karşılığında fueloil, sanayi yakıtı getiriyoruz.”

Kırkaltı bin kamyoncu, yan alanlarıyla (sınır güzergâhında faaliyet gösteren hizmet sektörü) birlikte düşünüldüğünde sınır ticaretinin meydana getirdiği istihdamın önemli ölçüde arttığı görülmektedir (Kara, 2005: 70). Türk işadamları Irak’taki birçok ihaleye katılmak suretiyle müteahhitlik hizmetleri sunarak kazanç sağlamaktadır (Özbek, 2003: 4). Öyle ki, bölgenin önemli şehirlerinden Türkiye sınırına yaklaşık üç buçuk saat uzaklıktaki Erbil adeta yeniden inşa edilmektedir ve buradaki inşaatların büyük bölümünü Türk firmalar üstlenmiş durumdadır. İş yapan Türk firmaları, başta çimento olmak üzere tüm ihtiyaçlarını Türkiye’den karşılamaktadır (İkbal, 2006: 31). Hemen her gün 1500 sayıdaki araç Habur’dan giriş ve çıkış yapmakta, Türk ihraç malları yanında üçüncü ülkelerin malları da bu yolla taşınmaktadır. Nitekim, sadece 2015 yılında, Türkiye ihracatının yaklaşık 8,5 milyar dolarlık büyük bir kısmı, bu kapıdan gerçekleştirilmiştir (Beceren ve Koç, 2016: 91). Ne var ki, Türkiye’de faaliyet gösteren on sınır kapısı içerisinde giriş ve çıkış hacmi en büyük kara sınır kapısı (Sugözü ve Atay, 2010: 1047) olmasına karşın, diğer gümrüklerde olduğu gibi Habur sınır kapısının ekonomik işlevi ve sonuçları üstüne bilgi ve veri kaynakları yok denecek sınırlılıktadır. Yapılan literatür taramasında, sınır ticareti konusunda yapılmış akademik çalışmaların yok denecek kadar az olduğu görülmektedir. Dolayısıyla sınır

ticareti konusundaki bilgilerin önemli kısmı, yasal düzenlemeler ve uygulamalardan oluşmaktadır (Kara, 2005: 63). Bu durum, içerdiği tezin temel veri kaynakları arasında yer almasına karşın Habur sınır kapısının etkinliğine ilişkin sayısal veri eksikliği ile bu çalışmada da kendini göstermektedir. Yine de, sınırlı güncel sayısal veriler bile, Habur Gümrük kapısının bölgesel ticaret içindeki yerinin artış eğilimini göstermektedir (Tablo 4.)

Tablo 4. Habur Gümrük Kapısı İşlem Sayısı, 2007-2009.

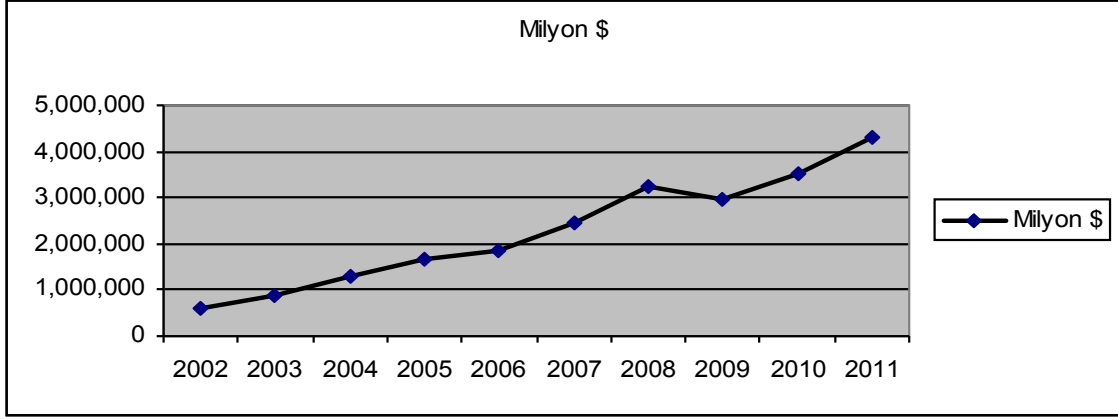
Yıllar	Eşyanın Ağırlığı (k)	Araç Sayısı
2007	4.527.173.805	273.431
2008	5.865.915.020	303.171
2009	9.973.849.684	500.255

Kaynak: Habur Gümrük Müdürlüğü, (Aktaran, Sugözü ve Atay, 2010).

Diğer yandan, Kuzey Irak'ta oluşan pazarın, bölgedeki otorite karmaşasının da etkisiyle uyuşturucu madde, insan, silah ve maden kaçakçılığına dayandığı tartışmasız bir gerçekliktir. Uluslararası uyuşturucu kaçakçılığı ekonomisinin iç Asya'daki üretim kaynaklarından, Avrupa tüketim sahasına varan dolaşım güzergâhı üstündeki konumu ile bölge piyasasının dolaşımına giren kara para, Güneydoğu Anadolu'da yerleşik yerel sermaye birikiminin en önemli kaynaklarından biri olmaya bugün de devam etmektedir. Sonuçta, yirmi beş yıldan bu yana, Kuzey Irak kaynaklarını, yasal veya yasa dışı “tanker-kamyon” ticareti yoluyla Türkiye piyasasına sunan ve Kuzey Irak coğrafyasının perakende tüketiminin hemen tümünü Türkiye'den karşılayan karşılıklı sınır ticareti, ve sonra, özellikle bölgesel müteahhitlik hizmetlerinin, Kuzey Irak inşaat sektöründeki ağırlığı ile yarattığı yatırım ve istihdam dolaşımı, bölgeler arası, doğrusu “bölgeleri birleştiren” ekonomik ilişkileri yatay ve dikey olarak büyütmektedir. Nitekim Kuzey Irak'ı “istikrâr”a kavuşturmaya dönük planların başarıya ulaşması durumunda Kuzey Irak'ın hızlı trenle Diyarbakır, Adıyaman ve Kahramanmaraş üzerinden İskenderun Limanı'na bağlanması yönünde projeler bulunmaktadır (Ataay, 2001: 81). Özellikle, 1980'lerden itibaren sanayi üretiminde bir atılım yapmış ve bölgenin en önemli sanayi merkezi haline gelen (Ayata, 2004). ve Türkiye sanayisi içindeki payı 1980'de % 1.61'den 1992'de % 1.74'e, 1997'de % 2.73'e yükselen Gaziantep'te gözlenen endüstriyel gelişme, ağırlıklı Kuzey Irak'a dönük ihracat etkinliğine bağlıdır (Grafik 6-7). Bu gelişmeye bağlı olarak Gaziantep'te, son otuz yılda dört Organize sanayi bölgesi kurmuştur. Bu Organize

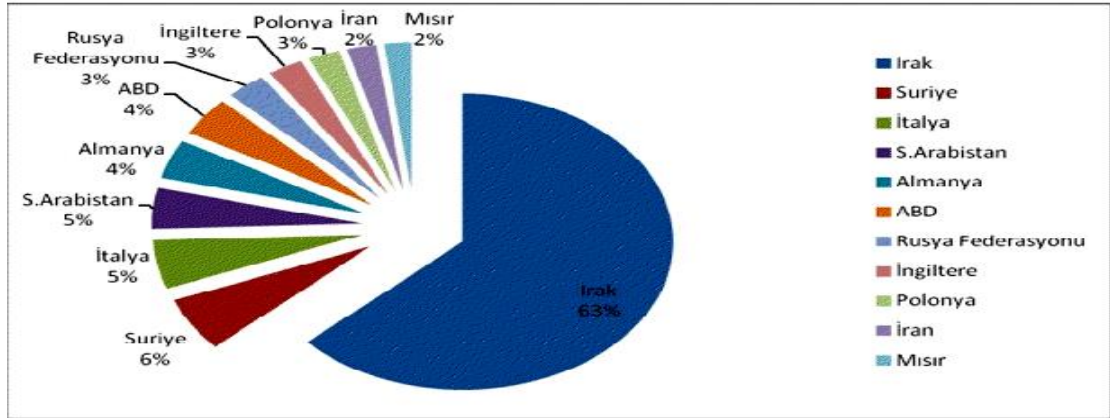
Sanayi Bölgeleri'nde yetmiş bin işçi istihdam edilmiştir (Ulusoy ve Turan, 2016: 147).

Grafik 6. Gaziantep'ten Toplam İhracat, 2002-2011.

Kaynak: www.tuik.gov.tr'den edinilen verilerle hazırlanmıştır.

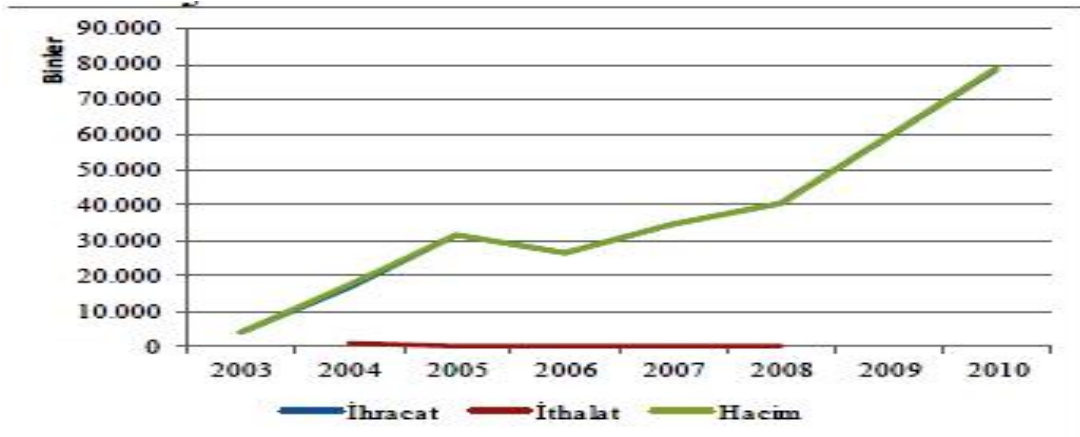
Grafik 7. Gaziantep İhracatında Hedef Ülke Payları

Kaynak: www.gaib.org.tr, Erişim Tarihi: 10.02.2013.

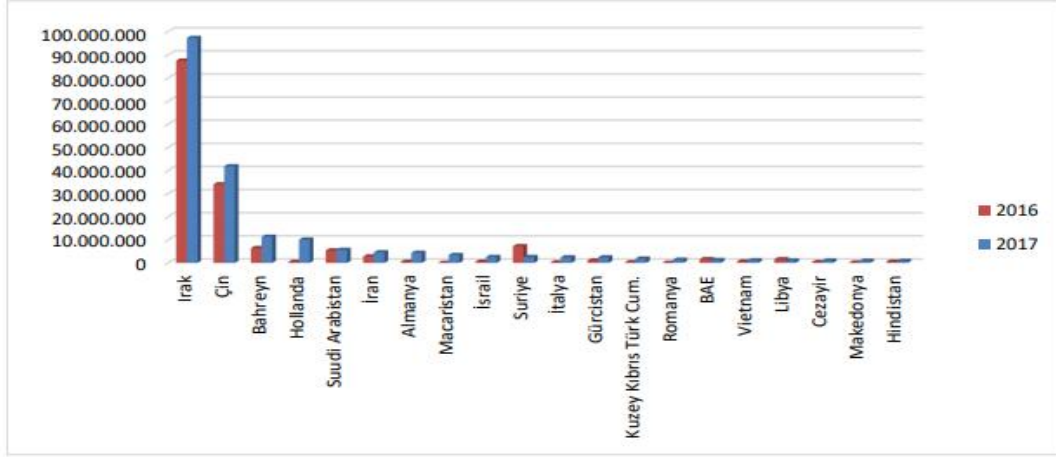
Diyarbakır'dan Irak'a yönelik ihracat verileri de, Gaziantep'le benzeşmektedir (Grafik 8-9).

Grafik 8. Diyarbakır'dan Irak'a İhracat, 2003-2010.

Kaynak: www.karacadag.org.tr/SayfaDownload/IRAK-Genel_Bilgiler.pdf, Erişim Tarihi: 10.02.2012.

Grafik 9. Diyarbakır İhracatında Ülke Payları 2016-2017.

Kaynak: TÜİK-2018 verilerinden hazırlayarak aktaran (Deniz, 2018: 5).

Ekonomik gelişmeye bağlı olarak Gaziantep, bölgenin göç vermeyen, tersine göç alan tek ili olmuştur. 2000 nüfus sayımı sonuçlarına göre, kentleşme oranı Türkiye’de % 64.9, Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde % 62.69 iken, Gaziantep’te ise % 78.52 olmuştur. (DİE, 1994’ten aktaran: Yıldız, Ö. 2008: 291). Buna göre, Güneydoğu Anadolu’daki kentleşmeyle Kuzey Irak pazarı arasındaki ilişki, Castells’in kentlerdeki iş ve sanayi çevresiyle uzaktaki, özellikle merkez ülkelerdeki iş ve sanayi çevresi arasında yakın çıkar ilişkileri ve bu ilişkilerin bir sonucu olarak kentlerin hızla gelişmelerine işaret etmek için kullandığı “Bağımlı Kentleşme” kavramına (Arslanoğlu, 2000: 96; Şahin, 2010: 18) uygun bir seyir izlemektedir.

Sonuçta, Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nin küreselleşme sürecine bağlı sosyo-ekonomik değişim etkenlerinden ve göstergelerinden biri de yaygın göç hareketleri ve hızlı kentleşme eğilimi olmuştur.

7.1.3. Küreselleşme Sürecinde Türkiye’de Kürt Siyasal Kimliğinin Sosyolojik Dönüşümü: *Merkezleşme, Toplumsal Değişme, Göç ve Kentleşme*

Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde yakın geçmişten günümüze göç hareketleri, kayda değer bir varlığı bulunmayan küçükbaş hayvancılıkla uğraşan göçebe aşiretler sayılmazsa, bütünüyle kırsal alandan kente yönelen nüfus değişikliklerinden oluşmuştur.

7.1.3.1. Göç

7.1.3.1.1. Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Göçün Temel Nedenleri

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde kırsaldan kente göçün temel etkenleri, itici ve çekici olarak iki kategori altında sıralanabilir. Son otuz, özellikle

yirmi yıllık süreçte, göçün en önemli itici nedeni, kuşkusuz Kürt sorunundan kaynaklanan silâhlı çatışma ortamı olmuştur. Gerek ayrılıkçı örgütün özellikle kırsal toplum üstündeki baskısı, gerekse devletin güvenlik politikalarından kaynaklanan yayla yasağı, köy yakma gibi uygulamalar, kırsal toplumun yaşam alanını ve kaynaklarını kısıtlayarak, bölgesel ekonominin temeli olan tarımsal üretimin sürdürülemez hale gelişinin temel etken olmuştur (Koçal, 2015b). Bu çerçevede, çatışma ortamının ürettiği sorunlar ve sonuçlar, bölgeden göçün temel nedenlerinden birini oluşturmuştur (Gündüz ve Yetim, 1996).

Göçün çekici nedeniyse, kentsel alanın cazibesi olmuştur. En başta, kentsel alandaki gelişmenin yarattığı emek talebi, kırsaldaki güvenlik sorununun görece çözümü, kentsel hizmetlerin konfor olanakları, kırsal toplumu kentlere çeken etkenlerin en önemlileri olmuştur. GAP sürecinde tarımsal endüstrileşmenin, diğer yandan, özellikle Körfez Savaşı'ndan sonra, Kuzey Irak özerk bölgesi ile karşılıklı sınır ticaretinin oluşturduğu sermaye birikimi, bölgedeki toplumsal farklılaşmanın ve bu bağlamda kente göçün maddî altyapısal öğelerinden bir başkası olmuştur (Koçal, 2012b). Bununla birlikte, bölgenin özellikle Güneydoğu kısmına egemen coğrafya ve iklim koşullarının sınırlayıcılığı da, göçün temel itici nedenlerindedir. Kırsaldan kente göçün itici nedenlerinden biri de yine son yirmi yıla yayılan etkisiyle üretim araçlarında ve ilişkilerindeki değişimdir. Özellikle GAP sürecinde, sulama yöntemlerindeki teknik gelişmeler ve tarımsal üretimin mekanizasyonu, kırsaldaki kol emeğine dayalı işgücünü kente göç etmeye yönlendiren itici etkenlerden biri olmuştur. Çok eşlilik, yüksek doğurganlık oranı, geniş aile tipi gibi çeşitli geleneksel kültürel nedenlere dayalı hızlı nüfus artışı ve buna bağlı olarak gelişen geçinme ve barınma sorunları da kırsaldan kente göçün itici nedenlerinden biridir. Diğer yandan, geleneksel kültürün kan davası, aşiret çatışmaları gibi öğeleri de, kitlesel değilse bile, bireysel ölçekte kente göçün kayda değer nedenlerinden biri olarak anılmalıdır. Sonuçta, sınır ticareti ile gelişen bağımlı kentleşme süreci içinde, Kuzey Irak bölgesindeki ekonomik gelişmenin yarattığı emek talebi ile birlikte, güncel çatışma ortamının yanı sıra, geçmişte, 12 Mart ve 12 Eylül darbe süreçlerinin doğurduğu siyasal mültecilik akımı, yurt dışına yönelik göçün iki temel alanını oluşturmaktadır.

7.1.3.1.1.1. Tarımsal Kapitalistleşme ve Kırsal İşsizlik

Doğu-batı eksenli tarihsel ticaret yollarının, yerini, endüstri devriminin merkezi Avrupa'dan gelen Akdeniz ticaret yollarına, bu kapsamda, Osmanlı ülkesinin

bu yapısal değişime eklenildiği Akdeniz limanlarına ve bunların hinterlandlarına bıraktığı süreçte, Doğu ve Güneydoğu Anadolu coğrafyasının ülkenin batı kesimleriyle olan ekonomik ilişkisi zayıflamış, zamanla bir sosyo-ekonomik ve onun üstünde kültürel ve siyasal bir kopuşa dönüşmüştür (Koçal, 2014b). Böylelikle, Cumhuriyet ekonomi politiğinin Osmanlı ekonomik yapısından devraldığı bir temel öz olarak, başta pamuk olmak üzere endüstriyel hammadde ihracatına dayalı tarım ekonomisi, Doğu/Güneydoğu Anadolu bölgesinin üretim alanlarına ve limanlara uzaklığı, bununla birlikte, yer şekilleri bakımından ulaşım, iklim bakımından da sulamaya elverişsizliği nedeniyle, Türkiye kapitalizminin bu coğrafya açısından eşitsiz gelişiminin temel nedeni olmuştur. Diğer yandan, geleneksel Kürt toplumsal yapısına özgü üretim ilişkileri içerisinde en belirleyici olanlardan biri olan aşiret ilişkileri ve ağalık, Kürt coğrafyasında tarımsal kapitalizmin gelişimi önündeki bir diğer engelleyici etken olmuştur.

II. Dünya Savaşı'nın ardından, Avrupa'nın yeniden yapılandırılması ve kalkınması politikaları kapsamında, ABD'nin uyguladığı ve genel olarak 'Truman Doktrini' adı verilen yardım-destek programı içerisinde uygulanan Marshall yardımları, savaş sonrasında katıldığı liberal Batı bloğunda, Türkiye'ye yüklenen işlevin tarımsal üretim-ihracat olduğunu göstermektedir. Nitekim savaş sonrasında kısa süre devam eden Tek Parti rejiminin tarımsal üretimi geliştirme ve köylülüğe yönelik serbestleştirme politikaları, bu işlevin karşılığıdır. Devamında, Demokrat Parti hükümeti, tarımsal kapitalistleşmeyi ekonomi politikasının temeli olarak belirlemiş, özellikle tarımsal üretim alanlarının pazara eklenmesi amacıyla karayolu inşasına ağırlık vermiş, Çukurova, Bafra gibi ihracata konu ürün veren alanların limanlara ulaşmasını sağlamıştır. Bununla birlikte, verimliliği artırmak için de, sulamada ve tarımsal üretimde kullanılan araçların mekanizasyonuna özel önem vermiş, traktör kullanımını artırmıştır. Demokrat Parti döneminde, traktör sayısı önemli ölçüde artmış, buna bağlı olarak da, geleneksel yapıda köylünün kendi ihtiyacını karşılamaya yeter ölçekte sınırlı kalan tarımsal ürün düzeyi pazara sunulabilecek büyüklüklere ulaşmıştır. Üretimdeki artışa ve pazardaki büyümeye rağmen, üretim ve ulaşım anlamında pazarlama teknolojisindeki gelişmeler, çıplak emek gücünü niteliksizleştirmiş, bu da, topraksız köylülüğün emek değerini düşürerek kırsal alandan göçün temellerini atmıştır. Nitekim Türkiye'de kent nüfusu 1955 sonrası hızlı bir şekilde yükselmiştir. Bu yükselişin, kentlerin iç dinamikleriyle

açıklanamayacak kadar fazla olması sebebiyle, kırdan kopan nüfusun kentlere yöneldiği sonucuna erişilebilir (Yalçın, 2004: 114). 1970’li yıllara gelindiğinde, küresel pazarı sarsan petrol krizinin güçlü etkileri sanayi üretimini olumsuz etkilemişse de, tarımsal kapitalizmin yaygınlaşmasıyla birlikte ortaya çıkan kırsal işsizliğin sonuçları (Güreşçi, 2009), köyden kente kitlesel göç hareketliliğinin hızını artırmaya devam etmiştir. Kırsaldan kente göç yığınsal bir hal almış, köylerin ve özellikle mezraların boşalmasıyla, tarımsal üretim önemli ölçüde düşmüştür. 1980’li yıllarda ise, daha sonraki dönem boyunca gerek bölge, gerekse ülke ekonomisine damgasını vuracak olan Güneydoğu Anadolu Kalkınma Projesi (GAP) kapsamında sağlanan malî ve teknik imkânlarla, geniş toprak sahiplerinin mülkiyetindeki arazilerin endüstriyel biçimde sulanması ve işlenmesiyle yöresel/geleneksel dilde *maraba* denilen topraksız köylü emeğini değersizleşmesi, bölge ve ülke içi göçü artıran bir diğer temel etken olmuştur.

Sonuçta, Osmanlı modernleşmesinin ve İttihatçı-Kemalist rejimin sanayileşme programlarının sürekliliği olup, II. Dünya Savaşı’nın ardından küresel kapitalizme eklemlenme sürecinde yoğunlaştırılan tarımsal kapitalistleşme/ makineleştirme yoluyla kalkınma anlayışı merkezli ekonomi politik rejim, üstünde yaşadığı coğrafyanın konumu ve koşulları itibarıyla bu politikalara katılma-eiklemlenme olanağı bulamayan Kürt kimliği için, kapitalist merkezlerde oluşan iş/istihdam kaynaklarına yönelik göç zorunluluğu anlamına gelmiştir. Esasen, sadece Kürt coğrafyası değil, Anadolu’nun İstanbul, İzmir, Adana gibi liman kentleri dışında kalan karasal çoğunluğu için de geçerli olan bu zorunluluk, 1950’lerde başlayarak 1980’lerde doruğuna ulaşan ve halen sürmekte olan köyden kente göç hareketliliğinin temel nedenini oluşturmuştur.

7.1.3.1.1.2. Silâhlı Çatışma ve Güvenlik Politikaları

Kürt sorunundan kaynaklanan silâhlı çatışma süreci boyunca devam eden ve yakın geçmişte yasal statüde kaldırılan, ancak uygulaması ve dolayısıyla pratik etkileri süreklileşen Olağanüstü Hal rejiminin getirdiği kısıtlar, bölgenin ekonomik ve sosyal kalkınmasının önündeki en temel engeli oluşturmuştur. Böylece, kentsel yatırım ve dolayısıyla istihdam alanlarının sınırlandırılması, özellikle genç işgücünü ülkenin diğer bölgelerinde iş aramak zorunda bırakarak kitlesel göçün önemli damarlarından birini oluşturmuştur.

Diğer yandan, kırsal alanda ise, ayrılıkçı silâhlı örgütün insan ve lojistik kaynağını oluşturdukları gerekçesiyle, köylerin ve mezraların devlet eliyle veya örgüt baskısıyla boşaltılması, çoğunlukla yakılmak suretiyle oturulamaz hale getirilmesi, kırsal nüfusun bölge içi kentlere ve ülkenin diğer yörelerine zorunlu göçünün temel kaynaklarından biri olmuştur. Yine silâhlı çatışma süreci boyunca, gerilla savaşının gerçekleştiği yüksek rakımlı ve bu nedenle çayır/mera bitki tipinin hakim olduğu kırsal alanı kapsayan yaylaların yasaklanması, bölgenin tekil üretim biçimi ve gelir kaynağı olan tarımın ağırlıklı kısmını oluşturan hayvancılık faaliyetini işlevsiz duruma sokmuştur. Özellikle küçükbaş hayvancılıkla uğraşan ve sürülerini otlatma amacıyla göçer biçimde yaşayan aşiretlerin yeni gelir kaynakları bulmak amacıyla kalıcı yerleşime geçmeleri ve bölge dışına göç etmeleri sonucunu doğurmuştur. Yine, güvenlik gerekçeleri ve askerî operasyonlar nedeniyle şehirlerarası yolların ve özellikle kırsal alanların ve mezraların yollarının geçici veya kalıcı biçimde ulaşımına kapatılması ve bu yollar üstündeki yoğun güvenlik uygulamaları da, kentsel ve kırsal ekonominin olumsuz etkilenmesine neden olan çatışma unsurlarındandır. Her ne kadar, yakın yıllarda geriye göçün devlet eliyle teşvik edilmesine ilişkin uygulamalar ve silâhlı çatışmanın görece hafiflemesi durumu söz konusu olmuşsa da, on yılı aşkın süredir kentte yaşamaya alışan kitlelerin bu yönde ciddi bir girişimde bulunmadıkları gözlenmiştir. Diğer yandan, Ağustos 1999'da ülkenin sanayi merkezinde ciddi yıkıma neden olan çifte deprem felaketinin ağır sonuçlarıyla birleşen 2001 yılındaki ekonomik krizin derin etkileri, geriye göçü tetikleyici bir etki üretmişse de, bölgedeki genel güvenlik sorunu, bu etkiyi sınırlı kılmıştır.

7.1.3.1.1.3. Kültürel Nedenler: *Kan Davaları, Geleneksel Kurumlar, İlişkiler ve Eğitim*

Çok eşlilik, yüksek doğurganlık oranı, geniş aile tipi gibi çeşitli geleneksel kültürel nedenlere dayalı hızlı nüfus artışı ve buna bağlı olarak gelişen geçinme ve barınma sorunları da, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da kırsaldan kente göçün itici nedenlerinden biridir. Diğer yandan, geleneksel kültürün kan davası, aşiret çatışmaları gibi öğeleri de, kitlesel değilse bile, bireysel ölçekte kente göçün kayda değer nedenlerindedir. Kan davalarında ve aşiret çatışmalarında, sadece işlenen suçun failinin değil, geleneksel kültürel algının bir gereği olarak tüm ailenin veya aşiretin kolektif sorumluluğu gözetildiğinden, bu gibi durumlarda, failin ailesinin tümü can ve

mal güvenliği kaygısı nedeniyle bölge dışına çıkma ve izlerini kaybettirme kaygısı içinde hareket etmek zorunda kalmaktadırlar.

Diğer yandan, Osmanlı modernleşmesi sürecinden başlayarak kapitalizmin eşitsiz gelişiminin yanı sıra, Cumhuriyet rejiminin uluslaştırma politikaları gereği bölgeye ilişkin özel politikaları, diğer yandan, 1980 sonrasının savaş koşulları, bölgesel nüfusun aldığı eğitim hizmetleri düzeyinin, ülkenin geri kalanına oranla ciddi düzeyde düşük gerçekleşmesine neden olmuştur. Bu nedenle, geçmiş dönemde genellikle yatılı ilk ve orta öğrenim kurumları örneğinde gözlendiği üzere özellikle orta ve yüksek öğrenim aşamasına yönelik hizmet talebi, bölge dışına veya en azından kırsaldan kente göç zorunluluğu sonucunu doğurmuştur. Son dönemde bölge illerinde orta öğrenim kurumlarının sayısının çoğaltılması ve bu kurumlardaki öğretmen istihdamının artırılmasıyla birlikte daha önemli olarak üniversitelerin açılışı, eğitim nedeniyle göçü azaltmışsa da bütünüyle ortadan kaldırdığından söz etmek zordur.

7.1.3.1.2. Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Göçün Biçimleri

7.1.3.1.2.1. Zorunlu Göç ya da Yerinden Etme Politikası

Osmanlı tarihinin özellikle modernleşme sürecindeki, özellikle göçer aşiretlere yönelik zorunlu yerleştirme (iskân) politikaları (Orhonlu, 1987; İpek ve Taştemiş, 2013; Babuş, 2006; Tekeli, 1990), Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesindeki zorunlu göç-yerinden etme uygulamalarının kökenini oluşturmaktadır. İttihat ve Terakki’nin Türkleştirme politikası çerçevesinde, başta Ermeni tehciri olmak üzere zorunlu yerleştirme ve eritme amaçlı zorunlu göç ettirme uygulamaları da (Dündar, 2002), Osmanlı tarihinin bu evresinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu yerel toplumunun maruz kaldığı en önemli göç kaynakları olmuştur.

Cumhuriyet’in kuruluş evresine gelindiğinde, Kemalist kurucu iktidarın İttihatçı kökeninden devraldığı Türk milliyetçisi ideolojik miras ve Türkleştirme politikaları, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinin etno-kültürel yapısı üstündeki eritmeye yönelik baskı ve yıldırma politikaları geliştirilmiş ve devlet rejimi haline getirilmiştir (Çağaptay, 2002; Gök, 2010). 1925 tarihli Mecburî İskân Kanunu (Beşikçi, 1977) ve Şeyh Sait ayaklanması gerekçe gösterilerek çıkarılan Takrir-i Sükûn Kanunu, 1927 tarihli “Bazı Kişilerin Doğudan Batıya Aktarılmasına Dair Kanun”, 1934 tarihli Şark ıslahat Planı (Bayrak, 1994: 233-270) gibi yasal düzenlemelere dayanılarak gerçekleştirilen zorunlu göç ettirme uygulamaları (Kurban

ve Yeğen, 2012: 45-49), Kemalist kurucu iktidarın bu yöndeki politikalarının temel örneklerindedir. Kemalist kuruculuğun eritme (asimilasyon) amaçlı zorunlu göç ettirme politikaları, Cumhuriyet'in ilerleyen dönemlerinde de geçerliliğini ve etkisini korumuştur. 27 Mayıs döneminde, 1925 tarihli Mecburî İskân Kanunu'na bir ekleme ile kurulan *Kabakyazı Kampı* uygulaması (Çiçek, 2010), bu sürekliliğin önemli örneklerinden biri olmuştur.

1980'lere gelindiğinde, Kürt sorununun bölgesel ölçekli silâhlı çatışma sürecinde, devletin güvenlik politikaları kapsamında köylerin ve mezraların boşaltılması ve yerleşimlerinin kullanılamaz hale getirilmesi, diğer yandan yaylaların yasaklanması politikalarıyla birlikte, örgüt ile devletin ters yönlü baskıları, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da zorunlu göçün ve yerinden edilmenin en önemli nedenini oluşturmuştur (Keser, 2011; Sevim, 2004; Yüceşahin ve Özgür, 2006: 17). Kürt sorununa ilişkin silâhlı çatışmanın doruğuna ulaştığı 1990'lı yılların ortalarında en az üç bin köyün zorunlu göçe tabi tutulduğu saptanmıştır (TBMM, 1998). Bu kitlesel ve çoğunlukla zorunlu göç, etkilediği milyonlarca kişi üzerinden, Türkiye'nin toplumsal, ekonomik ve siyasal yapısını değiştiren bir dönüşüm etkisinin de kaynağını oluşturmuştur (Kalaycıoğlu ve Ege, 2008; Ayata, 2011).

7.1.3.1.2.2. Ülke İçine Göç

7.1.3.1.2.2.1. Ülke İçine Ekonomik Göç

Küreselleşme sürecinde, yerel coğrafyanın küresel pazara eklenmesiyle ve yerel ekonomik üretimin ve ticarileşmenin yarattığı sermaye birikiminin mekânsal sonuçları, kentsel alanın hızla dönüşmesine ve genişlemesine neden olurken, sanayinin yarattığı istihdam da hem kente göçü tetiklemekte, hem de kentin köylülüğün tarımsal üretimden sanayi işçiliğine geçmesine neden olmaktadır (Geniş, 2009: 24). Diğer yandan, başta Diyarbakır Ergani'deki bakır, Elazığ'daki krom, Batman-Raman petrol, Bitlis sigara üretim tesisleri gibi bölgesel çapta modern-endüstriyel işçiliği ve giderek sınıflaşmayı yaratan üretim kaynaklarının ve araçlarının, 24 Ocak kararları ile başlayıp Özalizm yılları boyunca ve devamında yükseltilecek özelleştirme süreci boyunca tasfiyesi, bölgesel iş gücünde yaşattığı daraltıcı etkisiyle, işsizliğe ve istihdama dayalı kitlesel göçün en önemli nedenlerinden biri olmuştur.

7.1.3.1.2.2.1.1. Köyden Kente Bölge İçi Göç

Güneydoğu Anadolu Bölgesi kırsalından ve küçük ölçekli yerleşimlerinden, bölgenin kentlerine yönelik kitlesel göç, özellikle 2000’li yıllarda yoğunlaşmıştır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi, 1999-2000 periyodunda, yıllık ortalama nüfus artış hızı binde 24.8 ile Marmara Bölgesi’nden sonra nüfusu en hızlı artış gösteren bölge olmuştur (Tablo 12). 2000 yılı nüfus sayımına göre, Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde 6.608.619 kişi yaşamaktadır. Bu, ülke toplam nüfusunun % 9.6’sını oluşturmaktadır. Bölgesel köy nüfusu 2.465.483, kent nüfusu ise 4.143.146’dır. Kent nüfusunun artışı % 2.5 iken, köy nüfusunun artışı ise %1.8 olmuştur. GAP bölgesinde, toplam nüfusun neredeyse üçte ikisi Gaziantep, Diyarbakır ve Şanlıurfa illerinde yaşamaktadır. Bu illerin nüfusu, son onbeş yıllık dönemde neredeyse iki misline çıkmıştır (Yıldız, 2008: 290-291).

7.1.3.1.2.2.1.2. Metropollere Emek ve Sermaye Göçü

Yukarıda “Tarımsal Kapitalistleşme ve Kırsal İşsizlik” başlığı altında açıklanmaya çalışıldığı üzere, bölgedeki yerel tarımsal üretimin teknolojik ve ekonomik gelişimi, vasıfsız köylü emeğini niteliksizleştirmiş ve kırsal göçün itici nedenlerinden etkili birini oluşturmuştur. Bu göç türlerinden biri de, özellikle Çukurova ve Karadeniz bölgesindeki tarımsal üretim alanının istihdam talebinin çekiciliği ile gerçekleşen mevsimlik işçiliktir. Özellikle pamuk, fındık gibi ihracata konu tarımsal üretim ürünlerinin üretim ve hasat zamanlarına bağlı olarak, geçici olarak istihdam edilen vasıfsız işçilik, bu dönemlerle sınırlı olmak üzere bu bölgelere göç etmekte, üretim alanlarına yakın biçimde çadırlarda ve ilkel koşullarda barınmakta ve düşük gelir düzeyleri ile çalıştırılmaktadır.

Mevsimlik işçi göçü, kamyonlarla ve traktörlerle yapılan toplu taşıma yöntemi nedeniyle, hemen her yıl, trafik kazalarının önemli bir nedenini oluşturmakta ve onlarca insanın ölümüne ve yüzlercesinin yaralanmasına neden olmaktadır. Diğer yandan, özellikle son dönemde ve Karadeniz bölgesinde yoğunlukla gözleendiği kadarıyla, göç eden işçi kitle ile üretim alanlarının bulunduğu bölgelerin yerel toplumu arasında etno-kültürel ve politik nedenlerle gerilimler ve hatta bireysel çatışmalar yaşanmakta olduğu da kaydedilmektedir.

İkinci olarak, turizm sektörü de, son dönemde mevsimlik göçün önemli kaynaklarından birini oluşturmaktadır. Özellikle Antalya ve Bodrum gibi turistik merkezlerin mevsimlik işgücü ihtiyacı, bölgesel genç işsizliğinin istihdam talebine

konu olmakta ve bu kapsamda bölge gençlerinin geçici göçlerine kaynaklık etmektedir.

7.1.3.1.2.2.1.3. Mevsimlik Emek Göçü

Keleş'in (2008: 31), "kentlerin sunduğu bütün göreceli üstünlükler, kent büyüdükçe artar ve daha fazla sayıda bireyi kırsal alanlardan kentlere doğru çeker" diye belirlediği üzere, Türkiye ekonomi politikasının tarihsel evrimi sürecinde, İstanbul, İzmir ve İzmit gibi Osmanlı/Cumhuriyet ekonomi politikasının merkezî alanları başta olmak üzere özellikle 1950'lerden itibaren başlayıp 1980'lerde doruğuna ulaşan endüstri-ticaret merkezi haline gelen metropol kentlere yönelik kitlesel göç, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinden göçün en geniş ölçekli kaynaklarından biri olmuştur. 1960'lar boyunca devletin ekonomi politikası olarak belirlediği İthal İkameci Sanayileşme rejimi, başta İstanbul olmak üzere, büyük kentleri sanayi merkezleri olarak öne çıkarmış ve metropolleştirmiştir. Bu kapsamda metropolleşmenin ürettiği, özellikle imar ve hizmet sektörlerindeki yoğunlaşan işgücü talebi, iç göçü tetikleyen bir başka unsur olarak kendini göstermiştir (Bahar ve Bingöl, 2010). 1980'lere gelindiğinde ise, küresel pazara eklemlenme politikasının sonucunda gelişen Adana, Mersin, Gaziantep gibi yeni ekonomik merkezler de, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinin göç verdiği yeni metropoller olmuşlardır. 1980'lerin sonundan başlayarak, Kürt sorunundan kaynaklanan ve özellikle 1990'larda doruğuna çıkan çatışma sürecinde gelişen güvenliksiz ortam, yerel sermaye birikimini ve iş gücünü metropollere ve diğer kentlere iten belirleyici etken olmuştur.

7.1.3.1.2.3. Ülke Dışına Göç

7.1.3.1.2.3.1. Avrupa'ya ve Kuzey Irak'a Emek Göçü

1960'lı yıllarda Almanya'nın emek talebiyle başlayan yoğun emek göçü dalgasından Kürt coğrafyası da yoğun biçimde etkilenmiştir. Özellikle tarımsal kapitalistleşmenin etkilediği topraksız ve az topraklı köylülük ile ve 1980'lerden itibaren silâhlı çatışma ortamının itici etkisi altındaki kırsal nüfusun Avrupa'ya göç eğilimi daha belirgin olmuştur. Günümüzde, Avrupa'daki Türkiyeli Kürt diasporasının 1,2 milyon ile 1,5 milyon arasında olduğu tahmin edilmektedir. Diasporanın önemli bir kısmı (700.000-800.000) Almanya'da yaşamaktadır (Candan ve Uwe, 2008: 129-130).

Diğer yandan, daha güncel bir gelişme olarak, Kürt sorununun odağında durduğu düşünülen bölgesel işsizlik sorunu karşısındaki Türkiye ile Baas sonrası yeniden yapılanma ve devletleşme süreci içindeki Kuzey Irak yönetimi arasındaki ticaretin petrol ve perakende sektöründen sonraki bir diğer önemli kalemini, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki aktif sermayenin ve vasıfsız köylülükten edinilen ucuz işçiliğin, Kuzey Irak'taki kentleşmenin imarı kapsamında inşaat sektörünün sermaye ve istihdam kaynağının sermaye ve emek gücü gereksinimini karşılayan transferi oluşturmaktadır (Akyıldırım, 2005: 99; Koçal, 2012b: 60). Tarımsal makineleşmenin yanı sıra özelleştirmelerle ve terörizmin güvenlik kaygıları ile beslenen işsizlik da, Güneydoğu Anadolu emek pazarının yüzünü, ilk adımda arz yönünde, ticarî faaliyet ile büyüyen Adana ve Mersin gibi bölgesel kent merkezlerine ve ayrıca Kuzey Irak'a çevirmiştir.

7.1.3.1.2.3.2. Politik Göç: Mültecilik

Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde göçün politik gerekçeler kazanışı, Osmanlı'nın son dönemine, bazı Meşrutiyetçi Kürt aydınlarının II. Abdülhamid'in otoriter rejiminden kaçışlarına rastlamıştır. Devamında İttihatçılığın Türkçü ve Cumhuriyet'in Kemalist kurucu iktidarının Türkleştirmeci politikalarının baskısı, Kürt aydınlarının ülke dışına çıkma ihtiyacı duymalarının bir başka gerekçesi olmuştur. Cumhuriyet'in kuruluşuyla birlikte, Lozan Antlaşması ile belirlenen sınırlar ve ulus-devletin kimlik inşasında uygulanan baskı rejimi, Kürtlerin ülke dışına göç tercihlerinin önemli etkeni olmuştur. Lozan'ın belirlediği sınırlar dışında kalan yerel nüfusun bir kısmı Türkiye'ye göç ederken, bölgede kalanların bir bölümü ise, Kuzey Irak başta olmak üzere, sınırların güneyine yerleşmeyi tercih etmek zorunda bırakılmıştır.

Kürt siyasal düşüncesinin ve hareketinin karşı karşıya kaldığı ulus-devlet baskısı ve yaptırımları, Kürt siyasal temsilinin ancak ülke dışında varlık kazanabileceği gerçeği karşısında, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinden politik göçün Cumhuriyet tarihi boyunca da sürekliliğini getirmiştir. Bu bağlamda, İttihat ve Terakki'nin Türkçülük ve Kemalizm'in Türkleştirme politikaları boyunca bireysel ve ailevî ölçüde yaşanmaya devam etmekle birlikte, özellikle 12 Mart ve 12 Eylül rejimleri sürecinde Kürt siyasal kimliğinin etkili yaptırımlarla karşılaşan temsilcileri, sadece politik nedenlerle değil, kişisel varlık ve güvenlik kaygılarıyla da ülke dışına çıkma gereği duymuşlardır. Çok sayıda politikleşmiş ve tecrübeli örgütçü, bu yıllarda

Batı Avrupa'ya iltica etmiştir (Bruinessen, 2017: 42; McDowall, 2004: 600-601). Öcalan'ın liderliğindeki pkk'nın Suriye'de ve Kuzey Irak'ta yerleşimi, Sosyalist Kürt siyasetçi Kemal Burkay'ın kırk yıla uzayan İsveç mülteciliği, bu kapsamdadır. Yine 1992'de Paris'te toplanan "Sürgünde Kürt Parlamentosu" girişiminin ardından, toplantıya katılan Zübeyir Aydar gibi milletvekillerinin partilerinden ihraç edilerek yargılanmaya konu edilmeleri nedeniyle Avrupa'da kalmaya karar verişleri ve bugüne dek halen Avrupa'da oluşları da, yine bu duruma örnektir. 12 Mart ve 12 Eylül darbe rejimleri sürecinde kitlesellenen Avrupa'ya yönelik politik göç, Kürt siyasal kimliğinin küreselleşme sürecindeki değişimini belirleyen ve biçimlendiren etkenlerden biri olmuştur. Cumhuriyet'in ilerleyen dönemlerinde politik göçe konu kitlenin genellikle 1960'lar ve 1970'ler boyunca yükselen ve 12 Mart-12 Eylül darbeleri ile devlet şiddetiyle diğer siyasal alanlara oranla çok daha fazla düzeyde karşılaşmış olan Sol siyasetin taraftarları oluşu, bu etkinin Kürt solunda daha belirgin gerçekleşmesine neden olmuştur. Göç vesilesiyle Avrupa, özellikle yurt dışında yaşayan Kürtler için entelektüel bir merkez haline gelen İsveç (McDowall, 2004: 601) ve diğer İskandinav ülkelerindeki sosyal demokrasiden etkilenimler, 12 Eylül öncesi radikalizmini törpülemiş, Komünist/ Sosyalist solun sosyal demokrasiye ve giderek liberal sola dönüşümünün ideolojik temellerinden birini meydana getirmiştir (Koçal, 2013b: 21-22).

7.1.3.1.3. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Göçün Sonuçları

Kente ve yurt dışına göçle oluşan demografik değişme süreçleri, toplumsal ve ekonomik değişimi de kaçınılmaz olarak beraberinde getirmektedir (Erkan, 2003). Üretim araçları, biçimleri ve ilişkileri bakımından kırsal tarım toplumundan kentli sanayi toplumuna geçiş, özetle kapitalistleşme ve kentleşme olgusu, bölgedeki toplumsal yapılanmaları yeniden kuran ve belirleyen dinamikleri de aynı yönde yeniden yapılandırmaktadır (Koçal, 2012b). Bu kapsamda göç, dolayısıyla hızlı kentleşme ve kentsel sorunlar, kente son yıllarda göç edenlerle, kent kökenliler ve daha önce göç ederek kentlileşmiş olanlar arasında sosyo-ekonomik farklılaşmalar, çelişmeler üretmektedir.

7.1.3.1.3.1. Ekonomik Değişme: Tarımdan Kapitalizme Geçiş

Güneydoğu Anadolu Projesi-GAP (Keleş 2008: 399-402) sürecinde, geniş tarım alanlarının sulanması ile üretim koşullarının iklimden bağımsızlaştırılmasıyla artan tarımsal ürünün, Körfez Savaşı sonrasında, uzak Türkiye metropollerindense

coğrafi olarak daha yakın ve ulaşımı daha elverişli Kuzey Irak pazarına yönelişi, yerel sermaye birikimini hızlandırmış ve yoğunlaştırmıştır. Bununla birlikte, çatışma yılları boyunca, başta güvenlik gerekçeli koruculuk uygulamasının ve başta GAP olmak üzere, tarımsal ve daha başka türlü ekonomik destekleme politikalarının finansmanı kapsamında bölgesel toplumsal yapının egemenleri olan aşiretlere aktarılan kamu fonları, hem bölgesel sermaye birikiminin temel kaynaklarından biri hem de sermayedarlaşan toprak ağalarının ellerindeki tarımsal işleme yöntemini ilkel el aletlerinden, traktörlü-biçerdöverli makineleşmeyi taşımaları sonucu gelişen vasıfsız-mülsüz işçiliğin niteliksizleşmesi-yoksullaşması süreçlerinin, yani kitlesel göçlerin temel kaynağı olarak köylülüğü dönüştüren etkideki önemli paylardan birine sahiptir. Sonuçta, kapitalistleşmiş tarım işletmeleri, tarımdaki iş gücünün azalmasını özendirici bir etkide bulunmaktadır (Keleş, 2008: 31). Bu durum ise kırsal nüfusun kente yönelik kitlesel göçünün itici ve aynı zamanda çekici etkenlerini oluşturmaktadır (Ertürk, 1997: 113-114; Koçal, 2012b: 62).

İkinci olarak, ekilebilir arazinin miras yoluyla bölünmesi ve giderek verimlilik/kârlılık açısından değersizleşmesi de, üretimin devamlılığında, satışın tercih edilmesi bakımından, küçük ölçekli tarımsal arazi sahipliğinin el değiştirerek geniş toprak sahipliği alanının genişlemesine neden olmaktadır.

7.1.3.1.3.2. Sosyolojik Değişme: Kırsallıktan Kentliliğe Geçiş ve Modern Sınıflaşma

Sermaye birikiminin yarattığı zenginleşme ile ticaretin ve sanayinin çekici etkisi, kente göçü tetikleyerek kırsal nüfusun tarımsal alandan sanayi işçiliğine geçmesine, bu yolla da kentlileşmenin ve kentsel yoksulluğun hızla genişlemesine ve dönüşmesine neden olmuştur.

7.1.3.1.3.3. Demografik Değişme: Hızlı Nüfus Artışı

Göç hareketleri, bölge nüfusunun yoğunluğunu, yerleşim biçimini, kentsel dağılımını da köklü biçimde değiştirmiştir. Kırsaldan kente göç/kentleşme sürecinde kırsal alanın nüfus yoğunluğu hızla düşmüş, binlerce köy nüfussuz kalmış, kentsel alan ise hızla büyümüştür. Kırsaldan kente göçle birlikte, yerleşim, beslenme ve sağlık başta olmak üzere temel yaşam ihtiyaçlarının karşılanması düzeyindeki artışla birlikte, kentsel istihdamın hane geliri üstündeki yükseltici etkisi, nüfus artışını tetikleyen bir etki üretmektedir. Araştırmalar, kentsel alanda nüfus artışının, sanıldığından tersine kırsal alandan daha yüksek olduğunu ortaya koymaktadır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi, 1999-2000 periyodunda, yıllık ortalama nüfus artış hızı

binde 24.8 ile Marmara Bölgesi'nden sonra kentsel nüfusu en hızlı artış gösteren bölge olmuştur (Koçal, 2012b: 63). Özellikle son yirmi ilâ kırk yıllık zaman aralığında bölge kentlerinin nüfusları on binlerle ölçülen rakamlardan yüz binlere, Diyarbakır ve Gaziantep örneklerinde görüldüğü gibi milyonla ölçülen düzeylere ulaşmıştır.

7.1.3.1.3.4. Kültürel Değişme: Yatay ve Dikey Kültürel Bütünleşme

Kırsal alandan kente, metropollere ve ülke dışına göç, doğal olarak, yerleşilen alanın yaşam biçimlerine eklenmeyi dayatmakta ve gerçekleştirmektedir. Kürtlerin ülkenin diğer kentlerine ve metropollerine yönelik göçü, etno-kültürel farklılıklarla ve devletin kurucu ideolojisinin üniter ulusal kimlik kurgusu çerçevesinde Kürt kimliğini inkâr politikasından kaynaklanan ötekileştirilme/toplumsal dışlanma etkilerinden doğan çelişkilerle yüzleşilmesi ve bu çelişkilerin derinleşmesi ve yayılması sonucunu doğururken, aynı zamanda ekonomik iş bölümü ve toplumsal iletişim üzerinden kültürel bütünleşme etkisini de üretmektedir.

Bölge içi göç ise, kırsal alanla kentsel alan arasındaki bütünleşmeyi artırarak ve yayarak Kürt uluslaşması sürecini hızlandırmaktadır. Ekonomik ilişkilerin ve merkezî bürokratik örgütlenmenin yerleşikliği bakımından bölge dışıyla kültürel bütünleşmenin gerçekleşme olanağı bulunduğu ve böylece yerel kimliğin çözülmeye uğradığı kentler, ulaşım ve buna bağlı örgütlenme ve okullaşma imkânlarının sınırlılığı bakımından Devletin ulus kurucu politikalarından görece çok daha az etkilenme, hatta yer yer etkilenmeme fırsatına sahip olan kırsal alandan göçlerle taşınan otonom kültürle beslenmekte, bu sayede kentsel alan, hem kimliğe tutunmayı hem de kimliğin merkezîleşmesini gerçekleştirebilmektedir. Nitekim özellikle son birkaç yıldır Diyarbakır'da düzenlenen Newroz bayramı kutlamalarında gözlenen toplumsal buluşmanın boyutları (Koçal, 2016b: 171), kentleşme ile kültürel bütünleşme arasındaki doğru orantıyı ve karşılıklı besleme ilişkisini göstermekte ve örneklendirmektedir. Kent kapitalizminin modernliği ve üretim ilişkilerinin merkezîliği, geleneksel Kürt kimliğini tanımlayan aşiret bağlarını ve mezhep gibi diğer feodal alt kimlik bağlarını çözerken, orta sınıflaşarak kentle bütünleşen kesim açısından bir kimlik ikilemine yol açmaktadır. Yukarıda değinildiği gibi, kırsal alandan gelen göçle taşınan yerel kültür, toplumsal belleğin, özellikle uluslaştırma politikasının baskısı altında sivil alanda kimliğin muhafazası işlevini yüklenmiş olan

sözlü edebiyat ve yöresel tarihin sözlü kayıtları kanallarıyla aktarımıyla, kentli toplumun kimlik arayışına dair ihtiyacı karşılamaktadır. Sonuçta, kapitalistleşmenin ifadesi ve göstergesi olarak kentleşme, bölgesel sosyo-ekonomik yapının geleneksel-feodal niteliğinden modernleşmeye, böylece yerel kimliğin de uluslaşmaya evrilmesinin maddî nedenlerinden, altyapısal etkenlerinden birini oluşturmaktadır (Koçal, 2012b: 65; Koçal, 2013b). Ürettiği siyasal kimlik-alternatif Anayasal yurttaşlık talepleri üstünden, Kürt kimliğinin Türkiye ulus-devlet yapısının ve ideolojisinin çerperleri dışına çıkış eğilimi göstermesine neden olan bu durum, küreselleşmeye eklemleme süreciyle birlikte devletin kimlik ve buna bağlı olarak yurttaşlık politikaları alanında yaşadığı, giderek yaygınlık ve derinlik kazanan bunalım sürecinin en etkili biçimine ve aşamasına ulaşmıştır. Nitekim kimlik tanımları ve yurttaşlık hukuku üstündeki bu tartışmalar, bu çalışmanın yazılmaya başlandığı 2011 yılı genel seçimlerine denk gelen günlerden başlayarak tamamlandığı 7 Haziran 2015 genel seçimlerine rastlayan zaman boyunca süren Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın yeniden düzenlenmesi gündemi içinde güncellik kazanmıştır.

Sonuçta, ülke ve bölge içindeki kapitalist merkezlere olduğu gibi, Avrupa başta olmak üzere, diğer ülkelere yönelen göç de, özellikle genç nüfusun küresel pazarın değerleri ve popüler kültürü ile karşılaşmasının boyutlarını genişletmekte ve yerel kültürün küresel yapıya eklemleme sürecini hızlandırmakta, bu kapsamda kültürel dönüşümü yaygınlaştırmaktadır. Sonuçta, göç hareketleri, aktörlerine göre, aynı anda küresel alanla ve ülkenin Kürt olmayan kesimiyle dikey, Kürtlerin kendi içinde de yatay kültürel bütünleşme sonucunu üretmektedir.

7.1.3.1.3.5. Siyasal Değişme: Kürt Siyasal Hareketinin Dönüşümü ve Politik Bütünleşme

Kente ve yurt dışına göçle oluşan demografik, toplumsal ve ekonomik değişme süreçleri, siyasal değişimi de kaçınılmaz olarak beraberinde getirmektedir. Üretim araçları, biçimleri ve ilişkileri bakımından kırsal tarım toplumundan kentli sanayi toplumuna geçiş, özetle kapitalistleşme ve kentleşme olgusu, bölgedeki sosyo-ekonomik alt-yapıyı ve onun üzerinde toplumsal, kültürel, siyasal ve benzeri üst-yapıları oluşturan ve biçimlendiren dinamikleri de aynı yönde yeniden yapılandırmaktadır. Politik alan, sosyo-ekonomik alt-yapıdaki değişimlere bağımlı olarak biçimlenmekte ve dönüşmektedir.

Cumhuriyet tarihi boyunca devam eden ve çeşitli nedenlerle gerçekleşen kırsaldan kente göç eğilimi, Doğu/Güneydoğu nüfusunun ülkenin diğer kesimleriyle bütünleşmesinin olduğu kadar, sosyo-ekonomik ve etno-kültürel farklılaşmaların ve çelişkilerin de ortaya çıkması sonucunu doğurması bakımından, ‘Kürt sorunu’ adı verilen sosyal ve siyasal olgunun toplumsal temellerini üretmiştir. Nitekim Kürt siyasal hareketinin, Soğuk Savaş dönemindeki çıkışı anında belirleyici Sosyalist niteliğinin, Küreselleşme sürecinde tasfiyeye uğrayarak liberalleşme/sağcılaşma-milliyetçileşme eğilimine girişi, küresel, ülkesel ve bölgesel alanların bütünleşik kapitalistleşme süreçlerinde toplumsal yapının dönüşümleriyle ilgilidir. Günümüzde, göç etkinliği ve kentleşme süreçleri, bölgesel coğrafyanın küreselleşmeye eklemlenmesiyle, Doğu/Güneydoğu Anadolu bölgesi nüfusunun, Osmanlı ve Cumhuriyet tarihleri sürekliliği boyunca devam eden yerel kapalılıktan, güncel küresel toplumun bir parçası olmaya doğru ilerleyişinin en önemli etkenlerinden biri olmaktadır. Bu bakımdan, göç, Kürt kimliğinin yerel/aşiret ölçeğinden modern uluslaşma aşamasına varması sürecinin en etkili kaynaklarından birini oluşturmuştur.

Küreselleşme sürecine gelindiğinde, Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde yaşanan ve ağırlıklı Kuzey Irak pazarıyla karşılıklı üretim-tüketim bağımlılıklarına dayalı ticarî ilişkiler üstünde gerçekleşen bölgesel ekonomik değişim, aynı hızla ilerleyen kentleşme sürecinin de maddî altyapısını oluşturmuştur. Özellikle sınır ticareti ile biriken sermayenin meydana getirdiği zenginleşmenin sonucu olarak beliren toplumsal farklılaşmanın ve bu kapsamda, yükselen orta sınıflaşmanın üst yapıya yansımaları, yerel kültürü ve siyaseti de biçimlendirmektedir (Tok ve Koçal, 2012: 276-277). Diğer yandan, göçün neden olduğu yoğun arsa ve konut talebi, arsa ve konut fiyatlarını önemli ölçüde yukarı çekmektedir. Bu gelişme de, statükonun sürmesinde çıkarı bulunan bir grup yaratmaktadır (Kirişçi ve Winrow, 2011: 155). Orta sınıfın verili düzenin devamlılığında yana politik-kültürel talepleri, modern Kürt siyasal hareketinin, ideolojik bakımdan 1960’larda edindiği sol-sosyalist kökenine yabancılaşması, muhafazakârlaşma ve milliyetçileşme anlamında giderek sağcılaşması, siyasal akım ve örgütlülük bakımlarından da çeşitlenmesi sonuçlarını doğurmaktadır. Kentleşme süreçlerinde kapitalist modernitenin baskısıyla gerileme-çözülme eğilimine girse de, göç hareketlerinin yeniliğine ve sürekliliğine bağlı olarak kente taşınan geleneksel aile/aşiret ilişkileri, siyasal alandaki muhafazakârlaşmanın da temellerini oluşturmaktadır. Kapitalistleşme sürecinde kentleşme bağlamında

ekonomik ve dolayısıyla toplumsal-siyasal merkezleşmenin yanı sıra Kuzey Irak bölgesi ile gelişen bağların da kültürel desteklerle giderek bir pazar bütünleşmesine dönüşmesi, yerel, etno-kültürel kimliğin alternatif bir ulusal kimlik talebinin zemini hâline gelişinin maddî altyapısını oluşturmaktadır (Koçal, 2012c: 71).

Orta sınıflaşmanın, Kürt siyasal hareketinin dışında kalan kesim, özellikle AK Parti seçmenleri üzerinde gözlemlenen sağcılaşma/muhafazakârlaşma ve bu yolla ülkenin geri kalanıyla bütünleşme eğilimine karşılık, kentleşme sürecine katılma sürecinin erken döneminde olan, henüz köylü kökenlerine daha yakın olan grup, yüzleştiği yoksulluk, sömürü, ötekileştirilme/sosyal dışlanma olguları karşısında, tepkisel-radikal politik alanın kaynağını oluşturmaktadır. Nitekim radikal ideolojik tutumların genellikle gecekondü semtlerine özgülenmesi, göçmenlerin kentsel değerlere karşı güvensizliklerinin ve tepkilerinin sonucudur (Erkan ve Bağlı, 2005: 106-107). Yönetici kadrolarının tersi yöndeki programlarına ve söylemlerine karşın, Kürt siyasal hareketinin kitlesel tabanına damga vuran ve bu nedenle bağımlılıktan kaçınamadıkları aşırı milliyetçi refleks, bu toplumsal grubun kentli nüfus içindeki yoğunluğuyla ve dolayısıyla seçmen sayısı içindeki çoğunluğuyla ilişkilidir. Yine de, yoksul alanda politik radikalleşme, ana akım olarak sınıfsal çelişkiye ve bu bağlamda lüks tüketime karşı, Kürt siyasal hareketinin kökeninden devraldığı sol-seküler, devrimci ve milliyetçi ideolojik perspektifi sürdürüyor görünmekle birlikte, son yıllarda, sorunların kaynağını kapitalist modernitede, dolayısıyla sekülerleşmede arayan, çözülen feodal bağları din duygularıyla ikame etmeyi hedefleyen, böylece toplumsal farklılaşmaya karşı inancı birleştirici bir öge olarak kurgulayan, özellikle Hüda-Par örneğinde somutlaşan gelenekçi, İslâmcı akımları da üretmektedir. Nitekim Kürt sorunundan kaynaklanan çatışmanın askerîlikten sivilleşmeye ve siyasallaşmaya evrilmesi sürecinde Kürt siyasal hareketinin genel seyrine bakıldığında, ideolojik ve örgütsel çeşitlenme gözlenmektedir.

Küreselleşme sürecinde Güneydoğu Anadolu bölgesindeki siyasal değişimi belirleyen ve yukarıda, *ekonomik*, *sosyolojik* ve *siyasal değişim* başlıkları altında ele alınan sosyo-ekonomik değişim sürecinin toplumsal üst-yapıdaki yansımalarının en belirgin gerçekleşme ve gözlem alanlarından biri, kentleşme eğilimidir.

7.1.3.2. Kentleşme

Küreselleşme sürecinde, Türkiye’de 24 Ocak kararlarıyla başlatılan neoliberalleşme rejimiyle dünya ekonomisi ile kurulan bağlantı kapsamında

kapitalizmin mekânsal dönüşümü (Ataay, 2001), Türkiye’de kentleşme sürecini de belirleyen temel etken olmuştur. Tez’in “Küreselleşme Sürecinde Türkiye’de Siyasal Değişme” başlıklı bölüm içeriğinde “Küreselleşme Sürecinde Ekonomik Merkezin Yer Değiştirilmesi ve Çoğalışı” başlığı altında incelendiği üzere, küresel piyasaya eklemleme politikası, ulus devlete özgü korumacı duvarların ve ekonomik merkezîliğin etkisini yitirmesine neden olurken, ekonomik merkezlerin çeşitlenmesi ve çoğalışması sürecince gerçekleşen yerel sermaye birikimi ve sosyo-ekonomik yeniden yapılanma, Türkiye’de küreselleşme sürecindeki kentleşme eğiliminin ve biçimlerinin maddî altyapısını oluşturmuştur.

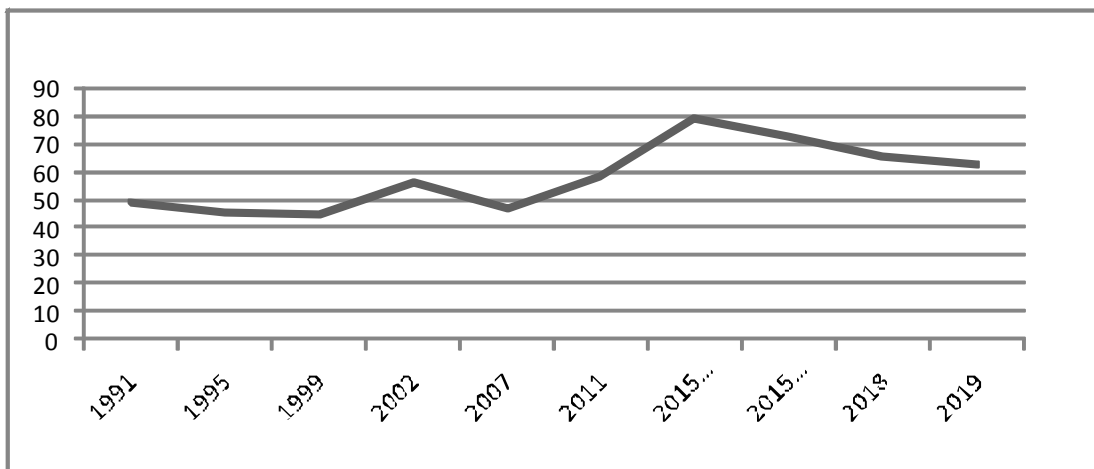
Küreselleşme sürecinde, Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde nüfusun kentleşme oranı, yukarıda değinilen olağan ve olağan dışı etkenlere bağlı olarak, ülke ortalamasının üstünde bir hızla ve miktarda artmıştır. Örneğin, Diyarbakır’da 1980 yılında kentsel nüfus oranı %48 iken, 2010 yılında %71’e, Mardin’de 1980’de %34’ten 2010’da %57’ye, Siirt’te %41 iken, 2010’da %60’a, Batman’da 1990’da %56 iken, 2010’da %73’e yükselmiştir. Gaziantep’teki %88,2 oranındaki kentsel nüfus oranı ise, Türkiye ortalamasının üstündedir (Erkan ve Aydın, 2012: 61-62). Bununla birlikte, Türkiye’nin bütününde olduğu gibi hızlı nüfus artışı, kontrolsüz göç ve düzensiz kentleşme olgusu, bölgenin metropoliten kentlerinde de ekonomik, sosyal ve siyasal sorunlara sebebiyet vermektedir. Nüfusu milyonu aşan bu kentler, yeni gelen göçmen nüfusu absorbe etmede önemli güçlükler yaşamaktadır. Düzensiz kentleşme olgusu, ilk bakışta bu kentlerin mekânsal kompozisyonunu tehdit etmektedir. Yanı sıra, kentlerin yerleşik iş gücü piyasasının, eğitim, sağlık, konut gibi altyapı sistemlerinin üzerinde de baskı oluşturmaktadır. Göçün arz-talep dengesini gözetemeyen büyüme politikalarıyla gerçekleşmemesi durumunda bu sorunların daha da artacağı açıktır (Yıldız, Ö., 2008: 291). Özellikle çatışma ve güvenlik politikaları kapsamında kırsal alanın hızlı boşalması karşısında, kentsel mekânın gelen göçü yerleşim ve hizmetler bakımından karşılamakta ve zamanlama bakımından da içselleştirmekte yetersiz kalışı, köylü özelliklerini koruyan göç nüfusunun kentle bütünleşmesinde ciddi sorunlar üretmektedir (Aker vd., 2002). Bölgesel orta sınıflaşmanın konformist konut talepleriyle olduğu kadar, ülkenin genel ekonomi politikasına bağlı olarak inşaat sektörünün yükselişle de beslenen kentsel değişim, kentsel mekânın bölünmesine yol açmakta, orta-üst gelir grubu kent merkezlerinden uzaklaşan yeni sitelere taşınırken, alt-orta gelir grubu, yerleşim maliyetinin dış semtlere görece ucuzluğu

bakımından kentin merkezinde oluşan boşluğu doldurmakta, yoksullar ise, gelişigüzel-plansız ve yığınsal yapılaşmanın egemenliğindeki gecekondu semtlerinde toplulaşmaktadır. Böylece, kapitalistleşme ortamında gerçekleşen ve kentsel mekânda görünürleşen sosyo-ekonomik farklılaşma, Kürt toplumunda merkez-çevre ilişkilerini yeniden yapılandırarak, gerek devletin gerekse Kürt siyasal hareketinin algılarında kalıplaşmış olan, yoksulluk/ezilmişlik kategorisinin Kürt kimliğinin bütününe genellenmesindeki geçerliliğin sorgulanması ihtiyacını ve gerekliliğini doğurmaktadır.

7.1.3.2.1. Kentsel Kimlik: *Ekonomik Değişme, Etnik Bütünleşme ve Politik Simgeleşme*

Yukarıda etraflıca değinilen hızlı ve yığınsal göç, bölgesel nüfusu kentlerde merkezîleştirmekle, aynı zamanda etno-kültürel benzerlik üstündeki politik psikolojik bütünleşmenin yayılması ve derinleşmesi sonucunu da üretmektedir. Ekonomik değişimle gelen *sermaye ve servet birikiminin* ve *orta sınıflaşmanın*, kentsel alanda edinilen *eğitimin*, göçle gelen ve kentsel alanda merkezîleşen *etno-kültürel kimliğin*, kentin tarihinden gelen *kentsel geçmişin* bir araya gelmesiyle, kent bir politik mekân haline gelmekte ve Kürt siyasal kimliğinin Diyarbakır'a "Amed" deyiimiyle yüklediği politik psikolojik anlam örneğinde olduğu gibi, kent, doğrudan bir politik simge haline gelmektedir. Nitekim, bölgesel nüfusun seçmen davranışı izlendiğinde %50'nin üstünde seyreden ve Kürt siyasal hareketinin temsiliyetinin lehine yapıllaştığı gözlemlenen süreklilik (Grafik 10), kentsel geçmişle etnik kimliğin bileşiminden oluşan politik simgeleşmeyi vermektedir.

Grafik 10. Diyarbakır'da Seçmen Davranışı- Kürt Siyasal Hareketinin Oy Oranı 1991-2019.

Kaynak: www.secim.haberler.com'dan edinilmiştir. Erişim Tarihi:14.02.2019.

Kentleşme süreçleri, Güneydoğu Anadolu'yu kapsayan bir toplumsal değişimin üstünde, yerel toplumun siyasal davranış biçimlerini de belirleyen politik etkenler de üretmiştir. Muhafazakârlığın liberal dönüşümünün sosyo-ekonomik alt-yapısına benzer biçimde, bölgesel ölçekte yükselen orta sınıflaşma eğilimi, ekonomik taleplerinin etkisi oranında çatışmayı uzlaşmaya dönüştürmeye zorlamış, çatışmanın taraflarının politikalarını dönüşüme uğratma yönünde etkilemiştir. Nitekim 1990'ların ikinci yarısından itibaren ve özellikle 2000'lerin ikinci on yılı içerisinde, çatışmanın tarafları olarak hem Kürt siyasal hareketinin hem de Devletin Kürt sorunu algısının değişmeye başladığı ve en azından çatışmanın sivilleşme evresine girmekte olduğu gözlemlenmiştir. Muhafazakâr-yerel orta sınıfı temsil eden AK Parti iktidarı ile yerel Kürt orta sınıflaşmasının baskısı altındaki Kürt siyasal hareketi arasındaki bu sınıfsal irade benzeşmesi, politik üst-yapıya karşılıklı meşrulaştırma biçiminde yansımaktadır. Devlet tarafından “Bölücü-Terörist Örgüt” olarak tanımlanmaya halen devam edilen pkk örgütünün üst düzey yöneticileri ile düzenlendiği açığa çıkan Oslo görüşmeleri ve bizzat örgüt lideri Öcalan ile yürütülen İmralı müzakereleri, bu meşrulaştırma eğiliminin göstergeleri ve örnekleri olmuştur.

7.1.3.2.3. Mekânsal Değişme: *Kentsel Bölünme ve Sınıfsal Ayrışma*

Tüm ülkede olduğu gibi hızlı nüfus artışı, kontrolsüz göç ve düzensiz kentleşme olgusu, bölgenin kentlerinde ve metropollerinde ekonomik, sosyal ve siyasal sorunlara neden olmaktadır. Nüfusu milyonu aşan metropoller, yeni gelen göçmen nüfusu içermekte önemli güçlükler yaşamaktadır. Düzensiz kentleşme olgusu, ilk bakışta bu kentlerin mekânsal kompozisyonunu tehdit etmektedir. Kentsel büyüme, yerel nüfusu kültürel ve politik anlamda merkezileştirirken, toplumsal ve özellikle sınıfsal anlamda bölünmeye uğratmaktadır. Diyarbakır başta olmak üzere bölgesel metropollerdeki kentsel büyümenin ve dönüşümün ekonomik anlamda işlevsel ve toplumsal gelir grupları bakımından mekânsal dağılımı, yerel toplumun neoliberal kent modeline uygun olarak sosyo-ekonomik farklılaşmasını ve bu bağlamda sınıfsal ayrışmasını göstermekte ve işaret etmektedir. Orta-üst gelir gruplarına özgü hizmet alanlarının kentsel alandaki coğrafi dağılımı, kentsel ayrışmayı örneklendirmektedir.

7.1.4. KÜRESELLEŞME SÜRECİNDE TÜRKİYE'DE KÜRT KİMLİĞİNİN SİYASAL DÖNÜŞÜMÜ: *ULUSALLAŞMA VE LIBERALLEŞME*

Yukarıda genişçe özetlendiği üzere, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde göç, kentleşme ve ticaret gibi belirleyici etkenler başta olmak üzere, 1980'lerden sonra yaşanan ve 2000'lerde yoğunlaşan bölgesel sosyo-ekonomik değişme ve bu anlamda yerel kapitalistleşme süreçleri, güçlenen bölgesel-yerel sermaye dolaşım ağları üzerinde servet ve sermaye birikiminden kaynaklanan bir orta sınıflaşma üretmiştir. Kürt siyasal kimliği ve hareketi, giderek yükselen orta sınıf karakterli siyasal katılıma ve taleplere bağlı olarak, belirgin bir *liberalleşme* eğilimine girmiştir. Bu üst-yapısal düzlemin altında, modern Kürt siyasal hareketinin toplumsal kaynağı, çıkış odağı, çekirdeği itibarıyla üniversiteli öğrenci eylemselliğinden kırsal köylülüğe ve oradan da kentli burjuvaziye uzanan bir evrilme çizgisi izlemiştir. Bu siyasal değişme süreci, bölgesel Kürt siyasal aktörlerinin dönüşüm biçimlerinde ve yerel nüfusun siyasal davranışlarında gözlemlenebilir. Bu kapsamda, Kürt siyasal kimliğinin ve hareketlerinin, küresel neoliberalleşme süreçlerinin ve bölgesel sosyo-ekonomik değişimlerin belirleyici etkilerini gösteren değişim eğilimleri ve özellikleri, Ortadoğu'daki değişimlere, özellikle Kuzey Irak'taki ve Suriye'nin kuzeyindeki gelişmelere bağlı belirginleşen bir *ulusallaşma*, Güneydoğu Anadolu bölgesinin ekonomik coğrafyasında gerçekleşen göç, kentleşme ve sınır ticareti gibi sosyo-ekonomik yapısal değişimler üstünde bölgesel-yerel toplumun kapitalistleşmesine koşut ve bağlantılı olarak, genel bir *sivilleşme* ve bu alt-yapısal temeller üstünde siyasal alanda *liberalleşme* eğilimi çerçevesinde ele alınabilir. Bu çerçeve içerisinde, 1980 öncesi dönemle karşılaştırıldığında, Kürt siyasal kimliğinin küreselleşme sürecinde yaşadığı siyasal değişimin, yasal partiler aracılığıyla *siyasallaşma* ve *parlamentarleşme*, toplumsal alanda *sivil örgütlenme*, ideolojik alanda *liberalleşme* ve *çeşitlenme* ve nihayet Türkiye'nin geri kalanı üstünden küreselleşmeye *eklemleme* tercihleri etrafında sınıflandırılması mümkündür.

Kürt siyasal hareketinde 1980'den sonra gözlemlenemeyen ideolojik ve örgütsel çeşitliliğin, Kürt solunun PSK ve KKP, Kürt İslâmcılığının Hür Dava Partisi (HÜDA-PAR), Kürt ulusalcılığının PAK ve (HAK-PAR ve nihayet Kürt liberalizminin HDP ile yasal temsilîyetleri örneklerinde olduğu gibi, 2000'li yılların başından itibaren yeniden ve özellikle Diyarbakır merkezli olarak gözlenmeye başlanması, kentleşme süreçlerine bağlı ve orta sınıflaşma temelli sosyo-ekonomik

yapısal değişimin ürettiği siyasal taleplerin görünümleri olmuştur. Bu bağlamda, Pkk'nın, aşağıda değinilecek olan siyasallaşma eğilimli dönüşümünün yanı sıra, 1970'lerin Marksist-Leninist çağında ve Kemal Burkay'ın liderliğinde kurulan TKSP, günümüzde yasal bir parti olan PSK ile, yine 1970'lerin sonundan itibaren özellikle İran İslâm Devrimi'nden etkilenmeyle İslâmî bir Kürt devleti hedefiyle ve silâhlı şiddet yöntemiyle ortaya çıkan Kürt Hizbullahı'nın 2000'li yıllara gelindiğinde, yasal bir parti olarak Hür Dava Partisi (HÜDA-PAR) ile legal örgütlenmeyi ve parlamenter temsiliyeti benimsemesi, Kürt siyasal kimliğinin güncel *ulusallaşma ve liberalleşme* eğiliminin en somut ve dikkat çekici görünümleri olmuştur.

7.1.4.1. Militarizmden Parlamentarizme ve Sivil Toplumculuğa Stratejik Dönüşüm

2000'li yıllara gelindiğinde, özellikle örgütün kurucu lideri Abdullah Öcalan'ın Şubat 1999'da yakalanıp ömür boyu hapisle cezalandırılmasından sonra, pkk'nın silâhlı hareketliliği ve eylemliliği, 1990'larla karşılaştırıldığında, önemli ölçüde gerilemiştir. Öcalan, ilk elde Suriye'den çıktıktan sonra sığınma taleplerinin Avrupa devletleri tarafından geri çevrilmesine karşı tepkiye, daha sonra ise aşağıda ayrıca değinilecek olan kişisel ideolojik-felsefi dönüşümüne dayandırdığı gerekçelerle, pkk'nın silâhlı eylemini sınırlandırarak demokratik siyasal argümanlara ve örgütlenmelere dayandırılmasını savunduğu yeni bir siyaset ve örgütlenme tarzı önermiştir.

Bununla birlikte, Öcalan'ın yakalanmış olması, bu sonuçta en belirleyici ve nihai etken değildir. Pkk'nın silâhlı mücadele yöntemini, kendi söylemiyle "savunma konumu"na indirgemesinin öncelikli pratik nedeni, silahlı çatışmanın, iki tarafın iradesinin de baskınlaşamadığı ve arzuladıkları sonuca ulaşamadıkları bir stratejik denge durumunda sabitlenmiş, böylece, savaş kaynakları bakımından sürdürülemez bir aşamaya gelmiş olmasıdır. Bu kapsamda, Türk ordusunun bölgesel askerî yığınağını tahkim etmesiyle ve kendisinin de ayrılıkçı örgüte düzensiz savaş-gerilla yöntemiyle karşılık vermeye başlamasıyla, bu kapsamda özellikle "Köy Koruculuğu" uygulamasıyla köylerde yerleşik kalıcı silâhlı birlikler kurmasıyla (Jongerden ve Akkaya, 2015: 89-90) birlikte, örgütün 1990'ların başındaki görece alan üstünlüğü gerilemiş, örgüt genellikle savunma pozisyonuna ya da sıklıkla ateşkes ilan etme yöntemine başvurmaya zorlanmıştır. Diğer yandan, Türk ordusunun, "balığı tutmak için denizi kurutma" olarak tanımladığı ve ayrılıkçı örgütün bölgesel lojistik ve ikmâl

imkânlarını ve dolayısıyla silâhlı örgüt üyelerinin hareketliliğini olabildiğince kısıtlama amacına dönük alan egemenliği stratejisi kapsamında, köy boşaltma, yayla yasaklama ve yol kapatma gibi kırsal yaşamı sürdürülemez hale getiren *kırsalın boşaltılması* politikasını (Jongerden ve Akkaya, 2015: 90-91) uygulamaya geçişi, yerel toplumu kentlerde merkezîleşmeye zorlamış, bu da örgütün başta insan kaynağı olmak üzere yaşamsal kaynaklarını sınırlandıran güçlü bir etki üretmeyi başarmıştır. 1993'ün ortasından itibaren en azından iki milyon Kürt, ikibin köyden ve bazı şehirlerden Türk ordusu tarafından zorla tahliye edilmiştir (White, 2012: 165). 1994'ün sonuna kadar en az ikibin köy boşaltılmıştır. 1995'te bir Bakan, en az 2664 köyün boşaltıldığını ve iki milyondan fazla insanın evsiz kaldığını kabul etmiştir. Böylece Pkk, boşaltılan köyler ve giderek ağırlaşan kayıpları nedeniyle 1996'dan itibaren daha fazla savunmaya çekilmek zorunda kalmıştır (McDowall, 2004: 581, 585).

Öte yandan, pkk'nın da, özellikle 1990'dan itibaren Kuzey Irak'ta merkezî otorite boşluğundan oluşan denetimsiz uluslararası pazardan edinme imkânı bulduğu silâhlanma kaynağının yanı sıra, Avrupa'daki Kürt diasporası başta olmak üzere kitlesel taraftarlarından ya da yasa dışı etkinliklerinden elde ettiği gelirleriyle, Yugoslavya iç savaşının yarattığı pazarın yanı sıra İç Asya'daki çatışma alanlarından ağır silahlar satın alma kanalları oluşturması, örgütün Türk ordusu tarafından kesin biçimde yenilgiye uğratılması ve silâhlı çatışma kapasitesinin ortadan kaldırılması hedefini uzun vadede gerçekleştirilemez kılmıştır.

Üçüncü olarak, Sovyetler Birliği'nin ve Doğu Bloku'nun çözülmesi sonucunda, Ortadoğu'daki Sosyalist-illiberal hareketleri ABD ve Avrupa merkezli Batı yarıkürenin tekleşen küresel egemenlikleriyle yüzleşmek zorunda bırakmıştır. Özellikle Avrupa rejimlerinin, İnsan Hakları Evrensel Sözleşmesi'nde ve Birleşmiş Milletler Sözleşmesinde ifadesini bulan liberal-batılı siyasal değerleri ve hukuksal ilkeleri itibarıyla şiddete ve silâhlı hareketlere dayalı, hegemonik, totaliter ideolojilere ve söylemlere karşı mesafeleri, pkk'yı da, küreselleşen bu değerlere uyum sağlamaya çalışmak zorunda bırakmıştır. Bununla birlikte, Türkiye'nin Birleşmiş Milletler ve Nato gibi paktlarla, ABD'yle ve Avrupa Birliği'yle müttefik, ticarî ve stratejik ortaklığa dayalı köklü ilişkileri, pkk'nın şiddeti yaygınlaştırma kapasitesi önünde bir bariyer işlevi görmeye başlamıştır. Mitterand dönemi Fransız politikasında olduğu gibi, her ne kadar Kürt hareketlerine sempati duyulduğu gösterilmiş ise de, bu,

“Sürgünde Kürt Parlamentosu” girişiminde olduğu gibi, siyasal temsiliyet ve entelektüel faaliyet kapsamıyla sınırlı kalmıştır.

Dördüncü olarak, pkk, Türkiye'nin, Avrupa Birliği'ne tam üyelik başvuru ve ardından müzakere sürecinde karşı karşıya kaldığı, Avrupa Birliği Yerel Özerklik Şartnamesi örneğinde olduğu gibi federal değerlere dayalı, dolayısıyla üniter ulus devlet yapısını ve rejimini dönüşüme uğratması beklenen reform baskısı altında bulunmasının getirilerinden yararlanma yöntemini benimsemiş ve Kürt sorununa ilişkin beklentilerinin, Avrupa Birliği'nin Türkiye üstündeki belirleyici etkileri ve denetimleri üzerinden gerçekleşmesine nüfuz etme yöntemini uygulamaya başlamıştır. Sonuçta, Türkiye'nin Batı'yla bütünleşme çabaları ve küreselleşme süreci de Kürt hareketinin başarısını olumlu yönde etkilemiştir (Kurubaş, 2004: 350).

Pkk hareketinin, silâhlı çatışma yöntemini ikincilleştirme ve giderek daha az kullanma stratejisinin ilk pratik görünümü, Türkiye'nin mevzuatına uygun bir siyasal örgütlenme biçimi içerisinde yasal siyasal alana dahil olma biçiminde gerçekleştirilmiştir. Pkk'nın bu dönüşümü, ilk kez 1993 yılındaki ilk ateşkes kararı ile belgelenmiştir. Bu kapsamda, örgüt lideri Öcalan, Talabani aracılığı ile Türkiye Cumhurbaşkanı Özal'a ilettiği ateşkes kararını ilan ederken, silâhlı mücadeleyi bıraktıklarını, gelecekte siyasal mücadele yürüteceklerini, siyasî mücadele yürütülmesi için gerekli demokratik koşullar sağlanırsa Türkiye'nin mevcut sınırları içinde yaşamayı kabul edeceklerini açıklamıştır (14 Mart 1993 tarihli Hürriyet gazetesinden aktaran, Gunter, 2013: 153). Bu kapsamda, ilk ana akım Kürt partisi olan (Çiçek, 2016: 365) ve 1990 yılında kurulan Halkın Emek Partisi (HEP) (1990-1993), bu sürecin ilk deneyimi olmuştur. Daha sonra, HEP'in kapatılmasını takiben, Türkiye'deki Kürt yasal siyasallaşma süreci peşi sıra kapatılmalarla, Demokrasi Partisi (DEP), Özgürlük ve Demokrasi Partisi (ÖZDEP), Halkın Demokrasi Partisi (HADEP), Demokratik Halk Partisi (DEHAP), Demokratik Toplum Partisi (DTP), Barış ve Demokrasi Partisi (BDP), ve şimdilik Halkların Demokratik Partisi (HDP) deneyimleriyle ilerlemiştir. Böylece, pkk hareketi, hem Avrupa ülkeleri hem de Türkiye toplumu ve devleti önünde, kendi silâhlı örgütlenmesinden ayrı ve ondan bağımsız, ancak kendisiyle benzer amaçlara ve hedeflere sahip, ayrı bir kurumsallaşma seçeneği üreterek, uluslararası ve ulusal hukuk ve topluluk önünde meşrû bir hareket alanı yaratmayı kurgulamıştır.

Diğer yandan, pkk, kendi örgütlenmesini de yukarıda değinilen gerekçeleri gözetken biçimde yapı bozumuna uğratmış, bu kapsamda, adını, önce 2002 yılında *Kadek* olarak değiştirmiş, ancak Nisan ayındaki bu isim değişikliği, aynı yılın Ekim ayında iptal edilmiş, bu kez, 2003 yılındaki bir başka kongrede *Kongra-Gel* (biçiminde yeniden değiştirilmiştir (Akkaya ve Jongerden, 2010: 85-86; 2015: 123-124). Ardından, örgüt, ismini 2005'te KKK ve 2007'de KCK olarak iki kez daha değiştirmiştir. Ayrıca, siyasal partiyi, diğer yan politik örgütlenmeleri ve dernekler ve vakıflar gibi apolitik sivil toplum kuruluşlarını da içermek kaydıyla, *Halkların Demokratik Kongresi (HDK)* adıyla duyurulan bir kuruluş biçimi de, yerel toplumun, yasal siyasal partiler dışında, karar aygıtının aşağıdan yukarıya işlediği, dolayısıyla karar alma süreçlerinin toplumsallaştırıldığı, böylece, toplumun aşağıdan yukarıya doğrudan demokrasi yöntemiyle örgütlendiği varsayımına dayalı bir üst-yapı veya çatı örgütü de, bu sivil örgütlenme stratejisine dahil edilmiştir. Tüm bu isim değiştirme süreci, gerçekte, ABD'nin ve Avrupa Birliği'nin pkk'yı terör örgütleri listelerinde kayıtlı tutmalarından kaynaklanan etkili sınırlamaları aşma çabasının görünümünden ibaret olmuştur. Bu yolla örgüt, yapısını, silâhlı ve sivil olarak ayırdığı, sivil siyaset yürütme seçeneğini de değerlendirdiği mesajını vermeyi amaçlamıştır.

Son olarak, pkk'nın, silâhlı mücadele stratejisini indirgemesinde etkili bir neden de, siyasal iktidarı elde etmeye veya silâhlı güçle devlet kurmaya dayalı gerilla sistematığının, ilhamını Çin ve Küba devrimlerinden alan Maoist ve Kastrist ideolojik arka planın, küreselleşme sürecindeki etkisizleşmesiyle birlikte, Güneydoğu Anadolu toplumunun yukarıda genişçe değinilen göç ve kentleşme süreçlerinde köylülükten kentliliğe geçişiyle toplumsal tabanını da yitirmesi olmuştur. Böylece, pkk sadece silâhlı stratejisinde değil, aynı zamanda onun arkasındaki ideolojik yapısında da köktenci bir değişikliğe uğramıştır.

Bütün bu belirleyici etkenlerin birikimi altında, kurucu lider Öcalan, 2013 yılı Mart ayında, Diyarbakır'da düzenlenen kitlesel bir etkinlikte, HDP'li siyasetçiler tarafından okunan mektubunda yer verdiği “bugün yeni bir dönem başlıyor. Silahlı direniş sürecinden demokratik siyaset sürecine kapı açılıyor. ..Artık silahlar sussun, fikirler ve siyasetler konuşsun. Artık silahlı unsurlarımızın sınır ötesine çekilmesi aşamasına gelinmiştir” ifadeleriyle ve devletle aralarındaki müzakere sürecine de atıfla, pkk'yı silâhlı güçlerini Türkiye sınırları dışına çıkarmaya, nihâ

olarak da silâhlı mücadeleyi bırakmaya çağırılmış, silâhlı mücadelenin yerini demokratik siyasetin almasına dönük adım atılmasını önermiştir (Bianet, 2013; Çiçek ve Coşkun, 2016: 6-8). Öcalan'ın önerisini kabul eden örgüt, temsili bir düzeyde militanını Türkiye sınırı dışına çıkarmıştır. Bu süreçte pkk, silâhlı güçlerinden sembolik bir kısmı Türkiye sınırları dışındaki üslerine çekerken, “çatışmasızlık” ilan etmiş ve Türk ordusunun kendilerine operasyon düzenlemediği sürece silâhlı eylemde bulunmayacaklarını ilan etmiştir. Gerçekten de, belirli bir süre boyunca şiddet eylemleri, pkk'nın ilk silâhlı eyleminden o güne kadar görülmemiş düzeye indirgenebilmiştir. Ne var ki, 22 Temmuz 2015'de, Urfa'nın Ceylanpınar ilçesinde, iki polis memurunun evlerinde öldürüldüğü cinayetlerin pkk tarafından üstlenilmesinden sonra karşılıklı çatışmalar yeniden yükselmeye başlamış, nihayet devletin müzakere ve reform sürecini tek yanlı sonlandırdığını açıklamasından sonra operasyonlar ve örgütün şiddet eylemleri tırmanmıştır. Olaylar, pkk'nın, yan örgütleri aracılığıyla yerel özerklik/ özyönetim ilanı ve silâhlı güçlerini Nusaybin, Cizre, Silopi ve Diyarbakır il merkezinde Sur ilçelerine sokarak yerleşim birimlerine ulaşımı hendek kazarak ya da duvarlar örerek engellemeye kalkışmasıyla birlikte, şiddetli ve ağır silâhların kullanıldığı şehir içi çatışmalar halini almıştır. Bu çatışmalarda, üçyüze yakın güvenlik görevlisinin, üç bini geçik örgüt militanının ve öldürüldüğü bildirilmiştir.

7.1.4.2. Ayrılkçılıktan “Birlikte Yaşam”a ve “Demokratik Ulus”a Politik Dönüşüm

Pkk'nın Kürt sorununa kuruluş aşamasındaki yaklaşımı, Kürt nüfusunun yoğunlukla yaşadığı coğrafyanın, Pers-Bizans-Sasani-Arap İslam-Selçuklu ve Osmanlı İmparatorlukları ve nihayet 1923'den bu yana da Türkiye Cumhuriyeti egemenliği altında, kesintisiz bir tarihsel süreç boyunca boyunduruk altında tutulup sömürgeleştirildiği, böylece Kürtlerin olağan gelişim koşullarının engellendiği, Kürtlerin, egemenlikleri altında yaşadıkları ülkelerin uluslarına göre eşitsizleştirilip geri bırakıldığı kabulüne dayandırılmıştır (Özcan, 1999: 62). Buna göre de, Kürt sorununun çözümünün sadece ulusal bağımsızlığın elde edilip bir Kürt devletinin kurulmasıyla yeterli olmayan, aynı zamanda sosyo-ekonomik ve kültürel eşitsizliğin ve bu kapsamda geri bırakılmışlığın tarihsel birikiminin sonuçlarını da ortadan kaldıracak bir sosyal devrimi gerektirdiği öngörülmüştür. Böylece, pkk'nın Kürt sorununa ilişkin kurucu yaklaşımı, politik kökenindeki Sosyalist ideolojik geleneğin

de teorik etkisi altında ve “ezen-ezilen ulus ilişkisi” temeli üstünde, tepkisel milliyetçiliğin ve Sosyalist devrimciliğin harmanlandığı bir ideolojik kurguyla yapılandırılmıştır (Özcan, 1999: 55-56). Bu çerçeve, pkk'nın kurulduğu dönemin dünyada, Ortadoğu'da ve Türkiye'deki genel anti-kolonyalist, anti-emperyalist ve Sosyalist ideolojik ikliminin izlerini ve etkilerini göstermektedir. Buna göre, Kürt uluslaşmasının ve ulus-devletinin önünde yükselen en önemli engel, Kürt ulusal devletinin kurucu ideolojisi olarak “Kürt millî demokratik devrimi”ne öncülük edecek bir Kürt burjuvazisinin, Kürt coğrafyası üstündeki sömürü nedeniyle eksikliği olmuştur.

Millî burjuva sınıfının ortaya çıkmaması, kent küçük-burjuvazisinin de Türk sömürgeciliğine ve feodal-komprador kesime maddî bağlarla bağlı olması, temel güç olarak işçi-köylü ittifakını bırakmaktadır. Kürt Devrimi için, işçi-köylü ittifakı, temel önemde bir ittifak olup, millî demokratik devrimin başarıya gitmesinin vazgeçilmez koşuludur (Öcalan, 1984: 126).

Tez'in Kemalizm'in Evrimi başlıklı üçüncü bölümü kapsamında “Sol Kemalizm” başlığı altında incelendiği üzere, Türkiye solunun Kemalist yorumu olan “Millî Demokratik Devrim” düşüncesinden esinlenen pkk, kuruluş aşamasında, Kürt ulusunun kendi bağımsız devletini kurma hedefini ilkeselleştirmiş ve önceliklileştirmiştir. Pkk, bu yaklaşımını, kendi belgeliğinde 1976'ya tarihlendirdiği, fakat ilk kez 1978'de yayınladığı (Öcalan, 1984) kuruluş metni içerisinde belgelendirmiştir. Pkk, “Bağımsız, birleşik, Sosyalist bir Kürt devletinin kuruluşu” olarak tanımladığı nihaî hedefini, stratejik olarak aşamalandırmış, bu kapsamda ilk elde silâhlı direnişi toplumsallaştırmayı, sonra silâhlı mücadele sonucunda bağımsız bir ülke kurmayı, nihayet bu bağımsız ülkede Sosyalist bir rejim ve toplum inşa etmeyi planlamıştır.

Ulusal mesele konusundaki “bölgesel özerklik, federal birlik, dil ve kültür özerkliği” biçimindeki çözüm yolları gericedir ve günümüzde ulusların kendi kaderlerini tayin hakkının biricik doğru yorum tarzı olan “bağımsız devlet” tezine aykırıdır. Bağımsız devlet, günün şartlarında tek doğru, doğru olduğu için de devrimci bir tez olup, diğer tezler ve çözüm yolları devlet sınırlarına dokunmadığı için reformist, reformist olduğu için de gerici tezlerdir (Öcalan (1984:164).

Bu ulusçu algısı nedeniyledir ki, pkk hareketi, söyleminin merkezine, Sosyalist kökeninden farklı olarak “Devrim'den çok “ulusal kurtuluş” hedefini

koymuş, kendisini de “devrimci” olmaktan çok “ulusal özgürlük hareketi” olarak tanımlamıştır (Güneş, 2013: 162).

1990’ların ikinci yarısına gelindiğinde, yukarıda değinildiği üzere, Soğuk Savaş’ın sonlanmasından kaynaklanan küresel nedenler, Ortadoğu’da değişen devletler arası ilişkiler, bölgede ise, Türk ordusu ile silâhlı çatışmanın sürdürülemez bir güç dengesine ulaşması, en önemlisi, bölgede, yine yukarıda ele alınan göç, kentleşme ve sınır ticareti gibi yerel kapitalistleşme ve orta sınıflaşma temelli sosyo-ekonomik değişme süreci, pkk’nın taleplerini sorgulaması ve revizyona uğratması konusunda baskı etkenleri olmuştur. Bunda, aşağıda değinileceği biçimde, Özal rejiminin devletin Kürt algısı ve politikası konusundaki reformist söyleminin de belirleyici etkisi olmuştur. Bu süreçte pkk, kuruluş amaçlarından büyük ölçüde vazgeçerek Kürt sorunu için Türkiye sınırları içinde bir “iç çözüm” arayışına girmiştir (Çiçek, 2016: 364). Bu kapsamda, pkk lideri Öcalan, siyasî bir çözüme hazır olduğunu, erken bir dönemde, 1988’de ifade etmiştir (Birand, 1988; Çiçek, 2016: 365). 1990’daki bir röportajında da Öcalan, eşitlik ve birlik temelinde tartışılabilir bir siyasal çözüm olasılığından söz etmiştir (Perinçek, 1990: 91). Aynı yıl, pkk, 4. Kongresinde Kürt sorununa federal bir çözüm olasılığını tartışmıştır (Kirişçi ve Winrow, 2011: 176). Öcalan, 17 Mayıs 1993’te Bekaa vadisindeki pkk kampında düzenlediği bir basın toplantısında, Türkiye’deki Kürtlerin barış, diyalog ve demokratik bir devlet çerçevesinde siyaset yapmak istediklerini söylemiş, Türkiye’yi bölmeye çalışmadıklarını, tek vatanın içerisinde Kürtlerin insan haklarını talep ettiklerini ileri sürmüştür (Gunter, 2013: 153). Öcalan, Mart 1994’teki bir röportajında da, Türkiye’yi bölme niyetinde olmadıklarını, pkk’nın bütün çözümlere açık olduğunu duyurmuş, aynı ay içerisinde düzenlenen bir uluslararası konferansa yazdığı mektupta da, “bir federasyon kurulması dahil tüm seçeneklerin tartışılmasına hazır olduğunu” bildirmiştir (Kirişçi ve Winrow, 2011: 176, 229). 1999 yılında Kenya’da yakalanıp Türkiye’ye getirildiği günlerde yapılan sorgulamasında da Öcalan, Türkiye’yi bölmeyi değil, tersine Kürtleri Türkiye’ye eklemlendirmeyi amaçladığından sıklıkla söz etmiştir.

Bilimsel ölçüler içinde bakıldığında, dört taraftan kabul edemeyecek komşularla çevrili, ağırlıklı olarak dağlık bir coğrafyada, ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasal olarak çok bölünmüş, ağır feodal değer yargılarıyla ve daha bir alfabeyle bile sahip olmayan, nüfusun daha büyük kısmı metropollerde çalışan Kürt toplumu için devlet

iddiasında bulunmak bu nedenlerle gerçekçi olamaz” (Hürriyet, 1999) ..“Biz devletimizi zaten kurmuşuz. Yeni bir devlet kurmamıza gerek yoktur. Bizim kendimize ayrı bir tarih aramamıza gerek yoktur. Bu tarih ortaktır. Türklerin olduğu kadar Kürtlerindir (13.03.2002 tarihli avukat görüşme notlarından aktaran, Kapmaz, 2011).

Öcalan, savunmalarında, bağımsız devlet, federasyon ve bölgesel otonomi gibi tüm teritoryal egemenlik formlarını gerici modeller olarak ele almış, “demokratik cumhuriyet”i, Kürt sorununun çözümü için en uygun proje olarak sunmuştur (Çiçek, 2016: 373). Öcalan, sonraki yıllarda da bağımsız bir devlet iddiasını bütünüyle reddederek, yerine “gerçekten demokratik bir Türkiye Cumhuriyeti ve demokratik konfederalizm” projesini önermiştir (White, 2012: 130; Jongerden ve Akkaya, 2015: 130). Bu kapsamda Öcalan’ın önerisi, Türkiyeli Kürtler için, “Demokratik Özerklik” adını verdiği, yerel yönetimlerin güçlendirildiği ve yerelin bir tür yerel parlamento aracılığıyla yönetildiği bir yarı-federal yönetim tarzı tasarımını içermiştir. Öcalan’ın yazdığı metinler, pkk tarafından da resmî çizgi olarak benimsenmiş (White, 2012: 130; Akkaya ve Jongerden, 2015: 130), örneğin, 2007 yılında düzenlenen ikinci kongrede, “Kürt Sorununa Demokratik Çözüm-Demokratik Özerklik Projesi” adı altında resmen kabul edilmiştir. Öcalan’ın yakalanması sonrasında bağımsızlık, ulusal kurtuluş, federasyon gibi söylemler, pkk tarafından da keskin bir şekilde terk edilmiş ve Kürt sorununun çözümü için Türk devletinin “demokratik bir cumhuriyet” temelinde yeniden yapılanması önerilmiştir (Çiçek, 2016: 373; Akkaya ve Jongerden, 2010: 90; 2015: 130). Öcalan’ın yakalanmasından sonra örgütün lideri konumuna gelen Murat Karayılan da, bu değişikliği teyit etmiştir:

PKK eskiye göre daha makul bir çizgide. Örneğin evvelce bağımsız Kürt devleti isterdi. Bu geçmişte kaldı. Yani artık ‘bölücü’ değil. Kürtlerin Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde eşit ve özgür olarak yaşamalarını istiyoruz. Şunu belirtmek isterim. Bu bir taktik değildir. Bölücülüğü, yani bağımsız devleti dışlayan süreç 1993’te başladı, 1999’da İmralı ile başladı. Pradigma değişti” (Cemal, 2009). “1 Eylül itibarıyla silahlı mücadele bitti. Bir daha başlamayacağız. Öncelikli hedefimiz, Türkler ile Kürtlerin bir arada yaşamasıdır. Bağımsızlık, federasyon ya da özerklik başka şeyler. Ayrılıktan vazgeçtik. Türklerle birlikte yaşamaya karar verdik (Osman Öcalan’ın 28.10.1999 tarihli *Zürcher Zeitung* gazetesine demecinden aktaran Cemal, 2010: 496).

2015'ten itibaren silâhlı çatışmaların yeniden yükseliş eğilimine geçtiği süreçte Türk ordusuna yönelik saldırılar düzenlemekle birlikte, pkk, ayrılıkçılığı terk kararından ve “demokratik ulus temelinde birlikte yaşam” amacından vazgeçtiğini beyan eden herhangi bir bildirimde bulunmamış, tersine, ilginç biçimde, bu konudaki kararlılığını sürekli teyid etmiş, bu kapsamda HDP'nin yasal siyasal mücadelesini destekleyen söylemlerini sürdürmüştür.

7.1.4.3. Sosyalizm'den Radikal Demokrasi'ye ve Eko-Anarşizm'e İdeolojik Dönüşüm

Küreselleşme sürecine gelindiğinde, Soğuk Savaşa özgü ideolojik kamplaşmaların etkisini yitirmesi, özellikle Sovyetler Birliği'nin ve Doğu Bloku'nun çözülmesinden sonra Sosyalizm'in küresel çapta geri çekilişi, Kürt siyasal hareketini de etkilemiş, 1990'ların başından itibaren ideolojik tartışmalar ve yeniden yapılanmalar, liberal yönlü ideolojik ve politik dönüşümün hazırlayıcısı olmuştur. Bu bağlamda, 1980'lerin ikinci yarısında, Sovyetler Birliği'nde Gorbaçov liderliğinde başlayan yenileşme-liberalleşme (Glasnost ve Perestroika- Açıklık-şeffaflık ve yeniden yapılanma) politikaları, küresel kapitalizm karşısında Sovyetler Birliği desteğinden yoksunlaşan Doğu blokunda da hızlı bir çözülme getirmiş ve başta Doğu Almanya Demokratik Cumhuriyeti olmak üzere tüm Doğu Avrupa Sosyalist rejimleri peşi sıra yıkılmışlardır. Doğu blokunun yıkılmasıyla birlikte Sosyalist kampta başlayan politik ve ideolojik tahribat, Türkiye'de ve Kürt siyasal hareketinde de kökten değişmeci ve yapı sökücü etkilerini göstermeye başlamıştır.

1978'deki kuruluşundan itibaren radikal sol egemen olduğu, resmî olarak Marksizm-Leninizm'e ve onun Maocu-Castrocu versiyonuna bağlı olan Pkk (Lazarev ve Mihoyan, 2010: 359), diğer Kürt örgütlenmelerinin 12 Mart ve 12 Eylül rejimleri boyunca ortadan kalkmalarıyla, tek başına, Kürt siyasal kimliğinin ve hareketinin küreselleşme sürecindeki devamlılığı ve uzantısı haline gelmiş, böylece, Kürt siyasal kimliğinin ve hareketinin 1980 öncesindeki Sosyalist kişilikten 2000'lerdeki liberal dönüşümünün de ana taşıyıcısı ve gözlem alanı olmuştur. 1990'lı yıllarda Sovyetler Birliği'nin çökmesiyle birlikte Sosyalist söylemin geçerliliğini yitirmesi, pkk'nın da yeni ideolojik arayışlara girmesine yol açmıştır. Marksist-Leninist-Sosyalist dünya görüşüne ve şiddete dayalı strateji, 1990'lı yıllarda krizlerle karşı karşıya kalmıştır (Çiçek, 2016: 364, 367). Bu kapsamda, pkk'nın 1980'lerin ikinci yarısında başlayan Sosyalizm'den kopuş süreci, 1990'ların başı boyunca devam etmiş ve 1995'te,

örgütün amblemindeki orak-çekici kaldırarak bir meşaleyle değiştirmesiyle sembolik ifadesini bulan şekilde son bulmuştur (Güneş, 2013: 12, 234; Çiçek, 2016: 368).

İlk olarak, Türkiye'deki Kürt toplumunun siyasal algılarında, taleplerinde ve davranışlarında, yukarıda genişçe incelenen, küreselleşme sürecindeki bölgesel ve yerel sosyo-ekonomik dönüşümden kaynaklanan değişim, pkk'nın ve genel olarak Kürt siyasal hareketinin liberalleşme eğilimli ideolojik dönüşümünün belirleyici bir etkene olmuştur.

İkinci olarak, Pkk'nın Soğuk Savaş sürecine özgü Sosyalist ideolojik tercihlerinden ve hedefinden, günümüzdeki liberal söylemine vardığı dönüşüm sürecinin kurucu temellerinden biri, 12 Mart ve 12 Eylül rejimlerinde Türkiye'yi terk eden Kürt milliyetçisi sempatanların, politik mültecilik süreçlerinde Avrupa siyasal kültüründen etkilenmeleri olmuştur. Bu kapsamda, Batı Avrupa'nın liberal ve Avrupa Birliği'nde somutlaşan federal değerlerinin yanı sıra, özellikle İskandinav sosyal demokrasisinin etkileri, bu konuda belirleyici olmuştur. Bu bağlamda, Avrupa Sosyalizmi, ya da sonradan verilmiş olan adıyla "Üçüncü Yol", 1970'lerden getirilen ve küreselleşme koşullarında sürdürülemez olan Sosyalist kökene makûl bir alternatif olarak değerlendirilmiştir.

Üçüncü olarak, Öcalan'ın yakalanıp cezaevinde konulduktan sonra yazdığı kitaplarda sunduğu, Ernesto Laclau ile Chantal Mouffe gibi post-Marksist ve Murray Bookchin gibi Eko-Anarşist düşünürlerinden etkilenimlerini ve esinlenmelerini (Jongerden ve Akkaya, 2015: 179; Çiçek, 2016: 376) özelde Kürt, genel olarak Ortadoğu ortamına uyarlama girişimlerini içeren kişisel kuramsal görüşleri ve önermeleri de, Öcalan'ın örgüt ve Kürt toplumunun çoğunluğu üstündeki geçmişe dayalı karizmatik etkisinin katkısıyla, örgütlerin ideolojik programlarının ve söylemlerinin revizyonu üstünde etkili olmuştur. Bu kapsamda, Öcalan, insanlık tarihinin "Neolitik Devrim, Feodal Devrim- Kapitalist Modernite" olarak aşamalandırdığı, günümüze kadar gelen sürecinin sonunda, içinde bulunulan güncel evrensel ve bölgesel sorunlara karşı, aynı zamanda, denenip başarısız olduğunu varsaydığı Sosyalizm'e alternatif olarak, "Demokratik Uygarlık" ya da "Demokratik Modernite", bu kapsamda zamanı geçmiş bir şey olarak gördüğü ulus-devlete bir alternatif (Akkaya ve Jongerden, 2010: 96) ve ideal siyasal rejim olarak da "Demokratik Konfederalizm" diye adlandırdığı kendi çözüm önerilerini içeren "teorik" önermesini sunmuştur.

Ortadoğu kaosunda mücadele eden ve çözüm arayan üç temel gücün durumu gösteriyor ki, Ortadoğu'nun demokratik uygarlık çağına geçişi ancak karma demokratik düzen temelinde olabilir. ... bu, üstten ABD'nin Büyük Ortadoğu Projesinin, alttan halkların demokratik, cinsiyet özgürlükçü ve ekolojik toplum projesinin yoğunlaşan etkisi altında gerçekleşecektir. ...Bu biçimde gelişecek olan Ortadoğu demokratik yapılanması, demokratik uygarlığın sol kanadını oluşturacaktır. Böylece Ortadoğu, tez olan sağ kanat Avrupa demokrasisinin gerçek bir antitezi haline gelecektir. ... yeniden yapılanma hedefinin esas mantığı, ekonomide liberalleşme, başta kadın olmak üzere toplumsal alanda ve siyasette sistem çerçevesinde demokratikleşmedir (Şafak, 2005).

Öcalan'ın, yerel/bölgesel çoğulcu bir idarî ve siyasî yönetimi, komünal/toplumcu bir ekonomiyi, eşitliğe ve özgürlüğe dayalı yeni bir toplumsal cinsiyet rejimini ve son olarak ekolojiyi esas alan (Çiçek, 2016: 381) bu teorik tasarımı, genel olarak, Bookchin'in ekolojik Anarşist görüşlerinden “*Ekolojik paradigma*” ya da “*Ekolojik Komünalizm*”, Laclau-Mouffe ikilisinin, Marksist kuramın sınıf merkezliliğine karşı¹¹⁴ etnik, dinsel, cinsel ve benzeri kimlikleri, ulus-devlet tekçiliğine karşı bir özgürleşme alanı olarak önceliklileştirdikleri, post-Marksist yaklaşımlarından “*Radikal Demokrasi*”,¹¹⁵ nihayet çağdaş feminist akımların erkek-egemenlik eleştirilerinden “*cinsiyet özgürlükçü paradigma*” adları altında alıntılanan bir seçkiyle oluşturulmuş, bu kurucu unsurlarının ortak özellikleri ışığında, devletin toplum, insanın doğa ve erkeğin kadın üzerindeki hiyerarşilerinin eleştirisine dayalı felsefî bir öz etrafında, modern ideolojik anlatıların post-modern eleştirilerine dayalı, eklektik bir modeldir. Bu tarihsel üç ayaklı hiyerarşik yapıya karşı önerilen ise, toplumun devletten arındırıldığı, toplumun kendi kendine, sivil ağlarla örgütlendiği devletsiz bir *konfederatifçilik*, toprak başta olmak üzere üretim araçlarının kolektifleştirildiği, fakat devlet var olmadığı devletçi kolektivistizme

---

¹¹⁴ Öcalan'a göre, “..burjuvaziye karşı proletarya sınıfını yaratma çabasının yanlıgılı bir yaklaşımdır. Tarihi sınıf savaşlarından ibaret görmek, aşırı indirgemeci bir görüştür. Sınıfı temel alan devrim yaklaşımı, teorik olarak imkânsız olmasa da, pratikte sonuç alıcı olmaktan uzaktır” (Öcalan'ın 16 Ocak 2009'da Fırat Haber Ajansı (ANF) tarafından yayınlanan Avukat görüşmesi notlarından aktaran, <http://www.haberveriyorurum.net/haber/ocalanin-marxla-hesaplamasi-toplu-eserler>, Erişim Tarihi: 10.10.2011.

¹¹⁵ Bkz. Ahmet Hamdi Akkaya ve Joost Jongerden, Reassembling the Political: The PKK and the Project of Radical Democracy. *European Journal of Turkish Studies*, 2012, 14.

dönüşmeyen bir *kooperatifçilik*, nihayet cinsiyetler arası ilişkilerin toplumsallıktan ve geleneksellikten tamamıyla arındırıldığı, böylece karşılıklı bireysel ilişkilerin özgürleştirildiği bir tür *eşitlikçi feministlik* bileşkesinden oluşan bir teorik kolajdır. Sonuçta, uzun yıllar kendi devletini kurma mücadelesi veren pkk, rotasını değiştirerek devletin reddine dayalı radikal demokrasi projesine dönüşmüştür (Jongerden ve Akkaya, 2015: 132; White, 2012: 145). Bu post-modern felsefi tasarımın ve politik söylemin bu tasarıma vurgusunun pratikteki etkisi, teorik ve söylemsel etkisine göre oldukça sınırlı kalmıştır.

7.1.4.4. İnkârdan Kısmî Tanımaya ve Müzakereye Devletin Kürt Algısının ve Politikasının Dönüşümü: “Açılım”

Soğuk Savaş’ın 1980’lerin sonundaki itibaren sonlanmasıyla başlayan küresel değişim ve neoliberalizmin küreselleşmesi süreci, Türkiye’nin ekonomik rejimi üstündeki belirleyici etkileri üzerinden siyasal yapısında da ulus-devletin üniter merkezîyetçiliğini ve Kemalist milliyetçiliği reforma zorlayan bir belirleyici güce dönüşmüştür. Bu kapsamda, özellikle Avrupa Birliği ile ilişkiler ve üyelik süreci kapsamında karşılaşılan yerelleşmecî değer ve ilkelere dayalı talepler, Türk devletinin kimlik algısını, vatandaşlık hukukunu ve bu kapsamda Kürt sorununa yaklaşımını reforme etme ihtiyacının temel belirleyeni olmuştur. Diğer yandan, Körfez Savaşları’ndan sonra, Kuzey Irak’ta oluşan ve 2003’teki uluslar arası işgalle Baas rejiminin yıkılmasını takiben giderek devletleşme sürecine giren Bölgesel Yönetim’le, özellikle Kerkük-Yumurtalık petrol boru hattı ve Habur sınır kapısı üstünde gerçekleşen ticarî ilişkiler de, Türk devletinin Kürt sorunu algısını ve politikalarını liberal yönde dönüştüren bir ekonomik etken olmuştur.

Türk devletinin Kürt sorunu konusunda reformcu eğiliminin görünürleşmesi, 12 Eylül askerî rejiminden sonra devreye giren Özalizm politikaları kapsamında ve bizzat Özal tarafından gerçekleştirilmiştir.¹¹⁶ Özal, birçok açıdan Kemalizm’i aşmış biriydi. Bu kapsamda Özal’ın en ilginç girişimlerinden biri, devletin Kürt sorunu konusundaki tarihsel uzlaşmazlığını terk etmek istemesi ve yeni politika arayışı olmuştur (Gunter, 2013: 137). Özal, Kürt sorununu mutlaka çözeceğini, bunun, milletine son hizmeti olacağını söylemiştir (Akçura, 2009: 249). Bu kapsamda,

---

¹¹⁶ Bkz. Michael M. Gunter, Turgut Özal ve Kürt Sorunu. Marlies Casier ve Joost Jongerden (Editörler), *Türkiye’de Milliyetçilik ve Politika. Politik İslâm, Kemalizm ve Kürt Sorunu*. Vate Yayınları, İstanbul, 2013, ss.137-162.

Özal'ın, anneannesinin ve annesinin Kürt olduğunu bildirmesi (Uluç, 2014: 131; Uçar ve Akandere, 2017: 373, 374), bu konudaki reformist söyleminin simgesi haline gelmiştir. 1990'lı yıllarda Cumhurbaşkanı Özal'ın etkisiyle Kürt sorununda söylem düzeyinde de olsa bir değişim başlamıştır (Uçar ve Akandere, 2017: 379; Ataman, 2002). Özal, daha Cumhurbaşkanı olmadan önce, Türkiye'de farklı etnik gruplardan vatandaşlar olduğunu ve bunları Türk kimliği altında asimile etmenin imkânsızlığını vurgulayarak, “Türkiye'nin adı keşke Anadolu olsaydı, böylece Türk, Kürt herkes Anadolu'luyum derdi” şeklinde görüş belirtmiştir (Güldemir, 1992: 408-409; Özkan, 2016: 409). Özal'ın bu konudaki en ileri adımı, 1992'deki, federasyonun tartışmaya açılmasına dair çağrısı (Yayman, 2011: 310; Uluç, 2014: 131) olmuştur. Bu bakımdan Özal, “tabuları yıkan adam” olarak anılmıştır (Yayman, 2011: 309). Örneğin, Özal, 1991 yılındaki Körfez Savaşı'nın sonuçlarının da teşvikiyle, Türkiye'nin uzun zaman sürdürdüğü herhangi bir Kürt grubuyla görüşmeme politikasını değiştirmiş ve Kuzey Irak'taki Kürt liderlerden Mesut Barzanî ve Celâl Talâbanî ile görüşmüştür (Gunter, 2013: 145). Yine Özal, ölümünden önce, Kürtçe radyo ve televizyon yayınına geçilmesini, Kürtçe'nin okullarda ikinci dil olarak öğretilmesini önermiştir (Kirişçi ve Winrow, 2011: 160, 163; Yayman, 2011: 324). Nitekim Kürtçe'nin yayınlarda kullanılmasını yasaklayan “Türkçe'den Başka Dillerle Yapılacak Yayınlar Hakkında Kanun”, Özal döneminde, 1991'de kaldırılmıştır (Uluç, 2014: 131; McDowall, 2004: 569). Özal, Kürtçe konuşmanın yasallaştırılması dışında, Abdullah Öcalan'ın da aralarında bulunduğu örgüt üyeleri için af çıkartılmasında da söz etmiştir (White, 2012: 233).

Özal'ın ardından Cumhurbaşkanı olan Süleyman Demirel'in Başbakan olduğu 1992'de Diyarbakır ziyaretinde gazetecilerle bir görüşmesinde “Kürt realitesini kabul ediyoruz” sözleri (Akçura, 2009: 223), reformcu söylemin bir başka örneği olmuştur. Reform söylemi, Ekim 1993'de Başbakan Çiller'in, Kürt sorununun çözümü gündeminde, İspanya'daki Bask modelinin tartışmaya açılmasına dair önermesiyle (Yayman, 2011: 216; Akçura, 2009: 275,277; Kirişçi ve Winrow, 2011: 164) devam etmiştir. Çiller'in Kürt sorununa ilişkin reformist söyleminde kullandığı argümanlardan biri, “Kürtçe televizyon kanalı” kurulması vaadini sürdürmesi olmuştur (Akçura, 2009: 277). 1996'da, koalisyon hükümetinin Başbakanı Mesut Yılmaz da, bir röportajında, Kürt sorununun askerî değil siyasî bir çözüm gerektirdiğini söylemiştir (7 Ağustos 1995 tarihli Yeni Yüzyıl gazetesinden aktaranlar

Kirişçi ve Winrow, 2011: 170). Bu anlamda Yılmaz, Avrupa Birliği'ne giden yolun Diyarbakır'dan geçtiğine inandığını" bildirmiştir (Akçura, 2009: 259). Refah Partisi'nin Doğru Yol Partisi ile kurduğu ve "Refahyol" diye adlandırılmış olan 54. Hükümet'in Başbakanı, İslâmcı Millî Görüş lideri Erbakan ise, Kürt sorununa dair Kemalist milliyetçiliğe eleştiri içerikli algısını ve yaklaşımını,¹¹⁷ 1994'te Diyarbakır'da yaptığı bir seçim konuşmasında, "okullarda 'Türk'üm, doğruyum çalışkanım" diye söyletirsenez, başkaları da 'ben Kürt'üm, daha çalışkanım, daha doğruyum' deme hakkını kendinde görür" sözleriyle açıklamıştır (Yayman, 2011: 405; Akçura, 2009: 295). Bu bağlamda, Refah Partisi, İslâmcı ideolojisine uygun olarak, Kürtlerin kaderini İslâm ümmetinin kaderine bağlayan bir yaklaşım sergilemiştir (Erkan ve Aydın, 2012: 214).

Türk devletinin Kürt sorunu konusundaki neoliberal reformcu söylemsel eğilimi, somut görünümüne, 2000'li yılların ikinci yarısında, AK Parti iktidarının erken döneminde kavuşmuştur. Bununla birlikte, AK Parti'nin Kürt politikalarının gerçekten sorun çözücü mü yoksa sorunun çözümsüzlüğünün 2000'li yılların başında geldiği kriz noktasından sürdürülebilirliğe indirgenmesi mi olduğu tartışılmalıdır. Örneğin Musluk (2010: 286, 308), AK Parti'nin Kürt sorunundaki politikalarını, Kürt sorununun temelli çözümlenemiyorsa bile, bir engel olmaktan çıkarılması, iktidardaki politik hatta uzak bir politik kimliğe sahip Kürt politik hareketinin tümünden tasfiyesi veya düzen içi siyasete kanalize edilmesi olarak yorumlamakta, bu çerçevede, AK Parti'nin deneyini, "liberal-muhafazakâr ittifakının Kürt sorununa çözüm denemesi" olarak tanımlamakta, araçsal bir yaklaşım olarak diğer tasarımların gerçekleştirilmesi için zaman kazanma amacından ibaret olduğunu değerlendirmektedir Musluk (2010: 356).

AK Parti, kamuoyunda "Çözüm Süreci" ya da "Açılım" olarak adlandırılan, kendisinin ise önce "Demokratik Açılım" (Yeğen, 2010), daha sonra "Millî Birlik ve Kardeşlik Projesi" adlarını verdiği reform paketi (AK Parti, 2010) kapsamında, Kürt sorununa ilişkin, kısmî tanıma olarak değerlendirilebilecek bazı söylemler ve uygulamalar geliştirmiştir. Örneğin, yukarıda değinildiği üzere, 1990'lı yılların ikinci yarısında söylemlen "Kürtçe televizyon kanalı", bu dönemde hayata geçirilmiş, 2009'da, önce TRT 6 (Kürtçe Şeş), daha sonra TRT Kurdî adıyla, TRT bünyesinde

¹¹⁷ Bkz. Fehmi Çalmuk, *Erbakan'ın Kürtleri, Millî Görüş'ün Güneydoğu Politikası*. Metis Yayınları, İstanbul, 2001.

yayın yapan bir Kürtçe kanal kurulmuştur. 2013 yılında, bazı siyasetçilerin, akademisyenlerin, entelektüellerin, yazarların, tanınmış sanatçıların içlerinde yer aldığı ve “Akil insanlar Heyeti” adı verilen gruplar (Çıtak ve Alkan, 2015) oluşturulmuş, bu gruplar coğrafi bölgelere özgülenerek ülke çapında ziyaretler, görüşmeler ve incelemeler gerçekleştirmiş, izlenimlerine dair raporlar hazırlayarak Cumhurbaşkanlığı’na sunmuşlardır. Dahası, AK Parti hükümetleri, daha önce hiçbir hükümetin sergilemediği bir kararlılık göstermiş, Kürt sorununun çözümü için müzakere yolunu da denemiştir (Alptekin ve Köse, 2018: 316). Bu kapsamda, Öcalan’la, tutuklu olduğu İmralı Cezaevi’nde, Millî İstihbarat Teşkilâtı Müsteşarı’nın da aralarında bulunduğu daha sonra açıklanan devlet görevlileri, ardından HDP’li siyasetçiler görüşmeler sürdürmüşler, daha sonra Öcalan’la silâhli örgütün yönetimi arasında yazılı mesajların devlet eliyle karşılıklı iletilmesiyle başlayan örtülü ve aracılı görüşmeler, daha sonra basına sızdığı haliyle (ntv.com.tr, 2011; Hürriyet, 2011), Oslo’da gerçekleştirilen doğrudan görüşmelere dönüşmüştür. Bu kapsamda, Öcalan’la görüştüğü açıklanmıştır. Nihayet, literatüre “Dolmabahçe Deklarasyonu ya da Mutabakatı” biçiminde geçen ve 28 Şubat 2015’te İstanbul’daki Başbakanlık ofisinde düzenlenen, Başbakanlık adına Başbakan Yardımcısı Yalçın Akdoğan ile Öcalan adına Sırrı Süreyya Önder, İdris Baluken ve Pervin Buldan’dan oluşan HDP heyeti arasındaki görüşme ve bir mutabakat metninin okunması (Milliyet, 2015), görüşme-müzakere sürecinin en ileri aşaması ve aynı zamanda sınırı olmuştur. Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın mutabakatı reddetmesiyle görüşmeler sürdürülememiştir. 2014’teki Cumhurbaşkanlığı seçiminde HDP Eşbaşkanı Selâhattin Demirtaş’ın Erdoğan’a karşı aday olması ve Kürt coğrafyasından aldığı önemli ölçüde oyla AK Parti’nin bu bölgeden beklediği oylarda düşüşe sebep olduğunun algılanması, ayrıca, HDP’nin, 7 Haziran 2015 seçiminde, AK Parti’nin Anayasal değişiklikle Başkanlık rejimine geçiş tasarısıyla ilgili olarak Erdoğan’a karşı “seni başkan yaptırmayacağız” sloganına dayandırdığı seçim kampanyası yürütmesi, seçim sonucunda Kürt siyasal hareketinin tarihinde aldığı en yüksek oy oranını ve milletvekili sayısını elde etmesi de, sürecin Devlet ve AK Parti tarafında hayâl kırıklığı yaratmıştır. AK Parti’nin, MHP ile uzlaşarak seçimi yenilemesi kararıyla birlikte, seçilmiş HDP’li milletvekillerinin yasama dokunulmazlıklarının kaldırılarak yargısal yöntemlerle Meclis dışı bırakılmaları ve bunun karşısında pkk’nın 2015 yazında ateşkesi sonlandırdığını ve “devrimci halk savaşı” başlattığını ilan etmesi, müzakere imkânını ve ortamını ortadan kaldırmıştır. Ardından pkk’nın bazı illerde ve ilçelerde

“demokratik özerklik/ özyönetim” ilanlarıyla başlayan şehir çatışmaları, sürecin bütünüyle sonlandırılması sonucunu getirmiştir. Tez’in bu bölümünün yazıldığı günlerde, çatışma süreci, tarafların kontrol edebilirliğine dayalı düzeyde sürmektedir.

Sonuçta, Türk devletinin Kürt algısının ve politikasının küreselleşme sürecinde geçirdiği dönüşümün temel eksenini, ayrılıkçı şiddet sorunu ile Kürt sorununu birbirlerinden ayırıştırma, bu kapsamda, ayrılıkçı terörizmi güvenlik politikalarıyla karşılama geleneğinin devam ettirilmesiyle birlikte, “Kürt sorunu” diye adlandırılan sivil nitelikli bir kategorinin ise, sosyo-ekonomik bölgesel sorunlarla ilişkilendirilerek farklılaştırılması ve bu alanın, askerî yöntemler dışında, siyasal alana özgü ekonomik, kültürel, toplumsal politikalar çerçevesinde düşünülmesi olmuştur.

7.2. TÜRKİYE’DE KÜRT KİMLİĞİNİN SİYASAL EVRİMİNİN SONUÇLARI

Yukarıda genişçe ele alındığı üzere, Türkiye’de Kürt siyasal kimliği, Klasik Osmanlı döneminde yerel otoritelerle imparatorluklar arasındaki coğrafi temelli ilişkiden doğup, Osmanlı modernleşmesi sürecinde önce aşiretlerin, sonra beyler ve şeyhler gibi yerel seçkinlerin önderliğinde bir yerel-feodal hareket olarak belirginleşmiş, Osmanlı modernleşmesi sürecinde kapitalistleşmenin coğrafi dağılımından ve merkezîleşme politikalarından olumsuz etkilenmiş, devamında, İttihatçılıktan günümüze ulus-devlet inşasının merkez-kaç gücü ve kimlik politikaları kapsamında eritmeci kimlik politikalarının hedefi haline gelmiştir. Küreselleşme sürecine gelindiğinde ise, Türkiye ekonomik coğrafyasının ve içinde Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nin neoliberal küresel ticaret ağlarına eklenme rejimi sonucunda, özellikle sınır ticaretiyle üretilen yerel-bölgesel sermaye birikimiyle başlayan modernleşme ve uluslaşma sürecinin öznesine dönüşmüştür. Bu tarihsel sürecin Türkiye’de Kürt siyasal kimliğinin oluşum, gelişimi ve güncel halini belirleyen temel etkenler ve sonuçlar, dört ana kategoride sınıflandırılabilir.

İlki, Osmanlı kapitalistleşmesinin, Avrupa endüstri devriminin pamuk öncelikli temel hammadde taleplerinin Makedonya ve Ege ovalarından sağlanarak, başta Selânik ve İzmir olmak üzere deniz aşırı ticarete açılan merkezler üstünde yapılanmasından, dolayısıyla Kürtlerin üzerinde yaşadığı Yukarı Mezopotamya coğrafyasının bu ekonomik gelişmenin uzağında kalışından ve gelişmeye dışsallaşmasından kaynaklanan, *ekonomik dezavantaj*dır. İkincisi, Osmanlı kapitalistleşme ve modernleşme sürecinin toplumsal ve aynı zamanda siyasal ve

bürokratik öznelere ve aktörlerini üreten Osmanlı-Türkiye yeni seçkinliğinin Anadolu coğrafyasına yabancı etno-kültürel kökenleriyle uyumsuzluktan, giderek çelişiklikten kaynaklanan *etno-kültürel dezavantaj*dır. Üçüncüsü, Osmanlı-Türkiye yeni seçkinliğinin Meşrutiyet-Cumhuriyet sürekliliğinde devlet gücünü ele geçirmesiyle meydana gelen güç rekabeti eşitsizliğinden kaynaklanan *siyasal-bürokratik dezavantaj*dır. Bu üç eşitsiz gelişim ögesi, Türkiye’de Kürt siyasal kimliğinin oluşum ve gelişim sürecini, günümüze dek belirlemiş ve doğrudan biçimlendirmiştir.

Küreselleşme sürecine gelindiğinde, göçle *kentlileşme*, yerel-bölgesel kapitalistleşme süreciyle *zenginleşme-orta sınıflaşma* ve bu sosyo-ekonomik temeller üstünde gelişen siyasal hareketle *politikleşme* etkenleri, yukarıda özetlenen tarihsel süreci tersine çevirmiş, Osmanlı modernleşmesinin mirasçısı ve sürekliliği olan Kemalist ulus-devleti dönüşüme zorlayan bir değişim basıncı üreten bir uluslaşma sürecinin temellerini oluşturmuşlardır.

8. TÜRKİYE’DE SİYASAL DEĞİŞMENİN TEMEL ETKENLERİ VE ARAÇLARI

8.1. TÜRKİYE’DE SİYASAL DEĞİŞMENİN TEMEL EKONOMİK ETKENLERİ

8.1.1. Küresel Sistem

Küresel ekonomik işleyişin dönemsel yapılanması ve koşulları, tarihsel süreç boyunca Osmanlı-Türkiye siyasal yapısını ve işleyişini doğrudan belirleyen temel bir etken olmuştur. İlkçağ ve Ortaçağ boyunca, İpek ve Baharat yolları başta olmak üzere, antik kara ve deniz ticaret yolları, Osmanlı klasik döneminin sosyo-ekonomik ve dolayısıyla siyasal yapısını belirleyen temel etken olmuştur. Buna göre, kara ticaret yollarının güzergâhları üstündeki kervansaray kentlerinin ticaret ağları üstündeki ekonomik eklemlenmeleri, imparatorlukları doğuran siyasal ve yönetsel bütünleşmenin ortaya çıktığı maddî temeli oluşturmuştur. 15. yüzyılın sonunda başlayıp, 16.-18. yüzyıllar boyunca süren Coğrafya keşifleri, Doğu-Batı yönelimli tarihsel İpek ve Baharat ticaret yollarının değişmesine ve küresel ticaret güzergâhının diğer kıtalara doğru okyanuslara ve buna bağlı olarak da Avrupa ticaret merkezlerinin, Lizbon, Antwerp, Amsterdam, Rotterdam, Southampton gibi Atlas Okyanusu kıyılarındaki liman kentlerine kaymasına neden olarak, Antik kara ve Akdeniz deniz ticaret yolları üstündeki Osmanlı ekonomik düzeninin yapısal değişiminin küresel

etkenini oluşturmuştur. Ekonomik işleyişin değişimi, beraberinde tüm devlet ve toplum yapısının dönüşümü sürecini getirmiş, küresel sistemin merkezinin Asya'dan Avrupa'ya taşınmasıyla meydana gelen uygarlık değişimi, adına “Osmanlı Modernleşmesi” veya “Batılılaşma” denilen köklü reform sürecinin sosyo-ekonomik temellerini atmıştır.

Coğrafya keşiflerine bağlı kıtalararası ilk kolonizasyon çağından sonra, buhar makinesinin dokuma tezgâhına uygulanmasıyla Endüstri Devrimi'nin başlangıcını oluşturan İngiliz tekstil sektörünün, başta pamuk olmak üzere hammadde ve dokuma talebi, Osmanlı ülkesinin küresel kapitalist pazara eklememesinin kaynağını oluşturmuştur. Özellikle Amerikan İç Savaşı sırasında askerî üniforma üretimi için patlayan talep, kıyıların ve Makedonya, Gediz Ovası, Çukurova gibi hinterlandların kapitalist pazar için tarımsal ve zamanla ilkel çırçır işletmeleri düzeyinde olsa bile endüstriyel üretim aşamasına geçişini ve böylece sermaye birikimini ve dolaşımını hızlandırmıştır. Osmanlı kapitalistleşmesinin İngiltere merkezli gelişimine bağlı olarak, siyasal modernleşmesi de, İngiliz liberalleşmesinin belirleyici etkileri altında ilerlemiş, özellikle I. Meşrutiyet sürecinde olduğu gibi, İngiliz meşrutî monarşizmi modeli denenmiştir. Nitekim Osmanlı ülkesinin kapitalist Batı pazarına açılmasını en belirgin biçimde ifade eden 1838 Balta Limanı Antlaşması ile modernleşmenin ve politik reformun doruk noktasını oluşturan 1839 tarihli Tanzimat Fermanı arasındaki kronolojik örtüşme, küresel sistemin Osmanlı siyasal alanı ve rejimi üstündeki belirleyici etkisinin en önemli göstergesini oluşturmuştur. Meşrutiyet dönemine gelindiğinde ise, İzmir ve Selânik merkezli dış ticaretin özellikle denizyollarıyla Fransa'ya ve demiryollarıyla Almanya'ya bağlanması, Kara Avrupa'sının Osmanlı siyasal yapısı ve kültürü üstündeki etkilerini belirginleştirmiş, dış ticaretin özellikle Hamidyen dönemden itibaren Almanya'ya yönelmesi ve İttihatçı aşamada neredeyse tekelleşmesi, kendisi de Selânik merkezli İttihatçı siyasetin Prusya tarzı kapitalizm denemesine bağlı diktatöryal rejimini belirleyen küresel ekonomik etken olmuştur.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde, kolonyalizmden emperyalizme geçiş aşamasındaki küresel kapitalizmle üçüncü dünyadaki ulusal kurtuluş mücadeleleri ve Ekim Devrimi'nin öncü temsilindeki Sosyalizm arasında başlayan çatışma, Kurtuluş Savaşı sürecindeki Türkiye'nin siyasal yapısını ve kültürünü de belirlemiştir. İngiliz baskısı ve daha sonra işgali altındaki İstanbul rejimi I. Dünya Savaşı sonucundaki yenilgiyi kabullenerek sömürgeciliği benimsemişken, Sovyetler

Birliği'nin desteğini elde etmiş olan Ankara'daki TBMM rejiminin siyasal kişiliği ise, açık biçimde anti-emperyalist bir ulusal kurtuluş mücadelesinin görünümüne ve söylemine bürünmüştür. Dolayısıyla, 1. TBMM dönemindeki siyasal rejimi ve gündemi, esasen, İngiltere merkezli Avrupa kapitalizminin emperyal yayılımı ile Sovyetler Birliği merkezli Asya uyanışı arasındaki çatışmanın doğrudan ve dolaylı etkileri temelinde ele almak mümkündür.

Kurtuluş Savaşı'ndan sonra, Erken Kemalist dönemde, İzmir İktisat Kongresi kararlarında ifadesini bulan biçimde ekonomik liberalizmin ve siyasal alanda Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşu örneğinde olduğu gibi çok partili temsil demokrasiye geçiş denemesi, açıkça İngiliz liberalizminin Osmanlı siyasal sistemi ve kültürü üstündeki etkilerinin sürekli liğini gösterirken, 1930'da başlayan otoriter tek parti rejimi ise, 1929 krizinin sosyo-ekonomik ve politik sonuçlarıyla doğrudan ilişkilidir.

II. Dünya Savaşı'nın sonuna gelindiğinde, çift kutuplu uluslararası sistemin kuruluşu ve ardından Soğuk Savaş süreci, küresel sistemin Türkiye siyasal sistemini biçimlendiren etkisini sürdürmüştür. Savaşın ardından küresel güç merkezleri arasında imzalanan antlaşmalar ve Pakt oluşumları, Türkiye'yi de etkisi altına almış, bu çerçevede ABD'nin Truman Doktrini çerçevesinde uyguladığı Marshall yardımları, Türkiye'nin liberal batı bloğuna katılışını hızlandırmış, Türkiye'de çok partili siyasal sisteme geçişin belirleyici ve yönlendirici kaynaklarından biri olmuştur. II. Dünya Savaşı'nın sonlanma biçimi ve bu sonndan doğan uluslar arası ilişkiler, Türkiye'nin siyasal tarihinde önemli dönüm-dönüşüm kavşaklarından biri olmuştur. Nazizm'in ve Faşizm'in yenilgisi ve okş, ABD'nin küresel güç olarak yükselişi ve Sovyetler Birliği'nin yayılmacı tehdidi, Türkiye'nin liberal-batı rejimleri kampına geçişinde, bu kapsamda çok partili siyasal yaşamın inşasında, tek parti iktidarının tasfiyesi ile Demokrat Parti'nin iktidarlaşma sürecinde birincil derecede etkili olmuştur.

1990'lı yılların ikinci yarısından başlayarak özellikle 21. yüzyılın ilk yıllarına damgasını vuran iletişim ve bilişim teknolojisindeki hızlı ilerleme, bu kapsamda özellikle internet teknolojisinin kullanıma girmesi ve yaygınlaşması, ulus-devletin klasik sınırlarını aşındırmaya başlamış, sermayenin ve finansın küresel dolaşımını çarpıcı boyutlarda kolaylaştırmış ve hızlandırmıştır. Merkezî yönetimin ekonomi üstündeki denetimini giderek zayıflatan kapitalist dönüşüm, coğrafi ekonomik

merkezlerin çoğalmasını ve çeşitlenmesini sağlamıştır. Ege-Akdeniz kıyıları uluslararası turizm ile, İç Anadolu tarımsal ve ayrıca “Anadolu Sermayesi/Kaplanları” denilen endüstriyel üretimle, Güneydoğu Anadolu ise, Kuzey Irak’la sınır ticareti ile küresel sisteme eklenmenin kaynaklarını üretmiştir. Böylece, ulus-devletin tekil ekonomik merkezliliği üstünde oluşan siyasal tekçilik veya *üniterlik* gücünü yitirmiş, bu da, siyasal çoğulculuğun önünü açmıştır. Ekonomik güç kazanan toplumsal kesimler, yönetici seçkinliği barındıran Tarihsel Blok’a sızma olanağı bulmuş, buradan sistemin çevresinden merkezine ve nihayet siyasal egemenleşmeye giden yolu inşa etmişlerdir. Bu bağlamda, Siyasal sistemin serbestleşmesinden yararlanan Muhafazakârlığın, başlangıçta merkezde etkili olamasa bile, yerel yönetimleri ele geçirmedeki başarısı, arazi rantı ve inşaat sektörü üstünden muhafazakâr kimlikli yerel sermayenin büyümesinin kaynaklarından birini oluşturmuştur. Diğer yandan, ağırlıklı Basra Körfezi’nde üretilen Arap Petro-dolar sermayesinin, yine ekonomik serbestleşme sayesinde ve ‘Faizsiz Finans Kurumları’ ya da ‘Kâr-Zarar Ortaklığı-Katılım Bankacılığı” denilen kanalla Türkiye finansal dolaşımına girişi, yerel girişimciliğin büyümesinin ve yaygınlaşmasının bir diğer önemli kaynağını oluşturmuştur. Kemalist ekonomi politiğin önünü tıkadığı yerel girişimciliğin yükselişi, tarikat-cemaat merkezli üretilen ve geçmişte ancak dinsel temalı hayırseverlik işleri için kullanılan sosyal sermaye, giderek ticarîleşme eğilimine girmiş, tarikatlar ve cemaatler, üyelerinin parasal katılımlarıyla yatırım sahibi olmuşlar, şirketler, holdingler kurmaya başlamışlardır. Bu sermaye birikimi kaynaklarıyla, ulus-devlet ekonomi politiği süresince devlet eliyle büyütülen İstanbul sermayesi ile rekabet edebilecek kapitalist büyüklüklere varan yerel girişimcilik, nihayet dış ticaret sektörüne yönelik yatırımlarıyla küresel ekonomik ağlara katılma aşamasına varmışlardır. Küreselleşmeye eklenme, yerel sermayenin ideolojik ve politik yapısında kırılmalar, dönüşümler üretmiş, meydana gelen zenginleşme, Tez’in “Türkiye İslâmcılığının Evrimi” başlıklı beşinci bölümü içeriğinde, “Liberal İslâmcılık/ Muhafazakâr Demokrasi’nin İdeolojik Kaynakları” alt başlığında değinildiği üzere, dinsel inancın “İslâm Protestanlaşması” ya da “İslâmî Kalvinizm” diye tanımlanan biçimde dünyevîleşmesi ve bu ideolojik alt-yapısal değişmeye koşut olarak, Türkiye İslâmcılığının liberalleşmesi sonuçlarını doğurmuştur.

Yine Küreselleşme sürecinde ulus-devlet sınırlarının ve merkezîliğinin etkisizleşmesinin Türkiye’de ürettiği bir diğer sonuç, Kürt kimliğinin sosyo-ekonomik

ve onun üzerinde gerçekleşen siyasal dönüşümü olmuştur. Ulus-devletin yukarıda sözü edilen tekil ekonomik ve siyasal merkeziliği süresince, Kürt nüfusunun üstünde yaşadığı bölgenin, küresel sisteme eklemelişin coğrafi alanı olan Batı limanlarından ve kıyılardan uzakta kalışıyla, eşitsiz kapitalist gelişimin dezavantajlı gruplarından en büyük ölçeklisini oluşturan Kürt kimliği, Türkiye İslâmcılığının liberal dönüşümünden sonra Küreselleşme sürecinde Türkiye siyasal sistemini dönüştüren ana etkenlerden ikincisini oluşturmuştur. Kuzey Irak bölgesindeki Özerk Kürt Bölgesi'nin, Körfez Savaşları sonrasında küresel güçler tarafından Irak merkezî yönetimine kapatılmasıyla başlayan otorite boşluğu ve ardından devletleşme süreci, bölgesel ölçekli bir ekonomik pazar yaratmış, bu pazarın Güneydoğu Anadolu Bölgesi'yle karşılıklı kurduğu ve 'sınır ticareti' denilen bölgesel ekonomik ilişkiler, her iki bölge nüfusunun neredeyse bütünüyle Kürt oluşuna dayalı kültürel ortaklık üzerinden giderek pazarların bütünleşmesi eğilimine girmiş, böylece, Lozan Antlaşması ile çizilen ve Kuzey'deki ve Güney'deki üretim ve tüketim sahalarını birbirinden ayıran ulus devlet sınırlarının, bölgesel ekonomik, siyasal ve kültürel ilişkileri sınırlandıran etkilerini aşındırmaya başlamıştır.

8.1.2. Sermaye Birikimi Rejimi

Türk-İslâm devlet geleneğinin antik Asyatik step kavimlerinden alıp Osmanlı üzerinden Cumhuriyet'e taşıdığı, devletin en büyük gelir üretimi kaynağı ve dağıtım aracı oluşunu içeren ekonomi politik geleneği, ekonomik alanla siyasal alan arasındaki bağıntının temel nedenidir. Bu tarihsel uzamda, Türkiye'de sermayenin birikim koşulları, aynı zamanda devletin siyasal koşulları anlamına gelmiştir. Bu bakımdan, feodal-tarımsal-aristokratik, daha sonra ticarî ve endüstriyel sermayenin birikim rejimi, devletin siyasal rejimi ile doğrudan bağımlı gelişmiştir.

Osmanlı-Türkiye siyasal tarihi boyunca siyasal liberalleşme dönemleriyle devletin ekonomik alanı görece serbestleştirdiği dönemler ile, devletin ekonomik alanda etkinleştiği kriz dönemleriyle siyasal otoriteriyenizmin geliştiği dönemler arasındaki tarihsel örtüşmeler, yukarıdaki tespiti doğrulamaktadır. Buna göre, Osmanlı-Türkiye kapitalistleşmesinin gelişim evreleriyle mutlak monarşizmden meşrutî- monarşizme ve Cumhuriyet'e, oradan da çok partili parlamentarizme ilerleyen siyasal liberalleşme arasındaki dönemsel eş-zamanlılık ve liberal ya da devletçi eş-eğimlilik benzerliği, sermaye birikim rejiminin siyasal yapı, kültür ve işleyiş üstündeki etkisini örneklendirmektedir. Bu kapsamda, Osmanlı

kapitalistleşmesinin Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı süresince kesintiye uğrayışı sürecinde, İttihat ve Terakki'nin Millî İktisat, Kemalizm'in devletçi sanayileşme politikalarının sürekliliğinde sermaye birikiminin ağırlıkla devlet tarafından üretilmesi, dağıtılması ve transferi rejiminin, Tanzimat-Meşrutiyet sürecindeki Osmanlı liberalizmi denemesinin de İttihat ve Terakki'nin askerî ve Kemalizm'in tek partili diktatörlüğüne dönüşümüyle eş zamanlılığı ve eş-eğilimliliği, sermaye birikim rejimi ile siyasal rejim arasındaki yapısal bağıntıyı örneklendirmektedir. Erken Kemalist evrede, İzmir İktisat Kongresi ile duyurulan ekonomik liberalleşme girişiminin, 1929 küresel kriziyle kesintiye uğramasının ardından devletçi sanayileşme rejimine yönelimle, 1929 sonrasında bir bütün halinde devlet otoriterizmi ve merkezîyetçilik etrafında gelişen toplumsal ve siyasal süreç arasındaki kronolojik örtüşme de, yine bu açıdan anlamlıdır. Bu kapsamda, hayatında düşünülmediği ve önerilmediği halde Mustafa Kemal Atatürk'e "Ebedî Şef", İnönü'ye de Millî Şef-Değişmez Genel Başkan" ünvanlarının verilmesiyle simgelenen biçimde, tek parti rejiminin kalıcılığını haber veren siyasal değişikliğin, Atatürk'ün ölümünü takiben CHP 1. Olağanüstü Kongresi'nin (Uzun, 2010) 1938'de, yani II. Dünya Savaşı'nın hemen arifesinde düzenlenmiş olması da, savaşa hazırlık koşullarında sermaye birikim rejiminin bürokratik güvence ihtiyacını göstermektedir. Nitekim 1942'de başlayan "Varlık Vergisi" uygulaması, Tehcir'den ve Mübadele'den geriye kalan az sayıda şehrili gayrimüslimin elinde bulunan sermayenin ve servetin, *Türkleştirilmiş* yeni seçkinlere aktarımını içermesi bakımından, savaş koşullarının, karaborsa vurgunculuğu dışında, devlet eliyle bir sermaye birikim kaynağı olarak kullanılmasını örneklendirmektedir.

1950'lerde, Tez'in "Kemalizm'in Evrimi" başlıklı üçüncü bölümü kapsamında, "Geç Kapitalizm/ Demokrat Parti Döneminde Muhafazakâr Revizyon" alt başlığı altında ele alındığı gibi, Demokrat Parti'nin tarımsal üretime dayalı kapitalistleşme deneyini ifade eden agro-kapitalizm denemesi, sermaye birikiminin üretici gücü haline getirdiği köylülüğün taleplerine dayalı olarak, Erken Kemalizm'in seküler radikalizmde ödünler verilmesi, en azından yumuşak güç kullanımı rejimini başlatmış, buna karşılık, İslâmcılığın ise, kamusal ve politik alanlardaki görünürlüğünü, Erken Kemalist döneme görece dikkat çekici düzeyde artırmıştır.

1960'lara gelindiğinde, Kemalizm'in, 1920'lerdeki çıkışının ekonomik ve siyasal liberalizm iddiasına karşın, en belirgin ifadesini ve görünümünü "Millî

Demokratik Devrim” akımında ve bu kapsamda 9 Mart 1971 darbe girişiminde bulan Sosyalist söylemli fakat bürokratik otoriterizm içerikli *Sol Kemalizm*, Türkiye İslâmcılığının dinsel inanç temelli Kültürel-Geleneksel İslâmcılıktan radikal bir toplumsal ve siyasal değişme talebiyle devleti elde etme ve bir din devleti olarak yeniden kurma hedefine yöneldiği *Siyasal İslâmcılık*, Kürt siyasal kimliğinin tarihsel köklerindeki feodal-yerel kişiliğinin ve Meşrutiyet dönemindeki Jön-Kürt evresinin kültürel sınırlarını aşarak, ideolojik bakımdan Marksist-Leninist yönelimli ve Türkiye’den ayrılarak bağımsız bir Kürt devleti kurma talepli *Sosyalistleşme* evreleri arasındaki, yeni bir toplum inşası ve bunun için devlete el koyma ideali bakımından ayrılan totaliter eğilimler üretmedeki benzeşme, dönemin İthal İkameci sanayileşme modeline ve sosyal refah rejimine dayalı ekonomi politikası kapsamında devletin gelir üretim ve dağıtım kanallarının toplum ve siyasal alan üstündeki etkilerini içermektedir.

Piyasanın serbestleştiği ve malî kaynak ve müdahale bakımından devletten özerkleşmiş bireylerin, bir başka deyişle sivil toplumun, karşılıklı ekonomik değişim ilişkilerine dayalı hale geldiği süreçlerde ise, siyasal alanın da görece liberalleştiği, bu anlamda otoriterizmin ve Sosyalizm, Siyasal İslâmcılık gibi disiplinler akımların sorgulandığı, giderek terk edildiği, neoliberalizmin düşünsel üst-yapısını oluşturan post-modernizme uygun olarak, yeni bir toplum ve devlet yaratma ütopyasından vazgeçerek, bir başka deyişle, devlet ve toplum önceliğini görece yitirerek, sivil toplumun güncel sorunlarını esas alan, çoğunlukla kimlik politikaları üreten, birey merkezli bir yeniden yapılanma eğiliminin ortaya çıktığı gözlenmiştir. Nitekim 1960’lı yıllarda belirginleşen haliyle ve özellikle Yön-Mdd söylemlerinde giderek Sosyalizm’e dönük devletçi bir kişilik kazanarak Sol-Kemalizm evresine ulaşan Kemalizm’in, 2000’lerde liberal-sivil toplumcu *Atatürkçülük* evresine; aynı biçimde, Hıristiyan Batı-Müslüman Doğu ve bu çerçevede laik Devlet-Müslüman toplum çelişkilerini önceleyen ve 1960’lar-1970’ler boyunca yükselen Türkiye Siyasal İslâmcılığının, 2000’lerde, post-modernite ve küresel neoliberal değerlerle uyumu esas alan liberal *Muhafazakâr Demokrasi* projesine; aynı biçimde, 1960’lı yıllarda, Marksist-Leninist söylemli, bağımsız devlet hedefiyle ortaya çıkan modern Kürt siyasal hareketinin 2000’lere gelindiğinde parlamentarizme ve bu kapsamda “*Demokratik Federalizm-Yerel Özerklik*” söylemine dönüşümleri, bu tespiti doğrulamaktadır. Böylece, 2000’lere gelindiğinde, Tez’in örneklemini oluşturan üç

siyasal akımın da, halen içerisinde oldukları liberal dönüşümlerinin, bu kapsamda 1980' öncesinin devlet merkezli politik, ideolojik ve stratejik mantığından ve pratiğinden uzaklaşarak sivil topluma dönük program, strateji ve söylem değişiklikleri geliştirmelerinin, Neo-liberalizmin küreselleştiği ve piyasacılığın yeniden egemenlik kazandığı döneme denk gelişi, birikim rejimiyle siyasal rejim arasındaki yapısal bütünselliğe uygun düşmektedir. Öte yandan, Meşrutiyet sürecinde, monarşizme karşı Jön Türk muhalefetine bir türevi olarak ortaya çıkan Osmanlı-Türkiye Sosyalizmi'nin de, 1960'lı yıllarda Komünist bir evreye ulaşmasının ardından, 1980'lere gelindiğinde, devletin süreklileşen baskı ve şiddet politikalarının da belirleyici etkileri altında liberal bir dönüşüme uğraması ve günümüzdeki kimlik merkezli sosyal demokrat ve liberal sol aşamaya varışı da, siyasal akımların küreselleşme sürecindeki evrimleriyle sermaye birikimi rejimi arasındaki ilişkinin örneklemini içerisinde değerlendirilebilir. Toplamda, söz konusu siyasal akımların çok çeşitli değişkenlere dayalı *görsel* farklılıklarının, hatta 1980 öncesi "sağ-sol" kamplaşmasında ve çatışmasında en uç boyutlarına vardığı gözlenen zıtlıklarının altında, değişme süreçlerini aynı anda ve aynı yönde belirleyen, ortak alt-yapısal unsurlardan biri olarak sermaye birikim rejimini, iç içe geçmiş küresel, ulusal, bölgesel ve yerel çerçeveleri etrafında açığa çıkarmaktadır.

Sonuçta, siyasal yapı ile sermaye birikim rejimi arasındaki yapısal bütünlüğe dayalı tarihsel ilişki, Modernleşme kuramında ve benzer kültüralist yaklaşımlarda öngörülen köklü- güçlü-özerk devlet geleneği tezinin tersine, bürokrasi ile siyaset arasındaki ilişkinin dolaylı ve bürokrasinin Siyaset kurumu ve pratiği üstündeki etkisinin sınıfsal egemenliğe görece ikincil olduğu önermesini doğrular niteliktedir. Buna göre, Osmanlı modernleşmesinin geç döneminden itibaren, devlet-toplum, yöneten-yönetilen ilişkilerinin temel yapısal belirleyici etkeni, ekonomik yapı, ve bu kapsamda sermaye birikim rejimi olmuştur. Bu bakımdan, Türkiye'de siyasal değişme süreçleri, sosyo-ekonomik temelde, siyasal hegemonyanın, kapitalist birikim rejiminin yeniden üretimi için küresel ve ulusal kronolojik koşullara uyumlulaştırılmasını ifade eden biçimde bürokratik, politik ve ideolojik restorasyonu olarak tanımlanabilir. Bu bağlamda, çeşitli etkenlerle pazarı daralan sermaye birikiminin devletin gelir üretim kaynağına ve dağıtım işlevine yöneldiği ekonomik süreçler, siyasal alana otoriterizm olarak yansımış, piyasa dengesinin görece sağlandığı ve böylece, sermayenin de birikim kaynağı olarak piyasaya yöneldiği dönemlerde ise, siyasal alan da

serbestleşmiş, otoriterizmden liberalizme yönelen bir siyasal değişim meydana gelmiştir. Özetle, devlet eliyle sermaye birikimi rejimine dayalı devletçi kapitalizm ya da *Prusya Tipi Kapitalizm*, kamu kaynaklarının sermaye aktarılması ve iş hukukunun ve malî rejiminin kârlılığı gözetmek suretiyle sermaye lehine düzenlenmesi nedenleriyle emek sınıfında yükselen yoksulluğa bağlı olarak işçi sınıfını denetim altında tutmaya yarayan otoriter baskı rejimini gerektirirken, piyasa kapitalizmi ise, siyasal liberalleşme eğilimini doğurmuştur. Buna göre, otoriterleşmeyi meydana getiren baskı rejimi, krizdeki birikim rejiminin, sermaye ikamesini, vergilendirme ve özellikle kriz dönemlerinde “kemer sıkma” olarak ifade edilen kamu harcamalarını daraltma uygulaması başta olmak üzere, toplumsal gelir üretimi kaynaklarından devlet eliyle elde etmeye yönelmesine karşı gelişen sosyo-politik direnci, yine devletin zor gücüyle aşmaktan ibaret güç gereksiniminden doğmuştur. Kapitalist sistemin baskı ve zor gücü olarak devlet, birikim rejiminin krize girdiği zamanlarda daha yoğun olmak koşuluyla, sermaye talebinin, el konulması ve transferi, kolay bir kaynak olarak toplumsal gelire yönelişinin bürokratik ve ideolojik aygıtı olmuştur. Nitekim siyasal düşünce ve akımların siyasal iktidarı ve genel olarak devleti elde etme amacını önceliklileştiren programlar ve söylemler ürettikleri evrelerinin, devletin sermaye birikim kaynağı olması anlamında gelir dağıtıcı etkisinin baskın olduğu dönemlere, özellikle sosyal refah rejimi sürecindeki müdahaleci kapitalizm ortamına denk gelmiş olması, bu bakımdan açıklayıcıdır.

8.1.3. Ekonomik Krizler

Devletin, toplumsal gelir üretiminin ve dağıtımının odağında durduğu rejimlerde, siyasal ve ekonomik yapılar ve işleyiş arasındaki bağıntı, yatırımcıların ve tüketicilerin, ekonomik faaliyetlerini siyasal sistemin sunduğu koşullara bağlı gerçekleştirmek zorunda kalışlarına bağlı olarak, liberal rejimlere görece çok daha etkilidir. Bu bakımdan, devletin ekonomik kaynakların üretimi ve dağılımı üstünde egemen olduğu rejimlerde, devletin sunduğu güvenceler, ekonomik faaliyeti teşvik etmekte, sorunlarsa sınırlandırmaktadır. Bu kapsamda, siyasal istikrâr, yatırımcılar açısından bir güvence unsuru olarak teşvik edici etki üretmekte iken, siyasal sistemin sıklıkla ve ekonomik yaşamı belirleyici ölçüde değişimlere uğraması, bu etkiyi tersine çevirmekte, yatırımcıda kuşkular ve çekinceler doğurmaktadır.

Ekonomik krizler, sermaye sahiplerinin ve üretici güçlerin siyasal tercihlerini, dolayısıyla siyasal sistemin işleyişini ve gündemini belirleyen ve koşullandıran

ekonomik etkenlerden biridir. Bu bağlamda, sistemin yöneticileri ile yönetilenleri arasındaki sosyo-ekonomik çelişkinin ekonomik kriz süreçlerinde derinleşmesi, sınıfsal dengesini yitiren toplumsal ortamda baş göstermeye başlayan gerilim ve giderek çatışma riski doğurarak tarafları siyasallaştırmakta, bu da, ekonomik krizi, aynı zamanda siyasal bir hale dönüştürmektedir.

Türkiye’de de, ekonomik krizler, siyasal sistemi yönetilenlerin rızası, diğer adıyla meşruiyeti bakımından etkilemiş, Türkiye siyasal tarihini oluşturan değişim dönemlerinin zamanlamasını belirleyen etkenlerden biri olmuştur. Ekonomik krizlerin Türkiye’de siyasal değişme süreçleriyle dönemsel ve yapısal ilişkileri, tarihsel süreç içerisinde, aşağıdaki gibi örneklendirilebilir.

8.1.3.1. 1875 Moratoryumu: Mutlakiyetten Meşrutiyete Geçiş (1875-1877)

Osmanlı ekonomisi, Ortaçağ boyunca savaş ve arazi gelirlerine dayalı klasik bir imparatorluk-saray/hazine ekonomisi olarak sürdürüldüğünden, askerî yenilgilerin ve toprak kayıplarının sürekli hale gelmesiyle kalıcı bir krize girmiştir. Öte yandan, kıtalar arası coğrafya keşifleriyle, Anadolu’dan geçen tarihsel kara ve deniz ticareti yollarının ikincilleşmesi, devamında, buhar makinesiyle birlikte denizcilik ve deniz savaşı teknolojilerindeki değişime bağlı olarak Akdeniz ticaretinden de dışsallaşma süreci, Osmanlı ekonomisinin dış gelirlerini iyice azaltmıştır. Son olarak, Tez’in Tez’in “Osmanlı’nın Mirası” başlıklı üçüncü bölümü kapsamında, “Osmanlı Modernleşmesinin Ekonomik Kaynakları” alt başlığı içeriğinde ele alındığı üzere, Endüstri Devrimi sürecinde Avrupa kapitalizmine eklenme süreci, Osmanlı’nın ilkel sanayisini iyice geriletmiş, Osmanlı coğrafyası Avrupa endüstrisi için hammadde temin eden ve onun ürününü tüketen bir pazar olarak tipik bir koloni görüntüsüne bürünmüştür. Nihayet, gerileme dönemi boyunca gelirlerin sürekli düşüşüne karşılık, 1854’de Kırım Savaşı’nın finansı gerekçesiyle alınan ilk borçla başlayan dış borçlanma sürecinde, ağırlaşan askerî giderleri karşılama amacı dışında ve daha baskın olarak, Osmanlı seçkinlerinin giderek Avrupaî aristokrasiye benzemeye başladığı “Lâle Devri” denilen dönemle ve bu dönemde inşa edilen Boğaziçi sarayları ile örneklenen biçimde alışkanlık haline gelişinin maliyetlerini karşılamayı da içeren malî disiplinsizliğe dayalı harcamalar için denetimsiz biçimde alınan borç stoğunun gelirlerle karşılanamaz hale gelişi karşısında Osmanlı bütçesi, 1875’de resmen iflas etmiştir. Bunun öncelikli nedeni, alınan yüksek faizli borçların yatırım için değil, sürekli savaflara bağlı biçimde askerî ve bürokratik harcamalarda kullanılması

nedeniyle, faiziyle birlikte geri dönüşünün imkânsızlaşmasıdır. Altın para üzerinden sözleşilen borçların ödemesi için altın birikiminin çoğaltılması amacıyla iç piyasada maden paranın altın karışımının, dolayısıyla para değerinin nihayet 1843’de Kaime denilen kâğıt paraya geçişe varacak ölçüde sürekli düşürülmesi, halkın alım gücünü düşürmüş, bu sürecin kalıcılaşması yoksulluğun sürdürülemez hale gelişine neden olmuştur. Özetle, 19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, Osmanlı ekonomisi, sadece devlet ve halk için değil, Endüstri devrimine eklenerek yükselen gayrimüslim tüccar sınıfın çıkarları için de sürdürülemez bir hale gelmiştir. Nihayet alınan borçlar ödenemez hale gelince, Osmanlı devleti 6 Ekim 1875’de borçlarının var olan koşullarıyla ödenemeyeceğini, bu nedenle yeniden yapılandırılması gereğini ve isteğini, yani moratoryum ilan etmiştir (Koraltürk, 1995).¹¹⁸ 1875 moratoryumu ile başlayan ekonomik yapılanma süreci, alacaklı ülkelerin alacaklarının yasal güvence altına alınması için 1880-1881’de, *Düyun-u Umumiyye* İdaresi’nin kurulmasıyla sonuçlanmıştır. Bu idare altında, yabancı şirketlere borçların tahsilatı için ülkenin ekonomik kaynaklarının işletilmesi hakkı ve imtiyazı verilmiştir. Rus ordularının Başkente dek ulaşmasına varacak ölçüde ağır bir bozgunla biten 1877-78 savaşının yıkıcı etkisi de bu malî çöküş sürecine katılınca, Osmanlı ekonomisinin borçların ödenemezliğine dayalı finansal krizi, bir toplumsal bunalım halini almış ve mutlakiyet rejiminin meşruiyetini tehdit eder hale gelmiştir. Nitekim Osmanlı ülkesinin 19. yüzyılı, Balkanlar ve Anadolu coğrafyası, süreklileşen isyanlara sahne olmuştur.

Sonuçta, 1854’de, Kırım Savaşı’yla açığa çıkan krizin geçiştirilmesinde İngiltere’den borç alınmasıyla, 1856’daki Islahat Fermanı arasındaki kronolojik ilişkide görünürleşen kriz-borçlanma-reform bağıntısı, 1875 krizini ve moratoryumunu 1876’da Meşrutiyet’in takibi ile tekrarlanmıştır. Ekonomik krizlerle siyasal değişme arasındaki bu yapısal, dolayısıyla kronolojik bağıntı, Cumhuriyet döneminde de geçerliliğini korumuş, aşağıda değinileceği üzere, 1946 krizini takiben 1950’de Demokrat Parti iktidarının, 1958 krizinden sonra 27 Mayıs darbesinin, 1970 krizi sürecinde 12 Mart ara rejiminin, 1977-1980 arasındaki derin krizin hemen ardından 12 Eylül rejiminin gelişi ve bu kapsamda, özellikle devalüasyonlar (Çelebi, 2011) ile siyasal değişme arasındaki kronolojik ilişki örneklerinde izlenebilecek biçimde tekrarlanmıştır.

---

¹¹⁸ Mehmet Hakan Sağlam, *Osmanlı Devleti’nde Moratoryum, 1875-1881*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2007.

8.1.3.2. 1929 Krizi: *Rejimin Otoriterleşmesi-Kemalizm'in Kuruluşu*

ABD'de borsa sistemindeki geniş ölçekli bir çöküşten kaynaklanıp, I. Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa'nın yeniden yapılanması sürecinde bir fırsat olarak değerlendirilen Avrupa'ya sağlanan kredilerin geri çekilmesiyle önce Avrupa'ya, oradan da sömürgecilik kanallarıyla tüm dünyaya yayılan, tarihin en büyük ekonomik krizlerinden biri olarak kaydedilen 1929 bunalımının etkileri, çok geçmeden Türkiye'ye de ulaşmıştır. Buhanın, özellikle Osmanlı'nın trajik mirasını devralmış ve İttihatçılık süresince, gerek kesintisiz savaşlar, gerekse Tehcir nedeniyle şehirli tüccar kesiminin çoğunluğunu ve kırsal-köylü üreticiliğini de yitirmiş olan Anadolu'da ağır biçimde hissedilmesi kaçınılmaz olmuştur. Krizin, Türkiye'nin ulus-devletin kuruluş aşamasındaki özel durumuyla birleşmesinden doğan ağır bunalım halinden kaynaklanan ve çoğunlukla isyan biçimindeki toplumsal tepki, askerî yöntemlerle bastırılabilmiş ise de, refleksin önlenemez aşamaya gelişi ve yayılışı, siyasal bir kanalın açılmasını zorunlu kılmıştır. Ne var ki, bu anlayışla kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın üç aylık bir denemeden sonra 1930 yerel seçimlerinde elde ettiği başarılı sonuç karşısında kapatılması, Erken Kemalizm'in geçici otoriterizmden kalıcı görünen totaliterizme geçişinin önemli belirtilerinden biridir. Nitekim 1931 tarihli Kongre'de alınan, Devletçilik ve Millîyetçilik ilkelerini Parti programına ekleyen kararlar, 1920'lerin nispeten serbest iklimiyle belirgin bir biçimde çelişkili otoriteryan ve dogmatik bir başkalaşmaya yol açmıştır (Karpata, 2007: 71). Bu bağlamda, Kadro deneyi örneğinde olduğu gibi rejimin "Kemalizm" adı altında *ideolojileştirilmesi* girişimi, Kemalizm'in fiziksel otoritenin yanı sıra ideolojik hegemonya arayışıyla da ilişkilendirilebilir. Türk Tarih ve Dil Kurumlarının kurulması, 1933 reformu ile, üniversitenin Kemalist ilkelere ve ideolojik kurguya dayalı olarak yeniden yapılandırılması gibi müdahaleler, Kemalist ideolojik hegemonyanın üretimi ve yayımı kapsamında değerlendirilebilir.

8.1.3.3. 1945-1946 Krizi: *7 Eylül 1946 Devalüasyonu ve Tek Parti Rejiminin Sonu*

II. Dünya Savaşı'nın, sadece tarafları için değil, savaşa fiilen katılmamış olan Türkiye için de, savaş koşulları anlamında sona erişti anlamına gelen 1945-1946 aralığında çok partili siyasete geçişin ve bu kapsamda Demokrat Parti'nin kuruluşunun nedenleri, Türkiye sosyal ve siyasal bilimleri literatüründe, devlet merkezli Tarih yazımı geleneğine uygun olarak, Türkiye'nin çift bloklu yeni küresel

sistemde liberal demokrat tarafta yer almasının dışsal etkileriyle sınırlandırılmakta, savaş sürecinde gelişen iç toplumsal etkenlerin belirleyiciliği çoğunlukla göz ardı edilmekte veya indirgenmektedir.

1929 krizinin güçlü etkilerini takiben II. Dünya Savaşı süresince, savaşın yakın tehdidine karşı önlem kapsamında terhis sürelerinin uzatılması ve birkaç kuşağın aynı anda silâh altına alınması kaynaklı genişleyen askerî iaşe ihtiyacı başta olmak üzere, gıda üretiminin ve stoğunun, dolayısıyla tarımın birincilleşmesi, Devletçi sanayileşme modeline dayalı Erken Kemalist ekonomi politik rejimi, köylülüğün çıkarlarına ve yükselen taleplerine yönelik bir revizyona zorunlu kılmıştır. Tarım ekonomisinin, savaş koşullarına özgü olarak bir ekonomik krizi tetiklemesinin temel nedeni, üretimin artışı değil, ürünün pazardan çekilip stokta tutulmasını gerektirmesi, dolayısıyla ticarî etkisini azaltmış olmasıdır. Bu kapsamda, devletin tarımsal ürüne el koymasının yanı sıra, kalan ürünü de yüksek oranda vergilendirmesi, piyasanın daralması, dolayısıyla gıda enflasyonunun yükselmesi sonucunu doğurmuştur. Bu sonucun en açık göstergelerinden ve doğrulayıcılarından biri, bu dönemde uygulanan “ekmek karnesi” deneyimi olmuştur. Örneğin, 1940 yılında, aslında iyi bir ürün yılı olmasına rağmen Toprak Mahsulleri Ofisi, yeterli alım yapamamıştır. 1941 yılı hasadından itibaren ise, devlet, her üreticinin tohum, hayvan yemi ve kendi tüketimi için belirli bir pay ayırdıktan sonra, kalan buğdayını kilosu 20 kuruştan devlete satmasını talep etmiştir. Oysa aynı dönemde piyasa fiyatları kiloda 50 kuruşa tırmanmıştır. 1943 yılı başlarında hem üretimin azalması hem de ürünün Toprak Mahsulleri Ofisi’ne teslim edilmemesi nedeniyle, kentlerin ve ordunun iaşesi sorunu daha da ağırlaşmıştır. Haziran 1943’ten itibaren Saraçoğlu hükümeti Toprak Mahsulleri vergisi adı altında aynî olarak toplanan yeni bir üretim vergisini yasallaştırarak uygulamaya geçirmiştir. Hububat ve baklagillerde daha önce %8 ve diğer ürünlerde %12 olarak saptanan verginin 1944 yılında tüm tarımsal ürünler için %10 olarak değiştirildiği bu yeni vergiyle, Osmanlı döneminin aşar uygulaması geri getirilmiştir (Pamuk, 2014: 206-207).

Diğer yandan, savaş koşullarının sürdürülebilir kılınabilmesi amacıyla uygulanan sıkı para politikası ve “Millî Korunma Kanunu” örneğinde olduğu gibi görece korumacı-denetimci ekonomik rejim de, günlük yaşamı etkilediği ölçüde politik iklimi de belirlemiştir. Bu çerçevede, 1945-1946 aralığında beliren ekonomik kriz, esasen, devletçi sanayileşme rejimiyle tarımsal kapitalistleşme rejimi arasındaki

yol ayrımını ve ilerlemeyi işaret etmektedir. Bu bağlamda, politik dönüşümü belirleyen temel yapısal etken, dış ilişkilerden çok, toplumsal üretim ilişkilerinde ve rollerinde, savaş boyunca gelişen yeni koşullar olmuştur.

1945-1946 yıllarına gelindiğinde, Türkiye'nin karşı karşıya kaldığı ekonomi politik ve dolayısıyla sosyo-ekonomik değişme zorunluluğu, savaş koşullarının savaş sonrası koşullarına dönüşümü ihtiyacından kaynaklanmıştır. Buna göre, temel sorun, savaş süreci boyunca gelişen tarımsal üretimin, savaş sonrasında dahil olunan küresel kapitalist kampa eklemleme politikasına uyarlanması, bu kapsamda ihracata konu olabilecek niteliğe eriştirilmesi hedefi olmuştur. Bu da, tarımın piyasaştırılması, dolayısıyla köylülüğün kapitalistleşmesi için sermayeye ulaşmasının kolaylaştırılmasını içeren yeni bir ekonomik rejim gerektirmiştir. Bu amaçla, tarımsal ürünün ihracını kolaylaştırıp üretimi ve ürünün değerini artırmak amacıyla, 7 Eylül 1946'da Türk lirasının değeri %40 oranında düşürülmüştür (Tuna, 2007). Ancak, üretimde beklenen sonuç sağlanamamış, devalüasyon, ağır olumsuz sonuçlar üretmiştir. Bu kapsamda, nakit hacmi yükselmiş, devlet giderleri artmış, bu nedenle bütçe açıkları yükselmiş, Türk parasının satın alma gücü düşmüştür. Devalüasyonların temel amacının ithalatın azaltılması, ihracatın çoğaltılması iken (Çelebi, 2011: 59-60), beklenenin tersine, ithalat çoğalmış, ihracat düşmüştür. Böylece, savaş ekonomisinin, daha gücünü yitirmemiş olan etkileriyle devalüasyonun olumsuz sonuçları birleşince, geniş ölçekli ve derin bir ekonomik kriz baş göstermiştir. Özellikle, küresel kapitalizme eklemleme aşamasındaki tarımsal üretimin aktörleri olarak geniş toprak ve çiftlik sahiplerinin devletin piyasa üstündeki denetimine ve daraltıcı etkisine karşı muhalefetleri, köylülüğün Kemalist reformlara karşı alerjisiyle bütünleşerek, İslâmcı temelli ve revizyonist söylemli yeni bir siyasal akımın yolunu açmıştır. Nitekim Demokrat Parti'nin kurulmasına varan "Dörtlü Takrir" çıkışının, toprak reformuna karşı itiraz vesilesiyle gerçekleşmiş olması, II. Dünya Savaşı sürecindeki ekonomi politik rejimden savaş sonrası rejime geçiş aşamasında ortaya çıkan ve 1946 devalüasyonunun sonuçlarıyla belirginleşen krizden kaynaklanan ekonomik değişme ile siyasal değişme arasındaki bağlantıyı örneklendirmektedir.

8.1.3.4. 1958 Krizi: 4 Ağustos 1958 Devalüasyonu ve DP Rejiminin Sonu, 27 Mayıs Darbesi

Yukarıda değinildiği üzere, Demokrat Parti iktidarı, sosyo-ekonomik temelde, II. Dünya Savaşı sonrası koşullarının bir ürünü olarak ortaya çıkmış, bu kapsamda,

Erken Kemalizm'in devletçi sanayileşmeye ve Millî Şef rejiminin II. Dünya Savaşı sürecindeki korumacılığa-otoriterliğe dayalı ekonomi politik sürekliliğinden, 1946-1947'den itibaren gelişen liberal açılma politikalarına geçişin devamlılığını üstlenmiştir. Bu anlamda, Demokrat Parti iktidarının hemen öncesinde başlayan ekonomi politik rejimi sürdürme ve ilerletme misyonu ile, 2001 krizini takiben Kemal Derviş yönetimindeki neoliberal restorasyon politikalarının AK Parti'nin 2002'de başlayan iktidarını öncelemesi arasında benzerlik olduğunu söylemek mümkündür.

Böylece, DP, II. Dünya savaşının sona ermesiyle kurulan çift kutuplu küresel sistemde Türkiye'nin liberal kampta yer alma kararına bağlı olarak Kemalist rejimin her bakımdan revizyona uğramasının ifadesi olarak tarih sahnesine çıkmıştır. Sosyalist kampın özellikle Doğu Avrupa'da ve Ortadoğu'da belirginleşen etkilerine karşı Güneydoğu Avrupa'nın tahkim edilmesi amacıyla Türkiye'ye ve Yunanistan'a özel bir rol biçilmesini ve bu amaçla ekonomik ve askerî destek verilmesini ifade eden Truman Doktrini'nin temel öğelerinden biri de, bu ülkelerdeki kapitalistleşme süreçlerinin desteklenmesi olmuştur. Bu amaçla uygulanan Marshall yardımı gibi ekonomi uygulamaları, sanayisi henüz gelişmemiş bu ülkelerde, tarımsal ürünün kısa vadede getiri sağlayabilecek bir kapitalist sermaye birikimi aracı olarak değerlendirilmesi fikrine dayandırılmıştır. Böylece, Türkiye'nin liberal kampta yerini alması, bunun için de ekonomik dönüşümü ve büyümesi, tarımsal kalkınma modeline bağlanmıştır. Bu amaçla, ülke kaynaklarının büyük kısmıyla birlikte ABD'nin sağladığı krediler ve teknolojik destekler de, neredeyse bütünüyle tarımsal mekanikleşmeye, sulama projelerine ve diğer tarımsal alanlara yönlendirilmiştir. Ne var ki, Çukurova, Çarşamba, Bafra, Gediz gibi verimli pamuk ovalarında etkili olan tarımsal dönüşümün Anadolu'nun diğer alanlarında, özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki yayılım hızı, yapısal sorunlar nedeniyle istenen ölçüde olmamıştır. Böylece, Kemalist ekonomi politiğin yerli tüketimi karşılamaya dönük sanayileşme politikası yerine tercih edilen ihracata yönlendirilmiş tarımsal üretimin beklenen ürünü verememesi, ayrıca tarımsal mekanizasyon politikasına bağlı olarak özellikle traktör başta olmak üzere sanayi ürünlerinin ithalatındaki artışa da bağlı olarak ihracatın ithalatı karşılama oranında beklenen iyileşme de gerçekleşmemiş, dış ticaret açığı büyümüştür. Sonuçta, Demokrat Parti'nin, sürekli borçlanmaya dayalı kaynaklarla beslenen tarımsal kapitalistleşme yoluyla büyüme politikası krize girmiştir. Bununla birlikte, Millî Şef rejiminden devralınan şişmiş bürokratik devlet

yapısının tasfiye edilemeyişi de, bütçe açığının genişlemesine neden olmuştur. Bütçe ve dış ticaret açıklarının hızlı büyümesiyle gelişen malî tablonun sürdürülemez hale geldiğinin anlaşılmasıyla, yine dış finans kaynağı arayışına girilmiş ise de, politik durumun barındırdığı riskleri öngören ABD'den ve Avrupa'dan olumlu yanıt alınamamış, bu çerçevede, bir alternatif olarak Sovyetler Birliği ile, Başbakan Adnan Menderes'in Moskova'yı ziyaretiyle somutlanan biçimde ilişki kurma girişimi, liberal kampta kuşkuyla ve tepkiyle karşılanmıştır.

Demokrat Parti'nin, 1950 ve 1954 seçimlerine oranla ciddi düzeyde oy kaybettiği 1957 seçimlerinin sonuçları ışığında ve askerlerin de katılmaya başladığı toplumsal olayların artışı karşısında, iktidarın politik istikrârının da sarsılmaya başladığının dış finansal otoritelerce anlaşılması nedeniyle kredi kaynağının bulunamamış, buna bağlı olarak da ödemeler dengesinin dış borç yükü nedeniyle sürdürülemez hale gelmiş olması, finansal krizi tırmandırmış, etkili ekonomik önlemler alınmasını zorunlu kılmıştır. Bu kapsamda, 4 Ağustos 1958 tarihli bir Kararname ile, Cumhuriyet tarihinin en büyük devalüasyonu gerçekleştirilmiş, Türk lirasının değeri, % 330 oranında düşürülerek, Dolar karşısında 2.80'den 9.035 liraya gerilemiştir (Göktepe, 2011: 370; Kalaycıoğlu, 1998: 41-42).

“İstikrâr Paketi” adı verilen malî önlemler kapsamında, özellikle bütçe açığının denetim altına alınabilmesi amacıyla özellikle kamu harcamalarının kısılması gereği, daha önceki yıllarda genişletilmiş olan tarımsal kalkınma yatırımlarının ve kaynaklarının sınırlandırılması sonucunu doğurmuş, bu da, Demokrat Parti'nin seçmen tabanının ağırlık merkezini oluşturan köylülük nezdindeki itibarını ve onayını olumsuz etkilemiştir. Nitekim Demokrat Parti'den ilk ayrılmalar ve yeni partilerin kurulması da, yine bu dönemde gözlenmiş, nihayet 27 Mayıs 1960 darbesiyle, ekonomik krizle siyasal değişme arasındaki neden-sonuç bağıntısı, iki yıl içerisinde gerçekleşmiştir.

8.1.3.5. 1973-1979 Petrol Krizi ve 1977-1980 Devalüasyonları: 24 Ocak Kararları-12 Eylül Rejimi

II. Dünya Savaşı'nın hemen ardından, Latin Amerika'da, Afrika'da ve Asya'da baş gösteren anti-kolonyalist savaşların, bağımlı sömürge rejimlerine karşı düzenlenen askerî darbelerin ve Sosyalist ayaklanmaların başarıya ulaşması, coğrafya keşiflerinden başlayarak sömürge kaynaklarından beslenen kapitalist endüstriyel gelişimi sekteye uğratmıştır. Bu kapsamda, özellikle Ortadoğu'da Arap millîyetçisi ve

bağımsızlıkçı Baas hareketinin ardı ardına sömürge krallıklarını deviren darbe dizileri, özellikle Mısır'da General Cemal Abdülnasır'ın, Suveyş Kanalı'nı, ve ayrıca Libya'da Albay Kaddafi'nin, Suriye'de Hafız Esad'ın, İran'da General Musaddık'ın ve ardından 1979'daki İslâm devriminin ardından Ayetullah rejimlerinin petrol kaynaklarını millileştirme hareketleri, diğer yandan, Arap ülkelerinin İsrail'e karşı savaş sırasında uyguladıkları petrol ambargoları, gelişmiş yarıküreyi kapitalist endüstrinin enerji kaynağı bakımından derin bir üretim ve maliyet krizine sokmuştur. Kapitalist yarıkürenin, sanayileşme düzeyi bakımından erken aşamada ve bu nedenle kırılğan ekonomiye sahip bir üyesi olarak Türkiye de bu krizden en güçlü etkilenen ülkelerden biri olmuştur. Türkiye ekonomik sisteminin kredi kaynağı olan ABD'nin kriz nedeniyle sıkı para politikasına geçişi ve Avrupa'ya finans aktarımını sınırlaması, Türkiye'de döviz darboğazına neden olmuş, bu da piyasalar üzerinde güçlü bir enflasyonist baskı oluşturmuştur. Enflasyon oranı % 100'e varmış, ekonomik büyüme oranı sıfıra düşmüş, ekonomi büyük bir krizin içine girmiştir (Kepenek ve Yentürk, 2011: 182-191). Enflasyonla birlikte karaborsacılığın baş göstermesi, diğer yandan siyasal çatışmaların giderek yoğunluklu bir iç savaşa dönüşme eğilimi göstermesinden kaynaklanan politik kaos ortamı, krizi iyice derinleştirmiştir.¹¹⁹

Türkiye'nin uluslararası banka sisteminden kullandığı kredi miktarı 1975'te 240 milyon dolarken, 1976'da 1.5 milyar dolara yükselmiştir. 1977'de bu rakam iki milyar dolara yaklaşmıştır (Yaman-Öztürk ve Ercan, 2009: 71). Denetimsiz borçlanmayla birlikte dış ticaret açığındaki dramatik yükselişe de bağlı olarak ödemeler dengesinin kalıcı bozulmaları karşısında Türk lirasının Dolar karşısında değeri, 21 Eylül 1977'de %9,1, 1 Mart 1978'de %23, 10 Haziran 1979'da %43,7 ve 24 Ocak 1980'de %32,7 olmak üzere üç yılda toplam %108,5 oranında düşürülmüştür. Son olarak 24 Ocak kararları ile esnek kur politikası uygulamasına geçilmiş, bu bağlamda Türk Lirası USD kuru 47 TL.'den 70 TL.'ye yükseltilerek, TL. % 46.6 oranında devalüe edilmiştir. Bu tarihten sonra da, Mayıs 1981'e dek düzenli olarak %5'i geçmeyen oranlarda devalüasyonlara başvurulmuştur (Çemrek, 2011: 653; Kahraman Akdoğu, 2012: 192).

Birikim rejiminin sürdürülebilirliği, üretim ilişkilerinin ve hukukunun, maliyetlerin yükselişi karşısında kârlılık oranının korunabilmesi amacıyla emek

¹¹⁹ Bkz. Melda Yaman Öztürk, *Geç Kapitalistleşme Sürecinde Kriz, Türkiye'de 1979 Krizi*. Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayınları, İstanbul, 2008.

ücretlerinin dondurulmasını ve hatta geriletmesini içeren kriz koşullarına uyarlanması ihtiyacını, bu da, devletin zor gücünün, III. Napolyon ve Bismarck rejimlerinin 1848-1850 İşçi İhtilâllerinin bastırılmasındaki tarihsel rolüne benzer biçimde, toplumsal reflekslerin bastırılmasını sağlayarak sermayenin çıkarlarını güvence altına almak üzere devreye girmesi işlevinin uygulanması sonucunu doğurmuştur. Bu kapsamda, sendikal hakların kısıtlanması, siyasal örgütlenme, temsil ve propaganda haklarının ortadan kaldırılması gibi baskı önlemlerinin uygulanabilirliği, 15-16 Haziran 1970 işçi eylemleri örneğinde olduğu gibi yükselen ve özellikle öğrencilerin önemli katkılarıyla kitleselleşen, güçlü toplumsal direncin ezilmesini bir gereklilik olarak rejimin gündemine getirmiş, bu da, askerî rejimin toplumsal baskı metodlarını bir kriz çözümü yöntemi olarak yeniden gündeme getirmiştir. Nitekim 1970'ler boyunca, krizin sosyo-ekonomik etkilerinin, toplumsal ve siyasal muhalefetin CHP'nin parlamenter denetimi dışına taşarak, öğrenci eylemlerinin devrimci-yasa dışı ve hatta silâhlı hareketlere dönüşmesi eğilimi örneğinde olduğu gibi, giderek rejimin meşruiyetini ve güvenliğini sarsan boyutta bir toplumsal rıza sorununa dönüşmesi karşısında, 27 Mayıs ve 12 Mart darbeleri sürecinde zaten militarize olmuş baskı rejiminin daha da ileri boyuta taşınmasını birikim rejiminin sürekliliği ve yeniden üretimi bakımından bir ihtiyaç olarak belirleyerek, 24 Ocak kararlarıyla 12 Eylül darbesi ve rejimi arasındaki ilişkiye giden yolu inşa etmiştir. Bu bağlamda, 1980 darbesiyle ve sonrasında gelen uygulamalarla işçi sınıfı mücadelesinin bastırılmış olması, toplumsal yeniden-üretimde dönüşümü gerçekleştirmek için sermayeye en elverişli zemini sağlamıştır. Böylece, 12 Mart müdahalesiyle başlayan ara rejimin devamı olarak 12 Eylül darbe rejimi, Türkiye kapitalizminin, petrol kriziyle baş gösteren küresel bunalımın etkileriyle iç siyasal ve toplumsal sorunların iç içe geçtiği krizin çözüm yöntemi işlevi görerek, Özalizm'in yolunu açmıştır. Buna göre, 1979 krizini, 1980'lerden itibaren hayata geçirilen düzenlemelerle ilişki kurmadan açıklamak mümkün değildir (Öztürk ve Ercan, 2009: 59, 66, 89).

1970'lerdeki küresel ekonomik krizle Türkiye'de yaşanan siyasal değişim arasındaki bağıntı, 1980'ler boyunca Türkiye'nin neoliberal küreselleşmeye eklenme rejimini ifade eden Özalizm politikaları ile yapısal bir değişim sürecinin istikrârına evrilmiş ise de, 1990'ların ikinci yarısına gelindiğinde, Uzakdoğu ekonomilerinde baş gösteren yeni bir küresel kriz dalgası, devletin zor gücüyle siyasal

değişme olgusunu yeniden üretmiş ve 28 Şubat 1997 müdahalesiyle gerçekleştirmiştir.

8.1.3.6. 1994 Krizi: 5 Nisan Kararları ve İslâmcılığın Yükselişi

12 Eylül 1980 darbesinden sonra düzenlenen 1983 seçimlerinde, 1980 öncesindeki iki ana akım parti olarak Adalet Partisi'nin ve Cumhuriyet Halk Partisi'nin kapatılmış ve liderlerinin de siyasî yasaklı olmaları sayesinde iktidar olan Anavatan Partisi'nin, kurucusu ve Başbakanı Turgut Özal'ın, 1989'da Cumhurbaşkanı seçilmesi ve 12 Eylül rejiminin getirdiği siyasal yasakların 1987 halk oylamasıyla kaldırılması sonucunda başlayan güç kaybı, 1991'deki seçimle iktidardan düşmesi sonucuna varmış, Doğru Yol Partisi (DYP) ile Sosyal Demokrat Halkçı Parti'nin koalisyon hükümeti kurulmuştur. Bu hükümetle birlikte başlayıp 3 Kasım 2002 seçimleri sonucunda AK Parti'nin tek partili hükümeti kurmasına dek ilerleyen süreç, kesintisiz bir süreklilikle, koalisyon hükümetleri dönemi olmuştur. Ana akım partilerin, çoğunluğu 1980 öncesi radikalleşme döneminden kalan ideolojik ve politik zıtlıkları, koalisyonların kalıcılığını, 1991 ile 2002 arasındaki on yıllık süreçte altı hükümetin kurulmuş olduğu üzere, olumsuz etkilemiş, bu da, devlet yönetimini ve özellikle ekonomi politikasını istikrardan yoksunlaştırmıştır. Koalisyon hükümetlerinde en önemli ihtiyaç olan, partiler arası eşgüdüm yerine nepotizme dayalı rekabetin esas alınmasıyla, ekonominin siyasal ve bürokratik yönetiminin çok başlı hale gelişi, bu bağlamda politik ve siyasallaşmış bürokratik iradelerin iç çelişmeleri, istikrârsızlığın temel nedenleri olmuştur. Yine bu bağlamda, bürokrasinin ve kamu hizmetinin partilileşmesi, bürokratik kayırmacılık ve görevlilerin sürekli değişimi, İSKİ skandalı benzeri ihale yolsuzlukları, ekonomi rejimini olduğu kadar siyasal aktörlerin ve dahası sistemin toplum nezdindeki güvenilirliğini de güçlü biçimde zedelemiştir.

Diğer yandan, 1990-1991'de Körfez Savaşı'nın ve ardından Bağdat rejimine uygulanan uluslararası ambargonun Irak'la dış ticarete darbe vurmasından kaynaklanan sorunların siyasal düzensizliğin olumsuz etkileriyle birleşmesi, Türkiye'de ekonomik krizi dönemsel-geçici bir durum olmaktan çıkarmış, 1990'lı yıllar boyunca süreklileşen ve 2001 krizine varan süreçte giderek yapılaşan bir eğilime sokmuştur. Nitekim 1991-1994 krizinin temelinde, öncelikle, devletin gelir üretim ve dağıtım işlevi odaklı biçimde, koalisyon hükümetinden kaynaklanan siyasal istikrârsızlık sorunun durduğu, 1991 ve 1992'deki Körfez Savaşlarının Ortadoğu'yla

ve özellikle Irak'la dış ticareti geriletmesinin, var olan sorunu büyüterek kriz sürecini ilerlettiği kabul edilmiştir. Bununla birlikte, 1991-1994 krizinin Türkiye'deki belirleyici nedeni, 24 Ocak rejiminin sanayileşmeci üretim ekonomisinden küresel finans ekonomisine geçiş politikalarının bu dönemde görülebilir hale gelen somut sonuçlarıyla ilişkilidir. Yatırımın, ekonomik serbestleşmeyle başlayan finansallaşması sürecinde yüksek miktarda sermayenin üretimden çekilerek finansal dolaşıma katılması, buna bağlı gerçekleşen aşırı finansal hareketlilik ve oynaklık, bunların yanı sıra, ülke dışına, koalisyon hükümeti sorunsalına ve Asya krizine bağlı yoğun sermaye çıkışı, 1994 krizinin Türkiye'deki yansımalarının ana kaynaklarını oluşturmuştur.¹²⁰ 1994'de, Türkiye ekonomisi %6.1 oranında küçülmüş (Işık vd., 2006: 244; Dikkaya ve Özyakışır, 2011: 742), enflasyon %150'ye yükselmiştir. 1993'de 173 milyar dolar tutarındaki Millî Gelir, 1994'de 132 milyar dolara gerilemiştir (Karluk, 2006: 68-69). Türk lirası, 26 Ocak 1994'de %14 oranında ve ardından 1 Mart ve 17 Mart 1994'de iki kez daha devalüe edilmiştir. Türk lirasının Dolar karşısındaki nominal değer kaybı Ocak-Nisan 1994 arasında %172'ye yükselmiştir (Dikkaya ve Özyakışır, 2011: 743).

Sonuçta, 1994 krizi, ilk elde, Türkiye ekonomi politığının, 1960'lardaki ithal ikameci sanayileşme rejiminden ve sosyal devlet politikasından, küreselleşme çağının başlarında, neoliberalizmin oluşum aşamasındaki finansal ekonomisine katılma sürecinin, bir başka deyişle Özalizm'in sonuçlarını örneklendirmektedir. Bu kapsamda, özellikle sosyal devlet rejiminin geri çekilişinin ve post-fordist esnek-üretim koşullarının egemenleşmeye başlamasının üretim ilişkilerindeki karşılığı, kamu politikalarının boşalttığı alanı geleneksel-dinsel formların ve ağların dolduruluşu, bu toplumsal değişme üzerinde İslâmcılığın yeniden yükselişi biçiminde gerçekleşmiştir. Geleneksel dinsel örgütlenmeler olarak tarikatların ve cemaatlerin, kırsaldan kente göç sürecinde, özellikle dezavantajlı gruplarda oluşan toplumsal dayanışma ihtiyacını karşılamalarının yanı sıra, yerleşik sermaye yapısına karşı kapitalist bir rekabet biçimi ve kaynağı olarak, geleneksel-dinsel sosyal sermayeyi ticarileştirerek şirketleştiren etkileri, İslâmcılığın bir toplumsal ve siyasal güç olarak yeniden yükselişinin temel sosyo-ekonomik temellerini oluşturmuştur. Ayrıca, 1994 krizinin neoliberalizme eklemlenme politikalarının yapısal sonuçlarıyla birleşen etkilerinin büyüttüğü ekonomik çöküntü, işsizleşme ve yoksullaşma tablosuna ek

¹²⁰ Bkz. İlker Parasız, *Kriz Ekonomisi ve 1994 Kararları*. Ezgi Kitabevi, Bursa, 1995.

olarak, 1990'lı yıllarda, İSKİ ve İlksan skandalı benzeri siyasal yolsuzluk gündemlerine karşı toplumsal refleksler de, İslâmcılığın yeniden yükselişinin belirleyici etkenlerinden birini oluşturmuştur. Nitekim Siyasal İslâmcılığın yeniden yükselişinin siyasal aktörü olan Refah Partisi'nin "Adil Düzen" sloganına dayalı yeni programı ve söylemiyle 1995 seçimlerinde Parti'nin %21,38 oy oranıyla birinci parti çıkmış, ardından 1996'da, kamuoyunda "Refah-Yol" koalisyonu diye anılan 54. Cumhuriyet hükümetinin ortağı ve Refah Partisi lideri Necmettin Erbakan da Hükümet'in Başbakanı olmuştur.

8.1.3.7. 1997-1998 Güneydoğu Asya Krizi ve 28 Şubat Müdahalesi

1980'lerin ortasından başlayarak girdikleri hızlı büyüme eğilimlerine atıfla "Asya Kaplanları" denilen, Güney Kore, Tayland, Singapur, Endonezya, Malezya ve Filipinler gibi uzakdoğu ekonomilerinin, 1997'den itibaren, ekonomik yavaşlamaya ve devalüsyonlara dayalı zincirleme bir çöküş reaksiyonu üretmesinden kaynaklanan ve giderek başka ülkelerin de özellikle borsalarında ve finansal piyasalarına yansıyan etkili finansal dalgalanma, giderek bir küresel krize dönüşmüştür (Engin, 2007: 42-44). Türkiye'de de, küresel piyasalara eklemlenme sürecinin erken döneminde olan finansal piyasalar, bu krizden olumsuz etkilenmiş, önemli ölçüde aktif sermaye ülke dışına çıkmıştır. Örneğin, 1995'te 45.738 TL olan Dolar kuru, Aralık 1996'da 108.045 TL'ye, Aralık 1997'de 205.740, 1998'de ise 314.230 TL'ye yükselmiştir (tcmb.gov.tr). Öte yandan, 1995'te % 64,9 olarak kaydedilmiş olan enflasyon, 1996'da %84,9'a, 1997'de ise % 91'e sıçramıştır (Aydoğan, 2004: 95-96). Ayrıca, Kürt sorununa bağlı silâhlı çatışmanın en yüksek düzeyine varmasından kaynaklanan askerî maliyetle birlikte terör eylemlerindeki artışa bağlı psikolojik gerilim de, krizin toplum üstündeki baskısını güçlendirmiştir.

Ağır ekonomik, askerî ve sosyal kriz ortamında yükselen toplumsal refleks, egemen sermaye çevrelerince Refah Partisi'nin İslâmcı kişiliği ile ilişkilendirilerek manipüle edilmiş, özellikle ordunun mutlak belirleyiciliği altındaki ana akım medya kuruluşlarının, "laiklik" kaygısına dayalı ve "İslâmcı tehdit ve şiddet" temalı kurguları, toplumsal refleksin Refah Partisi'ne karşı ordunun siyasal müdahalesi lehine yöneliminde etkili olmuştur. Nihayet, Refah Partisi'nin Siyasal İslâmcı söylemi, 28 Şubat 1997 müdahalesinin ve devamında Parti'nin kapatılmasının temel gerekçelerinden birini oluşturmuştur.

8.1.3.8. 1999-2001 Krizi: Koalisyonlar Döneminin Sonu ve AK Parti İktidarı

Yukarıda, 5 Nisan 1994 kararlarında ve 1997 krizinde örneklendiği üzere, Türkiye’de 1990’lı yılların başından itibaren süreklileşen koalisyon hükümeti yapısı, yatırımcıların politik güvenini ve dolayısıyla piyasaların istikrarını olumsuz etkilemiştir. Türkiye iktisadî tarihinin en geniş çaplı ve en etkili ekonomik krizi olarak kabul edilen 2001 krizinin belirleyici nedeni de, hemen öncesindeki koalisyon hükümetinin ürettiği siyasî ve bürokratik krizin, ekonomi yönetimine ve oradan da toplumsal ekonomiye yansımaları olmuştur (Bastı, 2006: 116-127; Dikkaya ve Özyakışır, 2011: 745-749). Bu bakımdan, Şubat 2001 krizi, kendi başına, birden ortaya çıkmış bir olay değil, kronolojik bir sürecin devamlılığı olarak, ekonomide 1992 yılından sonraki yönetim biçiminin ve sorunlarının bir sonucu olarak gelişmiştir (Çelebi, 2013: 400). Diğer yandan, başta İstanbul ve Kocaeli olmak üzere, ülke ekonomisinin yaşamsal alanı olan Marmara bölgesini vuran şiddetli 17 Ağustos 1999 depreminin yıkıcı ekonomi etkileri de atlatılmadan gelişen kriz, ülke tarihinin en etkili, en sarsıcı ekonomik altüst oluş sürecini ifade etmesi özelliği ile, ülkenin siyasal sistemini de aynı ölçüde etkilemiş, sonrasındaki yeniden yapılanma dönemini tam anlamıyla belirlemiştir.

2001 ekonomik krizi, Türkiye’de devletin ekonomi üstündeki belirleyiciliğinin tipik bir göstergesi olmuştur. Öncesinde bilinmekle ve açıkça gözlenmekle birlikte, dönemin Cumhurbaşkanı ile iktidardaki koalisyon hükümeti arasındaki gerilimin, 19 Şubat 2001 tarihli MGK toplantısında gerçekleşen şiddetli bir tartışmanın bizzat Başbakan tarafından kamuoyuna açıklanmasıyla doruğa ulaşmasının ardından, üçlü koalisyon hükümetinin dağılması olasılığı belirlemiştir. Çok parçalı parlamento yapısı içinde bir başka hükümet kurulması seçeneğinin bulunmadığına ilişkin siyasal algı, politik istikrarsızlık beklentisine bağlı olarak piyasalarda sert dalgalanmalara neden olmuştur. 21 Şubat günü gecelik repo faizleri % 1500, ertesi gün % 7000'lere kadar sıçramış; İMKB 100 endeksi on bin puanlık bir kayıp yaşamıştır. Olayın yaşandığı gün, Merkez Bankası tarafından bazı bankalara aracılığıyla piyasaya aktarılan dört milyar dolar, nakit darboğazını çözmeye yetmemiş, 19 Şubat 2001’de, Merkez Bankası’ndan 7.5 milyar doların çekildiği anlaşılmıştır. Aşırı talebe bağlı olarak, 19 Şubat günü 686.500 Türk Lirası olan Dolar kuru, 23 Şubat’ta 920.000, 28 Şubat’ta ise 960.000 Türk Lirası karşılığına ulaşmıştır (Fırat, 2009: 512; Kaya, 2011: 160). Böylece, %28,4 oranlı fiilî bir devalüasyon gerçekleşmiştir. Önemli miktarda nakdî

sermayenin ve banka mevduatlarının finansal dolaşımdan çekilmesiyle birlikte dövize aşırı talep, Türk lirasının döviz karşısında yüksek oranlı değer kaybına neden olmuş, bu durum da faizleri ve enflasyonu ciddi boyutlarda yükseltmiştir. Enflasyon oranı %86,6'ya yükselmiş, kişi başına Gayri Safi Millî Hasıla, 2123 dolara düşmüştür (Fırat, 2009: 512-513).

2001 krizinin 53,6 milyar olarak hesaplanan toplam maliyetinin GSYH'ye oranı, %34,2 olmuştur (Kaya, 2011: 171). Daha sonra elde edilen veriler, dönemsel millî gelirin 200 milyar dolardan 140-150 milyar dolara indiğini göstermektedir. Krizin ardından gelişen durgunluk koşullarında, iflaslar ve işten çıkarmalar sonucunda zaten yüksek olan işsizlik daha da artmış, reel ücretler daha da gerilemiştir (Öztürk ve Ercan, 2009: 84). İşsizlik oranı 2001'de % 6.9'dan %9.1'e yükselmiştir. Kamuya ait imalât sanayi işletmelerinde istihdam % 7.7 oranında azalırken, özel işletmelerdeki istihdam kaybı % 8.6 oranında gerçekleşmiştir. Asgarî ücret, kamu çalışanlarının ücretleri ve memur maaşları reel olarak sırasıyla %14, %11 ve %4 oranında düşerken, özel sektörde ücretler %20 azalmıştır. Özel kesim çalışanlarının reel ücretleri 2001 yılında, 1993 yılındaki düzeyinin %25 altına gerilemiştir (Koyuncu ve Şenses, 2004: 22).

Ekonomik krizin yıkıcı etkileriyle birlikte, koalisyon hükümetinin Başbakanı Bülent Ecevit'in ileri yaşından kaynaklanan ciddi sağlık sorunlarının da beslediği siyasal güvensizlik ortamı, yeni bir siyasal iktidar seçeneğinin üretilmesi ihtiyacını doğurmuştur. Bununla birlikte, verili durumda üretilebilecek her seçeneğin koalisyon hükümeti biçimini dayatması, kamuoyunun siyasal talebini yeni bir hükümet kuruluşunun ötesine taşımış, daha geniş ölçüde yeni bir siyasal yapılanma ihtiyacına dönüştürmüştür. Bu kapsamda, 2001 krizi, Türkiye siyasal yapısını ve kültürünü doğrudan biçimlendirmiş, bu çerçevede, ürettiği etkinin gücüne ve niteliğine bağlı olarak, 12 Eylül öncesine kökenlenen ve temelde Kemalizm, Sosyalizm, Siyasal İslâmcılık ve Milliyetçilik gibi Soğuk Savaş dönemine özgü ideolojik anlatılara dayalı geleneksel siyasal aktörleri tasfiye etmiş, ekonomik pragmatizmi ve istikrârı önceleyen taleplerin belirleyiciliğine bağlı olarak, neoliberalizme uyumlu yeni bir siyasal hattın politik ve ideolojik çerçevesini oluşturmuştur. Nitekim 3 Kasım 2002'de yapılan genel seçim sonucunda, kriz öncesinin tüm geleneksel/köklü siyasal akımları tasfiye olmuş, kriz karşısında yükselen geniş ölçekli toplumsal tepkinin siyasallaşması, yeni bir iktidar tercihini meydana getirmiş, 28 Şubat müdahalesi

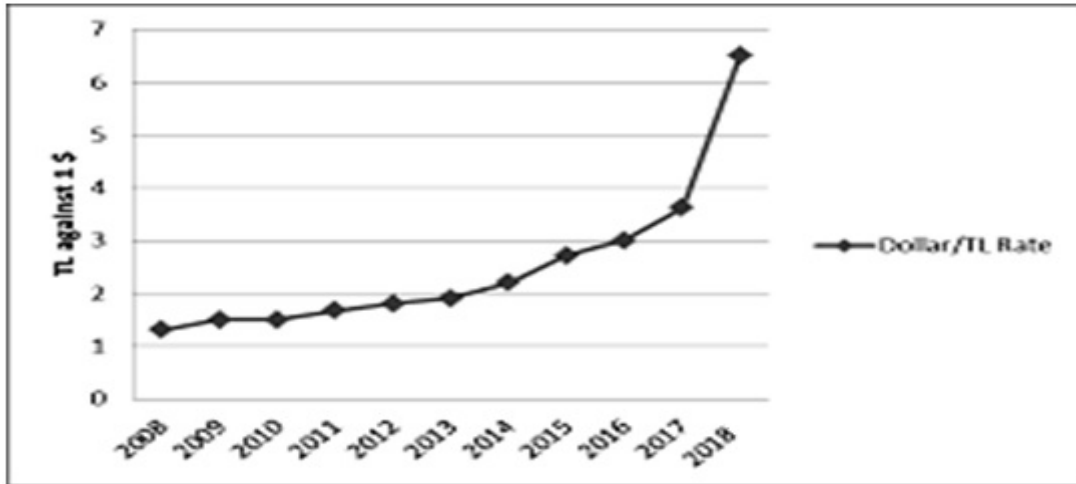
sürecinde kapatılan Refah Partisi'nin devamı olan Fazilet Partisi'nden, önce “yenilikçiler” tanımıyla ve ardından “Millî Görüş gömleğini değiştirme” söylemiyle ayrılan Tayyip Erdoğan, Abdullah Gül ve Bülent Arınç liderliğindeki grubun kurduğu ve neoliberal bir programa sahip AK Parti, kuruluşunun üstünden henüz bir buçuk yıl geçmiş iken, aldığı %34,28 oy oranı ile, tek başına hükümet kurma yetkisine erişmiştir. Böylece, 1999-2001 bileşik krizi, etkisinin şiddetine bağlı olarak, önceki krizlere olduğu gibi sadece siyasal iktidarın değişmesinde belirleyici olmakla kalmamış, aynı zamanda siyasal kültürün ideolojik ve yapısal dönüşümü sonucunu da doğurmuştur.

8.1.3.9. 2008 Mortgage Krizi: *Neoliberal Bunalım ve Otoriterleşme Süreci*

ABD’de uzun vadeli konut kredilerinin geri dönüşünde, yükselen faizlere bağlı olarak 2008 yılında yaşanan sorun, bu kredilerin tahvil olarak değerlendirildiği finans piyasalarında 2008 sonbaharında anî bir şok dalgasına dönüşmüş, birçok büyük ölçekli bankanın ve finans kuruluşunun iflas ettiği bir krizin baş göstermesine neden olmuştur. ABD merkezli başlayan kriz, 1929 deneyimine benzer biçimde, başta Avrupa olmak üzere uluslararası bir yayılımla, bir küresel ekonomik krize dönüşmüştür.

2008 krizi, özellikle, ekonomileri dış borçlanmaya dayalı olan gelişmekte olan ülkeleri etkilemiş, bu kapsamda dış borç yükü en yüksek olan ülkeler liginde yer alan Türkiye’de de derinlikli sonuçlar üretmiştir. Bu kapsamda, Türkiye’de 2008 krizinin en önemli sonuçları, yüksek cari işlemler açığı ve yüksek dış borç bağımlılığı olmuştur (Yeldan, 2009: 18). Uluslararası finansal ilişkilere ve değerlere bağlı olarak, 2008 krizinin Türkiye ekonomisine en etkili ve belirgin yansıması, dövizin aşırı değerlenmesi ve Türk Lirası’nın değer kaybı, bir başka deyişle, fiilî devalüasyon olmuştur. Bu kapsamda Türk Lirası, 2008’den 2018’e dek, beş kattan fazla değer yitirmiştir (Grafik 11).

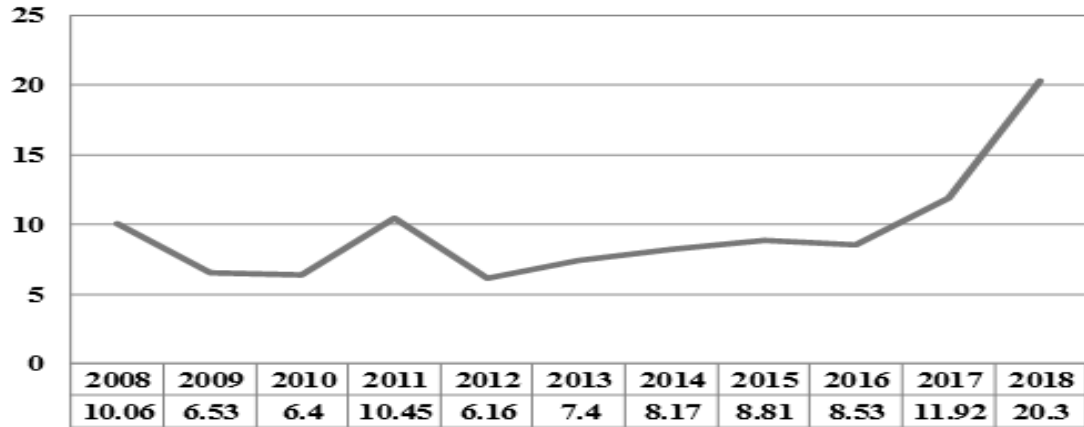
Grafik 11. Türkiye’de Dolar Kurunda Değişme, 2008-2018.

Kaynak: Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Verilerinden Hazırlanmıştır.

Döviz kurunun yükselişine bağlı olarak fiyatlar genel düzeyi de belirgin bir artış eğilimine girmiş, enflasyon oranında, krizin etkilerinin belirginleştiği 2013 yılından itibaren düzenli ve sert bir yükseliş gerçekleşmiştir (Grafik 12).

Grafik 12. Türkiye’de Enflasyonun Seyri, 2008-2018.

Kaynak: <http://www.tuncelitso.org.tr>, Erişim Tarihi, 07.06.2019.

Türkiye üzerindeki etkileri en güçlü biçimde 2013’den sonra gözlenmeye başlayan ekonomik kriz dalgasına karşı siyasal ve toplumsal muhalefetin artması ve görünürleşmesi, AK Parti açısından, siyasal hayatın otorite etrafında gerçekleştiği yeni bir evreyi başlatmıştır. Nitekim AK Parti’nin 2014’ten itibaren tartışmaya açtığı Başkanlık rejimi önerileri, daha 15 Temmuz 2016 darbe girişiminden sonra, 16 Nisan 2017’de düzenlenen bir Anayasa değişikliği referandumu sonucunda, “partili Cumhurbaşkanı” ve “Cumhurbaşkanlığı Hükümeti” şeklinde yürürlüğe konulmuştur. Öte yandan, 1929 ve 1958 sonrasında olduğu gibi, ekonomik krizle birlikte belirginleşen toplumsal reflekslere ve siyasal muhalefete karşı tahammülsüzlük

geleneği 2008 krizinden sonra AK Parti'nin de söylemine ve politikasına egemen olmaya başlamış, Demokrat Parti'nin 1957'den sonra benimsediği gibi, muhalefeti devlete karşı komplo girişimleri ve partinin de kendisini ve liderini devleti savunma mevzisi olarak algılama ve bürokratik baskı önlemleriyle karşılama eğilimine benzer bir otoriter güvenlikçi rejim inşasının örnekleri gözlenmiştir. Bu kapsamda, 2007'de, bir askerî darbe girişimi şüphesiyle ilişkili başlatılan Ergenekon ve Balyoz soruşturmaları ve tutuklamaları, devamında, 7 şubat 2012'de, İstihbarat kurumu yöneticilerinin pkk ile yurt dışındaki görüşmelere dair ifadeye çağrılmalarının, 17-25 Aralık 2013'de, içlerinde Bakanların da bulunduğu bazı AK Parti yöneticilerine ve onların oğullarına yönelik adli soruşturma girişiminin, birer darbe girişimi olarak yorumlanışı ve söylemleştirilişi, AK Parti'nin devlet odaklı bir siyasal algıya evrilişinin habercileri olmuştur. 2013 yılı yazı boyunca gerçekteşen ve toplumsal refleksin 12 Eylül darbesinden sonra görülmemiş boyutlara ulaşarak tüm ülkeye yayıldığı "Gezi parkı olayları"nda uygulanan ve bazı genç eylemcilerin ölümleriyle, çok sayıda kişinin kalıcı biçimde sakatlanmalarıyla sonuçlanan yoğun polis şiddeti ve eylemlere karşı Parti sözcülerinin, geleneksel "vatana ihanet/ dış mihrak işbirlikçiliği" içerikli suçlamaları da, AK Parti'nin devletle bütünleşmeye ve sivil toplumla mesafeyi açmaya dayalı yeni rejim inşasının göstergeleri olmuştur. Dönemin Adalet Bakanı Bekir Bozdağ'ın "Allah şirk, devlet şerik kabul etmez" sözleri (Yeniçağ, 2014), 2002'de tam tersi yönde, bürokratik vesayete karşı sivilleştirmeci reform ve neoliberal ekonomi politik vaadiyle ve demokratikleşme söylemiyle kurulan AK Parti'nin, devletle sivil toplum arasında kesin ayrıma ve devletin mutlak üstünlüğüne dayalı Türk-İslâm devlet geleneğine ve onun moderniteye uzantısı olan Kemalist devlet partisi rejiminin sürekliliğine içelleştirilmeye başlandığının psikolojik izlerini örneklendirmektedir. Nitekim doğrudan Tayyip Erdoğan veya başka parti yöneticileri tarafından gündemleştirilen kürtaj hakkı, çocuk sayısı, alkollü içki, kadın-erkek ilişkileri, kadın giyimi gibi günlük yaşama ilişkin konularda, bireysel hayatı devlet eliyle tanzim etme anlamı ve hedefi taşıdığı biçiminde algılanan aktüel tartışmaların örnekleminde olduğu gibi, Erken Kemalist dönemin modernleşme uygulamalarını hatırlatan biçimde, günlük hayatı devlet eliyle muhafazakârlaştırma içerikli bir söylem geliştirilmiştir.

2008 krizinin Türkiye'de siyasal değişme üzerindeki en önemli etkisi, AK Parti'nin 2002'den beri sürdürdüğu, yasama çoğunluğunu elinde bulundurma halini

sona erdirmiş olmasıdır. AK Parti, 7 Haziran 2015 seçimleri sonucunda, bir önceki genel seçime göre iki buçuk milyondan fazla oy kaybetmiş, dahası, Milletvekili sayısındaki düşüş nedeniyle, yasama çoğunluğunu da yitirmiş, MHP'nin desteğiyle, "Cumhur İttifakı" adı altında bir tür fillî koalisyon kurmak zorunda kalmıştır. AK Parti-MHP ittifakı tarafından, Jakoben "vatan/rejim tehlikede" anlayışını andıran bir politika benimsenerek, siyasal iktidarın sürekliliği, devletin ve ulusun varlığıyla ve güvenliğiyle eş anlamlı ve eş değerli algılanmaya başlanmıştır. Bu kapsamda, özellikle devletin Kürt sorunu algısı ve politikası, milliyetçi radikal bir revizyona uğratılmış, 7 Haziran 2015 seçimlerinde Kürt siyasî hareketinin tarihi boyunca elde ettiği en yüksek oy oranına ve temsiliyete ulaşan HDP'yi bir ulusal tehdit figürü olarak merkeze alan "beka" kaygısı, iktidar söyleminin ve pratiğinin odağına yerleştirilmiştir. Buna rağmen, ekonomik krizin derinleşen sürekliliğinin etkileriyle, AK Parti'nin seçmen onayındaki düşüş devam etmiş, AK Parti, 24 Haziran 2018 genel seçimlerinde %42, 60 oranındaki oyuna karşılık 295 milletvekilliği kazanabilmiş, 31 Mart 2019 yerel seçimlerinde de, bizzat Tayyip Erdoğan'ın İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı seçildiği 1994'ten beri İslâmcı geleneğin temsiliyetindeki İstanbul ve Ankara Büyükşehir Belediye Başkanlıklarını yitirmiştir.

Sonuçta, 27 Mayıs darbesinin Ağustos 1958, 12 Mart Muhtırasıyla başlayan sıkıyönetim döneminin 1970 ve devamında 12 Eylül darbesinin 1977-1980 devalüasyon dizisi ve nihayet 24 Ocak kararlarının, 28 Şubat 1997 müdahalesinin de 5 Nisan 1994 kararlarıyla ifadesini bulan 1993-1994 krizinin ve 1997 tarihli Asya Kaplanları krizinin, AK Parti'nin otoriterleşme ve devletleşme eğiliminin de 2008'de baş gösteren Mortgage krizinin hemen sonrasına denk gelişleri, otoriter yönetim tarzıyla birikim rejiminin krizleri arasındaki ilişkiyi örneklendirmektedir.

8.2. TÜRKİYE'DE SİYASAL DEĞİŞMENİN TEMEL SOSYOLOJİK ETKENLERİ

8.2.1. Sınıf

Toplumsal değişme ile siyasal değişme arasındaki bütünsellik ilişkisi, bir başka deyişle, siyasal değişme süreçlerinin ve eğiliminin toplumsal yapıdaki değişmeler tarafından doğrudan belirlenmesi, Türkiye'de de, siyasal akımların tarihsel seyirlerini ve evrimlerini belirleyen en etkili toplumsal güç olmuştur. Buna göre, toplumsal sınıfların ve grupların başta ekonomik, kültürel, siyasal ve daha başka

içerikli taleplerine dayalı değişkenler, dönemsel siyasal değişimleri de aynı yönde biçimlendirmiştir.

Klasik Osmanlı döneminde, temel üretim aracı olan toprak üzerindeki devletin mutlak mülkiyeti ve vergilendirilmesi nedeniyle modern sınıflaşmanın gerçekleşmediği, toplumsal yapının, toprak üstündeki üretimi ve dolayısıyla serveti kontrol eden ve askerî bir aristokrasiyi içeren “Devlet sınıfı” ile tarımsal üretimi gerçekleştiren köylülük “reaya” arasındaki ikilik üzerinde olduğu kabul edilmişse de, İstanbul Pera'da olduğu gibi deniz aşırı ticaretle ve sarraflık gibi finans işleriyle, taşrada ise, geleneksel zanaatkârlıkla ve esnaflıkla uğraşan, sermaye birikiminin ilkel aşamasındaki bir tüccar sınıfının varlığından da söz etmek gerekir. Mirî toprak rejimi üstünde, geniş arazilerdeki üretimi kontrol eden Tımar sahiplerinin sınıfsal niteliği ise, bunların pazara yönelik üretim yapmayıp, asker bulundurma ve merkeze vergi aktarımıyla sınırlı ekonomik işlevleri (İnalçık, 1994b) nedeniyle tartışmalıdır. Bu kapsamda, Tımar sahipleri, genellikle Seyfiyye denilen askerî ayrıcalığa ya da “Kul” rejimi içerisindeki ayrıcalıksız yerlerine dayanılarak reaya dahil edilmişlerdir. Bununla birlikte, Kürt coğrafyasında örnekleri görülen yerel derebeyi örnekleri olan Mîrler ve Begler dışında, 1858 Arazi Kanunnamesi gibi yasal düzenlemelerle, geniş topraklar üstündeki geleneksel kontrollerini mülkiyet hakkına çeviren Ayânlar ile Anadolu'da ağalar ve özellikle Ege bölgesindeki hinterland ovalarında toprak edinip ticarî çiftlikler kuran levanten aileler, feodal seçkinliği oluşturmuştur.

Osmanlı'da modern sınıflaşmanın, toprak üstünde özel mülkiyete imkân veren ve sanayileşmenin başlangıç örneklerinin gözlemlendiği Tanzimat ekonomisine kökenlendirilmesi konusunda, literatürde geniş bir uzlaşma vardır. Buna göre, Ortaçağ ve Yeniçağ boyunca, Pera/Galata örneğinde olduğu gibi antik karasal ticaret yollarının Avrupa'ya erişimini kolaylaştıran ve Haçlı seferleri güzergâhı üstünde etkinleşen Akdeniz ticaret yolları üstünde Venedik, Ceneviz gibi tüccar İtalyan şehir devletleriyle ticaretle, Yakınçağ'da ise, Endüstri Devrimi'nin merkezi İngiltere ile, özellikle pamuk ve dokuma ihracatı odaklı aracılık ağlarıyla kurulan deniz aşırı dış ticaretle ve giderek sanayicilikle Selânik ve İzmir limanlarında küresel pazara eklenerek sermaye birikimi sağlayan gayrimüslim tüccarların ekonomik enerjisi, modern Türkiye burjuvazisinin temellerini atmıştır. Osmanlı ekonomisinin küresel pazara eklenildiği liman kentlerinde yerleşik gayrimüslim, Dönme ve Levanten ticaret sınıfı, kendi ürettiği ticarî sermaye birikimiyle devletin geleneksel gelir üretimi

ve dağıtım işlevinden özerkleşme eğilimi göstererek, monarşizmin belirleyiciliğinin ve denetiminin dışına çıkabilmenin maddî kaynaklarına erişebilen bir toplumsal grup haline gelmiş, böylece, Osmanlı-Türkiye burjuvazisinin tarihsel çekirdeğini oluşturmuştur. Öte yandan, Tanzimat rejiminin bürokratik reformuyla geleneksel saray ve taşra bürokrasisinin yerini almaya başlayan ve teknik/profesyonel bürokrasiyi ifade eden Kalemîyye erbabı, giderek monarşiden özerkleşen yeni devlet seçkinleri sınıfını oluşturmuştur. Böylece, Batı ile ekonomik ilişki kurmuş olan azınlık tüccarların Batılı güçlerin yasal koruyuculuğu altına girmesiyle giderek zenginleşen ticaret burjuvazisi ve gücünü Batı tarzı eğitim kurumlarında öğretilen bilgi ve deneyimden alan bürokratik burjuvazi, zaman içinde sultanın egemenliği dışında alternatif bir güç odağı haline gelmişler ve bu iki grup, Osmanlı burjuvazisini oluşturmuştur (Göçek, 1999: 104).

Tez'in, "Osmanlı'nın Mirası" başlıklı üçüncü bölümü içeriğinde, "Osmanlı Modernleşmesinin Sosyolojik Kaynakları" alt başlığı altında işlendiği üzere, Jön Türkizm, İttihatçılık ve Kemalizm sürekliliği, Osmanlı modernleşmesine ilerleyen tarihsel süreç boyunca, deniz aşırı ticaretle servet ve sermaye biriktiren kentli ticaret kesimi ile bürokratik modernleşme sürecinde askerî ve siyasal güç kazanan devlet seçkinlerinden oluşan yeni-burjuvazinin, önce Osmanlı monarşizminden özerkleşme, giderek egemenleşme ve egemenliğini tahkim etme evrelerinin siyasal görünümleri olmuştur. Buna göre, Osmanlı kapitalistleşmesini yürüten ticaret burjuvazisinin monarşinin geleneksel kalıplarını aşan talepleri, Osmanlı-Türkiye modernleşmesini ifade eden İttihatçı ve Kemalist reformların toplumsal alt-yapısını, dinamiklerini ve hatta doğrudan aktörlerini oluşturmuştur. Özetle, Osmanlı modernleşmesi ve devamında Cumhuriyet ve Kemalizm, aslen, Osmanlı toplumundaki kapitalistleşme temelli sosyo-ekonomik değişmelerin sonuçları ve ürünleri olmuştur.

Osmanlı burjuvazisi, Tehcir ve Mübadele uygulamalarıyla gerçekleştirilen servet ve sermaye transferi politikasıyla Osmanlı geleneksel ekonomik seçkinliğinin yerine ikame edilerek ve ayrıca, İttihatçı ve Kemalist "Millî İktisat" rejiminin "Türkleştirme" politikası sürekliliğinde "Müslüman-Türk Burjuvazisi" görünümüne kavuşturularak, Cumhuriyet'e intikal etmiştir. Bu bağlamda, Osmanlı-Türkiye burjuvazisi, Batı'ya özgü tarihsel şablonun tersine, devlete rağmen ve onu geriletken bir sivil toplum şekliyle değil, devleti ele geçirerek, ona egemen olarak, bürokratikleşerek gelişmiştir. Bunun nedeni, klasik ve yerleşik yaklaşımlarda ileri

sürüldüğü gibi, tek başına, Türk-İslâm siyasal geleneğinin devletin üstünlüğü ilkesi değil, aynı zamanda, Osmanlı-Türk burjuvazisinin, sermaye birikimini, ticaret ve sanayileşme kaynaklarından çok daha fazla, Anadolu'daki geleneksel üretici güçlerin birikimlerine zorla el koyma, onları mülksüzleştirerek servetlerini ve sermayelerini devralma yoluna giderek sağlamış olması itibarıyla, yerleşik üretici güçleri tasfiyede, siyasal, bürokratik ve en önce askerî güce, toplamda devlete ihtiyaç duymuş olmasıdır. Nitekim Osmanlı-Türkiye burjuvazisinin devlete el koyuşunun, İttihatçı ve Kemalist müdahale ile eş zamanlı gerçekleşmiş olması, bu açıdan doğrulayıcı ve açıklayıcıdır. Diğer yandan, Osmanlı-Türk burjuvazisini devlete el koymaya zorlayan belirleyici etkenlerden biri de, Balkan ve I. Dünya savaşlarından sonra göç etmek ve kalıcı olarak yerleşmek zorunda kaldığı Anadolu toplumu ile arasındaki etno-kültürel kod farklılığından kaynaklanan gerilimleri bastırmada ve toplumsal egemenliğini kurumsallaştırmada, zor aygıtını sıklıkla ve yoğunlukla kullanmayı tercih edilmiştir.

Sonuçta, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e devredilen sınıfsal yapının, kabaca, belirgin bir ticaret ve cılız bir sanayi burjuvazisi ile bürokratik devlet seçkinlerinin ve geniş toprak sahibi feodal seçkinlerden oluşan yönetenler bloğu ile kentlerde işçilerden ve kırsalda köylülükten oluşan bir yönetilenler bloğu ikiliğine dayandığı söylenebilir. Bu kapsamda, yönetici eliti oluşturan burjuvazinin, Erken ve Geç Kemalizm sürekliliği boyunca devam eden kapitalist modernleştiriciliğine karşı, köylülüğün tarımsal üretim biçimine ve ilişkilerine dayalı gelenekçi direnci, Anadolu karasına yayılan coğrafya üstünde, İslâmcılık ve Kürt siyasal kimliği tarafından üstlenilmiştir. Nitekim Geç Kemalizm'in 1945'ten sonra yaşadığı liberal ve muhafazakâr revizyon, Türkiye'nin küresel sistemde üstlendiği agro-kapitalizm rejiminde köylülüğün edindiği ekonomik ve siyasal güçle ilişkilidir. İşçi sınıfına gelince, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e ve günümüze, Türkiye'de işçilerin bir sınıf oluşturup oluşturmadıkları, sosyolojik anlamıyla üretim biçimindeki yerlerinin ve işlevlerinin dışında, siyasal anlamda ortak çıkar bilinci ve davranışı bakımından hayli tartışmalıdır. Yine de, 1930'lardaki çıkış kaynağı itibarıyla burjuvazinin kapitalist taleplerinin ürünü olan Erken Kemalizm'in, 1960'lar ve 1970'ler boyunca, CHP'nin "Ortanın Solu" söyleminde ve daha belirgin olarak *Yön-Devrim-Millî Demokratik Devrim* deneyimlerinde gözlendiği üzere giderek Sosyalizan bir çizgiye ilerleten temel toplumsal etken olarak, ithal ikameci sanayileşme rejimi sürecinde sayıca genişleyen işçilerin ve diğer ücretlilerin sınıfsal taleplerinden ve örgütlülüklerinden

söz edilebilir. Buna göre, 1960'larda ithal ikameci rejimle yükselen devlet eliyle sanayileşme modelinin sayıca genişlettiği ve 1961 Anayasa'sında yer verilen kurumlar örneğinde gözlendiği gibi bürokratik ve siyasal güç kazandırdığı memurların ve işçilerin yükselişi, kapitalist ve feodal sınıflarla ortaya çıkardığı çelişkinin ve rekabetin ifadesi olan bir muhalefet biçimi olarak Kemalizm'in sol yorumlarını ve Sosyalizm'i Türkiye siyasal gündemine ve kültürüne taşımıştır. Nitekim 1960'ların ve 1970'lerin yükselen ideolojik değeri olan Sol Kemalizm'in, 1980'leri takiben yerini liberal-sivil toplumcu *Atatürkçülük* evresine bırakışı da, ücretli sınıfın İthal ikameci sosyal refah rejimindeki konumunu 24 Ocak sonrasında neoliberal rejimle yitirilişinin üst-yapısal sonucu olmuştur.

İzmir İktisat Kongresi'nde ifadesini bulan Erken Kemalizm'in liberal ve Devletçi-sanayileşmeye dayalı ekonomi politiği, Geç Kemalizm'in tarımsal kapitalistleşme ve İthal ikâmecî sanayileşmecî ve Özalizm'in neoliberal birikim rejimleri, Osmanlı-Türkiye burjuvazisinin ekonomik faaliyet sahasını ve egemenliğini genişleten bir tarihsel süreklilik üretmiş ise de, Küreselleşme sürecine gelindiğinde, Osmanlı-Türkiye burjuvazisinin siyasal değişme üzerindeki etki tekeli, ekonomik yapıya yeni katılan yerel sınıfsal aktörler tarafından sınırlandırılmaya başlanmıştır. Bu çerçevede, küreselleşme sürecinde Türkiye'de sınıfsal gelişmenin siyasal değişme üstündeki etkilerinin iki ana eksenini, 1960'lardan itibaren gelişen köyden kente göç sürecinde kentleşmenin ürettiği yerel rant ve ticaret gelirleriyle, daha belirleyici olarak, "Anadolu Kaplanları" diye anılan küresel ağlara eklenen yerel sanayi odaklarında sermaye biriktiren *Anadolu Sermayesi* ile, Körfez Savaşı sonrasında başta Kuzey Irak olmak üzere bölgesel ticarî ağlar üstünde gerçekleştirdiği sermaye dolaşımı ve birikimi üstünde yükselen *Kürt orta sınıfı* olmuştur.

Kemalizm'in, Osmanlı-Türkiye burjuvazisi lehine Tarihsel bloğun dışında tuttuğu ve geleneksel tarımsal üretim üstünde köylülüğe terk ettiği Anadolu ekonomik coğrafyasında, küreselleşme sürecinde, İslâmcı yerel yönetimlerin kentsel rantlarından yararlanan yerel sermaye çevrelerinin, kentleşmenin metropolleşmeye ilerlemesine bağlı olarak giderek büyümelerinin yanı sıra, yerel dinsel topluluklar da, cemaat içi sosyal ağlar, dinsel normlar etrafında biriktirdikleri sosyal sermayeyi ticarileştirerek, çok ortaklı yeni bir ekonomik ortaklık modeli üretmiş, Osmanlı-Türkiye burjuvazisinin merkezî sınıfsal egemenliğine karşı rekabete girişen yeni bir yerel orta sınıflaşma eğilimi üretmişlerdir. Diğer yandan, Körfez Savaşları sonucunda,

BM kararı ve uluslararası güvence ile Bağdat rejiminin denetimi dışına çıkan Kuzey Irak Kürt yönetimi bölgesinde oluşan pazarın çekici etkileri, önce kendiliğinden ve yasa dışı olarak doğan, sonra yasallaşmanın da ötesine geçerek ülkenin asıl ihraç faaliyetlerinden birini oluşturan sınır ticareti ile, Türkiye'deki Kürt nüfusun yoğunlaştığı sınır bölgelerinde, taşımacılık sektörü başta olmak üzere belirgin bir girişimcileşme eğilimi oluşturmuştur. Bu yerel ve küçük ölçekli girişimcileşme eğilimi, özellikle 1990'larda zirvesine ulaşan silâhlı çatışmanın itici etkileri altında yoğunlaşan kitlesel iç göç sürecinde belirginleşen kentleşme-metropolleşme süreçlerinin ürettiği imar rantı ve diğer kentsel hizmet ve ticaret alanlarının ve eklenmesiyle, 2000'lere gelindiğinde, Kürt yerleşimlerinde belirgin bir yeni orta-sınıflaşmaya yönelik sınıfsal evrimin ekonomik kaynaklarını oluşturmuştur.

Sonuçta, küreselleşme sürecinde, Türkiye'de sınıfsal yapının siyasal değişme üzerindeki en belirleyici etki kaynağı, yerel orta sınıflaşma olmuştur. Bu kapsamda, AK Parti'yi Millî Görüş geleneğinin Siyasal İslâmcı çerçevesinden kopartarak küreselleşmenin neoliberal değerlerine bağlı bir muhafazakâr-demokratlık kurgusuyla ortaya çıkaran, aynı biçimde, Kürt siyasal hareketinin de bağımsız-Sosyalist Kürt devleti hedefinden vazgeçerek “demokratik özerklik” diye tanımladığı kimlik odaklı neoliberal kurguya evrilmesini sağlayan ortak etken, iki siyasal hareketin toplumsal temellerini oluşturan yerel orta sınıflaşmanın taleplerinin belirleyiciliğidir.

Diğer yandan, neoliberalizm'in küresel serbestleşme politikasına bağlı biçimde bölgesel ticarî ağların yerel sermaye birikim kaynakları olarak etkinleşmesi, bu ekonomik temel üstünde yerel orta sınıflaşmanın gelişmesi, Osmanlı-Türkiye burjuvazisinin sınıfsal egemenlik tekelinin yanı sıra, ürettiği siyasal taleplerle ve seçeneklerle, siyasal alandaki etki gücünü de sınırlandırmaya başlamıştır. Buna göre, sermaye birikimine bağlı zenginleşmenin ve kentleşmenin getirileri, yerel toplumu, 1980 öncesinde olduğu gibi devletin zor gücüyle denetlenebilir ve sınırlandırılabilir olmaktan çıkarmıştır. Muhafazakâr-Müslüman ve Kürt kimliklerinin, merkezî siyasal irade açısından sorunsallaşmalarının, küreselleşme öncesindeki geleneksel tarımsal üretim ve köylülük evrelerine özgü siyasal pasifliklerinin, göç sürecinde kentlileşme ile küresel ve bölgesel ekonomik ağlara eklenerek ürettikleri yerel sermaye birikimi üstünde zenginleşme süreçlerinde tersine dönüşmeye başladığı 1980'lerden itibaren görünürleşmesi, bu bakımdan anlamlıdır. Nitekim daha önce öncül partileri peş peşe kapatılmış olan Siyasal İslâmcı Refah Partisi'nin 1996'da hükümet ortağı ve

Erbakan'ın Başbakan, aynı siyasal gelenekten gelen AK Parti'nin tek başına iktidar ve Tayyip Erdoğan'ın önce Başbakan, ardından Cumhurbaşkanı oluşları, aynı biçimde, Halkın Emek Partisi'nden başlayarak tüm siyasal partileri kapatılmış, siyasal temsilcileri uzun yıllar hapiste kalmış olan Kürt siyasal hareketinin, 7 Haziran 2015 ve 24 Haziran 2018 seçimlerinde olduğu gibi, Türkiye siyasal hayatının ana akımlarından Türk milliyetçiliğinin köklü örgütlenmesi olan MHP'yi geride bırakarak tarihinin en yüksek oy ve temsil oranına ulaşması, HDP Eşbaşkanı Selahattin Demirtaş'ın 2014'te ve 2018'de Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde aday olarak %10'a yakın oy alması, Türkiye İslâmcılığının ve Kürt siyasal kimliğinin sınıfsal temellerinin, Osmanlı-Türkiye burjuvazisinin ve dolayısıyla Kemalizm'in denetiminin sınırlarını aşan dönüşümü işaret etmektedir. Yükselen yerel yeni-orta sınıflaşmaların egemen Osmanlı-Türkiye burjuvazisine karşı rekabetçilikte ortaklaşmalarıyla birlikte, kendi aralarındaki büyüme temelli rekabetleri de, AK Parti ile HDP arasındaki “Kürt sorunu” söylemli gerilimli ilişkinin sınıfsal temellerini oluşturmaktadır.

8.2.2. Kültür

Osmanlı-Türkiye tarihçiliği, Marksist okul, Dünya Sistemi-Bağımlılık kuramı yaklaşımı gibi belirgin istisnalar hariç, neredeyse bütünüyle “Kültürel modernleşme” teması etrafında oluşturulmuştur. Buna göre, Osmanlı-Türkiye modernleşmesi, esasen, geleneksel Doğu medeniyetinden modern Batı uygarlığına geçiş sürecini ifade etmekte ve bu süreç, oluşturan sekülerleşme ve uluslaşma unsurlarından oluşmaktadır. Bu kapsamda, Osmanlı-Türkiye modernleşmesine ilişkin yerleşik modellemeler, literatürün iki üç akımından biri olan Modernleşme Kuramı kapsamında Niyazi Berkes'in Çağdaşlaşma yaklaşımıyla ve Şerif Mardin'in Merkez-Çevre uyarlamasıyla örneklenebilecek olan Sosyo-kültüralist yöntemin işlediği Mistik Doğu-Seküler Batı arasındaki kültürel farklılığa, ya da ikinci ve üçüncü ana akımlar olarak Gelenekçi Tarih yazımının ve Asya Tipi Üretim Tarzı kuramı temsilcilerinin, geleneksel devlet-sivil toplum arasındaki ayrıma dayandırılmıştır.

Bu Tez'de, yerleşik kuramsal belirlenimlerin dışına çıkılarak, Osmanlı-Türkiye modernleşmesi, Osmanlı'nın Klasik dönemine uzanan tarihsel kökleri üzerinde, seçkin bir grubun¹²¹ sınıfsal niteliği ve kurucu müdahalesi etrafında

¹²¹ Burada “grup” ifadesinin kullanılmasının gerekçesi, söz konusu grubun seçkinliğinin temel kaynağının, Osmanlı burjuvazisini ve giderek ön-kapitalistlerini ve devamında Türk sanayi burjuvazisini oluşturmasından kaynaklanması itibarıyla sınıfsal niteliğinin yanı sıra, seçkinliğini üreten

yorumlanmıştır. Bu yorum, Osmanlı-Türkiye modernleşmesini, tarihsel kökleri Osmanlı klasik dönemine kadar uzanan ekonomik değişme sürecinin temelleri üstünde oluşan, devlete, önce ve Jön Türkizm evresinde müdahale eden, zamanla İttihatçı ve Kemalist aşamada egemenleşen sınıfsal irade eliyle biçimlenen bir siyasal değişme süreci olarak tanımlanmaktadır. Buna göre, Tez'in önerdiği modellemede, Osmanlı-Türkiye modernleşmesinin kültürel temelleri ve sonuçları, Osmanlı-Türkiye burjuvazisinin, etno-kültürel kökeni itibarıyla 15. yüzyılın sonundan itibaren Osmanlı coğrafyasına göç ve yerleşme süreciyle başlayan ve etkilerini günümüze kadar koruyan kültürel özellikleri ve bu özelliklerinin Osmanlı-Türkiye coğrafyası ile karşılıklı yabancılaşması üzerinde ele alınmıştır. Tez'in önerdiği modelin bu kültürel paradigması ışığında, günümüze uzanan tarihsel süreklilik içerisinde, ekonomik kalkınma-bölgesel eşitsizlik, ulus devlet-Kürt sorunu, Laiklik-İslâmcılık gibi Cumhuriyet tarihini kapsayan ikilemler, kurucu sınıfsal ve siyasal irade ile toplumun geri kalanı arasındaki kültürel yabancılaşmanın görünümleri olarak değerlendirilmiştir. Buna göre, Ulus-devletin, kapitalist doğasına bağlı olarak, alt-yapısındaki pazar inşasının koşullandırdığı merkezîleştirme ekonomi politikasına dayalı tekil ulusal kimlik kurgusu ve kültür inşası, genelde Ön-Asya, özelde Anadolu ve Mezopotamya coğrafyasının kozmopolit tarihsel geçmişinin sonucu olan çok kimlikli, çok kültürlü gerçeklikle örtüşmemiştir. Bu bağlamda, Osmanlı-Türkiye burjuvazisinin, kökenleri itibarıyla ortaya çıkan kültürel yabancılaşma ve Anadolu ile etno-kültürel bütünleşme sorununa bir çözüm olarak ürettiği Türk ulusal kimliği kurgusuna ve sekülerliğe dayalı kültürel tercihleri ve politikaları, Anadolu'da yerleşik kimliklerin köklü tarihsel varlıkları karşısında kaçınılmaz bir yabancılaşma üretmiş ve bu yabancılaşmanın aşılması çabası, asimilasyon amacıyla devletin zor gücüne başvurma tercihini işlevselleştirmiştir.

Sonuçta, Osmanlı-Türkiye modernleşmesi sürecinde özgül olan, kapitalistleşmesinin ürettiği sınıf çatışmasının, daha köklü biçimde, dinsel ve etnik farklarla da belirlenmiş olmasıdır. Bu bakımdan, Osmanlı-Türkiye burjuvazisinin Anadolu toplumu ile yabancılaşması, İslâmcılık-Laiklik ve Kürt sorunu gibi

---

ve belirleyen tek etkenin ve ölçünün bu olmayışı, bu grubun, politik, bürokratik, sanatsal, entelektüel ve daha birçok alandaki ayrıcalıklarını korumasına ve sürdürmesine yarayan daha pek çok tekelci mekanizmayı içeren bir tür kapalı soy-bağı ilişkisi etrafında hareket etmekten doğan *kastı* da devam ettiriyor oluşudur.

örneklerle gözlemlendiği üzere, din ve kimlik temelli olarak iki ana kategori içerisinde tartışılabilir.

8.2.2.1. Dinsel Yabancılaşma

Osmanlı'nın kuruluş ve yürütücü ideolojisi olarak Fetih-Gaza geleneği itibarıyla, Osmanlı devlet kişiliğini belirleyen temel kültürel öge, dine dayandırılmıştır. Bu kapsamda, Sultan II. Selim'in Mısır'ı fethiyle kutsal emanetleri İstanbul'a taşınmasıyla Padişah'ın aynı zamanda İslâm Halifesi- Peygamber'in Vekili, Allah'ın gölgesi ünvanlarını elde ettiği, devletin dine dayandırılmışlığının en açık etkenlerinden ve görünüşlerinden biri olmuştur. Buna karşılık, kökenleri itibarıyla gayrimüslim inanç aidiyetleri ve Dönmelerde olduğu gibi örtülü dinsel tercihlerine ve etnik kimliklerine dayalı yaşam ilkeleri, Osmanlı burjuvazisinin monarşizmle ekonomik çelişkilerini kültürel çelişkilerle de birleştirmiştir. Öte yandan, toplumsal alanda ise, ilkeleri ve işleyişi İslâm inancının yetinme (kanâat) ilkesine dayandırılan Ahî-lonca düzeni, kapitalizmin sınırsız büyümeye dayalı doğası ile açıkça çelişmiştir. Bu haliyle, Osmanlı kapitalistleşmesi sürecinde burjuvazinin ekonomik dinamizmi, dine dayalı kültürel ve hukuksal rejimin koyduğu geleneksel kalıplarla çelişmiştir. Böylece, Osmanlı modernleşmesi, ideolojik temelde, gayrimüslim burjuvazinin sosyo-ekonomik talepleri ile Osmanlı'nın İslâmî rejimi ve toplumsal yapısı arasındaki çelişkilerden kaynaklanan gerilimlerin aşılmasıyla ilerleyebilmiştir. Nitekim Osmanlı modernleşmesinin öncelikle devletin dinsel kurallardan ve kurumlardan giderek arındırılmasına dönük müdahaleyi ifade eden sekülerleşme politikalarını içermesi, bu ikilemin göstergesidir. İslâmî rejimin ideolojik temelini oluşturan fetih-gaza geleneğinin askerî ve ekonomik nedenlerle sürdürülemez hale gelişi de, İslâm'ın devlet içerisinde güç yitirmesinin nedenlerinden bir başkası olmuştur. Sonuçta, Osmanlı modernleşmesinin, burjuvazinin devlete sızdığı kanal olarak Kalemîyye'yi devreye sokarken, Anadolu'nun yerleşik kavimlerinin devletle en güçlü bağımlı oluşturan ulemayı dışsallaştırması örneğinde ve bu örneğin görünüşleri olarak, 31 Mart isyanı başta olmak üzere Osmanlı-Cumhuriyet tarihi boyunca tüm ayaklanmaların neredeyse bürokratik elitlere karşı İslâmcı istemlerle gerçekleşmiş olmalarında ortaya çıktığı gibi, modernleşmenin aktörleri ile muhatapları arasındaki dinsel inanç aidiyeti farklılığı, Osmanlı burjuvazisi ile Anadolu halkı arasındaki kültürel yabancılaşmanın en etkili zeminini oluşturmuştur.

8.2.2.2. Etnik Yabancılaşma

Yukarıda değinildiği üzere, Osmanlı-Türkiye modernleşmesi, bir kültür ve bu kapsamda kimlik değişimi süreci olarak gerçekleşmiştir. Bu kapsamda, *etnisite*, siyasal değişmeyi belirleyen önemli bir kültürel etken olagelmiştir. Osmanlı-Türkiye modernleşmesi boyunca, egemen sınıfsal iradenin taleplerine uygun olarak, sekülerleştirme/laikleştirme yoluyla dinsel alanda olduğu gibi, uluslaştırma yoluyla da, Anadolu coğrafyasının tarihsel geçmişinde olmayan bir etnik-ulusal kimlik inşası gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Buna göre, Osmanlı burjuvazisinin göçmen kökenleri ve gayrimüslim kimliği, modernleşme süreci boyunca reformların amacını ve buna bağlı olarak içeriğini ve yöntemini belirleyen temel etken olmuştur.

Osmanlı burjuvazisinin etnik kimliğinin Anadolu coğrafyasının genelinden farklı oluşunun temel nedeni, ilk elde, gayrimüslimlerin, Osmanlı millet sisteminin askere alım politikasının dışında kalması gibi önemli ayrıcalıklardan yararlanabilmiş olmalarından kaynaklanmıştır. Buna göre, tarım toplumunda üretici emek gücünü oluşturan Müslüman erkek nüfusun sürekli savaşlarda kırılmasına karşın gayrimüslimlerin bu konudaki ayrıcalığı, sermaye birikiminin öncelikle gayrimüslim ellerde gerçekleşmiş olmasının belirleyici nedenlerinden biri olmuştur. Bu çerçevede, Osmanlı kapitalistleşmesi, Müslüman tebaa ile gayrimüslimler arasında etnik bir yabancılaşma yaratmışken, gayrimüslim burjuvazi içinde ise etnik rekabete konu olmuştur. Özellikle Selânik ve İzmir limanlarında yerleşik Yahudî-Dönme sermayesi, Anadolu Ermenileri ile Rumlarının geleneksel ticaret üstündeki tekelleriyle rekabete girişmek zorunda kalmıştır. İttihatçı ve devamında Kemalist rejimlerin bu rekabet sürecindeki Tehcir ve Mübadele gibi etkili müdahaleleri, çıkarlarını korudukları sınıfsal temellerinin etnik kimliğiyle ilgili fikir vericidir. Bu çerçevede, İttihatçılığın Türkçülük ve Kemalizm'in Türkleştirme politikaları, mübadele ile Anadolu'ya aktarılan Osmanlı burjuvazisinin Tehcir'le sürülen ve kıyılan Ermenilerin ve Mübadele ile sürülen Rumların yerine ikame edilmesiyle doğan etnik doku uyumsuzluğunun giderilmesi amacıyla yeni ve ortak bir üst-kimlik kurgusu ve inşası deneyi olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda, Anadolu'ya etnik yabancılığı, Osmanlı burjuvazisini, kendisinin kurguladığı kimlik tanımının dışında kalan etno-kültürel aidiyetleri baskılamaya, eriterek etkisizleştirmeye, ülkeyi terke zorlamaya ve son kertede topluca yok etmeye itmiştir. Nitekim Türkiye-Suriye-Irak ve İran örneklerinde gözlendiği üzere, militarist modernleştirme rejiminin aynı zamanda bir

devlet eliyle uluslaştırma programı olarak ve zor gücüyle uygulanışı, bölgenin etno-kültürel çeşitliliğin uyumuna dayalı tarihsel birikiminde önemli ölçüde aşınmaya neden olmuş, bu durum, kültürel çeşitliliğin, geçmişteki uyum geleneğini ve birlikte yaşama yeteneğini zedelemiş, etno-kültürel kimliklerin giderek çatışma konusuna dönüşmesi sonucunu doğurmuştur. Bu çerçevede, Osmanlı-Türkiye modernleşmesi boyunca etnik yabancılaşmanın siyasal değişme üzerindeki etkilerinin ve sonuçlarının en belirgin biçimde gözlemlendiği alanlardan biri, Kürt sorunu çerçevesinde ortaya çıkan etno-kültürel farklılaşma, gerilim ve çatışma sürecidir. Bu kapsamda, Osmanlı burjuvazisinin, Cumhuriyet'e geçiş sürecinde kendini Türkiye vatandaşı olarak yeniden kimliklendirmesi politikasını ifade eden Asyalı "Türk" ırkı kurgusuna dayalı Türk milliyetçiliği ve Türkleştirme rejimi, Anadolu coğrafyasının en köklü otokton etnisitesini oluşturan Kürtlerin kaçınılmaz olarak yok sayılması, zorla göç ettirilerek eritilmesi ve ulus-devlet inşası süresince baskılanması sonucunu doğurmuştur.

8.2.3. Göç

Osmanlı'dan Türkiye'ye uzanan tarihsel süreç boyunca siyasal değişmeyi en güçlü belirleyici sosyolojik etkenlerden biri, göç hareketleri olmuştur. En başta, Osmanlı-Türkiye demografik coğrafyası, sürekli göçlerle oluşmuştur. Bu kapsamda, modernleşme öncesini belirleyen temel göç hareketleri, Selçukî İmparatorluğu boyunca, Ön Asya'dan Anadolu'ya doğru, Osmanlı'nın kurucusu göçebe aşiretleri de içeren kitlesel göç dalgaları olmuştur. Öte yandan, Moğol ve Haçlı istilâları boyunca yerleşik kavimlerin sürekli yer değiştirmeleri, günümüzdeki Türkiye nüfusunun etno-kültürel yapısını belirleyen ve biçimlendiren bir tarihsel etken olmuştur.

Osmanlı-Türkiye tarihini, siyasal değişme bakımından günümüze kadar ulaşan sonuçları ışığında en güçlü biçimde etkileyen nüfus hareketi, İberya Yahudilerinin, 15. yüzyılın sonlarında başlayan ve üç yüzyıl boyunca devam eden göçleri olmuştur. Göçmen Yahudilerin ekonomik nitelikleri, Osmanlı tarafından kabullerini ve İmparatorluk coğrafyasında yerleştirilmelerinin biçimlerini belirlemiş, Selânik ve İzmir liman şehirlerinde yerleştirilen Yahudi göçmenlerin dış ticarete ve üretime dayalı ekonomik etkinlikleri, Osmanlı burjuvazisinin ortaya çıkış koşullarını ve kaynaklarını oluşturmuş, böylece, Osmanlı modernleşmesinin sosyo-ekonomik temellerini atmıştır.

Osmanlı-Türkiye tarihinde siyasal değişme içerikli sonuçlar üreten göç hareketlerinden ikisi de Anadolu Ermenilerinin tehciri ve Rumlarının mübadelesi

olmuştur. Denilebilir ki, I. Dünya Savaşı sonucunda Osmanlı'dan kalan Anadolu coğrafyasının Türkiye oluşu, Anadolu'nun yerleşik etnisiteleri olan Ermenilerin ve Rumların yerlerinden edilmeleriyle mümkün olmuştur. Bu kapsamda, 1915 tehciri, Osmanlı'nın sosyo-ekonomik yapısının değişiminde belirleyici bir etken olmuştur. Ermenilerin İttihatçılar tarafından topluca yerlerinden edilmeleri, sadece Ermenilerin yaşadığı bölgenin değil, tüm ülkenin köktenci sosyo-ekonomik yapısal değişimlere uğramasının en etkili nedenlerinden biri olmuştur. Ticaret ve el sanatları faaliyetinin ağırlıklı kısmını ellerinde bulunduran Ermenilerin yerinden edilmeleriyle birlikte ekonomik zenginliğin el değiştirmesi, geleneksel toplumsal yapının kapitalist dönüşümünde belirleyici bir etken olmuştur. Kentlerdeki ticaret ve tezgâhların atıl kalması, kent ekonomisinin tarımsal kaynaklara ve dolayısıyla kırsala bağımlılığını artırmış, böylece, Anadolu'daki endüstriyel gelişime ket vurmuştur. Ayrıca, yerlerinden edilen Ermenilerin bıraktığı ekonomik boşluk, bu kapsamda mülksüzleştirilen mallara el koyma amacı, kırsaldan kente yönelen yığınsal köylü göçünün çekici nedenlerinden birini oluşturmuştur. Bu ise, ilerleyen süreçte bölgesel kimlik bütünleşmelerini ve bunların merkezî yönetimle çelişkilerini tetikleyen bir etki üretmiştir. Ermenilerin yerlerinden edilmelerinin sosyo-ekonomik etkileri dışındaki sonuçları, en çok ulus-devletin kuruluş sürecinde ulusal kimliğin kurgulanışında belirleyici olmuştur. Osmanlı toplumsal ve siyasal yapısı içinde ekonomik seçkinliğin ayrıcalığıyla Osmanlı millet sistemi içinde başlı başına bir kimlik oluşturan getiren Ermenilerin bıraktığı boşluk, kadîm çok kimlikli-çok kültürlü yapının tasfiyesi ve tekil kimliğin inşası politikalarının, kentleşme ve dolayısıyla uluslaşma sürecinde daha geride kalmış olan Kürtler, Araplar, Süryanîler ve Yezidîler gibi kırsal topluluklar üstünde rahatlıkla ve etkili biçimde uygulanabilmesinin önünü açmıştır.

Balkan savaşları ve I. Dünya Savaşı sürecinde yitirilen Balkan topraklarından gelen göç, özellikle Lozan Antlaşması sonucunda Yunanistan'la karşılıklı nüfus değişimini ifade eden *Mübadele* (Arı, 1995), Selânik limanı ve hinterlandındaki Osmanlı burjuvazisinin Türkiye'ye aktarımını sağlamış, mübadillerin özellikle tarımsal üretim alanlarına yerleştirilmeleri ile yerlerinden edilen Ermenilerden ve Rumlardan kalan malların mübadillere devri, geleneksel üretim biçimini ve dolayısıyla ilkel sermaye birikimi rejimini de değiştirmiş, geleneksel-kırsal tarım toplumundan modern ticaret ve sanayi toplumuna giden yolu önemli ölçüde kısaltmıştır. Böylece, Balkanlardan göç eden ve Osmanlı-Türkiye kapitalistleşme

sürecinin sermaye birikim kaynağını ve etkinliğini elinde bulunduran bu sınıf, kapitalistleşmenin ve modernleşmenin lokomotifi olma işlevini Türkiye Cumhuriyet’inde de sürdürmüştür.

Osmanlı geleneksel ekonomik hayatında zanaat-ticaret işlerini ağırlıklı ellerinde bulunduran Ermenilerin ve Rumların bıraktığı boşluğun, Mübadeleyle Balkanlardan gelen ve Osmanlı burjuvazisini barındıran göçmen nüfusla ikame edilmesi, sosyo-ekonomik yapıyla birlikte, Anadolu’nun etno-kültürel yapısını da bütünüyle değiştirmiştir. Göçmen kitlenin, aynı zamanda yeni seçkinler olarak yabancılaşma sorununu aşarak yerleştirildikleri coğrafya ile bütünleşme ihtiyacı, kimlik üretimi ve değişimi politikalarına toplumsal bir meşruiyet sağlamış, bu da, Türkleştirme politikalarının Anadolu halkı üstünde uygulanabilmesini görece kolaylaştıran bir etki üretmiştir.

Osmanlı-Türkiye tarihi boyunca siyasal değişme süreçlerini ve eğilimlerini belirleyen göç hareketlerinden biri de, Kürtlerin devlet tarafından zorunlu iskânları ve yerlerinden edilmeleri geleneği ve politikası olmuştur. Osmanlı’nın, göçebe Türkmen ve Kürt aşiretlerini, özellikle Çukurova’daki tarımsal kalkınma politikasına işgücü üretme amacına dayalı zorunlu iskân uygulamaları dışında, Cumhuriyet’in kuruluşunda ve sonrasında özellikle Kürt kökenli nüfusun yoğunlukla yaşadığı bölgelerde çıkan yerel ayaklanmaların bastırılması gerekçesiyle 1925’de *Şark Islahat Planı*, 1927’de “Bazı Kişilerin Doğu Bölgesinden Batı Bölgesine Nakli” başlıklı yasa ve nihayet 1934 tarihli İskân Kanunu ve benzeri yasal düzenlemelere dayalı uygulamaların örnekleminde olduğu gibi, Kürt seçkinlerinin ailece veya aşiretlerinin topluca yerinden edilmeleri ve Anadolu’nun diğer bölgelerinde zorunlu yerleştirilmeleri, İttihatçı ve Kemalist Türkleştirme rejiminin temel araçları olmuştur. 1990’lı yıllara gelindiğinde, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nin neredeyse tamamına yayılan ve Kürt sorunu çerçevesinde gerçekleşen çatışma ortamı ve düzensiz, bölgesel savaş gündemi içerisinde, özellikle devletin güvenlik politikaları kapsamında uyguladığı yoğun köy boşaltma/yakma uygulamaları da, Türkiye modern tarihinin en yüksek nüfuslu göç örneği olmuştur (İçduygu ve Keyman, 2000). Diğer yandan, temelleri 1970’lerde atılmış olmakla birlikte, 1980’lerin sonunda uygulamaya geçirilen Güneydoğu Anadolu Bölgesi Kalkınma Projesi (GAP) ile teknoloji yoğun tarıma geçişe yönelik devlet politikası ve kamu destekleri, topraksız köylüyü istihdam dışı bırakarak, vasıfsız iş gücünü işsizleştirmiş, bu durum da bölge içi ve bölge dışı

yıgınsal ve hızlı göçe neden olmuştur. Diğer yandan, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e devredilen Kürt sorunu çerçevesinde süregelen çatışma süreci boyunca Doğu/Güneydoğu-Batı Anadolu ve Köy-Kent/Metropol eksenli gerçekleşen ve özellikle 1990'lar boyunca yoğunlaşan yıgınsal göç, kurulan ilişkiler kanalıyla Kürt kimliğinin Türkiye'nin geri kalanıyla bütünleşmesini olduğu kadar, belki ondan daha fazla, ürettiği kent çeperlerindeki sosyo-ekonomik farklılaşma ve etno-kültürel çelişki ile de, gerilimin büyümesini de sağlamıştır. Göç sonrası Kürt olmayan çoğunlukla ve kentle bütünleşme/farklılaşma sorunları, Kürt siyasal hareketinin 1990'lar sonrasında içine girdiği milliyetçileşme/muhafazakârlaşma eğiliminin de etkenlerinden birini üretmiştir.

Sonuç olarak, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş evresinde, kitlesel göçün giden ve gelen öğeleri, Osmanlı geleneksel ekonomisinin tasfiyesi ve kapitalist pazarın inşası işlevleri üzerinde, ulus-devletin kuruluş sürecini ve yöntemini, önemli ölçüde belirlemiş, göç hareketleri ve yerinden etme rejimi, hem hazırlık aşamasında, hem de kuruluşunda ve sürekliliğinde ulus-devletin kurucu bir yapısal bileşeni olagelmıştır. Bu bağlamda, *Tehcir*, *Mübadele* ve *İskân* uygulamaları, yerinden etme rejiminin Osmanlı-Türkiye tarihindeki en önemli örnekleri olmanın ötesinde, gerek otokton yerel kimliklerin yerlerinden edilmeleriyle çok kimlikli-çok kültürlü coğrafyanın tekçi-kurgulanmış kimlik politikalarına uygun hale getirilmesi, gerekse servetin, ekonomik kaynakların ve ticarî faaliyetin el değiştirmesinin sağlanması bakımından, Osmanlı modernleşmesinin ve Cumhuriyet'in kurucu bürokratik iradesinin ve toplumsal aktörlerinin geleneksel toplumsal ve ekonomik yapıyı söküme uğratmalarının arka planındaki gerekçeyi de açığa çıkarmaktadır. Buna göre, her toplumsal kesimin kendisi için ayrılan yerde sabit tutulmasına dayalı Osmanlı klasik toplum yapısı rejimi içinde durağan birer öge iken, zamanla Akdeniz ticaret ağına ve endüstri devriminin küreselleşmesine eklenerek farklılaşan gayrimüslim liman burjuvazisi, Selânik limanı-Makedonya hinterlandı üzerindeki üretim ve hammadde alanlarının Balkan savaşları ve I. Dünya Savaşı sonucunda Yunanistan ve Bulgaristan gibi merkezî ulus devletlerce ele geçirilişinden sonra, nüfusunu ve sermayesini Anadolu'ya taşımak ve buradaki kaynaklara ve pazara el koymak amacıyla üstünde yerleşik nüfusu yerinden etmiş, nihayet kendini, yerinden ettiği nüfusun yerine Mübadele yoluyla ikame etmiştir.

Günümüze gelindiğinde, siyasal değişmeyi etkileyen ve biçimlendiren göç etkinliklerinden biri de, özellikle 12 Mart ve 12 Eylül darbelerini izleyen askerî rejimler sırasında kitlesellenen Avrupa'ya yönelik politik göç (mültecileşme) süreci olmuştur. Politik göçe konu kitlenin genellikle 1960'lar ve 1970'ler boyunca yükselen ve 12 Mart-12 Eylül darbeleri ile devlet şiddetiyle diğer siyasal alanlara oranla çok daha fazla düzeyde karşılaşmış olan Sol siyasetin taraftarları oluşu, bu etkinin Sol siyasette daha belirgin gerçekleşmesine neden olmuştur. Bu kapsamda, göç sonrası Avrupa, özellikle İskandinav sosyal demokrasisinden etkilenimler, 12 Eylül öncesinin Sosyalist radikalizmini önemli ölçüde törpülemiş, Sosyalist solun Özalizm'in neoliberal toplum inşası içerisinde Sosyal Demokrasi'ye ve giderek liberal sola dönüşümünün ideolojik temellerinden birini meydana getirmiştir.

8.2.4. Kentleşme

Osmanlı-Türkiye modernleşmesi sürecinde siyasal değişmeyi etkileyen ve biçimlendiren ve hatta Selânik örneğinde olduğu gibi doğrudan belirleyen bir sosyolojik etken de, şehir ve kentleşme olmuştur. Esasen Osmanlı tarihinde şehir ve şehirleşme, modernleşmeye özgü bir yapı değil ve hatta Osmanlı uygarlığı bir şehir uygarlığı olarak gelişmiş ise de, İstanbul dahil olmak üzere şehrin siyasal yapı ve kültür üstündeki etkileri, Osmanlı klasik döneminde oldukça sınırlı kalmıştır. Bununla birlikte, Manisa ve Amasya gibi sancakbeyliklerini ve Diyarbakir gibi Beylerbeyliklerini barındıran şehirler, bölgesel hükümet merkezi işlevleri görmüştür. Yine de, bu şehirlerin siyasal etkilerinin, modern döneme görece kayda değer bir nitelik üretebildiği söylenemez.

Osmanlı modernleşmesine gelindiğinde ise, modernleşmeyi üreten sosyo-ekonomik alt-yapı bütünüyle şehirle, şehirlerin coğrafi yapılarının ekonomik sonuçlarıyla ilişkili olmuştur. Bu bağlamda denilebilir ki, Osmanlı modernleşmesi sürecinde özellikle 19. yüzyılın son çeyreğindeki batılılaşma eğilimi, kentleşme süreçlerinde görünür olmuştur (Mardin, 1974). Başat örnek olarak Selânik ve İzmir limanlarının, hinterlandlarındaki tarımsal alanların Batı ile dış ticarete açılmalarındaki ve böylece modern sermaye birikimi üzerindeki etkileri, Osmanlı burjuvazinin öncelikle buralarda gelişimini belirleyen temel etken olmuştur. Nitekim Tez'in "Osmanlı'nın Mirası" başlıklı ikinci bölümü kapsamında "Osmanlı Modernleşmesinin Politik ve Bürokratik Kaynakları" alt başlığı içeriğinde ele alındığı üzere, İttihat ve

Terakki, doğrudan Selânik'in ve yakın çevresinin sosyo-ekonomik koşullarının ürünü olmuştur.¹²²

Cumhuriyet dönemine gelindiğinde, Ankara'nın kuruluş aşamasındaki askerî ve siyasal işlevi, Kemalizm'in başkenti oluşuna kaynaklık etmiştir. Bununla birlikte, Ankara'nın batılı tarzdaki planlı imarı, Kemalizm'in modernleşme, Batı uygarlığına geçiş ideallerinin de görünümü ve göstergesi olmuştur. Geç Kemalizm döneminde ise, Türkiye'nin genelde dünya sistemi ile eklemlenmesinin II. Dünya Savaşı'ndan sonraki süreçte hızlanması, özelde, sanayileşme rejimiyle tarımın makineleşmesi ve bu kapsamda geleneksel toprak sahipliği rejiminin modernleşmesi ve tarım toplumuna özgü ilişkilerin değişmesi, topraksızlaşma ya da toprağın belirli ellerde toplanması sonucunda topraksız ve az topraklı köylülük açısından gelirin yetersizleşmesi, ulaşım koşullarındaki gelişmeler gibi faktörlerle, kırsal alanlarda yaşayan çoğunluk nüfus, kentsel alanlara doğru hızla hareketlenmiştir (Keleş, 2008: 66; İçduygu ve Ünal, 1998: 43).

1950'lere doğru başlayıp özellikle 1980'ler ve 1990'lar boyunca doruğuna ulaşan iç göç akımının, siyasal değişim üstündeki üç temel sonucundan ilki, mülksüzleştirme yoluyla yoksullaştırılan Kürtler ve Alevîler gibi azınlık grupların büyüyen kentlerin çeperlerinde işçileşerek kapitalist çelişkinin emek tarafında yer almaları sonucu, özellikle 1960'larda belirginleşen toplumsal politikleşme sürecinde solda konumlanışları, bu kapsamda Alevîlerin çoğunlukla Sol Kemalizm'i ve Sosyalizm'i benimsemiş bir görünüm vermelerine karşılık Kürtlerin ise, etno-kültürel farklılaşmanın belirleyici etkilerinin de altında Leninizm'e ve Maoizm'e yönelmeleri olmuştur. Alevîlerin, işçileşerek kentlerin "varoş" denilen dezavantajlı çeperlerinde yerleşmeleriyle karşılaştıkları eşitsizlikle geleneksel dinsel ayrımcılığa muhataplıklarının birleşimi, Alevîlerin Sol siyaseti benimsemelerini belirleyen temel etken olmuştur. Nitekim Türkiye Sosyalist solunun tarihindeki en yüksek niceliğe vardığı dönemin 1970'lerin ikinci yarısı olmasıyla, kentlere Alevî göçünün de en

---

¹²² Bkz. İlhan Tekeli ve Selim İlkin, İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selânik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği. İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Cumhuriyetin Harcı: Modernitenin Altyapısı Oluşurken*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004, 1-67; Ahmet Vedat Koçal, II. Meşrutiyet'in Toplumsal Temelleri Bağlamında Osmanlı Elitinin Değişimi: Belirleyici Bir Güç Odağı ve Merkez Olarak 'Selânik' Etkeni. II. Uluslararası İsrail ve Yahudilik Çalışmaları Konferansı Bildiri Kitabı, Bandırma Üniversitesi, Bandırma, 2018, ss.36-76.

yüksek düzeye vardığı dönemle örtüşmesi, bu bakımdan anlamlıdır. Yine bu kapsamda, Geç Kemalizm boyunca gerçekleşen iç göçün temel sonuçlarından ikincisi, Ermeniler, Rumlar, Süryaniler gibi diğer dinsel azınlıklardan, İttihatçı ve Erken Kemalist aşamalarda önemli ölçüde arındırılmış olan Anadolu taşrasında, Alevîlerin de geleneksel sünnî İslâm tutuculuğunun dışsallaştırıcı baskısı ve özellikle Soğuk Savaş sürecinde yükselen ırkçı para-militer ülkücü siyasetin 1978’de Maraş’ta, 1980’de Çorum’da ve 1993’de Sivas’ta yaşanan toplu öldürme olaylarıyla örneklenebilecek şiddet eylemleriyle önemli ölçüde yerlerinden edilişleri ile doğan boşluğun, sünnî-muhafazakâr kırsal nüfus tarafından doldurulmasıyla ortaya çıkan demografik, sosyolojik, ekonomik ve nihayet bunların toplamında politik değişme olmuştur. Buna göre, Alevîliğin yerinden edilmesi, Anadolu taşrasında sünnî İslâm muhafazakârlığının egemenleşmesini ve yerel toplumun İslâmcı bir politik nitelik kazanmasında en önemli etkenlerden biri olmuştur. Nitekim kitlesel göçün artarak sürdüğü 1990’lı yıllara gelindiğinde, Anadolu coğrafyasının İslâmcı-muhafazakâr sermayenin büyüme ortamı haline gelişini sağlayan etkenlerden biri de, yine bu sosyo-kültürel yer değiştirme olmuştur.

Küreselleşme sürecine gelindiğinde, küresel ticareti serbestleştiren neoliberal ekonomi politığın belirlediği uluslararası ve bölgesel pazar ilişkileriyle ortaya çıkan “Anadolu Kaplanları” denilen yerel sanayileşme odaklarının oluşturduğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde Kürt sorunu kaynaklı göçe ve Kuzey Irak bölgesiyle sınır ticaretine bağımlı kentleşme süreçleri, Türkiye İslâmcılığının “Muhafazakâr Demokrasi” deneyiyle, Kürt siyasal hareketinin “Demokratik Özerklik” tasavvuruyla vardıkları liberalleşme eğilimlerinin belirleyici sosyolojik etkenlerinden biri olmuştur.

Sonuçta, Osmanlı-Türkiye modern tarihi boyunca kentleşmenin siyasal değişme üzerindeki temel etkileri, modernleşme sürecinde *kapitalist kentleşme* ve Küreselleşme sürecinde *neoliberal kentleşme* aşamaları olarak, ikiye ayrılan bir süreklilikle izlenebilir.

8.3. TÜRKİYE’DE SİYASAL DEĞİŞMENİN TEMEL ARAÇLARI

8.3.1. BÜROKRATİK ARAÇLAR

Siyasal değişme, başta ekonomik, sonra sosyolojik, kültürel, tarihsel ve nihayet siyasal bileşenlerin bir araya geldiği ve bu bileşim tarafından belirlenen bir süreç ve yapısal olgu olmakla birlikte, dönemsel koşulların, aktörlerin ve eylemlerin

etkilerini de barındırır. Örneğin, Nazizm, Alman toplumunun I. Dünya Savaşı'ndan sonra içine düştüğü derin bunalımın kriz çözücü arayışlarının sonucu ise de, bu kapsamda Nazizm'in ve lideri Hitler'in etkileri de sürecin pratik ilerleyişini belirlemiştir. Bu çerçevede, ekonomik, sosyolojik ve kültürel temelleri ile, siyasal kaynaklarının dışında, Türkiye'de, aktörler tarafından siyasal değişme süreçlerini belirlemede ve etkilemede kullanılan siyasal araçlar, devlete ve topluma aidiyetleri ile devlet-toplum ilişkilerindeki işlevleri bakımından, *Devlet ile Siyasal Akımlar ve Partiler* olarak iki ana kategori içerisinde sınıflandırılarak ele alınabilir.

8.3.1.1. Devlet

Tez'in, "Türkiye Siyasal Kültürünün ve Yapısının Tarihsel Temelleri ve Kurucu Unsurları" başlıklı birinci bölümünde, ilgili başlık altında değinildiği gibi, Türk devletinin, kaynağını Asyatik köklere kadar uzanan antik kaynaklarından alıp, tarihsel süreç boyunca İslâm-Arap imparatorluğunun "kutsal halife", Bizans'ın "kutsal imparator" miraslarının bileşkesiyle ve nihayet modern çağda milliyetçiliğin ve ulus-devletin çağdaş etkileriyle beslediği, toplum ve dolayısıyla siyaset kurumu üstündeki belirleyici ve denetleyici gücü ve etkisi, geçerliliğini günümüzde de sürdürmektedir. Nitekim halen yürürlükte olan 1982 Anayasası, "Başlangıç" kısmında "kutsal Türk Devleti"nden söz etmektedir. Bu bağlamda, Devlet'in mutlaklığının, siyasal ve bürokratik yapı üstünde olduğu gibi, toplumun siyasal algısı, gelenekleri ve tercihleri üstündeki belirleyici gücü de, güncele uzanan sürekliliği içinde korunmaktadır.

8.3.1.1.1. Devlet Geleneği: *Devletin Mutlak Üstünlüğü İlkesi*

Türk tarihi boyunca devletin, geleneksel tekliği ve ayrıcalıkları etrafında toplumdaki bağımsızlığı ve buna paralel olarak geliştirdiği özerkliği, devletin, kendine özgü örgütlenme ve yapılanma biçimini ortaya çıkarmıştır (Çaha, 2000: 146-147). Selçuklu sultanlığının, Asyatik öncülü olan Hakan-Kağan liderliğinden devraldığı militarist liderlik geleneği, Osmanlı'da, İslâm-Arap etkisi kapsamında, padişaha atfedilen "Allah'ın yeryüzündeki gölgesi" tanımlı, Allah'ın ve İslâm Peygamberi'nin vekâleti anlamında *Hilâfet* kurumunu temsil görevinin ve yetkisinin tekeliyle birleşmiştir. Selçuklu'dan farklı olarak, ve daha çok Bizans'ın imparatorluk geleneğinin etkisiyle, padişahın şahsı dışında, devleti de kutsallaştırılmış ve bu kapsamda bürokrasi doğrudan padişaha bağlanarak toplumsallıktan yalıtılmış,

toplumda, padişah-hanedan-bürokrasi bütünlüğü, *Devlet- Alîyye* (yüce devlet) denilen bir toplum üstü yapıya dönüşmüştür.

Osmanlı'nın devlete İslâm'ın ve Allah'ın yeryüzünde temsiliyle ilişkili atfettiği kutsallık ve mutlaklık mirası, Batıcı rasyonalist ve seküler felsefi değişim iddiasına rağmen, Cumhuriyet tarafından söylemsel bir değişiklik, "kutsal Türk milletini temsil" görevi ve yetkisi olarak devralınmıştır. Devlet, söylemde, Fransız İhtilali'nin sözleşmecî mirasına atıfla Allah'ın değil "milletin" egemenliğinin cisimleştiği ve gerçekleştiği yer olarak tanımlanmışsa da, uygulama, Türk-İslâm devlet geleneğinin tekçi, kadir-i mutlak devlet geleneğinin sürdürülmesinden ibaret olmuştur. Nitekim 1908'de monarşik siyasal tekele karşı özgürlük sloganlarıyla ve çoğulcu toplum ve siyaset iddialarıyla gelen İttihatçıların çok geçmeden koyu bir askerî diktatörlüğün kurucularına ve yürütücülerine dönüşmeleri, ardından, Erken Kemalizm'in çok partili liberal parlamentarizm denemesinin muhalefet partilerinin kapatılmasını takiben tek parti ve "Millî Şef" rejimlerini inşası, devamında, tek parti rejiminin eleştirisiyle yola çıkan Demokrat Parti'nin, 1955'ten sonra otoriter bir tek parti ve polis devleti rejimi denemesine girişmesi, Anayasa yargılaması tarihinin bir "siyasal parti mezarlığı" olarak anılmasına neden olan parti kapatma geleneği, diğer yandan, 27 Mayıs darbesinden sonra Demokrat Parti'nin halefi olan Adalet Partisi'nin, 12 Eylül darbesinden sonra Demirel'in, Ecevit'in ve Erbakan'ın Başbakan oluşları, 28 Şubat darbesinden sonra Millî Görüşçülerin AK Parti ile iktidara gelmeleri örneklerinin tarihsel sürekliliğinde izlendiği üzere, her otoriter dönemin onlara karşı tepkilerle ortaya çıkan özgürlük taleplerinin başarılarıyla kapanmasına karşın, gelenlerin de bir süre sonra istisnasız otoriterleşmesi ve devlet aygıtını muhalefeti ezmede kullanmaya girişmesi, devlet iktidarının, Cumhuriyet tarihi boyunca gözlemlenen, muhalefete karşı tahammülsüzlük geleneğini o da, tekçi devlet geleneğinin, modern parlamentarizmle uyumsuzluğu gerçeğini ortaya koymaktadır.

Tarihsel yönetim geleneği dışında, devletin bir siyasal değişim etkeni olarak işlevselleşmesinde etkili olan alt-yapısal nedenlerden biri de, devletin gelir üretim ve dağıtım işlevine dayalı geleneksel kamu maliyesi rejimi olmuştur. Asyatik-göçebe kavim geleneğinden beri süregelen ve Osmanlı'da kamu maliyesinin temel ilkelerinden biri haline gelen *iaşe* (Genç, 2002: 45-52), modern deyişle, toplumsal ihtiyaçların ve gelirin çoğunlukla kamu harcamalarıyla gerçekleştirilmesi işlevi, devletin toplum üstündeki hiyerarşik üstünlüğünün maddî temelini oluşturmuştur.

Buna göre, sadece devletin toplum üstündeki tek egemen olma iradesi değil, aynı zamanda, siyasal akımların ve örgütlerin, devleti, toplumu ideolojik tasavvurlarına göre biçimlendirmeye dönük araçsallaştıran siyasal ve buna bağlı olarak da devleti ele geçirmeyi önceleyen stratejik algıları, Türk devletinin ekonomik kişiliğinin sonuçlarındandır. Bu kapsamda, İttihatçılığın “Millî İktisat” ve devamında Kemalizm’in “Devletçi-Millî Sanayileşme” ve “millî burjuvazi üretimi” diye adlandırılan, Osmanlı ticaret burjuvazisinin Türkiye sınıf kapitalistine dönüşümünün devlet eliyle ve sermaye-servet transferi yoluyla finansmanı politikası, literatürde Prusya tipi kapitalizme dayandırılmakta ise de, bu tercihin tarihsel kökeninde, İttihatçıların ve Kemalistlerin, devletin geleneksel “iaşe” geleneğine nüfuz etmelerinin durduğunu göz ardı etmemek gerekir.

8.3.1.1.2. Devlet Kimliği

Devlet kimliği, özetle, devletin kendisini yasal olarak açıktan veya politikalarla örtülü biçimde tanımladığı etnik, dinsel, ideolojik tercihlerini tanımlar. Bu bağlamda Devlet kimliği, devletin vatandaşlarına kendi benimsediği kimliği vazettiği, böylece, devlet-toplum ilişkilerinin hiyerarşikliğini sürdürmeye yarayan bir araçtır. Buna göre, yurttaşın kendisini tanımlama hakkı, devletin belirlediği ve duyurduğu kimliğin çerçevesiyle sınırlanmaktadır. Buna göre, devlet ne ve kim ise, vatandaşı da o kimliği benimsemekle ve kendinde gerçekleştirmekle yükümlü olmaktadır. Böylece, devlet kimliği, bireylerin kimlik, bu kapsamda, Türkiye uygulamasında en önemli örnek olarak dil ve dinsel inanç tercihlerinin, felsefî ve siyasî düşüncelerinin, bu kapsamdaki eylemlerinin ve örgütlenmelerinin meşrû sınırlarını belirleyen bir güç olmaktadır.

Osmanlı, İmparatorluk aşamasında, günlük Müslüman inancını aşan, İslâm’ı yayma ve ona hizmet etme anlamında bir siyaseti tanımlayan biçimde, “İslam”, dağılma aşamasında, çok kimlikli imparatorluk bakiyesini elde tutma amacına dönük “Osmanlılık”, nihayet İttihatçı aşamada “Türk” kimliğini, resmî kimliği olarak benimsemiştir. Cumhuriyet ise, Erken Kemalist aşamada İttihatçılığın Osmanlılığının İslâmî etkilerini taşımayı sürdüren “Türk” kurgusunu İslâm öncesi Orta Asya Türk uygarlığı tarihsel kurgusuyla sekülerleştirmiş, Müslümanlıktan görece arındırılmış bir ırk kimliğini devlet kimliği olarak kullanmıştır. Buna göre, Osmanlı modernleşmesinden günümüze, Kürt sorunu, İslâmcılık-Laiklik ikilemi gibi, Türkiye’nin temel sorunlarının kaynaklarından biri, devlet kimliği ile toplum

kimliklerinin örtüşmemesinden doğan gerilimler olmuştur. Nitekim Osmanlı'nın 20. yüzyıl başlarında, özellikle gayrimüslim ulusçuluğu odaklı dağılmaya çare olarak kurgulayıp benimsediği “Osmanlılık” ve ona benzer biçimde, ikibinli yıllarda, ulus-devletin Kürt sorunu karşısında yaşadığı kriz karşısında üretilen ve önerilen “Türkiyelilik/ Üst kimlik” kurguları, devlet kimliğiyle toplum kimlikleri arasında ilişki kurma arayışlarını göstermektedir. Günümüzde, Türk devletinin, genel olarak, ideolojik bakımdan *liberallik*, etnik bakımdan *Türklük*, Sünni İslâm ideolojisi anlamında *muhafazakârlık*, cinsiyet psikolojisi bakımından *erkeksilik* öğelerinin bir araya geldiği bir devlet kimliğini sürdürmekte olduğu söylenebilir.

8.3.1.1.3. Devlet Aklı

“Devlet aklı” üstüne söylenebilecek ilk şey, onun, politika üstü olduğu, ya da en azından öyle görüldüğüdür. Bu bağlamda, “Devlet” kavramının “hükümet”ten farklılığına benzer biçimde, devlet aklı da, günlük sorunlara günlük çözümler üreten siyasal akıldan farklı olarak, ülkelerin yaşamsal ve uzun vadeli çıkarlarını gözeten stratejik kamu politikalarını ve uygulamalarını içerir. Bu bakımdan, devlet aklı, yine siyasal akıldan farklı olarak, herhangi bir toplumsal veya siyasal gruba özgülenmeksizin tüm toplumun ortak çıkarlarını ilgilendirdiği ve tüm topluma hizmet ettiği varsayımına dayandırılır. Tüm toplumun ortak ve yaşamsal çıkarlarını ve çoğunlukla güvenliğini ilgilendiren sorunlarla ilişkili ve muhatap oluşu, devlet aklını, siyasal düşünme ve davranma biçimlerinden de farklılaştırır. Buna göre, devlet aklı rasyonalisttir, hedeflerini belirler ve uygun enstrümanlara müracaat eder (Heper, 2011: 340). Bu kapsamda devlet aklı, amaçlarının ve hedeflerinin, ülkenin varlığı-yokluğu derecesindeki önem düzeyi nedeniyle, Makyavelist bir gerçekçilikle hareket eder; ne olduğuna bakılmaksızın, tüm araçlar, yaşamsal amaçları gerçekleştirmeye hizmet ettikleri sürece anlam ve değer kazanırlar. Bir başka deyişle, devlet aklı, devletin ve ulusun güvenliğini sağlamak, varlığını korumak amacıyla olağan durumda geçerli olan hukuk ve ahlâk ilkelerinin çiğnenebilirliğini de (Erözden, 2012: 63; Kutlu ve Koç, 2017: 334) içermektedir. Bununla birlikte, burada sözü edilen, cesarete dayalı askerlik etiğinden farklıdır. Devlet aklının, cesarete ve diğer insanî erdemlere değil, devleti hayatta ve toplumu güvende kılacak yalın zekâyâ ve öngörü yeteneğine dayandığı düşünülür. Devlet aklının, söz konusu işleri yürütmekle görevli bir kurumsal bir karşılığı olabilir de, olmayabilir de. Böylece, devlet aklı denilen mekanizmanın karar vericileri ve uygulayıcıları, her durumda ve her zaman bürokrasi

aygıtının içinde bulunmayabilirler. Bu ayırım üzerinde, Türkiye’de bu karşılık, genellikle Millî Güvenlik Kurulu ile veya “derin devlet” denilen kurgusal fenomenle ilişkilendirilmiştir. Devlet aklını üreten ve uygulayan kurumlarda görevli olanların, topluma, devlet üzerinden dolaylı olarak hizmet ettikleri duygusuna sahip oldukları, dolayısıyla devletin yüklediği görevler, yetkiler ve sorumluluklar dışında muhatabiyet tanımadıkları varsayılır. Sonuçta, devlet aklı, devletin içinde, ancak ondan farklı bir mekanizmaya ve işleyişe sahip bir yapıdır.

Devlet aklı, ulus devlete özgü modern bir işlev ve yapı olmakla birlikte, Türk devlet geleneğinde egemen bir güç olan devlet aklının, tarihsel köklere sahip olduğunu söylemek mümkündür. Tez’in “Türkiye Siyasal Kültürünün ve Yapısının Tarihsel Temelleri ve Kurucu Unsurları” birinci bölümünde bir alt başlık olarak değinilen “Töre” geleneği (Uğurlu ve Yılmaz, 2011: 950), göçebe kavimlerin kamusal yaşamlarına ve işbölümlerine ve bu kapsamda kavmin genel yönetimine ve yöneticilere dair step kurallarını içermesi bakımından, bir tür ilkel devlet aklı sayılabilir. İslâmiyet’e geçiş sonrası Selçukî ve Beylik geleneğinde “akın”, imparatorluk döneminde ise fetihçiliğin gerekçesi kılınan “nizam-ı alem (dünya düzeni)” veya “Kızılelma” denilen İslâm’ı dünyaya hakim kılma düşüncesi,¹²³ Osmanlı’da, padişahların ömürlerini aşan ve padişahın kişisel iradesinin üstünde olan süresiz ve tüm imparatorlukta yaşayan herkesi başlayan kolektif bir amacı ifade etmesi bakımından, devlet aklına benzetilebilir. Aslında, Osmanlı döneminde, devlet çıkarlarının bütün çıkar biçimlerinin önünde olduğu düşüncesine dayalı, “devlet yönetme bilgeliği” anlamında “hikmet-i hükûmet” olarak adlandırılan (Çilliler, 2016) öğretisi ve gelenek, modern devlet aklının tipik bir örneği olarak yorumlanabilir.

Türk devlet geleneğinde modern anlamda devlet aklının somut biçimde gözlenmeye başlanması, gerileme ve dağılma dönemlerinde imparatorluğu ayakta tutma ihtiyacına bağlı olarak uygulanan stratejilerle olmuştur. Gerileme sürecinde, imparatorluğun kendini koruyamayacak kadar zayıfladığının anlaşılması, yöneticilerin önüne ilk kez “beka” diye ifade edilen varlık kaygısını getirmiştir. Bu kaygı, devlet yöneticilerinin temel uğraşlarını, yıkıcı tehditler karşısında devleti ayakta tutma çabasından ibaret kılmıştır. Nitekim “sonsuz devlet” anlamında “devlet-i ebed

---

¹²³ Bkz. Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*. Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2003.

müddet” söyleminin bir devlet propagandası olarak sunulması, bu döneme denk gelmiştir.

Devletin bekasını tehdit eden sorunların, özellikle Kırım Savaşı ve Kavalalı Mehmet Ali Paşa isyanları sırasında olduğu gibi ancak İngiltere gibi küresel güçlerin desteğiyle ve yardımıyla çözülebileceğinin anlaşılması, devletin varlığını sürdürmenin, I. Petro’nun modernleştirdiği Çarlık Rusyası ile küresel kolonyalizmin şampiyonu İngiltere arasındaki rekabette denge gözetmekle mümkün olabileceğini öngören denge stratejisini üretmiştir. II. Abdülhamid’in, Hicaz demiryolu örneğinde olduğu gibi, İngiltere’nin Ortadoğu’daki petrol kaynaklarına giden yolun inşası işini Almanya’ya vermesi, küresel rekabete geç katılan Almanya’nın da İngiltere’ye karşı bir denge unsuru olarak gözetildiğini göstermektedir. İngiltere’nin Osmanlı ülkesi üstündeki parçalayıcı çıkarlarına karşı Almanya’nın çıkarlarıyla işbirliği stratejisi, II. Abdülhamid’i deviren İttihatçılar tarafından da devralınmış ve geliştirilerek I. Dünya Savaşı’ndaki müttefikliğe vardırılmıştır. Sonuçta, 20. yüzyıla varıldığında, Osmanlı devlet aklını oluşturan ve ilgilendiren iki ana tema, “beka” kaygısı ve buna karşılık “denge” arayışı olmuştur.

Öte yandan, Avrupa’ya karşı beka ve Avrupa’yla denge arayışlarının kaçınılmaz sonucu, Avrupa gücüne en azından askerî ve idarî bakımdan yetişme, dolayısıyla, teknik anlamıyla sınırlı olsa da onu taklit etme girişimini ifadeden “Batılılaşma”yı doğurmuştur. Bu haliyle, Batılılaşma veya Batıcılık da, devletin varlığının sürekliliğini amaçlayan bir stratejik yöntem olarak, “devlet aklı” denilmeye değer bir politikadır. Nihayet İttihatçılığın ve devamında Kemalizm’in, II. Abdülhamid’in kişisel ve tartışmalı İslâmcılığı, açık biçimde Batıcı yönetim tarzını benimsediği gerçeğini örten Hamidizm’den devralıp sürdürdükleri devlet aklı anlayışı budur.

Erken dönem Kemalist devlet aklı, Kurtuluş Savaşı sürecinde Avrupa emperyalizmine karşı yeni kurulmuş Sovyetler Birliği’nin anti-emperyalist desteğini arkasına alırken, savaştan sonra ise, Osmanlı’dan devraldığı beka kaygısı ve denge arayışı geleneğini, Mondros ateşkesinin, Sevr Antlaşması’nın ve Wilson ilkelerinin etnik-dinsel azınlık temalı hatıralarıyla birlikte, özellikle Şeyh Said isyanının Musul-Kerkük sorunuyla ilişkilendirilmesi örneğinde olduğu gibi, iç zayıflıklarından kaynaklandığı düşüncesiyle, ülke içine de çevirmiştir. Bu çerçevede, Kemalizm, imparatorluk bakiyesi çok kimlikli-çok kültürlü Anadolu-Yukarı Mezopotamya-Aşağı

Kafkasya coğrafyalarını tek ulus-devlet içinde eritme ve bir arada tutma çabasıyla, devlet ve özellikle askerî gücünü bu alanda ve öncelikle Kürt sorununa karşı etkinleştirmiş ve yoğunlaştırmıştır. Geç Kemalist dönemde ise, II. Dünya Savaşı sonrasında oluşan çift bloklu küresel sistemde, süper güçler arasındaki soğuk savaş sürecinde liberal kampta yer almakla birlikte, Kıbrıs sorunu, haşhaş sorunu gibi ABD ile çeliştiği durumlarda, Sovyetler Birliği'nin caydırıcı gücüne de ABD'ye karşı bir denge unsuru olarak başvurmuştur.

Devlet aklının beka sorununu çözümlenme, en azından geçiştirme ve uluslararası denge arayışı kapsamındaki stratejilerinin iç politikada da sonuçları ve yansımaları olmuş, bunlar genellikle, Kürt sorununun askerî güçle bastırılması politikasının sürekliliği dışında, kamplar arası dengenin gerektirdiği politik ve ideolojik yeniden yapılanmalar ve müdahaleler şeklinde görülmüştür. Örneğin, 1940'ların birini yarısı boyunca, Sovyet desteğiyle planlı sanayileşme, toprak reformu, Köy Enstitüleri deneyleri gibi sosyalizan görünümlü halkçı reform politikaları uygulanmış iken, II. Dünya Savaşı sonrasında liberal kampa katılımı takiben bu politikalar tam tersine döndürülmüş, liberal kampın gerekli gördüğü çok partili siyasete geçilmiş, Kemalist reformlardan İslâmcılığa dönük ödünler verilmiş, Tez'in "Kemalizm'in Evrimi" başlıklı üçüncü bölümü içeriğinde "Geç Kemalizm" başlığı altında ele alındığı üzere Kemalizm, liberal bir revizyona tabi tutulmuştur. Devlet aklının liberal kampa katılıma uyarlanması, devletin ekonomik ve diplomatik ilişkilerine bağlı olarak, devlet-toplum ilişkilerini de doğrudan etkilemiş ve yeniden biçimlendirmiştir. Örneğin, Kurtuluş Savaşı yıllarında Lenin'in liderliğindeki yeni Sovyetler Birliği'nin desteğini almak için devlet eliyle Komünist Parti kurdurulmuşken, II. Dünya Savaşı'nın hemen bitiminde, Türkiye Sosyalizmi devlet ve toplum düşmanı ilan edilmiş, çoğunlukla Sosyalist ve halkçı entelektüellerin ve sanatçıların hedef olduğu geniş çaplı ve uzun yargılama politikalarının hedefi kılınmış, nihayet Demokrat Parti iktidarının hemen başlarında, 1951'de, TKP yargılamaları örneğinde olduğu gibi, ABD'deki McCarthy'ciliğin ithaline konu olmuştur. Devlet aklının sivil toplum gruplarını ve siyasal akımları tehdit ve giderek düşman kabul edişinin açık örneklerinden biri de, 28 Şubat 1997 müdahalesi sürecinde İslâmcılığa yönelik baskılama-yıldırma siyaseti olmuştur. ABD'nin Soğuk Savaş sürecinde Sovyetler Birliği'ni güneyden çevreleme stratejisi olarak uyguladığı "Yeşil Kuşak" stratejisinin, post-Sovyetik dönemde Orta Asya'da ve özellikle Baas

rejiminin ardından denetimsizleşen Ortadoğu’da radikal İslâmcılığın yükselişine dönüşmesine karşı, İlimli-Liberal İslâmcılık kurgusuyla birlikte, devletin zor gücü de, önlem olarak devreye sokulmuş, bu küresel stratejinin Türkiye’deki yansıması, İslâmcı gruplara ve örgütlere karşı sindirme politikası ve bu kapsamda iktidardaki Refah Partisi’nin iktidardan düşürülmesi ve kapatılması olmuştur. Devamında, AK Parti iktidarının erken dönemlerinde ise, ABD ve AB ile ilişkileri geliştirme kapsamında bu kez ulusalcı, abd karşıtı-Rusya’nın Avrasya stratejisini savunan askerler ve entelektüeller, neoliberal reform kampanyası kapsamında devletin zor gücüyle sindirilmişlerdir. AK Parti iktidarının geç evresindeki güncel durumda ise, ABD ve AB ile gerginleşen ekonomik ve diplomatik ilişkilere karşı Rusya başta olmak üzere İran-Çin Asya blokuyla yakınlaşma, küreselleşme ve özellikle AB yanlısı liberallerin devlet aklının tehdit algısının konusu ve hedefi olması sonucunu üretmiştir.

Sonuçta, devlet aklının dönemsel değişiminde ve siyasal değişmeyi üreten ve yönlendiren güçlü etkisinin altında, sosyo-ekonomik yapısal değişme birinci derecede ve yaratıcı neden olmakla birlikte, devlet iktidarının genel beka kaygısının ve denge arayışlarından kaynaklanan dönemsel ihtiyaçlara dayalı bürokratik, ideolojik ve politik müdahalesi de, siyasal akımların değişimi üstünde doğrudan biçimlendirici olmaktadır. Bu haliyle, Türkiye’de siyasal değişme, kendiliğinden gelişen bir süreç olduğu kadar, devlet aklının bir tasarımı ve inşa etkinliğinin de ürünü olarak gerçekleşmektedir.

8.3.1.2. Bürokrasi

Türk devlet yapısında bürokratik yapılanma da, tarihsel temellerinin ve geleneğinin özgün koşullarında, Avrupaî süreçten farklı bir oluşum ve gelişim seyri izlemiştir. Bu bağlamda, Türkiye’de bürokrasi, Avrupa tarihindeki doğuşunda olduğu ve Weberyen kuram tarafından gösterildiği gibi devletin teknik işleyişinin, merkezî iktidar dışında profesyonel ve kurumlar örgütlenmesi olmaktan uzak biçimde, monarka mesleken değil *şahsen bağlı kişiler organizasyonu* olarak varlık kazanmıştır.

Selçukîlerin Asya’dan getirip Anadolu’ya taşıdıkları kan soylu aristokratik beylik geleneği, klasik Osmanlı döneminde Bizans’ın imparatorluk geleneğinin devralınmasıyla yerini devşirme-kul rejimine bırakmış, bu süreçte Osmanlı bürokrasisi, devletin padişahın doğrudan yetkilendirdiği merkez yöneticileri “devletlûlar” ve geriye kalan “kullar” olarak ikili bir yapısalılık kazanmıştır.

Klasik Osmanlı döneminde işlevsel bakımdan *Seyfiyye* (askerî-yönetici sınıf) ve *İlmîyye* (eğitilmişler-idarî görevliler) olarak ayrılan Osmanlı bürokrasisine, modernleşme sürecine doğru modern bürokrasinin çekirdeğini oluşturan ve *Kalemiyye* denilen ve bir anlamda teknik hizmetliler sınıfını içeren bir grup daha katılmıştır. Yazma eylemine atıfla “Kalemiyye” ya da “Kalem efendileri” diye adlandırılan bu grup (Findley, 1996), Osmanlı fetih ekonomisinin gerileme döneminden itibaren savaş ve toprak gelirlerinden vergi gelirlerine yönelimi, dolayısıyla malî ve idarî merkezileşme sürecinde önem kazanmış, zamanla *Mülkîye*, *Harbîye*, *Tıbbîye* ve *Hukuk* gibi uzmanlık alanlarında çeşitlenerek Osmanlı bürokratik modernleşmesinin asıl aktörü olmuştur.

Eğitimin ve uzmanlaşmanın bürokrasiye dahil olmanın ön şartı haline gelişiyle ve böylece bürokraside soy bağlı seçkinlik geleneğinin ortadan kalkışıyla, Osmanlı bürokrasisinin Türk-İslâm devlet geleneğiyle aristokratik ve monarşik bağlantısı da zayıflamaya başlamıştır. Bu da, iyi eğitimin maddî imkânlarına sahip yeni ekonomik seçkin sınıfların bürokrasiye sızmalarının yolunu açmış, geleneksel “devlet seçkinliği”, giderek modern ekonomik seçkinlikle, yani burjuvaziye bütünleşmeye başlamıştır. Özellikle, Batı’yla askerî rekabet gücünün yeniden elde edilmesiyle amacıyla açılan Mühendishaneler, Mekteb-i Harbîye gibi askerî okullar, Enderun’un aristokratik tekeli ortadan kaldırmış, burjuvazinin geleneksel yönetici elit olan askerîye (seyfiyye) sınıfına katılmasına olanak vermiştir. Bu andan itibaren, bürokrasi, toplumsal alt-yapısındaki burjuvazinin ekonomik, kültürel ve siyasal taleplerine bağlı olarak, monarşizmin aleyhine güç biriktiren bir modernleştirici güce dönüşmeye başlamış, padişahın kullarından padişahın muhalifi ve giderek rakibi olan bir siyasal aktör haline gelmiştir. Nitekim Jön Türkizm ve İttihatçılık, bu sürecin örnekleyici görünümü olmuştur.

Diğer yandan, bürokratik seçkinliğin Osmanlı yeni-burjuvazisinin lehine ve monarşizmin aleyhine dönüşümü, bürokrasiyle toplum arasında, ekonomik temelli ve kültürel görünümlü yabancılaşmaya da neden olmuştur. Osmanlı bürokrasisinin, eğitim yoluyla geleneksel bürokratik seçkinliğe nüfuz eden ve giderek onu ele geçiren modern sınıfsal bir kişilik kazanmasıyla bir yönetim ve hizmet örgütü olmaktan çıkıp, modernleştirici bir toplumsal ve siyasal güce dönüşmesi, Osmanlı toplumunun geri kalanıyla özellikle Müslüman kesimiyle bürokrasi arasındaki mesafenin açılması sonucunu doğurmuştur. Burjuvazinin enerjik kapitalist reformculuğunun, Tanzimat ve

Meşrutiyet örneklerinde olduğu gibi, giderek seküler ve batılılaşmacı karakterli bir bürokratik müdahaleye dönüşmesi (Özcan, 2015), bu mesafeyi derinleştirmiştir.

Bürokratik elitler, imparatorluğun çöküşüne çare bulma yolunda hem kendi(leri) modernleşecek(ler) hem de toplumu modernleştirecek(ler)di. Ancak bu dönüşüm halk tarafından talep edilmediği ve halkın da bu dönüşümü gerçekleştirecek “birikimi” olmadığı için, devleti ve toplumu modernleştirme işi bürokratik elitler tarafından halka rağmen halk için yapılacaktı. İşte bu süreçte daha önce Osmanlı’nın bozulma ve gerileme döneminde ortaya çıkan bürokratik elitler ile halk arasındaki karşıtlık, bürokratik bir oligarşinin toplumu modernleştirme çabaları sonucu daha da belirginleşmiştir (Pustu, 2007: 198).

Bürokrasinin modernleşme öncesinden gelen seçkinliği ve toplum üstünlüğü ve modernleşme sürecinde edindiği reformist müdahaleciliği, İttihatçılık-Kemalizm sürekliliğinde Osmanlı’dan Cumhuriyet’e intikal etmiştir. Bu kapsamda, Kemalizm, başlı başına bir bürokrasi hareketi ve Cumhuriyet, bir bürokratik yönetim rejimi olmuştur. Nitekim bürokratik güç, askerî darbe ve Anayasal yargılama örneklerinde olduğu gibi, aşkın devlet geleneğinin sürdürücüsü olarak (Durgun ve Yayman, 2005), parlamentarizmin üstünde ve onu belirleyen, denetleyen bir yasallığa ve kurumsallığa kavuşturulmuştur. Örneğin, 27 Mayıs darbecileri, 1961 Anayasası’nı, Hukuk bilimcilerden oluşan bir öğretim üyesi ekibine hazırlatmışlar, yeni Anayasa’da, halk tarafından seçilen yasama meclisinden ayrı ve onun üstünde, eğitilmiş ve meslek sahibi, çoğunlukla devlet seçkini kişilerden oluşan bir üst yasama organı olarak Cumhuriyet Senatosu’nu, yasamayı denetleyen bir yargısal-bürokratik kurum olarak Anayasa Mahkemesi’ni ve yürütmenin denetimi için de 1961 Anayasası’nın 127. maddesiyle Sayıştay’ı kurmuşlardır. Aşağıda, ordu başlığı altında işleneceği üzere, 28 Şubat 1997 ve 27 Nisan 2007 tarihinde Cumhurbaşkanlığı seçimine ilişkin Genelkurmay Başkanlığı bildirisini, yine aynı süreçte Anayasa Mahkemesi’nin Cumhurbaşkanı seçimine ilişkin 367 milletvekilinin oylamaya katılmadığı gerekçesiyle TBMM kararını iptali, bürokrasinin parlamentarizm üstündeki etkisinin güncelliğini örneklemektedir. Ayrıca, başta Belediyeler, seçimle belirlenen yerel yönetim kurumları ve organları üzerinde merkezî yönetime tanınan vesayetçi yetkiler, atanmış bürokratin seçilmiş temsilciye karşı hiyerarşik üstünlükle donatılmış olması bakımından, Türk devlet geleneğine uygun, ancak liberal parlamenter demokrasinin özünü ve temel ilkeleriyle çelişkili bir yapı üretmiştir. Nitekim bu yapı Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne üyelik sürecinde karşılaştığı en önemli sorun kaynağı olmuştur.

Bürokrasinin toplumdan farklılaştırılmış yapısının günümüzdeki görünülerinden biri de, devlet görevlilerinin meslekî mevzuatlarında, bu kapsamda Devlet Memurları Kanunu ile tanınmış olan ve yargılama ayrıcalığı getiren Memurin Muhakematı Kanunu örneğinde somutlaşan ayrıcalıklardır.

Sonuçta, Türkiye bürokrasisi, Osmanlı üzerinden Türk-İslâm devlet geleneğinden devraldığı, devletin mutlak üstünlüğüne dayalı kültürel, Osmanlı modernleşmesindeki sosyo-ekonomik dönüşümünün sürekliliği olarak sınıfsal ve nihayet Kemalizm’le kazandığı yapısal niteliklerin bileşimiyle, geçerliliğini ve etkisini günümüzde de sürdürmekte olan bir siyasal değişme etkeni olmuştur. Bu bağlamda, Türkiye bürokratik geleneği ve yapısı, Weberyen kuramın işlevsel ve rasyonelleşmeye dayalı, Marksist kuramın ekonomik ve kapitalizme bağlayan yaklaşımlarının ve teorik açıklamalarının uzağında, devletin üstünlüğü düşüncesine dayalı geleneksel siyasal kültür içerisinde, toplumun tüm kesimlerinin, hatta devlete bağımlılığı itibarıyla sermayenin dahi üstünde bir niteliğe sahip olmuştur. Buna göre, Türkiye’de bürokrasinin günümüzde bile Weberyen anlamda özerklik elde edememiş ve işlevsel anlamda rasyonelleşmemiş ve profesyonelleşmemiş oluşu, kişisel çıkarlara dayalı kayırmacılığı ifade eden batılı anlamıyla nepotizmden öte, tarihsel köklerinden kaynaklanan, devlete ve yöneticiye doğrudan bağlı patrimonyal yönetim geleneğinin sürekliliği nedeniyledir. Nitekim yakın geçmişte “cemaat” adı altında bürokrasiye sızma ve giderek bürokratik gücü ele geçirme girişiminin, devletin müdahalesi karşısında kısa sürede başarısızlığa uğraması, Osmanlı-Türkiye bürokratik geleneğinin toplum üstü niteliği itibarıyla, sivil etkinin bürokrasi üstündeki etkisinin sınırlılığını göstermiştir.

Türkiye’de bürokrasinin toplumu, devleti ve genel olarak siyaseti belirleme ve denetleme gücü, bu kapsamda toplum üstü bir siyasal değişme etkeni oluşu, en belirgin biçimde ve süreklilikte, ordunun ve yargının siyasal işlevleri örnekleminde gözlenmektedir.

8.3.1.2.1. Ordu

Ordu, Türk siyasal tarihi boyunca, siyasal kültür ve yapı üzerindeki kuşkusuz en belirleyici ve sürekli bürokratik etkiyi üreten kurumsal gelenek olmuştur.¹²⁴

---

¹²⁴ Bkz. Ahmet İnel ve Ali Bayramoğlu (Derleyenler). *Bir Zümre, Bir Parti: Türkiye’de Ordu*. Birikim Yayınları, İstanbul, 2004.

Ordunun başlı başına bir siyasal otorite ve özelde bir siyasal değişme etkeni oluşu, ordu-siyaset ilişkisini Türk tarihinin erken zamanlarına kökenlendirmekle Osmanlı modernleşmesinden başlatmak arasında farklılaşan iki ana kategorik yaklaşım olarak *Özgücü*, *Modernleşmeci* ve *Marksist* yaklaşımların bakış açıları altında incelenebilir.

8.3.1.2.1.1. Özgücü Yaklaşım: Orta Asya Türk Medeniyetinden Cumhuriyet'e Ordu-Millet Geleneği

Özgücü yaklaşıma göre, Türk devlet geleneğinde ordunun güçlü siyasal rolü, Türk siyasal kültürünün özgün koşullarına dayalı geçmişinden kaynaklanmaktadır. Türkiye siyasal tarih düşüncesinin önemli bir bölümünü kapsayan bu yaklaşım, İttihatçılık ve Kemalizm boyunca devlet aklının uluslaştırma ve sekülerleştirme politikasına araç kıldığı, bu kapsamda Asyatik göçebe step kavimlerine “Gök-Türkler, Hunlar, Uygurlar” gibi gelişkin devlet yapıları atfettiği “Orta Asya Türk Medeniyeti” kurgusunun da belirleyici ideolojik etkisi altında, Türk devlet geleneğinin tarihsel köklerini İslâm öncesi Türk tarihinde arama davranışını benimsemiş ve bunların Türkiye halkıyla Türko-Mongol etno-kültürel soy bağı varsayımına dayandırarak, Orta Asya coğrafyasını, modern “Türk ulusu”nun ve devletinin çıkış odağı olarak belirlemiştir. Bu çerçevede, bu ırk temelli ve seküler amaçlı tarihsel köken kurguları, Kemalist devlet aklı tarafından, ordunun geçmişine de uygulanmıştır. Buna göre, Asyatik atlı kavimlerin, başta Moğollar olmak üzere askerî başarıları, Türk Silâhlı Kuvvetleri'nin tarihsel kökeni olarak gösterilmiş, Türk ordusu, Hunlara uzatılan bir tarihsel köken kurgusundan başlatılan ve Cumhuriyet'e uzanan, kesintisiz bir süreklilik olarak tanımlanmıştır.

Kara Kuvvetlerinin kuruluş tarihi olarak, Büyük Hun İmparatoru Mete Han'ın tahta çıkış tarihi olduğu ileri sürülen M.Ö. 209 yılı esas alınmıştır. İlk kez Mete Han tarafından M.Ö. 209 yılında kurulan düzenli Türk Kara Ordusunda sayı itibarıyla 10.000 atlıdan oluşan en büyük birlik, “Tümen” olarak adlandırılmış, tümenler binlere, binler yüzlere, yüzler onlara ayrılmış, her birinin başına Tümenbaşı, Binbaşı, Yüzbaşı ve Onbaşı rütbelerine sahip birer komutan görevlendirilmiş ve aşağıdan yukarıya doğru emir-komuta zinciri içerisinde birbirine bağlanmıştır. Mete Han ile tarih sahnesine çıkan bu teşkilatlanma modeli günümüze kadar uzanan yelpaze içerisinde hüküm süren diğer Türk devletleri ile süregelmiş, özellikle Göktürkler,

Uygurlar, Selçuklular ve Osmanlılar döneminde Türk Ordusu dünyanın sayılı ordularından birisi olmuştur¹²⁵

Bu tarihselci varsayıma göre, ordunun askerîliğiyle birlikte siyasallığının da tarihsel temeli, bozkır kavimlerinin, göçler ve özellikle Selçukî İmparatorluğu üzerinden Anadolu'ya ve Osmanlı'ya ulaştırdığı, siyasal yönetimin ve bürokrasinin askerîliği geleneği olmuştur. Selçukî tarihi boyunca Anadolu içlerine doğru akıncılık ve ardından Haçlı ve Moğol istilâlarına karşı İslâm coğrafyasının savunusu olarak gerçekleşen askerî misyon, Osmanlı'da Bizans'a karşı "gaza"ya dönüşmüş, özellikle İstanbul'un alınması, Osmanlı yönetiminin toplum nezdindeki askerî meşruiyetinin dinselliğini pekiştirmiştir. Nitekim Selçukî sultanının aynı zamanda ordunun başkomutanı oluşu geleneği, Osmanlı padişahları için de geçerliliğini korumuş, buna göre padişah adayları, şehzadeliklerinden itibaren Yeniçeri ocağının üyeleri olmuşlardır. Asyatik geleneğin askerî niteliği, Arap-İslâm İmparatorluğu'nun cihadçı kişiliğine uygunluğu itibarıyla, varlığını ve gücünü Türk-İslâm devlet geleneği boyunca da taşıyarak Cumhuriyet'e erdirmiştir. Nitekim, 1982 Anayasa'sı, Cumhurbaşkanı'na "silâhlı kuvvetlerin Başkomutanı" ünvanını vermiştir (T.C. Anayasası, 104/b).

Sonuçta, özgücü yaklaşıma göre, Türkiye'de ordunun siyasal niteliği ve belirleyici etkisi, Türk siyasal kültürünün uzak geçmişindeki köklerinden gelen ve günümüze uzanan, kültürel içerikli bir toplumsal geleneğin görünümüdür.

8.3.1.2.1.2. Modernleşmeci Yaklaşım: Osmanlı Modernleşmesinde Bürokratik Reform ve Ordu

Türkiye'de ordunun siyasal niteliğini, ulus-devlete özgü modern bir işlev olarak ele alan modernleşmeci yaklaşım, ordunun siyasallaşma sürecini gerileme döneminden başlayarak Osmanlı-Türkiye modernleşmesi içerisinde ele alır. Buna göre, Osmanlı devletinin batıyla rekabet gücü ve denge arayışı, askerî örgütün modernleştirilmesini gerektirmiş, Yeniçeri Ocağı'nın modernleşmeye karşı gelenekçi direncine alternatif olmak üzere ordunun yeniden yapılandırılması amacıyla teknik destek ve özellikle eğitim için başvuru Avrupa'ya dair gözlemlerden ve bu gözlemlere dayalı karşılaştırmalardan kaynaklanan eleştiriler, teknik modernleşmenin Osmanlı subayları üzerindeki kültürel ve siyasal yan etkisi olmuştur. Bu bağlamda,

¹²⁵ <http://www.kkk.tsk.tr/KKKHakkında/KKKtarihce.aspx>, Erişim Tarihi: 10.11.2016.

genç Osmanlı subayları, İmparatorluğun gerileyişini ve giderek dağılışını, gelenekçiliğe bağlamışlar, Avrupalı devletleri güçlü kıldıklarını gözlemledikleri modernitenin Osmanlı ülkesinde de sağlanmasını, devletin yıkılmasına çare olarak değerlendirmişlerdir.

Modernleşmeci yaklaşım, Yeniçeri Ocağının II. Mahmud döneminde kaldırılması ve yerine *Nizam-ı Cedid* ve *Asakir-i Mansure-i Muhammediyye* birliklerinin kuruluşu sürecindeki askerî modernleşmeyi ordunun modernleşmedeki rolünün ve dolayısıyla siyasallaşma sürecinin başlangıcı olarak değerlendirir. Devamında günümüzdeki Deniz ve Kara Harp okullarının çekirdeği kabul edilen, yabancı dille batılı tarz eğitim veren Mühendishanelerin ve özellikle *Mekteb-i Harbiye*'nin kuruluşları, ordunun batıcı-reformist bir kişilik kazanması sürecinin önemli belirleyenleri olmuştur. Bununla birlikte, askerî yeniden yapılanma sürecinde Avrupa'dan getirilen danışmanlar da (Özgüldür, 1993), Osmanlı subaylarını Avrupaî etkiler altında bırakan kaynaklardan biri olmuştur.

Modernleşmeci yaklaşım, ordunun Osmanlı modernleşmesi sürecinde aldığı rolü, sonuçları bakımından sadece üst-yapısal siyasal değişimle ve aktör olarak da ordunun kendisiyle sınırlı tutmakta, sosyo-ekonomik alt-yapıda kapitalistleşme sürecinin ve bu kapsamda ordunun monarşizme muhalefeti ile yeni ekonomik seçkinler olarak Osmanlı burjuvazisinin taleplerinin monarşinin geleneksel kalıpları ve sınırları ile çelişkisi arasındaki ortaklaşmayı ihmal etmektedir. Marksist yaklaşım, Modernleşmeci yaklaşımın bu noktadan eleştirisiyle yola çıkarak, Türkiye'de ordunun siyasallaşma sürecini, modernleşme öncesinde ve sürecinde sosyo-ekonomik ve sınıfsal değişim etkenleri etrafında ele alır.

8.3.1.2.1.3. Marksist Yaklaşım: *Asya Tipi Üretim Tarzı, Feodalizm, Kapitalizm ve Ordu*

Modernleşmeci yaklaşımın kültüralist paradigmasının sosyo-ekonomik alandaki sınırlılıklarının eleştirisinden yola çıkan Marksist yaklaşım, Türkiye'de ordunun siyasal işlevlerini, kuramsal özüne uygun olarak ekonomik alt-yapıya temellendirmektedir. Bu bağlamda, Özgücü yaklaşıma benzer biçimde, Orta Asya'ya uzanan tarihselci bir analize dayanmakla birlikte, ordunun siyasallığını Asyatik köklerdeki militarist kültürel temellerde arayan Özgücü yaklaşımdan farklı olarak, ekonomik determinist paradigmasını, antik bozkır kavimlerinin göçebe ekonomik yapılarından kaynaklanan askerî ihtiyaçlar üzerine kurar. Buna göre, küçükbaş

hayvancılığın sürekli taze otlak ihtiyacı ve buna dayalı yağmacı geçim biçimi dolayısıyla, Asyatik step kavimlerinde askerî kişilik toplumsaldır ve resmî ideolojik söylemdeki “ordu-millet” tanımına uygun olarak, Batı toplumlarında olduğu gibi, sivil toplumdan ayrı bir meslek grubu olarak ordudan ve ordudan ayrılmış bir sivil toplumdan söz edilemez. Yağmacı-istilâcı geçim biçiminin toplumsal kolektifliği, siyasal liderliği de askerî olarak belirlenir ve siyasal yöneticilik askerî yeteneklerle ve örgütlenme de yine askerî özelliklerle belirlenir. Marksist yaklaşıma göre, askeriliğin ve ordunun belirleyiciliğinin maddî temeli de, Selçukîden Osmanlı’ya intikal eden ekonomik yapı, bu çerçevede mirî toprak rejimi ve toplumsal işbölümü olmuştur. Bu bağlamda, Osmanlı’da askerliği ve orduyu egemen kılan, askerî-savaşçı sınıfın, geleneksel hukuka dayanarak tarımsal artı ürüne el koyuşu olmuştur. Nitekim 16. asırda, ülkenin ekonomik varlığının önemli bir bölümü askerî sınıfın eline geçmiş, askerler, ekonomik açıdan en yüksek sınıf içerisinde yer almışlardır (İnalçık, 1953: 61). Böylece fetih ekonomisinin asker barındırmaya dayalı “Timar” arazi rejimi kapsamında ve devamında gerileme ve dağılma döneminin malî kayıplarını karşılamak amacıyla uygulanan “İltizam” rejiminin vergilendirme yöntemleri, Osmanlı’da geç dönemde dahi pazara yönelik artı ürün üretiminin ve ona bağlı sermaye birikiminin gelişmemiş olmasının temel nedeni olmuştur. Bu bağlamda, Marksist yaklaşımın Türkiye’de ordunun siyasal konumuna ve işlevine dair yorumu kapsamında önüne koyduğu önemli bir mesele, Yeniçeri Ocağı’nın ve loncaların belirlediği ticarî sınırlamaların, sermaye birikimini ve dolayısıyla kapitalistleşmeyi geciktirici etkisidir. Nitekim Marksist yaklaşımı benimseyen yorumcuların çoğu, Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılışını askerî gerekçelerinden çok loncalarla organik ilişkisi ile ekonomik gelişmeyi engelleyen işleviyle ilişkilendirmiştir. Sonuçta, Marksist yaklaşıma göre Osmanlı klasik döneminde ordu, toplumsal seçkinliğin boşluğunu doldurmuş, “seyfiyye-kılıç erbabı”, yönetici sınıf-*devlet sınıfı* haline gelmiştir.

Klasik Osmanlı döneminde ordunun siyasal işlevini Asya tipi üretim tarzına dayandıran Marksist yoruma göre, Türkiye’de ordunun modernleşme sürecindeki askerî ve siyasî yeniden yapılanması, kapitalistleşme sürecine bağlı gerçekleşmiştir. Buna göre, modernleşme sürecinde ordu, geleneksel aristokrat sınıfla kapitalistleşme sürecinde yükselen sınıf arasında el değiştirmiş, ordu, burjuvazinin vurucu gücü haline gelmiştir. Nitekim Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılmasından sonra “ulusal ordu” statüsüne uygun modern birliklerin kuruluşu, aynı süreç içerisinde batılı eğitim veren

askerî okulların devreye girmesiyle beliren “mektepli-alaylı” ayrımı, ve nihayet İttihatçıların iktidara el koyduktan sonra, çoğu “paşa” ünvanlı yüksek subaylar olmak üzere padişah tarafından atanan binlerce “alaylı” subayı emekli edişini ifade eden “tenkîsat” olayı, saray ile ordu arasındaki doğrudan ilişkinin kopartılması, böylece monarşinin geleneksel paralı ordusundan kapitalizmin zor aygıtı olarak profesyonel-meslekî “ulusal ordusu”na geçişin aşamaları olmuştur. Tekeli ve İlkin’in (2004: 5), “kapitalizme açılma sürecinde Selânik’te oluşan burjuvazinin İstanbul’daki despotik yönetime isyanı” olarak yorumladıkları 1908 Temmuz ayaklanmasının, 1913’teki Babialî baskınının ve darbesinin, ve nihayet 31 Mart isyanının bastırılmasının üçünün de Selânik merkezli 3. Ordu eliyle gerçekleştirilmiş olması, Tez’in Osmanlı’nın Mirası başlıklı ikinci bölümü içeriğinde “Osmanlı Modernleşmesinin Politik Temelleri” başlıklı bölümünde incelendiği üzere, Selânik-İzmir-İstanbul merkezli yeni Osmanlı burjuvazisinin “mektepli” subayların komuta kademesine geçişlerindeki etkileriyle ilişkilidir. Nihayet Kurtuluş Savaşı’nda TBMM ordusuna katılmak üzere Anadolu’ya geçecek subaylara Kemalist kadro tarafından izin verilmesi, uygun görülmeyenlerin reddedilmesi uygulaması, savaştan sonra da Osmanlı ordusunda yetişmiş çok sayıda subayın, İttihatçı öncül örnekte olduğu gibi emekli edilmesi, bu sürecin devamlılığı ve sonucu olmuştur.

İttihatçı aşamada sembolikleşen monarşizmin, Kemalist aşamada tamamen tasfiyesiyle, ordu, artık ulus-devlet inşası sürecinde kapitalist statükonun koruyucu ve vurucu gücü işlevini yüklenmiştir. Bu bağlamda, Osmanlı’nın dağılma sürecini, savaşlar dışında Balkanlar’da ve Arap çöllerinde milliyetçi isyan bastırmakla geçiren ordunun Kemalist misyonu, Osmanlı kalıntısı etno-kültürel ve sınıfsal kozmopolitizmi ulus-devlet içinde eritmenin ve baskı altında tutman zor gücü olmuştur. Bu çerçevede, bir iç müdahale gücüne dönüşen ordunun kendisi de Kemalist müdahaleye uğramış, yukarıda değinildiği gibi, Türkleştirme politikasının orduya da uyarlanması, geleneksel kurumsal hafızanın silinmesi, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçişte sınıfsal dönüşümün ideolojik-psikolojik temellerinden biri olmuştur. Monarşizmle Hassa Ordusu ve İstanbul, İttihatçılıkla Osmanlı 3. Ordusu ve Selânik arasındaki organik ilişkilere benzer biçimde, Cumhuriyet döneminde de, Türkiye kapitalizminin sanayi ve finans merkezi olan İstanbul merkezli 1. Ordu komutanlığının, Genelkurmay Başkanlığı’na giden yolda bir meslekî teamül ve giderek bir kural haline gelişi de, bu kapsamda değerlendirilebilir.

Ulus devlet inşası kapsamında kapitalist hegemonyanın yayılımı için, Kürt isyanlarının bastırılması örneğinde olduğu gibi, şiddet kullanımı, Erken Kemalist döneme denk gelen 1930'lar boyunca Türkiye'de ordunun siyasallaşma sürecinin temel niteliği ve izleği olmuştur. Kurucu iradenin, kalıcılığını özellikle tek parti rejimiyle sağlamış ve ordu komuta kademeleri tarafından da açıkça benimsenmiş olması itibarıyla, ordu, kurulu statükonun güvencesi işlevini yüklenmiştir. Nitekim darbelerde olduğu gibi siyasal değişme etkeni olarak işlevselleştiğinde dahi ordu, statükonun değişmesine dair kendi içinden gelen talepleri bile, Albay Talât Aydemir'le arkadaşlarının 21 Şubat-22 Mayıs ve bazı Kemalist subayların 9 Mart 1971'deki darbe girişimlerini kararlılıkla bastırmıştır.

Ordunun, kapitalizmle İttihatçı aşamada başlayan ilişkisi, Erken ve Geç Kemalist dönemler boyunca gelişerek ve derinleşerek devam etmiş, ordu, kapitalizmin dönemsel bunalımlarının aşılmasında, darbelerde ve sıkıyönetim rejimlerinde gözlemlendiği ve örneklendiği üzere, etkin bir zor gücü işlevi görmüştür. Bu kapsamda, siyasal iradenin ve olağan koşulların yeterli olmadığı koşullarda bir kriz çözücü olarak devreye girmiştir (Tablo 5).

Böylece, Marksist yaklaşımın kuramsal yorumu ışığında, Türk ordusunun siyasallaşma süreci ve siyasal değişme etkeni oluş biçimleri, sosyo-ekonomik temellerinin aşamalarına göre, Modernleşme öncesinde *Feodal ordu*, modernleşme sürecinde *Bürokratik ordu*, ve nihayet Cumhuriyet döneminde *Kapitalist ordu* olarak sınıflandırılabilir.

Tablo 5. Ekonomik Kriz-Askerî Darbe İlişkisi.

<u>Kriz</u>	<u>Devalüasyon</u>	<u>Enflasyon</u>	<u>Paket</u>	<u>Darbe</u>
1958-1960	4 Ağustos 1958: %220	1959: %19,9-20	“Ekonomik İstikrâr Programı”	27 Mayıs 1960
1970-1973	10 Ağustos 1970: %66			12 Mart 1971
1974-1980 (Petrol Krizi)	21 Eylül 1977: %10 1 Mart 1978: %29,9 10 Nisan 1979: %40 10 Haziran 1979: %77,7 24 Ocak 1980: %48,6	1980: %107,2	24 Ocak kararları	12 Eylül 1980
1994-1999 (Asya Kaplanları Krizi, 1997-1999)	29 Ocak 1994: %13,6 5 Nisan 1994: %104 Ekim 1995: %13	1994: %125,50 1997: %91	5 Nisan kararları	28 Şubat 1997
2008-2013 Mortgage Krizi	2013	2016: %8,53		15 Temmuz 2016 darbe girişimi

Kaynak: Devalüasyon tarihleri ve oranları, (Çelebi, 2001)’den derlenmiştir.

Özgücü, Modernleşmeci ve Marksist yaklaşımların yorumları ışığında değerlendirildiğinde, Türkiye’de ordunun siyasallaşma sürecinin, tarihsel anlamda beş temel aşamada gerçekleştiğinden söz edilebilir. Buna göre, Türkiye’de ordunun siyasallaşma süreci, Osmanlı modernleşmesinin erken devirlerinde, Yeniçeri isyanları ve Kuleli olayı (Düzen, 2015; Düzen, 2017; Zeyrek, 2014: 42) örneğinde olduğu gibi *modernleşmeye muhalefet*, ilerleyen süreçte ve Avrupâî etkilenme altında *monarşizme muhalefet* ve devamında, II. Meşrutiyet’le Balkan Savaşı aralığında, bir başka deyişle İttihat ve Terakki’nin Cemiyet aşamasında *Monarşizmi denetleme*, Balkan savaşlarından sonra, Babıalî baskını ve 31 Mart isyanı sonrasında *iktidarı ele geçirme*, TBMM’nin kuruluşunu takiben Erken Kemalizm’le birlikte *de siyasal egemenliği kullanma ve tahkim* aracı olma evrelerinden geçmiştir. Bu sürecin Cumhuriyet dönemindeki devamlılığı, genel olarak, ulus-devletin inşası bağlamında imparatorluk bakiyesi çok kimlikli-çok kültürlü etno-kültürel coğrafyayı bir arada tutmanın ve bunun için, başta Kürt sorunu olmak üzere ulus-devlet öncesi kimliklere ilişkin problemlerin çözümünde ya da geçiştirilmesinde zor gücü olma, 27 Mayıs darbesiyle 28 Şubat ve 27 Nisan müdahalelerinde olduğu gibi, *siyasal iktidarın devlet aklına uyumunu garanti altına alma*, 12 Mart-12 Eylül darbelerinde olduğu gibi kapitalist krizin geçiştirilmesi sürecinde *toplumsal hareketlerin bastırılmasında rol alma*, sıkıyönetim, olağan üstü hal rejimlerinde olduğu gibi, iç güvenlik temelli kriz dönemlerinde *devletin meşrû bastırma gücü olma* işlevleriyle özetlenebilir.

8.3.1.2.2. Hukuk-Yargı

Türkiye’de Devlet’in siyasal alanı belirlemede ve denetlemede kullandığı, böylece bir siyasal değişme etkeni olarak sonuçlar üreten müdahale araçlarından biri de, siyasal hukuk ve yargılama işlevidir. Bu kapsamda, siyasal alanın hukuksal çerçevesini çizen yasal düzenlemelerden oluşan *siyasal hukuk*, devletin ideolojik karakterini belirleyip bir norm haline getirirken, *siyasal yargılama* ise devletin ideolojik normlarına uymayan siyasal aktörlerin denetim ve yaptırım altına alınmasını sağlamaktadır. Böylece, Türkiye’de siyasal hukuk sisteminin ve siyasal yargı uygulamalarının siyasal yapıya, kültüre ve hayata dair temel işlevinin, bu kapsamda siyasal değişme üzerindeki temel etkisinin, siyasal sistemin meşruiyet sınırlarının, Foucaultyen bir göndermeyle, “normal”in sınırlarını belirleme olduğu söylenebilir. Bu bağlamda siyasal hukuk, siyasal alanının meşruiyet sınırlarını içe dönük olarak yasal belgelerle düzenlerken, dışarıda kalan alan ise “suç” kapsamına alınarak, politik

yargılama uygulamaları ile yaptırımlara konu edilmektedir. Bu bakımdan, Türkiye’de siyasal hukuk, Althusserian kuramsal tanıma (2010) uygun olarak devletin baskı aygıtı işlevi görmektedir. Yargılama, toplumun siyasallaşmasının sınırlanmasının ve siyasallaşmış toplumun denetiminin en etkili ve sürekli kullanılan aygıtlarından biri olmaya devam etmektedir.

8.3.1.2.2.1. Siyasal Hukuk

Türkiye’de siyasal alanın yasal düzenlemeyle belirlendiği ilk örnek, Meşrûtiyet rejiminin Anayasası olan *Kanun-u Esasî* olmuştur. Kanun-u Esasî, somut bir ideolojik çerçeve çizmemiş olmakla birlikte, 11. maddesinde, devletin resmî dinini İslâm olarak belirlemiştir. Bununla birlikte, Kanun-u Esasî’de İslâm, bir devlet kimliği olarak tanımlanmış olup, yurttaşlık, 8. maddede, din ve mezhep farkından bağımsız olarak “Osmanlılık” olarak belirlenmiştir.

Türkiye’de siyasal hukukun devlet ve toplum için bir ideolojik çerçeve çizmesi ve norm koymasının ilk örneği, 1924 Anayasa’sı olmuştur. Bu kapsamda, *Milliyetçilik*, 1924 Anayasa’sının ikinci maddesine, 1937 yılında yapılan değişiklik kapsamında, Kemalizm’in altı ilkesinden biri olarak dahil edilmiştir. 1961 Anayasa’sında ise, “millî, demokratik, lâik ve sosyal bir hukuk devleti” tanımı içinde milliyetçiliğe yer verilmemiştir. Halen yürürlükte olan 1982 Anayasa’sında, siyasal hukukun ideolojik çerçevesi, Giriş kısmında “Türklüğün tarihî ve manevî değerleri, Atatürk milliyetçiliği, ilke ve inkılapları” ve “Cumhuriyet’in Nitelikleri” başlıklı ikinci maddede, “Atatürk Milliyetçiliğine bağlılık” şeklinde yeniden ifade edilmiştir (Tunç ve Bilir, 1998). Böylece, 1924 Anayasa’sında 1937 yılında yapılan değişiklikten itibaren, Türkiye’de siyasal hukukun ideolojik çerçevesi, genel olarak “Atatürkçülük” ibaresi ile Kemalizm’in döneme özgü yorumlanışları olmuştur.

Devletin ve dolayısıyla siyasal alanın hukuksal sınırlarını çizen ulus-devlet ideolojisi kapsamında, temel belirleyenler, ulusallık ve sekülerlik olmuştur. Nitekim, Anayasa dışında, Siyasî Partiler Kanunu, Dernekler Kanunu gibi diğer yasal düzenleme örneklerine bakıldığında da, sınıfsal, dinsel ve etnik içerikli politikaya karşı negatif duyarlılık, siyasal hukukun temel niteliği olarak ortaya çıkmaktadır. Nitekim özellikle 1926 tarihli Ceza Kanunu’nun 141-142 ve 163. maddeleriyle, Sosyalist ve İslâmcı propagandaya ve örgütlenmeye karşı konulan yasaklar, Cumhuriyet tarihi boyunca, bu siyasal alanların temsili önünde, etkisi kısıtlayıcılıktan öte geçen bir engel oluşturmuştur. Nitekim siyasal hukukun Türkiye siyasal

sisteminde en etkili işlevi ve sonucu, partilerin kapatılması rejimi kapsamında, en çok kapatılan partiler, politik alanları bakımından sınıflandırıldığında, Sosyalist, İslâmcı ve Kürt siyasal kimliğine özgülünen partiler olmuştur. Örneğin, 1946'da kapatılan Türkiye Sosyalist Partisi ile başlayan süreçte, Meclis'te ilk kez temsil hakkı kazanan Sosyalist parti olan Türkiye İşçi Partisi'yle birlikte çok sayıda Sosyalist parti kapatılmıştır. Bununla birlikte, 1926 tarihli Türk Ceza Kanunu'nun, 1991'de kaldırılan 141-142. maddeleri gereğince Sosyalist düşünceye dayalı siyasal etkinlik yapmak mümkün olmadığından, bu örgütlenmeler, varlıklarını devlet takibi ve şiddeti nedeniyle çok kısa sürelerle sürdürebilmişler, böylece çoğunlukla kapatılmalarına gerek kalmamış, çoğu parti, kendiliklerinden dağılmak durumunda kalmıştır. Türkiye Siyasal İslâmcılığının örgütsel ifadesi olan Millî Görüş geleneği partileri de, Millî Nizam Partisi (1971) Millî Selamet Partisi (1980) Refah Partisi (1998) ve Fazilet Partisi (2001) sürekliliğinde, Kürt siyasal hareketinin kurduğu tüm partiler ise, bu Tez'in hazırlandığı sırada varlığını sürdüren Halkların Demokratik Partisi'ne (HDP) varana dek, Halkın Emek Partisi 1993'te, Özgürlük ve Demokrasi Partisi aynı yıl, Demokrasi Partisi 1994'te, Halkın Demokrasi Partisi 2003'te, Demokratik Türkiye Partisi 2009'da olmak üzere, istisnasız bir süreklilik içerisinde kapatılmıştır.

Sonuçta, Türkiye'de siyasal hukukun, genellikle, rejimin meşruiyet çerçevesini *ideolojik alanda Kemalist* ve *sınıfsal alanda kapitalist* nitelikler etrafında belirlemiş olduğunu söylemek mümkündür.

8.3.1.2.2.2. Siyasal Yargılama

Siyasal yargılama, siyasal hukukun koyduğu normlarla çizilen meşruiyet çerçevesinin dışında kalan aktörlerin ve eylemlerin yaptırım altına alınması, böylece, halen meşruiyet dairesi içinde bulunan siyasal alanın da disipline edilmesi işlevi görmektedir.

Siyasal yargılama rejimi, modern Türkiye tarihi boyunca özellikle siyasal değişme dönemlerinde işlevselleşen bir uygulama biçimi olmuştur. Bu kapsamda, yargılama, her siyasal değişme döneminde, önceki iktidarın uzantılarının tasfiyesinde veya muhalefetin ve potansiyel iktidar adaylarının etkisizleştirilmesinde güçlü bir baskılama aracı olarak kullanılmıştır. İttihatçıların 31 Mart isyancılarını ve diğer muhaliflerini yargıladıkları Divan-ı Harp mahkemeleri, I. Dünya Savaşı'nın sonunda, bu kez İttihatçıların yargılandıkları Divan-ı Örfî mahkemeleri ve Bekirağa Bölüğü hapisanesinde tutukluluk uygulaması, Kurtuluş Savaşı sürecinde olağanüstü yetkili

İstiklâl Mahkemeleri, Cumhuriyet'in kuruluşunda yine İttihatçıların tasfiyesinde çok sayıda idam cezasının verildiği İzmir Suikasti soruşturması, 27 Mayıs darbesi sonrası Yassıda duruşmaları ve idam kararları, Türkiye'de siyasal yargılamanın önceki iktidarın tasfiyesi işlevi gördüğü en önemli örneklerdir.

Türkiye'de siyasal yargılama rejiminin yaptırım cezalandırma-disipline etme işlevi ise, devletin ideolojik kişiliğine uygun olarak, etnik, dinsel ve sınıfsal hareketler karşısında etkinleşen bir süreklilik göstermiştir. Bu kapsamda, 1925 yılındaki Türkiye Komünist Fırkası soruşturmasından ve tutuklamalarından başlayarak, çoğunlukla işkence anıları içerikli edebiyat eserleriyle kaydedilmiş olan 1944-45 ve özellikle 1951 tutuklamaları (İsimsiz, 2000), 12 Mart rejiminin 1960'lar boyunca yükselen toplumsal hareketlere karşı Sıkıyönetim Mahkemelerinde yürüttüğü ve Deniz Gezmiş'in, Yusuf Aslan'ın ve Hüseyin İnan'ın idamlarıyla simgeleşen yargılamaları, ardından 12 Eylül askerî rejiminin aynı yöndeki şiddet ve yargılama politikası, siyasal yargılama rejiminin anti-Sosyalist kişiliğinin başat örnekleri olmuştur.

Diğer yandan, 1925'te Şeyh Said isyanından sonra kurulan Şark İstiklâl Mahkemesi, 1930'ların sonundaki Tunceli Kanunu kapsamında sadece yerele özgü, temyiz yolu kapalı askerî yargılama biçimi, Demokrat Parti döneminin sonunda ve 27 Mayıs rejiminin başında Kürt entelektüellerin yargılandığı 49'lar davası (Kutlay, 1994; Çamlıbel, 2000; Hür, 2008b), 12 Mart ve 12 Eylül askerî rejimleri boyunca Diyarbakır Sıkıyönetim Mahkemesi başta olmak üzere Sıkıyönetim rejimi yargılamaları ve özellikle Diyarbakır cezaevi deneyimleri, 1990'lı yıllar boyunca Kürt siyasetçilerin ve hatta milletvekillerinin yargılandıkları ve onlarca yıllık hapis cezalarıyla cezalandırıldıkları, asker üyesi ile 12 Eylül militarizminin sürekliliğini içeren Devlet Güvenlik Mahkemeleri, nihayet 2000'li yıllarda HDP'li çok sayıda siyasetçinin tutuklu yargılandıkları, bu kapsamda, partinin Eşbaşkanları Selâhattin Demirtaş ve Figen Yüksekdağ başta olmak üzere milletvekillerinin dokunulmazlıklarının kaldırılarak tutuklandıkları ve yerel yöneticilerin tutuklandığı KCK soruşturmaları, siyasal yargılama rejiminin, etnik duyarlılığını örneklendirmektedir.

Yine Erken Kemalist dönemde, özellikle İslâmcı muhalefete ve ayaklanmalara karşı kullanılan, savcılar ve yargıçları iktidar üyesi siyasetçi olan ve çok sayıda idam kararlarıyla anılan İstiklâl Mahkemeleri, 28 Şubat müdahalesi sürecinde İslâmcı örgütlenmelere, bazı cemaat ve tarikat örgütlenmelerine karşı uygulanan

soruşturmalar da, siyasal yargılama rejiminin seküler duyarlılığının örnekleri olmuştur.

İkibinli yıllara gelindiğinde, siyasal iktidar aleyhine askerî bir darbe hazırlığı iddiasıyla, Devlet Güvenlik Mahkemelerinin yerine fakat benzer yetkilerle donatılarak kurulmuş olan, Özel Yetkili Mahkemeler eliyle yürütülen ve genellikle asker kişilerin yargılandıkları Ergenekon-Balyoz soruşturmaları ve bu kapsamda yedi yıla varan uzun Silivri tutuklulukları, ardından bu soruşturmaları ve yargılamaları bir *siyasal komplot* olarak yürüttükleri ve aynı zamanda 15 Temmuz 2016 askerî darbe girişimiyle ilişkili oldukları iddiasıyla, darbede yer alan asker kişiler dışındaki sivil Fetullah Gülen örgütü üyelerinin de soruşturmaya konu oldukları Ağır Ceza yargılamaları, Türkiye’de siyasal yargılama rejiminin güncel örnekleri olmuştur.

Sonuçta, Türkiye’de siyasal yargılama rejiminin genel niteliği, devletin ideolojik çerçevesini garanti altına alan siyasal hukuk alanının yaptırım işlevini yüklenmek, ve ayrıca, en temel aracı, cezalandırmadan çok, uzun tutukluluk süreleri olmuştur.

8.3.1. SİYASAL ARAÇLAR

8.3.1.1. Siyasal Akımlar ve İdeolojiler

Siyasal düşünce akımlarının ve özellikle ideolojilerin Osmanlı-Türkiye siyasal kültürü üzerindeki ilk etkilerinin Fransız Devrimi’nin milliyetçi-parlamentarist küresel dalgası kapsamında ele alınması, literatürde ilkeselleşmiş bir tutumdur. Gerçekten de, Fransız Devrimi’nin “özgürlük-eşitlik-kardeşlik” anlamına gelen “Liberté, Égalité, Fraternité” sloganının, İttihat ve Terakki’nin “Hürriyet-Adalet-Uhuvvet-Müsavat” sloganlarının benzerliğiyle sembolikleştiği üzere, Jön Türk reformcuları ve özellikle İttihatçı kuşak, Fransız Devrimi’nden belirleyici ölçüde etkilenmişlerdir. Bu ideolojik etki kaynağı, Erken Kemalist aşamada, özellikle siyasal otoritenin inşasında Rousseau’nun siyasal egemenliğin dünyevîliği, tekliği ve bölünmezliği ilkelerine atıfla “Egemenlik kayıtsız şartsız ulusundur” sloganında ifadesini bulmuştur.

Fransız Devrimi’nin Osmanlı toplumsal siyasallaşma süreci üstündeki güçlü etkileriyle birlikte, merkezdeki devlet reformculuğu ise, ağırlıklı İngiliz modelinin izlerini taşımıştır. Bunun temel nedeni, ilk elde, İngiliz modelinin, güçlü bir demokrasiyi inşa etmekle birlikte monarşiye yer vermeyi sürdürmüş olmasıdır.

“İngiliz” lâkabıyla anılan Mehmed Said Paşa örneğinde olduğu gibi, Osmanlı rejiminin yöneticileri, İngiliz modelini tercih etmişler, güçlenen sivil toplumun siyasal katılım kanallarını, Meclis-i Mebusan örneğinde olduğu gibi, açmak zorunda kalmakla birlikte, monarşik geleneğin varlığından ödün vermemeyi de ilkeselleştirmişlerdir. Böylece, Osmanlı modernleşmesindeki aristokrasi-burjuvazi temelli sınıfsal çatışmanın ideolojik üst yapısı, evrimci İngiliz meşrutî monarşizmi ile devrimci Fransız modeli arasındaki rejim taleplerine dayalı gerçekleşmiştir. Nitekim Balkan savaşları ve I.Dünya Savaşı süreçlerinde Osmanlı İstanbul’un da İttihat ve Terakki ile Hürriyet ve İtilâf tarafları arasında, daha sonra da Erken Kemalist dönem Ankara’sında, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Cumhuriyet Fırkası deneyimleri başta olmak üzere iktidar-muhalefet ilişkilerinde gözlenen, çoğulculuğa, bireyciliğe ve kendiliğinden evrimciliğe dayalı İngiliz liberalizmi ile bürokratik müdahaleci-devrimci reformculuğa dayalı Fransız devletçiliği tipi arasındaki rejim tartışmaları ve gerilimleri de, bu çatışmanın Osmanlı-Türkiye siyasal yapısı ve kültürü üstündeki etkilerini örneklendirmektedir. Devamında, daha 1930’ların başında Başvekil Recep Peker’in, Atatürk’e sunduğu bir raporda, Nazi tarzı parti-devlet örgütlenmesini içeren önerisi ve daha sonra 1938’deki CHP 1. Olağanüstü Kongresi’nde alınan kararla “Millî Şef” rejimine resmen geçilmesi örnekleri, II. Dünya Savaşı öncesinde Avrupa’da yükselen Alman Nasyonal-Sosyalizmi, İtalyan faşizmi örneklemindeki totaliter rejimlerin, 1929 krizinin benzer belirleyici etkilerini geçiştirmeye çalışan Erken Kemalist otoriterizme ilham kaynağı olduğunu doğrulamaktadır. Diğer yandan, Millî Şef rejiminin, 1945’ten önce üzerinde ısrarla durduğu, Planlı Ekonomi, Devletçi Sanayileşme, Toprak Reformu ve Köy Enstitüleri, demiryolu ulaşımı gibi devlet güdümlü kalkınma politikasında, Sovyetler Birliği’ne yaptığı gezideki Sovyetik devlet Sosyalizmi’ne dair gözlemlerinin etkili olduğu da bilinmektedir. Nitekim İnönü Hükümeti döneminde, Sovyetler Birliği’nden kalkınma uzmanları çağrılmış ve bu dönemde uygulanan devletçi sanayileşmeye dayalı ekonomik plan, bu uzmanların önerilerine göre hazırlanmıştır.

II. Dünya Savaşı’ndan sonra, Dünya sisteminin Liberal ve Sovyetik kamplar arasındaki bölünmesinde ABD merkezli liberal yarı-kürede konumlanmış, devletin ve toplumun ideolojik yapısallığını aynı yönde dönüştürmüş, devlet ideolojisi olarak Tez’in “Kemalizm’in Evrimi” başlıklı üçüncü bölümünde “Geç Kemalizm, II. Dünya Savaşı’ndan Sonra Liberal Revizyon” başlığı altında ele alındığı üzere Kemalizm’in

liberal ve giderek muhafazakâr yorumlarla yeniden yapılandırıldığı bir başkalaşım sürecine girerken, toplumsal alanda ise, muhafazakârlığın yükselişi, Kemalizm'in ise 1960'larda doruğuna varacak olan sola dönüşüm sürecinin izleri gözlenmiştir.

Soğuk Savaş döneminde, dünyayı ikiye bölen ideolojik kampaşma, Türkiye siyasal yaşamını da aynı yönde biçimlendirmiş, politik radikalizmin ve çatışmanın etkenlerini getirmiştir. Sağ ve sol siyasal alan giderek radikalleşme, birbirlerinden uzaklaşma ve bütünsel olarak karşılıklı cepheleşme eğilimine girmiştir. Çin, Küba, Vietnam devrimleri ve üçüncü dünyadaki bağımsızlık mücadeleleri solu, İsrail'in kurulması ve ona bağlı olarak Filistin sorunu, İran İslâm Devrimi gibi olaylar İslâmcılığı, Kıbrıs'ta, Bulgaristan'da ve Yunanistan'daki Türk azınlığı sorunu, Türk milliyetçiliğinin aşırılaşmasında tetikleyici etkenler olmuşlardır. Özellikle sağda milliyetçilik, solda ise Sosyalist akımların kitleselleşmesi, politik şiddeti de beraberinde getirmiştir. 1960'ların sonunda başlayan politik şiddet dönemi, 12 Eylül 1980 darbesi öncesinde doruğuna ulaşmış, bir iç savaş halini almıştır. 1950'lerin ikinci yarısında başlayıp 1970'lerde savaş boyutuna varan Kıbrıs sorunu ve başta Bulgaristan olmak üzere Asya'da Sosyalist rejimlerin Türkik-Müslüman nüfusa yönelik asimilasyon politikalarına karşı doğan tepki, Türkiye'de milliyetçiliği yükseltmiş, Devletin ideolojik aygıtları eliyle ve bu arada, Kasım 1996'da Susurluk skandalı denilen olayla açığa çıktığı gibi, ABD/Nato ekseninin de dışarıdan müdahalesiyle bu yükseliş manipüle edilerek Sosyalizm'in yükselişine karşı bir set olarak kullanılmıştır. Diğer yandan, ABD'nin Vietnam'ı işgaline karşı ABD'de baş gösteren ve Avrupa'ya yayılan gençlik eylemleriyle ortaya çıkan, toplumsal ve siyasal tarihte 68 kuşağı denilen gençlik muhalefeti dalgası, Türkiye'de de karşılığını bulmuş, özellikle üniversite öğrencileri, sistem ve iktidar karşıtı toplumsal muhalefetin öncüsü ve örgütleyicisi haline gelmiştir. Lenin'in ve Stalin'in Sovyetler Birliği'nde, Mao'nun Çin'de, ve başta Arnavutluk olmak üzere diğer Sosyalist rejimlerin politikaları, diğer yandan, Sovyetler Birliği'nin Çekoslovakya'yı ve Macaristan'ı işgali, Türkiye'deki Sosyalist siyasal akımlar arasında da tartışmalara ve ayrılıklara neden olmuş, bu bölünme ve çatışmalar, Sosyalizm'in Türkiye'de kitleselleşmemesinin en önemli nedenlerinden birini üretmiştir. 1950'lerin sonunda Küba'da ve 1960'lar boyunca başka üçüncü dünya ülkelerinde peşi sıra gelişen silahlı sömürgecilik karşıtı ayaklanmalar, gerilla savaşı yöntemini Sosyalist solun gündemine taşımış, bu etkinin örnekleri, 1970'ler Türkiye'sinde de izlenmiştir. 1970'ler boyunca, önceki dönemin

sömürgecilik karşıtlığı ile birleşen etkileriyle Filistin sorunu bağlamında Arap-İsrail çatışması ve özellikle Humeyni liderliğindeki İran İslâm Devrimi, ürettikleri politik sisteme karşı tepki ve ona ilişkin taleplerle, Türkiye İslâmcılığının siyasallaşmasının belirleyici etkenlerinden birini oluşturmuştur. 1960'ların sonunda Millî Nizam Partisi ile siyasal sisteme katılma aşamasına ulaşan Türkiye Muhafazakârlığının politik söylemi ve örgütlenmesi, birçok başka akımların yanı sıra, ana akım olarak, etkisi 1990'ların sonuna dek uzayan 'Millî Görüş' geleneğiyle ifade edilmiştir. Türkiye Muhafazakârlığının 2000'li yıllara dek ana yapısını oluşturan bu geleneğin Batı karşıtı söyleminin ve programının temel gerekçesi, 1960'lı yıllarda küresel sistem içindeki Batı-Doğu eksenli eşitsiz gelişme ve çatışmaya karşı tepki olmuştur. Diğer yandan, küresel güçler arasındaki rekabet stratejisi de, siyasal alanı ve bu kapsamda Muhafazakârlığı biçimlendiren bir etken olmuştur. ABD liderliğindeki NATO ekseninin Sovyetler Birliği'nin etki alanını sınırlamak amacıyla ürettiği uyguladığı 'Yeşil Kuşak' stratejisi, Asya ve Afrika'da birçok ülkede olduğu gibi, Türkiye'de de Sosyalizm'e karşı refleks olarak Siyasal İslâmcılığı büyütmüş ve etkinleştirmiştir. Nitekim, Türkiye siyasal tarihinde Siyasal İslâmcılığın en güçlü olduğu ve hatta yerel ve genel seçimlerde en yüksek oy oranına ulaşarak merkezî iktidara ulaşabildiği tek dönem, 1990'lar olmuştur.

1980'lere gelindiğinde, Doğu Bloku'nun çözülme eğilimine girmesi, kapitalizmin yeryüzüne üçüncü yayılma dalgasını başlatmış, ABD'de Reagan ve İngiltere'de Thatcher liderliğinde egemenleşen Yeni-Sağ, 'Küreselleşme' denilen yeni küresel çağın belirleyici ideolojisi olmuştur. Türkiye'de de, 12 Eylül darbesinin yoğun devlet şiddetiyle desteklenen ve uygulanabilen 24 Ocak kararları ile ifade edilen ekonomik ve siyasal liberalleşme, önceki dönemin politik radikalizmini törpülemiş, merkez siyasal alanı büyütüştür. Özal'ın 'dört eğilimi içeren' el işareti ile simgelediği bu *zorunlu* uzlaşma, Türkiye'deki siyasal değişimin yönünü belirlemiş, siyasal akımların liberalleşme eğilimine girmesi sonucunu doğurmuştur. Nitekim, 1980 öncesi döneme kökenlenen sağ ve sol radikal politik örgütler kendiliğinden ve devletin zor gücü desteğiyle giderek küçülmüş, Komünist ve Sol-Kemalist akımlar Sosyal Demokrat, Siyasal İslâmcı ve Milliyetçi akımlar liberal-muhafazakâr yapılar üreterek kendilerini bu alanlarda ifade etmeye başlamışlardır.

Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgaline karşı ABD'nin desteğiyle savaşan 'Mücahid' grupların, Taliban örgütü liderliğinde Afganistan yönetimini ele

geçirmesiyle oluşan ortamda örgütlenen ve büyüyen Batı karşıtı Aşırı İslâmcı terör örgütleri, zaman zaman küresel güçlerin denetimi dışına çıkabilmişler, hatta bu güçlere karşı da saldırılar düzenleyebilmişlerdir. Nitekim Afganistan’da yuvalanan silâhlı İslâmcı örgütleri barındıran El-Kaide adlı üst-yapı, Asya ve Afrika’daki şiddet eylemlerini Avrupa’ya ve nihayet Amerika’ya taşımış, 11 Eylül 2001 günü, ABD topraklarında yolcu uçaklarını ele geçirerek düzenlediği ve önemli merkezleri vurduğu bir dizi saldırıyla küresel sisteme yönelttiği tehdidin boyutlarını ortaya koymuştur. Küresel güçlerin bu tehdide karşı tepkileri daha şiddetli olmuş, Afganistan ve Irak, Batılı güçlerce işgal edilmiş, bu ülkelerin siyasal yönetimleri askerî saldırı ile devrilmiş, Siyasal İslâmcı örgütler, küresel bir operasyonla tasfiye edilme sürecine girmişlerdir. Bu kapsamda, Türkiye’de de, Siyasal İslâmcılığın politik geleneği olan Millî Görüş’ün örgütlediği Refah Partisi’nin iktidardan devrildiği 28 Şubat 1997 tarihli Millî Güvenlik Kurulu toplantısında duyurulan askerî müdahale ve sonrasında İslâmcılarla muhafazakârların şiddetli bir devlet baskısına muhatap oldukları ‘28 Şubat süreci’ adı verilen dönem, Siyasal İslâmcılığın küresel tasfiyesinin Türkiye ayağı olmuştur.

8.3.1.2. Siyasal Örgütler

Doğulu despotik siyasal geleneğin bir mirasçısı ve sürdürücüsü olan Osmanlı-Türkiye tarihinde, sivil siyasal düşüncenin, etkinliğin ve örgütlenmenin bir siyasal değişme etkeni olarak işlevselleşmesi, oldukça geç ve sınırlı kalmıştır. Öyle ki, Osmanlı-Türkiye siyasal yapısında ve tarihinde siyasal partiler, ancak 20. yüzyılın başında söz konusu olabilmişlerdir. Bu kapsamda, devletin, sınıfsal anlamda değilse bile, bürokratik anlamda toplumsallıktan görece özerkliğine dayalı devlet geleneği, sivil siyasal akımların devlete nüfuz etmesinin önünde engel oluşturmuştur. Siyasal düşüncenin, etkinliğin ve örgütlenmenin var olabileceği sınırlar, yukarıda değinildiği gibi, devlet tarafından belirlenmiş, denetim ve yaptırım altına alınmış, devlet, kendi ideolojisine uygun olmayan siyasal düşüncelerin gerçekleştirilmesine imkân tanımamış, meşruiyet alanı dışında kalan siyasal canlılığı düşmanlaştırmıştır. Yine de, Osmanlı modernleşmesinden başlayarak, Türk Ocakları örneğinde Milliyetçilik, Prens Sabahaddin Bey’in “âdemî merkezîyet ve teşebbüs-ü şahsî” diye adlandırdığı federal ve liberal görüşleri örneğinde Liberal, Osmanlı Sosyalist Fırkası, Türkiye Komünist Partisi gibi örneklerle Sosyalist düşünce akımları, Osmanlı-Türkiye coğrafyasında da yansımalarını bulmuştur. Bu bakımdan, Osmanlı-Türkiye tarihinde, siyasal

partilerin politika üretme, örgütleme ve yayma etkinlikleri, devletin onayına ya da reddine bağlı olarak *yasal* ve *yasa dışı* olma özelliklerine göre ayrılmıştır. Devletin yapısının sınıfsallığıyla çelişik Sosyalist, ulusallığıyla çelişik etnik ve sekülerliğiyle çelişik Siyasal İslâmcı alanlar, etkinliklerini yasa dışı sürdürmek zorunda kalmışlardır. Bu nedenle, Türkiye’de siyasal yapı, toplumsal meşruiyet zemini geniş kitle partilerinin iktidarda tekelleştikleri, dar ölçekli kadro ve ideoloji partilerinin ise muhalefette yerleştikleri bir yapısallık üretmiştir.

Türkiye’de siyasal iktidarla siyasal akım ve siyasal parti ilişkisine bakıldığında, sağcılığın toplumsal bloklaşmanın tarihsel sürekliliğine sahip olduğu görülmektedir. Bunda devletin sınıfsal yapısının toplumsal zihindeki izdüşümünün etkisi belirgindir. Bu bağlamda devlet aklı, “sol” düşünceyi siyasal alanda örgütleme ve yayma etkinliğini meşruiyet sınırları dışına iterek sürekli denetim ve yaptırım altına almış, kültürel araçlarla da, toplumsal zihinde düşmanlaştırmıştır.

8.3.2. KÜLTÜREL ARAÇLAR

Toplumun kültürel öğeleri ve faaliyetleri, insanlık tarihi boyunca, siyasal egemenliğin yeniden üretiminde kullanılan en temel araçlardan biri olmuştur. Bunun en iyi örneklerinden biri, İlkçağ’dan Yeniçağ’a kadar, imparatorluklarla dinler arasındaki ideolojik-yapısal ilişki ile, Rönesans’tan sonra akılcılığın skolastiğe ve aynı tarihsel düzlemde ulus-devletin imparatorluğa karşı mücadelelerinde, bilimin ve eğitimin en önemli kültürel araçlar olarak öne çıkışları olmuştur. Böylece eğitim, bireysel ve toplumsal zihinlerin siyasal rejimler tarafından koşullandırılabilmesine imkân sağlayarak, aynı zamanda, ve Gramsci’nin kuramsal mirasının ışığı altında, devletler için “toplumsal rıza” üretiminin kaynağı ve bunun için “ideolojik hegemonya” üretiminin de aracı olmuştur. Nihayet, eğitimin siyasal işlevi, Althusser tarafından “devletin ideolojik aygıtları” kuramsallaştırması kapsamında “okul aygıtı” kavramıyla gösterilmiş, Foucault’nun “biyo-iktidar” önermesiyle de, bireysel ve toplumsal temellerde sonuçları ile gösterilmiştir.

Türkiye’de toplumsal kültürün siyasal alanda işlevselleştirilmesine ve rejimler tarafından araçsallaştırılmasına ilişkin en açık örneklerin gözlenebileceği temel alanlardan bazıları, *din*, *eğitim*, *basın* ve *entelektüalite* olmuştur.

8.3.3.1. Din: *İnancın Siyasal Araçsallaştırılması, Denetimi ve Manipülasyonu*

Din, Türk-İslâm devlet geleneğinde , siyasal rejimin bir aracından çok devletin kurucu özü olarak görünmüş ve böyle değerlendirilmiş olsa da, aslında, örfî Hukuk geleneği, her zaman, Şer'î hukuktan üstün olmuştur. Dolayısıyla, Klasik dönemde bile, Osmanlı imparatorluk devletinin teokratik bir rejime sahip olup olmadığı hayli tartışmalıdır. İslâm dini, Selçuklulardan devralınan niteliğiyle, Klasik Osmanlı döneminde devlet için, “gaza” deyimiyile ifade edildiği haliyle, fetih ekonomisinin temel ideolojik güdüsünü oluştururken, sivil toplum için ise, imparatorluk kozmopolitizminin sosyo-kültürel rejimini ifade eden *Millet sistemi* içerisinde, siyasal bir olgu olmaktan çok, günlük yaşayış kapsamında inanç ve ibadet geleneklerinden ibaret kültürel bir yapı olmuştur. Bununla birlikte, Hamidizm'in, dine, özellikle dağılma döneminde, imparatorluğun geri kalanını bir arada tutma çabasına dönük “İslâmcı” siyasetin temel aracı olarak yüklediği değer ve işlev, aynı zamanda, ve kendiliğinden, Ermeniler ve Rumlar başta olmak üzere, imparatorluğun Müslüman olmayan vatandaşlarına karşı bir düşmanlaştırma siyasetinin, bunun karşısında bu grupların da milliyetçileşmeye dayalı tepkiselliklerinin, sonuç olarak “Osmanlılık” kurgusunun çözümlüşünün de argümanını oluşturmuştur.

Modernleşme sürecine gelindiğinde, Din, Osmanlı-Türkiye modernleşmesinin en temel konusu ve problemi olmuştur. En özet biçimde, Osmanlı-Türkiye modernleşmesinin, Tanzimat'tan itibaren, İslâm'ın Osmanlı devleti ve toplumu içindeki belirleyiciliğine karşı bir müdahale ve giderek mücadele faaliyeti olduğu söylenebilir. Osmanlı modernleşmesi süreci boyunca, sekülerleşmenin ana karakteri İslâm inancını ve hukukunu siyasal ve hukuksal alanlarda *modernleştirmeyle uzlaştırma* girişimi iken, bu kişilik, Erken Kemalizm'den itibaren dini sadece siyasal ve hukuksal değil, toplumsal yapıda ve günlük yaşamda da *kamusal alandan çıkarma-bireyselleştirme* çabasına dönüşmüştür. Bu bağlamda, Osmanlı modernleşmesinin din anlayışıyla Kemalizm'in din algısı ve politikası arasındaki temel fark, Tanzimat-Meşrutiyet rejimlerinin devletin kurumsal ve hukuksal sekülerleşmesinden ibaret Anglo-sakson ekolünü benimsemiş olmasına karşı, Kemalizm'in, dinin, toplumun günlük hayatından da yalıtılmaya ve yerine pozitivist rasyonalizmin ikamesine çalışıldığı, bu amaçla devletin sadece dinsel kişilere ve kurumlara değil, dinin doğrudan kendisine de müdahale ettiği, geleneksel inanç sistemi yerine modern bir

“Yurttaşlık dini (civic religion) inşa etmeye çalıştığı, Fransız Devrimi tipi bir kara Avrupası laikliğini, diğer adıyla *militan laikliği* tercih etmiş ve uygulamış olmasıdır.

Kemalizm’in din politikasının müdahaleci ve yeniden inşacı tarzının önemli örneklerinden biri, dinsel alanın Diyanet İşleri Başkanlığı aracılığıyla denetim altına alınması (Gözaydın, 2009), 1926’da açılmaya başlanan İmam-Hatip kursları yoluyla din eğitiminin devletin denetimi altına alınmaya başlanması iken, bir diğer yöntem de, dinsel mezheplerin ve düşünce akımlarının siyasal algılarına göre devlet politikası önünde meşrulaştırılması veya dışsallaştırılmasıdır. Bu kapsamda, en belirgin örneklerden biri, Nakşibendîliğin, Kürt isyanlarının Seyyid Taha, Şeyh Ubeydullah ve Şeyh Said gibi Kürt liderlerinin aynı zamanda tarikat seçkini olmaları örneğinde gözlemlendiği gibi Kürt coğrafyasına temellenen etno-kültürel damarı nedeniyle devletin gözünde diğer İslâmî akımlardan ve örgütlenmelerden ayrı, farklı görülmüş, Mevlevîliğe ve Bektaşîliğe gösterilen resmî ideolojik ve kurumsal sempatiyi¹²⁶ paylaşmamış olmasıdır.¹²⁷ Öte yandan, İslâm inanç geleneği içerisindeki mezhep ve ekol ayrılıkları da, siyasal değişmeyi etkileyen dinsel etkenlerden biri olmuştur. Özellikle tarım toplumunda kırsal/dağınık yerleşimde birbirlerinden etkili biçimde ayrılmış olan Alevî ve Sünnî nüfusu bir araya getiren ve karşılaştıran göç-kentleşme ve kapitalistleşme süreçleri, Alevî-Sünnî ayrımı temalı gerilimleri ve çatışmaları beraberinde getirmiştir. Bu taraflaşmada, siyasal katılım bakımından, İslâm’ın Sünnî yorumunu benimseyen kitleler, siyasal alanın sağında ve özellikle İslâmcılıkta konumlanırken, Alevîler ise, genellikle sağcılığın egemenliği altındaki devletin yürütücülüğündeki eşitsiz kapitalist gelişimin mağduru olarak sol tarafta, muhalefette yer almışlar, bununla birlikte, İslâmcı tehdit algısına dayalı olarak Kemalist sekülerizmi desteklemişlerdir.

Tez’in “Kemalizm’in Evrimi” başlıklı bölümü kapsamında, “Kemalizm’in Revizyonu” alt başlığı altında incelendiği üzere, Tek Parti rejiminin II. Dünya

---

¹²⁶ Burada, Şeb-i Arus töreninin Kültür Bakanlığı himayesinde Konya Turizm İl Müdürlüğü tarafından düzenlenmesi örneğinde olduğu gibi, Mevlâna’yı ve Hacı Bektaş-ı Veli’yi anma etkinliklerinin resmî kurumlar eliyle gerçekleştirilebilmesi, Mevlâna’nın ve Hacı Bektaş-ı Veli’nin eserlerinin Kültür ve Millî Eğitim bakanlıkları tarafından basılması, Mevlâna ve Hacıbektaş adıyla müzeler ve üniversiteler açılması gibi örnekler kastedilmektedir.

¹²⁷ Bkz. Fatih M. Şeker, *Cumhuriyet İdeolojisinin Nakşibendilik Tasavvuru*. Dergâh Yayınları, İstanbul, 2000.

Savaşı'ndan sonra başlayan liberalleşme sürecinin temel politikalarından ve uygulamalarından biri, savaş ekonomisi boyunca yükselen köylülüğe karşı, Kemalizm'in İslâm inancı üstünde, ezanın yeniden Arapçalaştırılması, Kur'an kurslarının yeniden açılmasıyla din eğitiminin ve propagandasının görece serbestleştirilmesi (Zengin, 2011) gibi, en azından günlük yaşayış alanındaki müdahalelerinin indirgenmesini içeren revizyonist tavizler vermek olmuştur. Demokrat Parti iktidarı ile başlayan siyasal değişme sürecinde ise, din, siyasal iktidarın meşruiyet alanını genişletme amacıyla kullanılan bir tür popülist propaganda aracı olarak işlevselleştirilmiş, dinsel ve bu kapsamda Kemalizm'e karşı bu yönde eleştirel söylem, sağ iktidarların seçmen tabanlarını geniş tutmak amacıyla en sık kullandıkları yöntem olmuştur.

Soğuk Savaş sonrasında, 1980'lerden 2000'lere uzanan süreçte, önce Özalizm ve sonra AK Parti iktidarları süresince devletin dönemselsel resmî ideolojilerini ifade eden "Türk-İslâm sentezi" ve devamında "Muhafazakâr Demokrasi" kurguları kapsamında devletin din politikasının temel niteliği, küreselleşmeye eklenme ve neoliberalleşme ekonomik politik rejimlerine eşlik etmek üzere, Siyasal İslâmcı aşamadaki politik ve özellikle Batı karşıtı niteliklerinden arındırılmış, gündelikleştirilmiş ve kişiselleştirilmiş bir din algısının, özellikle devletin denetimi altındaki cemaatle ve tarikatlar, İmam Hatip okulları ve İlâhiyat Fakülteleri, devlet memuru din bilginlerinin medyatik etkinlikleri aracılığıyla popülerleştirilmesi olmuştur.

8.3.2.2. Eğitim: Toplumsal Zihnin Siyasal Kurgulanması

Ekonomik ve siyasal yapı ile eğitim politikaları arasındaki yapısal ilişki kapsamında, eğitim, Türkiye'de de, ekonomik ve siyasal rejimlerin dönemselsel değişmelerine eş zamanlı ve eş eğilimli olarak uyum sağlayan bir toplumsal zihin oluşturma (endoktrinasyon) ve denetleme aracı olarak işlevselleşmiş, bu kapsamda, siyasal birliğin, toplumsal uyumun ve devlete yönelik sadakatin sağlanmasında bir "ideolojik aygıt" ve bu kapsamda "endoktrinasyon" aracı olarak kullanılmış (Alkan, 2000: 127), böylece, siyasal değişimin temel araçlarından ve görünümünden biri olmuştur. Türkiye'de eğitimin en temel siyasal işlevi, devletin sınıfsal ve ideolojik kişiliğine bağlı biçimde, toplumsal rızanın üretimi amacıyla kullanılan en temel hegemonya araçlarından biri olarak toplumsal zihnin devlet tarafından kurgulanması olmuştur. Nitekim modern Türkiye tarihinde, Osmanlı modernleşmesinin,

kapitalistleşme süreci ile eş zamanlı başlayışı ve ilerleyişi, ekonomik değişimle kültürel değişim arasındaki yapısal bağlantıyı ve paralelliği göstermektedir.

Klasik Osmanlı döneminde eğitim rejimi, devlet seçkinleri ile toplumun geri kalanı arasında sınıfsal olduğu kadar, devlet soyluluğunun yönetim erkinin tek elinde bulundurmasına dayalı devlet geleneğine de uygun biçimde sadece aristokrasiye özgülenen, dinsel bilimlerin yanı sıra askerlik, Tarih, edebiyat, sanat, musikî gibi alanlarda da eğitim veren *Enderun* ile, taşraya hakim kılınan, din eğitimi merkezli *medrese* ikiliği ile oluşturulmuştur. Bu kapsamda, Klasik Osmanlı döneminde eğitim, modernleşme sürecinden farklı olarak seçkinliğin nedeni değil, sonucu olmuştur.

Geleneksel Doğu medeniyetinden modern Batı uygarlığına geçiş sürecini ifade eden Osmanlı modernleşmesi sürecinin, başlı başına bir eğitim reformu programı olduğu söylenebilir. Eğitim politikalarının bu alandaki en önemli ve belirleyici işlevi, Rönesans ve Reform sürecinde gelişen Batılı aydınlanma-pozitivizm düşüncesinin Osmanlı ülkesine aktarımı olmuştur. *Sıbyan mektepleri*, *İdadîler* ve *Rüştiyeler*, İslâm inancının aktarıldığı medreselere ve geleneksel mahalle mekteplerine karşı Batılılaşmanın önemli araçları işlevi görmüşlerdir. 19. yüzyılın ikinci yarısında, Selânik başta olmak üzere sanayi merkezi şehirlerde açılan Sanayi Mektepleri de (Kodaman, 1980), eğitim rejimi ile kapitalistleşme arasındaki ilişkiyi göstermekte, böylece, Osmanlı-Türkiye modernleşmesinin sosyo-ekonomik anlamda kapitalist kişiliğini örneklendirmektedir. Diğer yandan, *Dar'ül Fünûn*, özellikle *Mühendishaneler*, *Harbîye*, *Mülkîye* ve *Tıbbîye* okulları da, pozitivist batıcı düşünüşün yüksek öğrenimdeki karşılığı olarak, İslâmî düşüncenin temel kaynaklarından biri olan medreselerin, bu okullardan yetişen yeni batılı eğitilmiş kuşağı ifade eden Kalemîye sınıfı da geleneksel Ulemanın yerini almıştır. Osmanlı eğitim rejimindeki, Modernleşme sürecine özgü değişimin siyasal değişmeye dair işlevleri ve sonuçları, başta Harbîye olmak üzere, bu süreçte açılan okullardan yetişen Jön-Türk, İttihatçı ve Kemalist kuşakların Osmanlı monarşisini yıkarak Cumhuriyet'e varan siyasal ve kültürel değişim sürecinin bürokratik aktörleri olarak öne çıkışlarında gözlenmektedir. Sonuçta, Osmanlı modernleşmesi sürecinde gerçekleştirilen eğitim reformunun aslı sonucu, geleneksel Osmanlı toplumsal yapısının tasfiyesi ve modern kapitalist toplumun ve siyasal rejimin kuruluşundaki yeri ve işlevi olmuştur. Bu kapsamda, eğitimin modernleştirici ve kapitalistleştirici bir araç olarak

işlevselleştirildiği Osmanlı son dönem eğitim rejiminin Kemalizm tarafından devralınıp sürdürülüşüne bir örnek, 1933 üniversite reformu (Söğütü, 2004; Namal ve Karakök, 2011) ve bu kapsamda aynı yıl İstanbul Üniversitesi'nin, 1944'te İstanbul Teknik Üniversitesi'nin kuruluşları olmuştur. Özellikle Nazi rejiminden kaçan Alman-Yahudisi bilim insanlarının İstanbul'da ve Ankara'daki üniversitelerde istihdamları¹²⁸ (Namal, 2012; Yıldız, 2017) Batılı bilim ve yüksek öğrenim tarzının, zamanla akademik hayata ve oradan meslekî hayata egemenleşmesi sonucunu doğurmuştur.

Osmanlı-Türkiye modernleşme süreci kapsamında eğitim rejimine yüklenen işlevlerden biri, devlet kimliğinin yayımı olmuştur. Meşrutiyet'in ilk yıllarında kurulan *İdadî, Rüşdiye* gibi orta öğretim kurumları, müfredatlarında, devlet kimliği olarak Müslümanlığın yerine Osmanlılığı ikame ederken, Balkan Savaşları'ndan itibaren Türklük ön plana çıkmaya başlamış ve İttihatçı rejimin son döneminde, kuruluş belgesinde amacı, “Türklerin millî terbiye ve ilmî, içtimai, iktisadî seviyelerinin yükseltilmesi ve yüceltilmesiyle Türk ırk ve dilinin mükemmelleşmesine çalışmak” olarak belirlenen (Üstel, 2004: 100) Türk Ocakları örneğinde olduğu gibi, tamamen egemen olmuştur. İttihatçılıktan devralınan, Türkçülüğün eğitim yoluyla üretimi ve yayımı işlevi, Erken Kemalist dönemde “Türk Tarih Tezi”ne ve “Güneş-Dil Teorisi”ne dayalı orta ve yüksek öğretim müfredatlarının ideolojik çerçevesi haline getirilmiştir. Kemalist eğitim politikaları kapsamında özellikle dil ve Tarih alanlarına odaklanan uluslaştırmacı işlev, yüksek öğrenimde, Ankara Üniversitesi bünyesinde açılan “Dil, Tarih ve Coğrafya” fakültesinin adında simgeleşmiştir. Bu kapsamdaki en dikkat çekici bir başka örnek, dönemin ırkçı Avrupaî ruhunun da etkilerini taşıyan biçimde, İslâmiyet öncesi Orta Asya büyük Türk uygarlığı ve Gök-Türkler, Hunlar gibi “ulusal” imparatorluklar, ardından “büyük göç” ve devamında antik Grek, Mısır ve Mezopotamya medeniyetleri dahil bütün İlkçağ uygarlığının aslında Türkler eliyle kurulmuş olduğu gibi ırk temalı kurgulara dayalı (Parlak, 2005: 217) bir içerik etrafında Türk Tarihini Tetkik Cemiyeti (sonradan Türk Tarih Kurumu) eliyle hazırlanmış *Türk Tarihin Ana Hatları* (1930) ile, Maarif Vekâleti

---

¹²⁸ Bkz. Fritz Neumark, *Boğaziçi'ne Sığınanlar, Türkiye'ye İltica Eden Alman Bilim, Siyaset ve Sanat Adamları 1933-1953*. (Çev. Talip Doğan Karlıbel). Neden Kitap, İstanbul, 2008.

tarafından hazırlanıp 1931-1941 yılları arasında orta öğrenimde kullanılan Tarih ders kitapları (Kolektif, 1931/2000) olmuştur.¹²⁹

Diğer yandan, eğitimin uluslaştırma politikası içinde bir yöntem olarak kullanıldığı alanlardan biri de, Türkleştirme ya da eritme (asimilasyon) rejimi olmuştur. Bu kapsamın erken dönem örneklerinden biri, Hamidizm'in, dağılma döneminde Kürt coğrafyasındaki devlet otoritesinin geleceğini güvence altına almak amacıyla kurduğu ve aşiret seçkinlerinin çocuklarının İstanbul'da eğitim gördüğü "Aşiret Mektebi" (Özoğlu, 2017: 126; Rogan, 1996; Akpınar, 1997) olmuştur. Kürt kimliğinin eğitim yoluyla eritilmesi amacıyla Hamidizm'in kurduğu "Aşiret Mektebi"ne benzer bir uygulama, Kemalist dönemde, köylü çocuklarının ailelerinden kopararak askerî disiplin altına alındığı "Yatılı Bölge İlköğretim Okulları" (Işık ve Arslan, 2012) olmuştur. Nitekim İsmet İnönü'nün bölgeye dair önerilerini içeren raporunda yer verdiği "*Kürtleşmiş ve kolayca Türklüğe dönecek yerleri okutmak, hatta Kürtlere Türkçe öğreterek Türklüğe çekmek için ilk tahsil ve onun iyi hocası çok etkili vasıtaadır. Zaten sınırlı olan vasıtalarımızı daha çok Türk köylerinde kullanmak elimizdedir*" sözleri, (Öztürk, 2007: 62-63; Demirtaş, 2008: 66), Erken Kemalist dönemin uluslaştırma-eritme politikaları kapsamında eğitime yükledikleri işlevi ve anlamı örneklendirmektedir.

Devlet örgütünün modernleştirilmesi ve uluslaştırma dışında, Osmanlı-Türkiye modernleşmesi sürecinde eğitim rejiminin siyasal değişim kapsamında gördüğü temel işlevlerden biri de, toplumun sekülerleştirilmesi olmuştur. Bu bağlamda, modernleşme sürecinde değişen eğitimin getirdiği en önemli yenilik, geleneksel dinsel eğitim kurumlarının ve dolayısıyla ulemanın devlet örgütünden dışsallaştırılması, böylece İslâmcı düşüncenin, merkezden çevreye itilmesi olmuştur. Nitekim Erken Kemalist dönemde medreseleri, tekke ve dergâhları resmen kapatan 1924 tarihli *Tevhid-i Tedrisat Kanunu*, "Devrim Yasaları"nın en önemlilerinden biri olarak sayılmış, örneğin 1982 Anayasa'sında, yasama gücüne karşı bile korunma altına alınma ihtiyacına konu olmuştur. 1928'de alfabenin değiştirilmesiyle *Arap* alfabesinden *Latin* alfabesine geçiş de, eğitim politikasının bir sekülerleştirme aracı olarak kullanımının en açık göstergelerinden ve örneklerinden biri olmuştur.

---

¹²⁹ Bkz. İsmet Parlak, *Kemalist İdeoloji'de Eğitim, Erken Cumhuriyet Dönemi Tarih ve Yurt Bilgisi Ders Kitapları Üzerine Bir İnceleme*. Turhan Kitabevi, Ankara, 2005.

Öte yandan, Halkevleri ve Köy Enstitüleri gibi, sosyal değişme hedefli özel tip eğitim uygulamaları, Avrupalı ideolojik konjonktürün Kemalizm üstündeki etkilerinin gözlemlendiği örnekler olmuşturlardır. Bu çerçevede, 1932’de kurulan ve Kemalist kültür reformunun yerle taşınmasının araçları olarak düşünülen Halkevleri (Şimşek, 2002) ile, geleneksel toprak mülkiyeti rejimine karşı Toprak reformu girişiminin sosyo-kültürel desteği olarak düşünülen ve uygulanan Köy Enstitüleri (Arayıcı, 1999; Yıldız ve Akandere, 2017), Sovyetik bir etki izlenimi vermektedir. Geç Kemalist döneme gelindiğinde ise, 1949’da İmam-Hatip kurslarının ve aynı yıl İlahiyat fakültesinin, 1959’da ilk İslâm Enstitüsü’nün kuruluşu gibi örnekler, yine Kemalizm’in evrimi kapsamında, II. Dünya Savaşı’ndan sonraki liberalleşme süreci boyunca Kemalist reformculuğun liberal ve muhafazakâr revizyonları içerisinde gerçekleşen örnekler olarak değerlendirilebilir. 12 Eylül rejimi tarafından orta öğretim müfredatında din derslerinin zorunlu hale getirilmesi, yanı sıra Millî Güvenlik dersinin müfredata dahil edilmesi, buna karşılık Yüksek Öğretim Kurulu’nun kurularak üniversitelerin bu kuruma bağlı merkezileştirilmeleri, 1402 sayılı Sıkıyönetim Kanunu’na dayanılarak çok sayıda öğretim üyesinin mesleklerinden uzaklaştırılmaları, Türk Dil ve Tarih kurumlarının kapatılarak Cumhurbaşkanlığı’na bağlanmaları gibi örnekler, yine, eğitimin Kemalizm’in, Türk-İslâm sentezinin inşasına dönük dönemsel ideolojik revizyonu içerisinde edindiği rolün görünümleri olmuştur. 1950’lerin ikinci yarısında, Ortadoğu Teknik Üniversitesi ve Karadeniz Teknik Üniversitesi örneklerinde olduğu gibi, özellikle “mühendis” yetiştirilmesi stratejisi, Demokrat Parti rejiminin tarımsal kapitalistleşme yoluyla kalkınma ya da agro-kapitalizm denemesi ile ilgili iken, devamında 27 Mayıs rejimi tarafından üniversitelere yönetsel ve parasal özerklik tanınması, eğitime, özellikle meslekî uzmanlaşma ihtiyacı bakımından İthal İkameci sanayileşme rejiminde verilen yeri göstermektedir.

1990’lı yıllara gelindiğinde, neoliberalleşme sürecinde eğitimin bir kapitalist sektör olarak sermayenin egemenliğine açılmasından yararlanan dinsel gruplar, özellikle Fetullah Gülen örgütü örneğinde gözlemlendiği üzere, genellikle eğitim kurumlarına yönelik yatırımlar yapmış, bu kapsamda, önce dersane ve öğrenci yurtları, zamanla kolejler ve giderek üniversiteler açarak, Tarihsel Blok’un özellikle bürokratik kanadına sızmanın önemli bir kanalını üretmişlerdir. Ancak, İslâmcılığın eğitim rejimindeki ve sektöründeki egemenleşme süreci, 28 Şubat müdahalesiyle belirgin bir kesintiye uğramıştır. Bu kapsamda, 8 yıllık kesintisiz zorunlu eğitim

uygulanmasıyla, hem genellikle daha küçük yaşta çocukların aileleri tarafından gönderildiği kabul edilen Kur'an kurslarının da işlevsizleşmesi hedeflenmiş, hem de, ve daha etkili bir hedef olarak, İmam-Hatip okullarının orta kısımlarının öğrenci alımının engellenmesi amaçlanmıştır, İmam-Hatip mezunlarının üniversitelerde İlahiyat Fakültesi dışındaki alanlara yönelimlerine karşı da, diğer okul mezunlarıyla karşılaştırıldığında dezavantaj üreten bir katsayı uygulaması geliştirilmiştir. Böylece, Siyasal İslâmcılığın küresel tasfiyesi sürecinin erken dönemlerinde, Kemalizm'in seküler mirası, "laiklik kaygısı" teması etrafında devletin ideolojik aygıtı olarak araçsallaştırılmıştır.

Diğer yandan, AK Parti iktidarı süresince, kamu eğitim kurumlarında da, müfredatın ve ders kitabı içeriklerinin, siyasal iktidarın "muhafazakâr" ideolojisine uygun düzenlenmeleri, Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi dersi dışında, Siyer, Kuran gibi din içerikli başka derslerin de müfredata eklenmesi, İmam-Hatip okullarının ve İlahiyat fakültelerinin sayılarının artırılmasının yanı sıra ve ondan daha etkili olarak, var olan diğer tip orta eğitim kurumlarının İmam-Hatip okullarına dönüştürülmeleri, AK Parti dönemi eğitim rejiminin temel niteliğini muhafazakârlaştırma, rejimin kendi söylemiyle "dindar nesiller yetiştirme" (Eroler, 2019) amacı etrafında biçimlendirmiştir. Bununla birlikte, AK Parti'nin muhafazakârlaştırıcı eğitim rejimi, başta Gülen örgütü olmak üzere, dinsel grupların eğitim alanlarındaki girişimlerini sınırlandırma kararı almış, bu kapsamda özellikle örgün öğretim dışında "yardımcı ders" veren dershaneleri kapatmış, ya da temel liseye dönüşmelerini zorunlulaştırmış, böylece, Erken Kemalizm'in "Tevhid-i Tedrisat" politikasına benzer biçimde, bu alanda devleti tekelleştirmeye girişmiştir.

Sonuçta, Türkiye'de eğitim rejiminin, Osmanlı-Türkiye modernleşmesi boyunca süreklileşen siyasal işlevi ve bu kapsamda siyasal değişme süreçlerinde edindiği rol, *modernleştirme*, *sekülerleştirme*, *uluslaştırma* ve *kapitalistleştirme* biçiminde dört ana etki içerisinde sınıflandırılabilir.

8.3.2.3. Basın: Toplumsal Bilincin Siyasal Manipülasyonu

Osmanlı-Türkiye modernleşmesinin tarihi boyunca, siyasal değişme süreçlerinin en açık biçimde gözlenebileceği ve izlenebileceği alanlardan biri de, basın kaynaklarıdır. Bu çerçevede, basın-yayın etkinlikleri, siyasal akımlar tarafından sadece düşünce yayım aracı olarak değil, aşağıda örnekleneceği üzere, doğrudan

akımın örgütlenme aracı ve hatta örgütün bizzat kendisi olarak da işlevselleştirilmiştir. Basın araçlarının, Osmanlı-Cumhuriyet modernleşmesi sürecinde edindikleri siyasal işlev ve bu kapsamda siyasal değişme süreçlerinde ürettikleri etkiler, amaçları, içerikleri ve sonuçları bakımından, *devletin resmî yayın organı olma*, *siyasal akımların ve örgütlerin propaganda aracı olma* ve *ideoloji kurma ve yayma* olarak dört temel kategoride sınıflandırılabilir.

8.3.3.3.1. Devletin Yayın Organı Olarak Basın

Basın araçlarının devletin resmî yayın organı olarak kullanılmasına başlangıç örnekleri, kuşkusuz Osmanlı modernleşmesi sürecinde, 1831'deki *Takvim-i Vekayî* (Topuz, 1973: 5-8; Akbulut, 2013: 35-37) daha sonra, 1840'ta yayınlanmaya başlayan yarı-resmî nitelikli *Ceride-i Havadis* (Topuz, 2973: 8-10; Akbulut, 2013: 37-40; Çakır, 1998; Tekdemir, 2011) gazeteleri olmuştur. Bu gayrı resmî ve erken örneklerden sonra, basının devletin resmî yayın organı oluşu, İttihat ve Terakki rejiminde, Hüseyin Cahit Yalçın tarafından yayınlanan *Tanin* gazetesi ile devam etmiştir.¹³⁰ I. Dünya Savaşı'ndan sonra, devletin resmî yayın organı işlevini, Kurtuluş Savaşı sürecinde Kemalist önderlik tarafından Sivas'ta *İrade-i Millîye* (Tamer, 2004) ve ardından Ankara'da *Hakimiyet-i Millîye* adıyla çıkarılan gazete devralmış, savaş süreci boyunca TBMM'nin politikalarını duyurmuştur. Yine aynı süreçte, 1920'de, gazetelerle benzer bir amaçla, İstanbul basınının Kurtuluş Savaşı'na karşı muhalif tutumundan kaynaklanan haber edinme kaynağı ve yayımı aracı boşluğunu, TBMM rejiminin iradesine uygun biçimde doldurmak amacıyla Anadolu Ajansı kurulmuştur.

Kurtuluş Savaşı'ndan sonra, savaş propagandasının yerini Kemalist propagandasının alışı, basını da aynı yönde yeniden yapılandırmış, Hakimiyet-i Millîye gazetesinin yerini *Cumhuriyet* ve daha sonra *Ulus* gazeteleri almıştır. 1920-1943 aralığı boyunca CHP Milletvekiliği görevini de yürüten Yunus Nadi tarafından kurulan Cumhuriyet, Kemalist yönetimin gayrı resmî yayın organı olarak değerlendirilebilecek biçimde hareket ederek reformları yayma işlevini yüklenmiştir (Kaya, 2010: 77). Hakimiyet-i Millîye'nin devamı olma iddiasıyla 1934'de kurulan *Ulus* gazetesi de Cumhuriyet'le aynı işlevi yüklenmiş, Demokrat Parti iktidarından sonra da CHP'nin resmî yayın organı olarak yayın hayatına devam etmiştir. Demokrat Parti iktidarında ise, devlet-basın ilişkileri (Öngel, 2017), rejimin kişiliğine göre, tek

¹³⁰ Bkz. Mevhibe Savaş, *İkinci Meşrutiyet Döneminde İttihat ve Terakki ve Basın*. Çukurova Üniversitesi, Türkoloji Araştırmaları Merkezi, Adana, 1998.

parti rejiminin ardından başlayan çok partili siyasal sistemin görece serbest siyasal ikliminin yaşandığı 1950-1955 aralığı ile DP rejiminin derin bir ekonomik ve dolayısıyla siyasal krize girdiği 1955-1960 aralığı olarak iki döneme ayrılmıştır (Çakır ve Yavalar, 2017). İlk evrede, Demokrat Parti iktidarı CHP karşıtı İslâmcı yayın odaklarıyla sıkı bir karşılıklı destek ilişkisi kurmuşken (Duman, 2016), 1955'ten sonra, ekonomik krize koşturarak baş gösteren otoriterleşme ve giderek despotikleşme sürecinde, özellikle muhalif basın üzerinde yıldırıcı bir politika izlemiştir. Demokrat Parti'nin 1957'den 27 Mayıs 1960'a varan süreçteki üçüncü iktidar dönemi, basınla ilgili baskıcı anlayışın ve sansür uygulamalarının şiddetlendiği bir dönem olmuştur (Bulut, 2009; Bulunmaz, 2012: 209). Bu süreçte devlet-basın ilişkilerinin iki ekseninden biri iktidara yakın yayın mecralarının çoğunlukla örtülü ödenekle, ayrıca resmî ilanlar yoluyla malî bakımdan desteklenmesi (Yıldız, 1998: 489-505) olurken, ikinci eksen ise, muhalif basın kuruluşlarına karşı sansür (Bulunmaz, 2012) ve Ulus gazetesi örneğinde olduğu gibi kapatma cezalarına varan baskı (Yıldız, 1998: 501-502), Ulus'un başyazarı, Hüseyin Cahit Yalçın'ın, 79 yaşında iken hapse girmesi örneğinde olduğu gibi (Yıldız, 1998: 500, Bulunmaz, 2012: 209) gazetecilere yönelik ağır cezaî yaptırımlar uygulanması (Bulunmaz, 2012: 211) olmuştur. Bu kapsamda açıklayıcı bir örnek, DP rejiminin yayın organı görünümündeki Zafer gazetesi ile CHP'nin yayın organı konumundaki Ulus gazetelerine karşı uyguladığı politikadaki farklılıktır (Öztürk, 2017). Özellikle devlet radyosunun iktidarın tekeli altına alınması (Bulut, 2009: 126) ve zamanla iktidarın propaganda aracından öteye geçerek, "Vatan Cephesi" diye adlandırılan yarı resmî fakat kuruluş biçimi bakımından muğlak bir örgütlenmeye üye olan vatandaşların listelerinin yayınlanması örneğinde olduğu gibi (Öztürk, 2007: 145), siyasal ve toplumsal muhalefete karşı sindirme politikasının aracı olarak kullanılmıştır. İlerleyen süreçte, teknolojik gelişmeye bağlı olarak televizyonun da basına katılmasıyla, 1964'te kurulan Türkiye Radyo ve Televizyonları Kurumu (TRT), devletin ana resmî yayın organı olarak devreye girmiştir.

Küreselleşme sürecine gelindiğinde, neoliberal ekonomi politik rejim içerisinde sermayeleşen ve giderek holdingleşen ticarî basın-yayın kuruluşlarının devletle ilişkisi giderek ekonomikleşmiş, bu çerçevede, basın kuruluşlarını elinde bulunduran sermaye grupları, devletin sermaye üretimi ve gelir dağıtımını işlevine dayalı birikim ve büyüme geleneği içerisinde elde ettikleri ekonomik çıkarlara karşı

hükümetlere kamuoyu manipülasyonu hizmeti vermişlerdir. 1980’ler ve 1990’lar boyunca 12 Eylül rejiminin ve bu kapsamda Özalizm’in, dönemsel devlet ideolojisi olarak kurgulanan Türk-İslâm Sentezi’ni yaymada kullandıkları araçlardan en önemli ikisi, *Tercüman* ve *Türkiye* gazeteleri olmuştur. Bu kategorinin en iyi örnekleri, Refahiyol iktidarı döneminde “Anadolu Sermayesi”nin başat sermaye gruplarından Kombassan Holding’in malî katkısıyla kurulan Kanal 7 televizyonunun muhafazakâr politik yayını ile, karşı yönde, 28 Şubat sürecinde TÜSİAD ile ordu yönetimi arasındaki dönemsel işbirliği kapsamında Doğan Holding başta olmak üzere, Uzan, Bilgin ve Çukurova Holding bünyesindeki yayın organlarının Refahiyol iktidarına karşı ürettikleri “şeriat korkusu ve laiklik kaygısı” temalı kurgusal kampanya olmuştur. AK Parti iktidarı döneminin ilk yıllarında, Fetullah Gülen örgütüne ait, Zaman Gazetesi’ni, Samanyolu Televizyonu’nu ve Aksiyon dergisini barındıran Feza Gazetecilik A.Ş. ile başlayan benzer yönlü ilişki, daha sonra Çalık Holding-Turkuaz Medya Grubu ve Sancak ve en güncel durumda Demirören Holding gibi iktidar yanlısı sermaye grupları eliyle satın alınarak yeniden yapılandırılan Sabah gazetesi ve ATV/ Ahaber televizyon kanallarını örneğinde sürdürülmüştür (Koçal, 2014c).

8.3.3.3.2. Siyasal Akımların ve Örgütlerin Propaganda Aracı Olarak Basın

Tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de, basın-yayın mecralarının devletten bağımsız veya özerk siyasal işlevlerinden biri, siyasal akımların ve örgütlerin düşünce ve haber yayma araçları olarak kullanımlarıdır. Bu kategorinin erken örnekleri, ilk özel gazete olarak kayda geçen, 1860-1866 yılları arasında yayınlanan *Tercüman-ı Ahvâl* (Topuz, 1973: 10-12; Akbulut, 2013: 40-42) ve aynı dönemde, Şinasî ile Namık Kemal’in çıkardıkları *Tasvir-i Efkâr* (Akbulut, 2013: 42-43) deneyimleri olmuştur. Bu kapsamda, özellikle *Tercüman-ı Ahvâl*, Şinasî, Ziya Paşa, Ahmet Vefik Paşa gibi ilk dönem Jön Türk kuşağı aydınlarının yazılarının yayınlanmış olması bakımından, basının siyasallaşmasında erken bir aşamada olsa da, önemli bir adım olmuştur. Böylece, basının siyasal işlevi yüklenişinin ve bu kapsamda bir propaganda aracı olarak kullanımının temelleri Osmanlı modernleşmesi sürecinde, Jön Türkler tarafından bir siyasal özgürleşme ve modernleşme aygıtı olarak kullanımıyla (Doğaner, 2012) atılmıştır. Bu dönem, Kürt siyasal kimliğinin de, Jön Türkler içinde yetişen Osmanlı-Kürt entelektüelleri eliyle yayınlanan *Kürdistan* (1898), *Jîn* (1918), *Rojî Kurd* (aynı adlı cemiyetin yayın organı olan *Kürt Teavun ve Terakki* gazetesi gibi yayınlarla, siyasal yayıncılığa başladıkları çağ olmuştur. İttihat ve Terakki’nin,

iktidarından önceki *Osmanlı* ve en başta *Meşveret* ile, iktidarı sürecindeki *Tanin* gazetesi ve *Türk Yurdu* dergisi, Cemiyet'in reformist görüşlerini yaymada kullandığı araçları olmuşlardır. İttihatçıların ve batılılaşmacı Jön Türk reformculuğunun karşısında konumlanan İslâmcılar ise, bu dönemdeki muhalif propagandalarını, 31 Mart olayının elebaşı olarak kaydedilen Derviş Vahdetî'nin yönettiği *Volkan* ve *Sebilürreşad* gibi gazetelerle yürütmüşlerdir.

Cumhuriyet döneminde, dek, Kemalist rejimin siyasal propaganda aracı olan basın mecralarından, Erken Kemalist evreden Millî Şef rejiminin sonuna dek en etkili olanı, Falih Rıfkı Atay'ın yönettiği *Ulus* gazetesi olmuştur. Bu süreçte, Sertellerin çıkardığı sol eğilimli *Tan* gazetesi (Vural, 2008), Tek Parti rejimine karşı, Aralık 1945'te saldırıya uğramasına neden olacak ölçüde bir muhalif bir yayın politikasıyla, etkili bir muhalefet sürdürmüştür. Tek Parti döneminden sonra Demokrat Parti'nin liberal revizyonu ve chp ile rekabeti, en sık biçimde *Akşam* ve *Son Havadis* gibi gazetelerce işlenmiştir. Buna karşın, DP rejimine karşı CHP muhalefetine en önemli yayılma araçları da, gazeteden ve dergiden daha çok entelektüel bir kulüp organı gibi değerlendirilebilecek *Akis* ve *Forum* gibi süreli yayınlar olmuştur.

1970'lere gelindiğinde, siyasal akımlarla yayın organları bütünleşmiş, siyasal akımlar ve örgütler, yayınlarının adıyla adlandırılmaya başlanmıştır. Millî Görüşçülerin *Millî Gazete*'si, Necip Fazıl Kısakürek'in *Büyük Doğu* dergisi, Nurettin Topçu'nun çıkardığı *Hareket* dergisi gibi örnekler Siyasal İslâmcıların, *Aydınlık*, *İşçi Köylü*, *Halkın Kurtuluşu*, *Halkın Birliği* gibi fraksyioner-örgütsel yayınlar Sosyalistlerin siyasal propagandalarında kullandıkları yayınlar, bu kapsamın ilk elde anılan örnekleri olmuşlardır. Türkiye Sosyalist solundaki yayın canlılığına koşut olarak Kürt siyasal hareketinin sol politikleşme evresi de canlı bir yayın etkinliğine sahne olmuş, örgütsel çevrelerinin adlandırmasında da kullanılmış olan *Rızgarî*, *Alâ Rızgarî*, *Deng*, *Serxwebun* gibi süreli yayınlar, dönemin Kürt siyasal tarihine damga vurmuştur. Kürt siyasal hareketinin basın yoluyla propaganda yöntemiyle yakın ilişkisi, silâhlı çatışma ve sonraki siyasallaşma sürecine görece geri planda kalmış olsa da, *Günden-Özgür Gündem-Yeni Gündem* gazeteleriyle devam etmiştir.

8.3.3.3.3. İdeoloji Kurma ve Yayma Aracı Olarak Basın

En iyi ifadesini, Ekim Devrimi'nin yayın organı olarak Lenin'in önderliğinde yayınlanan *Pravda* gazetesinde bulan, yayın yoluyla ideoloji üretme ve yayma etkinliği, Türkiye'de de örnekler üretmiştir. Bu çerçevede, bazı yayınlar, sadece ait

oldukları politik grubun veya örgütün propaganda aracı olmakla kalmamış, doğrudan ideolojinin yaratıldığı, örgütlendiği ve toplumsallaştırıldığı birer düşünsel tartışma alanı olarak da işlev görmüşlerdir. Öyle ki, *Kadrocular*, *Aydınlıkçılar*, *Akıncılar* gibi birçok tarihsel örnekte, siyasal akımlar veya örgütler, yayınlarının adıyla anılmışlardır.

Kemalizm'in Erken Kemalist dönemdeki inşasında *Kadro* dergisinin 1930'larda edindiği belirleyici ideolojik kurucu rol, 1960'lar ve 1970'ler boyunca Sol Kemalizm evresinde, *Yön* (Atılgan, 2007a) ve *Devrim* (Tıgılı, 2005) dergileriyle sürdürülmüştür. Aydınlik dergisi ve gazetesi de, aynı kapsamda, Kemalizm'in 1970'ler boyunca sol ve ardından 1990'ların ikinci yarısından itibaren sağ-milliyetçi yorumlarıyla, özgün bir ideolojik kurgunun öznesi olmuştur.

8.3.3.4. Entelektüalite

Devletin üstünlüğü ve baskınlığı ilkesine dayalı siyasal gelenek içerisinde, siyasal düşünce üretimi ve yazını, dolayısıyla, entelektüel etkinliğin siyasal yapı ve kültür üzerindeki etkisi de modernleşme sürecine dek varlık kazanamamış, daha sonra da sınırlı kalmıştır. Bu kapsamda, Klasik Osmanlı döneminde, siyasal yönetime hanedan dışında katılımın mümkün olmayışından hareket edilecek, bununla birlikte, padişahın danışmanları denilebilecek bazı saray görevlilerinin ya da padişaha yakın kişilerin, Koçibey Risalesi örneğinde olduğu gibi kaydettikleri kişisel ya da meslekî düşünceleri, devletten özerk olmayışları bakımından entelektüel faaliyet sayılamayacak ve devlet içi yazışma olarak değerlendirilecek olunursa, Osmanlı-Türkiye siyasal tarihinde devletten özerk ilk siyasal entelektüel etkinliğin, Jön Türk geleneği olduğu tespit edilebilir. Bunun temel gerekçesi, Jön Türk aydınlarının kişisel olarak devletten özerk olup olmayışlarından önce, düşünceleriyle belirli bir siyasal akım üretmiş, ya da en azından bir akıma eserleriyle ilham vermiş oluşlarıdır.

Jön-Türk geleneğinin devamı ve mirasçısı olarak İttihatçılık içerisinde kayda değer ilk entelektüel kaynak, kuşkusuz Ahmed Rıza'nın, özellikle Avrupa pozitivisminin Osmanlı yeni kuşak aydınlarına aktarımındaki tarihsel işlevidir. Ahmed Rıza Bey dışında, Ziya Gökalp'in Durkheim'den esinlenmeye dayalı solidarist görüşleri, Yusuf Akçura'nın Türkçü görüşleri, Jön Türklerden İttihatçılığa geçiş aşamasında siyasal değişme etkeni olarak işlev görmüş ikincil entelektüel kaynaklar olmuşlardır. Bununla birlikte, bu konuda, tespit edilmesi gereken bir durum, Cumhuriyet tarih yazınında, Ziya Gökalp'in ve Yusuf Akçura'nın İttihatçılık ve

Kemalizm üstündeki Türkçü etkilerinin abartılmış, buna karşılık, özellikle Leon Cahun ve Armin Vambery örneğindeki Macar-yahudisi Türkologların ve başka Oryantalist Avrupalı düşünürlerin bu kuşak üzerindeki etkilerinin indirgenmiş, hatta akademik literatürde kayda değer yer bulamamış oluşudur. Diğer yandan, ilginç bir dönem kişiliği olarak, “Parvus Efendi” adıyla tanınan Rus kökenli Sosyalist entelektüel de, İttihat ve Terakki üzerinde iz bırakmış düşünce kaynaklarından biri olmuştur (Scharlau ve Zeman, 2008).

Erken Kemalist döneme gelindiğinde, Gökalp’in, İttihatçı aşamadaki etkisini Cumhuriyet’in başlarında da sürdürdüğü kabul edilmiştir. Bununla birlikte, Gökalp’in siyasal düşünceleri, 1924’teki ölümünden sonra, özellikle 1929 krizinin otoriter ortamındaki ihtiyaçlar karşısında etkisini koruyamamıştır. Munis Tekinalp’in (Cumhuriyet’ten önce Moiz Kohen), Tekin Alp adıyla yayınladığı *Kemalizm* (1936/1998) eseri de (Özden, 2005) literatürde, Kemalizm’in öncü entelektüel kaynaklarından biri kabul edilmiş ise de Kemalizm’in bir ideoloji olarak inşasındaki etkisinin kayda değer düzeyde olmadığı bir gerçektir. Erken Kemalist dönem üstünde kayda değer entelektüel etkilerinden söz edilebilecek bir isim, aynı zamanda ilk TBMM ve Cumhuriyet hükümetlerinde Bakanlık da yapmış olan Mahmut Esat Bozkurt’tur. Her ne kadar entelektüel kişiliği siyasal temsillerinin gölgesinde kalmış olsa da, Bozkurt’un *Atatürk İhtilâli* (1995) eseri, Erken Kemalizm üstünde etkili olan ve gelenekçiliğe karşı devrimci ve milliyetçi bir eklektizmden oluşan düşünce iklimini yansıtmaktadır. Diğer yandan, 1929 krizinden sonraki ekonomik ve siyasal model arayışlarında Kemalizm’in en kayda değer entelektüel aktörlerinden biri, Tez’in Kemalizm’in Evrimi başlıklı üçüncü bölümünde, Erken Kemalizm başlığı altında değinilen *Kadro dergisi* deneyimi olmuştur. Şevket Süreyya Aydemir, Vedat Nedim Tör, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Burhan Asaf Belge, İsmail Hüsrev Tökin’den oluşan bir grup Kemalist yazarın ortak girişimi olarak 1932-1935 aralığında yayınlanan dergi (Demirci, 2006) özellikle devletçi sanayileşme politikasının belirleyici düşünsel kaynağını oluşturmuştur (Orhan, 2009; Oksaçan, 2016).

1938-1946 arasında Millî Şef rejiminin Millî Eğitim Bakanlığı görevini de yürütmüş olan Hasan Âli Yücel’in, Bakanlığı süresinde uyguladığı eğitim politikası dışında, genellikle Antik felsefeye ve aydınlanmacı hümanizme ait çevirileri ve kendisinin de İslâmî tasavvufa dayalı yazını, Geç Kemalist evrede, Kemalizm’in liberal ve muhafazakâr revizyonu sürecinde belirleyici etkiler üretmiştir. Yine Tez’in

“Kemalizm’in Evrimi” başlıklı üçüncü bölümünde, Kemalizm’in Evrimi ve Sol Kemalizm alt başlıkları altında değinildiği üzere, 1960’lı yıllarda, Doğan Avcıoğlu (Macar, 2001) Mihri Belli (Atılğan, 2007b) gibi yazarlar, Kemalizm’le dünyada yükselen Sosyalist dalga arasında bir bağlantı kurmaya yönelik sentezci “Millî Demokratik Devrim” kurgusunun entelektüel kaynakları ve hatta kuramsal yaratıcıları olmuşlardır. Kemalizm’in sol yorumuna dayalı bu düşünce biçimini, 1990’lı yıllar boyunca Attila İlhan ve Doğu Perinçek sürdürmüşler ve kayda değer bir kitleselliğe yeniden ulaştırmayı başarmışlardır.

Entelektüel etkinliğin siyasal değişim kapsamında etkileri konusunda Türkiye İslâmcılığının geçmişine bakıldığında, Kemalizm’e göre daha etkin bir faaliyet ve birikim olduğu gözlenmektedir. Kültürel İslâmcılık evresinde, inanç geleneğinin sınırlarının dışında, siyasal alanda düşünce üretimine ve yayına verilebilecek en belirgin örnek, Said Nursî olmuştur. Nursî, II. Meşrutiyet’in başlangıcından 27 Mayıs rejimine dek uzanan siyasal hayatı boyunca, özellikle “Risale-i Nur” adını verdiği dinsel öğretisi ve “Nurcu” denilen geniş cemaati kapsamında, oldukça canlı bir siyasal düşünce ve eylem etkinliğinin öznesi olmuş, Demokrat Parti’nin Kemalist revizyonizmiyle Türkiye İslâmcılığının dönemsel revizyonizmi arasında, dönemsel sosyolojik ve siyasal değişmeye uygun bir tür meşruiyet köprüsü inşasının İslâmcılık tarafındaki en güçlü sonuçları üreten figürü olmuştur.¹³¹ Siyasal İslâmcılık evresinde ise, Nurettin Topçu’nun, “Hareket” dergisi aracılığıyla yaydığı görüşleri etrafında oluşan “Hareket Okulu” ve Necip Fazıl Kısakürek’in “Büyük Doğu İdeologyası” diye tanımladığı görüşlerine atfen “Büyük Doğu” adını verdiği dergisiyle yaydığı düşünceleri, ilki Sosyalizm’e eğilimli, ikincisi radikal sağcı İslâm yorumlarıyla, Türkiye İslâmcılığının Soğuk Savaş dönemine özgü ideolojik etkilenimlerinin izlerini taşıyan birer entelektüel kaynak olarak, özellikle 1970’lerin İslâmcı gençliği üzerinde önemli etkiler üretmiştir. 1980’lerden itibaren hem Türkiye İslâmcılığına egemenleşen, hem de devletin resmî ideolojik tercihi haline gelerek Kemalizm’i de etkisi altına alan Türk-İslâm Sentezi kurgusu da, kendilerine “Aydınlar Ocağı” adını veren ve çoğu, İbrahim Kafesoğlu başta olmak üzere sağcı akademisyenlerden oluşan grup dışında, Seyyid Ahmet Arvasî, Yılmaz Öztuna, Ahmet Kabaklı gibi İslâmcı-milliyetçi yazarların katkılarıyla oluşturulmuş ve toplumsallaştırılmaya çalışılmış,

---

¹³¹ Bkz. Şerif Mardin, *Bedüzzaman Said Nursi Olayı, Modern Türkiye’de Din ve Toplumsal Değişim*. (Çev. Metin Çulhaoğlu). İletişim Yayınları, İstanbul, 1992.

ancak, bu ideolojik kurgunun sonuçları, beklenen karşılığı üretememiştir. Türkiye İslâmcılığının ikibinli yıllardaki neoliberal revizyonunu oluşturan Liberal İslâmcılık-Muhafazakâr Demokrasi evresinde ise, siyasal iktidarı destekleyen ve giderek özgün bir tipolojiye, aynılığa dayalı bir ortak kategoriye dönüşen çok sayıda propagandist-medyatik kişi örneklemine rağmen, kendine özgü bir siyasal etki üretebilecek, ya da siyasal değişme sürecine etki edebilecek düzeyde etkili bir düşünce üretebilecek ölçüde entelektüel öznelere tanık olunamamıştır. Bununla birlikte, AK Parti’de milletvekilliği ve yöneticilik de yapan Yalçın Akdoğan’ın *Muhafazakâr Demokrasi* (2004) adlı çalışması, bu kapsamda bir istisna olarak değerlendirilmeye adaydır.

Kürt siyasal kimliğinin siyasal değişmesi kapsamında entelektüel faaliyetin etkilerine bakıldığında, 1960’ların sonundan günümüze uzanan sürekliliği nedeniyle en dikkat çekici özne, İsmail Beşikçi olmuştur. Beşikçi’nin, erken dönemde kırsal Kürt sosyolojisine, daha sonra özellikle Erken Kemalizm’den başlayarak devletle Kürt toplumu arasındaki ilişkilere odaklanan eserleri, Kürt siyasal hareketinin propagandasında araçsallaştırılmış ve önemli ölçüde kullanılmıştır. 1990’larda, belirli bir dönem boyunca Yalçın Küçük’ün, kitlesel ölçekte olmasa da, özellikle pkk örgütlülüğü içerisinde sınırlı bir düzeyde düşünsel etki ürettiğinden söz edilebilir. Kürt toplumunun dışından gelen Beşikçi ve Küçük dışında, Tarık Ziya Ekinci, Naci Kutlay, Kemal Burkay gibi Kürt kökenli yazarlar ve siyasetçiler de, Kürt siyasal kimliğinin, özellikle 1960’lardaki siyasallaşma sürecine öncülük eden politik düşünceler üretmişlerdir. İkibinli yıllara gelindiğinde, Abdullah Öcalan’ın özellikle Ernesto Laclau-Chantal Mouffe çifti ile Antonio Negri-Michael Hardt gibi Post-Marksistlerden, Eko-Anarşist Murray Bookchin’den esinlenmelerle ve doğrudan aktarımlarla, Sosyalizm’e alternatif olma iddiasıyla inşa etmeye çalıştığı eklektik siyasal düşünce kurgusu, Kürt siyasal hareketinin güncel liberal dönüşümünde etkili kaynaklardan biri olmuştur.

Tez’in örnekleme dışında kalmakla birlikte, entelektüellerin siyasal akımlar ve hareketler üstündeki etkilerine dikkat çekici iki örnek, Türk milliyetçiliğinde Hüseyin Nihal Atsız’ın ırkçı (Uzer, 2002; Altun, 2005), Türkiye Sosyalizmi’nde ise Hikmet Kıvılcımlı’nın (Ünsal, 1998) özgücü-Marksist yaklaşımları ve tarihselci yorumlarıdır. Nitekim, günümüzde, Türk milliyetçisi ana akım içerisinde kendilerine “Atsızcılar” diyen ve İslâmcılığa mesafeli, İslâm öncesi Türk geçmişine vurgu yapan bir alt akım varlığını halen sürdürürken, Sosyalist örgütlenmede ise, 1980 öncesinde

Kıvılcımlı'nın görüşlerini esas alan ve Kıvılcımlı'nın mesleğine ve rumuzuna atıfla “Doktorcular” diye adlandırılan bir grup, günümüzde Halkın Kurtuluş Partisi çatısı altında siyasal etkinliğine devam etmektedir.

SONUÇ VE GENEL DEĞERLENDİRME: OSMANLI'DAN GÜNÜMÜZE TÜRKİYE'DE SİYASAL DEĞİŞMENİN GENEL EVRİMİ

Türkiye’de siyasal değişimin genel evrimi, Tez’in örnekleme olarak seçilmiş olan Kemalizm’in, Türkiye İslâmcılığının ve Kürt siyasal kimliğinin üçlü örnekleme üzerinde karşılaştırıldığında, ana akımların ideolojik ve politik dönüşümlerinin, kronolojik olarak eşzamanlı ve eğilimleri bakımından eş yönlü gerçekleştiği gözlenmektedir.

Osmanlı Modernleşmesi Sürecinde Türkiye’de Siyasal Değişimin Genel Yönelimi: Çıkış ve İlk Bölünme-“Üç Tarz-ı Siyaset”

Kemalizm'in, Türkiye İslâmcılığının ve Kürt siyasal kimliğinin evrimlerindeki ortak özelliklerden ilki, üçünün de Tanzimat reformculuğunun ve çağının ürünleri oluşudur. Bu bağlamda, Tanzimat döneminin, sadece hukuksal ve idarî anlamda devletle sınırlı bir siyasal değişmeden ibaret olmayıp, aynı zamanda, içerdiği geleneksel tarım ekonomisinden ve onun kırsal toplumundan modern kapitalist sanayi ekonomisine ve onun kentli burjuva toplumuna doğru bir sosyo-ekonomik evrim, siyasal akımların Osmanlı’da ortaya çıkışının maddî kaynağı olmuştur. Buna göre, Tanzimat ekonomisinin kolonyal ve endüstriyel süreci, Osmanlı toplumunun çeşitli grupları üstündeki farklı etkileriyle toplumsallaşmış ve bu toplumsallaşma biçimleri, zamanla siyasal görünümlere kavuşmuştur. Tanzimat çağında, Batılılaşmacı reformculuğu bir tarafta, Türkiye İslâmcılığını ve Kürt siyasal kimliğini diğer tarafta konumlandıran temel ayırım, Osmanlı modernleşmesinin ekonomi politik rejimi kapsamında, merkezdeki sanayileşme ve burjuvalaşma ile çevredeki geleneksel tarım ekonomisinin ve köylülüğün sürekliliği arasındaki çelişki olmuştur. Bu çerçevede, Tanzimat ekonomisinin, en belirgin görünümünü Baltalimanı Antlaşması'yla bulan bağımlı karakterinden çıkarı olan şehirli toplumsal gruplar reformculuğun sürekliliğini, dolayısıyla İttihatçılığı ve devamında Kemalizm'i sahiplenirken, Tanzimat'ın kurduğu ekonomik coğrafyanın dışında, limanlardan ve endüstriyel tarım ovalarından uzakta kalan, özellikle Anadolu karasının iç ve doğu kesimlerinde yaşayan kırsal toplum ise, değişim sürecine sınıfsal ve kültürel yabancılıkları ve zamanla dirençleriyle, siyasal muhalefetin üretici kaynağı olmuşlardır. Böylece,

Kemalizm’le İslâmcılık ve Kürt kimlikleri arasında Osmanlı modernleşmesinin ilk yıllarından başlayıp günümüze ilerleyen tarihsel süreç boyunca süregelen etnik, kültürel ve siyasal görünümlü çelişkili ilişki, Osmanlı ekonomik ve kültürel coğrafyasındaki sosyo-ekonomik yapısal değişim sürecinin 15. yüzyılın sonlarından başlayıp Tanzimat’a uzanan tarihsel köklerine dayanmaktadır (Şekil 21). Buna göre, Osmanlı-Türkiye modernleşmesi, Anadolu ile Rumeli ve Batı Anadolu arasında coğrafi, bu coğrafya farklılığı üstünde, geleneksel tarımla modern kapitalizm arasında *ekonomik*, bu ekonomik değişme üstünde Yahudi-Dönme seçkinliği ile Anadolu kırsal toplumu arasında *sınıfsal ve kültürel*, nihayet tüm bu sosyo-ekonomik temel üstünde, monarşizmle Cumhuriyet arasında *siyasal farklılaşma* süreçlerinin toplamı ve bütünlüğüdür. *Ekonomik yapı ve üretim ilişkileri, toplumsal ve siyasal kültür ve devlet ve bürokrasi* üç ayağı üzerine oturtulmuş bu paradigması ışığında Tez’de, Osmanlı-Türkiye modernleşmesi, literatüre hakim olduğu gibi devletin Batı karşısında gerileme sorununa kendi içinde çözüm arayışı amaçlı ve içerikli siyasal ve bürokratik reformlarından daha belirleyici olarak, yüzyıllar boyunca, kapitülasyonlar ve askerlik muafiyeti başta olmak üzere çeşitli ayrıcalıklardan ve etno-kültürel kimliğine özgü ekonomik girişimcilik potansiyelinden yararlanarak biriktirdiği parasal serveti, Tanzimat’la elde ettiği haklarla ticarî ve sınaî sermayeye çevirmenin araçlarına ulaşan Osmanlı burjuvazisinin ileri hareketi olarak yorumlanmıştır. Buna göre, Osmanlı burjuvazisi, mülkiyet hakkı başta olmak üzere, geleneksel Osmanlı-İslâm hukukunun önüne koyduğu engelleri Tanzimat’ın hukuksal reformlarıyla aşarak ekonomik katılımını başlatmış, I. Meşrutiyet’le siyasal katılımı eklemiş, İttihat ve Terakki rejimiyle siyasal alana ve devlete müdahil olma ve onları denetleme aşamasına ilerledikten sonra, nihayet sembolikleştirdiği monarşizmin kalıntılarını Cumhuriyet’le ortadan kaldırarak ekonomik, siyasal, toplumsal egemenliğini inşa ve tahkim etme hedefine ulaşmıştır. Bu bağlamda, İttihatçılık ve Kemalizm sürekliliği ile karşısında Türkiye İslâmcılığı ve Kürt siyasal kimliği arasındaki tarihsel ikilem ve gerilim, Osmanlı modernleşmesinin, ekonomik, sosyolojik, etno-kültürel ve politik farklılaşmalarının sonucu ve ürünüdür ve bu sonuç ve ürün, günceldir. Bu ikilemlerin ve gerilimlerin, özellikle 1990’lardan itibaren güncellik ve giderek daha fazla etkinlik kazanmalarının temel nedeni, Anadolu toplumunun ve özeldede Kürt kimliğinin, ulus-devlet tarihi boyunca edinemediği kapitalistleşme dinamiklerine, küresel neoliberalizmin yerel yansımaları sayesinde erişebilmiş ve böylece Osmanlı-Türkiye

modernleşmesinin üstünde durduğu yapının denetim sınırlarını zorlayan ve kısmen aşan etkiler üretebilmiş olmalarıdır.

Sonuçta, Osmanlı-Türkiye modernleşmesi, literatürde yerleşik bir kaide haline gelen Modernleşmeci kuram tarafından öngörüldüğü gibi Rönesans-Reform-Endüstri Devrimi ve sömürgeleşme süreçleriyle yükselen Avrupa karşısındaki ekonomik, teknolojik, askerî ve siyasî gerilemeye karşı bir çare olarak Osmanlı bürokrasisinin ve entelijansiyasının Avrupa'yı taklit etme davranışlarından ibaret bir kültürel değişme tarihi değildir. En temel belirleyici etken olarak sosyo-ekonomik yapıda yaşanan iradî ve kendiliğinden değişmelerin sonuçları tarafından belirlenmiş ve biçimlenmiş bir siyasal değişme sürecidir. Bu kapsamda, 15.yüzyılın sonunda başlayan İberya'dan göçle Osmanlı ülkesine yerleşen bir toplumsal grubun, etno-kültürel özelliklerine dayalı ekonomik nitelikleri ile zamanla Osmanlı toplumunun geleneksel seçkinlerinin yerlerini almaya ilerleyen sınıfsal gelişmesi sürecinde giderek monarşizm aleyhine ekonomik, bürokratik ve politik güç biriktirerek Osmanlı siyasal yapısına müdahalenin olanaklarını ve araçlarını edinmiş ve bu yolla Osmanlı siyasal kültürüne ve yapısına nüfuz etmiş olmasıyla ilişkilidir.

Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Siyasal Değişmenin Genel Yönelimi: *Sağ-Sol Eksenli Toparlanma-Bloklaşma*

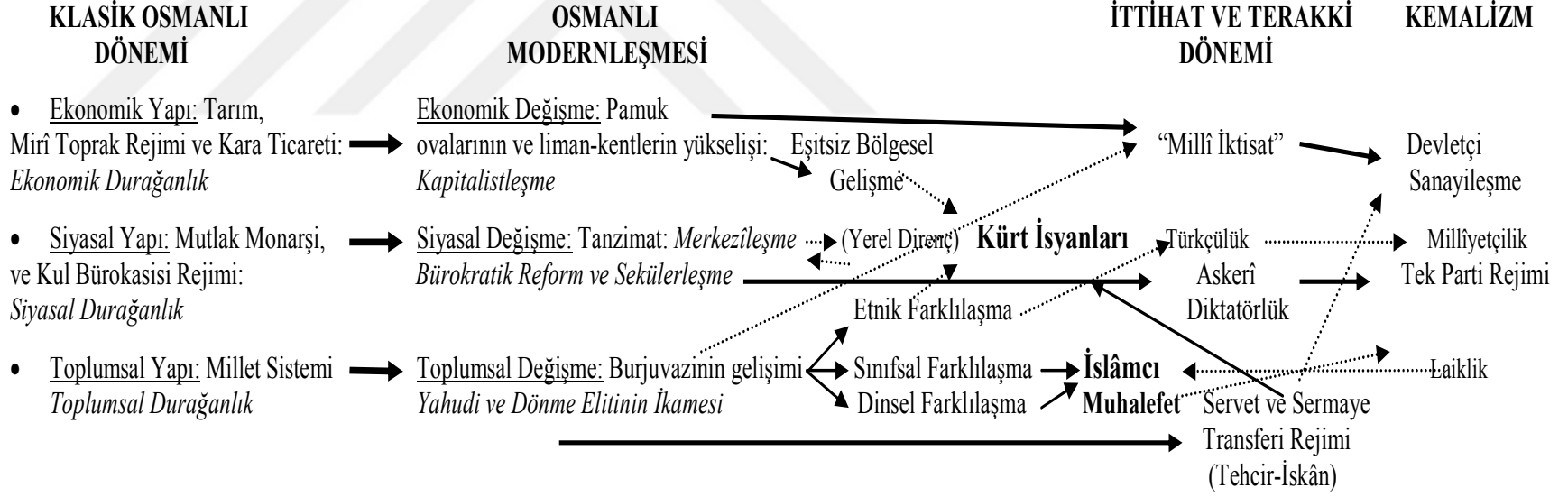
Şekil 21'de gösterilmeye çalışıldığı üzere, Cumhuriyet'in kuruluşu sürecinde Kemalizm'in ekonomik rejimini belirleyen Devletçi sanayileşme politikası, ideolojik kişiliğini tanımlayan Türk milliyetçiliği ve sekülerizm (laiklik), esasen Osmanlı modernleşme sürecinin bakiyesi ve sürekliliğidir. Aynı biçimde, Türkiye İslâmcılığının tekke, medrese, tarikat ve cemaat gibi yerel ve sivil toplum ağlarına çekilerek, II. Abdülhamid'in siyasetinde ifadesini bulan Osmanlı'nın son dönemindeki politikleşme eğilimini yitirşi de, Osmanlı modernleşmesi sürecinde, Ulema ile Kalemîyye arasındaki yer değiştirmenin Cumhuriyet'e uzantısıdır. Diğer yandan, Erken Kemalizm döneminde gerçekleşen Koçgirî, Şeyh Said, Dersim ve Ağrı isyanları örneğindeki Kürt hareketleri de, Osmanlı modernleşmesi sürecinde Tanzimat'ın merkezîyetçi idarî yapılanmasına karşı gelişen Mîr Bedirhan, Şeyh Ubeydullah benzeri yerel aşiret ayaklanmalarını 20. yüzyıla taşımışlardır. Bu haliyle, Kemalizm, Kültürel İslâmcılık ve Kürt ulusçuluğu, Tanzimat'la iki ana kol olarak ortaya çıkan Batıcılık ve Anti-modernizm ikileminin, kendi içinde bir kırılmaya daha uğramasının sonuçları ve yeni alt kollar olarak beliren ürünleri olmuşlardır. Tek parti

rejiminin otoriter ve II. Dünya Savaşı'nın savaş koşullarında kayda değer etkinliklerine uzun bir ara veren ve genellikle dar çevreli entelektüel faaliyetler olarak sürdürülen siyasal ana akımlar, II. Dünya Savaşı'nın ardından yeniden etkinleşmiştir. Bu süreçte, özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra, Kemalist modernleşme savunuculuğu, yükselen köylülüğün İslâmcı-muhafazakâr taleplerine karşı sola yaklaşır görünürken, Türkiye İslâmcılığı ise Demokrat Parti'nin ve ardından Adalet Partisi'nin izleğinde, liberal-sağ tarafta konumlanmaya başlamıştır. Erken ve Geç Kemalizm süreçlerinde baskılanmış Kürt siyasal kimliği ise, bu dönemde toplumsal bir temsiliyet alanı yaratamamış olmakla birlikte, yerel seçkinlerin var olan partilerden seçilmeleri yoluyla nispeten ve dar bir çerçevede siyasal görünürlüğünü sürdürmüştür.

Şekil 22. Klasik Osmanlı Döneminden Kemalizm'e Türkiye'de Siyasal Değişimin Yapısal Evrimi

Soğuk Savaş Döneminde Türkiye’de Siyasal Değişimin Genel Yönelimi: “Büyük Radikal Dağılıma”

1960'lara gelindiğinde, Kemalizm, toplumculuşan ve hatta “Millî Demokratik Devrim” teorik önermesinde olduğu gibi Sosyalizm’e eklemlenen, “Tam Bağımsız Türkiye” sloganı etrafında devletin emperyalizme bağımlılıktan kurtarılmasını hedefleyen devletçi bir ideoloji haline gelişini ifade eden *Sol-Kemalizm* evresine varmış, Türkiye İslâmcılığı da, aynı biçimde ve özellikle “Millî Görüş” ve “Büyük Doğu” ana akımları üstünde gözlenen benzer eğilimle, devleti İslâmîleştirme veya İslâm devleti kurma hedefi etrafında, devlet merkezli politikleşme sürecini ifade eden “Siyasal İslâmcılık” evresine girmiştir. Öte yandan, Kürt siyasal kimliği de, birleşik-bağımsız-Sosyalist Kürt devleti kurma hedefini ilkeselleştiren ve önceliklileştiren Marksizm-Leninizm-Maoizm etki üçgenindeki anti-kolonyalist ve ihtilâlcî karakterli radikal politikleşme evresini inşa etmiştir. Toplamda, birbirleriyle çatışmalı ilişki içinde görünen üç ana siyasal akım da, 1960'lar ve 1970'ler boyunca, Soğuk savaşın bölünmeye dayalı genel politik eğilimi içerisinde, toplumun arzulanan doğrultuda dönüştürülmesi amacıyla *devletin ele geçirilmesi* ya da Kürt siyasal hareketinde olduğu gibi *yeni bir devlet kurulması* hedefleriyle, stratejik yönelim bakımından benzerleşmişler, hatta aynılaştırmışlardır. Buna göre, siyasal akımları belirleyen temel etken, toplumun benimsenen ideolojik çerçevede dönüştürülmesinin ve yeniden kurgulanabilmesinin yolunun öncelikle gelir dağıtım kanalları üzerinde belirleme ve denetim gücüne sahip olunmasından geçtiğine dair ortak bir bilinç olmuştur. Bu devlet merkezli davranışın sosyo-ekonomik alt-yapısal temeli, II. Dünya Savaşı sonrasında kapitalizmin devlet eliyle yeniden üretimini ve restorasyonunu ifade eden Keynesyen müdahaleci rejim kapsamında devletin gelir üretim ve dağıtım işlevindeki genişleme olmuştur. Bu kapsamda, İthal İkameci Sanayileşme rejimi içerisinde içerisinde sermaye birikimi, devletin ithalata karşı rekabet dezavantajını indirgeyen, dolayısıyla iç pazarda tekelleşmeyi sağlayan korumacı duvarlarının yanı sıra, sanayiye teşvik adı altında uygulanan teşvik, muafiyet, ihale-taahhüt benzeri kaynaklarla kapitalist devletin gelir üretim ve dağıtım işlevine dayandırılırken, artan sanayi istihdamı işçileri, sosyal refah rejimi de devletin ekonomik işlevini artışına bağlı olarak memurları ve diğer kamu çalışanları olmak üzere, ücretliler

kesimini genişletmiştir. Bu da, farklı toplumsal kesimlerin, siyasal bilincin ve davranışın devlete bağlandığı sosyo-psikolojik benzeşmelerinin ekonomik temellerini oluşturmuştur.

Diğer yandan, Soğuk Savaş sürecindeki küresel ideolojik kamplaşmada, anti-kolonyalist kurtuluş hareketlerinin, özellikle Çin, Küba ve Vietnam gibi Sosyalist ve İran gibi İslâmcı devrimlerin, Vietnam ve Filistin benzeri emperyalist işgallerin dışsal etkileri, Türkiye’de siyasal akımların devletçi yönelimleri üzerinde belirleyici esinlenmelerinin kaynakları olmuştur (Tablo 12).

Tablo 6. Soğuk Savaş Sürecinde Türkiye’de Siyasal Ana Akımlarda Ortak Özellikler

	Evrenselcilik	Kamuculuk	Devletçilik	Batıya/ kapitalizme mesafe
Sol Kemalizm	<i>Ezilen Uluslar/ Üçüncü Dünya</i>	<i>Türk ulusu/ millleti</i>	<i>“Bağımsız Türkiye”</i>	<i>“Anti-amerikanizm” “Kapitalist olmayan kalkınma yolu”</i>
Siyasal İslâmcılık	<i>İslâm Ümmeti</i>	<i>Müslümanlar</i>	<i>İslâmî Devlet</i>	<i>Anti-Siyonizm</i>
Kürt Siyasal Kimliği	<i>Sömürge halklar</i>	<i>Kürt halkı/ ulusu</i>	<i>“Bağımsız Sosyalist Kürt devleti”</i>	<i>Maoizm</i>
Türk Sosyalizmi	<i>İşçi sınıfları</i>	<i>Türkiye İşçi Sınıfı</i>	<i>Sosyalist Devlet</i>	<i>Leninizm/ Maoizm Anti-emperyalizm</i>

Küreselleşme Sürecinde Türkiye’de Siyasal Değişmenin Genel Yönelimi: “Büyük-Liberal Uzlaşma”

Küreselleşme sürecine gelindiğinde, neoliberalizmin devletin ekonomik, toplumsal ve siyasal belirleme gücü üstündeki sınırlayıcı ve toplumsallaşma üstündeki çözücü etkileri, siyasal akımları da belirlemekte, siyasal davranış tipi, çoğunlukla devlet ve toplum merkezlikten bireysel ve gündelik yaşam alanına indirgenmiş bir *hayat tarzı* çerçevesine evrilmektedir. Bu bağlamda, yerel kapitalistleşmeye ve orta sınıflaşmaya dayalı sosyo-ekonomik değişme, Siyasal İslâmcılığı Muhafazakârlığa, Kürt ulusal Sosyalizmini Demokratik Özerklikçiliğe ve Radikal Demokratik Anarşizme, Politik Kemalizm’i de Atatürkçülüğe dönüştüren temel alt-yapısal etkiyi üretmektedir (Tablo 13-16).

Sonuçta, örneklem olarak alınan ana siyasal akımların Osmanlı modernleşmesinden günümüze gelen tarihsel süreçteki evrimlerinin, kronolojik, ideolojik, stratejik bakımdan benzerlikleri, alt-yapılarındaki küresel, ulusal, bölgesel ve

yerel ölçekli sosyo-ekonomik değişme temellerinin ortaklığından kaynaklanmaktadır. Bu kapsamda, örneklem alınan üç ana akımı doğuran, kökleri daha uzak geçmişe uzanmakla birlikte, resmen Tanzimat’la başlayan Osmanlı kapitalistleşmesi süreci olurken, 1929 krizinin ardından devletçi sanayileşmeye dayalı birikim rejiminin ürettiği, II. Dünya Savaşı boyunca savaş ekonomisinin, II. Dünya Savaşı’ndan sonra da Demokrat Parti’nin tarımsal kapitalistleşmeye, bu kapsamda limanlara yakın geniş ovalarda endüstriyel tarıma dayalı kalkınma politikasının yoğunlaştırdığı, coğrafi-bölgesel eşitsizleşme, ana akımlar arasındaki ayrılmayı sürdürmüş ve derinleştirmiştir. Küreselleşme sürecinde, ihracat ve sınır ticareti örneklerinde olduğu gibi, neoliberal eklemlenmenin sağladığı ulus-aşırı ağların ürettiği ekonomik dönüşümler, Osmanlı modernleşmesinden beri süregelen eşitsiz bölgesel kapitalist gelişimi tersine çevirmiş, bölgesel/yerel kapitalistleşme süreçlerinde oluşan sermaye birikimi, zenginleşme, kentleşme gibi etkenler, özellikle Türkiye İslâmcılığının ve Kürt siyasal kimliğinin, liberalleşerek, Osmanlı modernleşmesinden bu yana dışında kaldıkları siyasal sisteme yeniden katılmaları sonucunu doğurmuştur (Şekil 22).

Tablo 7. Küreselleşme Sürecinde Türkiye’de Siyasal Ana Akımlarda Ortak Özellikler.

	<u>Bireycilik</u>	<u>Sivil Toplumculuk</u>	<u>Orta Sınıflılık</u>
Atatürkçülük	<i>Seküler Yaşam Tarzı</i>	<i>ADD, ÇYDD, ÇEV vb.</i>	<i>Bürokrat küçük burjuvazi- Beyaz Yakalılar- Şehirli geleneksel burjuvazi</i>
Muhafazakârlık	<i>Muhafazakâr Yaşam Tarzı- Bireysel kent dindarlığı- Neo-konservatif İslâm yorumu</i>	<i>MÜSİAD, TUSKON, İHH, Cemaatler, Tarikatlar, diğer Muhafazakâr sivil toplum kuruluşları</i>	<i>“Anadolu Sermayesi/ Kaplanları”</i>
<u>Kürt Siyasal Kimliği</u>	<i>Bireysel etno-kültürel kimlik hakları (Anadille eğitim ve yayın vb.), Siyasal örgütlenme, katılım ve temsil hakkı talepleri (Demokratik Özerklik)</i>	<i>Yerel-Politik sivil toplum örgütleri, Hak temelli Dernekler (İHD, Mazlum-Der vb.) Vakıflar (İsmail Beşikçi Vakfı, Özgürlük Yolu Vakfı vb.) Yerel meslek kuruluşları (Barolar, Tabip-Mühendis odaları vb.)</i>	<i>Yerel kapitalistleşme- Kürt orta sınıflaşması</i>

Tablo 8. Kemalizm’in Evrimi

	Erken Kemalizm 1923-1945	II. Dünya Savaşı’nın sonu/ Çok Partili düzene geçiş	Geç Kemalizm 1945-1960	Soğuk Savaş İthal İkameci Sanayileşme Sosyal Refah rejimi	Politik Kemalizm 1945-1960	Soğuk Savaşın Sonu Küreselleşme: Neoliberalizm- - 24 Ocak: Özalizm	Atatürkçülük 1980-..
Sınıfsal Altyapı	Osmanlı tüccar ve bürokrat yeni-seçkinleri		Yeni “Millî” burjuvazi (Mübadiller-Savaş vurguncuları)		Göç sonrası işçileşen şehirli kuşaklar-ücretliler-memurlar		Küçük burjuvazi Beyaz yakalılar
Aktörler	CHP		CHP		Entelektüeller-Gençler		- Dernekler ve Vakıflar (ADD-ÇYDD-ÇEV vb.)
Siyasal Temsil	CHF		CHP		CHP-TİP		CHP
İdeoloji	Modernizm/ Liberalizm		Otoriter Devletçilik		Ortanın Solu/ Halkçılık/ Millî Demokratik Devrim		Seküler yaşam tarzı “Muhafazakâr Demokrasi”

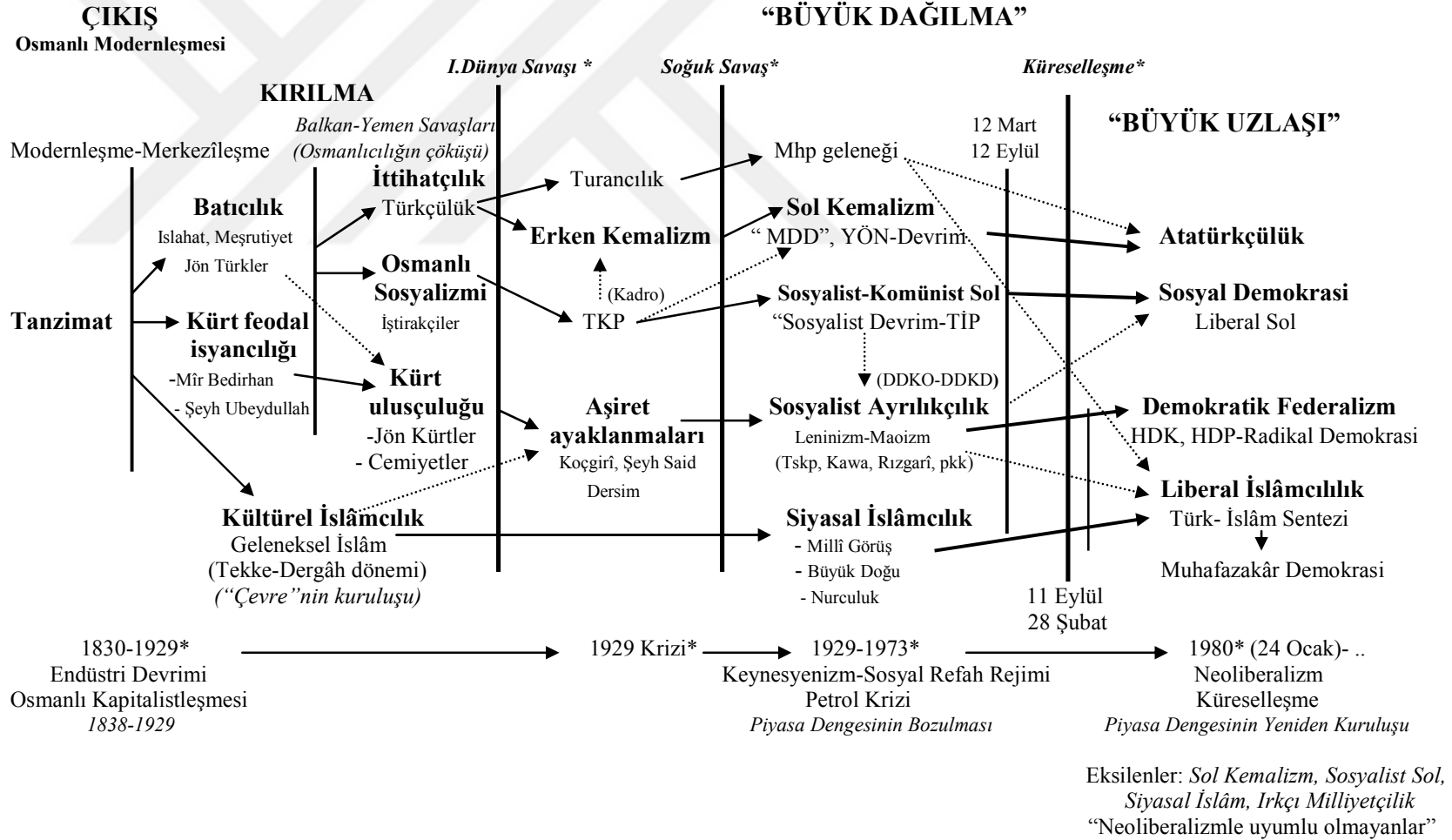
Tablo 9. Türkiye İslâmcılığının Evrimi.

	Kültürel İslâmcılık 1908-1945	II. Dünya Savaşı’nın sonu/ Çok Partili düzene geçiş	Entelektüel İslâmcılık 1945-1970	Soğuk Savaş İthal İkameci Sanayileşme Sosyal Refah rejimi	Siyasal İslâmcılık 1970-1980	Soğuk Savaşın Sonu Küreselleşme: Neoliberalizm- - 24 Ocak: Özalizm 11 Eylül: Yeşil Kuşağın tasfiyesi - 28 Şubat Müdahalesi	Liberal İslâmcılık 1980-..
Sınıfsal Altyapı	Köylülük		Yeni Taşra burjuvazisi		Taşra tüccarı-Kasaba eşrafi Gençlik		Kentli yeni-ticaret burjuvazisi (Anadolu Sermayesi)
Aktörler	Ulema: (Medreseler, tekkeler, cemaatler-tarikatlar)		Entelektüeller, yazarlar, sanatçılar		Partiler, Entelektüeller-Gençler		- Cemaatler Koalisyonu -Yeni muhafazakâr entelijansiya
Siyasal Temsil	TpCF-SCF		Demokrat Parti Adalet Partisi		Millî Görüş (MNP-MSP-RP)		AK Parti
İdeoloji	Anti-Modernizm		Cumhuriyetçi Muhafazakârlık		Anti-Siyonizm		İlmî İslâm- Liberalizm “Türk-İslâm Sentezi” “Muhafazakâr Demokrasi”

Tablo 10. Türkiye’de Kürt Siyasal Kimliğinin Evrimi.

	Osmanlı Modernleşmesi Sürecinde Kürt Siyasal Kimliği		Kemalist Dönemde Kürt Siyasal Kimliği		Radikal Politikleşme (Sosyalistleşme)		Liberalleşme 1990
Sınıfsal Altyapı	Kırsal seçkinlik/ Köylülük	I. Dünya Savaşı 1929 Krizi	Köylülük	Soğuk Savaş İthal İkameci Sanayileşme Sosyal Refah rejimi	Göç sonrası köylü kuşakları-işçiler	Soğuk Savaşın Sonu Küreselleşme: Neoliberalizm- 24 Ocak: Özalizm	Yerel Orta sınıflaşma (Kürt burjuvazisi)
Aktörler	Mîrler, Şeyhler, Beyler, Ağalar - Entelektüeller, yazarlar, sanatçılar (Jön-Kürtler)		Aşiretler-Şeyhler		Politik örgütler ve dernekler (DDKO, TKS vd.) Entelektüeller-Gençler		Kürt siyasal hareketi
Siyasal Temsil	-		Demokrat Parti (Kısmen)		TİP		(HEP – HDP)
İdeoloji	Anti-Modernizm		İslâmcılık/ Erken Ulusalcılık		Sosyalizm/ Milliyetçilik		Federalizm-Demokratik Özerklik Radikal Demokrasi/ Ekolojizm

Şekil 23. Osmanlı Modernleşmesi'nden Küreselleşmeye Türkiye'de Siyasal Değişimin İdeolojik Evrimi (1839- ..)

* Küresel kapitalizmin tarihsel dönüm noktaları olarak

KAYNAKÇA

- Abdülkadiroğlu, N. (1985). Ziya Gokalp'te İslamiyet Telakkisi. *Türk Kültürü Araştırmaları*, 23(1-2), 93-126.
- Acartürk, E., Kılıç, R. (2011). Osmanlı Devleti'nde Kapitülasyonların İktisadi ve Siyasi Perspektiften Analizi. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2, 1-21.
- Acun, F. (2002). Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı Olarak Tımar Sistemi ve Uygulaması. *Türkler*, 9. Cilt. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, ss.899-908,
- Açıkel, F. (2006). Entegratif Toplum ve Muarızları: Merkez-Çevre Paradigması Üstüne Eleştirel Notlar. *Toplum ve Bilim*, 105, 30-69.
- Açıkkaya, S. (2009). *Türkiye'de Sol Akımların Türk Devrimi Algılamaları, 27 Mayıs 1960-12 Mart 1971*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul.
- Adaş, E. B. (2006). The Making of Entrepreneurial Islam and the Islamic Spirit of Capitalism. *Journal For Cultural Research*, 10(2), 113-137
- Ağaoğulları, M. A. (1990). Aşırı Milliyetçi Sağ. Irvin C. Schick ve Ahmet E. Tonak, (Derleyenler), *Geçiş Sürecinde Türkiye*. İstanbul: Belge Yayınları, ss.189-236.
- Ağaoğulları, M.A., F.Ç. Zabcı, R. Ergün (2006). *Kral Devletten Ulus Devlete*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Ahmad, F. (1985). *İttihatçılıktan Kemalizme*. (Çev. Fatmagül Berktaş). İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Ahmad, F. (1995). *Modern Türkiye'nin Oluşumu*. (Çev. Yavuz Alogan). İstanbul: Sarmal Yayınları.
- Ahmad, F. (1999). *İttihat ve Terakki*. (Çev. Nuran Yavuz). 5. Basım, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Ahmad, F. (2006/2010). *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*. (Çev. Sedat Cem Karadeli). 4. Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

- Ak, G. (2015). 1960'larda Niyazi Berkes: Sol Kemalist Bir Düşünürün Yeniden Doğuş Temrinleri. *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 53, 31-52
- AK Parti (2010). *Soruları ve Cevaplarıyla Demokratik Açılım Süreci: Milli Birlik ve Kardeşlik Projesi*.
- Akarçay, E. (2008). *Bir Muhafazakârlaşırma Projesi Olarak Türk İslâm Sentezi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Akat, A. S. (1977). Tarihî Maddecilik ve Kapitalizm-Öncesi Toplumlar: Asya Toplumunu Feodalite Tartışmasına Yeni Bir Yaklaşım. *Toplum ve Bilim*, 1, 34-48.
- Akat, A. S. (1994). İdris Küçükömer'in Mirası. *İdris Küçükömer, Bütün Eserleri: Anılar ve Düşünceler*. İstanbul: Bağlam Yayınları, ss.15-35.
- Akbulut, İ. (1990). *Devlet, Terörizm ve Ülke Bölücülüğü*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Akbulut, U. (2013). Osmanlı Basın Tarihine Bir Katkı: Gazetelerin Yayınlanma Amaçları Üzerine (1831-1876). *Turkish Studies*, 8(5), 31-57.
- Akçam, T. (1995). Hızla Türkleşiyoruz. *Birikim*, 71-72, 17-33.
- Akçura, B. (2009). *Devletin Kürt Filmi, 1925-2009 Kürt Raporları*. İstanbul: New Age Yayınları.
- Akdağ, Y. (2011). *Din, Kapitalizm ve Gülen Cemaati*. İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- Akdoğan, Y. (2004). *Muhafazakâr Demokrasi*.
- Akdoğan, Y. (2005). Adalet ve Kalkınma Partisi. Yasin Aktay (Editör). Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce, 6. Cilt, İslâmcılık. İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 624-631.
- Akdoğan, Y. (2010). Muhafazakar-Demokrat Siyasal Kimliğin Önemi ve Siyasal İslamcılıktan Farkı. Hakan Yavuz (Editör), *AK Parti Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri*. İstanbul: Kitap Yayınevi, ss.59-95.
- Aker, T. vd. (2002). Zorunlu İç Göç: Ruhsal ve Toplumsal Sonuçları. *Anadolu Psikiyatri Dergisi*, 3, 97- 103.

- Akın, M. H. (2018). Turgut Özal ve Anavatan Partisi Muhafazakârlığı. *Muhafazakâr Düşünce*, 55, 121-139.
- Akıncı, T. (2017). *Selanik*. İstanbul: Belge Yayınları.
- Akkaya, A. H., Jongerden, J. (2010). 2000'lerde Pkk: Kırılmalara Rağmen Süreklilik?. *Toplum ve Kuram*, 4, 79-101.
- Akkaya, A. H., Jongerden, J. (2012). Reassembling the Political: The PKK and the Project of Radical Democracy. *European Journal of Turkish Studies*, 14,
- Akkaya R. (2004). Çözülen Sosyal Devlet ve Küreselleşme Olgusu. *Prof. Dr. Necip Kocayusufpaşaoğlu için Armağan*. Ankara: Seçkin Yayınları, ss.735-742.
- Akkaya, Y. (1998). 19. Yüzyılın Sonunda Selânik'te Sanayileşme ve Ücretli Emek. *Ekonomik Yaklaşım*, 9(31), 25-35.
- Akkır, R. (2014). Türkiye'nin Demokrasiye Geçiş Süreci ve Laiklik Anlayışının Değişmesinde Bir Dönüm Noktası: Chp'nin Yedinci Olağan Kurultayı. *Turkish Studies*, 9(2), 53-65.
- Akkuş, Y. (2004). Çağdaş İktisadî Düşüncede Sol Perspektifler: (Asya Tipi Üretim Tarzı, Bağımlılık Kuramı, Modern Dünya Sistemi Teorisi). *Türk Dünyası Araştırmalar Dergisi*, 168, 133-158.
- Akman, Ş. T. (2011). Türk Tarih Tezi Bağlamında Erken Cumhuriyet Dönemi Resmî Tarih Yazımının İdeolojik ve Politik Karakteri. *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1(1), 80-109.
- Akpınar, A. (1997). *Osmanlı Devleti'nde Aşiret Mektebi*. İstanbul: Göçebe Yayınları.
- Akpınar, A. (2018). Modernleşen Kürdistan'ın İlk Lideri Şeyh Ubeydullah: (Es Seyyid Ubeydullah el-Nakşibendi el-Halidi). Yalçın Çakmak ve Tuncay Şur (Derleyenler). *Kürt Tarihi ve Siyasetinden Portreler*. İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 61-76.
- Aksoy, A. Ş., (2008). *İttihat ve Terakki*. İstanbul: Nokta Yayınları.
- Akşin, S. (1977). Osmanlı ve Türk Toplumundaki Sınıf Yapısı Üzerine Bir Deneme. *Toplum ve Bilim*, 2, 31-46.
- Akşin, S. (1987). *Jön Türkler ve İttihat Terakki*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

- Akşin, S. (2009a). *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*. 5. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi.
- Akşin, S. (2009b). *Kısa Türkiye Tarihi*. (9. Baskı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Akşin, S. (2013). *Kısa Türkiye Tarihi*. 17. Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Akşit, B. (2009). İslamî Eğilimli Sivil Toplum Kuruluşları ve Sivil Toplum İçindeki Konumları. Ayşen Uysal (Derleyen). *Siyasal İslâm ve Liberalizm: Endonezya, İran, Mısır, Tunus, Türkiye*. İzmir: Yakın Yayınları, ss. 168- 182.
- Aktar, A. (2000). *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Aktar, A. (2006). *Türk Milliyetçiliği, Gayrimüslimler ve Ekonomik Dönüşüm*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Aktay, Y. (2000). Siyasal İslâm Anlatısının Sonu. *Tezkire*, 17, 101-120.
- Akün, Ö. F. (2003). Mehmed Fuad Köprülü. *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 28. Cilt. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, ss.471-486.
- Akyalçın Kaya, D. (2013). *Les Sabbatéens Saloniciens (1845-1912): Des Individus Pluriels Dans Une Société Urbaine En Transition*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ecole Des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris.
- Akyıldırım, V. (2005). *Irak Savaşı'nın Diyarbakır İline Sosyo-ekonomik Etkisi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa.
- Akyıldız, A. (2004). *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Akyıldız, F. (2010). Kriz, Kapitalizm ve Hayırseverlik. I. *Turgut Özal Uluslararası Ekonomi ve Siyaset Kongresi Bildirileri*, İnönü Üniversitesi, Malatya, ss.1262-1264.
- Akyılmaz, G. (1999). Osmanlı Devleti'nde Reaya Kavramı ve Devlet-Reaya İlişkileri. *Osmanlı*, 4. Cilt, *Toplum*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, ss.40-55.

- Alış, A. (2012). Kürt Etnobölgesel Hareketinin Doğuşu, Kitleleşme Süreci ve Türkiye İşçi Partisi: 1959-1974. Büşra Ersanlı vd. (Editörler). *Türkiye Siyasetinde Kürtler Direniş Hak Arayışı, Katılım*. İletişim Yayınları, İstanbul, ss.57-92.
- Aliye, Z. (2001). *Mavi Adam: Attila İlhan'la Söyleşiler*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Alkan, M. Ö. (2003). Resmî İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Deneme. *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, 1. Cilt, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*. Mehmet Ö. Alkan, (Editör), İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 377-407.
- Alkan, N. (2012). *Selanik'in Yükselişi, Jön Türkler, Abdülhamid'e Karşı. 1908 İhtilâli*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Alkin, E. (1994). *Hayek, Popper, Küçükömer*. Yücel Yaman (Haz.), *İdris Küçükömer, Bütün Eserleri: Anılar ve Düşünceler*. İstanbul: Bağlam Yayınları, 37-39.
- Almaz, A., Batu, P. (2007). *Yahudilik Tarihi*. İstanbul: Nokta Kitap.
- Alpay, Y. (2013). Fuat Köprülü'nün Muhafazakâr Ulusal Tarih Tezi Kurgusu. *Muhafazakâr Düşünce, 10(38)*, 83-126.
- Alpkaya, F. (2001). Bir 20. Yüzyıl Akımı: "Sol Kemalizm". Ahmet İnel (Editör), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünceler, 2. Cilt, Kemalizm*. İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 477-500.
- Alptekin, K. (2005). Küreselleşme sürecinde Türkiye'de Sosyal Devlet ve Sosyal Hizmetlerin Görünümü. H. Acar vd. (Hazırlayanlar). *Küreselleşme, Sosyal Adalet ve Sosyal Hizmetler, 6. Ulusal Sosyal Hizmetler Konferansı Bildirileri*, Ankara: Sosyal Hizmet Uzmanları Derneği Genel Merkezi, (9), ss. 376-384.
- Althusser, L. (2010). *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*. (Çev. Alp Tümertekin). (4. Baskı). İstanbul: İthaki Yayınları.
- Altuğ, H. (1988). Türkiye'de Pozitivizm ve Atatürkçülük. *İ.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yıllığı III*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları.
- Altun, M. (2005). Extracting Nation Out From History: The Racism Of Nihal Atsız. *Journal of Historical Studies, 3*, 33-44.

- Altuntaş, N. (2004). Türkiye’de Bir Etnik Grup ve Oy Davranışı Üzerine İnceleme. *Sosyoloji Araştırmaları*, 2, 5-33.
- Amin, S. (1997). *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme*. (Çev. Semih Lim), İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Anastassiadou, M. (2017). *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri-Selanik*. İstanbul: (Çev. Işık Ergüden). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Anbar, A. (2009). Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupa’yla Finansal Entegrasyonu. *Maliye Finans Yazıları Dergisi*, 23(84), 17-37.
- Anmaç, E. (1994). İngiliz Sermayesinin Batı Anadolu Halıcılığına Etkisi ve Şark Halı Kumpanyası. *Kamu ve Özel Kuruluşlarla Orta Öğretimde, Üniversitelerde El Sanatlarına Yaklaşım ve Sorunları Sempozyumu Bildirileri*, İzmir, s.5-17.
- Apak, K. (1958). *Ana Çizgilerle Türkiye’deki Masonluk Tarihi*. İstanbul: Türkiye Mason Derneği.
- Aras, B., Çaha, Ö. (2000). Fethullah Gülen and His Liberal “Turkish Islam” Movement. *The Middle East Review of International Affairs*, 4(4), 31-42.
- Arayıcı, A. (1999). *Kemalist Dönem Türkiye’sinde Eğitim Politikaları ve Köy Enstitüleri*. İstanbul: Ceylan Yayınları.
- Arı, K. (1995). *Büyük Mücadele, Türkiye’ye Zorunlu Göç*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Aristoteles (2000). *Politika*. (5. Baskı). (Çev. M. Tunçay). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Armstrong, H. C. (1998). *Bozkurt, Kemal Atatürk’ün Yaşamı*. (Çev. Gül Çağalı Güven). (6. Baskı). İstanbul: Arba Yayınları.
- Arpacıoğlu, Ö., Yıldırım, M. (2011). Dünyada ve Türkiye’de Yoksulluğun Analizi. *Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi*, 4(2), 60-76.
- Arslan, A. (1996). Türk Laikliği ve Geleceği Üzerine Bazı Düşünceler. *Liberal Düşünce*, 1, 54-77.
- Arslan, A. (2014). *Avrupa’dan Türkiye’ye İkinci Yahudi Göçü*. İstanbul: İdil Yayıncılık.

- Arslan, F. (2016). *Devlet Aklı, Kürt Sorunu ve AK Parti*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Arslan, H. (2016). Geçmişten Günümüze İzmir Yahudileri: Yerleşme, Kurumsallaşma Süreci ve Mevcut Durum. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5(2) , 197-224.
- Arslanoğlu, R. A. (2000). *Kent, Kimlik ve Küreselleşme*. Bursa: Ezgi Kitabevi.
- Aslan, T. (2008a). İttihâd-ı Osmanî'den Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne. *Bilig*, 47, 79-120.
- Aslan, T. (2008b). İkinci Meşrutiyet Düşüncesinin Cumhuriyet'e Tesirleri. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21, 345-377.
- Ataay, F. (2001). Türkiye Kapitalizminin Mekansal Dönüşümü. *Praksis*, 2, 53-96.
- Ataay, F., Kalfa, C. (2009). Neoliberalizmin Krizi ve AKP'nin Yükselişi. Nergis Mütevellioğlu ve Sinan Sönmez (Editörler). *Küreselleşme, Kriz ve Türkiye'de Neoliberal Dönüşüm*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, ss. 309-333.
- Ataman, M. (2002). Özal, Leadership and Restructuring of Turkish Ethnic Policy in the 1980s. *Middle Eastern Studies*, 38(4), 123-142.
- Atasü-Topçuoğlu, R., Akbaş, E. (2009). Küreselleşme Sürecinde Daralan Sosyal Haklar ve Türkiye'de Sosyal Hizmet Sunumunda Yaşanan Dönüşümün Kuramsal Ve Politik Çerçevesi. *Uluslararası Sosyal Haklar Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Akdeniz Üniversitesi, Antalya, Bildiri Kitabı, ss.175-181.
- Atatürk (1995). *Nutuk*. (Haz. Bedii Yazıcı). İstanbul: Süryay Sürekli Yayınlar A.Ş.
- Atatürk (1997). *Din ve Laiklik Üzerine*. Doğu Perinçek (Derleyen), (2. Basım). İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (1989). 1. Cilt, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Atay, M. Ç. (1978). *Tarih İçinde İzmir*. İzmir: Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları. No:3.

- Atılğan, G. (2007a). Yön-Devrim Hareketi. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil (Editörler), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce 8. Cilt, Sol*. İstanbul: İletişim Yayınları, ss.597-646.
- Atılğan, G. (2007b). Mihri Belli. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil (Editörler), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce 8. Cilt, Sol*. İstanbul: İletişim Yayınları, ss.548-570.
- Atılğan, G. (2007c). Türkiye Sosyalist Hareketinde Anti-Emperyalizm ve Bağımsızlıkçılık (1920-1971). *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce 8. Cilt, Sol*. (2. Basım), İstanbul: İletişim Yayınları, ss.661-704.
- Atılğan, G. (2008). *Yön-Devrim Hareketi, Marksizm ve Kemalizm Arasında Geleneksel Aydınlar*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Atılğan, G. (2015). Sanayi Kapitalizminin Şafağında. Gökhan Atılğan, Cenk Saraçoğlu, Ateş Uslu (Hazırlayanlar). *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Siyasal Hayat*. İstanbul: Yordam Kitap, ss.501-656.
- Atik, T. (2014). *The Rise of İzmir As a Commercial Center*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Autheman, A. (2002). *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Osmanlı Bankası: Bank-ı Osmanî-i Şahane*. (Çev. A. Berktay). İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları.
- Avaner, T. (2018). Devlet Bilimi Bakımından Köprülü’nün Ortaçağ Kamu Hukuku Kurumları Makalesi ve Türk Devletinin Varlığı. *Belgi, Prof. Dr. Halil İnalçık Özel Sayısı, 16(2)*, 992-1013.
- Avcı, O. (2014) Mehmet Fuat Köprülü’nün Dışişleri Bakanlığı. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 4(2)*, 75-97.
- Avcılar, S. B. (2002). Asya Tipi Üretim Tarzı’na Veda. *Bilig, 22*, 1-28.
- Avcioğlu, D. (1966). Kürt Tabusu. *Yön, 16.12.1966*.
- Avcioğlu, D. (1977). *Millî Kurtuluş Tarihi 1-4*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Avcioğlu, D. (1984). *Türkiye’nin Düzeni -Dün-Bugün-Yarın Birinci Kitap*. İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Avcioğlu, D. (2013). *Osmanlı’nın Düzeni, Türklerin Tarihi: 6. Kitap*. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi.

- Avcioğlu, G. Ő. (2014). Immanuel Wallerstein'in Dũnya Sistemi, Jeopolitik Ve Jeokũltũr Kuramı. *Selçuk Őniversitesi Edebiyat Fakũltesi Dergisi*, 31, 97-110.
- Ayata, B. (2011). *The Politics of Displacement: A Transnational Analysis of the Forced Migration of the Kurds in Turkey and Europe*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, The Johns Hopkins University, Baltimore
- Ayata, A. G. (1995). Tũrkiye'de Demokratikleşme Sũrecinde Ortanın Solu Hareketi. *Ankara Őniversitesi Siyasal Bilgiler Fakũltesi Dergisi*, 50(3-4), 79 – 88.
- Ayata, S. (2004). Bir Yerel Sanayi Odağı Olarak Gaziantep'te Girişimcilik, Sanayi Kũltũrũ ve Ekonomik Dũnya ile İlişkiler. S. İlkin, O. Tekelioğlu, M. Gũvenç, (Derleyenler), *İlhan Tekeli için Armağan Yazılar*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, ss. 559-590.
- Aydar, H. (2007). Tũrklerde Anadilde İbadet Meselesi, Cumhuriyet Dũnemi. *İstanbul Őniversitesi Dergisi İlahiyat Fakũltesi Dergisi*, 15, 71-107
- Aydar, Ő. (2016). *Bir Sosyal Bilimci Olarak Hikmet Kıvılcımlı Őzerine Sosyolojik Bir Analiz*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatũrk Őniversitesi Sosyal Bilimler Enstitũsũ, Erzurum.
- Aydın, S. (2002). Cumhuriyet'in İdeolojik Şekillenmesinde Antropolojinin Rolũ: İrkçi Paradigmanın Yũkseliői ve Dũőũő. Ahmet İnsel (Editũr), *Modern Tũrkiye'de Siyasi Dũőũnceler*, 2. Cilt, *Kemalizm*. İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 344-369.
- Aydın, S. (2002). Aydınlanma ve Tarihselcilik Problemleri Arasında Tũrk Tarih Yazıcılığı: Feodalite Örneği. *Toplum ve Bilim*, 91, 39-80.
- Aydemir, Ő. S. (1963). Memleketçi Sosyalizmin İlkeleri-I. *Yũn*, 58, 8.
- Aydemir, Ő. S. (1968). *İnkılâp ve Kadro*. (2. Baskı). Ankara: Bilgi Kitabevi.
- Aydemir, Ő. S. (1972a). *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa I*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Aydemir, Ő. S. (1976). *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa II*. (2. Baskı) İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Aydemir, Ő. S. (1972b). *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa III*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

- Aydemir, Ş. S. (1979). *Tek Adam 1. Cilt.* (7. Baskı). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Aydemir, Ş. S. (1980). *İkinci Adam 1. Cilt.* (5. Baskı). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Aydın, S. (2002). Aydınlanma ve Tarihselcilik Problemleri Arasında Türk Tarihyazıcılığı: Feodalite Örneği. *Toplum ve Bilim*, 91, 39-80.
- Aydın, S. (2009). *Türk Kimliğinin Yaratılması ve Ulusal Kimlik Sorunu Üzerine*, İstanbul: Türkiye ve Ortadoğu Forumu Vakfı.
- Aydoğan, E. (2004). 1980 den Günümüze Türkiye de Enflasyon Serüveni. *Yönetim ve Ekonomi*, 11(1), 91-110.
- Azak, U. (2008). Secularism in Turkey as a Nationalist Search for Vernacular Islam: The Ban on the Call to Prayer in Arabic (1932-1950). *REMMM, La Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 123, 161-177.
- Babuş, F. (2006). *Osmanlı'dan Günümüze Etnik-Sosyal Politikalar Çerçevesinde Göç ve İskân Siyaseti Uygulamaları*. İstanbul: Ozan Yayıncılık.
- Baer, M. D. (2004). The Double Bind of Race and Religion: The Conversion of the Dönme to Turkish Secular Nationalism. *Comparative Studies in Society and History*, 46(4), 678-712.
- Baer, M. D. (2007). Globalization, Cosmopolitanism, and the Dönme in Ottoman Salonica and Turkish Istanbul. *Journal of World History*, 18(2), 141-170.
- Baer, M. D. (2011). *Selânikli Dönmeler. Yahudilikten Dönenler, Müslüman Devrimciler ve Seküler Türkler.* (Çev. Sevinç Kayır). İstanbul: Doğan Kitap.
- Baer, M. D. (2013). An Enemy Old and New: The Dönme, Anti-Semitism, and Conspiracy Theories in the Ottoman Empire and Turkish Republic. *Jewish Quarterly Review*, 103(4), 523-555.
- Bağış, A. İ. (1983). *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler Kapitülasyonlar, Beratlı Tüccarlar, Avrupa ve Hayriye Tüccarları (1750-1839)*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Bağış, A. İ. (2000). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk-Müslüman Burjuvazisi Oluşturma Çabaları. *Yeni Türkiye*, 32(6), 266-271.
- Bağla, L.(1977). Antonio Gramsci ve Aydınların Rolü Sorunu. *Birikim*, 23, 84-92.

- Bahar, O., Bingöl, F.K. (2010). Türkiye’de İç Göç Hareketlerinin İstihdam ve İşgücü Piyasalarına Etkileri. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(2), 43-61.
- Bakan, S., Arpacı, I. (2012). Liberal Değişim Sürecinde Dönüşen ve Dönüştüren Muhafazakârlık. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(2), 131-140.
- Bakırezer, G., Demirer, Y. (2006). AK Parti’nin Sınıf Siyaseti. *Mülkiye*, 30(252), 19-31.
- Balcı, R. (2010). *Osmanlı’nın Doğu Siyaseti*. Yitik Hazine Yayınları, İstanbul, 2010.
- Balcı, Y. (1994). İslam’da Çalışma İlişkileri. Hüner Şencan (Editör). *İş Hayatında İslam İnsanı: Homo Islamicus*. İstanbul: MÜSİAD, ss. 113-127.
- Bali, R.N. (2002). Sabetaycılık Konusunda Bir Bibliyografya Denemesi. *Tarih ve Toplum*, 38/(223), 63-68.
- Bali, R. N. (2005). 31 Mart Vakası ve Hareket Ordusu'ndaki Yahudî Taburu. *Musa'nın Evlatları Cumhuriyet'in Yurttaşları*. İstanbul: İletişim Yayınları, ss.53-81.
- Baran, H. (2003). *İzmir Ticaret Tarihi*. İzmir: İzmir Ticaret Odası.
- Barkan, Ö. L. (1975). Feodal Düzen ve Osmanlı Tımarı. *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 1-25.
- Barkan, Ö. L. (1979). Tımar. *İslâm Ansiklopedisi*. 12/1, İstanbul: M.E.B Basımevi, ss.286-333.
- Barkan, Ö. L. (1980). *Türkiye’de Toprak Meselesi, Toplu Eserler 1*, İstanbul: Gözlem Yayınevi.
- Barkey, K. (2011). *Farklılıklar İmparatorluğu: Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden Osmanlılar*. (Çev. Ebru Kılıç). İstanbul: Versus Kitap.
- Baskıcı, M. (2003). Osmanlı Tarımında Makineleşme: 1870-1914. *Ankara Üniversitesi S.B.F. Dergisi*, 58(1), 29-53.
- Baskıcı, M. (2005). *1800-1914 Yıllarında Anadolu’da İktisadi Değişim*. Ankara: Turhan Kitabevi.

- Baskıcı, M. (2012). 19. Yüzyılda Trabzon Limanı: Yükseliş ve Gerileyiş. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 67(3), 33-56.
- Bastı, E. (2006). Kriz Teorileri Çerçevesinde 2001 Türkiye Finansal Krizi. Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu.
- Baş, K. (2009). Küreselleşme ve Gelir Dağılımı Eşitsizliği. *Çukurova Üniversitesi SBE Dergisi*, 18(1), 49-70.
- Başer, S. (2011). *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre*. İstanbul: İrfan Yayıncılık.
- Başgil, A. F. (2003). *Din ve Laiklik*. (7. Baskı). İstanbul: Yağmur Yayınları.
- Başkaya, F. (1991). *Paradigmanın İflası*. İstanbul: Doz Yayınları.
- Bayar, C. (2006). *Şark Raporu, Cumhuriyet'in Gözüyle Kürt Meselesi-1*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Bayar, F. (2008). Küreselleşme Kavramı ve Küreselleşme Sürecinde Türkiye. *Uluslararası Ekonomik Sorunlar Dergisi*, 32, 25-34.
- Bayrak, M. (1994). *Kürdoloji Belgeleri*. Ankara: Özge Yayınları.
- Bayraktar, K. (2002). Osmanlı Bankası'nın Kuruluşu. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 3(2), 71-87.
- Bayram, S. (2009). *Osmanlı Döneminde Selanik Limanı (1869-1912)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Bayramoğlu, A. (2001). *Türkiye'de İslamî Hareket: Sosyolojik Bir Bakış (1994-2000)*. İstanbul: Patika Yayınları.
- Beceren, E., Koç, M. (2016). Habur Sınır Kapısının Bölge Üzerindeki Etkileri. *Yüzyüncü Yıl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 2, 82-101.
- Beckert, S. (2018). *Pamuk İmparatorluğu, Tek Bir Meta ile Kapitalizmin Küresel Tarihi*. (Çev. Ali Nalbant). İstanbul: Say Yayınları.
- Beg, Muhammed Emin Zeki (2018). *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*. (11. Baskı). İstanbul: Nûbihar Yayınevi.
- Behar, B. E. (1996). *İktidar ve Tarih, Türkiye'de "Resmi Tarih" Tezi'nin Oluşumu*. İstanbul: Afa Yayınları.
- Belge, M. (1975). Dr. Hikmet Kıvılcımlı'nın Tarih Tezi Üzerine. *Birikim*, 4, 45-59.

- Belge, M. (1995). *Türkler ve Kürtler: Nereden Nereye?*. İstanbul: Birikim yayınları.
- Belin, M. (1999). *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Tarihi*. (Çev. O. Ceylan). Ankara: Gündoğan Yayınevi.
- Ben-Naeh, Y. (2009). *Sultanlar Diyarında Yahudiler 17. Yüzyılda Osmanlı Yahudileri*. (Çev., Nita Özkatalan), İstanbul: GOA Basım Yayın.
- Benbassa, E., Rodrigue, A. (2001). *Türkiye ve Balkan Yahudileri Tarihi*. (Çev. Ayşe Atasoy). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Berger, J. (2013). *Görme Biçimleri*. (Çev. Yurdanur Salman). İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Beriş, H. E. (2011). AK Parti'nin İdeoloji Arayışı. *Demokrasi Platformu*, 27, 75-91.
- Berkes, N. (1943). Türk İnkılabında Laikliğin Gelişmesi. *Yurt ve Dünya*, 4(35), 427-435.
- Berkes, N. (1965). *200 Yıldır Neden Bocalıyoruz?*. İstanbul: İstanbul Matbaası.
- Berkes, N. (2013). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. Ahmet Kuyaş (Editör), 19. Baskı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Berkkan, K. (2014). *Tüm Sırlarıyla Masonlar*. İstanbul: Puslu Yayıncılık.
- Berktaş, H. (1983). Tarih Çalışmaları. *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*. İstanbul: İletişim Yayınları, ss.2546-2574.
- Berridge, G. R. (2016). *İngiliz Gizli Belgelerinde Yahudi Dönmesi İttihatçılar*. (Çev. Utku Umut Bulsun). İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi.
- Besli, H., Özbay, Ö. (2010). *Bir Liderin Doğuşu: Recep Tayyip Erdoğan*. İstanbul: Meydan Yayınları.
- Beşikçi, İ. (1977). *Kürtlerin Mecburi İskânı*. İstanbul: Komal Yayınları.
- Beşikçi, İ. (1986). *Türk Tarih Tezi, "Güneş-Dil Teorisi" ve Kürt Sorunu*. Stockholm: Denge Komal Yayınevi.
- Beşikçi, İ. (1990a). *Tunceli Kanunu ve Dersim Jenosidi*. İstanbul: Belge Yayınları.
- Beşikçi, İ. (1990b). *Devletler Arası Sömürge Kürdistan, Bilim-Resmi İdeoloji*. İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Beşikçi, İ. (1991). *Savunmalar*. İstanbul: Mel-Sa Belge Yayınları.

- Beşikçi, İ. (1992). *Doğu Mitinglerinin Analizi*. İstanbul: Yurt Kitap Yayın.
- Beyru, R. (2000). *19. Yüzyılda İzmir'de Yaşam*. İstanbul: Literatür Yayınları.
- Bezci, B, Miş, N. (2012). İslamcılığın Dönüşümünü Tartışmak. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi (İslamcılığın Dönüşümü Özel Sayısı)*, 14(1), 1-17.
- Bıdık, D. (2007). *Türkiye'de Muhafazakârlık ve Liberalizm*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla.
- Biber, A. E. (2009). Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Sistemine Eklemlenme Süreci ve Azgelişmişliğinin Evrimi. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 6(1), 27-44.
- Bingöl, Y., Akgün, Ş. (2005). Demokratlıktan Muhafazakâr Demokratlığa. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(1), 1-33.
- Bingül, İ. (2007). Osmanlı'da Burjuvazinin Oluşumu. *Sınırdaki*. 7.
- Black, A. (2010). *Siyasal İslam Düşüncesi Tarihi, Peygamberden Bugüne*. Ankara: Dost Kitabevi.
- Bockel A., (2001). Laiklik ve Anayasa. İbrahim Ö. Kaboğlu (Derleyen), *Laiklik ve Demokrasi*. Ankara: İmge Kitabevi, ss. 49-58.
- Bodur, H. E., (1990). Modern Kapitalizmin Doğmasında Dinin Rolü (Kapitalizmin Ruhu ile Protestan Ahlâkı Arasındaki İlişki. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9, 80-108; 10, 80-95.
- Bora, T. (1996). İnşa Döneminde Türk Millî Kimliği, *Toplum ve Bilim*, 71, 168-192.
- Bora, T. (1999). *Türk Sağının Üç Hali: Milliyetçilik, Muhafazakârlık, İslâmcılık*. İstanbul: Birikim Yayınları.
- Bora, T. (2002). Milliyetçi-muhafazakâr ve İslamcı Düşünüşte Negatif Batı İmgesi. Uğur Kocabaşoğlu (Editör). *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, 3, Cilt, Modernleşme ve Batıcılık. İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 252-268.
- Bora, T. (2017). *Cereyanlar, Türkiye'de Siyasi İdeolojiler*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bora, T., Taşkın, Y. (2001). Sağ Kemalizm. *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, Cilt 2, *Kemalizm*. Ahmet İnel (Editör), İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 529-545.

- Boratav, K. (2006). *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*. (10. Baskı). Ankara: İmge Kitabevi.
- Bourdieu, P. (1997). The Forms of Capital. A. H. Halsey vd. (Editörler). *Education, Culture, Economy and Society*. New York:Oxford University Press, ss. 46-58.
- Bozarslan, H. (2002). Kürd Milliyetçiliği ve Kürd Hareketi (1898-2000). Tanıl Bora ve M. Gültekin (Editörler), *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce, 4. Cilt, Milliyetçilik*. İstanbul: İletişim Yayınevi, ss. 841-870.
- Bozarslan, H. (2017). Sosyo-tarihsel bir Perspektiften Aşiret Asabiyyesi ve Kürt Politikası. Falih A. Cabbar ve Hoşam Davud (Derleyenler), *Kürtler, Milliyetçilik ve Politika*. (Çev. Emine Ayhan). İstanbul: Ayrıntı Yayınları, ss. 127-144.
- Bozatay, Ş. A. (2016). Eski Türk Devletlerinde Siyasal İktidarın Meşruiyet Kaynağı Olarak “Kut” Anlayışı ve Sınırları. *TURAN-SAM*, 8(29), 24-32.
- Bozkurt, İ. (2007). II. Dünya Savaşı sonrası Amerikan Missouri Zırhlısı’nın İstanbul Limanı’nı Ziyareti Üstüne Değerlendirmeler. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 6(15), 251-274.
- Bozkurt, İ. (2008). *Türk Kamuoyunda Amerika İmgesi (1945-1980)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir.
- Bozkurt, M. E. (1995). *Atatürk İhtilâli*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Boztemur, R. (1998). Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet-Toplum İlişkileri: Araştırma Yöntemlerinde ve Kuramsal Yaklaşımlarda Tek Yanlılık. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi Dergisi*, 9, 79-110.
- Bölme, S. M. (2015). Hoybun Örgütü: Kürt Milliyetçiliğinde Yeni Bir Evre. *International Journal of Kurdish Studies*, 1(2), 35-55.
- Bölükbaşı, M. (2012). Milli Görüş’ten Muhafazakâr Demokrasiye: Türkiye’de 28 Şubat Süreci Sonrası İslamî Elitlerin Dönüşümü. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 166-187.
- Braudel, F. (1989). *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*. (Çev. M. Ali Kılıçbay). İstanbul: Eren Yayıncılık.

- Bruinessen, M. V. (1992). *Kürdistan Üzerine Yazılar*. (Çev. Nevzat Kıranç ve Bülent Peker). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bruinessen, M. V. (2017). Kürtlerde Ulusa Giden Yollar. Falih A. Cabbar ve Hoşam Davud (Derleyenler), *Kürtler, Milliyetçilik ve Politika*. (Çev. Emine Ayhan). İstanbul: Ayrıntı Yayınları, ss. 21-48.
- Buğra, A. (2004). Dinî Kimlik ve Sınıf: Bir MÜSİAD ve Hak-İş Karşılaştırması. Neşecan Balkan ve Sungur Savran (Editörler). *Sürekli Kriz Politikaları*. İstanbul: Metis Yayınları, ss.126-147.
- Buğra, A. (2008). *Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye’de Sosyal Politika*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bulunmaz, B. (2012). Türk Basın Tarihi İçerisinde Demokrat Parti Dönemi ve Sansür Uygulamaları. *Öneri*, 10(37), 203-214.
- Bulut, F. (1997). *Tarikat Sermayesinin Yükselişi*. Ankara: Doruk Yayınevi.
- Bulut, M. (2012). Osmanlı Ekonomi Politikasına Yeniden Bir Bakış. *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 62, 63-96.
- Bulut, Y. (2005). İslâmcılık, Tercüme Faaliyetleri ve Yerlilik. Yasin Aktay (Editör). *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce*, 6. Cilt 6, *İslâmcılık*. İstanbul: İletişim Yayınları, ss.903-926.
- Bulut, S. (2009). Üçüncü Dönem Demokrat Parti İktidarı (1957-1960): Siyasi Baskılar ve Tahkikat Komisyonu. *Akademik Bakış*, 2(4), 125-145.
- Burke, E. (1986). *Reflections on the Revolution in France*. London: Penguin.
- Can, İ. (2011). Küreselleşme Bağlamında İslâm’ın Yeni Sivil Toplum Söylemi ve İnsanî Yardım Vakfı İHH. *Muhafazakâr Düşünce*, 8(29-30), 101-132.
- Candan, H. (2011). Osmanlı’dan Günümüze Türk Topraklarında Girişimcilik Serüvenine Dair Bir Değerlendirme. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İİBF Dergisi*, 1(2), 157-174.
- Candan, M., Uwe, H. (2008). Nation Building Online: A Case Study of Kurdish Migrants in Germany. *German Policy Studies/Politik Feldanalyse*; 4(4), ss.125-153.
- Cemal, H. (2010). *Kürtler*. İstanbul: Doğan Kitap.

- Cengiz, O. (2018). Ülgener'in Ortaçağ İktisat Ahlakı ve Zihniyet Tahlilinin Teorik Tasnifi. *Tarih Okulu Dergisi*, 11(36), 421-442.
- CHP (1935). *CHP Programı*. Ankara: Ulus Basımevi.
- CHP (1948). *CHP 7. Kurultay Tutanağı*. Ankara: Ulus Basımevi.
- Cin, H., Akyılmaz, G. (2000). *Tarihte Toplum ve Yönetim Tarzı Olarak Feodalite ve Osmanlı Düzeni*. (2. Baskı). Adana: Çağ Üniversitesi Yayınları.
- Cohen, J. P. (2017). *Osmanlılaşmak: Modern Çağda Sefarad Yahudileri ve İmparatorluk Yurttaşlığı*. (Çev. Feyyaz Şahin). İstanbul: Alfa Yayınları, 2017.
- Copeaux, E. (2006). *Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk-İslâm Sentezine*. (2. Basım). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Curtis, M. (1994). The Oriental Despotism Universe of Montesquieu. *Princeton Papers in Near Eastern Studies*, 3, 1-38.
- Cündioğlu, D. (1998). *Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet İdeolojisi*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Cündioğlu, D. (2005). *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Din ve Siyaset*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Cvetkova, B. (1977). Osmanlı Feodal Düzeni üzerine Bazı Ortaçağ ve Bizans Kurumlarının Etkileri. *Osmanlı Tarih Arşivi*, 1(1).
- Çağaptay, S. (2002). Kemalist Dönemde Göç ve İskân Politikaları: Türk kimliği Üzerine Bir Çalışma. *Birikim*, 93, 218-241.
- Çağlayan, E. (2018). Milliyetçi Bir Kürt Hanedanı: Cemilpaşazadeler. Yalçın Çakmak ve Tuncay Şur (Derleyenler), *Kürt Tarihi ve Siyasetinden Portreler*. İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 107-121.
- Çağliyan-İçener, Z. (2009). The Justice and Development Party's Conception of "Conservative Democracy": Invention or Reinterpretation?. *Turkish Studies*, 10(4), 595-612.
- Çağman, E. (2016). Sabri F. Ülgener'in Metodolojisi, Kaynakları ve Bazı Kavramlarına Dair Eleştiriler. *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi*, 12(45), 93-118.

- Çaha, Ö. (1994). Osmanlı'da Sivil Toplum. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 49(3-4), 79-99.
- Çaha, Ö. (2000). *Aşkın Devletten Sivil Topluma*. İstanbul: Gendaş Kültür.
- Çaha, Ö. (2005). Ana Temalarıyla 1980 Sonrası İslâmî Uyanış. Yasin Aktay (Editör). *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, 6. Cilt, *İslâmcılık*, İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 476-492.
- Çakan, I. (2004). Türk Siyasal Hayatında Bir Aydın Profili: Doğan Avcıoğlu. *Akdeniz Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 7, 31-47
- Çakır, C. (2003). Türkiye'de İktisat Tarihi Çalışmalarının Tarihi Üzerine Bir Deneme. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1(1), 7-63.
- Çakır, H. (1997). Türkiye'de Serbest Gazeteciliğe Adım: Yarı Özel Gazete Ceride-İ Havadis. *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 5, 15-37.
- Çakır, H., Yavalar, D. E. (2017). Demokrat Parti İktidarı ve Basın. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 6(3), 257-270.
- Çakır, R. (2004). Millî Görüş Hareketi. Yasin Aktay (Editör.) *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, İslâmcılık*. İstanbul: İletişim Yayınları, ss.544-575.
- Çal, G. (2014). *Kürt Siyasal Hareketinde Devrimci Doğu Kültür Ocakları Deneyimi (1969-1971)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Çalış, Ş. H. (2005). İslâmcıların Dünyası, Uluslararası İlişkilerin Dini-Politiği. Yasin Aktay (Editör). *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, 6. Cilt, *İslâmcılık*. İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 887-935.
- Çalışlar, İ. (2010). *Dersim Raporu*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çalmuk, F. (2001). *Erbakan'ın Kürtleri, Millî Görüş'ün Güneydoğu Politikası*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Çamlıbel, Y. (2000). *49'lar Davası, Bir Garip Ülkenin İdamlık Kürtleri*. Ankara: Algı Yayıncılık.
- Çavdar, T. (1970). *Osmanlıların Yarı Sömürge Oluşu*. İstanbul: Ant Yayınları.
- Çavdar, T. (1991). *İttihat ve Terakki*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Çavdar, T. (1995). *Talât Paşa*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Çavdar, T. (2008). *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*. (3. Baskı). Ankara: İmge Kitabevi.
- Çavuşoğlu, H. (2009). Türk Siyasi Hayatında Merkez Sağ Çizginin Tarihi. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 19(2), 265-278.
- Çaylak, A., Çelik, A. (2011). Osmanlı ve Cumhuriyet Modernleşmesinde Tarih, Din ve Etnisite Algısı. Adem Çaylak vd. (Editörler). *Osmanlı'dan İkininli Yıllara Türkiye'nin Politik Tarihi*. (3. Baskı). Ankara: Savaş Yayınevi, ss. 93-133.
- Çelebi, E. (2011). *Türkiye'de Devalüasyon Uygulamaları (1923-2000)*. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 2(1), 55-66.
- Çelebi, I. (2013). *Türkiye'nin Dönüşüm Yılları, Yeniden Öğrenme Zamanı*. (6. Baskı). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Çelebi, M. (1998). Jön Türkler ve İtalyan Masonluğu. *Tarih ve Toplum*, 177, 60-62.
- Çelebi, M. (2007). 19. Yüzyılda İzmir'de İtalyan Cemaati. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 22(1), 19-51.
- Çelenk, S. (2008). Türk Eğitim Tarihinde Laikleşme Süreci. *İlköğretim Online*, 7(2), 368-375.
- Çelik, A. (2005). Refah Devletinde Kriz ve Yeniden Yapılanma. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 50, 301-320.
- Çelik, A. (2015). Savaşın Maliyetine Bir Çözüm: Bir Borçlanma Hikayesi. *Türkiyat Mecmuası*, 25/Güz, 107-165.
- Çelik, C. (2011). Türkiye'de Sosyal Politikanın Neoliberal Bir Biçimi Olarak Yoksullukla Mücadele ve Yardım Nosyonu. Türkiye Ekonomisinin Dinamikleri:Politika Arayışları Kongresi, 22-23 Aralık, Ankara, ss. 1-10.
- Çelik, N. B. (2001). Kemalizm: Hegemonik Bir Söylem. *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, Cilt 2, *Kemalizm*. Ahmet İnel (Editör), İstanbul: İletişim Yayınları, ss.75-91.

- Çemrek, M. (2011). 1980-2000'de Türkiye Ekonomi Politikası: Çalkantılı Bir Dönemde İslamcı Siyasetin Yükselişi ve Düşüşü. Adem Çaylak vd. (Editörler), *Osmanlı'dan İkibinli Yıllara Türkiye'nin Politik Tarihi*. (3. Baskı). Ankara: Savaş Yayınevi, ss. 641-668.
- Çetin, B. (2003). *Türk Siyasetinde Bir Kasımpaşalı, Tayyip Erdoğan*. İstanbul: Gündem Yayınları.
- Çetin, N. (2010). 1914 Osmanlı-Yunan Nüfus Mübadelesi Girişimi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24, 149-172.
- Çetinsaya, G. (2005). İslâmcılıktaki Milliyetçilik. Ahmet İnel (Editör). *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, 2. Cilt, *Kemalizm*. İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 421-468.
- Çımrın, F. K. (2009). Küreselleşme, Ne-Liberalizm ve Refah Devleti İlişkisi Üzerine. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE)*, 23, 195-204.
- Çınar, M. (2006). Turkey's Transformation Under the AKP Rule. *The Muslim World*, 96, 469-486.
- Çıtak, M. C., Alkan, N. (2015). Terörden Kaynaklı Çatışmaların Çözümü ve Akil İnsanlar Heyeti Uygulamaları. *Bilge Strateji*, 7(12), 79-99.
- Çiçek, C. (2016). Demokratik Ulusçuluk ve Radikal Demokrasi. Evren Haspolat ve Deniz Yıdırım (Derleyenler). *Türkiye'de Yeni Siyasal Akımlar (1980 Sonrası)*. Ankara: Siyasal Kitabevi, 351-403.
- Çiçek, C., Coşkun, V. (2016). *Dolmabahçe'den Günümüze Çözüm Süreci: Başarısızlığı Anlamak ve Yeni Bir Yol Bulmak*. İstanbul: Barış Vakfı.
- Çiçek, N. (2010). *27 Mayıs'ın Öteki Yüzü: Sivas Kampı*. İstanbul: Lagin Yayınları.
- Çift, E. (2018). *AK Parti'nin Kürt Sorunu Politikaları 2002-2015*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Çilliler, Y. (2016). Türk Siyasal Hayatında Devlet ve Hikmet-i Hükümet Geleneği. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13(34), 416-430.
- Çolak, F. (2005). *II Meşrutiyet'ten Cumhuriyete Batı Anadolu'da Üretim ve Dış Ticaret (1908-1923)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

- Çolak, F. (2011). İzmir Limanı Ticaretinde Amerika Birleşik Devletleri'nin Yeri ve Önemi. *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildirileri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara, ss.531-545.
- Çulcu, M. (2011). *İttihat ve Terakki, I. Meşrutiyet'ten II. Meşrutiyet'e*. İstanbul: e-Yayımları.
- Dağı, İ. (2004). AK Parti: Müslüman Demokrat mı Muhafazakâr Demokrat mı?. *Zaman*, 9 Ocak 2004.
- Damlıbağ, F. (2011). Batı Anadolu'da İhracat için Pamuk Üretimi, 1860-1870. *Sosyal Siyaset Konferansları*, 60(1), 433-471.
- Danacıoğlu, E. (1994). Selanik Yahudileri ve Dönmeler Hakkında. *Toplumsal Tarih*, 1(4), 26-28.
- Danışoğlu, Çelikel A. (2008). Küreselleşmenin Gelir Eşitsizliği ve Yoksulluk Üzerindeki Etkileri. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Dergisi*, 3(6), 35-59.
- Danon, M. (1997). Yahudi-Müslüman Mezhebi: Türkiye'de Bir Mezhep. *Tarih ve Toplum*, 168, 23-27.
- Daşlı, Y. (2014). Tarihe Duyulan İlgi: Kemal Tahir. Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 38(1), 59-83.
- Davison, A. (2002). *Türkiye'de Sekülerizm ve Modernlik*. (Çev. Tuncay Birkan). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Demir, F. (2007). *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Demir, Ö. (2005). Anadolu Sermayesi ya da "İslâmcı Sermaye". Yasin Aktay (Editör), *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, Cilt 6, İslâmcılık*. İstanbul: İletişim Yayınları, ss.870-886.
- Demirbilek, S. (2009). Türklerde 'Kut' Kavramı, Kutadgu Bilig Merkezli. *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri*, 26-27 Ekim 2009, Musa Duman (Haz.), Ankara: Türk Dil Kurumu, ss.181-97.
- Demirci, F. (2006). Kadro Hareketi ve Kadrocular. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 15, 35-54.

- Demirkanoğlu, Y. (2018). Sovyet İhtilalinin Türk Düşün Yapısına Etkisi: Kadro Dergisi Örneği. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(16), 557-570.
- Demirtaş, B. (2008). Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde Eğitim ve Öğretim (1923-1938). *Ankara Üniversitesi Türk inkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 41, 63-87.
- Demirtaş, B. (2014). Dörtlü Takrir ve Fuad Köprülü. *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(16), 395-409.
- Deniz, H. (2018). *Diyarbakır Dış Ticareti, 2017*. Diyarbakır: Karacadağ Kalkınma Ajansı.
- Dersimi, M. N. (1992). *Dersim ve Kürt Milli Mücadelesine Dair Hatıratım*. Ankara: Öz-ge Yayınları.
- Derviş, H. (2006). *Yeni Belgeler Işığında Türkiye'de Dönme Yahudi Gerçeği*. (Çev. Mustafa Özcan). İstanbul: Özgü Yayınları-Ark Kitapları.
- Descartes, R. (2010). *Metod Üzerine Konuşma*. (3. Baskı). (Çev. A. Yardımlı). İstanbul: İdea Yayınevi.
- Dığıroğlu, F. (2014). Selanik Ekonomisinde Unutulmuş Bir Alan: Tütün Üretimi, Ticareti ve Reji (1883-1912). *Osmanlı Araştırmaları/ The Journal of Ottoman Studies*, 43, 227-272.
- Dikkaya, M., Kutval, Y. (2016). Türkiye'de Muhafazakâr Burjuvazide İslami Değerler ve Emek Algısı: Gaziantep MÜSİAD Üyeleri Örneği. *Uluslararası II. Ortadoğu Sempozyumu Bildirileri*, ss.797-812.
- Dikkaya, M., Özyakışır, D. (2011). Türkiye Ekonomisinde Kayıp Yıllar (1991-2001). Adem Çaylak vd. (Editörler), *Osmanlı'dan İkininli Yıllara Türkiye'nin Politik Tarihi*. (3. Baskı). Ankara: Savaş Yayınevi, ss. 741-752.
- Dinç, N. K. (2009). 20. Yüzyıl Kürt Göç Hareketlerinde Birinci Dalga: Kürtlerin Yeniden İskânı ve Kürt Mülteciler Meselesi. *Toplum ve Kuram*, 1, 211-238.
- Dinçaslan, M. (2012). Osmanlı Devletinin Kapitalistleşme Sürecinde Farklı İki Aydın Portresi: Ziya Gökalp ve Mehmed Cavid Bey. *Ekonomi Bilimleri*, 4(2), 79-88.

- Divitçioğlu, S. (1981). *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu*. Vize: Sermet Matbaası.
- Doğan, A. E. (2006). Siyasal Yansımalarıyla İslamcı Sermayenin Gelişme Dinamikleri ve 28 Şubat Süreci. *Mülkiye*, 30(252), 47-68.
- Doğan, A. E. (2010). İslamcı Sermayenin Gelişme Dinamikleri ve 28 Şubat Süreci. İlhan Uzgel ve Bülent Duru (Derleyenler). *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu*. Ankara: Phoenix Yayınları, ss.283-306.
- Doğan, C. (2011). II. Mahmut Dönemi Osmanlı Merkezileşme Politikasının Doğu Vilayetlerinde Uygulanması. *Turkish Studies*, 6(4), 505-521.
- Doğan, K. (2010). *Cumhuriyet Dönemi Kimlik İnşası*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Doğan, M. D. (2005). Nurettin Topçu. Yasin Aktay (Editör). *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce, 6. Cilt, İslâmcılık*. İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 438-450.
- Doğan, N. (2002a). Kutadgu Bilig’in Devlet Felsefesi-I. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(12), 127-158.
- Doğanay, Ü. (2007). AKP’nin Demokrasi Söylemi ve Muhafazakârlık: Muhafazakar Demokrasiye Eleştirel Bir Bakış. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 62(1), 65-88.
- Doğaner, Y. (2012). Hürriyet ve Modernleşme Enstrümanı Olarak Osmanlı’da Basın. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 29(1), 109-121.
- Doğanoğlu, M. (2016). Devrimci Doğu Kültür Ocakları (DDKO) ve Siyasal Ayrışma. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 71(3), 941-959.
- Doğru, C. (2008). Osmanlı Toplumunda Kapitalist-Girişimci Sınıfın ve İnsan Tipinin Oluşumunu Engelleyen Faktörler. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(1), 75-91.
- Dorronsoro, G., Watts, N. F. (2009). Toward Kurdish Distinctiveness in Electoral Politics: The 1977 Local Elections in Diyarbakir. *International Journal of Middle East Studies*, 41(3) 457-478.
- Dönmez, R. Ö. (2011). Adalet ve Kalkınma Partisi: İslâmcılıktan Post Kemalist Bir Anlatıya Doğru. *Doğu-Batı*, 58, 37-57.

- Dressler, M. (2012). Fuad Köprülü'nün Tarih Yazısına Milliyetçiliğin Etkisi. Yahya Kemal Taştan. (Editör). *Mehmet Fuat Köprülü*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, ss.207-218.
- Driessen, H. (2005). Mediterranean Port Cities: Cosmopolitanism Reconsidered. *History and Anthropology*, 16(1), 129-41.
- Duman, D. (2015). 1950 Seçimleri Öncesinde Cumhuriyet Halk Partisi'nin Politik Bir Manevrası Olarak İmam Hatip Kursları. *Belgi*, 10(2), 1343-1360.
- Duman, D. (2016). Demokrat Parti'nin İslami Gazete ve Dergilerle İlişkisi (1946-1960). *Tarih Okulu Dergisi*, 9(25), 127-154.
- Duman, M. Z. (2010). Türkiye'de Laiklik Sorununun Siyasal Temelleri. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 7(2), 284-303.
- Dumont, P. (1984). La Franc-Maçonnerie d'obédience Française à Salonique au début du XXe siècle. *Turcica*, 16, 65-94.
- Dumont, P. (2001). Osmanlı Sosyalizminin Doğuşu. Gilles Veinstein (Derleyen), *Selânik, 1850-1918*. (Çev. Cüneyt Akalın). 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 247-262.
- Dumont, P. (2004). Yahudi, Sosyalist ve Osmanlı Bir Örgüt: Selânik İşçi Federasyonu. (Çev. Mete Tunçay). Mete Tunçay ve Eric Jan Zürcher (Editörler), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik, 1876-1923*, İstanbul: İletişim Yayınları, ss.73-111.
- Dumont, P. (2008). *Osmanlıcılık, Ulusçu Akımlar ve Masonlar*. (Çev. Ali Berktaş). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Durgun, Ş. (2010). Cumhuriyetçi ve Liberal Anlayış Çerçevesinde Türkiye'de Vatandaşlık Sorunsalı. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1, 65-92.
- Durgun, Ş., Yayman, H. (2005). The Turkish Bureaucracy as a Guardian of the Statist Tradition. Ralph Salmi ve Gonca Bayraktar Durgun. (Editörler), *Turkish-US Relations*. Florida: Brown Walker Press, ss.93-106.
- Dündar, F. (2002). *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası 1913-1918*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Dündar, F. (2008). *Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Düzen, C. (2017). Tanzimat Dönemine Karşı Bir Suikast Teşebbüsü: Kuleli Vak'ası. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(1), 107-128.
- Ecevit, B. (2009). *Ortanın Solu*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Efiloğlu, A. (2011). 1914 Osmanlı-Yunan Nüfus Mübadelesi Girişimi: İttihat ve Terakki'nin ve Yunanistan'ın Mübadele Politikaları. *Tarih ve Toplum*, 12, 47-70.
- Eğribel, E. (1995). Fuat Köprülü'nün Tarihçiliği. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 3(4), 49-60.
- Ekinci, T. Z. (2010). *Türkiye İşçi Partisi ve Kürtler*. İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları.
- Eldem, E. (1999). *Osmanlı Bankası Tarihi*. (Çev. Ayşe Berktaş). İstanbul: Osmanlı Bankası Tarihi Araştırma Merkezi.
- Eldem, E. (2003). İstanbul: İmparatorluk Payitahtından Periferleşmiş Bir Başkente. Edhem Eldem, Daniel Goffmann, Bruce Masters (Editörler), *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti, Halep, İzmir ve İstanbul*. (Çev. Sermet Yalçın). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, ss.152-230.
- Eldem, E. (2014). Salonica and Its Jewish History in Turkish Historiography. *Jewish History*, 28(3-4), 431-438.
- Emiroğlu, K. (1999). *Anadolu'da Devrim Günleri, II. Meşrutiyet'in İlanı*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Emre Kaya, A. E. (2010). Cumhuriyet Gazetesi'nin Kuruluşundan Günümüze Kısa Tarihi. *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 39, 75-91.
- Ener, M., Demircan, E. (2006). Küreselleşme Sürecinde Yeni Devlet Anlayışı ve Türkiye. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 4(2), 197-219.
- Engels, F. (1977). *Anti-Dühring*. (Çev. K. Somer), Ankara: Sol Yayınları,
- Engels, F. (1979). Karl Marx'ın Ekonomi Politikasının Eleştirisi. Karl Marx, *Ekonomi Politikasının Eleştirisine Katkı*. (4. Basım). (Çev. S. Belli), Ankara. Sol Yayınları, ss.29-41.

- Engin, B. (2007). Gelişmiş ve Yükselen Piyasalarda 1990 Sonrası Görülen Finansal Krizler ve Dünya Ekonomisi Üzerindeki Etkileri. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, 35-60.
- Engin, V., Uçar, A., Doğan, O. (2012). *Osmanlı'da Ulaşım, Kara-Deniz-Demiryolu*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Epstein, M. A. (1980). *The Ottoman Jewish Communities and Their Role in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*. Freiburg: Klaus Schwarz Verlag.
- Eraslan, S. (2005). İslâmcı Kadının Zaman Algısı Üzerine. Yasin Aktay (Editör). *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, 6. Cilt, *İslâmcılık*. İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 818-825.
- Erdal, İ. (2012). *Mübadele, Uluslaşma Sürecinde Türkiye ve Yunanistan*. (2. Baskı). İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları.
- Erdoğan, C. (2017). Tek Parti İktidarı Dönemi'nde (1923-1950) Cumhuriyet Halk Partisi'nin İdeolojik Değişim ve Dönüşüm Sürecinin Çözümlemesi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(51), 27-279.
- Erdoğan, R. T. (2003). *Adalet ve Kalkınma Partisi 1. Olağan Büyük Kongresi Konuşması*. Ankara: Adalet ve Kalkınma Partisi.
- Erdut, Z. (2004). Liberal Ekonomi Politikaları ve Sosyal Politika. *Çalışma ve Toplum*, 2, 11-37.
- Eren, A. A. (2014). James Steuart: Kapitalist Üretim Tarzının Eleştirel Tahliline Giriş. *Sakarya İktisat Dergisi*, 3(4), 138-164.
- Eren, İ. (2013). İslâm'ın Ekonomik Yapısında İnsan Modeli: Homo Economicus ile Karşılaştırmalı bir Değerlendirme. *Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF Dergisi*, 18(1), 367-384.
- Ergil, D. (1989). Laiklik Üzerine Düşünceler. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 44(3) 1-47.
- Ergüder B. (2013). Kapitalizme Entegrasyonda Galata Bankerleri ve Bankaların Borçlanma Mekanizmasındaki Rolü (1868-1923). Emine Tahsin (Editör), *Türkel Minibaş'a Armağan Kriz, Kalkınma ve Türkiye Ekonomisi: Seçme Yazılar*, İstanbul: Der Yayınları, ss.259-282.

- Erkan, R., Aydın, D. (2012). *Doğu'da Siyasetin Dinamikleri*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Erler, Ö. (2007). Yeni Muhafazakârlık, AKP ve “Muhafazakâr Demokrat Kimliği”. *Stratejik Araştırmalar*, 10, 126-132.
- Eroğlu, A. H. (2000). *Osmanlı Devleti'nde Yahudiler*. Ankara: Alperen Yayınları.
- Eroğlu, F. (2014). Türkçeye Çevrilen Metinleri Üzerinden Feroz Ahmad'ı Anlamayı Denemek. *Folklor/Edebiyat*, 20(79), 101-118.
- Eroler, E. G. (2019). “Dindar Nesil Yetiştirmek”, *Türkiye'nin Eğitim Politikalarında Ulus ve Vatandaşlık İnşası (2002-2016)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Erozden, O. (2012). Makyavelizm, Hikmet-i Hükümet ve Modern Devlet. Cemal Bâli Akal (Haz.), *Machiavelli, Makyavelizm ve Modernite*, Ankara: Dost Yayınları, ss.63-80.
- Erüreten, B. M. (1998). *Cumhuriyet ve Devimler*. İstanbul: Evrim Yayınları.
- Ersan, V. (2013). *1970'lerde Türkiye Solu*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ersevîç Akkuş, M., Akkuş, T., Kesiriklioğlu, F. (2004). *Türk Devrim Tarihi*. İstanbul: Aktüel Yayınları.
- Ertürk, H. (1997). *Kent Ekonomisi*. Bursa: Ekin Kitabevi.
- Eser, B., Yüksel, H. (2012). Korporatizm, Faşizm ve Solidarizm Kavramları Ekseninde Erken Dönem Cumhuriyet Siyaseti Üzerine Bir İnceleme. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 8(16), 181-200.
- Ertan, A., Dalmış, İ. (2008). The Social Bases of the Justice and Development Party. Ümit Cizre (Editör). *Secular and Politics in Turkey*. New York: Routledge, ss. 202-223.
- Eyicil, A. (2004). *Dr. Nazım Bey*. Ankara: Gün Yayıncılık.
- Farnie, D. (2003). Cotton, 1780-1914. David Jenkins (Ed.), *The Cambridge History of Western Textiles 2. Cilt*. Cambridge: Cambridge University Press, ss.721-760.
- Faroqhi, S. (1995). Selanik. *Encyclopedia of Islam*, Vol. 9, Leiden: Brill, ss.122-126.
- Faroqhi, S. (2003). *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*. (Çev. Kolektif). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- Faroqhi, S. (2006). Krizler ve Değişim 1590-1699. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, 1600-1914*, (Eds.) Halil İnalçık ve Donald Quataert (Editörler). (Çev. Kolektif). (2. Baskı). İstanbul: Eren Yayıncılık, ss.543-759.
- Faroqhi, S. (2008). *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Faroqhi, S. (2011). *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler, Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*. (Çev. Neyyir Berktaş). 5. Baskı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Fawaz, L. T. (1983). *Merchants and Migrants in Nineteenth Century Beirut*. Cambridge: Harvard University Press.
- Ferşadoğlu, A. (2004). Ehl-i Kitapla Diyalog ve Cihad Stratejisi. *Köprü*, (86).
- Fırat, E. (2009). Türkiye'de 1980 Sonrası Yaşanan Üç Büyük Kriz ve Sonuçlarının Ekonomi-Politiği. *Sosyal-Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 9(17), 501-524.
- Fırat, M. Ş. (1961). *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*. (2. Baskı). Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Fidan, S., Şahin, K., Çelik, F. (2011). Osmanlı Modernleşmesinin Temel Olgularından Biri Bürokrasi. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23, 113-128.
- Findley, C. V. (1996). *Kalemiyeden Mülkiyeye, Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*. (Çev. Gül Çağalı Güven). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Flynn, J. J. (1967). *Çağdaş İktisatçılar*. (Çev. Ergün Tuncalı), İstanbul: Milliyet Kültür Kulübü.
- Frangakis, E. (1985). The Ottoman Port of İzmir in the Eighteenth and Early Nineteenth Centuries, 1695-1820. *Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranée*, 39(1), 149-162.
- Freely, J. (2003). *Kayıp Mesih, Sabetay Sevi'nin İzini Sürerken*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Fuller, G., Barkey, H. (2011). *Türkiye'nin Kürt Meselesi*. İstanbul: Profil Yayıncılık.
- Galante, A. (2006). *Sabetay Sevi ve Sabetaycılarının Gelenekleri*. (Çev. Erdoğan Ağca), İstanbul: Zvi-Geyik Yayınları.

- Galip, S. (2004). *Bütün Yönleriyle Dönmeler ve Dönmelik*. İstanbul: Geçit Yayınları.
- Gauchet, M. (2000). *Demokrasi İçinde Din, Laikliğin Gelişimi*. (Çev. Mehmet Emin Özcan). Ankara: Dost Kitabevi.
- Genç, M. (2002). *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*. (2. Baskı). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Georgeon, F. (2001). Müslüman ve Dönme Selânik. *Selânik, 1850-1918*. Gilles Veinstein (Derleyen), (Çev. Cüneyt Akalın). (2. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 133-150.
- Georgeon, F. (2005). *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Georgeon, F. (2006). Harp Maliyesi ve Milli İktisat: 1918 Osmanlı İç İstikrazı. *F. Georgeon, Osmanlı-Türk Modernleşmesi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, ss.159-179.
- Gez, B. O. (1997). İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi Aşamalarından Biri: Türkçe Ezan ve Uygulamaları. *Dokuz Eylül Üniversitesi Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2(6-7), 157-167.
- Gibbons, H. A. (1998). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*. Ankara: 21. Yüzyıl Yayınları.
- Glick, T. (1997). On Converso and Marrano Ethnicity. Benjamin Gampel (Ed.) *Crisis and Creativity in the Sephardic World, 1391-1648*. New York: Columbia University Press, ss.59-76.
- Goffmann, D. (1995). *İzmir ve Levanten Dünya*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Goffmann, D. (2002). Jews in Early Modern Ottoman Commerce. Avigdor Levy (Ed.), *Jews, Turks, Ottomans*, Syracuse: Syracuse University Press, ss.15-34.
- Goffmann, D. (2003). İzmir: Köyden Kolonyal Liman Kentine. Edhem Eldem, Daniel Goffmann, Bruce Masters (Editörler), *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti*, (Çev. Sermet Yalçın). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, ss.88-151.
- Goffmann, D. (2004). *The Ottoman Empire and Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Gourisse, B. (2016). Nizam Vermek/ Emretmek ve Uzlaşmak: Türkiye ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Somut Olarak Kamusal İcraat. Marc Aymes, Benjamin Gourisse, Elise Massicard. (Editörler). *Devlet Olma Zanaatı, Osmanlı'dan Bugüne Kamu İcraatı*, İstanbul. İletişim Yayınları, ss.7-30.
- Gounaris, V. (1993). *Steam Over Macedonia. 1870-1912: Socio-economic Change and the Railway Factor*. Boulder-New York: Columbia University Press.
- Gounaris, B. C. (1994). Selânik. Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren, Donald Quataert (Editörler), *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri 1800-1914*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, ss.103-120.
- Göçek, F. M. (1999). *Burjuvazinin Yükselişi, İmparatorluğun Çöküşü, Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme*. (Çev. İbrahim Yıldız). Ankara: Ayraç Yayınları.
- Göçmen, İ. (2011). Muhafazakârlık, Neoliberalizm ve Sosyal Politika: Türkiye'de Din Temelli Sosyal Yardım Organizasyonları. *Türk Muhafazakârlığının Eleştirisi. Doğu-Batı*, 58, 115-143.
- Gök, S. (2005). *Tek Parti Döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da İskan Politikaları (1923-1950)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
- Gök, S. (2010). Tek Parti Döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya Yönelik İskân Politikaları. *Tarih Dergisi*, 50, 171-220.
- Gökalp, Z. (1992). *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*. Haz. Şevket Beysanoğlu, İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Gökbilgin, M. T. (1988). Selânik. *İslâm Ansiklopedisi*, 10. Cilt. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, ss.342-346.
- Gökdemir, O. (2012). *Türkiye'de Yahudi-Hıristiyan Savaşları, Yüzyıllık Bir İç Savaş*. İstanbul: Destek Yayınevi.
- Göksu, E. (1994). İzmir Bölgesinde 19. Yüzyıl Ekonomik İlişkileri Temelinde Nüfus ve Yerleşme Yapısı. *Ege Mimarlık Dergisi*, 14(4), 29-31.
- Göktaş, H. (1991). *Kürtler, İsyân-Tenkil-I*. İstanbul: Alan Yayıncılık.

- Göktepe, C. (2011). Türkiye’de 27 Mayıs Darbesi Sonrası İç ve Dış Siyasi Gelişmeler (1961-1964). Adem Çaylak vd. (Editörler), *Osmanlı’dan İkininli Yıllara Türkiye’nin Politik Tarihi*. (3. Baskı). Ankara: Savaş Yayınevi, ss. 395-419.
- Gömeç, S. (2006). *Türk Kültürünün Ana Hatları*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Gövsal, İ. A. (2000). *Sabatay Sevi*. İstanbul: Milenyum Yayınları.
- Gözaydın, İ. B. (2002). Türkiye Hukukunun Batılılaşması. Uygur Kocabaşoğlu (Editör). *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce, 3. Cilt, Modernleşme ve Batıcılık*. İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 286-297.
- Gözaydın, İ. (2009). *Diyanet, Türkiye Cumhuriyeti’nde Dinin Tanzimi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Gözübüyük, A., Kili, S. (1982). *Türk Anayasa Metinleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi SBF Yayınları.
- Gramsci, A. (1985). *Aydınlar ve Toplum*. (Çev. Vedat Günyol vd.) İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Gunter, M. M. (2013). Turgut Özal ve Kürt Sorunu. Türkiye’de Milliyetçilik ve Politika. Politik İslâm, Kemalizm ve Kürt Sorunu. Marlies Casier ve Joost Jongerden (Editörler), İstanbul: Vate Yayınları, ss.137-162.
- Gunter, M. M. (2017). Federalizm ve Irak Kürtleri: Çözüm mü Sorun mu?. Falih A. Cabbar ve Hoşam Davud (Derleyenler), *Kürtler, Milliyetçilik ve Politika*. (Çev. Emine Ayhan). İstanbul: Ayrıntı Yayınları, ss. 227-254.
- Gül, H., Gül, Sallan, S. (2007). Sosyal Devletten Çalışma Refahına Geçişte Sosyal Haklar ve Yoksullar. *Amme İdaresi Dergisi*, 40(3), 1-30.
- Gül, Sallan S. (2002). Türkiye’de Yoksulluk ve Yoksullukla Mücadelenin Sosyolojik Boyutları: Göreliden Mutlak Yoksulluğa. [Yasemin Özdek (Editör). *Yoksulluk, Şiddet ve İnsan Hakları*. Ankara: TODAİE Yayınları, ss.107-118.
- Gül Sallan S. (2006). *Sosyal Devlet Bitti, Yaşasın Piyasa! Yeni Liberalizm ve Muhafazakârlık Kıskaçında Refah Devleti*. Ankara: Ebabil Yayınları.
- Gülalp, H. (2005) Türkiye’de Modernleşme Politikaları ve İslâmcı Siyaset. Sibel Bozdoğan ve Reşit Kasaba (Editörler). *Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*. (3. Basım). İstanbul: Tarih Vakfı, ss. 43-53.

- Gülener, S. (2007). Türk Siyaseti'nde Merkez-Çevre İlişkilerinin Seyri ve 27 Mayıs 1960 Darbesi. *Bilgi Dergi*, 1, 36-66.
- Güler, A. (2007). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Azınlıklar*. (2. Baskı). Ankara: Türk Metal Sendikası Araştırma Bürosu, (TürkAr).
- Güldemir, U. (1992). *Texas-Malatya*. İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Gültekin, M. B. (1996). *Laikliğin Neresindeyiz, Kemalizmin Laikliğinden Türk-İslam Sentezine*. (3. Basım). İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Gümüşsoy, E. (2008). II. Meşrutiyet'i Hazırlayan Bir Merkez: Ohri. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18, 53-70.
- Günaydın, İ. (2016). Din-Siyaset İlişkisi Bağlamında Dini Etkinin Dönüşümü: Tek Parti Dönemi Örneği. *Toplumbilimleri*, 10(20), 7-20.
- Gündoğan, A. Z. (2005). *The Kurdish Political Mobilization in the 1960's: The Case of "Eastern Meetings"*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Ankara.
- Gündoğan, N. (2008). Türkiye'de Yoksulluk ve Yoksullukla Mücadele. *Ankara Sanayi Odası Dergisi*, (Ocak/Şubat), 42-56.
- Gündoğdu, A. (2000). Osmanlılar ve Dünya Ticareti: Osmanlıların Tarihsel Zenginliklerine Dönüş Projeleri. *Yeni Türkiye, Osmanlı Özel Sayısı II*, 32(6), 95-100.
- Gündüz, M., Yetim, N. (1996). Terör ve Göç. *II. Ulusal Sosyoloji Kongresi Özet Kitabı*, ss.109-115. 20-22 Kasım 1996 Ankara,
- Güneş, C. (2013). *Türkiye'de Kürt Ulusal Hareketi, Direnişin Söylemi*. (Çev. Eflâ-Bariş Yıldırım). Ankara: Dipnot Yayınları.
- Günlü, R. (2006). AKP ve Eğitimin Siyasal Sosyolojisi. *Mülkiye*, 30(252), 237-257.
- Güran, T. (1998). *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*. İstanbul: Eren Yayınları.
- Güran, T. (2014). *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Gürbüz, A. K. (1999). Osmanlı İmparatorluğu'nda Demiryollarının Rolü. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(3), 169-193.

- Gürel, B. (2013). İslâmcılık: Uluslararası Bir Ufuk Taraması. Neşecan Balkan, Erol Balkan, Ahmet Öncü (Hazırlayanlar). *Neoliberalizm, İslâmcı Sermayenin Yükselişi ve AKP*. İstanbul: Yordam Kitap, ss. 19-51.
- Gürel, T. (2007). *Türk Siyasî Tarihinde “Muhafazakârlık” Kimliği ve AKP Örneği İncelemesi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Güreşçi, E. (2009). Kırsal Göç ve Tarım Politikası Arasındaki İlişki. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22, 51-67.
- Gürkan, A. (2011). Adalet ve Kalkınma Partisi'nin Muhafazakâr Demokrat Kimliğinin Oluşumunda Sosyal Politikanın Etkileri. *Sosyal Politika ve Çalışma Hayatı*, 1, 1-16.
- Gürkaynak, M. (2003). Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi ve Yahudi Toplumu. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(2), 275-290.
- Güven, S. (2009). Küreselleşme ve Sosyal Politika. *Sosyal Politikanın Temelleri*. Bursa: Ezgi Kitabevi, ss.241-275.
- Güvenç, Bozkurt, Şaylan, Gencay Şaylan, Tekeli, İlhan, Turan, Şerafettin (1991). *Türk-İslam Sentezi*. İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- Güzelsarı, S. (2008). *Küresel Kapitalizm ve Devletin Dönüşümü*. İstanbul: Sav Yayınları.
- Hablemitoğlu, Ş. (2009). Medyatik Hayırseverlik ve Muhafazakar Popülizm Kısacasında “Sosyal Haklar”. *Sosyal Haklar Uluslararası Sempozyumu*, 22-23 Ekim, Antalya, ss. 105-112.
- Hakan, S. (2013). *Türkiye Kurulurken Kürtler (1916-1920)*. (2. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Hale, W., Özbudun, E. (2010). *Islamism, Democracy and Liberalism in Turkey: The Case of the AKP*. New York: Routledge.
- Hanioglu, Ş. (1986). *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Hanioğlu, M. Ş. (1994). Jews in the Young Turk Movement to the 1908 Revolution. Avigdor Levy (Derleyen). *The Jews of the Ottoman Empire*. Princeton: Darwin Press, ss.519-526.
- Hanioğlu, Ş. (1995). *Young Turks in Opposition*. New York: Oxford University Press.
- Harb Tarihi Vesikaları Dergisi (1960). Yıl:9, 34, Ankara: Eu Basımevi.
- Hasanpur, E. (1997). *Kürt Diliyle İlgili Devlet Politikaları ve Dil Hakları*. İstanbul: Avesta Yayınları.
- Haupt, G., Dumont, P. (2013). Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketler. (Çev. Tuğrul Artunkal). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Heper, M. (1974). *Bürokratik Yönetim Geleneği*. Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi.
- Heper, M. (1977a). *Türk Kamu Bürokrasisinde Gelenekçilik ve Modernleşme*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Heper, M. (1977b). Atatürkçülük: Karizmanın Emredici Siyasal Çerçeveye Dönüşümü. Ergun Özbudun (Editör), *Prof. Dr. Bülent Esen'e Armağan*. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1977b, 181-204.
- Heper, M. (2008). *Devlet ve Kürtler*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Heper, M. (2010). *Türkiye'de Devlet Geleneği*. (Çev. Nalan Soyarık), (3. Baskı). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Hepkon, H. (2012). *Jön Türkler ve Komplo Teorileri*. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi.
- Heyd, U. (1980) *Ziya Gökalp'in Hayatı ve Eserleri*. (Çev. Cemil Meriç). İstanbul: Sebil Yayınevi.
- Heyd, U. (1953). The Jewish Communities of Istanbul in the Seventeenth Century. *Oriens*, 6(2), 299-314, <http://www.jstor.org/stable/1579169>, Erişim Tarihi: 01.04.2017.
- Heyd, W. (1975). *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*. (Çev. Enver Ziya Karal). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Hocaoğlu, D. (1995). *Laisizm'den Millî Sekülerizme*. Ankara: Selçuk Yayınları.

- Hobsbawm, E. (1998). *Sanayi ve İmparatorluk*. (Çev. Abdullah Ersoy). Ankara: Dost Kitabevi.
- Hoşgör, E. (2013). İslâmi Sermaye. Neşecan Balkan, Erol Balkan, Ahmet Öncü (Hazırlayanlar). *Neoliberalizm, İslâmcı Sermayenin Yükselişi ve AKP*. İstanbul: Yordam Kitap, ss.215-250.
- Hudgson, M. G. S. (2003). *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*. (Çev. Ahmet Kanlıdere ve Ahmet Aydoğan). İstanbul: Yöneliş Yayınları.
- Hungtington, S. (2002). *Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması*. İstanbul: OkuyanUs Yayınları.
- Hungtington, S., Dominguez, P. (1985). *Siyasal Gelişme*. (Çev. Ergun Özbudun). Ankara: Siyasî İlimler Derneği Yayınları.
- Hülür, H., Akça, G. (2005). İmparatorluktan Cumhuriyete Toplum ve Ekonominin Dönüşümü ve Merkezileşmenin Dinamikleri. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 17, 311-339.
- Iacovella, A. (1998). *Gönye ve Hilal İttihat-Terakki ve Masonluk*. (Çev. Tülin Altınova). İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- İlgar, İ. (Haz.) (1975). *Balkanlarda Bir Gerillacı, Hürriyet Kahramanı Resneli Niyazi Bey'in Anıları*. İstanbul: Çağdaş Yayınları.
- Imber, C. (2004). *Şeriattan Kanuna, Ebussuud ve Osmanlı'da İslâmî Hukuk*. (Çev. Murteza Bedir). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Işık, G., Börekçi, Ü. A. O. (2009). Siyasetçi-Medya İlişkileri Bağlamında Bir İnceleme: 'Deniz Feneri Örneği'. *Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 29, 53-80.
- İçduygu, A., Keyman, F. (2000). Globalization, Security, and Migration: The Case of Turkey. *Global Governance*, 6(3), 383-398.
- İkbal, M. A. (2006). *Irak Kürt Bölgesinin Jeopolitiğine İlişkin Stratejik Öngörüler*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- İlhan, A. (2005a). *Hangi Sağ?*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- İlhan, A. (2005b). *Hangi Atatürk?*. (4. Basım), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İlhan, A. (2005c). *Hangi Batı?*. (7. Basım), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İnalcık, H. (1990). Osmanlı Toplum Yapısının Evrimi. (Çev. Mehmet Özden ve Fahri Unan). *Türkiye Günlüğü*, 11, 30-41.
- İnalcık, H. (1994a). *The Ottoman Empire, The Classical Age 1300-1600*. London Phoenix.
- İnalcık, H. (1994b). State, Land and Peasant. (Eds.) Halil inalcık ve Donald Quataert (Editörler), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*. Cambridge: Cambridge University Press.
- İnalcık, H. (2006). *Doğu Batı: Makaleler I*. (3. Basım). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- İnalcık H. (2010). Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar. Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (Editörler), *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticarî Tarım*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, ss.15-34.
- İnan, A. (1982). *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İnan, H. (1983). Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Sistemi: Bir Değerlendirme. *Toplum ve Bilim*, 23, 9-39.
- İnce, E. (2006). Köylüyü Topraklandırma Kanunu'nun Türk Siyasal Yapısının Oluşumu Üzerindeki Etkileri. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5(13), 59-78.
- İnceoğlu, E. (2009). *Türkiye'de Siyasal İslamcılığın Evrimi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- İnönü, İ. (1944). Gençlik ve Spor Bayramı Nutku. <http://auhf.ankara.edu.tr/dergiler/auhfd-arsiv/AUHF-1944-01-04/AUHF-1944-01-04-19mayisnutuk.pdf>, Erişim Tarihi: 22.11.2011.
- İnönü, İ. (1985). *Hatıralar*. (Haz. Sabahattin Selek). Ankara: Bilgi Yayınevi.
- İnsel, A. (2002). Olağanlaşan Demokrasi ve Modern Muhafazakârlık. *Birikim*, 163-164, 21-28.

- İnsel A., Bayramoğlu, A. (Der.) (2004). *Bir Zümre, Bir Parti: Türkiye’de Ordu*. İstanbul: Birikim Yayınları.
- İpek, N. (2011). *Selanik ve İstanbul’da Yahudi Bankerler*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- İpek, N., M. Taştemir (Ed.) (2013). *Osmanlı’da İskân ve Göç*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- İsimsiz (1975). *Devrimci Doğu Kültür Ocakları Dava Dosyası*. Ankara: Komal Yayınevi.
- İsimsiz (1998). Dersim, Jandarma Umum Kumandanlığı Raporu. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- İsimsiz, (2000). *1951 TKP Tevkifatı*. İstanbul: BDS Yayınları.
- İslamoğlu, H., Keyder, Ç. (1977). Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı?: Bir Öneri. *Toplum ve Bilim*, 1, 49-80.
- İşçi, M. (1998). *Genel Olarak ve Türkiye’de Siyasal Değişme*. İstanbul: Der Yayınları.
- Jamgocyan, O. (2017). *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sarraflık Rumlar, Museviler, Frenkler, Ermeniler (1650-1850)*. (Çev. Erol Üyepazarcı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Jennings, R. C. (1998). Gazi Tezi Üzerine Bazı Düşünceler. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7(7), 661-670.
- Jennings, R. C. (2005). Gazi Tezi Üzerine Bazı Düşünceler. (Çev. Canay Şahin). Mehmet Öz, Oktay Özel. (Editörler). *Söğüt’ten İstanbul’a, Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*. (Çev. Pınar Emirlioğlu), Ankara. İmge Kitabevi, ss.429-441.
- Jongerden, J. (2008). *Türkiye’de İskân Sorunu ve Kürtler, Modernite, Savaş ve Mekân Politikaları Üzerine Bir Çözümleme*. İstanbul: Vate Yayınevi.
- Jongerden, J., Akkaya, A. H. (2015). *Pkk Üzerine Yazılar*. (2. Baskı). İstanbul: Vate Yayınları.
- Juhasz, E. (Ed.) (1990). *Sephardi Jews in the Ottoman Empire*. New York: Israel Museum.

- Kabaş, T. (2009). *Gelişmekte Olan Ülkelerde Yoksulluğun Nedenleri ve Yoksullukla Mücadele Yolları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- Kaçmazoğlu, H. B. (2003). Kemal Tahir ve Osmanlı. Ertan Eğribel veUfuk Özcan (Hazırlayanlar), *Sosyoloji Yıllığı-Kitap 10: Kemal Tahir'in 30. Ölüm Yıldönümü Anısına*, İstanbul: Kızılelma Yayıncılık, ss.96-102.
- Kaçmazoğlu, H. B. (2012). *Türk Sosyolojisinde Temalar 3- Doğu Batı Çatışması*. İstanbul: Doğu Kitabevi,
- Kafesoğlu, İ. (1995). *Türk Millî Kültürü*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (2008). *Türk-İslâm Sentezi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kahraman, A. (2004). *Kürt İsyanları, Tedip ve Tenkil*. (2. Basım). İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- Kahraman-Akdoğu, S. (2012). Türkiye'de Malî Serbestleşme Süreci ve Krizlerin Kısa Bir Özeti. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(2), 189-208.
- Kalaycıoğlu, E. (1998). 27 Mayıs 1960 İhtilali'ne Giden Yol. Suna Kili (Editör), *27 Mayıs 1960 Devrimi Kurucu Meclis ve 1961 Anayasası*. İstanbul: Boyut Yayınları, ss.33-44.
- Kalaycıoğlu, E., Ege, E. (Haz.) (2008). *Zorunlu Göç İle Yüzleşmek: Türkiye'de Yerinden Edilme Sonrası Vatandaşlığın İnşası*. İstanbul: TESEV Yayınları.
- Kalaycıoğlu, E., Sarıbay, A. Y. (2000). (Editörler). *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Kansu, A. (2006). *1908 Devrimi*. (Çev. Ayda Erbal). (4. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kaplan, İ. (2008). *Milli Eğitim İdeolojisi*. Murat Gültekin ve Tanıl Bora (Editörler), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, 4. Cilt, Milliyetçilik*. İstanbul: İletişim Yayınları, ss.788-799.
- Kapmaz, C. (2011). *Öcalan'ın İmralı Günleri*. İstanbul: İthaki Yayınları.

- Kapu, H. (2011). Türkiye’de Devlet-Sermaye Etkileşimi. Adem Çaylak vd. (Editörler). *Osmanlı’dan İkininli Yıllara Türkiye’nin Politik Tarihi*. (3. Baskı). Ankara: Savaş Yayınevi, ss. 753-769.
- Kara, M. (2005). Ekonomik Etkileri Açısından Türkiye’deki Sınır Ticaretinin Değerlendirilmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7 (3), 60-79.
- Kara, U. (2014). Göçebelikten Devletleşmeye Geçiş Üzerine Bir Tahlil: Hikmet Kıvılcımlı’nın Tarih Tezi Işığında Osmanlı Devletleşmesi. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 69(4), 713-737.
- Karabekir, K. (2009). *İttihat ve Terakki Cemiyeti*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Karakuş, G. (2018). *Cumhuriyet’in Politik Teolojisi, Türkiye’de Kurucu İdeolojinin Sivil Din İhdası*. Ankara: Cedit Neşriyat.
- Karal, E. Z. (1962). *Osmanlı Tarihi, 8. Cilt, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri. 1876-1907*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Karaosmanoğlu, Y. K. (2009). *Yaban*. (59. Basım). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Karaömerlioğlu, M. A. (2002). Bağımlılık, Dünya Sistemi ve Osmanlı/ Türkiye Çalışmaları. *Toplum ve Bilim*, 91, 81-99.
- Karluk, R. (2006). Türkiye Ekonomisinde 1980 Öncesi ve Sonrası Yaşanan Krizlere Yönelik İstikrar Politikaları. Halil Seyidoğlu ve Rıfat Yıldız (Editörler), *Ekonomik Kriz Öncesi Erken Uyarı Sistemleri: Makale Derlemesi*. İstanbul: Arıkan Basım Yayın, ss. 55-91.
- Karpat, K. (1996). *Türk Demokrasi Tarihi*. İstanbul: Afa Yayınları.
- Karpat, K. (2007). *Türkiye’de Siyasal Sistemin Evrimi*. (Çev. Ersin Soğanlı). Ankara: İmge Yayınevi.
- Karpat, K. (2009). *Osmanlılardan Günümüze Elitler ve Din*. (Çev. Güneş Ayas), İstanbul: Timaş Yayınları.
- Karpat, K. (2013). *Kısa Türkiye Tarihi, 1800-2012*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kars, H. Z. (1986). Yakın Tarihimizin Uzak Olayları (Ya da Yığımsız İnkılap Yanılgısı Üzerine). *Saçak*, 28, 60-62.

- Kars, H.Z. (1997). *1908 Devriminin Halk Dinamiği*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Kasaba, R. (1993). *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*. İstanbul: Belge Yayınları.
- Kasaba, R. (1994). İzmir. Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren, Donald Quataert (Editörler), *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri 1800-1914*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, ss.1-22.
- Kasaba, R. (1998). Batı Anadolu'da Göçmen Emeği. *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*. Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (Editörler), (Çev. Zeynep Altıok), İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, ss.119-127.
- Kasaba, R. (2005a). 19. Yüzyılda Batı Anadolu'da Komprador Burjuvazi Var mıydı?. Reşat Kasaba, *Dünya, İmparatorluk ve Toplum, Osmanlı Yazıları*. İstanbul: Kitap Yayınları, ss.12-23.
- Kasaba, R. (2005b). Toplumun Anadolu'daki Temelleri: Batı Anadolu Ticareti'nde Rumlar, 1840-1876. Reşat Kasaba. *Dünya, İmparatorluk ve Toplum, Osmanlı Yazıları*. İstanbul: Kitap Yayınevi, ss.73-82.
- Kasalak, K. (2012). Teşvik-i Sanayi Kanunları ve Türkiye'de Sanayileşmeye Etkileri. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 27, 65-79.
- Kavut, M. (2011). İdris Küçükömer ya da Özgün ve Çetrefil Bir Düşünce Adamı Üzerine. Ahmed Güner Sayar (Editör), *İdris Küçükömer*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, ss.195-205.
- Kaya, A. Y. (2012). 19. Yüzyıl İzmir'inde Tüccarlar ve Esnaflar veya 'Hacıağalar, Beyler ve Frenkler. Fatmagül Demirel (Der.), *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Esnaf ve Ticaret*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, ss.79-103.
- Kaya, D. A. (2013). *Les Sabbatéens Saloniciens (1845-1912): Des Individus Pluriels Dans Une Société Urbaine En Transition*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ecole Des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris.
- Kaya. S. (2011). *Endoktrinasyon ve Türkiye'de Toplum Mühendisliği*. Ankara: NirengiKitap Yayınları.

- Kaya, Y. (2011). Bankacılık ve Finans Politikaları. Yusuf Apaydın ve Halil Tunalı (Editörler), *2000 Sonrası Türkiye İktisadının Değişimi*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası ve İlmî Etüdler Derneği, ss.151-208.
- Kaypakkaya, İ. (2004). *Seçme Yazılar*. İstanbul: Umut Yayıncılık.
- Kayseri Sanayi Odası (2018). ISO İlk 500'de KAYSO Üyesi 18 Firma Yer Aldı. <http://www.kayso.org.tr/haber/13593/iso-ilk-500de-kayso-uyesi-18-firma-yer-aldi.html>, 30.05.2018, Erişim Tarihi, 01.09.2018.
- Kazancıgil, A. (1981). The Ottoman-Turkish State and Kemalism. in Ali Kazancıgil, Ergun Özbudun. (Eds.). In *Atatürk: Founder of a Modern State*, ss.37-56.
- Kazancıgil, A. (2001). Anti-emperyalist Bağımsızlık İdeolojisi ve Üçüncü Dünya Milliyetçiliği Olarak Kemalizm. Mehmet Ö. Alkan (Editör). *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, 2. Cilt, Kemalizm*. İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 235-237.
- Kazgan, G. (1989). *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kazgan, G. (2009). *Tanzimattan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kazgan H. (1999). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Şirketleşme*. İstanbul: Vakıflar Bankası Yayınları.
- Kazgan, H. (2005). *Osmanlı'da Avrupa Finans Kapitali*. (2. Baskı). Ankara: Roma Yayınları.
- Kazgan, H. (2014). *Osmanlı Finansında Galata Bankerleri*. İstanbul: Tarihçi Kitabevi.
- Kazıcı, Z. (2014). *Osmanlı'da Toplum Yapısı*. İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- Kedourie, E. (1971). Young Turks, Freemasons and Jews. *Middle Eastern Studies*, 7(1), 89-104.
- Keleş, R. (2008). *Kentleşme Politikası* (10. Baskı). Ankara: İmge Kitabevi.
- Kemal, M. (1999). *Eskişehir-İzmit Konuşmaları (1923)*. (3. Baskı). İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Kenanoğlu, M. M. (2004). *Osmanlı Millet Sistemi*. İstanbul: Klasik Yayınları.

- Kepek, Y., Yentürk, N. (2011). *Türkiye Ekonomisi*. (12. Basım). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kerem, Y. (1999). The Europeanization of The Sephardic Community of Selonica, From Iberia to Diaspora. *Studies in Sephardic History and Culture*. Yedida K. Stillman y Norman A. Stillman (Editörler), Leiden-Boston-Colonia: Brill, ss.58-74.
- Kerimoğlu, H. T. (2013). İzmir’de Ticarî İşletmeler. *İzmir Kent Ansiklopedisi, Tarih*, 118-124.
- Keser, İ. (2011). *Göç ve Zor*. İstanbul: Ütopya Yayınları.
- Keskin, M. (1994). Ziya Gökalp’in Üç Teklifinin (Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak) Türkiye Cumhuriyeti’nde Uygulanması. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5, 69-75.
- Keskin, M. (2003). Ziya Gökalp’in Din Anlayışı. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8, 101-118.
- Key, H. (2007). Osmanlı’da Demiryolu Faaliyetlerine Kısa Bir Bakış: İzmir-Aydın ve İzmir-Kasaba Hattı Örneği. *Balıkesir Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Kulübü Bülteni*, 1, 2-49.
- Keyder, Ç. (1983). *Toplumsal Tarih Çalışmaları*. Ankara: Dost Yayınları.
- Keyder, Ç. (1985). Osmanlı Devleti ve Dünya Ekonomik Sistemi. *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*. 3. Cilt, İstanbul: İletişim Yayınları, ss.642-652.
- Keyder, Ç. (1999). 1990’larda Türkiye’de Modernleşmenin Doğrultusu. Sibel Bozdoğan ve Reşit Kasaba (Editörler). *Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*. (3. Basım). İstanbul: Tarih Vakfı, ss. 29-42.
- Keyder, Ç. (2009). *Toplumsal Tarih Çalışmaları*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Keyder, Ç. (2014). *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*. (19 Basım). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Keyder, Ç., Özveren, Y. E., Quataert, D. (Editörler) (1994a). *Doğu Akdeniz’de Liman Kentleri 1800-1914*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

- Keyder, Ç., Özveren, Y. E., Quataert, D. (1994b). Osmanlı İmparatorluğu'nda Liman Kentleri: Bazı Kuramsal ve Tarihsel Perspektifler. Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren, Donald Quataert (Editörler), *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri 1800-1914*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, ss.121-157.
- Kılıç, A. F. (2007). Ziya Gökalp'in Türk Din Sosyolojisi Geleneğine Katkıları. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16, 123-141.
- Kılıç, O. A. (2006). *1946'dan 1950'ye Geçişte Cumhuriyet Halk Partisi'nin İdeolojik Pozisyonunda Değişiklikler*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kılıç, S. (1995). Şapka Meselesi ve Kılık Kıyafet İnkılabı. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 4(16), 529-547.
- Kılıçbay, M. A. (1985). *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*. Ankara: Teori Yayınları.
- Kılıçbay, A. (1994). *Politika ve Ekonomi*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kıray, M. B. (1972). *Örgütlemeyen Kent: İzmir*. Ankara: Bağlam Yayıncılık.
- Kıvılcımlı, H. (1974). *Tarih Tezi*. İstanbul: Tarih ve Devrim Yayınevi.
- Kıvılcımlı, H. (2007). *Osmanlı Tarihinin Maddesi*. İstanbul: Sosyal İnsan Yayınları.
- Kıvılcımlı, H. (2013). *Allah Peygamber Kitap*. İstanbul: Bilim ve Gelecek Kitaplığı.
- Kızılkaya, O., İlyas, A. (2013). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Geçiş Sürecinde Solidarist Korporatizmin Türk Sosyal Hayatına Yansıması. *Turkish Studies*, 8(11), 2013-217.
- King, J. E. (1948). The Origin of the Term 'Political Economy. *Journal of Modern History*, 20, 230-231.
- Kirişçi K., Winrow, G. M. (1997). *Kürt Sorunu, Kökeni ve Gelişimi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Klötzl, E.S. (1920). *In Saloniki*. Berlin: Jüdischer Verlag.
- Kocacık, F. (2001). Küreselleşme ve Sosyal Güvenlik. *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25(2), 193-199.

- Kocaoğlu, B. (2007). Atatürk Dönemi Laiklik Uygulamalarına Yönelik Bazı Tepkiler. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature*, 2(4), 1298-1307.
- Koçak, C. (2001). *Tek Parti Yönetimi, Kemalizm ve Şeflik Sistemi: Ebedi Şef/ Milli Şef*. Mehmet Ö. Alkan (Editör). *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, 2. Cilt, *Kemalizm*. İstanbul: İletişim Yayınları, ss.119-137.
- Koçal, A. V. (2012a). Bir Hegemonya Aracı Olarak Sekülerleş(tir)me: Tarihsel Bir Perspektiften Türkiye'de Laikliğin Politik Ekonomisi. *Akademik İncelemeler, Laiklik Özel Sayısı*, 7(2), 107-140.
- Koçal, A. V. (2012b). Kuzey Irak'la Sınır Ticaretinin Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne Etkileri Bağlamında Kentleşmenin Ekonomi Politikası. *I. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiri Kitabı*. 29 Haziran-1 Temmuz: Konya: İlmî Etüdler Derneği ve Selçuk Üniversitesi, ss. 55-65.
- Koçal, A. V. (2012c). Küreselleşme Sürecinde Türkiye'de Siyasal Değişimin Sosyo-Ekonomik Temelleri: Bir Analiz Modeli Önerisi Olarak Ekonomik Merkezin Yer Değiştirilmesi. *I. Ulusal Genç Sosyal Bilimciler Kongresi Bildiri Kitabı*, 6-8 Eylül, Karaelmas Üniversitesi, Zonguldak, ss. 70-73.
- Koçal, A. V. (2012d). Türkiye'de Siyasal Değişme Bağlamında Küreselleşme Sürecinde Muhafazakârlığın Dönüşümü. *II. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiri Kitabı*. 6-8 Mayıs, Uludağ Üniversitesi, Bursa, ss. 21-38.
- Koçal, A. V. (2013a). II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de Otoriter Yönetim Geleneği, İttihatçılığın Sosyo-Ekonomik Temelleri Üstüne Bir Çözümleme Denemesi. *Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi*, 6(2), 244-258.
- Koçal, A. V. (2013b). Bir Siyasal Değişim Etkeni Olarak Göç: Kürt Kimliğinin Siyasal Evriminde Göç Dinamiğinin Etkileri. *Lisansüstü Göç Araştırmaları Sempozyumu Bildiri Özetleri Kitabı*, 18-19 Nisan, Ege Üniversitesi, İzmir. ss.21-22.
- Koçal, A. V. (2013c). Küreselleşme ve Yerel Ekonomi İlişkileri Bağlamında Kuzey Irak'la Sınır Ticaretinin Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne Sosyo-Ekonomik Etkileri. *5. Ulusal Yerel Ekonomiler Kongresi*, 9-11 Mayıs, Celal Bayar Üniversitesi, Manisa.

- Koçal, A. V. (2014a). Osmanlı Modernleşmesinin Sosyo-Ekonomik Temelleri Bağlamında İttihatçılık: Jön Türklerden Cumhuriyet'e Türkiye'de Bürokratik Reform Geleneğinin Toplumsal Kaynakları. *İttihatçılık ve İttihat ve Terakki Sempozyumu Bildiri Kitabı 3. Cilt*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, VIII. Dizi, 17, ss. 163-226.
- Koçal, A. V. (2014b). Osmanlı-Türkiye Modernleşmesinin Sosyo-Ekonomik Temelleri ve Aktörleri Bağlamında 'Türk'-Kürt İkileminin Doğuşu ve Kaynakları. *Tarihte Türkler ve Kürtler Uluslararası Sempozyumu Bildiri Kitabı*. 9-11 Ocak, Türk Tarih Kurumu, Ankara, ss.111-127.
- Koçal, A. V. (2014c). Bir Sosyal Politika ve Siyasal Meşruiyet Aracı Olarak 'Hayırseverlik': AK Parti İktidarı Işığında Türkiye'de Sivil Yardım Organizasyonlarının Siyasal İşlevi. *VI. Sosyal İnsan Hakları Ulusal Sempozyumu Bildiri Kitabı*, 13-14 Kasım, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir, ss. 211-224.
- Koçal, A. V. (2015a). Aşiretten Uluslaşmaya Küreselleşme Sürecinde Türkiye'de Kürt Kimliğinin Toplumsal Evrimi: Göç, Sınır Ticareti, Kentleşme ve Siyasal Değişme. *14. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi Bildiri Özetleri*, 23-25 Kasım, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Ankara, ss.264.
- Koçal, A. V. (2015b). Bir Siyasal Değişme Etkeni Olarak Göç: Kürt Kimliğinin Siyasal Evriminde Göç Dinamiği Örneği- Nedenler ve Sonuçlar. *İdealkent Kent Araştırmaları Dergisi*, Göç Özel Sayısı-II, 214-241.
- Koçal, A. V. (2016a). "İktisat-Siyaset Bütünlüğü Bağlamında Bir Toplumsal ve Siyasal Dönüştürücü Olarak Ekonomik Girişim: Türkiye'de Yerel Kalkınma ve Sosyal Sermayenin Ticarileşmesi Süreci Anadolu Kaplanları ve Muhafazakârlık İlişkisi Örneği", *Uluslararası İslâm Ekonomisi ve Finansı Ortak Konferansı (ICISEF 2016) Bildiri Özetleri Kitabı*, Adapazarı: Beşiz Yayınları. (1-3 Eylül, Sakarya Üniversitesi, ss. 78-79.
- Koçal, A. V. (2016b). Küreselleşme Sürecinde Toplumsal ve Siyasal Değişmenin Kentsel Temelleri ve Simgelenişi: Türkiye'de Kürt Kimliği ve Diyarbakır İlişkisi Örneği. *II. Uluslararası Kent Araştırmaları Kongresi Bildiri Kitabı*, 13 Mayıs, İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, ss. 625-639.

- Koçal, A. V. (2018). II. Meşrutiyet'in Toplumsal Temelleri Bağlamında Osmanlı Elitinin Değişimi: Belirleyici Bir Güç Odağı ve Merkez Olarak 'Selânik' Etkeni. *II. Uluslararası İsrail ve Yahudilik Çalışmaları Konferansı Bildiri Kitabı*, Bandırma: Bandırma Üniversitesi, ss.36-76.
- Kodaman, B. (1980). Tanzimattan 2. Meşrutiyete Kadar Sanayi Mektepleri. Osman Okyar ve Halil İnalçık (Editörler), *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071- 1920)*. Ankara: Meteksan, ss.287-294.
- Kodaman, B. (2010). II. Abdülhamit ve Kürtler-Ermeniler. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21, 131-138.
- Kolçak, Ö. (2005). *Osmanlılarda Bir Küçük Sanayi Örneği: Selanik Çuha Dokumacılığı (1500-1650)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kolektif (1930). *Türk Tarihinin Ana Hatları*. İstanbul: Devlet Basımevi.
- Kolektif (1931). *Tarih I*. Ankara: Maarif Vekâleti. (2000 yılında Kaynak Yayınları tarafından tekrar basılmıştır).
- Koloğlu, O. (1991). *İttihatçılar ve Masonlar*. İstanbul: Gür Yayınları.
- Koloğlu, O. (2002) 350 Yıllık Serüven: Marrano'dan Sabetaycı'ya Avdeti'den Dönme'ye. *Tarih ve Toplum*, 223, 50-62.
- Kolukırık, S. (2008). Türk Modernleşme Sürecinde Merkezin Dönüşümü: Yerelden Küresele Yeni Kimlik Arayışları. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18, 133-146.
- Konan, B. (2011). Türk Kadınının Siyasal Hakları Kazanma Süreci. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 60(1), 157-174.
- Kongar, E. (1994). *İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kongar, E. (1995). *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kongar, E. (2000). *21. Yüzyılda Türkiye, 2000'li Yıllarda Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*. (25. Basım). İstanbul: Remzi Kitabevi.

- Kongar, E. (2006a). *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kongar, E. (2006b). *21. Yüzyılda Türkiye, 2000'li Yıllarda Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*. (38. Basım). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Koraltürk, M. (1995). Osmanlı Dış Borçları ve 1875 Moratoryumu. *Tarih ve Toplum*, 142, 51-56.
- Koraltürk, M. (1997). *Türkiye'de Sermaye Birikimi Sorununa Tarihsel Perspektiften Bir Bakış ve Ahmet Hamdi Başar'dan Seçmeler*. Ankara: Sermaye Piyasası Kurumu Yayınları.
- Koraltürk, M. (2011). *Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Korlaelçi, M. (1992). Ziya Gökalp'teki Pozitivist Etkiler. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8(10), 59-73.
- Koray, M. (2007). Sosyal Politikanın Anlamı ve İşlevini Tartışmak. *Çalışma ve Toplum*, 2007/4, 19-55.
- Koyuncu, A. A. (2015). 1970 Sonrası Türkiye'deki İslamcılar ve Demokrasi: Şirkten Sahiplenmeye Paradigma Değişiminin İz Sürümü. *Turkish Studies*, 10(6), 619-636.
- Koyuncu, M., Şenses, F., (2004). Kısa Dönem Krizlerin Sosyoekonomik Etkileri: Türkiye, Endonezya ve Arjantin Deneyimleri. *ODTÜ ERC Working Papers in Economics*, 04/13.
- Kökçe, R. (2005). *1994-2000 Yılları Arasında Güneydoğu Anadolu Bölgesi ile Suriye ve Irak Arasında Gerçekleşen Sınır Ticaretinin Bölge Ekonomisine Etkisi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Köker, L. (2005). Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Köprülü, F. (1941). Ortazaman Türk-İslâm Feodalizmi. *Bellekten*, V(19), 319-350.
- Köprülü, F. (1991). *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

- Köprülü, F. (2004). *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Köprülü, F. (2012). *Anadolu'da İslâmiyet*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Köse, T., Alptekin, H. (2018). *AK Parti'nin Kürt Politikası*. Nebi Miş ve Ali Aslan (Derleyenler), *AK Parti'nin 15 Yılı: Siyaset*. SETA, İstanbul, ss. 315-338.
- Kuhn, T. (1995). *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*. (Çev. N. Kuyaş). İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Kuran, A. B. (1948). *İnkılap Tarihimiz ve İttihat ve Terakki*. İstanbul: Tan Matbaası
- Kuran E. (1997). Fuad Köprülü'nün Milliyetçiliği. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 3, 243-248.
- Kurat, A. N. (1959). *Türk-Amerikan İlişkilerine Kısa Bir Bakış (1800-1959)*. Ankara: Doğu Limited Şirketi.
- Kurban, D., Yeğen, M. (2012). *Zorunlu Göç Sonrasında Devlet ve Kürtler*. (2. Baskı). İstanbul: TESEV Yayınları.
- Kurmuş, O. (2007). *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*. İstanbul:Yordam Kitap.
- Kurubaş, E. (2004) *.1960'lardan 2000'lere Kürt Sorununun Uluslararası Boyutu ve Türkiye*, Yayınlanmış (Nobel Yayınevi, Ankara, 2004) Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kurt, Ü. (2010). The Doctrine of "Turkish-Islamic Synthesis" as Official Ideology of the September 12 and the "Intellectuals' Hearth –Aydınlık Ocağı" as the Ideological Apparatus of the State. *European Journal of Economic and Political Studies*, 3(2) 2010, 111-125.
- Kurtoğlu, Z. (2005). Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi ve Siyaset, Pozitivist Yönetim İdeolojisinin İslâm'ın Siyasallaşmasına Katkısı. Yasin Aktay (Editör). *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, 6. Cilt, *İslâmcılık*. İstanbul: İletişim Yayınları, ss.201-206.
- Kutlay, N. (1992). *İttihat Terakki ve Kürtler*. Ankara: Beybun Yayınları.
- Kutlay, N. (1994). *49'lar Dosyası*. İstanbul: Fırat Yayınları.
- Kutlay, N. (2012). *Kürt Kimliğinin Oluşum Süreci*. Ankara: Dipnot Yayınları.

- Kutlay, N. (2013). *Kürtlerde Değişim ve Milliyetçilik*. (2. Baskı). Ankara: Dipnot Yayınları.
- Kutlay, N. (2014). *Osmanlı'dan Günümüze Kürtler, Kürdoloji Notları*. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Küçük A. (2005). *Dönmeler ve Dönmelik Tarihi*. Ankara: Aziz Andaç Yayınları.
- Küçükcan, T. (2005). Modernleşme ve Sekülerleşme Kuramları Bağlamında Din, Toplumsal Değişme ve İslâm Dünyası. *İslam Araştırmaları Dergisi*, 13, 109-128.
- Küçükkılıncı, İ. (2016). *Jön Türklük ve Kemalizm Kısacasında İttihadçılık*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Küçükömer, İ. (1977). Asyagil Üretim Biçimi, Yeniden Üretim ve Sivil Toplum. *Toplum ve Bilim*, 2, 3-30.
- Küçükömer, İ. (1994a). *Halk Demokrasi İstiyor mu?*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Küçükömer, İ. (1994b). *Sivil Toplum Yazıları*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Küçükömer, İ. (1994c). *Düzenin Yabancılaşması*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Küçükömer, İ. (2012). *Batılılaşma & Düzenin Yabancılaşması*. İstanbul: Profil Yayınları.
- Küçükömer, İ. (2013). *Sivil Toplum Yazıları*. (2. Basım). İstanbul: Profil Yayıncılık.
- Kütükoğlu, M. (1985). Osmanlı Dış Ticaretinin Gelişmesinde İzmir limanı ve Gümrüklerinin Rolü. *1885-1985 Türkiye Ekonomisinin 100.yılı ve İzmir ve Ticaret Odası Sempozyumu*, İzmir.
- Laçiner, Ö. (2005). İslâmcılık, Sosyalizm, Sol. *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, Cilt 6, *İslâmcılık*. Yasin Aktay (Editör). İstanbul: İletişim Yayınları, ss.469-475.
- Ladas, S. P. (1932). *The Exchange Of Minorities, Bulgaria, Greece and Turkey*. New York: Macmillian Co.
- Landau, J. M. (2007). The Dönmes: Crypto-Jews under Turkish Rule. *Jewish Political Studies Review*, 19(1-2), 109-118.

- Landau, J. M. (2014). Osmanlı İstanbul’unda İbranî Basımcılığı. Ali Küçükler ve Hüseyin İçen (Editörler), (Çev. Hüseyin İçen), *İbrani Dili Üzerine Araştırmalar*, Cambridge Scholar Publishing, New Castle, 2014, ss.89-98.
- Lazarev, M. S., Mihoyan, Ş. X. (Ed.) (2010). *Kürdistan Tarihi*. İstanbul: Avesta Yayınları.
- Levy, A. (1992). *The Sephardim in The Otoman Empire*. Princeton: Darwin Press.
- Lewis, B. (1996). *Ortadoğu*. (Çev. Mehmet Harmancı). İstanbul: Sabah Kitapları.
- Lewis, B. (1998). *Ortadoğu’nun Çoklu Kimliği*. (Çev. Mehmet Harmancı), İstanbul: Sabah Yayınları.
- Lewis, B. (2006). *İstanbul ve Osmanlı İmparatorluğu Medeniyeti*. (Çev. Ömer Faruk Birpınar). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Lewis, B. (2014a). *Bir Ortadoğu Tarihçisinin Notları*. (Çev. Çağdaş Sümer), Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Lewis, B. (2014b). *Modern Türkiye’nin Doğuşu*. (Çev. Boğaç Babür Turna). 7. Baskı, Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Lewkowicz, B. (1999). *The Jewish Community of Thessaloniki: An Exploration of Memory and Identity in a Mediterranean City*. PhD Thesis, University of London, London.
- Lindner, R. P. (2000). *Ortaçağ Anadolu’sunda Göçebeler ve Osmanlılar*. (Çev. Müfit Günay). Ankara: İmge Kitabevi.
- Lowry, H. W. (1992). Portrait of a City: The Population and Topography of Ottoman Selânik (Thessaloniki) in the Year 1478. *Studies in Deftology: Ottoman Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*. İstanbul: Isis, ss.65-100.
- Lowry, H. W. (1994). When Did the Sephardim Arrive in Selonica? The Testimony of the Ottoman Tax-Registers, 1478-1613. Avigdor Levy (Editör), *The Jews Of The Otoman Empire*, Princeton, Darwin Press, ss.203-213.
- Lowry, H. W. (2010). *Erken Dönem Osmanlı Devleti’nin Yapısı*. (Çev. Kıvanç Tanrıyar). (2. Basım). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Luxemburg, R. (1984). *Sermaye Birikiminin Tarihsel Koşulları*. (Çev. Neyyir Kalaycıoğlu). İstanbul: Kaynak Yayınları.

- Macar, E. (2001). Doğan Avcioğlu. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 2, Kemalizm*. Ahmet İnsel (Editör), İstanbul: İletişim Yayınları, ss.161-169.
- Manaz, A. (2008). *Siyasal İslâmcılık 2: Türkiye’de Siyasal İslâmcılık*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Manisalı, E. (2006). *İslâmcı Siyaset ve Cumhuriyet*, İstanbul: Derin Yayınları.
- Mantran, R. (2002). *İstanbul Tarihi*. (Çev. Teoman Tunçdoğan). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, ř. (1974). Super Westernization in Urban Life in the Ottoman Empire in The Last Quarter of the Nineteenth Century. Peter Benedict, Erol Tümertekin ve Fatma Mansur (Editörler). *Turkey: Geographic and Social Perspectives*. Leiden: Brill, ss. 403-446.
- Mardin, ř. (1992). *Bediüzzaman Said Nursi Olayı, Modern Türkiye’de Din ve Toplumsal Değişim*. (Çev. Metin Çulhaoğlu). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, ř. (1999). *Türk Modernleşmesi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, ř. (2003). *Jn Türklerin Siyasi Fikirleri-1895-1908*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, ř. (2006). Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri. *Türkiye’de Toplum ve Siyaset, Bütün Eserleri 6*, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 35-118.
- Mardin, ř. (2009). Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar Merkez- Çevre İlişkileri. Ersin Kalaycioğlu ve Ali Yaşar Sarıbay (Editörler), *Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme*. Dora Basım Yayım, Bursa, ss.121- 158.
- Mardin, ř. (2012). *Din ve İdeoloji*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Marshall, A. (1964). *Principles of Economics*. (8th Ed.). London: Macmillan.
- Martal, A. (1992). *19. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir ve Çevresinde Sanayi ve Ticaret*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Martal, A. (1993). 19. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir’in Sosyo-Ekonomik Yapısında Gerçekleşen Değişmeler. *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 1(3), 117-133.

- Martal, A. (1999). *Değişim Sürecinde İzmir'de Sanayileşme*. İzmir: Dokuz Eylül Yayınları.
- Marx, K. (1967). *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Şekilleri, Asya Üretim Tarzı, Antik Çağ, Feodalite*. (Çev. Mihri Belli). Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. (1975). *1844 Felsefe Yazıları*. (Çev. M. Belge). (2. Baskı). İstanbul: Pavel Yayınları.
- Marx, K. (1979). *Ekonomi Politikinin Eleştirisine Katkı*. (4. Basım). (Çev. Sevim Belli). Ankara: Sol yayınları.
- Marx, K. (1997). *Formen, Kapitalist Üretim Öncesi Biçimler*. (Çev. Mihri Belli). Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. (2009). *Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i*. (Çev. Erkin Özalp), İstanbul: Yazılama Yayınevi.
- Marx, K. (2011). *Kapital, Ekonomi Politikinin Eleştirisi*. (1. Cilt), (Çev. Mehmet Selik ve Nail Satlıgan), İstanbul: Yordam Kitap.
- Marx, K., Engels, F. (1976). *Alman İdeolojisi*. (Çev. S. Belli). Ankara: Sol Yayınları.
- Masters, B. (2003). Halep: Osmanlı İmparatorluğu'nun Kervan Kenti. Edhem Eldem, Daniel Goffmann, Bruce Masters (Editörler), *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti, Halep, İzmir ve İstanbul*. (Çev. Sermet Yalçın). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, ss.19-87.
- Mazower, M. (2013). *Selanik: Hayaletler Şehri, Hristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler (1430-1950)*. (Çev. Gül Çağalı Güven). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- McDowall, D. (2004). *Modern Kürt Tarihi*. (Çev. Neşenur Domaniç). İstanbul: Doruk Yayınları.
- McGowan, B. (2006). Ayanlar Çağı 1699-1812. Halil İnalçık ve Donald Quataert (Editörler), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, 1600-1914*. (Çev. Kolektif). (2. Baskı). İstanbul: Eren Yayıncılık, ss.759-867.
- Meron, O. C. (2011). *Jewish Entrepreneurship in Salonica, 1912–1940: An Ethnic Economy in Transition*. Brighton: Sussex Academic Press.

- Metin, O. (2011). Sosyal Politika Açısından AKP Dönemi: Sosyal Yardım Alanında Yaşananlar. *Çalışma ve Toplum, 1*, 179-200.
- Mısır, M. B. (2002). Meşrutiyetten Cumhuriyete: Kapitalizme Prusya Tipi Geçiş. *Praksis, 5*, 217-255.
- Mintsis, G. I. (2017). Selânik'in İspanya Yahudileri, Yerleşme, Yükseliş, Büyük Yıkım. *Litera, 27(2)*, 113-123.
- Molho, R. (2005). *Salonica and Istanbul, Social, Political and Cultural Aspects of Jewish Life*. İstanbul: The Isis Press.
- Molho, R. (2015). *Selanik Yahudileri, Özel Bir Cemaat 1856-1919*. (Çev. Panayot Abacı). İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Montagu, L.(1973). *Türkiye'den Mektuplar*. (Çev. Bedriye Şanda). İstanbul: Yenilik Basımevi.
- Montesquieu (2004). *Kanunların Ruhu Üzerine*. (Çev. Fehmi Baldaş). İstanbul: Seç Yayınları.
- Montesquieu (2015). *İran Mektupları*. (Çev. Berna Günen). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Mumcu, U. (1993). *Kürt Dosyası*. İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Mumcu, U. (2004). *Kürt Dosyası*. (30. Baskı). Ankara: Uğur Mumcu Araştırmacı Gazetecilik Vakfı.
- Musluk, C. (2010). Kürt Sorununa Liberal Muhafazakâr “Çözüm” Denemesi. Çğadaş Sümer ve Fatih Yaşlı (Derleyenler), *Hegemonyadan Diktatöryaya AKP ve Liberal-Muhafazakâr İttifak*. Ankara: Tan Yayınları, ss.286-356.
- Mücek, A. A. (2019). *Türkiye'nin Tarihi ve Ekonomi Politik Yapısı*. İstanbul: Belge Yayınları.
- Müezzinoğlu, E. (2016). Millî Mücadele Döneminde İttihatçılar Üzerine Bir Değerlendirme. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 5(8)*, 2913-2933.
- Naar, D. E. (2011). *Jewish Salonica and the Making of the “Jerusalem of the Balkans”. 1890-1943*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Stanford University, Stanford.

- Nagy, G. K. (2005). Osmanlı İmparatorluğu'nun İlk Yüzyıllarında Kutsal Savaş. Mehmet Öz ve Oktay Özel. (Editörler). *Söğüt'ten İstanbul'a, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*. (Çev. Pınar Emiralioglu). Ankara. İmge Kitabevi, ss.397-406.
- Namal, Y. (2012). Türkiye'de 1933–1950 Yılları Arasında Yükseköğretime Yabancı Bilim Adamlarının Katkıları. *Bülent Ecevit Üniversitesi Yüksek Öğretim ve Bilim Dergisi*, 2(1), 14-19.
- Namal, Y., Karakök, T. (2011). Atatürk ve Üniversite Reformu (1933). *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, 1(1), 27-35.
- Narlı, N., (1994). Türkiye'de Laikliğin Konumu. *Cogito*, 1, 23-32.
- Nasr, V. (2012). *İslami Sermayenin Yükselişi*. İstanbul: Ufuk Yayınevi.
- Nedim, A. (2000). *Ankara İstiklâl Mahkemesi Zabıtları 1926*. İstanbul: İşaret Yayınları.
- Nefes, T. S. (2012). *The History of the Social Constructions of Dönmes (Converts)*. *Journal of Historical Sociology* 25(3), 413-439.
- Neumark, F. (2008). *Boğaziçi'ne Sığınanlar, Türkiye'ye İltica Eden Alman Bilim, Siyaset ve Sanat Adamları 1933-1953*. (Çev. Talip Doğan Karlıbel). İstanbul: Neden Kitap.
- Nezan, K. (1993). Kurdistan in Turkey. Gerard Chailand (Ed.), *People Without a Country: The Kurds and Kurdistan*. New York: Olive Branch Press, ss.38-94.
- Nişancı, E. (2006). 1980 Sonrası Dönüşümde Devlet-Sermayedar İlişkilerinin Rolü Üzerine. *Toplum ve Bilim*, 106, 110-136.
- Nur, R. (1967). *Hayat ve Hatıratım, 1. Cilt*. İstanbul: Altındağ Yayınevi.
- Nur, R. (1967). *Hayat ve Hatıratım, 3. Cilt*. İstanbul: Altındağ Yayınevi.
- Nursî, B. Said (1995a). *Risale-i Nur Külliyyatından Emirdağ Lâhikası*. İstanbul: Envar Neşriyat.
- Nursî, B. Said (1995b). *Risale-i Nur Külliyyatından Kastamonu Lâhikası*. İstanbul: Envar Neşriyat.

- Oban akıcıoğlu, R. (2007). Levanten Kavramı ve Levantenler Üzerine Bir İnceleme. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 22, 337-356.
- Ocak, A. Y. (2000). *Türkler, Türkiye ve İslâm*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Okçay, H. (2007). İzmir Yahudileri: İşadamlarının Kimliğinin Dönüşümü. *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi*, 17, 191-192.
- Oksaçan, H. E. (2016). “Kadro” Dergisi ve İktisadî Devletçilik. İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Oktar, S., Varlı, A. (2009). İttihat ve Terakki Döneminin Ulusal Bankası: Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası. *Marmara Üniversitesi Dergisi*, 27(2), 1-20.
- Oktar, S., Varlı, A. (2010). Türkiye’de 1950-54 Döneminde Demokrat Parti’nin Tarım Politikası. *Marmara Üniversitesi İİBF. Dergisi*, 28(1), 1-22.
- Oktik, N., Kökalan, F. (2000). Immanuel Wallerstein; Tarihsel Kapitalizmin Analizi ve Dünya Sistemi. *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 4(17), 121-134.
- Okumuş, E. (2005). Geleneksel Siyasal Kimliğin Çözülmesinde Tanzimat-(1839-1856). *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 5(4), 9-36.
- Okutan, M. Ç. (2004). “Müfrit Dinciler” İle “Müfrit Devrimciler”in Orta Yolu: Türk Muhafazakârlığında 1950’ler. *Liberal Düşünce*, 9(34), 33-40.
- Olson, R. (1986). The Young Turks and the Jews: A Historiographical Revision. *Turcica*, 18, 219-235.
- Olson, R. (1991). *The Emergence of Kurdish Nationalism and the Sheikh Said Rebellion, 1880-1925*. Austin: University of Texas Press.
- Olson, R. (1992). *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı*. (Çev.Bülent Paker ve Nevzat Kıraç). Ankara: Özge Yayınları.
- Onar, M. (1995). *Atatürk’ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları, 1. Cilt*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Onaran, N. (2000). *Emval-i Metrûke Olayı, Osmanlı’da ve Cumhuriyet’te Ermeni Mallarının Türkleştirilmesi*. İstanbul: Belge Yayınları.
- Onaran, N. (2017). *Türk Nüfus Mühendiliği, Ermeniler, Rumlar ve Kürtler. 1914-1940*. İstanbul: Kor Kitap.

- Oral, Ö. (2003). Bernard Lewis ve Oryantalist Gelenek. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1(2), 601-619.
- Oran, B. (2002). Kürt Milliyetçiliğinin Diyalektiği. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil (Editörler). *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, 4. Cilt, *Milliyetçilik*. İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 871-880.
- Oran, B. (2011). 1876 Kanun-ı Esasi’den Bugüne Türkiye’de Kürtçe Meselesi”, Kürtçe Eğitim: Konular ve Sorunlar Konferansı. Paris Kürt Enstitüsü, 16 Nisan 2011, <http://baskinoran.com/konferans/TRdeKurtce%2816-04-2011%29.pdf>, Erişim Tarihi: 15.04.2012
- Orhan, A. (2009). Tek Partili Yılların Ekonomi-Politiği ve Kadro Hareketi. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17(1), 120-147.
- Orhonlu, C. (1987). *Osmanlı İmparatorluğu’nda Aşiretlerin İskânı*. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Ortaç, H. (2010). Batı Anadolu’da Bir Büyük Toprak Sahibi Levanten: Baltacı Manolaki. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 25(1), 319-336.
- Ortaylı, İ. (2006). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. (25. Baskı). İstanbul: Alkım Kitabevi.
- Ortaylı, İ. (2007). Osmanlı Modernleşmesi ve Sabataycılık. Ahmet Almaz ve Pelin Batu, *Yahudilik Tarihi*. İstanbul: Nokta Kitap, ss.255-265.
- Ozankaya, Ö. (1995). *Türkiye’de Laiklik, Atatürk Devrimlerinin Temeli*. (6. Baskı). İstanbul: Cem Yayınevi.
- Öcalan, A. (1984). *Kürdistan Devriminin Yolu/Manifesto*. (3. Baskı). Almanya: Serxwebun Yayınları.
- Öğün, S.S. (1995). *Modernleşme, Milliyetçilik ve Türkiye*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Ökçün, G. A. (1970). *Osmanlı Sanayii - 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistikleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi SBF Yayınları.
- Ökçün, G. A. (1982). *Ta’til-i Eşgal Kanunu, 1909, Belgeler-Yorumlar*. Ankara: A.Ü. SBF. Basın Yayın Yüksek Okulu Basımevi.
- Öke, M. K. (1986). Young Turks, Freemasons, Jews and the Question of Zionism in the Ottoman Empire (1908–1913). *Studies in Zionism*, 7(2), 199-218.

- Öngel, A. (2017). *Demokrat Parti Dönemi Basın ve İktidar İlişkileri (1950-1960)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Ticaret Üniversitesi, İstanbul.
- Öniş, Z. (2009). Conservative Globalism at the Crossroads: The Justice and Development Party and the Thorny Path to Democratic Consolidation in Turkey. *Mediterranean Politics*, 14(1), 21-40.
- Önür, H. T. (2009). Türkiye’de Muhafazakâr Liberal Söylemin Yoksullukla Mücadele Açmazı: Ne Muhafazakâr, Ne Liberal. *Uluslararası Sosyal Haklar Sempozyumu Bildirileri*, ss.352-60.
- Ören, K. (2011). *Sosyal Politika*. İstanbul: Pelikan Yayınevi.
- Örs, O. (2013). Kuruluşundan Birinci Dünya Savaşına Kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 51, 679-716.
- Öz, E. (1996). *Otoriterizm ve Siyaset: Türkiye’de Tek-Parti Rejimi ve Siyasal Katılma (1923-1945)*. Ankara: Yetkin Basım Yayım ve Dağıtım.
- Özaydın, M. M. (2008). Küresel Etkilerle Şekillenen Sosyal Politika Anlayışı Ekseninde Sosyal Politikaların Geleceğini Tartışmak. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(1), 163-180.
- Özbek, D. (2003). Irak Savaşı’nın Türk Ekonomisine Etkileri. *Çankaya Gündemi, Irak Savaşı ve Türkiye Özel Sayısı içinde*, 14, 4-7.
- Özbudun, E., Hale, W. (2010). *Türkiye’de İslamcılık, Demokrasi ve Liberalizm AKP Olayı*. (Çev. Ergun Özbudun ve Kadriye Göksel) İstanbul: Doğan Kitap.
- Özcan, G. B., Turunç, H. (2011). Economic Liberalization and Class Dynamics in Turkey: NewBusiness Groups and Islamic Mobilization. *Insight Turkey*, 13(3), 63-86.
- Özcan, S., Taş, H. Y. (2017). Sınır Ticareti ve Bölgesel Girişimciliğin Ekonomik Gelişmeye Etkisi. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*. 7(15), 57-66.
- Özcan, Y. (2015). The European Transformation Of Turkish Bureaucratic Elites. *Akademik Hassasiyetler Dergisi*, 2(3), 147-189.
- Özdalga, E. (2006). *İslamcılığın Türkiye Seyri*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Özdemir, B. (1999). Selanik'in 1840'lı Yıllardaki Nüfus Yapısı Üzerine Bir Deneme. *Osmanlı, 4. Cilt*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss.572-577.
- Özdemir, K. (2007). *Cumhuriyet Döneminde Şapka Devrimi ve Tepkiler*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Özdemir, Ş. (2006). *MÜSİAD: Anadolu Sermayesinin Dönüşümü ve Türk Modernleşmenin Derinleşmesi*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Özdemir, Ş. (2010). İslâmî Sermaye ve Sınıf: Türkiye/Konya Müsiad Örneği. *Çalışma İlişkileri, 1(1)*, 37-57.
- Özden, M. (2005). Atatürk Döneminde Kemalist Metinler: A'râfda Bir Kemalizm: Tekin Alp ve Kemalizm (1936). *Bilig, 34*, 45-81.
- Özdenören, R. (2005). Necip Fazıl Kısakürek. Yasin Aktay (Editör). *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, 6. Cilt. İslâmcılık*. İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 136-149.
- Özerkmen, N. (2003). Geçmişten Günümüze Türkiye'de Anayasa ve Yasalarda Sendikal Hakların Düzenlenmesi ve Getirilen Kısıtlamalar. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, 43*, 239-257.
- Özgüldür, Y. (1993). Yüzbaşı Helmut Von Moltke'den Müşir Liman von Sanders'e Osmanlı Ordusunda Alman Askeri Heyetleri. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Dergisi, 4(4)*, 297-307.
- Özgüven, A. (2002). Türkiye İktisat Kongresi (17 Şubat-4 Mart 1923). *Journal of İstanbul Kültür University, 2*, 2002, 109-124.
- Özipek, B. B. (2005). 28 Şubat ve İslâmcılar. Yasin Aktay (Editör). *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, 6. Cilt, İslâmcılık*. İstanbul: İletişim Yayınları, ss.640-651.
- Özipek, B. B. (2011). Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) Dönemi İç ve Dış Politika (2002-..). Adem Çaylak vd. (Editörler). *Osmanlı'dan İkinli Yıllara Türkiye'nin Politik Tarihi*. (3. Baskı). Ankara: Savaş Yayınevi, ss. 669-690.

- Özkan, B. (2016). Yeni-Osmanlıcılık ve Pan-İslâmcılık. Evren Haspolat ve Deniz Yıdırım (Derleyenler). *Türkiye’de Yeni Siyasal Akımlar (1980 Sonrası)*. Ankara: Siyasal Kitabevi, 405-458.
- Özkayalar, M. (2007). Refah Devletinden Düzenleyici Devlete: Üst Kurullar ve Türkiye Örneği. *Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi*. Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hatay.
- Özkerem, A. (2007) . Sabri F. Ülgener’de Zihniyet ve Geri Kalmışlık, Osmanlı’dan Günümüze Yapısal Bir Çözümleme. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 36, 35-59.
- Özkerem, A., Hamdemir, B. (2009). Anayasacılık Hareketleri, Kapitalizm ve Osmanlı. *Gazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 11(2), 59-78.
- Özkan A., ve Coşar, S. (2001). Siyasal Tahayyülde Devletin Belirleyiciliği: Metin Heper Çalışmaları Üzerine Bir İnceleme. *Doğu Batı, Türk Düşünce Serüveni: Geç Aydınlanmanın Erken Aydınları*. 16, ss.81-97.
- Özoğlu, H. (2017). *Osmanlı’da Kürt Milliyetçiliği, Kimlik, Evrim, Sadakat*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özşuca, Ş. (2003). Küreselleşme ve Sosyal Güvenlik Krizi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 58(2), 133-153.
- Özkan, G. (2011). Ezeli Düşman’ ile Hesaplaşmak: Türk Sağında “Moskof” İmgesi. *Toplum ve Bilim*, 121, 79-99.
- Öztürk, İ., Anmaç, E. (1997). Yabancı Sermayenin Batı Anadolu Halıcılığına Girişi, Etkileri ve Günümüzdeki Uzantıları. *Türkiye’de El Sanatları Geleneği ve Çağdaş Sanatlar İçindeki Yeri Sempozyumu Bildirileri*, 26-32, İzmir, ss.26-32.
- Öztürk, O. (2007). *Demokrat Part Dönemi Basın Rejimi ve Zafer Gazetesi (1957-1960) Ulus Gazetesi ile Karşılaştırmalı Bir İnceleme*.Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Öztürk, Ö. (2013). Türkiye’de İslâmcı Büyük Burjuvazi. Neşecan Balkan, Erol Balkan, Ahmet Öncü (Hazırlayanlar). *Neoliberalizm, İslâmcı Sermayenin Yükselişi ve AKP*. İstanbul: Yordam Kitap, ss.181-214.
- Öztürk, S. (2007). *İsmet Paşa’nın Kürt Raporu*. İstanbul: Doğan Kitap.

- Öztürk, Y. (2012). Timar-Thema Teriminin Ortaya Çıkması, Bizans Uygulaması ve Osmanlı İle Mukayesesi. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*. 31, 157-208.
- Pala, A. (1991). *XV ve XVI. Yüzyıllarda Selanik Şehri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1991.
- Pala, C. (1996). Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarımsal Örgütlenme. *Ekonomik Yaklaşım*, 7(21), 39-69.
- Palao J., Wirth, O., Hutin, S., Yazıcı, A., Ledre, C. (2005). *Tarihte ve Günümüzde Masonluk*. İstanbul: Örgün Yayınları.
- Pamir, A. (2002). Kapitülasyon Kavramı ve Osmanlı Devleti'ne Etkileri. *Osmanlı Tarihi Araştırmaları ve Uygulama Merkezi (OTAM) Dergisi*, 51(2), 79-119.
- Pamir, A. (2009). Orta-Asya Türk Hukukunda "Töre" Kavramı. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2(58), 1301-1308.
- Pamuk, Ş. (1984). *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)*. Ankara: Yurt Yayınları.
- Pamuk, Ş. (1985). Osmanlı Ekonomisinin Dünya Kapitalizmine Açılışı. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi 3. Cilt*. Murat Belge ve Fahri Aral (Editörler), İstanbul: İletişim Yayınları, ss.718-723.
- Pamuk, Ş. (1988). *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*. İstanbul: Gerçek Yayınları.
- Pamuk, Ş. (1994). *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme, 1820-1913*. (2. Basım). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Pamuk, Ş. (1999/2003). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2008). *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2009a). *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*. (5. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2009b). Türkiye'de Tarım ve İktisadi Gelişme: 1880-2000. *Mülkiye*, 33(262), 63-76.

- Pamuk, Ş. (2012). Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme İktisat Politikaları ve Büyüme. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2014). *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadî Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Panzac, D. (1989). XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Deniz Ticareti. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 4(1), 179-192.
- Parasız, İ. (1995). *Kriz Ekonomisi ve 1994 Kararları*. Bursa: Ezgi Kitabevi.
- Parla, T. (1989). *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Parla, T. (1992). Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları, 3. Cilt 3, Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Parlak, İ. (2005). *Kemalist İdeoloji'de Eğitim, Erken Cumhuriyet Dönemi Tarih ve Yurt Bilgisi Ders Kitapları Üzerine Bir İnceleme*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Parmaksızoğlu, İ. (1983). *Tarih Boyunca Kürttürkleri ve Türkmenler*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Perinçek, D. (1990). *Abdullah Öcalan ile Görüşme*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Perinçek, D. (1999). *Kemalist Devrim-4: Kurtuluş Savaşı'nda Kürt Politikası*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Perinçek, D. (2010). *Kemalist Devrim-7, Toprak Ağalığı ve Kürt Sorunu*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Pkk (1984). *Kürdistan Devriminin Yolu*. 3. Baskı. Köln: Agri Verlag.
- Poyraz, F. (2006). *Türk Siyasal Yaşamında Millî Görüş Hareketi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Pustu, Y. (2007). Osmanlı-Türk Devlet Geleneğinde Modernleştirici Unsur Olarak Bürokratik Elitler. *Gazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 9(2), 197-214.
- Quataert, D. (1987). *Osmanlı Devletinde Avrupa İktisadî Yayılımı ve Direniş. 1881-1908*. (Çev. Sabri Tekay). Ankara: Yurt Yayınları.
- Quataert, D. (1988). Ottoman Handcrafts Industry in the Age of Imperialism. *Rewiew*, 11(2), 169-178.

- Quataert, D. (1998). Selânik'teki İşçiler, 1850-1912. Donald Quataert ve Erik Jan Zürcher (Editörler), *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler, 1839-1950*, ss.97-122.
- Quataert, D. (1999). *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalât Sektörü*. (Çev. Tansel Güney). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Quataert, D. (2001). Fabrika Bacalarından Tüten İlk Dumanlar. *Selânik, 1850-1918*. Gilles Veinstein (Derleyen), (Çev. Cüneyt Akalın). (2. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları, ss.243-245.
- Quataert, D. (2004). *Osmanlı İmparatorluğu, 1700-1922*. (Çev. Ayşe Berktaş). (3. Baskı), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Quataert, D. (2006). 19. Yüzyıla Genel Bakış, İslahatlar Devri 1812-1914. Halil İnalçık, Donald Quataert (Editörler), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, 1600-1914*. (Çev. Kolektif), (2. Baskı). İstanbul: Eren Yayıncılık, ss.885-1041.
- Ramsaur, E. (1982). *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*. İstanbul: Sander Yayınları.
- Reyhan, C. (2008). Jön Türk Hareketi Üzerine Kavramsal Bir Çerçeve. *Akademik Bakış*. 1(2), 121-38.
- Reynaud, C. (1844). *D'Athènes à Baalbek*. Paris: Furne et Ce. <https://archive.org/details/dathnesbaalb00reyn/page/n7>, Erişim Tarihi: 01.05.2018.
- Ricardo, D. (1997). Ekonomi Politigin ve Vergilendirmenin İlkeleri. (Çev. T. Ertan). İstanbul: Belge Yayınları.
- Rodinson, M. (2002). *İslâm ve Kapitalizm*. (Çev. L. Fevzi Topaçoğlu). (2. Baskı). İstanbul:Akyüz Yayıncılık.
- Rogan, E. (1996). Aşiret Mektebi: Abdulhamid II's School for Tribes (1892-1907). *International Journal Middle East Studies*, 28, 83-107.
- Rousseau, J. J. (1996). Ekonomi Politik (Manevi ve Politik). Diderot ve D'Alembert, *Ansiklopedi ya da Bilimler, Sanatlar ve Zanaatlar Açıklamalı Sözlüğü*. (Çev. S. Hilav), İstanbul. Yapı Kredi Yayınları, ss.180-186.

- Roux, J. P. (2007). *Türklerin Tarihi, Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*. (Çev. Aykut Kazancıgil ve Lale Arslan-Özcan). İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Roy, O. (1995). *Siyasal İslam'ın İflası*. (Çev: Cüneyt Akalın), İstanbul: Metis Yayınları.
- Rozen, M. (1993). Individual and Community in the Jewish Society of the Ottoman Empire: Salonica in the Sixteenth Century. Avigdor Levy (Editör), *The Jews of the Ottoman Empire*. Princeton: Darwin Press, ss.215-273.
- Rustow, D. A. (1995). Türkiye'de İslam ve Politika: 1920-1955. Davut Dursun (Derleyen), *Türkiye'de İslâm ve Laiklik*, İstanbul: İnsan Yayınları, ss.57-90.
- Safî, İ. (2007). *Türkiye'de Muhafazakâr Siyaset ve Yeni Arayışlar*. Ankara: Lotus Yayıncılık.
- Safî, P. (2014). Tahir, Kurt Kanunu'nu Yazmasaydı. *Kılavuz Tarih Düşünce Kültür Dergisi*, 50, 38-45.
- Sağlam, H. (2007). *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum, 1875-1881*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Sağlam, S. (2004). Ziya Gökalp'te Solidarizm ve Millî İktisat. *Türkiyat Araştırmaları*, 1, 67-84.
- Sakal, F. (2007). Şapka İnkılabının Sosyal ve Ekonomik Yönü, Destekler ve Köstekler. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature*, 2(4), 1308-1318.
- San, C. (1971). *Max Weber'de Hukukun ve Meşru Otorite'nin Sosyolojik Analizi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara İktisadî ve Ticarî İlimler Akademisi, Ankara.
- Sançar, N. (2018). *1944 Irkçılık Turancılık Davası, Mahkeme Günlükleri*. İstanbul: Bozkurt Yayınları.
- Sarı, K. A. (2015). Kemal Tahir'de Sosyalizm ve Batılılaşma Eleştirisi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 4(3), 674-685.
- Sarı, M. (2011). Atatürk Döneminin İskân Politikasında İç İskâna Yönelik Çalışmalar. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 14, 87-113.

- Sarıbay, A. Y. (2005). Milli Nizam Partisi'nin Kuruluşu ve Programının İçeriği. Yasin Aktay (Editör). *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce*, 6. Cilt, İslâmcılık. İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 576-590.
- Sarıbay, A. Y. (2006). Weberleştirilmiş İslâm. *Birikim*, 202, 86-92.
- Sarmaşık, B. (Der.) (2004). *Attilâ İlhan: Açtırma Kutuyu, Röportajlar 1, (1946-1983)*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Savaş, M. (1998). *İkinci Meşrutiyet Döneminde İttihat ve Terakki ve Basın*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Türkoloji Araştırmaları Merkezi.
- Savaş, V. F. (1986). *Politik İktisat*. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım.
- Savran, S. (1986). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Burjuva Devrimi Sorunu. *11 Tez*, 1, 172-214.
- Savran, S. (2013). İslâmcılık, AKP, Burjuvazinin İç Savaşı. Neşecan Balkan, Erol Balkan, Ahmet Öncü (Hazırlayanlar). *Neoliberalizm, İslâmcı Sermayenin Yükselişi ve AKP*. İstanbul: Yordam Kitap, 53-142.
- Sayar, A. G. (2000). *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Sayar, A. G. (2011). İdris Küçükömer'in Entelektüel Portresine Dair Bir Deneme. Ahmed Güner Sayar (Editör), *İdris Küçükömer*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, ss.207-268.
- Sayarı, B. (1978). Türkiye'de Dinin Denetim İşlevi. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 33(1-2), 173-185.
- Sayyid, S. (2005). İslâmcılık ve Postkolonyal Durum, Ulusal, Siyasal ve Sömürge-Sonrası İslâmcılık Örneği. Yasin Aktay (Editör). *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce*, 6. Cilt, İslâmcılık. İstanbul:İletişim Yayınları, ss. 936-947.
- Scharlau, W., Zeman A. Z. (2007). *Devrim Taciri: İttihat ve Terakki'nin Bolşevik Teorisyonu Parvus Efendi*. (Çev. Süheyla Kaya). İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Scholem, G. (1971). The Crypto-Jewish Sect of Donmeh (Sabbatians) in Turkey. *The Messianic Idea in Judaism and Other Essays on Jewish Spirituality*. New York: Schocken Books, ss.142-166.

- Scholem, G. (2011). *Sabetay Sevi: Mistik Mesih 1626-1676*. (Çev. Eşref Bengi Özbilen). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Schumpeter, J. A. (1974). *Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi*. (Çev. T. Akoğlu). Ankara: Varlık Yayınları.
- Sencer, M. (1982). *Osmanlı Toplum Yapısı*. İstanbul: May Yayınları.
- Sennett, R. (1992). *Otorite*. (Çev. Kamil Durand). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Sevgen, N. (1982). *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri: Osmanlı Belgeleri ile Kürt Türkleri Tarihi*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Sevim, Y. (2004). Terör Nedeniyle Göç: Ekonomik Tutum ve Davranışlar Açısından Bir Değerlendirme. *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları*, 2(3), 119-127.
- Seyidoğlu, H. (1992). *Ekonomik Terimler Ansiklopedik Sözlük*. Ankara: Güzem Yayınları.
- Seyitdanlıoğlu, M. (1996). Türkiye'de Liberal Düşüncenin Doğuşu ve Gelişimi. *Liberal Düşünce*, 1(2), 103-111.
- Sharon, M. S. (1992). *Türkiye Yahudileri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Shaw, S. J. (2008). *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Shils, E. (1975). *Center and Periphery Essays in Macrosociology*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Shils, E. (1982). *Constitution of Society*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Shils, E. (2002). Merkez ve Çevre. (Çev. Yusuf Ziya Çelikkaya). *Türkiye Günlüğü*, 70, 86-96.
- Silier, O. (1981). *Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi 1923-1938*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Soysal, İ. (2004). *Türkiye'de Masonlar ve Masonluk*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Söğütü, İ. (2004). *Darülfünundan Üniversiteye: Cumhuriyet Türkiyesi'nde İlk Üniversite Reformu (1933)*. *Liberal Düşünce*, 34, 121-128.

- Söğütlü, İ. (2010). Cumhuriyet Türkiye'sinde Modernleşme ve Bürokratik Vesayet. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19(1), 49-68.
- Söğütlü, İ. (2011). Tarihsel ve Toplumsal Bağlamı İçinde Kemalizm, Aydınlanma, Muhafazakârlık İlişkisi Üzerine Bir Derkenar. *Doğu-Batı*, 58, 163-188.
- Sönmez, E. (2010). Yeni Osmanlıcılık: Özal Dönemi Organik Aydınlarının AKP'ye Bıraktıkları Miras. Çağdaş Sümer ve Fatih Yaşlı (Editörler). *Hegemonyadan Diktatoryaya AKP ve Liberal-Muhafazakâr İttifak*. Ankara: Tan Kitabevi, ss. 357-384.
- Sönmez, M. (2010). Millî Görüş'ten Neo-Liberalizme ve Krize AKP'nin Ekonomi İcraatı: 2002-2009. Çağdaş Sümer ve Fatih Yaşlı (Editörler). *Hegemonyadan Diktatoryaya AKP ve Liberal-Muhafazakâr İttifak*. Ankara: Tan Kitabevi, ss.263-283.
- Sönmezoglu, F. (2006). II. Dünya Savaşı'ndan Günümüze Türk Dış Politikası. İstanbul: Der Yayınevi.
- Steuart, J. (1966). An Inquiry in to the Principles of Political Economy. A. Skinner (Editör), London: Oliver and Boyd.
- Subaşı, N. (2005). 1960 Öncesi İslâmî Neşriyat: Sindirilme, Tahayyül ve Tefekkür. *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce, Cilt 6, İslâmcılık*. Yasin Aktay (Editör), İstanbul: İletişim Yayınları, ss.217-236.
- Sugözü, İ. H., Atay, M. (2010). Sınır Ticaretinin Bölge Ekonomisi Üzerindeki Etkileri Kapsamında Habur Sınır Kapısı. *Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu Bildiri Kitabı*, ss.1043-1054.
- Sultan Abdülhamid (1987). *Siyasî Hatıralarım*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Sunar, L. (2004). Kadro Dergisi/ Hareketi ve Etkileri: Türk Devlet İdeolojisi ve Sol Kemalizm'in Oluşumu Bağlamında Bir Analiz. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2(1), 511-526.
- Sunay, C. (2008). Türk Siyasetinde Merkez-Çevre İlişkilerinin Gizli Kronolojisi-I. *Yerel Siyaset*, 28, 52-59.

- Sungur, Z. (2016). Demokrat Parti Döneminde (1950-1960) Tarım Politikaları ve Etkileri. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(14), 1-24.
- Sümbüllü, Y. Z., Kacıroğlu, M. (2007). Kemal Tahir’de Doğu-Batı İkilemi ve Batılılaşma Düşüncesi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(1), 123-134.
- Sümer, Ç., Yaşlı, F. (2010). Liberal-Muhafazakâr İttifak Üzerine Notlar. *Hegemonyadan Diktatoryaya AKP ve Liberal-Muhafazakâr İttifak*. Çağdaş Sümer ve Fatih Yaşlı (Derleyenler), Ankara: Tan Kitabevi, ss.9-27.
- Syrett-Frangakis, E. (1998). İzmir’de Pamuk ve Kumaş Ticareti. *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım Çağlar* Keyder ve Faruk Tabak (Editörler), (Çev. Zeynep Altıok), İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, ss.101-118.
- Syrett-Frangakis, E. (2006). *18. Yüzyılda İzmir’de Ticaret (1700-1820)*. (Çev. Çiğdem Diken). İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Şafak, M. (2005). *Pkk Yeniden İnşa Kongre Belgeleri*. İstanbul: Çetin Yayınları.
- Şahin, A., Cengiz, S. (2010). 16’ncı Yüzyıl Fiyat Devrimi ve Osmanlı İnan Savaşlarının Osmanlı İpekçilik Endüstrisi Üzerine Etkileri. *Business and Economics Research Journal*, 1(1), 69-82.
- Şahin, H. (2013). Osmanlı Tımar Sisteminin Menşei Meselesi. *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(12), 58-74.
- Şahin, Y. (2010). *Kentleşme Politikası*. Trabzon: Murathan Yayınevi.
- Şahinöz, A., Teoman, Ö. (2002). Osmanlı Tarımında Bir Sistem Tartışması: ‘Tımar’. *Gazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 4(3), 67-88.
- Şanlıoğlu, Ö., Özcan, E. Ö. (2017). Türkiye’de Uygulanan Turizm Teşvik Politikaları ve Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(2), 97-118.
- Şanver, M. (1996). TBMM Tutanaklarına Göre Türkiye’de Din Eğitimi (1946-1957). *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, 335-336.
- Şeker, F. M. (2000). *Cumhuriyet İdeolojisinin Nakşibendilik Tasavvuru*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

- Şen, L. (2001). Merkez-Çevre İlişkilerinin Önemli Bir Dinamiği Olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda Ulaştırma Sistemleri. *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, 11, 95-124.
- Şen, M. E., Türkmenoğlu, M. A. (2012). Avrupa Feodalitesi ile Osmanlı Tımar Sistemi Üzerine Bir Mukayese. *International Journal of Social Science*, 5(4), 189-204.
- Şener, A. (1990). İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İktisadi ve Mali Politikaları (1908-1918). *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(1), 203-232.
- Şener, M. (2010). *Türkiye Solunda Üç Tarz-ı Siyaset YÖN, MDD ve TİP*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Şenkal, A. (2003). Küreselleşme, Sosyal Politikanın Dönüşümü ve Sivil Toplum Örgütleri. *Sosyal Siyaset Konferansları*, 45. Kitap, ss. 97-123.
- Şenkal, A. (2005). Sivil Toplum ve Sosyal Sermaye: Sosyal Politikaya Dayalı Alternatif Kalkınma Modeli Arayışları. *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, 55(1), 791-810.
- Şenkal, A. (2008). Sosyal Sermaye ve Bölgesel Kalkınma İlişkisi, Max Weber'in Perspektiften Bir Değerlendirme. *Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, 10(1), 118-143.
- Şenkal, A. (2012). Sosyal Politika, Neoliberal Ekonomi Politikaları ve Ulus Devletin Ekonomi Politikası. *Paradoks Ekonomi, Sosyoloji ve Politika Dergisi*, 8(2), s.41-61.
- Şenocak, B. (2003). *Levant'ın Yıldızı İzmir, Levantenler, Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler*. İzmir: Şenocak Kültür Yayınları.
- Şeref Han (1990). *Şerefname-Kürt Tarihi*. (Çev. M. Emin Bozarslan), (3. Baskı). İstanbul: Hasat Yayınevi.
- Şimşek, S. (2002). *Bir İdeolojik Seferberlik Deneyimi Halkevleri 1932-1951*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.

- Şişman, C. (2007). The History of Naming The Ottoman/Turkish Sabbatians. Robert G. Outershout (Ed.), *Studied on Istanbul and Beyond*, Phila: Upenn Press, ss.37-52.
- Şişman, C. (2016). *Suskunluğun Yükü, Sabatay Sevi ve Osmanlı-Türk Dönmelerinin Evrimi*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Tabakoğlu, A. (2005). *Türk İktisat Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tabakoğlu, A. (2006). Osmanlı İçtimaî Yapısının Ana Hatları. Memet Zencirkıran (Editör), *Dünden Bugüne Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*. Ankara: Nova Yayınları, 35.54.
- Tahir, K. (1992a). *Notlar/Batılılaşma*. (Haz.) Cengiz Yazoğlu. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Tahir, K. (1992b). *Notlar/Sosyalizm, Toplum ve Gerçek*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Tahir, K. (1992c). *Notlar/Osmanlılık-Bizans*. (Haz.) Cengiz Yazoğlu. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Tahir, K. (1992d). *Notlar/Çöküntü*. (Haz.) Cengiz Yazoğlu. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Tahir, K. (2001). *Yorgun Savaşçı*. 15. Basım, İstanbul: Tekin Yayınları.
- Tahir, K. (2005). *Devlet Ana*. İstanbul: İthaki Yayınları.
- Tak, A. (2017). Sabri F. Ülgener, İktisadi Hayat, Tasavvuf, Geleneksel Dünya ve İslâm'ın Yeni Teolojisi. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, (10), 299-325.
- Takım, A. (2012). Demokrat Parti Döneminde Uygulanan Ekonomi Politikaları ve Sonuçları. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 67(2), 157-187.
- Tamer, A. (2004). *İrade-i Milliye, Ulusal Mücadelenin İlk Resmî Yayın Organı*. İstanbul: Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı.
- Tan, A. (2009). *Kürt Sorunu, Ya Tam Kardeşlik Ya Hep Birlikte Kölelik*. İstanbul: Timaş Yayınları.

- Tanör, B. (1999). Laikleş(tir)me, Kemalistler ve Din. Mete Tunçay (Editör). *75. Yılda Düşünceler, Tartışmalar*. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, 183-196.
- Tanör, B. (2000). *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*. (6. Baskı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Tanyılmaz, K. (2013). Türkiye Burjuvazisinde Derin Çatlak. Neşecan Balkan, Erol Balkan, Ahmet Öncü (Hazırlayanlar). *Neoliberalizm, İslâmcı Sermayenin Yükselişi ve AKP*. İstanbul:Yordam Kitap, ss. 181-214.
- Tanyu, H. (1976). *Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler*. İstanbul: Yağmur Yayınları.
- Tapper, R. (Der.) (1993). *Çağdaş Türkiye’de İslam, Din, Siyaset, Edebiyat ve Laik Devlet*. İstanbul: Sarmal Yayınları.
- Taslaman, C. (2013). *Küreselleşme Sürecinde Türkiye’de İslâm*. İstanbul: İstanbul Yayınevi.
- Taşkın, Y. (2006). Türkiye’de Sınıfsal Yeniden Yapılanma, AKP ve Muhafazakâr Popülizm. *Birikim*, Nisan, 16-25.
- Taşkın, Y. (2009). Muhafazakâr Bir Proje Olarak Türk-İslâm Sentezi. Ahmet Çiğdem (Editör). *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, 5. Cilt, Muhafazakârlık*. İstanbul:İletişim Yayınları, ss.381-401.
- Taşpınar, Ö. (2005). *Kurdish Nationalism and Political Islam in Turkey: Kemalist Identity in Transition*. New York: Routledge.
- Tatar, T. (2012). *Osmanlı İmparatorluğu’nun Sömürgeleşme Süreci İçinde Levanten Bir Kent: İzmir*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- T.C. Genelkurmay Başkanlığı (1973). *Komünistler Gençlerimizi ve İşçilerimizi Nasıl Aldatıyor?* İstanbul: 1. Ordu Sıkıyönetim Komutanlığı.
- T.C. İçişleri Bakanlığı Jandarma Genel Komutanlığı (J.G.K.) (2010). *2010 Yılı Faaliyet Raporu*. <http://www.jandarma.tsk.tr/maliye/2010FR.pdf>, Erişim Tarihi: 22.02.2011.
- Tekbaş, E. (2011). *Ticarî Cemaatler, Kapitalizm Dininin Para Tarikatları mı?*. Ankara: Seçkin Yayınevi.

- Tekdemir, A. (2011). Osmanlı Devleti'nde İlk Ticarî Gazete: Ceride-i Havadis. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(1), 220-233.
- Tekeli, İ. (2008). .Osmanlı İmparatorluğu'nda Mekân Organizasyonunun Evrimi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Bölgesel Politikalarının Kökenleri. İlhan Tekeli, *Türkiye'de Bölgesel Eşitsizlik ve Bölge Planlama Yazıları*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, ss.30-65.
- Tekeli İ., İlkin, S. (1997). *Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama: Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası*. Ankara: Merkez Bankası Yayınları.
- Tekeli İ., İlkin, S. (2003). Bir Cumhuriyet Öyküsü, Kadrocuları ve Kadro'yu Anlamak. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Tekeli İ., İlkin, S. (2004). *Cumhuriyetin Harcı: Modernitenin Altyapısı Oluşurken*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Tekeli, İ., İlkin, S. (2004). İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selânik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği. *Cumhuriyetin Harcı: Modernitenin Altyapısı Oluşurken*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, ss.1-67.
- Tekin, Alp (1998). *Kemalizm*. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- Tekin, G. G. (2011). *İttihat Terakki'den Günümüze Yek Tarz-ı Siyaset: Türkleştirme*. İstanbul: Belge Yayınları.
- Tezel, Y. S. (2015). *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Tıgılı, K. B. (2005). *Doğan Avcıoğlu ve Devrim Gazetesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Timur, T. (1979). *Osmanlı Toplumsal Düzeni, Kuruluş ve Yükseliş Dönemi*. (2. Baskı). Ankara: Turhan Kitabevi.
- Timur, T. (2006). *Yakın Osmanlı Tarihinde Aykırı Çehreler*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Timur, T. (2014). *Marx-Engels ve Osmanlı Toplumunu*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Tok, N., Koçal, A. V. (2012). AK Parti İktidarı Bağlamında Ortadoğu ile İlişkilerin Türkiye Siyasetine Etkileri. *I. Uluslararası Ortadoğu'da Siyaset ve Toplum Kongresi Bildiri Özet Kitabı*. 9-11 Ekim, Adapazarı: Sakarya Üniversitesi, ss.276-277.

- Tok, N., Koçal, A. V. (2013a). Anarşizm. Ömer Çaha ve Bican Şahin (Editörler), *Dünyada ve Türkiye’de Modern Siyasal İdeolojiler*. Ankara: Orion Kitabevi, ss.395-446.
- Tok, N., Koçal, A. V. (2013b). Siyasal iktidarın Weberyan Otorite ve Meşruiyet Kaynakları Bakımından Bir AK Parti Analizi. *Manas Journal Of Social Studies*, 2(8), 61-103.
- Tokalak, İ. (2006). *Bizans - Osmanlı Sentezi / Bizans Kültür ve Kurumlarının Osmanlı Üzerindeki Etkisi*. İstanbul: Gülerboy Yayıncılık.
- Tokay, G. (1996). *Makedonya Sorunu: Jöntürk İhtilalinin Kökenleri, 1903-1908*. İstanbul: Afa Yayınları.
- Toker, B. (2007). Türkiye’de Turizm Sektörü Teşviklerinin Değerlendirilmesi. *Yönetim ve Ekonomi*, 14(2), 81-92.
- Toprak, B. (1983). Milli Selamet Partisi. Murat Belge (Editör), *Cumhuriyet Donemi Türkiye Ansiklopedisi 8. Cilt*. İstanbul: İletişim Yayınları, ss.2014-2110.
- Toprak, B. (1990). Dinci Sağ. I.Cemil Schick & E. Ahmet Tonak. *Geçiş Sürecinde Türkiye*. İstanbul: Belge Yayınları, ss.237-254.
- Toprak, B. (2005). Secularism and Islam: The Building of Modern Turkey. *Macalester International*, 15(9), 27-43.
- Toprak, M., Demir, O., Acar, M. (2004). “Anatolian Tigers” or Islamic Capital: Prospects and Challenges. *Middle Eastern Studies*, 40(6), 166-188.
- Toprak, Z. (1982). *Türkiye’de Milli İktisat (1908-1918)*. Ankara: Yurt Yayınları.
- Toprak, Z. (1985). II. Meşrutiyet Döneminde İç Borçlanma. *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*. İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 942-943.
- Toprak, Z. (1995). *Türkiye’de Ekonomi ve Toplum (1908-1950) Milli İktisat-Milli Burjuvazi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Topuz, H. (1973). *100 Soruda Türk Basın Tarihi*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Tournefort, J. P. (1727). *Relation d’un Voyage du Levant*. Lyon: Frères Bruyset.
- Tuğal, C. (2010). *Pasif Devrim: İslamî Muhalefetin Düzenle Bütünleşmesi*. (2.Baskı). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

- Tuksal, H. Ş. (2000). Kadın Bakış Açısına Sahip Olmalıyız. *Birikim*, 137, 48-59.
- Tuna, S. (2007). Cumhuriyet Ekonomisinin İlk Devalüasyonu, 7 Eylül 1946. *Akdeniz Üniversitesi İİBF Dergisi*, 13, 86-121.
- Tunaya, T. Z. (1984). *Türkiye’de Siyasal Partiler, 1. Cilt, Meşrutiyet Dönemi*. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- Tunaya, T. Z. (1998). *Hürriyet’in İlanı*. İstanbul: Cumhuriyet Kitapları.
- Tunaya, T. Z. (2000). *İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi, Türkiye’de Siyasal Partiler 3. Cilt. (2. Baskı)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tuncer, P. (2010). *İttihatçı Cavid Bey*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Tunç, H., Bilir, F. (1998). Cumhuriyet Dönemi Anayasalarımızda Milliyetçilik Anlayışı ve Atatürk Milliyetçiliği. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2(1-2), 1-7.
- Tunçay, M. (1981). *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması*. Ankara: Yurt Yayınları.
- Tunçay, M. (1983). Din Devlet İlişkileri/Laiklik. *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, 3. Cilt*. İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 570-578.
- Tunçay, M. (2009). *Türkiye’de Sol Akımlar, 1. Cilt*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Turan, B. (2013). AK Parti ve Yoksul Yardımları: Sosyal Hizmet mi Rıza Üretim Aracı mı??. *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3, 23-38.
- Turan, O. (1966). Türk İlminin Abidesi: Prof. Fuad Köprülü. *Türk Kültürü*, 4(47), 936-942.
- Turan, Ş. (1996). *Türk Devrim Tarihi III, Yeni Türkiye’nin Oluşumu*. Ankara: Bilgi Yayınları.
- Turan, O. (2003). *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Turner, B. S. (1974). Islam, Capitalism and the Weber Thesis. *The British Journal of Sociology*, 25(2), 230-243.
- Turunç, H. (2007). Islamist or Democratic? The AKP’s Search for Identity in Turkish Politics. *Journal of Contemporary European Studies*, 15(1), 79-91.

- Tuz, A. N. (2010). *Küreselleşme Sürecinde Refah Devletinin Dönüşümü ve Sivil Toplum Kuruluşlarının Rolü*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Türe, F. (2005). Muhafazakârlık, Yeni Sağ ve AKP. *Eğitim, Bilim ve Toplum*, 3(12), 40-57.
- Türk Ocağı Türk Tarihi Heyeti (1996). *Türk Tarihinin Ana Hatları*. (2. Baskı). İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Türkdoğan, O. (2000). *Bilimsel Araştırma Metodolojisi*. (3. Baskı). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Türkdoğan, O. (2002). *Osmanlı'dan Günümüze Türk Toplum Yapısı*. İstanbul: Çamlıca Yayınevi.
- Türkdoğan, O., Gökçe, O. (2012). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemi*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Türker, O. (2000). Selânik Musevileri. *Tarih ve Toplum*, 196, 39-42
- Türkeş, M. (1999). *Kadro Hareketi, Ulusçu Sol Bir Akım*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Türkmen, Z. (1995). Osmanlı Devleti'nde Kapitülasyonların Uygulanışına Toplu Bir Bakış. *Osmanlı Tarihi Araştırmaları ve Uygulama Merkezi (OTAM) Dergisi*, 6, 325-341.
- Uçak, Z. (2016). *Selanik Mebusu Emanuel Karasu, Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri*. İstanbul: Libra Kitap.
- Uçar, F. (2016). Demokrat Parti Döneminde Kürt sorunu, Gelişimi ve Etkileri. *International Journal of Social Science*, 43, 175-200.
- Uçar, F., Akandere, O. (2017). Turgut Özal'ın Kürt Sorununa Yaklaşımı. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 61, 365-392.
- Uğurlu, N. (2006). *Kürt Milliyetçiliği, Kürtler ve Şeyh Sait İsyanı*. İstanbul: Örgün Yayınevi.
- Uğurlu, S., Yılmaz, K. (2011). Türk Devlet Yönetme Geleneğinde Töre'den Örf'e Değişim. *Turkish Studies*. 6(2), 949-972.

- Uluç, A. V. (2014). Liberal-Muhafazakar Siyaset ve Turgut Özal'ın Siyasi Düşüncesi. *Yönetim Bilimleri*, 12(23), 107-140.
- Ulusoy, R., Turan, N. (2016). Gaziantep Ekonomisinin Ortaoğdu Açısından Önemi. *Gazi Akademik Bakış*, 9(18), 141-165.
- Unat, F. R. (1961). Amasya Protokolleri. Yeni Seri, I/3, 18, 359-365.
- Uslu, N. (2011). 1965-1970 Dönemi Dış Politika. Adem Çaylak vd. (Editörler). *Osmanlı'dan İkibinli Yıllara Türkiye'nin Politik Tarihi*. (3. Baskı). Ankara: Savaş Yayınevi, ss. 461-488.
- Uysal, B. (1981). Siyasal Otorite, Laiklik ve Katılma. *Amme İdaresi Dergisi*, 14(4), 61-74.
- Uzer, U. (2002). Racism in Turkey: The Case of Huseyin Nihal Atsız. *Journal of Muslim Minority Affairs*, 22(1), 119-130.
- Uzun, H. (2010). Tek Parti Döneminde Yapılan Cumhuriyet Halk Partisi Kongreleri Temelinde Değişmez Genel Başkanlık Başkanlık, Kemalizm ve Millî Şef Kavramları. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 9(20-21), 233-271.
- Uzun, H. (2012). İktidarını Sürdürmek İsteyen Bir Partinin Kimlik Arayışı: Cumhuriyet Halk Partisi'nin 1947 Olağan Kurultayı. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 12(25), 101-139.
- Uzunçarşılı İ. H. (1956). 1908 Yılında II. Meşrutiyet'in Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar. *Bellekten*, 20(77), 103-174.
- Uzuntepe G. (2000). *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Demiryolu: İzmir-Aydın Kasaba (Turgutlu) 1856-1897*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir.
- Üçağaç, M. (2018). *Kürt Sorununun Çözümünde Yakın Dönem Politikalarının Analizi (2009-2015)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çorum.
- Ülgener, S. F. (1981a). *İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*. İstanbul: Der Yayınları.
- Ülgener, S. F. (1981b). *Zihniyet ve Din*. İstanbul: Der Yayınları.

- Ülgener, S. F. (1991). *İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*. İstanbul: Der Yayınları.
- Ülgener, S. F. (2006). *Zihniyet ve Din*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Ülker, N. (1974). *The Rise of İzmir (1688-1740)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, The University of Michigan, Michigan.
- Ünal, N. (2015). *İki Osmanlı Liman Kenti, İzmir ve Selânik*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Üngör, U. Ü. (2016). *Modern Türkiye'nin İnşası, Doğu Anadolu'da Ulus-Devlet ve Şiddet (1913-1950)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ünlü, E. Ö. (2017). Refah Devletinin Krizi, Sosyal Politikada Dönüşüm ve Temel Gelir. *Mülkiye Dergisi*, 41(2), 123-165.
- Ünsal, S. (1998). Türkiye'de Komünist Düşüncenin Kaynaklarından Biri Olarak Dr. Hikmet Kıvılcımlı. *Toplum ve Bilim*, 78, 108-133.
- Ürünlü, C. (1975). *1838 Ticaret Sözleşmesi*. Ankara: DPT Yayınları.
- Üstel, F. (1997). *Türk Ocakları (1912-1931): İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği*. İstanbul: İletişim.
- Üyepazarcı, E. (1998a). Selânik ve Kısa Süren Saltanatı-I. *Tarih ve Toplum*, Eylül, 30(177), 23-27.
- Üyepazarcı, E. (1998b). Selânik ve Kısa Süren Saltanatı-II. *Tarih ve Toplum Dergisi*, Ekim, 30(178), 26-35.
- Vacalopoulos, A. (1972). *A History of Thessaloniki*. Thessalonike: Institute For Balkan Studies.
- Varlı, A. (2012). Devletçilik Politikalarının Tarım Kesimi Üzerindeki Etkileri (1930–1940). *Öneri*, 10(38), 113-124.
- Varlı, A., Koraltürk, M. (2010). II. Meşrutiyet'ten Erken Cumhuriyet'e Millî İktisadın Sürekliliği ve İzmir İktisat Kongresi. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 9(20-21), 127-142.
- Varlık, B. (1976). *19. Yüzyılda Emperyalizmin Batı Anadolu'da Yayılması*. Ankara: Tüm İktisatçılar Birliği Yayınları.
- Veinstein, G. (Der.) (2001). *Selanik 1850-1918*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Veinstein, G. (2001). Selânik'in Gizemi. *Selânik, 1850-1918*. Gilles Veinstein (Derleyen). (Çev. Cüneyt Akalın). (2. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 15-18.
- Veinstein, G. (2001). Seküler Bir Paradoks. *Selânik, 1850-1918*. Gilles Veinstein (Derleyen). (Çev. Cüneyt Akalın). (2. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları, ss.51-78.
- Vural, M. K. (2008). II. Dünya Savaşı Türkiye'sinde Bir Muhalefet Örneği Olarak "Tan" Gazetesi. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 7(16), 381-395.
- Wallerstein, I. (2005a). *Dünya Sistem Analizi*. (Çev: E. Abadoğlu & N. Ersoy). İstanbul: Aram Yayınları.
- Wallerstein, I. (2005b). *Modern-Küresel Sistem*. (Çev. M. Kürşad Atalar). İstanbul: Pınar Yayınları.
- Weber, M. (1995). *Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı*. (Çev. Özer Ozankaya). İmge:Ankara.
- Weber, M. (1997). *Protestan Ahlâkı ve Kapitalizmin Ruhu*. (Çev. Z. Gürata). Ankara: Ayraç Yayınları.
- Weber, M. (2006). *Sosyoloji Yazıları*. (Çev. Taha Parla). İstanbul: İletişim Yayınları.
- White, P. J. (2012). *İlkel İsyancılar mı, Devrimci Moderleştiriciler mi? Türkiye'de Kürt Ulusal Hareketi*. İstanbul: Vate Yayınevi.
- Wiener, W. M. (1992). XV.-XIX. Yüzyıllar Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar, Osmanlılar ve Batı Teknolojisi. *Yeni Araştırmalar, Yeni Görüşler*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, ss.54-73.
- Wiener, W.M. (2003). *Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanı*. (Çev. Erol Özbek). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Witteck, P. (2013). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu*. 3. Basım. (Çev.: Fatmagül Berktaş), İstanbul: Pencere Yayınları.
- Yalçın, C. (2000) *Göç Sosyolojisi*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Yalçın, E. S. (200). Mustafa Kemal Paşa'nın İttihatçılığı. *Türkler*, 13. Cilt. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, ss. 255-257.

- Yaman Öztürk, M. (2008). *Geç Kapitalistleşme Sürecinde Kriz, Türkiye’de 1979 Krizi*. İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayınları.
- Yaman-Öztürk M., Ercan. F. (2009). 1979 Krizinden 2001 Krizine Türkiye’de Sermaye Birikimi Süreci ve Yaşanan Dönüşümler. *Praksis*, 1(19), 55-93.
- Yanar, R., Şahbaz, A. (2013). Gelişmekte Olan Ülkelerde Küreselleşmenin Yoksulluk ve Gelir Eşitsizliği Üzerindeki Etkileri. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 8(3), 55-74.
- Yanardağ, M. (2012). *Türk Siyasal Yaşamında Kadro Hareketi*. İstanbul: Destek Yayınları.
- Yankaya, D. (2014). *Yeni İslâmî Burjuvazi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yaranga, O. (2002). *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Fransız Gezginlerin Anlatımlarında İzmir*. (Çev. Gürhan Tümer). 2. Baskı, İzmir: İzmir Büyükşehir Belediye Başkanlığı Yayınları.
- Yavuz, H. (2002). “Oryantalizm” Üzerine Bir Giriş Denemesi. *Marife*, 2(3), 53-63.
- Yavuz, H. (2005a). *Modernleşen Müslümanlar, Nakşiler, Millî Görüş ve AK Parti*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Yavuz, H. (2005b). Milli Görüş Hareketi: Muhalif ve Modernist Bir Gelenek. Yasin Aktay (Editör). *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce 6. Cilt, İslâmcılık*. (2. Baskı). İstanbul, İletişim Yayınları, ss.591-604.
- Yavuz, H. (Ed.) (2010). *AK Parti, Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Yavuz, K. (1977). Ziya Gökalp’in Dini Tutumu ve Din Anlayışı. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, 211-222.
- Yayman, H. (2011). *Türkiye'nin Kürt Sorunu Hafızası*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Yazıcı, K. (2014). Tarih Öğretiminde Posta Pullarının Kullanılabilirliğine Bir Örnek: 100 Posta Pulu ile Türk Tarihinden Bir Kesit -1863-1950 Yılları Arası. *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(16), 176-199.

- Yeğen, M. (2009). Müstakbel-Türkten Sözde Vatandaşa: Cumhuriyet ve Kürtler. Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi. 23 Mayıs 2009, http://www.obarsiv.com/cagdas_turkiye_seminerleri_0809.html, Erişim Tarihi: 10.11.2011.
- Yeğen, M. (2011). *Devlet Söyleminde Kürt Sorunu*. (5. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yeldan, E. (2009). Kapitalizmin Yeniden Finansallaşması ve 2007-2008 Krizi: Türkiye Krizin Neresinde? *Çalışma ve Toplum*, 20, 11-28.
- Yerolimpos, A. (1999). Tanzimat Döneminde Kuzey Yunanistan'da Şehircilik ve Modernleşme. Paul Dumont ve François Georgeon (Editörler), *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*. (Çev. Ali Berktaş). (2. Baskı), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, ss.31-59.
- Yeşiltuna, S. (2006). *1934 İskân Kanunu ve Basındaki Yansımaları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâpları Enstitüsü, İstanbul.
- Yetim, N. (2006). Ekonomi ve Sosyolojinin Yeni Bir Kavşakta Buluşması: Sosyal Sermaye. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi*, 3.Dizi, No:11, 91-106.
- Yetkin, Ç. (1996). *Türkiye'nin Devlet Yaşamında Yahudiler*, İstanbul: Gözlem Yayınevi.
- Yetkin, Ç. (2003). *Karşı Devrim 1945-1950*. İstanbul: Otopsi Yayınları.
- Yıldırım, E. (1999). *Değişen Din Anlayışının Sosyolojisi*. İstanbul: Bilge Yayınları.
- Yıldırım, E. (2004). Türk Sosyolojisinde Pozitivizm: Bilginin Sosyolojik Tasarımı (1908-1945). *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 1, 107-130.
- Yıldırım, H. (2015). *3 Mayıs 1944 Irkçılık-Turancılık Davası*. İstanbul: Togan Yayıncılık.
- Yıldırım, İ. (2001). Ondokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi Üzerine Bir Değerlendirme, 1838-1918. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(2), 313- 326.

- Yıldırım, Y. (2018). Kemal Tahir'de Osmanlılık ve Anadolu Türklüğü İlişkisi. *Tarih Okulu Dergisi*, 11(36), 659-675.
- Yıldız, A. (2001). Recep Peker. Ahmet İnel (Editör), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünceler*, 2. Cilt, *Kemalizm*. İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 58-63.
- Yıldız, A. (2004). AK Partinin “Yeni Muhafazakâr Demokrasi”, Türkiye Siyasetinde Adlandırma Problemi. *Liberal Düşünce*, 34, 5-12.
- Yıldız, A. (2008). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Millî Burjuva Oluşturma Çabaları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Yıldız, K. (2017). Nazizm'den Kaçanların Türk Üniversite Tarihine Etkisi ve Atatürk'ün Ufku, *Akademik-Der*, 1, 15-19.
- Yıldız, N. (1998). Demokrat Parti İktidarı (1950-1960) ve Basın. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 51(1), 481-505.
- Yıldız, N., Akandere, O. (2013). Köy Enstitüleri'nin İdeolojik Yapısı. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 17(35), 275-316.
- Yıldız, Ö. (2008). Gap İllerinde Sosyal ve Ekonomik Dönüşüm. *Ege Akademik Bakış Dergisi*, 1, 287-300.
- Yıldız, Ö. (2012). 20. Yüzyıl Başlarında Selanik Limanında Deniz Ticareti. *Çağdaş Türkiye Araştırmaları*, 12(24), 27-46.
- Yıldızcan, C., Yaka, Ö. (2010). Çözülen ne: Otoritarizm mi, Demokrasi mi?” Çağdaş Sümer ve Fatih Yaşlı (Editörler). *Hegemonyadan Diktatoryaya AKP ve Liberal-Muhafazakâr İttifak*. Ankara: Tan Kitabevi, ss. 237-261.
- Yılmaz, F. (2005). Liman Kent İzmir. *Uluslararası Deniz & Ticaret Dergisi*, Ocak, 82-88.
- Yılmaz, G. (2014). Türk Devlet Felsefesinde “Kut”, “Erdem” ve “Töre” Kavramları İle Bunların Aralarındaki İlişki. *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, 26, 311-374.
- Yılmaz, İ. (2012). Osmanlı-Türk Tarih Yazımındaki Temel Eğilimler ve Eleştiriler Çerçevesinde Bürokrasiye Yaklaşım Biçimleri. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*. 11(21), 119-147.

- Yılmaz, M. (2005) Darbeler ve İslâmcılık. Murat Yılmaz (Editör). Yasin AKtay, (Editör). *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce, 6. Cilt, İslâmcılık*. İstanbul: İletişim Yayınları, ss.632-651.
- Yılmaz, M. (2013). Muhafazakâr Bir Düşünür Olarak Sabri Ülgener’de İktisadî Zihniyet. *Muhafazakâr Düşünce, 10(37)*, 9-45.
- Yılmaz, M. (2016). *1944-1945 Irkçılık-Turancılık Davası Tefrikanı*. İstanbul: Umay Kitap.
- Yılmaz, N. (2005). İslâmcılık, AKP, Siyaset. Yasin Aktay (Editör), *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce, 6. Cilt, İslâmcılık*. İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 604-619.
- Yılmaz, N. (2009). *Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Yılmaz, S. (2006). İzmirli Levantenler. Arus Yumul ve Fahri Dikkaya (Haz.), *Avrupalı mı Levanten mi?*, Kolektif, İstanbul: Bağlam Yayınları, ss.119-140.
- Yılmazçelik, İ., Erdem, S. (2014). Sultan II. Abdülhamid Döneminde Selânik-Manastır, Selânik-İstanbul Demiryolları Güzergâhlarında İşletilen Madenler. *Turkish Studies, 9(1)*, 157-184.
- Yiğit, M. (2006). *Ziya Gökalp’te İktidarın Meşruiyet Kaynağı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde.
- Yorgancılar, S. (2012). *Milli Görüş 1969-1980*. İstanbul: Pınar Yayıncılık.
- Yorulmaz, Ş. (1993). XIX. Yüzyılda Kozmopolit Bir Ticaret Kenti: İzmir. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, 1(3)*, 133-148.
- Yücekök, A. (1983). *100 Soruda Türkiye’de Din ve Siyaset*. (3. Baskı). İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Yücekök, A. N. (1998). 19. Yüzyıl Osmanlı Toplumundan Günümüz Türkiye’sine Sivil Toplum Kuruluşları ve Siyaset Sosyolojisi ilişkileri. A.N. Yücekök, İ. Turan & M. Ö. Alkan (Hazırlayanlar), *Tanzimat’tan Günümüze İstanbul’da STK’lar*. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, ss.1-14.

- Yüceşahin, M. M., Özgür, E. M. (2006). Türkiye'nin Güneydoğusunda Nüfusun Zorunlu Yerinden Oluşu: Süreçler ve Mekânsal Örüntü. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 4(2), 15-35.
- Zaim, S. (1994). Ekonomik Hayatta İnsanın Tutum ve Davranışları”, [Hüner Şencan (Editör). *Homo Islamicus, İş Hayatında İslâm İnsanı*. İstanbul: MÜSİAD Yayınları, ss.101-112.
- Zaim, S. (1996). Ekonomik Hayatta Müslümanın Tutum ve Davranışı. *Çerçeve*, 5(18), 34-47.
- Zengin, H. S. (2009). Muhafazakârlığın Evrimi: AKP'nin “Muhafazakâr Demokrat” Tasavvuru. *Türkiye Günlüğü*, (96), 97-111.
- Zengin, Z. S. (2011). Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Kur’an Kurslarının Kurulması ve Gelişimi. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11(2), 1-24.
- Zeydanlıoğlu, W. (2012). Turkey’s Kurdish Language Policy. *International Journal of the Sociology of the Language*. 217, 99-125.
- Zeydanlıoğlu, W. (2013). Diyarbakır Askeri Cezaevi’nde İşkence ve Türkleştirme. *Toplum ve Kuram*, 8, 183-200.
- Zeyrek, S. (2013). İkinci Meşrutiyet Döneminde İktidar-Muhalefet Çekişmeleri Üzerine Genel Bir Bakış. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(2), 25-58.
- Zorlu, A. (2006). Sabri F. Ülgener’i Yeniden Okumak: Sosyal Tarih, Osmanlı İktisat Faaliyetlerinin ve Zihniyetinin Ortaçağlaşması, Tasavvuf, İslam ve Kapitalizm. *Muhafazakâr Düşünce*, 3(9-10), 181-202.
- Zorlu, I. (1999). *Evet, Ben Selânikliyim, Türkiye Sabetaycılığı*. (7. Baskı), İstanbul: Belge Uluslararası Yayıncılık.
- Zorlu, M. (2006). *TKP’den TİP’e Sol Kemalizm: MDD Örneği*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Zürcher, E. J. (1995). *Milli Mücadelede İttihatçılık*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Zürcher, E. J. (2003). *Milli Mücadelede İttihatçılık*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Zürcher, E. J. (2006). Kemalist Düşüncenin Osmanlı Kaynakları. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 2, Kemalizm*. Ahmet İnel (Editör), İstanbul: İletişim Yayınları, ss.44-54.

Zürcher, E. J. (2007). *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*. (Çev. Yasemin Saner Gönen). (20. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.

Zürcher, E. J. (2009). *Savaş, Devrim ve Uluslaşma, Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi, 1908-1928*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

SÜRELİ YAYINLAR

Aksakal, T. A. (2010). Anadolu’nun Yükselen Holdingleri. *Capital*, Şubat/2010. <http://www.capital.com.tr/anadolunun-yukselen-holdingleri-haberler/21163.aspx>, Erişim Tarihi: 10.11.2012.

Bianet (2013). Öcalan’ın Açıklaması: “Silahlı Güçler Sınırdışına, Artık Siyaset Dönemi”. <http://bianet.org/bianet/siyaset/145269-silahli-gucler-sinirdisina-artik-siyaset-donemi>, Son Erişim Tarihi: 18.05.2019.

Bilefsky, D. (2006). Protestant Work Ethic in Muslim Turkey. *International Herald Tribune*, 11 Ağustos.

Birand, M. A. (1988). İşte Apo, İşte Pkk. *Milliyet*, 16 Haziran 1988.

Cemal, H. (2009). Karayılan: “Pkk Eski Pkk Değil”. *Milliyet*, 05.05.2009, <http://www.milliyet.com.tr/karayilan--pkk-artik-eski-pkk-degil/hasan-cemal/siyaset/siyasetyazardetay/06.05.2009/1091211/default.htm>, Erişim Tarihi: 29.11.2011.

Ensonhaber (2010). Türkiye’nin En Büyük 500 Şirketi. 28.07.2010, <https://www.ensonhaber.com/turkiyenin-500-buyuk-sirketi.html>, Erişim Tarihi: 01.05.2013.

ESIWEB (2005). İslamic Calvinists: Change and Conservatism in Central Anatolia (Kayseri ve İslâmî Kalvinistler, Orta Anadolu’da Değişim ve Muhafazakârlık). *Referans Gazetesi Eki*, 19 Eylül, http://www.esiweb.org/pdf/esi_document_id_69.pdf, Erişim Tarihi: 23.06.2013.

- Gökçe, D. (2012). MUSİAD Başkanı Genel Kurul Öncesi hurriyet.com.tr'ye Konuştu. 27.04.2012, <http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/musiad-baskani-genel-kurul-oncesi-hurriyet-com-tr-ye-konustu-20429042>, Erişim Tarihi: 30.01.2013.
- HaberTürk (2011). Sandık Çarpar, sandık Çarpmazsa Allah Çarpar. Habertürk, 10.10.2011. <https://www.haberturk.com/gundem/haber/678146-sandik-carpar-sandik-carpmazsa-allah-carpar->, Erişim Tarihi: 20.04.2013.
- Habervitrini (2013). Dikleşmeden Dik Duracağız. <http://www.habervitrini.com/erdogan-diklesmeden-dik-duracagiz/353777>, Erişim Tarihi: 07.06.2013.
- Hür, A. (2008a). Osmanlı'dan Bugüne Kürtler ve Devlet. *Taraf*, 19-25.10.2008.
- Hür, A. (2008b). Kımıl Olayından 49'lar Davasına. *Taraf*, 13.07.2008.
- Hürriyet (1999). Kürt Devleti Gerçekçi Değil. *Hürriyet*, 01.06.1999, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/kurt-devleti-gercekci-degil-39082898>, Erişim Tarihi: 18.12.2011.
- Hürriyet (2000). Devlet Menfaati İcabi. *Hürriyet*, 13.02.2000, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/devlet-menfaati-icabi-39133096>, Erişim Tarihi: 22.04.2019.
- Hürriyet (2011). PKK İle MİT'in Oslo Görüşmesi Sızdı İddiası. <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/pkk-ile-mit-in-oslo-gorusmesi-sizdi-iddiasi-18726260>, 14.09.2011.
- Judson, D. (2005). "Islamic Calvinism" a Paradoxical Engine for Change in Conservative Central Anatolia. *Turkish Daily News*, 30 September.
- Kaya, İ. (2015). 1 Kasım'da Bir İlk Yaşandı. *Yeni Şafak*, 3 Kasım 2015, <https://www.yenisafak.com/gundem/1-kasimda-bir-ilk-yasandi-2336018>, Erişim Tarihi: 10.03.2019.
- Koçak, C. (2011). Herkesin Bildiği Sır 1921 Anayasası'ndaki Özerklik, Atatürk ve Kürtler. *Star*, 26 Haziran 2011, https://m.star.com.tr/yazar/Herkesin_bildigi_sir_1921_Anayasasindaki_ozerklik_Ataturk_ve_Kurtler_-yazi-519068/, Erişim Tarihi: 10.11.2011.

- Milliyet (2010). “Peygamber gibi” Lafi İstifaya Götürdü. *Milliyet*, 3 Şubat 2010, <http://www.milliyet.com.tr/-peygamber-gibi-lafi-istifaya-goturdu/siyaset/sondakikaarsiv/03.02.2010/1194397/default.htm>, Erişim Tarihi: 20.04.2013.
- Milliyet (2015). Dolmabahçe’de Tarihi Görüşme. *Milliyet*, 01.03.2015, <http://www.milliyet.com.tr/dolmabahce-de-tarihi-aciklama-siyaset-2021055/>, Son Erişim Tarihi: 19.05.2019.
- Sarrafoğlu, F. (2005). MÜSİAD’dan 8 Firma En Büyük 500 İçinde. *Yeni Şafak*, 7 Ağustos, <https://www.yenisafak.com/ekonomi/musiaddan-8-firma-en-buyuk-500-icinde-2744618>, Erişim Tarihi: 10.04.2012.
- T24 (2010). Devler Liginde Muhafazakârların Yükselişi. <https://t24.com.tr/haber/devler-liginde-muhafazakarlarin-yukselisi,87506>, 28 Temmuz 2010, Erişim Tarihi: 04.05.2010.
- Türkiye Bülteni (2003). Herşey Türkiye İçin. 3, 5-9.
- Üzer, H. (2011). AK Partili Şahin: Başbakan'a Dokunmak Bile Bence İbadettir. *Milliyet*, 20.07.2011. <http://www.milliyet.com.tr/ak-partili-sahin-basbakan-a-dokunmak-bile-bence-ibadettir--siyaset-1416776/>, Erişim Tarihi: 20.04.2013.
- Yavuz, H. (2004). Türk Muhafazakârlığı, Modern ve Müslüman. *Zaman*, 10.01.2004.

İNTERNET KAYNAKLARI

Adalet ve Kalkınma Partisi (2004) Uluslararası Muhafazakarlık ve Demokrasi Sempozyumu. Adalet ve Kalkınma Partisi, 10-11 Ocak 2004, İstanbul.

Adalet ve Kalkınma Partisi (2011a). AK Parti Sosyal Bilimler Teşvik Ödülleri. <http://kutuphane.akparti.org.tr>, Erişim Tarihi: 20.04.2013.

Adalet ve Kalkınma Partisi (2011b). Parti Programı. <http://www.akparti.org.tr/site/akparti/parti-programi>, Erişim Tarihi: 20.04.2013.

Adalet ve Kalkınma Partisi (2011c). Başbakan Erdoğan’ın 12 Haziran’da Yaptığı Konuşmanın Tam Metni. [akparti.org.tr](http://www.akparti.org.tr), Erişim Tarihi: 20.04.2013.

Adalet ve Kalkınma Partisi (2011d). Suriye Meselesi Bizim İç Meselemizdir. [akparti.org.tr](http://www.akparti.org.tr), Erişim Tarihi: 20.04.2013.

Adalet ve Kalkınma Partisi (2012). İstanbul İl Gençlik Kolları 3. Olağan Genel Kurul Konuşması. akparti.org.tr, Erişim Tarihi: 20.04.2013.

www.adalet.gov.tr

www.akparti.org.tr.

www.anayasa.gen.tr.

www.britannica.com.

www.dtm.gov.tr.

www.gaib.org.tr.

www.google.com.

www.haberveriyorum.net.

www.hurriyet.com.tr.

www.karacadag.org.tr.

www.khas.edu.tr

www.kkk.tsk.tr.

www.ntv.com.tr.

www.seattlesephardicnetwork.org.

www.sephardicmusic.org.

www.stratejikortak.com.

www.tbmm.gov.tr.

www.tr.wikipedia.org.

www.tuik.gov.tr.

<http://www.tuncelitso.org.tr>.

www.turkbilimi.com.

www.venicethefuture.com.

www.wikipedia.org.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı ve Soyadı : Ahmet Vedat KOÇAL
Doğum Yeri ve Tarihi : Erzurum, 01.12.1979
Medenî Hali : Evli, 1 Çocuk Sahibi
İletişim Bilgileri : ahmetvedatk@gmail.com
0 532 665 66 45 (GSM)

EĞİTİM

1997 Edirne Anadolu Lisesi
1997-2009 İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi
Kamu Yönetimi Bölümü

İŞ DENEYİMİ

2013-(devam ediyor) Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü- Arş. Gör.

YABANCI DİL

İngilizce YÖK-DİL, Sonbahar/2018: 93,75

YAYINLARI

Editörlükler

TOK, Nafiz & Mehmet ÖZEL & Ahmet Vedat KOÇAL (Editörler) (2014) *Yeni-Sağ, Küreselleşme ve Türkiye, Türkiye'nin AK Parti'li Yılları*, Ankara: Orion Yayınevi.

ASLAN, Seyfettin & Yılmaz DEMİRHAN & Ahmet Vedat KOÇAL, (Editörler) (2018) *Uluslararası Ekonomi, Siyaset ve Yönetim Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Bursa: Ekin Yayınevi.

Kitap Bölümleri

Uluslararası Yayınevlerince Yayınlanan Kitap Bölümleri

TOK, N., KOÇAL, A. V. (2013/2015). Anarşizm, [(Ed. Ömer Çaha, Bican Şahin, *Dünyada ve Türkiye'de Siyasal İdeolojiler*, Ankara: Orion Yayınevi, s. 396-445.] ISBN: 605-5145-10-1.

KOÇAL, A. V. (2014). AK Parti'nin Siyasal Sosyolojisi: Türkiye'de Muhafazakâr Dönüşümün Toplumsal Temelleri, [Nafiz Tok, Mehmet Özel, Ahmet Vedat Koçal (Editörler), *Yeni-Sağ, Küreselleşme ve Türkiye, Türkiye'nin AK Parti'li Yılları*, Ankara: Orion Kitabevi, 19-128.] ISBN: 978-605-5145-32-3.

KOÇAL, A. V. (2014). “Yeni Sağın Hegemonik Kuruluşu Bağlamında ‘Yeni Basın’ Odağı: Türkiye’de Güncel Basın-İktidar İlişkilerine Dair Gramscian Bir Okuma”, [Nafiz Tok, Mehmet Özel, Ahmet Vedat Koçal (Editörler), *Yeni-Sağ, Küreselleşme ve Türkiye, Türkiye'nin AK Parti'li Yılları*, Ankara: Orion Kitabevi, 161-188.] ISBN: 978-605-5145-32-3.

KOÇAL, A. V. (2018). “Kültürün Mekânsal Temsili ve Tarihsel Aktarımı İşlevi Bağlamında Mimarının Rolü: Diyarbakır’da Çok Kültürlü Medeniyet Mirası Örneği”, İbrahim Özcoşar, Ali Karakaş, Mustafa Öztürk, Ziya Polat (Editörler), *Diyarbakır: Mekân, Toplum, Ekonomi*, İstanbul: Ensar Neşriyat, s. 83-104.] ISBN: 978-605-2174-85-2.

KOÇAL, A. V. (2018). Osmanlı Modernleşmesinden Cumhuriyet’e Geçişin Toplumsal Temelleri ve Aktörleri: *Bir Sosyo-Ekonomik Modelleme Denemesi*, [(Ed. Hasan Acar), *Türk Siyasal Hayatı*, İstanbul: Nobel Yayınevi, s. 31-82.] ISBN: 978-605-7928-42-9.

KOÇAL, A. V. (2019). “Küreselleşme Sürecinde Güvenlik: *Kriz, Toplumsal Hareketler, Otoriterleşme ve Resmî Şiddet*”, Hasan Acar (Ed.), Ankara: Nobel Yayınevi, s.23-46], ISBN: 978-605-7895-76-9.

KOÇAL, A. V. (2019). “Türkiye’de Bir Sosyal Bilim Sorunsalı Olarak Self-Oryantalizm: *Siyaset Bilimi ve Siyaset Felsefesi Müfredatında Avrupa Merkezilik ve Pozitivist Belirlenme Örneği*”, İbrahim Özcoşar, Ali Karakaş, (Editörler), İstanbul: Ensar Neşriyat, s.] ISBN:

Ulusal Yayınevlerince Yayınlanan Kitap Bölümleri

KOÇAL, A. V. (2016). “AK Parti Döneminde Türkiye’de Sosyal Politika: Sosyal Devletten Sosyal Yardımlaşmaya Dönüşüm Sürecine Teorik Bir Çerçeve Denemesi”, [(Ed.) Seyfettin Aslan, Yılmaz Demirhan, *Türk Siyasal Hayatında AK Parti Dönemi*, Bursa: Ekin Kitabevi, 71-106.] ISBN: 605-3274-25-4.

ASLAN, S., KOÇAL, A. V. (2016). “İslâm Kaynaklarında Devlet ve Ekonomi Düşüncesi: Teolojik, Tarihî ve Felsefî Bir Çerçeve”, [(Ed.) Seyfettin Erdoğan, Ayfer Gedikli, Durmuş Çağrı Yıldırım, *İslâm Ekonomisi ve Finansı*, Kocaeli: Umuttepe Yayınları, 1-50.] ISBN: 978-605-5100-89-6.

KOÇ, M., ASLAN, S., KOÇAL, A. V. (2018). “Beyt’ül Mâl ve Modern Kamu Bütçesi: İşlevsel Bir Karşılaştırma”, [Doç. Dr. Ayfer Gedikli ve Prof. Dr. Seyfettin Erdoğan (Editörler), *Politik İslâm Ekonomisi*, Kocaeli: Umuttepe Yayınları, 43-63. ISBN: 978-605-2012-87-1.

ASLAN, S., KOÇAL, A. V., ÇEMBERLİTAŞ, İ. (2018). “Küreselleşme Sürecinde Müslüman Toplumlarında Ekonomik Değişimin Görünümü Olarak Finansallaşma ve İslâmî Bankacılık: Bangladeş Örneği”, [Prof. Dr. Seyfettin Erdoğan, Doç. Dr. Ayfer Gedikli (Editörler), *Katılım Bankacılığı Açısından Gelişmekte Olan Ülke Deneyimleri*, Kocaeli: Umuttepe Yayınları, 172-193.] ISBN: 978-605-2012-88-8.

KOÇAL, A. V. (2018). “Teoriden Pratiğe Bürokrasinin Marksist Analizi” Doç. Dr. Nazım Kartal & Yrd. Doç. Dr. Konur Alp Demir (Eds.), *Yönetim: Kuram ve Teknikler*, Ankara: Orion Kitabevi, 389-422.] ISBN: 978-605-9524-41-4.

Makaleler

Uluslararası Hakemli Dergilerde Yayınlanan Makaleler

KOÇAL, A. V. (2012). “Bir Hegemonya Aracı Olarak Sekülerleş(tir)me: Tarihsel Bir Perspektiften Türkiye’de Laikliğin Politik Ekonomisi”, *Akademik İncelemeler*, Laiklik Özel Sayısı, 7(2), s.107-140.

TOK, N., KOÇAL, A. V. (2013). “Siyasal İktidarın Weberyan Otorite ve Meşruiyet Kaynakları Bakımından Bir AK Parti Analizi”, *Manas Journal Of Social Studies*, 2(8), s.61-103.

Ulusal Hakemli Dergilerde Yayınlanan Makaleler

KOÇAL, A. V. (2012). “Çevreden Merkeze Yönelim Bağlamında Türkiye’de Muhafazakârlığın Dönüşümü: Siyasal İslâmcılıktan Muhafazakâr Demokratiğe AK Parti Örneği”, *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, İslâmcılığın Dönüşümü Özel Sayısı, 14(1), s.81-111.

KOÇAL, A. V. (2013). “II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Türkiye’de Otoriter Yönetim Geleneği, İttihatçılığın Sosyo-Ekonomik Temelleri Üstüne Bir Çözümleme Denemesi”, *Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi*, 6(2), s. 244-258.

KOÇAL, A. V. (2015). “Bir Siyasal Değişme Etkeni Olarak Göç: Kürt Kimliğinin Siyasal Evriminde Göç Dinamiği Örneği- Nedenler ve Sonuçlar”, *İdealkent Kent Araştırmaları Dergisi*, Göç Özel Sayısı-II, s. 214-241.

KOÇAL, A. V. (2016). “Küreselleşme Sürecinde Toplumsal ve Siyasal Değişmenin Temelleri ve Simgelenişi: Türkiye’de Kürt Kimliği ve Diyarbakır İlişkisi Örneği”, *Dicle Üniversitesi İİBF. Dergisi*, 6(11), s.157-176.

ASLAN, S., KOÇAL, A. V. (2018). “Doğu-Batı Uygarlıkları Ayrımı Bağlamında Türkiye ve Avrupa Göçmen Politikalarının Tarihsel Temelleri Üstüne Karşılaştırmalı Bir Çalışma”, *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(14), s.16-46.

KOÇAL, A. V. (2019). “Bir Ahlâk Bilim Olarak Marksizm”, *Hece*, (270-272), s.610-623.

Bildiriler

Uluslararası Bilimsel Toplantılarda Sunulan ve Tam Metni Yayınlanan Bildiriler

KOÇAL, A. V. (2013). “Bir Siyasal Değişim Aracı ve Göstergesi Olarak Basın: Siyasetin Sosyo-Ekonomik Temelleri Bağlamında Türkiye’de Basının Siyasal İşlevi ve Evrimi”, *I. Uluslararası Siyasal İletişim, Demokrasi ve Yeni Süreçler Sempozyumu Bildiri Kitabı*, (s.103-111), 21-23 Kasım, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi.

KOÇAL, A. V. (2014). “Osmanlı-Türkiye Modernleşmesinin Sosyo-Ekonomik Temelleri ve Aktörleri Bağlamında ‘Türk’-Kürt İkileminin Doğuşu ve Kaynakları”, *Tarihte Türkler ve Kürtler Uluslararası Sempozyumu Bildiri Kitabı*, (s.111-127), 9-11 Ocak, Ankara: Türk Tarih Kurumu

KOÇAL, A. V. (2016). “Küreselleşme Sürecinde Toplumsal ve Siyasal Değişmenin Kentsel Temelleri ve Simgelenişi: Türkiye’de Kürt Kimliği ve Diyarbakır İlişkisi Örneği”, *II. Uluslararası Kent Araştırmaları Kongresi Bildiri Kitabı*, (s.625-639), 11-13 Mayıs, İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi.

KOÇAL, A. V. (2017) “Bir Sosyo-ekonomik Değişim Göstergesi Olarak Özel Eğitim Talebi: Diyarbakır’da Orta Sınıflaşma ve Özel Okullaşma Örneği”, *Uluslararası Ekonomi, Siyaset ve Yönetim Sempozyumu Bildiri Kitabı*, (s. 415-426), 12-14 Ekim, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi.

KOÇAL, A. V. (2018). “Medeniyetin Doğulu-Batılı Ayrımına Bir Örnek Olarak Güncel Göç Krizi ve Göçmen Politikaları: Tarihsel Bir Karşılaştırma”, *I. Uluslararası Göç ve Mülteci Kongresi Bildiri Kitabı*, (s. 117-142), 23-25 Kasım, Düzce: Düzce Üniversitesi.

KOÇAL, A. V. (2018). “II. Meşrutiyet’in Toplumsal Temelleri Bağlamında Osmanlı Elitinin Değişimi: Belirleyici Bir Güç Odağı ve Merkez Olarak ‘Selânik’ Etkeni”, *II. Uluslararası İsrailiyat ve Yahudilik Konferansı Bildiri Kitabı*, (s. 36-76), Bandırma: Bandırma Onyedli Eylül Üniversitesi, 27-29 Ekim.

KOÇAL, A. V. (2018). “Diyarbakır’da Kentsel Kimliğin İnşası: Göç, Kimlik, Bellek ve Modernleşme”, *II. Uluslararası Ekonomi, Siyaset ve Yönetim Sempozyumu (ISEPA '18) Bildiri Kitabı*, (s. 60-75), Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, 10-13 Ekim.

KOÇAL, A. V., BAYER, K.(2018). “Diyarbakır’da Yerel Ekonominin Seyrine Bir Örnek Olarak Özel Okul İşletmeciliği: Güncel Gelişmeler Işığında Yapısalcı Bir Sektörel Analiz Denemesi”, *II. Uluslararası Ekonomi, Siyaset ve Yönetim Sempozyumu (ISEPA '18) Bildiri Kitabı*, (s. 267-273), Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, 10-13 Ekim.

KOÇAL, A. V. (2018). “II. Meşrutiyet’in Toplumsal Temelleri Bağlamında Osmanlı Elitinin Değişimi: Belirleyici Bir Güç Odağı ve Merkez Olarak ‘Selânik’ Etkeni”, M. Mustafa Kulu (Ed.), *II. Uluslararası İsrail ve Yahudilik Çalışmaları Konferansı Bildiri Kitabı*, Bandırma: Bandırma Onyedli Eylül Üniversitesi, 27-29 Ekim, 36-76] ISBN: 978-605-245-612-5

KOÇAL, A. V. (2019). “Türkiye’de Bir Sosyal Bilim Sorunsalı Olarak Self-Oryantalizm: *Siyaset Bilimi ve Siyaset Felsefesi Müfredatında Avrupa Merkezlik ve Pozitivist Belirlenme Örneği*”, Kayapınar Belediyesi ve Kadim Akademi, 15-17 Şubat, Diyarbakır (Yayın aşamasında).

KOÇAL, A. V. (2019). “Küreselleşme Sürecinde Güvenlik Tanımının ve Politikalarının Dönüşümü: *Yeni Liberalizmin Krizi ve Yeni Toplumsal Hareketler Bağlamında Güvenliğin Yeni Politik Ekonomisi*”, *Uluslararası Kamu Yönetimi Sempozyumu*, Gaziantep Üniversitesi, 18-21 Nisan.

Uluslararası Bilimsel Toplantılarda Sunulan ve Özeti Yayınlanan Bildiriler

TOK, N., KOÇAL, A. V. (2012). “AK Parti İktidarı Bağlamında Ortadoğu ile İlişkilerin Türkiye Siyasetine Etkileri”, *I. Uluslararası Ortadoğu’da Siyaset ve Toplum Kongresi Bildiri Özet Kitabı*, (s. 276-277), 9-11 Ekim, Adapazarı: Sakarya Üniversitesi,

KOÇAL, A. V. (2014). “Çok Kültürlülük – Çok Kimliklilik Bağlamında Batı Merkezli Uygarlığın Çatışmacı Algısına Karşı Alternatif Bir Model Olarak ‘Doğu Uyumu’: Şark’a Şarktan Bakmak: Diyarbakır Örneği”, *Uluslararası Medeniyet Kongresi*, 17-19 Ocak, İstanbul: Medeniyet Üniversitesi,

KOÇAL, A. V. (2014). “Kürt Kimliğinin Toplumsal Evrimi Bağlamında Geleneksel Aileden Modern Bireye Kürt Kadınının Toplumsal Değişim Dinamiklerinden Biri Olarak Çatışma Ortamı”, *Savaş ve Siyasal Şiddette Hafıza ve Toplumsal Cinsiyet Genç Araştırmacılar Konferansı*, 25-27 Nisan, İstanbul: Sabancı Üniversitesi,

KOÇAL, A. V. (2014). “Siyasal Değişimin Toplumsal Temelleri Bağlamında Ortadoğu’da Değişim Sürecinin Türkiye’ye Yansımaları: Ulus Devletten Çoğulcu Sivil Topluma Geçişte Ortadoğu İlişkilerinin Rolü” *II. Uluslararası Ortadoğu’da Siyaset ve Toplum Kongresi Bildiri Özetleri* (s. 276-277), 14-17 Ekim, Adapazarı: Sakarya Üniversitesi.

KOÇAL, A. V. (2016). “Oryantalizm ile Oksidentalizm Arasında Müslüman Toplamların ve İslâm Düşüncesinin Çağdaş Bunalımı: Bir İmkân Olarak ‘Doğu Uyumu’nu Hatırlamak”, *I. Uluslararası Sosyal Bilimler ve Müslümanlar Kongresi*, 5-7 Mayıs, Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi.

KOÇAL, A. V. (2016). “Küreselleşme Sürecinde Türkiye’de Siyasal Değişme: Toplumsal Temelleri ve Aktörleri Bağlamında Küreselleşme Sürecinde Türkiye Siyasal Sisteminin Yeniden İnşası”, *III. Uluslararası Avrasya Siyaset ve Ekonomi Konferansı*, 2-3 Haziran, İstanbul: Kadir Has Üniversitesi.

KOÇAL, A. V. (2016). “Diyarbakır’ın Turizm Potansiyeli Bakımından Değerlendirilmesi Bağlamında Bir Kaynak Olarak Yerel Tarih Unsuru: Çok Kimlikli-Çok Kültürlü Medeniyet Mirası”, *Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu*, 2-5 Kasım, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi.

KOÇAL, A. V. (2016). “Küreselleşme Sürecinde Diyarbakır’da Sosyo-Ekonomik Değişim Süreçleri: Göç, Kentleşme ve Sınır Ticareti”, *Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu*, 2-5 Kasım, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi,

KOÇAL, A. V. (2016). “Taxation Policy As a Tool of Capital Accumulation and Transfer of Wealth In The Context Of Integrity of Economy and Politics: The Turkish Case”, *7. Uluslararası Ekonomi Politik Konferansı*, , 28-30 Haziran, İstanbul: Marmara Üniversitesi.

KOÇAL, A. V. (2016). “İktisat-Siyaset Bütünlüğü Bağlamında Bir Toplumsal ve Siyasal Dönüştürücü Olarak Ekonomik Girişim: Türkiye’de Yerel Kalkınma ve Sosyal Sermayenin Ticarileşmesi Süreci Anadolu Kaplanları ve Muhafazakârlık İlişkisi Örneği”, *Uluslararası İslâm Ekonomisi ve Finansı Ortak Konferansı (ICISEF 2016) Bildiri Özetleri Kitabı* (s.78-79), Adapazarı: Beşiz Yayınları. (1-3 Eylül, Sakarya Üniversitesi).

KOÇAL, A. V. (2017). “Economic Crisis As A Political Transformator In The Context Of Economic And Political Integrity: The Case Of The Relations Between Devaluations and Political Change In Turkey”, *Econworld 2017*, 25-28 Ocak, Roma.

KOÇAL, A. V. (2017). “Türkiye’de Başkanlık Rejimi Tartışmalarının Soykütüğü: Bir Kriz Çözüm Yöntemi Olarak Yürütmenin Güçlendirilmesi Politikasının Tarihsel ve Sosyo-ekonomik Temelleri”, 3. *Uluslararası Stratejik Kamu Yönetimi Sempozyumu Bildiri Özet Kitabı*, (s.121-122), 14-15 Nisan, İstanbul, Marmara Üniversitesi.

KOÇAL, A. V. (2017). “Millî Görüş Geleneğinin Politik Ekonomisi: Osmanlı Modernleşmesinden 28 Şubat’a Bir Tarihsel Çerçeve Denemesi”, 3. *Uluslararası Millî Görüş Sempozyumu*, 11-12 Mart, Ankara: Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Merkezi.

KOÇ, M., ASLAN, S., KOÇAL, A. V. (2017). “Bir Erken Kamu Bütçesi Deneyi Olarak Beyt’ül Mâl: İslâm Ekonomisi Bağlamında Medine Devleti’nde Bütçe Uygulaması”, *International Congress of Islamic Economy, Finance and Ethics (ISEFE’17) Bildiri Özet Kitabı*, (s.113-114), 29-30 Nisan, İstanbul,

KOÇAL, A. V. (2017). “Teokrasi’ ve ‘İslâm’ Ayrımı Bağlamında Doğu-Batı İkileminde Kimlik ve Kültür Çatışması Sorunsalı: Bir İmkân Olarak ‘Doğu Uyumu’ ve İslâm Düşüncesinde Çoğulculuk”, *Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi/ International Congress on Social Sciences (ICSS’17) Bildiri Özetleri*, (s.609-611), 14-17 Eylül, Diyarbakır: Şarkiyat Araştırmaları Derneği.

KOÇAL, A. V., GÜZELSOY, H. (2017). “Kürdistan Bölgesinde Siyasal Yönetimin Otorite ve Meşruiyet Kaynakları Bakımından Tarihsel Evrimi ve Güncel Dönüşümü: Barzanî Liderliğinin Weberyen Bir Analizi”, *Uluslararası Ekonomi, Siyaset ve Yönetim Sempozyumu (ISEPA ’17) Bildiri Özetleri* (s. 160-161), 12-14 Ekim, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi.

BAYER, K., KOÇAL, A. V. (2018). “Türkiye’de Toplumsal Cinsiyetin Siyasal Kurgulanışı Bağlamında Ders Kitaplarında Kadının Görünümü”, *Ders Kitapları Uluslararası Sempozyumu (DEKUS 2018) Bildiri Özetleri*, (s.128), İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, 12-14 Nisan.

BAYER, K., KOÇAL, A. V. (2018). “Türkiye Eğitim Politikasında Çok-Kültürlülük Sorunsalı: Sosyal Bilimler Ders Kitapları Örneği”, *Ders Kitapları Uluslararası Sempozyumu* (s.129), İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, 12-14 Nisan.

ASLAN, S. KOÇAL, A. V., ÇEMBERLİTAŞ, İ. (2018). “Küreselleşme Sürecinde Müslüman Toplumlarında Ekonomik Değişimin Görünümü Olarak Finansallaşma ve İslâmî Bankacılık: Bangladeş Örneği”, *International Congress of Islamic Economy, Finance and Ethics (ISEFE ’18) Bildiri Özet Kitabı*, (s.45), İstanbul: Basım Matbaacılık.

KOÇAL, A. V. (2018). “Türkiye’de Siyasal Değişimin Toplumsal Temelleri Bağlamında İslâmcılığın Güncel Kültürel Dönüşümü: *Politik İslâm’dan Popüler Muhafazakârlığa Kültürel Evrimin Politik Ekonomisi*”, VII. *Uluslararası ‘İdealden Gerçeğe Toplum, Siyaset, Ekonomi’ Sempozyumu*, Malatya: BİLSAM, 12-13 Ekim.

KOÇAL, A. V. (2018). “Kültürün Mekânsal Temsili ve Tarihsel Aktarımı İşlevi Bağlamında Mimarînin Rolü: Diyarbakır’da Çok Kültürlü Medeniyet Mirası Örneği”, *Uluslararası Diyarbakır Tarih, Toplum ve Ekonomi Kongresi*, Diyarbakır: Kayapınar Belediyesi, 26-28 Ekim.

Ulusal Bilimsel Toplantılarda Sunulan ve Tam Metni Yayınlanan Bildiriler

KOÇAL, A. V. (2012). “Küreselleşme Sürecinde Türkiye’de Siyasal Değişimin Sosyo-Ekonomik Temelleri: Bir Analiz Modeli Önerisi Olarak Ekonomik Merkezin Yer Değiştirilmesi”, I. *Ulusal Genç Sosyal Bilimciler Kongresi Bildiri Kitabı*, (s. 70-73), Zonguldak Karaelmas Üniversitesi, Zonguldak, 6-8 Eylül.

KOÇAL, A. V. (2014). “Kentsel Tarihin Turizm Potansiyeli Bakımından Değerlendirilmesi Bağlamında Çok Kültürlü Geçmiş ve Medeniyetler arası İletişim İlişkisi: Mardin ve Diyarbakır Örnekleri”, *III. Disiplinlerarası Turizm Araştırmaları Kongresi Bildiri Kitabı*, (s.12-22), Adnan Menderes Üniversitesi, Kuşadası, 3-6 Nisan.

KOÇAL, A. V. (2014). “Bir Sosyal Politika ve Siyasal Meşruiyet Aracı Olarak ‘Hayırseverlik’: AK Parti İktidarı Işığında Türkiye’de Sivil Yardım Organizasyonlarının Siyasal İşlevi”, *VI. Sosyal İnsan Hakları Ulusal Sempozyumu Bildiri Kitabı*, (s. 211-224), Anadolu Üniversitesi, Eskişehir, 13-14 Kasım.

KOÇAL, A. V. (2014) “Osmanlı Modernleşmesinin Sosyo-Ekonomik Temelleri Bağlamında İttihatçılık: Jön Türklerden Cumhuriyet’e Türkiye’de Bürokratik Reform Geleneğinin Toplumsal Kaynakları”, *İttihatçılık ve İttihat ve Terakki Sempozyumu Bildiri Kitabı 3. Cilt*, (s.163-226), 20-21 Kasım, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, VIII. Dizi, Sayı 17.

KOÇAL, A. V. (2018). “Diyarbakır’da Toplumsal Değişmenin Mekânsal Yansıması: Kapitalist Kentleşme Sürecinde Sınıfsal Ayrışma”, *Dünya Şehircilik Günü 42. Kolokyumu*, Şehir Plancıları Odası, İzmir, 7-9 Eylül (Yayın aşamasında).

KOÇAL, A. V. (2019). “Bir Neoliberal Kentleşme Modeli Örneği Olarak Diyarbakır: Yerel Kapitalistleşme Sürecinde Sosyo-Mekânsal Değişme”, *9. Ulusal Sosyoloji Kongresi*, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Ankara, 19-21 Eylül.

Ulusal Bilimsel Toplantılarda Sunulan ve Özeti Yayınlanan Bildiriler

KOÇAL, A. V. (2012). “Evrimin Güncel Bir Etkeni Olarak Kapitalizm: Bir Doğal Seçilim Yöntemi Olarak Sömürge ve Sömürgecilik”, *7. Ulusal Evrim Konferansı*, 29-30 Eylül, Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi.

KOÇAL A. V. (2013). “Doğa Bilimlerinin ve Ekoloji Düşüncesinin Siyasal Düşünceye Etkileri: Antik Felsefeden Post-Modernizm’e Eko-Politik Düşüncenin Gelişimi”, *IV. Ulusal Ekoloji Sempozyumu Bildiri Özet Kitabı*, (s.60), 2-4 Mayıs, Tekirdağ: Namık Kemal Üniversitesi.

KOÇAL, A. V. (2013) “Küreselleşme ve Yerel Ekonomi İlişkileri Bağlamında Kuzey Irak’la Sınır Ticaretinin Güneydoğu Anadolu Bölgesi’ne Sosyo-Ekonomik Etkileri” *5. Ulusal Yerel Ekonomiler Kongresi*, 9-11 Mayıs, Manisa: Celal Bayar Üniversitesi.

KOÇAL, A. V. (2014). “İktisat-Siyaset İlişkisi Bağlamında Küreselleşme Sürecinde Türkiye’de Üretim İlişkilerinin Dönüşümü ve Siyasal Değişme: Esnek Üretim Koşulları ve Muhafazakâr Dönüşüm Bağlantısı”, *Ulusal Emek ve Toplum Kongresi*, 17-19 Ekim, Antalya: Akdeniz Üniversitesi.

KOÇAL, A. V. (2014). “Osmanlı-Türkiye Modernleşmesi Sürecinde Türkiye’de Kültürel Değişmenin Politik Ekonomisi: Geleneksel Doğu Medeniyetinden Modern Batı Uygarlığına Geçiş Sürecinde Dil, Din ve Kimlik İnşasının Sosyo-Ekonomik Temelleri” *II. Genç Akademisyenler Sempozyumu*, 4-5 Kasım, Ankara: Gazi Üniversitesi.

KOÇAL, A. V. (2015). “Kapitalizmin Eşitsiz-Bileşik Gelişme Yasası ve Emperyalizm Bağlamında Sistemin Yeniden Üretim Kaynağı Olarak Güç ve Çatışma, Ya da Ölümüllüğün Politik Ekonomisi: Türkiye’de Etnik Soruna Bir Teorik Çerçeve Denemesi”, *10. Karaburun Bilim Kongresi*, İzmir, 2-6 Eylül. Bildiri Kitapçığı, s.88.

KOÇAL, A. V. (2015). “Aşiretten Uluslaşmaya Küreselleşme Sürecinde Türkiye’de Kürt Kimliğinin Toplumsal Evrimi: Göç, Sınır Ticareti, Kentleşme ve Siyasal Değişme”, *14. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi Bildiri Kitabı*, (s.264), 23-25 Kasım, Ankara: Türkiye Sosyal Bilimler Derneği.

KOÇAL, A. V. (2015). “Kadım'den Modern'e Geçişte Anadolu'da Medeniyet Tasfiyesinin Politik Ekonomisi: 'Dil-Tarih-Coğrafya'nın Coğrafyası: Savaş, Tehcir, Mübadele ve İskân”, *II. Sosyal Bilimler Genç Akademisyenler Sempozyumu*, 30 Nisan, Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi ve Kadim Akademi.

KOÇAL, A. V. (2016). “Bir Soylulaştırma Örneği Olarak Diyarbakır'da Toplumsal Değişme ve Kentsel Dönüşüm İlişkisi: *Yerel Kapitalistleşme Süreçlerinde Sınıfsal Ayrışmanın Mekânsal Temsili*”, *8. Ulusal Sosyoloji Kongresi Bildiri Özet Kitabı* (s.204), 1-3 Aralık, Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi.

KOÇAL, A. V. (2017). “Kapitalizmin Yeniden Üretim Aygıtı Olarak Sosyalizm'in Güncel İdeolojik Tahribatı: Sol Popülizm ve Parlamentarizm: Sosyal Demokrasiden Radikal Demokrasi'ye Liberalizmin Truva Atı Geleneği”, *12. Karaburun Bilim Kongresi*, 6-10 Eylül, İzmir.

KOÇAL, A. V. (2017). “Yeni Liberalizmin Muhafazakâr Eğitim-Bilim Politikaları Bağlamında Yaradıcılık ve Evrim Tartışmaları: Dünyada ve Türkiye'de Skolastiğe Dönüşün Ekonomi Politik Temelleri”, *15. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi Bildiri Özet Kitabı* (s. 143-144), 29 Kasım-1 Aralık, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği.

Lisansüstü Kongrelerinde Sunulan Bildiriler

KOÇAL, A. V. (2012). “AK Parti'nin Demokratikleşme Programının Temelleri: Küreselleşmenin Türkiye'de Siyaseti Yeniden İnşası”, *Siyasî İlimler Türk Derneği 10. Lisansüstü Konferansı*, 16 Aralık, Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi.

KOÇAL, A. V. (2012). “Kuzey Irak'la Sınır Ticaretinin Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne Etkileri Bağlamında Kentleşmenin Ekonomi Politigi”, *I. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiri Kitabı* (s.55-65), 29 Haziran-1 Temmuz: Konya: İlmî Etüdler Derneği ve Selçuk Üniversitesi.

KOÇAL, A. V. (2013). “Türkiye'de Siyasal Değişme Bağlamında Küreselleşme Sürecinde Muhafazakârlığın Dönüşümü”, *II. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiri Kitabı* (s. 21-38), 6-8 Mayıs, Bursa: Uludağ Üniversitesi,

KOÇAL, A. V. (2013). “Bir Siyasal Değişim Etkeni Olarak Göç: Kürt Kimliğinin Siyasal Evriminde Göç Dinamiğinin Etkileri”, *Lisansüstü Göç Araştırmaları Sempozyumu Bildiri Özetleri Kitabı* (s.21-22), 18-19 Nisan, İzmir: Ege Üniversitesi.

KOÇAL, A. V. (2014). “Tarihsel Seyri İçinde Türkiye Muhafazakârlığının Güncel Tartışmaları: Sivil Toplum-Devlet İkiliminde İslâmcılığın Yol Ayrımına Dair İdrisyan Bir Analiz”, *III. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiri Kitabı* (s.43-56), 8-11 Mayıs, Adapazarı: Sakarya Üniversitesi.

KOÇAL, A. V. (2014). “Türkiye Siyasal Sisteminin Tarihsel Temelleri ve Kurucu Öğeleri Işığında AK Parti'nin İdeolojik Krizi: Neo-Patrimonyalizm, Neo-Liberalizm ve Neo-Bonapartizm, Kuşatmasında Muhafazakâr Demokrasinin Bunalımı”, *Siyasî İlimler Türk Derneği XII. Lisansüstü Konferansı*, 8 Kasım, Çanakkale: Onsekiz Mart Üniversitesi,

KOÇAL, A. V. (2015). “Güncel Görünümleri Işığında AK Parti İktidarının Tarihsel Temelleri ve İşlevleri: Türkiye'de Siyasal Sistemin Restorasyonu ve Resmî İdeolojinin Yeniden Yapılanması”, *Siyasî İlimler Türk Derneği 13. Lisansüstü Konferansı*, 7 Kasım, Bursa: Uludağ Üniversitesi.

KOÇAL, A. V. (2015). “İktisat-Siyaset İlişkisi Bağlamında Bir Siyasal Değişme Etkeni Olarak Ekonomik Kriz: Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Değişme Süreçleri ve Ekonomik Krizler Bağlantısı”, *Hopa Sosyal Bilimler Lisansüstü Çalıştayı*, 16-17 Ekim, Hopa: Artvin Çoruh Üniversitesi.

KOÇAL, A. V. (2018). “Bir Ahlâk-Bilim Olarak Marksizm”, *Siyasî İlimler Türk Derneği 16. Lisansüstü Konferansı Bildiri Özetleri*, (s.76), Gaziantep: Hasan Kalyoncu Üniversitesi, 7 Aralık.

Öğrenci Kongrelerinde Sunulan Bildiriler

KOÇAL, A. V. (2012). “Güncel Kimlik ve Yurttaşlık Tartışmaları Bağlamında Kürt Sorunu: Bir Çözümleme Modeli Önerisi Olarak Politik Ekonomi Yöntemi”, *IX. Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Öğrencileri Kongresi Bildiri Özet Kitabı* (s. 7), 18-20 Nisan, Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi.

KOÇAL, A. V. (2012). “Weberyan Sosyolojinin Otorite ve Meşruiyet Kavramları Işığında AK Parti'nin Oluşumuna ve Uygulamasına İlişkin Bazı Gözlem ve Değerlendirmeler”, *III. Ulusal Siyasal ve Sosyal Bilimler Öğrenci Kongresi*, 26-28 Nisan, Bolu: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi.

KOÇAL, A. V. (2013). “İktisadın Siyasî (Ya da Siyasetin İktisadî) İfadesi Olarak Siyasal Değişme”, *I. Hayatın İçinden İktisat Öğrenci Sempozyumu*, 27-29 Mart, Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

KOÇAL, A. V. (2014). “İktisat-Siyaset İlişkisi Bağlamında Küreselleşmenin Türkiye Siyasetine Etkileri: Türkiye’de Muhafazakâr Dönüşümün Ekonomi Politikası”, *II. Hayatın İçinden İktisat Öğrenci Kongresi*, 16-18 Nisan, Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

KOÇAL A. V. (2014). “Kadın Sorununda Bir Derkenâr: Kapitalist Piyasada Medenî Durumun Rolü: Bekâr Kadının İstihdamı ve Emek Rekabeti Sendromu”, *Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları Öğrenci Kongresi*, 24-25 Nisan, Ankara: Ankara Üniversitesi.

KOÇAL, A. V., GÜZELSOY, H. (2014). “İktisat-Siyaset İlişkileri Bağlamında Küreselleşmenin Türkiye Siyasetine Etkileri: Türkiye’de Muhafazakâr Dönüşümün Ekonomi Politikası”, *3. Hayatın İçinden İktisat Öğrenci Kongresi*, 16-18 Nisan, Ankara: Hacettepe Üniversitesi,

KOÇAL, A. V., GÜZELSOY, H. (2015). “Ulus Devletin Kuruluş Temelleri Bakımından Ana Dil ve Eğitim Hakları Bağlamında Türkiye’de Toplumsallaşma ve Üretime Katılmada Dil Sorunu: Merkezî Sınavlar Örneği”, *İnsan Hakları Öğrenci Kongresi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 22-23 Mayıs.

KOÇAL, A. V., GÜZELSOY, H. (2015). “Küreselleşme Sürecinde Türkiye’de Muhafazakârlığın Dönüşümü: Liberal Dönüşümün Politik Ekonomisi”, *II. Ulusal Karadeniz Sosyal Bilimler Öğrenci Kongresi*, 7-9 Mayıs, Hopa: Artvin Çoruh Üniversitesi,

KOÇAL, A. V., & GÜZELSOY, H. (2015). “Küreselleşme Sürecinde Güvenlik Tanımının ve Politikalarının Dönüşümü: Neo-Liberalizmin Krizi ve Yeni Toplumsal Hareketler İlişkisi Bağlamında Yeniden Yapılanmanın Ekonomi Politikası”, *II. Uluslararası İlişkiler Öğrenci Kongresi*, 21-23 Aralık, Adapazarı: Sakarya Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi.

KOÇAL, A. V., GÜZELSOY, H. (2016). “Sermaye-Şiddet İlişkisi Bağlamında Ekonomik Kriz-Militarizm Döngüsünün Güncelliği: Diyarbakır-Sur Örneğinde Güncel İç Savaşın Politik Ekonomisi”, *14. Türkiye Üniversite Öğrencileri Bağımsız İktisat Kongresi*, 9-11 Mart, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi.

KOÇAL, A. V., GÜZELSOY, H. (2016). “Küreselleşme Sürecinde Türkiye’de Siyasal Değişmenin Yerel Temelleri: Anadolu Kaplanlarından Sınır Ticaretine Yerel Sermaye Birikim Süreçlerinin Politik Etkileri ve Yerel Yönetimler”, *5. Ulusal Yerel Yönetimler Öğrenci Kongresi*, 12.-14 Mayıs, Sarıkamış: Kafkas Üniversitesi Sarıkamış Meslek Yüksek Okulu.

KOÇAL, A. V., GÜZELSOY, H. (2016). “İktisat-Siyaset İlişkisi Bağlamında Türkiye’de Güncel Siyasal Değişmenin Politik Ekonomisi: AK Parti İktidarının Bürokratikleşme ve Otoriterleşme Eğiliminin Sosyo-Ekonomik Temelleri Üstüne Bir Analiz Denemesi”, 3. *Karadeniz Sosyal Bilimler Öğrenci Kongresi*, 27-29 Nisan, Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi.

KOÇAL, A. V., GÜZELSOY, H. (2016). “İktisat-Siyaset Bütünlüğü Bağlamında Türkiye’de Sermaye Birikimi Rejiminin Tarihsel Evrimi ve Siyasal Değişme İlişkisi”, 4. *Hayatın İçinden İktisat Öğrenci Kongresi*, 3-5 Mayıs, Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

